Univerza *v Ljubljani*
Filozofska fakulteta

Jernej Zupančič

GEOGRAFIJA BALKANA IN NJEGOVEGA OBROBJA

Narava, politična zgodovina, gospodarstvo, podatkovnik

Ljubljana 2023

GEOGRAFIJA BALKANA IN NJEGOVEGA OBROBJA
Narava, politična zgodovina, gospodarstvo, podatkovnik

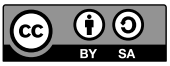
Avtor: Jernej Zupančič
Recenzenta: Marko Krevs, Matjaž Klemenčič
Lektorica: Anja Muhvič
Kartografija: Lena Kropivšek, Tanja Koželj, Tinkara Mazej, Nejc Bobovnik
Tehnično urejanje: Jure Preglau
Prelom: Petra Jerič Škrbec
Slika na naslovnici: Ohrid (foto: Jurij Senegačnik)

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2015, 2023.

Založila: Založba Univerze v Ljubljani
Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani
Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Vodja Uredništva visokošolskih in drugih učbenikov: Janica Kalin

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.
Ljubljana, 2023
Druga, razširjena in dopolnejna izdaja, prvi natis
Naklada: 150 izvodov
Cena: 29,90 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na https://ebooks.uni-lj.si
DOI: 10.4312/9789612972219

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID=174303235
ISBN 978-961-297-220-2

E-knjiga
COBISS.SI-ID=174426115
ISBN 978-961-297-221-9 (PDF)

Kazalo

Predgovor ob prvi izdaji ... 9
Predgovor k drugi izdaji ... 11
1 Uvod ... 15
1.1 O študiju regionalne geografije ... 15
1.2 Kaj in kje je Balkan ... 19
1.3 Meje in razmejitve Balkana ... 26
2 Fizičnogeografske značilnosti Balkana ... 29
2.1 Geološki razvoj in tektonska struktura Balkana ... 29
2.2 Pregled velikih naravnih enot Balkana ... 35
2.2.1 Površje Balkanskega polotoka ... 35
2.2.2 Dinaridi ... 37
2.2.3 Helenidi ... 48
2.2.4 Rodopski masiv ... 52
2.2.5 Balkansko gorstvo ali Stara planina ... 57
2.2.6 Karpatski gorski sistem ... 58
2.2.7 Panonska kotlina z obrobjem in Transilvanija ... 64
2.2.8 Vlaška nižina z Dobrudžo ... 72
2.2.9 Moldavija ... 74
2.3 Podnebje Balkanskega polotoka ... 75
2.4 Prsti Balkana ... 80
2.5 Rastje Balkana ... 85
2.6 Živalstvo Balkana ... 90
2.7 Vodni svet Balkana in njegovega sosedstva ... 94
2.7.1 Reke ... 95
2.7.2 Jezera ... 104
2.7.3 Močvirja in barja ... 109
2.7.4 Geografske značilnosti morij ob Balkanskem polotoku ... 113
3 Prebivalstvo Balkana ... 121
3.1 Glavne poteze prebivalstva Balkana ... 121
3.2 Demografske značilnosti prebivalstva držav Balkana ... 124

3.3 Jezikovna in etnična sestava prebivalstva Balkana 132
3.3.1 Nedržavni narodi in etnične skupnosti na Balkanu 146
3.4 Verska sestava prebivalstva na Balkanu 148
4 Selitve prebivalstva na Balkanu skozi čas 157
4.1 Starejši selitveni tokovi in njihove posledice 157
4.2 Čezmorske selitve 163
4.3 Množične nasilne selitve v 20. stoletju 166
4.4 Delovne migracije – značilen tip selitev z Balkana 171
4.5 Sodobni selitveni tokovi 176
4.6 Sodobne krizne in postkrizne selitve na Balkanu ter njihove posledice 179
5 Poselitev in naselja Balkana 187
5.1 Naselbinska tradicija in tipologija naselij Balkana 187
5.2 Podeželska naselja 188
5.3 Mesta in urbanizacijski procesi 200
5.4 Geografski profil glavnih mest 210
6 Politično-teritorialni razvoj Balkana 217
6.1Teritorialnost kot izhodišče 217
6.2 Grške antične državne tvorbe 219
6.3 Rimski imperij na Balkanu 221
6.4 Bizantinski imperij in njegova zapuščina 222
6.5 Srednjeveške države na Balkanu 224
6.6 Turška prevlada in orientalizacija Balkana 228
6.7 Osamosvajanje narodov in oblikovanje nacionalnih držav 232
6.8 Razkroj večetničnih držav in njegove geografske posledice 245
6.8.1 Razkroj jugoslovanske federacije 245
6.8.2 Vojna na Hrvaškem 251
6.8.3 Vojna v Bosni in Hercegovini 253
6.8.4 Albansko vprašanje na Kosovu in v Severni Makedoniji 255
6.8.5 Moldavija in Ciper 259
7 Totalitarne družbene ureditve, njihove posledice in proces tranzicije 261
7.1 Oblikovanje socialističnih družbenih ureditev na Balkanu 261
7.2 Balkan v procesu tranzicije 269

8 Politična geografija Balkana 277
8.1 Oblike, ustroj in politične tradicije držav Balkana 277
8.2 Dvodržavnost kot posebnost politično-teritorialne organiziranosti narodov na Balkanu 282
8.3 Administrativna ureditev držav Balkana 287
8.4 Geografski problem perifernosti 292
8.5 Funkcije balkanskih teritorijev in akvatorijev v geopolitični perspektivi 299
8.6 Države Balkana na poti evroatlantskih integracij 304
8.7 Balkan med EU, Rusijo in Turčijo 320
9 Gospodarska geografija Balkana 327
9.1 Uvod: gospodarsko šibki krak Južne Evrope 327
9.2 Gospodarska struktura in procesi na Balkanu 329
9.3 Naravni viri držav Balkana 335
9.4 Rudno bogastvo in fosilni energetski viri Balkana 339
9.5 Kmetijstvo, gozdarstvo in ribištvo 344
9.6 Rudarstvo in energetika 356
9.7 Industrija na Balkanu 365
9.8 Trgovina, oskrba in finančne storitve 371
9.9 Promet in prometno omrežje Balkana ter njegovega sosedstva 376
9.10 Turizem na Balkanu 387
9.11 Zavarovana območja na Balkanu 395
Literatura in viri 399
Priloge 427
Izzivi 461

Seznam kart

Karta 1:	*Pregledna karta Balkanskega polotoka*	*27*
Karta 2:	*Tektonske enote in razvoj površja Balkana*	*34*
Karta 3:	*Starost kamnin na Balkanu*	*47*
Karta 4:	*Titelski breg v Vojvodini (Srbija) je značilna puhlična tvorba*	*69*
Karta 5:	*Albanska obalna ravnina je rezultat rečne akumulacije*	*97*
Karta 6:	*Vodni svet Donave med Hrvaško in Srbijo*	*112*
Karta 7:	*Verska pripadnost prebivalstva na Balkanu*	*134*
Karta 8:	*Narodna sestava prebivalstva na Balkanu*	*135*
Karta 9:	*Množične nasilne selitve na Balkanu v 20. stoletju*	*170*
Karta 10:	*Delovne selitve in oblikovanje diaspor balkanskih narodov*	*175*
Karta 11:	*Smeri množičnih kriznih migracij leta 2016*	*186*
Karta 12:	*Velike gručaste vasi ob Spodnji Moravi (Srbija)*	*194*
Karta 13:	*Kolonizacijska naselja v Banatu (Srbija)*	*195*
Karta 14:	*Melioracije so spremljale kolonizacijo v Vojvodini, Srbija*	*196*
Karta 15:	*Salaši, začasna naselja v Vojvodini, Srbija*	*197*
Karta 16:	*Mestna, središčna in periferna območja Balkana*	*216*
Karta 17:	*Politična karta Balkana in njegovega obrobja*	*243*
Karta 18:	*Administrativna členitev držav Balkana*	*244*
Karta 19:	*Območja manjšin, spopadov in oblikovanja začasnih političnih tvorb v bližnji preteklosti na Balkanu*	*246*
Karta 20:	*Razširjenost EU in NATO*	*319*
Karta 21:	*Glavni tipi rabe tal na Balkanu*	*332*
Karta 22:	*Kmetijstvo na Balkanu*	*333*
Karta 23:	*Rudno bogastvo in energetski viri držav Balkana in njegovega obrobja*	*334*
Karta 24:	*Glavne prometne povezave na Balkanu*	*379*
Karta 25:	*Privlačna turistična območja na Balkanu*	*393*
Karta 26:	*Zavarovana območja na Balkanu*	*394*

Seznam tabel

Tabela 1: Osnovni klimatski podatki za izbrane kraje *76*
Tabela 2: Največje reke na Balkanu *98*
Tabela 3: Največja naravna jezera na Balkanu *108*
Tabela 4: Morja ob Balkanskem polotoku *119*
Tabela 5: Število prebivalcev ter gostota poselitve držav Balkana in njegovega obrobja *124*
Tabela 6: Osnovni podatki o rasti števila prebivalstva držav Balkana (2021) *126*
Tabela 7: Izbrane demografske značilnosti držav Balkana *128*
Tabela 8: Pismenost in izobraževanje prebivalstva v državah Balkana *129*
Tabela 9: Dostop prebivalstva do sanitarij in pitne vode ter izdatki za zdravstvo *131*
Tabela 10: Izbrani kazalci družbenoekonomskih razmer v državah na Balkanu *132*
Tabela 11: Pregled narodne sestave prebivalstva držav na Balkanskem polotoku *138*
Tabela 12: Verska sestava prebivalstva držav Balkana *149*
Tabela 13: Glavna mesta in delež urbanega prebivalstva v državah Balkana (2021) *201*
Tabela 14: Večja mesta v državah Balkana in njegovega obrobja *215*
Tabela 15: BDP v državah Balkana (2021) *328*
Tabela 16: Obseg kmetijskih in gozdnih površin v državah Balkana *335*
Tabela 17: Razmerja med zemljiškimi kategorijami v državah Balkana in njegovega obrobja *345*
Tabela 18: Pridelava različnih kmetijskih pridelkov v državah Balkana in njegovega obrobja *348*
Tabela 19: Število živine, ter ulov in prireja rib v državah Balkana *351*
Tabela 20: Struktura zaposlenih po sektorjih dejavnosti (2021) *366*
Tabela 21: Struktura uvoza držav Balkana in njegovega obrobja po vrednosti *371*
Tabela 22: Struktura izvoza v državah Balkana in njegovega obrobja po vrednosti *372*
Tabela 23: Pregled nekaterih rečnih pristanišč glede na letni pretovor blaga *381*
Tabela 24: Pregled pomorskega prometa v pristaniščih Balkanskega polotoka *382*
Tabela 25: Najbolj prometna letališča na Balkanu (2019) *385*
Tabela 26: Število tujih turistov v državah Balkana in njegovega obrobja (2019) *388*
Tabela 27: Obseg zavarovanih območij po državah na Balkanu *397*

Predgovor ob prvi izdaji

Ob »bolonjski« prenovi študija smo se odločili za enoten predmet Geografije Evrope (z Rusijo). Posebnega gradiva v slovenščini ni bilo. Stanje je bistveno popravila izdaja Rebernikove »Fizične geografije Evrope«, a le za fizičnogeografski, ne pa tudi za družbeni, gospodarski in politični pregled nad Slovencem bližnjo regijo. Starejša literatura se nanaša skoraj izključno na Jugoslavijo, druge balkanske države so bile precej skromno prikazane. Marsikatera od teh (sedaj že primerno postaranih) izdaj iz sedemdesetih in osemdesetih let je po drugi strani dober vir spoznanj o ustroju, miselnosti in končno tudi prostoru takratne jugoslovanske federacije in socrealistične miselnosti nasploh. Študent mora zato poseči predvsem po ameriških edicijah oziroma delih, napisanih v angleščini; kljub vrsti odličnih nemških, francoskih in italijanskih študij. Po izkušnjah le manjši del študentov (in drugih) posega po tej literaturi. Ameriški zorni kot na Balkan pa je specifičen, ob odličnih analizah in pronicljivih prikazih je tudi poplava gradiva, v katerem je imidž Balkana prej poljudna folkloristika kot resen prikaz. Deloma je balkanski populizem dosegel tudi slovenske vrste v več disciplinah.

Na področju geografije Evrope se je doslej čutilo – kljub številnim virom podatkov in raznolikih informacij – pomanjkanje sistematičnega geografskega prikaza. Edino za Evropo so se regionalizacije v zadnjih dveh desetletjih precej spreminjale, kar je begalo (in še vedno bega!) zlasti šolnike, ki so želeli enostavno razlago o tem, kaj sploh obsega Evropa. Uveljavljanje Evropske unije od leta 1992 dalje je postavilo Evropo na svetovno karto kot bolj enotno: kot taka se je tudi sama razglašala. Države, ki še niso prešle evropskega združevalnega praga, so hitro postale »druga« Evropa. To je veljalo predvsem za neintegrirani del na jugovzhodu celine. Nekoč »Jugovzhodna« je morala hitro prevzeti (kar so ji seveda nadeli drugi) svoje staro, bojda nekoliko slabšalno ime: Balkan. In ko na evropska vrata (EU) že več desetletij neuspešno trka Turčija, se utegne percepcija Evrope še dodatno zaplesti. Drugo vprašanje pa je razlaga pol stoletja kristalno jasnega izraza »Vzhodna« Evropa, od katere so ostali nekateri deli nekdanje Sovjetske zveze, medtem ko so Poljska, Češkoslovaška in Madžarska (da o Vzhodni Nemčiji sploh ne začenjamo razmišljati) postale – Srednja Evropa. Težav s pojmovanjem nekako ni konec, že na primeru Balkana ne. Na videz banalno vprašanje preneha biti enostavno, ko je iz medijev tudi študent geografije pogosto bombardiran z izrazom npr. »Zahodni Balkan« kar je povsem operativna geopolitična zadeva), v šoli pa gre obravnava seveda lepo po »naravnih« mejah. Tudi izraz »Balkan« je dolgo predstavljal pejorativizem in so se ga pisci izogibali ter ponujali za svojo odklonitev različne razlage. Edino dobra stara geografska zamejitev Evrope z Azijo je

ostala lepo na Uralu (gorstvu in nato reki), Kavkazu (sedaj se spodbuja raba meje Evrope in Azije na Kumsko-Maniškem podolju) in ob Bosporskem prelivu, medtem ko se je pojem Južne, Vzhodne in Jugovzhodne Evrope v zadnjih desetletjih nekajkrat spremenil. Regionalizacija je pragmatičen odraz gospodarskih, kulturnih, političnih in drugih percepcij določenega zamejenega prostora.

Ta pragmatizem je bil eno od izhodišč pri postavljanju koncepta tega dela. Spremenljivost pojma »Balkana« ne omejuje, pač pa daje interpretativno svobodo opredelitvi obsega obravnavanega prostora. Balkan je najprej »tretji« del Južne Evrope, ki jo tvorijo trije polotoki: Iberski, Apeninski in Balkanski, skupaj s pripadajočimi arhipelagi, ki bi po svoji legi sicer bolj sodili kam drugam. Kanarsko in Azorsko otočje, na primer, pripadata Španiji oziroma Portugalski in sta potemtakem del »iberske« Evrope. Pri tem sta merili »vsebina«, torej lastnosti, in »forma«, tj. politična pripadnost določenih otočij. Po tej logiki smemo uvrstiti v evropsko obravnavo Ciper, otok v vzhodnem Sredozemlju, ki so ga (in ga še) mnoge edicije štele kot del Azije. Azijski značaj je prekinil vstop tega otoka (pragmatično ne v celoti) v okvire EU. In končno je tam tudi prevlada grškega prebivalstva, kar povečuje smiselnost enotne in skupne obravnave. Drugi »problem« je Moldavija, država naslednica Sovjetske zveze (kot so bile tudi baltiške države). Prebivalstveno je sorodna večji zahodni sosedi – Romuniji, sedanje (2015) razmere pa jo uvrščajo v blok Skupnosti neodvisnih držav pod odločnim ruskim vplivom. Toda trajajoči ukrajinsko-ruski spor jo (spričo poskusov »zahodizacije« Ukrajine) postavlja v vlogo političnega otoka, njeno »evropsko« dimenzijo pa povečujejo državljani, ki iz povsem pragmatičnih razlogov izrabljajo jezikovno bližino (ali dejansko drugače: enost), s tem ko prevzemajo (tudi) romunsko (EU) državljanstvo. Moldavija je vključena v obravnavo kot sedanji politični rob; zato tak podnaslov učbenika.

Ob tem premišljanju moramo podčrtati tudi vlogo Slovenije, sedaj opredeljene večinoma kot »srednjeevropska« država. Slovenija je bila v polpretekli (jugoslovanski) dobi nesporno del »Balkana«. Potem so sledila leta »odlepljanja« od tega regionalnega konteksta. Formula »Zahodnega Balkana« je pragmatično odražala dnevnopolitično realnost: WB = bivša YU + Albanija – Slovenija. Sedaj se že javljajo opredelitve, po katerih se zadnji del enačbe briše, kar dokazuje, da je regionalizacija predvsem pragmatičen pristop.

Učbenik skuša zapolniti vrzel na področju poznavanja dela južne Evrope. Avtor upa, da bo to gradivo služilo kot pripomoček za bolj sistematično in problemsko naravnano geografsko interpretacijo območij t. i. tranzicijske Evrope (in nekaj izjem za dodatek). Nikakor pa ni to celovita podatkovna baza – bralec naj bo zato neutruden radovednež, ko bo bodisi osebno, s kamero, zemljevidom, literaturo, periodiko, dnevnimi mediji bodisi prek svetovnega spleta skušal dojeti zapletenost jugovzhodnega dela evropske celine.

Jernej Zupančič

Predgovor k drugi izdaji

Leta 2015 je izšlo delo *Geografija Balkana in njegovega obrobja*. Kolikor je bilo mogoče zaznati, je bila knjiga dobro sprejeta in je služila svojemu osnovnemu poslanstvu. Pisati kompleksno regionalnogeografsko delo je vselej izziv, ker je treba vešče krmariti med različnimi področji, da je predstavljeno območje prikazano čim bolj široko in kompleksno, a hkrati tudi dovolj precizno. Na univerzitetne učbenike so sicer različni pogledi tako pri nas kakor v tujini, in sicer glede na pristope in obseg. Ker se je v dosedanji karieri univerzitetnega profesorja in avtorja učbenikov nabralo nekaj izkušenj, sem osebno bolj pristaš zahtevnejše akademske manire in ji dajem prednost pred všečnostjo poenostavljenega načina podajanja vsebine. Menim, da mora biti univerzitetni učbenik zahtevnejši, posebej ko gre za prikaze kompleksne geografske stvarnosti. Računam namreč, da ima študent/ka že usvojeno temeljno znanje iz splošnih geografskih predmetov in je regionalnogeografski prikaz zanj predvsem izziv, kako v konkretnem regionalnem primeru poiskati, dokazovati in razlagati vsebine, ki ga privlačijo in ki jih morda pozneje v praksi potrebuje. Regionalna geografija ni leksikografsko naštevanje različnih podatkov (čeprav so ti pomembni tako za ilustriranje procesov, stanj in razmerij kakor za povsem uporabne namene, na primer v načrtovanju in presoji), temveč naj bi okrepila predstavo bralca (uporabnika) o državi, regiji ali območju. Zato je primerneje podajati vsebine z uporabo razvojne logike; kako nekaj poteka, od česa je pri tem razvoju odvisno in kakšna bodoča stanja lahko pričakujemo. Vsa sedanja stanja v regiji so v resnici le časovna sekvenca procesov. Res pa je, da so nekateri pojavi v pokrajini razmeroma dolgotrajni in drugi manj.

Regionalna geografija daje priložnost, da se uporabnik znebi klišejev, geografskih predsodkov in nekoliko razredči mero deterministčnega razmišljanja. Verjetno je zapisano (in s tem se srečujemo precej pogosto) odraz poenostavljanja v celotni vertikali geografskega izobraževanja ali pa celo (po mojem mnenju) napačnih pristopov. Če se za vsako ravnino predvideva, da je dobra za kmetijstvo, je to lahko prav samo kot najpogostejša realnost, v vseh primerih pa to ne velja. Tak slog razmišljanja je v osnovi posledica prevlade globoko usidranih deterministčnih nazorov, po katerih so razgibana površja komaj še primerna za življenje, reke so vselej opredeljene za naravne ločnice, morske obale služijo poležavanju turistov, gore so namenjene izletništvu in pohodništvu ter na ravninah se običajno nahaja puhlica – in tam je seveda »žitnica«! To je lahko res ali pa ne; odvisno še od več drugih dejavnikov. Praksa nam že pred domačim pragom neredko demantira omenjeno poenostavljenje. Regionalna geografija uči, da splošne

zakonitosti in pravila veljajo, a je za končni učinek odločilno sosledje delovanja različnih dejavnikov. Najbolj učinkovito se lahko vsak prepriča sam s terenskim ogledom, če to ni mogoče, pa z vrsto pripomočkov, s katerimi lahko manj naporno, ceneje, a praktično enako učinkovito ugotovimo, zakaj je kje točno tako, kot je, in kako lahko to razlagamo ter kako lahko to uporabimo. Večina je voljna hitro poseči po googlovem zemljevidu ali kaki aplikaciji na mobilni napravi zaradi orientacije, a se niti ne spomnijo, da jih taisti (ali pa podoben) zemljevid lahko popelje na pot po ptičji perspektivi nad ozemlji držav in opaža podrobnosti na zemeljskem površju. Le interpretirati jih je treba potem. Pravzaprav: geografija nastopi svoje poslanstvo šele tedaj, ko je treba uvideti, spoznati, razložiti, zakaj je na določenem mestu tako, kot je.

Leto izida prve izdaje »Balkana« (2015) sicer ni časovno zelo oddaljeno, a se je vmes zgodila vrsta stvari. Samoumevno je treba pri ponovni izdaji prenoviti podatke ter navedbe o gospodarskih in prebivalstvenih razmerah. Pri fizičnogeografskih značilnostih je potreba po podatkovni obnovi manjša, a ne gre zanemariti, da se tudi tu dogajajo spremembe, in to v nekaterih primerih celo dokaj hitro. Tudi opazovanje zgodovinskih procesov je lahko pospremljeno z novimi spoznanji in prepričanji. Ko pa gre za gospodarske in politične procese, je sprememba (modernizacija) besedila skoraj nujna. Na področju političnih odnosov je novosti veliko. Oznaka Balkana kot neintegriranega dela Evrope sedaj še komaj zdrži: le Bosna in Hercegovina, Kosovo ter Srbija niso v EU in NATO, medtem ko Črni gori, Albaniji in Severni Makedoniji po vključitvi v severnoatlantsko zavezništvo za polno integracijo manjka le še članstvo v EU. Ruska agresija na Ukrajino februarja 2022 je na neki način razrešila dolgoletno moldavsko zunanjepolitično orientacijo ostajanja v sferi povezovanja z Rusijo, in ne EU. Tudi ta celinska država, del nekdanje Sovjetske zveze, pričenja iskati svoj *modus operandi* znotraj EU, čeprav je proti temu tudi kar nekaj (domačih) ugovorov in je to zaenkrat le opcija. Evropska migracijska kriza s kulminacijo v letih med 2014 in 2016 je razgalila ne le šibkosti evropske geopolitike, temveč tudi občutljivost Balkana kot šibkega člena in ranljivega partnerja v zamišljanju evropske kolektivne varnosti, prej omenjeni napad Rusije na Ukrajino pa je ta vtis le še utrdil. Dalje je nekaj prispeval tudi *brexit*, izhod Združenega kraljestva iz EU (2019), ter končno dveletno trajanje svetovne pandemije koronavirusne bolezni covid-19. Marsikje (sploh na Balkanu) so pandemijo vzeli neresno in površno. Čas po njej je ob rastočem iskanju delovne sile prinesel tudi spoznanje, da je balkanski bazen delovne sile za države Srednje, Severne in Zahodne Evrope v glavnem že izčrpan. To pomeni težave v prvi vrsti za domače razmere: cele regije (najprej zlasti periferne) so ostale praktično brez zadostne delovne sile za vzdrževanje lastnih struktur. Vse države tega dela Evrope so v zadnjem desetletju demografsko nazadovale; to so povzročile množične selitve delovne sile tja od začetkov velike gospodarske krize (2008)

dalje. Območja propadanja kulturne pokrajine so se močno razširila, regionalne razlike med središčnimi in perifernimi območji povečale, ranljivost najbolj izpostavljenega evropskega mostišča pa je dobila oblike in dimenzije, ki jih ni imela v zgodovini še nikoli. Na kratko: v zadnjem desetletju se je Balkan strukturno precej spremenil, percepcije tega dela Evrope pa so ostale bolj ali manj enake. A več o tem v nadaljevanju v ustreznih poglavjih.

Ob priložnosti druge izdaje učbenika je narejenih več sprememb, kar je naredilo delo nekoliko obsežnejše. Poleg številnih manjših sprememb je dodanih kar nekaj vsebin, kot so podpoglavje o razsežnostih in posledicah kriznih migracij, procesih vključevanja držav Balkana (z obrobjem vred) v evroatlantske povezave ter zapis o vplivu treh sil na ta prostor: ZDA, Rusije in Turčije. Omenjene tematike imajo v zadnjem desetletju (in tudi prej) pomemben vpliv, ker je vsako področje zase precej spremenilo funkcijo, strukturo in podobo nekaterih držav in celih regij. S temi dodatki bo okrepljena geografska kompleksnost prikaza obravnavanih območij in njihovih prebivalcev. V začetku je dodano kratko poglavje o tem, kako pristopiti k študiju regionalne geografije. Besedilu sta dodana kratek in pregleden podatkovnik z zbranimi podatki na različnih področjih ter kratko poglavje »Izzivi« z napotki za poglobljen in delovno naravnan študij. Podatkovnik bo koristil tistim, ki na enem mestu morda iščejo podatke o državah območja, tudi zato, da si lažje predstavljajo geografske dimenzije obravnavanih pojavov, kot so reke, jezera, gore, mesta, kraška polja ali zavarovana območja. S tem je učbenik tudi priročnik.

Avtor upa, da bo tudi druga, dopolnjena izdaja naletela na ugoden sprejem in predvsem da jo boste, drage bralke in bralci, uporabljali na poti spoznavanja Balkana. V letih predavanja teh vsebin v okviru predmeta Geografija Evrope in kar številnih terenskih poti se je nabralo veliko tudi povsem osebnih izkušenj s tem območjem.

Preostane mi le še prijetna dolžnost zahvale vsem, ki so delo vsaj po malem spremljali in podpirali, predvsem pa obema recenzentoma in lektorici za pomoč, oceno in dragocene napotke ter popravke.

Jernej Zupančič

1 Uvod

1.1 O študiju regionalne geografije

Regionalna geografija zaseda v sklopu geografske vede zajeten del kurikuluma. Uveljavljena delitev na fizično, družbeno in regionalno geografijo dovolj jasno izpostavlja mesto slednje. V javni (ali bolje: ljudski) percepciji je regionalna geografija sploh najbolj prepoznaven del vede, nedvomno zaradi teže regionalnih vsebin na različnih stopnjah osnovnega in srednjega ter poklicnega izobraževanja ter zaradi privlačnosti dojemanja geografije kot vede o domačih in tujih pokrajinah in državah. Že po izvoru dolguje naša veda antični miselni dediščini, po kateri je bilo védenje o zemlji (in Zemlji!) vselej pomembno za vključitev v sistem vednosti, a ne dovolj, da bi bilo to znanje tedaj vredno samostojne discipline. To obzorje je geografiji zagotovilo obdobje 19. stoletja s vrsto odkritij, povečanega zanimanja, sistematičnega beleženja in specializacije vede na posamezne discipline. Slednje je dalo nove »geografije«, regionalni del (ali geografija v širšem, ljudskem dojemanju) pa s tem ni izgubil svojega področja. V programu univerzitetnega izobraževanja je prav tako vselej imela vidno mesto, čeprav je na tej stopnji primat seveda prevzelo zanimanje za različna specialna področja in tematike splošne geografije (Ogrin, 2019, 15–16; 211). Naloge regionalne geografije se sedaj dosti bolj prekrivajo z uporabnimi namerami specializiranih geografskih področij. Za regionalno geografijo skoraj enako velja, da naj bi s svojimi vsebinami in načinom obravnave usmerjala razmišljanje bralcev in uporabnikov v široki paleti vednosti, od predstavljanja, merjenja, razlage, razlikovanja, svetovanja, usmerjanja, spodbujanja do vizualizacije in ravnanja. Kolikor se to da, kolikor je to potrebno in smiselno (Schlottmann, Wintzer, 2019). Regionalna geografija s svojo vsebino povzema, obenem pa s kompleksnostjo predstavitve ne le razlaga in uči, ampak tudi svetuje in usmerja.

Regionalno geografijo so v preteklosti geografskega univerzitetnega izobraževanja radi postavljali na prestol: bila je nekakšna »krona geografije«. To je še posebej veljalo v prvi polovici 20. stoletja, ko je prevladoval regionalnogeografski (ali horografski) pristop, utemeljen na premisi unikatnosti posameznih regij (Bobovnik idr., 2023, 12). Geografija je s tem uveljavljala mesto nacionalno pomembne discipline, a obenem se je utrjeval tudi njen sloves pretežno deskriptivne vede. Pozneje se je bolj izpostavljal sintezni značaj geografije; povezuje naravoslovne in družboslovne vsebine. V slovenski geografski šoli izpostavljamo kompleksnost kot ključno vednostno prvino geografskega znanja. Geografsko razmišljanje je povezovalno; geografija je združujoča veda, ki opredeljuje in

razlaga stvarnost ob uporabi različnih informacij. Regionalna geografija je odlično prizorišče za demonstracijo geografske kompleksnosti, nekakšen test naše geografske senzorike, ki mora ujeti vse ključne elemente proučevane regije ter jih smiselno predstaviti in razložiti. Regionalna geografija je zato vsakemu geografu strokovni izziv: doseči je treba spoznavno širino, uporabiti metode povezovanja, sklepanja in dokumentiranja, da bi bili kar najbolj natančni opazovalci, precizni analitiki, povezujoči razlagalci in odgovorni načrtovalci. S tem geograf/inja razvija strokovne kompetence, se uri ter utrjuje spretnosti in znanja. Vendar ne bi smeli prezreti mnogih koristi regionalne geografije.

Spoznavanje geografskih značilnosti pokrajine je opravilo, ki se ga lahko lotimo na dva načina. Po prvem je treba ugotoviti področne lastnosti območja, od lege, velikosti, grobe reliefne izoblikovanosti, geološke zgradbe in morda tudi geneze, dalje podnebnih potez, rastlinskega pokrova, vodnega omrežja in za nameček še živalstva. Sledi ugotavljanje dosežkov človeške družbe, ki se poznajo v naselbinski mreži, rabi in funkciji zemljišč, infrastrukturni povezanosti, gospodarskih aktivnostih, administrativni urejenosti ter politični organiziranosti. Pri tem načinu se po znani shemi dokopljemo do številnih informacij. Drugi pristop je procesno-problemski. Spoznavanje začenjamo tam, kjer je nekaj izpostavljeno kot očitna dominanta. To je nekaj, po čemer lahko pokrajino prepoznamo, ločimo, imenujemo, nekaj, kar nas motivira in navduši, ali pa nekaj, kar zbuja nelagodje in kar dojemamo kot težavo ali problem. Lahko je tudi pojav, na katerega smo posebej opozorjeni ali nanj usmerjeni. Nekaj, kar nas morda bolj zanima in tudi bolj emotivno angažira. Odkrijemo pojav in nato širimo krog vednosti o njem. Tak pristop je posebej prikladen, kadar želimo namesto sistematične celote pojasniti le posameznosti, ki so za nas kakor koli pomembne. Pri tem igra veliko, če ne celo ključno vlogo naš interes: zakaj se sploh lotevamo ugotavljanja geografske stvarnosti neke morda oddaljene in za nas dotlej nepoznane dežele oziroma pokrajine.

Pri študiju regionalne geografije je smiselno oba pristopa kombinirati. Prvi je primeren in privlačen zaradi sistematičnosti. V vsakem primeru nas opremlja z množico informacij; široko védenje omogoča zelo širok opazovalni kot. Nadaljnje ukvarjanje z določeno pokrajino more prinesti neko dominanto tistega območja; tisto, kar je nekje najbolj izpostavljeno. To so pojavi, ki jih ne moremo prezreti. Obalni predeli z gosto pozidavo neogibno narekujejo razmišljanje o litoralizaciji, procesu koncentracije raznih dejavnosti človeka na ozkem obalnem pasu. Ti pojavi so vidni, prepričljivi. Neredko nastopajo kot percipiran »problem«; kot nekaj, kar se v družbeni zaznavi registrira kot ovira. Seveda je iskanje vsebinske dominante (ali glavnega predmeta opazovanja oziroma proučevanja) odvisno tudi od interesa uporabnika. Širok zorni kot obenem omogoča medsebojno in lahko tudi časovno primerjavo. Prva postavlja naše opazovano območje kot bolj ali manj

tipično in podobno (oziroma različno) ter razreši zelo pogosto napako, in sicer da svoje edino spoznano območje opazujemo predvsem skozi prizmo regionalne ekskluzivnosti. Priseganje na geografske posebnosti posameznih območij je najpogostejša strokovna napaka geografov in nam blokira operativno razmišljanje. Seveda bomo v nekaterih primerih lahko ugotovili, da so določeni pojavi in procesi pa res izjemni ali/in posebni. Učinkovita protiutež temu je opravljena kritična primerjava, po kateri se je marsikatera »posebnost« spretno preobrazila v »značilnost«. Blagohotno poudarjanje superlativov sicer služi nacionalni patetiki ali pa turistični propagandi, ne koristi pa razvijanju kritičnega opazovanja in razmišljanja. Drugi pristop je lahko časovno krajši, bolj ekonomičen in ciljno usmerjen. Še posebej je primeren za veščake, ki o regiji že precej vedo, in pri njem gre predvsem za poglabljanje ali pa različne uporabne vidike. Lahko bi ga imenovali tudi specialistični, angažirani ali na splošno problemski. Pri tem pristopu zavestno iščemo vsebine, ki jih kot predmet obravnave izberemo vnaprej in nas iz določenih razlogov podrobneje zanimajo. Ta nabrati čim več informacij in vedenja o nekem problemu.

Drugo, kar želim uvodoma izpostaviti pri spoznavanju regionalnogeografskih značilnosti, je vprašanje pripomočkov in uporabe različnih virov informacij. Regionalna geografija je sestavljena poddisciplina. Splošna geografska védenja postavimo v določen regionalni kontekst. Brez poznavanja splošnih načel delovanja geomorfoloških in podnebnih dejavnikov ter procesov, brez poznavanja značilne povezanosti med podnebjem, značilnostmi razporeditve prsti, rastja in živalstva, brez upoštevanja zakonitosti vodnega pretakanja in njegovih učinkov na naravno pokrajino ter nato upoštevanja pravil organizacije družbe, pomena zgodovinskega razvoja in dediščine posameznih obdobij ter delovanja političnih sistemov je težko razumeti raznoliko in nenehno spreminjajočo se stvarnost ter razložiti slikovito barvitost pokrajin. Brez upoštevanja splošnih geografskih dejavnikov in procesov so pokrajine videti kvečjemu zelo zanimive. Geografska stroka mora pokrajino analizirati, razložiti njeno sestavo ter smeri in intenzivnost učinkovanja različnih naravnih in človeških (družbenih) dejavnikov ter oblikovati tudi sugestije o razvoju in upravljanju pokrajine. Regionalna geografija je zato na koncu uporabna veda, in ne zbirka zanimivih, a med seboj nepovezanih dejstev. Za kakovostno regionalno geografijo je nujno tudi poznavanje naravoslovnih ved (geologije, biologije, meteorologije ipd.) ter družboslovja in humanistike (zgodovine, kulture, politike, gospodarskih ved, sociologije, etnologije in drugih znanstvenih disciplin), ker nam razkrivajo in pojasnjujejo pomembne segmente prostorskih struktur in procesov. Ko temu dodamo tudi nekaj statistike in podatkov, postane regionalna geografija zajetna, kompleksna in po malem zapletena geografska panoga.

Če opustimo kompleksne geografske prikaze (regionalne geografije), je prvo, na kar mora geograf/inja pomisliti in imeti skoraj vselej pri sebi, zemljevid

in, še bolje, atlas. Zbirka zemljevidov lahko le ob rednem preverjanju in pogosti rabi postane pomemben spoznavni instrument. Študij regionalne geografije »na pamet« sodi v kategorijo izgube časa. Atlasi so nujni stalni spremljevalci. Za podrobnejše prikaze so relevantni različni drugi tematski zemljevidi. Analogna tehnologija naj v poplavi elektronskih napravic ne zmanjša uporabne vrednosti papirnate »klasike« za geografe. Šarm tega druženja z zemljevidi je preglednost. Najprej je treba vložiti nekaj miselnega napora, ki omogoča prepoznavanje določenih lastnosti pokrajine. Obrestuje se z večjo usmerjeno pozornostjo, kar okrepi opazovalno rutino. S tem niti najmanj ne zanemarjam drugih, zlasti elektronskih prikazov pokrajin. Možnosti je več. Že povsem preprost googlov zemljevid nam omogoča ptičjo perspektivo nad večino območij sveta, le kakovost sem in tja nekoliko niha. Zaradi povezanosti različnih slojev (na primer) ter nanje vezanih informacij postanejo potem nepogrešljivi, predvsem pa mnogo racionalnejši in tudi kakovostnejši pomočniki, kot so bile prej druge oblike prikazovanja. Nadaljnje iskanje vodi iskalca do videa, filmov, animacij in simulacij. Pokrajina je tudi filmska. Zaradi operiranja z vidnim spektrom zaznavanja ima izjemno privlačno moč, če je pokrajina tudi slišna in premikajoča se ali pa jo celo lahko vonjamo ter okušamo. Ampak to je za na konec in najbolje, da za nagrado.

Opazovalčeva težava pri uporabi različnih virov informacij je selekcija teh ter odločanje, katere informacije so pristne in koristne in katere predstavljajo nepotreben balast ali pa so celo zavajajoče. Da bi navdušili turiste za na primer obisk albanske obale, je seveda pomembno prikazati sončen dan na obali; vendar tam sonce ne sije vedno in tudi kar nekaj napora je treba vložiti, da se skrijejo kupi smeti ali pa porazna ergonomija nekaj starejših počitniških domov, ki so jih spremenili v dozdevno udobne hotele. Vendar tega slednjega verjetno ne zajamejo nobeni opisi. Informacija je lahko hitro manipulacija.

Posebno vlogo in težo imajo različni statistični podatki. V geografiji in sploh v regionalni geografiji jih pogosto uporabljamo kot neke vrste dodatno ilustracijo. Vendar so statistični podatki, rezultati ocen in evidenc vredni sami po sebi. Podatek o številu prebivalcev v mestu bistveno določa nekatere kakovostne poteze tega mesta: njegovo velikost, zgoščenost, lokacijsko/prostorsko razporeditev ipd. Statistiko je smiselno v geografiji uporabljati tako pogosto kakor karte ali atlas, vendar ob kritičnem zavedanju, kako so podatki nastali in kaj dejansko prikazujejo. Na ilustrativnost podatkov velja opozarjati, ker se mnogi hitro spreminjajo, monografije pa naj bi vendarle »veljale« več let. Poleg tega so nekateri podatki kar pogosto predmet oziroma tudi orodje (političnih) manipulacij. Ocene števila manjšin bodo z vladne strani sistematično manjše, kot se želijo predstaviti manjšine same. Če vemo za ta večni statistični duel, je lažje biti racionalen.

Kritičnemu bralcu ali bralki ne bo odveč uporabiti tudi poljudne vire in celo leposlovje, da bi si podrobneje predočil določene vsebine. Da bi se ognili

skušnjavi verjetja v najbolj neverjetne zgodbe in trditve, je pač pomembno iskati vzporednice, preverjati in pretehtati ali pa – kar verjamem, da je najbolj simpatičen del vseh regionalnih geografij – obiskati izbrana območja in si sodbo ustvariti potem. S tem že stopimo v svet (geografskega) popotništva, ki dviguje empatijo do pokrajine, njene preteklosti in kulture. Sistematika prikazovanja znamenitosti (vrednih ogleda, seveda) mnogih kakovostnih turističnih vodnikov je lahko dragocen pripomoček pri regionalnogeografskem študiju. Tem bolj, ker bi lahko prav regionalne geografije vešči pisali odlične turistične vodnike!

Skratka: za študij regionalne geografije lahko uporabimo različne vire dodatnih informacij, ki védenje razširijo in poglobijo na področjih specifičnega interesa. Ključni so sistematika spoznavanja, določen red in hierarhija informacij. Najprej najbolj pomembno! Ni jih težko prepoznati: to so ključni pokrajinotvorni dejavniki, naravni (fizičnogeografski) in družbeni. Moč, intenzivnost in učinkovitost njihovega medsebojnega delovanja pa je že naša naloga; pravzaprav poslanstvo regionalne geografije kot vede. Drugo so bolj ali manj pomembni učinki in raznovrstne okoliščine, ki ustvarjajo edinstvenost vsakega koščka planeta in mu dajejo identiteto. Uporaba tega učbenika naj ne bo nikoli lahkotno branje, ampak vselej študij: spoznavanje družbenih in prostorskih značilnosti Balkana s pomočjo navedenih pripomočkov in virov informacij. Vendar se nam pri tem nikakor ni treba odreči tudi nekaj simpatije do pokrajin, ki jih spoznavamo.

1.2 Kaj in kje je Balkan

Evropa je za Avstralijo druga najmanjša celina. Je tudi najbolj razčlenjena, raznolika in zato barvita v svojem naravnem pokrajinskem izrazu. Zaradi spleta okoliščin je v dobi med 18. in 20. stoletjem postala nesporno svetovno jedro, po katerem naj bi se drugje zgledovali in se mu prilagajali. Evropski kolonializem, ki so ga uresničevale Velika Britanija, Francija, Španija, Portugalska, Nizozemska, Belgija, Italija, Nemčija in Rusija, je ustvaril tudi miselni eho – evropocentrično razmišljanje. Dve svetovni vojni in niz tehnoloških sprememb so proti koncu 20. stoletja vodili v prepričljivo spremembo razmerij ekonomske, vojaške in politične moči. Evropa je svojo vlogo vodilnega razvojnega jedra izgubila. Še vedno pa predstavlja najbolj zahtevno tržišče in območje z najvišjim življenjskim standardom. Toda to velja le za del Evrope, ki se drži Alp in Severnega morja. Drugod je občutno skromneje. Niso vse današnje evropske države sodelovale v kolonialni delitvi sveta, pri oblikovanju političnih meja po celinah ter usmerjale tehnološkega, političnega in kulturnega razvoja. Mnoge izmed obravnavanih držav so nastale šele ob zatonu 20. stoletja, potem ko je era evropske dominacije nad svetom že minevala. Nekatere države Srednje, Vzhodne in zlasti Jugovzhodne Evrope so bile

in ostale periferija impulzivne celine. Bile so sodobnik modernizacijskih tokov, a nikakor ne njihov nosilec in dejavnik. To še posebej velja za območje Balkanskega polotoka ali kratko Balkana.

Evropa je zapletena celina. Geološko je dedič tektonskih procesov, ki so ob starem predkambrijskem jedru (Fenosarmaciji) od paleozoika dalje oblikovali današnje ozemlje med Atlantskim oceanom in Sredozemskim morjem. V širšem govorimo o Evraziji kot enotni celini. Sloviti A. von Humboldt je v svojih geografskih opisovanjih Evropo še obravnaval kot polotok Azije. Evropa se je pozneje uveljavila kot samostojna celina predvsem zaradi svojih družbenogeografskih značilnosti ter zaradi politične, gospodarske in kulturne vloge na svetu (Rebernik, 2009, 5). Danes se uporabljata oba izraza, tako Evropa kakor Evrazija in sicer glede na okoliščine opisovanja. Evropska prakopnina se vendarle na široko drži Azije v severnem delu. Gorovje Ural je prepričljiva celinska ločnica na zemljevidu, v naravi pa manj. Za Rusijo je Ural prava »hrbtenica«: območje gostejše naselitve, ki jo omogočajo obilni naravni viri (Zupančič, 2021, 48). Kljub vsemu pa stoji na širokem razvodnem hrbtu Urala veliko znamenje, ki tolmači zdaj že staro prepričanje, da je tu mejišče med Evropo in Azijo (Blinnikov, 2011). Na južnem loku je spoj Azije in Evrope fizičnogeografsko izrazit, ker kopnini ločijo Črno, Marmarsko in Egejsko morje, vendar prek dveh ozkih morskih ožin pri Bosporju in Dardanelah. Obe ožini pripadata Turčiji, ki jo regionalizacije uvrščajo med azijske države (Zupančič, 2015, 12). Naziranja, da morajo meje med celinami potekati skladno z dovolj prepričljivimi (velikimi, prepoznavnimi) pokrajinskimi tvorbami, izvirajo iz podmene, da so pri regionalizacijski presoji fizičnogeografski dejavniki bolj stabilni od političnih. To stališče se srečuje z dvema težavama. Najprej s tem, da so mnoga domnevno prepričljiva mejišča vprašljiva, ker je postavljanje točnih meja težavno in nenatančno ter predvsem posledica izbire kriterijev. Drugič: taka izbira je pogosto nepraktična, ker je večina podatkov o družbenih elementih dostopna po državah. Poleg tega so politične meje dejavnik, ki odločilno vpliva na izoblikovanost kulturne pokrajine. S tem se nikakor ne negira, da je določena »meja« tudi v fizičnogeografskem smislu potrebna in upravičena. Na vsak način je regionalizacija kompromis in s tem se je treba sprijazniti. Nadaljnje delitve Evrope kot celine upoštevajo pri poimenovanju lego posameznega dela (makroregije) stare celine, meje pa potekajo izključno po političnih mejah. Ampak tudi tu ne manjka kompromisov, in prav Balkan je dober primer za to.

Na zemeljski obli deluje Evropa kot velik razčlenjen polotok Evrazije, ki se s svojim predkambrijskim jedrom naslanja na gorovje Ural in prek njega spaja z Azijo, proti zahodu pa se oži v niz velikih polotokov in otočij. Evropa je najbolj namorska celina. Razteza se med Atlantskim oceanom na zahodu, Sredozemskim morjem na jugu in Severnim ledenim morjem na severovzhodu. Celino obliva

dvanajst morij: na severu Belo, Barentsovo, Severno, Baltiško in Norveško morje, na jugu pa niz morij, ki pripadajo Sredozemskemu morju: Tirensko, Jadransko, Jonsko, Egejsko, Marmarsko, Črno in Azovsko. Severna Evropa obsega predvsem skandinavsko jedro, Jutlandski polotok in oddaljeni otok Islandijo. Danes štejemo k temu delu še tri pribaltiške države (Estonijo, Latvijo in Litvo), ne pa tudi severnega dela »evropskega« dela Rusije – ta je del Vzhodne Evrope, čeprav sodita Karelija ter polotok Kola tektonsko v Skandinavijo. Osredje celinske Evrope zavzemajo Zahodna (ali atlantska), Srednja in Vzhodna Evropa. Pojem in tudi njihov obseg se je v novejši zgodovini precej spreminjal, in sicer predvsem glede na politične in gospodarske okoliščine. Zahodna Evropa je otoška (Britansko otočje) in celinska (Francija, Beneluks) ter se na Srednjo Evropo veže v širokem predelu med dolinama rek Ren in Rona. Srednja Evropa je značilno pasovita. Nemško-poljsko nižavje na severu prehaja v pas sredogorij ter se na jugu vzpne v mlade gorske verige Alp in Karpatov, nato pa spet spusti v obsežno Panonsko kotlino. Če je dolina Rena na zahodu še kolikor toliko jasno mejišče, je na vzhodu to težje. Morda si ga je še najlažje predstavljati kot črto, ki povezuje najglobljo zajedi Baltiškega morja na severu (Kurski zaliv oziroma laguna) in Črnega morja (Odeški zaliv) na jugu. Vzhodno od tod je Vzhodna Evropa. Pripadajo ji tri države: Rusija, Belorusija in Ukrajina, navadno pa se k temu prišteva tudi Moldavija. Vzhodna Evropa je nizek, a ne čisto raven svet, položen večinoma na staro geološko podlago in na površini prekrit z mlajšimi sedimenti. V primerjavi s preostalo Evropo deluje na opazovalca sprva precej enolično.

Južno Evropo sestavljajo trije večji polotoki: Iberski ali Pirenejski na zahodu, Apeninski na sredini in Balkanski na vzhodu. Prvi je občutno dvignjeno ozemlje kvadratne oblike, z le v drobnem razčlenjenimi obalami. Od Francije, države Zahodne Evrope, ga ločuje gorovje Pireneji, po katerem je cel polotok dobil ime. Pirenejski polotok zasedajo štiri politične entitete: Španija in Portugalska, gorska kneževina Andora ter na jugu britanska kolonija Gibraltar. Na jugu ga le skromnih 14 km široki Gibraltarski preliv loči od Afrike. Iberski polotok je skozi zgodovino kljub etnični barvitosti izoblikoval prepričljivo enovito kulturo tega prostora z nekaj razlikami med Španijo in Portugalsko. Drugi južnoevropski polotok je Apeninski. Izvzemši dve žepni državici (San Marino in Sveti sedež – Vatikan) zaseda ta prostor predvsem Italija. Italija je spoj alpskega gorskega loka, precej obširne in rodovitne Padske nižine ter pretežno hribovitega in goratega sveta pravega Apeninskega polotoka. Ljudsko je to »italijanski škorenj«, ki se s polotokoma Kalabrijo in Apulijo ter otokom Sicilijo zajeda globoko v osrednji del Sredozemskega morja in se približa Afriki na manj kot 150 km. Skoraj ravno tako oddaljen je od afriške kopnine otok Sardinija. Italiji pripadajoči otok Lampedusa je od tunizijskih obal oddaljen 113 km. Jezikovno enotna Italija (da obeh žepnih državic ne izdvajamo posebej) pa ni enotna gospodarsko. Razlike med alpsko-nižinskim

severom in »mezzogiornom« apeninskega škornja so velike in doslej jih izdatna državna vlaganja v regionalno izravnavo niso uspela kaj prida uravnotežiti. Tretji južnoevropski polotok je Balkanski. Od vseh je najbolj razčlenjen in se na severu najbolj na široko naslanja na Srednjo in Vzhodno Evropo, in to brez očitne naravne pregraje. Ne velike reke (Drava, Sava, Donava) in ne gorske pregraje (Karpati) ne postavljajo tu nikakršnega mejišča. Edina mogoča meja prek nizke Panonske kotline je po političnih mejah. Balkan ločujeta od maloazijske kopnine manj kot kilometer širok preliv pri Bosporju in le nekaj širši pri Dardanelah. Na obeh straneh je ozemlje Turčije, mostiščne države med Evropo in Azijo in politične tvorbe, ki je pol stoletja predstavljala glavno politično silo tega prostora in zato odločilno vlivala na družbeno strukturo sicer narodno, jezikovno in versko zelo raznolikega dela Evrope. Turško obdobje je vneslo dodatno popestritev in verjetno mnogo tega, kar so (nekritični) opazovalci pozneje opredelili za »balkansko«. V nasprotju z Iberskim polotokom, kjer sta se Španija in Portugalska politično poenotili že v 15. stoletju, in Italijo, ki je dosegla združitev v drugi polovici 19. stoletja, je bil Balkan prizorišče dinamičnega politično-teritorialnega razvoja, v katerega so pomembno posegale tuje sile, zato družbe na njem niso imele veliko priložnosti za gospodarski vzpon, pač pa so morale loviti razvojni zaostanek. Balkan ali Jugovzhodna Evropa je torej robni del evropske celine, ki zavzema manj kot desetino njene površine. Kar zadeva poimenovanje, nimamo nikakršnih zadreg govoriti o skandinavski, iberski ali apeninski Evropi. Zakaj bi bila balkanska Evropa manj sprejemljiva?

Za primerjavo poglejmo spreminjanje pomena in obsega geografskih pojmov Srednje in Zahodne Evrope. Slednja je v času ideološko-gospodarske polarizacije med kapitalističnim in socialističnim svetom zavzemala skoraj vse države z večstrankarsko parlamentarno demokracijo in tržnim gospodarstvom. Iz tega se je od Evropske skupnosti za premog in jeklo razvila Evropska gospodarska skupnost (EGS), neposredna predhodnica Evropske unije. Vojaško jih je povezoval NATO, a ne vseh. Pojem »zahoda« je označeval predvsem sfero geopolitične orientacije in umeščenosti, ni pa opisoval dejansko regionalne pripadnosti. Na drugi strani je bila Vzhodna Evropa, združba držav s socialistično družbeno ureditvijo, dirigiranim državnoplanskim gospodarstvom in v vse pore družbenega življenja vtkano marksistično ideologijo. Večina teh držav je pripadala tipu »realnega socializma«, politično in vojaško so bile povezane v Varšavski pakt.[1] Ko je v letih političnega preloma (med letoma 1989 in 1992) pojem »Vzhoda« poniknil v politično zgodovino, se je »Zahodna Evropa« pragmatično skrčila, da bi odstopila prostor »Srednji Evropi«; geografskemu pojmu, ki je slabo stoletje (od srede 19. stoletja do konca druge svetovne vojne) odločno dominiral pod

1 Ali tudi države Varšavskega sporazuma.

nemško taktirko in bil neredko interpretiran kot »nemški« nacionalni projekt. Države, ki so bile zaradi sovjetske vojaške okupacije in sledečih vzpostavljanj socialističnih sistemov »realnega socializma« (velja predvsem za Poljsko, Vzhodno Nemčijo, Čehoslovaško in Madžarsko) potisnjene v kontekst političnega »vzhoda« ali kratko malo »Vzhodne Evrope«, so pragmatično prevzele pojem »Srednje Evrope« kot logičen, zgodovinsko (kulturno, gospodarsko) utemeljen pojem. Pojem je privlačen, ker asociira gospodarsko razvitost, dediščino velikih in močnih cesarstev tega prostora, red in standarde. Srednja Evropa se kiti z določenim prestižem. Vzhodna Evropa je tako ostala skupno ime le za trojico vzhodnoslovanskih držav: Ukrajino, Belorusijo in Rusijo. K Vzhodni Evropi se običajno uvršča še Moldavija, ki pa je po legi in lastnostih lahko tudi v Srednji ali Jugovzhodni Evropi.

Pojem Jugovzhodne Evrope se je uveljavil v drugi polovici 20. stoletja in je zajemal države s socialističnim družbenim ustrojem. Grčijo so uvrščali v Južno Evropo, Ciper in Turčijo pod Azijo. Jugovzhodna Evropa je obsegala Jugoslavijo, Albanijo, Romunijo in Bolgarijo.[2] S tem so se izogibali staremu geografskemu imenu »Balkan«, ki se je nanašal na območje Balkanskega polotoka, o njegovem obsegu pa obstaja več pojmovanj. Neprivlačnost »Balkana« izhaja iz pejorativizma, ki so ga temu prostoru nadeli v 19. in 20. stoletju, in sicer zaradi burnega zgodovinskega poteka pri preoblikovanju roba dveh imperijev v (majhne) nacionalne države. Tako je pojem teritorialnega drobljenja postal »balkanizacija«; pojem, ki so se ga države, meječe na ta prostor, karseda izogibale. Čeprav z nekaj posebnostmi glede njenega obsega, so tudi geografske regionalizacije hitro pristale na pojem Jugovzhodne Evrope.

Kljub vsemu je geografsko ime »Balkan« skozi čas preživelo, saj je bil pojem uveljavljen na različnih področjih, od geopolitike do umetnosti. V obdobju po padcu železne zavese in razpadu blokovske razdelitve sveta se je aktualnost tega pojma znova povečala, čeprav se je ob tem »balkanizacija« (ponovno) izpostavila kot izrazito negativen pojav. Toda pogosta raba tega izraza je »Balkan« spet uveljavila tudi v njegovem osnovnem geografskem pomenu. Ne nazadnje je treba imenovati tudi »Zahodni Balkan«. Termin je vnesla zlasti ameriška politika, pozneje pa je postal splošno uveljavljen. Označuje države nekdanje Jugoslavije brez Slovenije in z dodatkom Albanije. O »Vzhodnem« Balkanu ni bilo nikoli govora.

Izraza »Balkan« se drži slabšalen prizvok, in sicer domnevno zaradi njegove barvite, pogosto menda konfliktne zgodovine. Tako neutemeljeno razlago velja zavrniti, ker je posledica nekoliko vzvišenega gledanja s severa, sredine in zahoda

2 V šolski geografiji je zaželeno imeti stabilno regionalizacijo in sicer podobno ali enako kot drugje po svetu ali vsaj v evropskih državah. Poleg tega je potrebno upoštevati tudi primernost posameznih regionalizacij za določene starostne stopnje učencev, dijakov in študentov. V praksi pa je enotnost dosežena le do neke mere in tudi založniške hiše se pri atlasih tega početja raje izogibajo (Polšak, Senegačnik, Stojilković, 2023, 27).

evropske celine. Na drugi strani pa početje Britancev in Francozov v kolonijah ter skoraj pregovorna rivaliteta Francozov in Nemcev na Renu ali Francozov in Britancev čez Rokavski preliv doslej še niso bili pospremljeni z nikakršnim pejorativom, naslanjajočim se na radikalne nacionalistične in rasistične ideologije v še ne tako odmaknjeni preteklosti. Geografsko poimenovanje »Balkan« je očitno preživelo najbolj temne čase in danes se spet uporablja pogosteje.

Balkan je evropska periferija v skoraj vseh pogledih. Tu so najrevnejše države in najrevnejši predeli Evrope, v demografskih trendih že desetletja (če ne stoletja) prevladuje odseljevanje, v tehnološkem in gospodarskem pogledu je opazen zaostanek za drugimi evropskimi državami. Zaradi posledice obširnih medetničnih konfliktov in vojn ter še vedno prisotne grožnje ponovnih izbruhov konfliktov je gospodarskih vlaganj manj. Produktivnost je v povprečju nižja kot drugje v Evropi, zaposlenost je manjša in inovacije redkejše, modernizacija pa poteka počasneje. Nekatere države (Albanija, Bolgarija) so na začetku tranzicijskega obdobja doživele gospodarski zlom. Balkan je prostor, kjer reforme javne uprave in uveljavljanje demokracije potekajo sorazmerno počasi. Tri države (Bosna in Hercegovina, Kosovo, Ciper) so pod mednarodnim skrbništvom. Daytonsko ureditev Bosne in Hercegovine nadzira visoki predstavnik za Bosno in Hercegovino, ki ga izvolijo članice EU, Kosovo vojaško varujejo sile KFOR,[3] za civilni del pa skrbi misija EULEX.[4] Na Cipru varujejo začasno razmejitveno črto z razmeroma širokim varnostnim pasom mednarodne sile v okviru misije UNFICYP.[5] Moldavija je politično razdeljena.[6] Vzhodni predel onkraj dnestrskega akumulacijskega jezera zaseda samorazglašena Pridnestrska moldavska republika. Drugi nekdanji uporniški teritorij (Gagauzija) na moldavskih tleh ima visoko stopnjo avtonomije, nima pa interesa po vključevanju Moldavije v EU. Za Moldavijo je ta situacija zelo neugodna, potencialno grozi tudi konflikt z Rusijo. Po ruski invaziji na Ukrajino

3 KFOR (Kosova Forces) je vojaška misija Združenih narodov za ohranjanje miru in stabilnosti na teritoriju nekdanje jugoslovanske avtonomne pokrajine Kosovo. Vzpostavljena je bila leta 1999 po koncu intervencije sil NATO proti Zvezni republiki Jugoslaviji (ZRJ) in je ostala tudi po spremembah ustroja ZRJ (2003 je neodvisnost razglasila Črna gora, ZRJ pa se je preimenovala v Republiko Srbijo) ter razglasitvi neodvisnosti Kosova.

4 EULEX (European Union Rule of Law Mission) je posebna misija EU od leta 2008 (razglasitev neodvisnosti Kosova) dalje. Dolžnost EULEX je zagotavljati stabilnost, varnost in upravljavsko učinkovitost države, varovati njen multietnični značaj, skrbeti za uresničevanje človekovih pravic, pospeševati gospodarski razvoj v smeri trajnostne koncepcije ipd. (vir: https://www.eulex-kosovo.eu).

5 UNFICYP (United Nations Peacekeeping Force in Cyprus) deluje od leta 1964. Otok je razdeljen; severni del je razglasil neodvisno državo Turška republika Severni Ciper (vir: https://unficyp.unmissions.org).

6 Moldavija je kmalu po razglasitvi suverenosti (leta 1990) doživela upor dveh različnih skupin. Na vzhodu so razglasili Pridnestrsko moldavsko republiko (kratko: Pridnestrsko republiko, v rabi je tudi izraz Transnistrija), na jugu pa Gagauzijo. Pojava sta medsebojno povezana časovno in po tem, da tvorbi nasprotujeta moldavski neodvisnosti in sta gojili do Sovjetske zveze in pozneje Rusije precej simpatij. Transnistrijo sta kot poseben teritorij v moldavskem državnem okviru priznali Rusija in Ukrajina; slednja je svoje soglasje po začetku krize leta 2014 umaknila. Paradržava je dejansko ruski satelit s težavnim gospodarskim položajem.

februarja 2022 so se kontekstualno aktivirala omenjena področja na Balkanu in je polna integracija tega prostora v EU bolj vprašljiva, kot je bila desetletje nazaj.

Balkan je bil v antiki prizorišče oblikovanja bogate grške civilizacije, v zgodnjem srednjem veku je Bizanc (Konstantinopel) ostal eno največjih mest tistega časa, središče cesarstva in nesporno kulturno središče tega dela Evrope in Male Azije. Ime Carigrad so mu dala slovanska ljudstva, ki so oblikovala svoje države. Sijaj srednjeveške Bolgarije, Makedonije, Srbije, pa na zahodu tudi Bosne in Hrvaške si izposojajo nacionalne mitologije narodov, dokazujoč svojo zgodovinsko avtentičnost in pravico do teritorialnosti (Čolović, 2015, 48). Velika shizma leta 1054 je s svojimi posledicami in nadaljnjim razvojem vzhodnega krščanstva Bizanc utrdila kot versko in kulturno središče. Leta 1453 so Turki osvojili Konstantinopel; dobil je turško upravo in kmalu postal središče turške države,[7] razširjene na treh celinah. Od začetkov turške prevlade dalje so si Balkanski polotok neposredno lastile oziroma so ga praktično obvladovale tuje sile. Najprej je bila to turška, po nazadovanju moči Osmanske države nekako od 18. stoletja je mesto prevzemalo Avstrijsko cesarstvo. V 19. stoletju so na prostor Balkana aktivno posegale nemška, avstrijska, ruska, francoska, angleška in italijanska politika, v 20. stoletju pa vse bolj tudi ameriška. Prevlada socialističnih družbenih ureditev po drugi svetovni vojni je postavila Balkan pretežno v sfero sovjetskih interesov in vpliva, Grčija in Turčija pa sta postali del obroča NATO, ki je silam Varšavskega vojaškega sporazuma preprečeval enostaven vstop na Mediteran.[8] Jugoslavija, kljub prepričanjem o svoji moči, ni igrala vloge geopolitičnega vodje. Evropska unija prihaja kot zadnja, združena sila, ki naj bi na podlagi političnih in gospodarskih ukrepov skušala doseči večjo stopnjo sodelovanja med temi državami in jih vključiti med članice združene Evrope. Ovir je na tej poti precej, od težavne gospodarske dediščine, ki jo je razkroj jugoslovanske federacije s sledečimi vojnami še povečal, do raznosmernih interesov domačih političnih elit in sorazmerno velikega konfliktnega potenciala. Nekaj hitrejša je bila vojaška integracija držav v zvezo NATO ter praktično izrinjenje Rusije kot velikega igralca na geopolitični sceni tega prostora. Namesto nje kaže svoje geopolitične aspiracije po Balkanu Turčija.

---

7 Turki so po osvojitvi Konstantinopla (Carigrada) mesto imenovali po turško: Konstantiniyye. Ime Istanbul je uradno dobil šele leta 1930 po dekretu Kemala paše Atatürka, tako da je prevzel ime dela mesta na maloazijski strani Bosporskega preliva.

8 Ruske (sovjetske) geopolitične ambicije je najprej prekinil jugoslovanski upor proti Kominterni leta 1948 (tudi: Informbiro ali spor (ločitev) Tito – Stalin) in sledeča sorazmerno obilna ameriška ekonomska pomoč, ki je (poleg jugoslovanske odločnosti) preprečila intervencijo Sovjetske zveze na Jugoslavijo. S tem je bila preprečena neposredna ozemeljska povezava med članicami sovjetskega bloka in odprtim akvatorijem na robnih morjih Sredozemskega morja. Albanija je ostala sovjetska zaveznica, a le določen čas. Pozneje se je izolirala in podobno tudi Romunija, kar je povsem oddaljilo sovjetske možnosti geopolitične prevlade v širšem prostoru vzhodnega dela Mediterana (zahodni del je bil že tako povsem v »zahodni« geopolitični sferi).

1.3 Meje in razmejitve Balkana

Zadrege ob geografskih regionalizacijah so konstanta geografskih razmejevanj. Po starih geografskih naziranjih naj bi severna meja Balkanskega polotoka potekala po črti od zgornjega Jadrana do Črnega morja. Meja sledi toku reke Donave od njene delte navzgor do sovodnji pri Beogradu, nato pa Savi do Krke v Sloveniji ter približni podzemski povezavi na notranjsko Reko vse do Timave v zgornjem kotu Tržaškega zaliva. Taka meja sicer ni posebej prepričljiva in argumentirana, a nekako ustreza razširjeni predstavi. Na jugu so mejo predstavljala morja: Jadransko, Jonsko, Sredozemsko, Egejsko, Marmarsko in Črno. Glavnina »naravne« črte naj bi torej potekala po morjih in rekah.

Toda regionalizacija je veliko bolj pragmatičen in kompromisov poln posel (če je to geografom všeč ali ne). Klasične ali »šolske« regionalne členitve so že same po sebi kompromis. Izhodišče je največkrat matematično-fizičnogeografsko: po legi in glavnih naravnih enotah, družbenogeografske značilnosti pa so dodaten kriterij. Take opredelitve imajo prednosti enostavnosti, a jih življenje, ki ga pišejo politike in geopolitike s kratkoročnimi rešitvami, postavlja pred povsem nove izzive. In te silno pragmatične regionalizacije, ki se dogajajo pogosto brez tehtnega geografskega premisleka, so za usode prebivalstva teh območij, za njihove gospodarske perspektive in kulturne možnosti dostikrat odločilne. Zato je primerneje obravnavati Balkan v njegovih političnih okvirih, ki pretežno zajemajo ozemlje Balkanskega polotoka. V političnem smislu gre za države, ki so se v svojem novejšem, nekajdesetletnem razvoju srečale z različnimi oblikami totalitarnih ureditev, državnih pretresov in kriz. Še vedno se soočajo s posledicami teh ureditev. V veliki večini so bile to socialistične družbenogospodarske ureditve z enostrankarskim sistemom političnega upravljanja, planskim načinom gospodarjenja, veliko vlogo države (etatizmom) in brez izjeme tudi z osebnimi diktaturami v teh državah. Pojem socialističnih družb se neredko povezuje tudi z revščino kot vzrokom in posledico; a razprava o tem je že druga zgodba. Do razpada socialističnega reda se je zdela delitev na Jugovzhodno Evropo (Jugoslavija, Albanija, Romunija, Bolgarija) podrejena zgoraj opisanim kriterijem, pozneje pa vse manj. Končno je imela tudi Grčija še v letih po drugi svetovni vojni državljansko vojno, prevrate in diktaturo, in to kljub vstopu v NATO. V Evropsko gospodarsko skupnost je vstopila šele v osemdesetih letih 20. stoletja. Ciper je doživljal usodo postkolonialnih teritorijev in tudi po legi v vzhodnem Sredozemlju je imel z Jugovzhodno Evropo le malo skupnega. Vstop v EU leta 2004 je položaj Afroditinega otoka dramatično spremenil ter aktualiziral njegovo ključno kulturno komponento: grško etnično pripadnost. Podobno je pri premisleku o regionalni pripadnosti Moldavije, nekdanje sovjetske republike. Politična preteklost jo postavlja v Vzhodno Evropo, jezikovno-etnične značilnosti pa jo bližajo Balkanu, prek Romunije in

Karta 1: Pregledna karta Balkanskega polotoka

Romunov. Tudi Estonija, Latvija in Litva so sedaj del Severne, in ne Vzhodne Evrope, in sicer z etnično (niso pripadniki slovanske jezikovne skupine) ter politično-gospodarsko utemeljitvijo (so del NATO in EU). Redkeje sta v okvir Jugovzhodne Evrope v sedanjem kontekstu postavljeni tudi Slovenija in celo Madžarska.[9]

V tem delu so v balkanski regionalni kontekst vključene države Zahodnega Balkana (Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Srbija, Kosovo, Severna Makedonija, Črna gora, Albanija), Romunija, Bolgarija (ki bi bile lahko države »Vzhodnega Balkana«) Grčija, Ciper in Moldavija. Ciper zaradi svoje navezanosti na grško-turško relacijo in ne nazadnje vstopa v EU, Moldavija zaradi svoje jezikovne sorodnosti ter zgodovinske povezanosti z Romunijo. Po svoje bi bilo upravičeno v sestav držav Balkana vsaj delno postaviti tudi Turčijo. Majhen, a prebivalstveno in gospodarsko zelo pomemben del njenega teritorija je na evropskih (torej balkanskih) tleh. Turčija je s svojo preteklo zgodovino zelo vpletena v balkanski regionalni okvir. Država je nesporno merodajen dejavnik zgodovinskih usod (in njihovih posledic) večine balkanskih držav, po veliki gospodarski krizi 2008–2011 pa je očitna tudi njena politična, gospodarska in kulturna vloga. Tudi Ciper (od 2004 član EU) je bil tradicionalno obravnavan v azijskem kontekstu, čeprav je po svoji prebivalstveni sestavi in tudi politični preteklosti povsem skladen s podobo Balkana. Te države so torej »rob« Balkana in je njihova obravnava smiselna vsaj zaradi pojasnitve zgodovinskih procesov in njihovih sodobnih posledic. Po drugi strani je proces vključevanja držav v EU pričel razgrajevati smiselnost termina »Zahodni Balkan« (ki bi ga lahko imenovali tudi »neintegrirana Evropa«), ki se je leta 2013 z vstopom Hrvaške nekoliko skrčil (sodobni hrvaški viri štejejo državo v Srednjo Evropo, kar se utemeljuje predvsem z ozirom na zgodovino – vključenost v Habsburško monarhijo in katoliško tradicijo). Prisotne pa so tudi težnje, da se obseg Zahodnega Balkana razširi in se vanj ponovno vključi Slovenija, predvsem zaradi pragmatizma novih geopolitik, kar bo tem bolj upravičeno in jasno, kolikor bolj bo gospodarsko-politični zastoj procesa tranzicije kazal bistveno večje sorodnosti z državami naslednicami Jugoslavije.

9 Zemljevid »The Balkans«, 2000, National Geographic Society, Washington D. C. Glej tudi v izdaji: Atlas of the World, 11th Edition, National Geographic Society, Washington D. C., 69–70.

2 Fizičnogeografske značilnosti Balkana

2.1 Geološki razvoj in tektonska struktura Balkana

Balkanski polotok je v današnji konfiguraciji del Neoevrope. Mlade geotektonske strukture pa vsebujejo kar obsežna območja precej starejših kamnin, kar postavlja vrsto vprašanj. In v resnici je Balkan, ali vsaj nekateri njegovi deli, bistveno starejši. Ta razvoj so skušali pojasniti s teorijo o tektoniki plošč. Na debeli (okrog 400 km) plasti astenosfere je sorazmerno ozek trden pas zemljinega površja (litosfere). Ta ni kompakten, ampak ga sestavljajo manjše plošče, ki se premikajo na plastični astenosferi, zadevajo druga ob drugo in se ob močnih pritiskih lomijo, podrivajo in nadrivajo ter s tem oblikujejo površinske tektonske strukture. Wegenerjeva teorija ne odgovarja na vsa vprašanja razvoja Zemlje, a plastično ilustrira in pojasnjuje genezo obstoječih tektonskih enot (Luhr, 2006, 106–107). Vendar ni namen podrobneje opisovati nastanek posameznih celin; za to ni niti dovolj prostora niti zares velike potrebe. Koristno pa je opozoriti na nekaj razvojnih stadijev planeta Zemlje na predelu sedanjega Balkanskega polotoka in njegovega sosedstva.

Geneza evropske celine sega v zemeljski pravek – predkambrij. Domnevno enotno prvo kopnino Pangeo so tektonske sile pred približno 250 milijoni let pričele razlamljati na severno Lavrazijo in južno Gondvano. Vmes je zazeval obsežni ocean Tetis. Ta proces ni bil enoten in tudi za imenovano pramorje je težko natančno določiti kronološki in prostorski okvir. Tetis je obstajal vse do mlajšega terciarja, natančneje miocena. Obdobje od starejšega paleozoika do terciarja tako karakterizira predvsem lomljenje in razmikanje velikih plošč, iz katerih so nastali zametki sedanjih celin. Ti »kratoni« se izkazujejo z zelo starimi kamninami. Zaradi obsežnosti in čvrstosti predstavljajo oviro novejšim geotektonskim premikom. Potemtakem ni naključje, da je obsežna Afriška plošča, potujoča v glavnem proti severu, na robovih zadevala na kratone sedanje evropske celine in se celo podrivala podnje. Smer in moč teh premikov sta večinoma zaslužna za oblikovanje dolge serije gorskih verig alpidske orogeneze, ki se – nekoliko prekinjeno – vlečejo od Pirenejev na zahodu do Himalaje in gorskih grebenov vzhodno od nje. Toda evropski kraton, še sedaj zastopan v Baltiškem ščitu, Ruski plošči in Ukrajinskem ščitu, marsikje na debelo prekrit z mlajšimi, holocenskimi in tudi recentnimi nanosi, ob koncu krede ter v starejšem terciarju ni bil več sam. Starejši pritiski iz podobnih smeri so namreč že v paleozoiku ustvarili dve orogenetski gubanji: kaledonsko v siluriju in devonu (nekje pred 450 do 410 milijoni let) ter precej mlajšo hercinsko (nekateri jo imenujejo tudi variskična) orogenezo, ki je

potekala največ v karbonu in še v permu (približno pred 360 do 250 milijoni let) (Geografija, 1982, 247). Na Balkanskem polotoku pripadata hercinidom osrednji del Rodopov in kopnina, ki se od južnega dela sedanjega Egejskega morja vleče naprej v Anatolijo v Mali Aziji (Rebernik, 2009, 8–11). Hercinski sta bili tudi območji sedanjih Vlaške in Panonske kotline.

Kaledonidom in hercinidom so v mlajši kredi in nato v spodnjem terciarju sledili alpidi. Ocean Tetis se je zaradi pomikanja Afriške plošče proti severu pričel krčiti, nastajali so zalivi, otoki in ločena jezera. Tako se je oblikoval sekundarni Tetis (Paratetis). Ocenjuje se, da je bila večina današnje Panonske kotline večji del svoje geološke zgodovine v morski fazi del Paratetisa.

Balkanski polotok je po svoji geološki zgodovini večinoma torej mlada tvorba. Z nekaj izjemami predvsem na Iberskem polotoku mu pripada večji del Južne Evrope, najbolj obširna pa je ta geološka struktura prav na območju Balkanskega polotoka (Šegota, 1982). Večina večjih tektonskih enot je namreč dobila konture svoje sedanje podobe z geotektonskimi premiki v fazi alpidske orogeneze. Celoten niz gorskih lokov, od Pirenejev na zahodu, prek Alp in Dinaridov do Pontidov in Kavkaza na vzhodu, se je oblikoval ob močnih pritiskih v smeri proti severu in podrivanju Afriške tektonske plošče pod Evrazijsko. Variskična gorstva so bila tedaj že kopno, uravnano in znižano zaradi delovanja zunanjih dejavnikov. V paleogenu, starejšem delu kenozoika, je bil Tetis že precej obkrožen s kopnim na jugu, zahodu in severu ter razmeroma odprt proti vzhodu. V večinoma plitvem morju so se odlagale debele plasti usedlin (Gavira Guerrero, Frances, 2009, 360–361). Robni deli tega plitvega morja so bili deležni izdatne sedimentacije; tako so se oblikovali materiali sedanjih terciarnih gričevij in seveda spodnje plasti debele skladovnice usedlin v kotlinah.

V neogenu je sledila silovita geotektonska dinamika, zaslužna za oblikovanje večjega dela Balkanskega polotoka (Herak, 1987, 360–374). Gubanja so sčasoma oblikovala veliko ločeno jezero z obilno sedimentacijo gradiva. Na robnih delih variskičnih (hercinskih) masivov so se zaradi pritiskov nagubala gorovja. Omenjeni hercinski masivi so ob nadaljnjih pritiskih v času alpidske orogeneze delovali kot tektonska ovira in s tem pospeševali gubanja in druge tektonske procese. Terciar je bil nasploh zelo tektonsko dinamičen, z več regresijami in transgresijami morij, predvsem na robu (Luhr, 2006, 27–31). Iz teh obdobij izvirajo številna in ponekod zelo bogata ležišča premogovnih skladov ter nahajališča nafte in zemeljskega plina. Ti procesi so do konca miocena oblikovali večino obrisov sedanjega površja. Nastal je dolg in po smereh razgiban niz gorovij od Pirenejev na zahodu do Himalaje na vzhodu (Gavira Guerrero, Frances, 2009, 388). Gubanje je dobilo ime po Alpah, ker imajo v Evropi osrednji položaj, so najvišje in so postale zaradi zanimanja najprej in tudi najbolje proučene. Na območju današnjega Balkanskega polotoka so pred tem že obstajale tri hercinske

mase: Rodopsko-Makedonska na jugu (povezana z masivom Menderes, ki se potem nadaljuje v osredje Male Azije in tvori jedro sedanje Anatolske planote), Vlaška na severovzhodu in Panonska na severu. Vse tri so doživele korenite spremembe, saj so jih bočni pritiski razlomili in večinoma znižali, nato pa so jih na debelo zasuli mlajši sedimenti. Toda njihov obstoj je bil odločilnega pomena za oblikovanje alpidskih gorskih verig. Ob Panonski in Vlaški hercinski masi se je vzpela vijugava gorska pregraja Karpatov, med Vlaškim in Rodopsko-Makedonskim masivom se je vzpelo Balkansko gorstvo (Herak, 1987, 378). Robne cone je zajelo tudi živahno vulkansko delovanje, ki mu je mogoče slediti v obsežnih pasovih kamnin vulkanskega izvora Južnih in Vzhodnih Karpatov ter marsikje na jugu Egejske mase (Menderes), ki se je v geološki zgodovini še očitno kopensko stikala z rodopsko-makedonsko kopnino. Vulkanizem Santorina še vedno deluje. Vulkansko delovanje karakterizira tudi neposredni stik odlomljenih predelov Afriške plošče in Dinaridov v srednjem Jadranu (Šerić, 2006). Ta stični vulkanizem dokazujejo vulkanske kamnine otočkov Palagruža in Jabuka, še bolj pa sledovi tega stika na morskem dnu nekako tam, kjer se plitvi severni Jadran prevesi v globljega južnega (Šegota, 1982, 69).

Če nekoliko poenostavimo, objemata Balkanski polotok dva gorska niza: Karpatski in Balkanski na vzhodu ter Dinarski z nadaljevanjem v Šarskem in Pindskem gorskem nizu na zahodu. Vmes ležita dve starejši gmoti: Panonska in Rodopsko-Makedonska. Prva je v geološki preteklosti menjavala kopenske in morske faze ter zaradi dviganja obrobja izgubila stik s svetovnim morjem, postala je veliko jezero in se v mlajšem kenozoiku povsem posušila. Njeno dediščino predstavlja dno Panonske nižine in Transilvanske kotline. Obe sta na debelo nasuti z mlajšimi sedimenti, ki so se naložili najprej v morski in nekoliko pozneje v jezerski fazi, recentno geološko podlago pa tvorijo nasutine rečnega in vetrnega izvora. Terciarno obrobje sestavljajo mlade in zato mehke, mestoma tudi klastične usedline. Obsežno nižino, ki je po tektonskih svojstvih in genezi kotlina, prekinjajo večje in manjše zaplate višjega, vzpetega sveta. To so osamelci, ostanki starejše Panonske mase, ki je zaradi bodisi prvotne višine bodisi tudi poznejših tektonskih dviganj ohranila ali pa pridobila današnje višine in štrli iznad obdajajoče ravnine (Herak, 1987, 369). Rodopsko-Makedonski masiv je doživljal drugačno usodo. Tektonski prelomi so ga razdelili v številne grude, ki so se pozneje dvigale in spuščale. Nastale so barvite konture t. i. strukturnega površja, kjer se izmenjujejo dvignjeni gorski čoki med tektonsko spuščenimi kotlinami. Slednje so obilno zasipavali nanosi vodotokov in ustvarili debele sloje mlajših sedimentov. Nekatere kotline je obdobno zalila voda; nastala so jezera in močvirja, v katerih so potekali procesi karbonizacije, ki so ponekod zaslužni za debele sloje rjavega premoga. Med pogrezajočo se hercinsko maso pod današnjo Vlaško nižino se je dvignila še ena gorska veriga: Balkan ali Stara planina.

Tektonske premike sta spremljala živahna seizmika in vulkanizem, ki je bil očitno najbolj pogost prav na nekaterih robnih predelih omenjenih gorskih sistemov. Posebej na notranjih robovih Dinaridov in Karpatov so vulkanski izbruhi pustili pomembne posledice. Kamnine vulkanskega izvora so močneje zastopane v Vzhodnih Karpatih, predelih Južnih Karpatov v vzhodni Srbiji, predelih vzhodne Bosne, na Kopaoniku ter na več mestih v osrednji in južni Makedoniji, razmeroma pogosto pa tudi na nekaterih grških otokih (posebej Kikladih). Da je imela tektonika tudi pozneje in vse do danes pomembno vlogo, se razkriva v nekaterih skoraj premočrtno potekajočih geoloških strukturah. Taki so dolina Morave z nekaterimi pritoki (zlasti Zahodna Morava) ter skoraj premo potekajoči nizi dinarskih gorskih hrbtov in vmesnih kraških (dejansko torej napol tektonskih) polj in rečnih dolin. Velike reke Dinarskega masiva namreč skoraj dosledno prečkajo značilno dinarsko orografsko smer, kar potrjuje domneve o močnem vplivu mladoterciarne tektonike.

Pomembne in vidne posledice je pustilo tudi mladokenozojsko – kvartarno preoblikovanje površja. Tektonika se je nadaljevala, a zaradi časovno kratkega okvira ni mogla pustiti tako vidnih in obsežnih posledic, zato je tem bolj opazno kvartarno preoblikovanje z nasipavanjem (akumulacijo) na eni ter odstranjevanjem (erozijo) na drugi strani. Ledeniki so prekrivali najvišje vrhove gora. Novejše raziskave kažejo, da so se mestoma spustili tudi nižje, kot so domnevali doslej. Preoblikovanje dolin v višjih in morensko nasipavanje v nižjih legah je – poleg ostrenja najvišjih skalnih vrhov – temeljna posledica ledeniškega preoblikovanja. Vršni deli so dobili ostrejše, »alpske« poteze in spričo popularnosti Alp so zato nekatere dele Karpatov (Južni Karpati oziroma Transilvanske Alpe) in Dinaridov (velja zlasti za Prokletije, ki jih nekateri imenujejo Albanske Alpe) poimenovali »Alpe«. Vendar »alpski« slog nima nobene genetične povezave s tem, razen časovnega okvira: ta gorstva so se nagubala v alpidski orogenetski fazi. Medtem ko so bile Alpe dokaj močno poledenele, so bile gorske verige na Balkanu le sporadično prekrite s trajnim ledom (Žebre, Stepišnik, 2018, 5–7). To je bilo dovolj, da so visoki predeli Južnih Karpatov, Prokletij, Durmitorja in Rodopov dobili značilne ledeniške doline, ledeniška jezerca, slapove in druge tipične površinske oblike (Djurović, 2012, 278). Novejše raziskave dokazujejo obsežnejši, toda ne sklenjen ledeni pokrov teh predelov (Stepišnik, Žebre, 2011).

V nižjih delih so z rečno erozijo na eni ter akumulacijo na drugi strani nastajali nizi rečnih teras, ki danes marsikje predstavljajo glavnino za poselitev najbolj ugodnega sveta. Na tem mestu ni mogoče omenjati vsega, saj so se reke precej razlikovale med seboj glede na erozijsko moč in akumulacijske zmožnosti, odvisno od padavinskih razmer in obsežnosti porečja. Toda dvignjeni svet omenjenih gorskih nizov je ob precejšnji reliefni energiji omogočal sorazmerno hitro in intenzivno spreminjanje. Posebno pozornost si zaslužijo rečne akumulacije ob spodnjih tokovih rek. Z nanašanjem materiala se je izdatno povečala trakijska obalna ravnica v

Grčiji, Vardar je nasul Solunsko kotlino, kratke in vodnate reke iz Pindskega gorskega niza so nasule priobalno nižino v Albaniji. Kotline so marsikje na debelo prekrili tudi rečni sedimenti. V Panonski in Vlaški nižini so močvirja izginjala deloma zaradi naravnega osuševanja, še bolj pa zaradi zasipavanja. Toda mokrotni značaj mnogih predelov je prevladoval še dolgo v zgodovinsko dobo in je kot množični fenomen izginil v korist širjenja kulturne pokrajine šele v zadnjih dveh stoletjih.

V pleistocenu, pred približno 2,6 milijona let, se je podnebje opazno ohladilo. Nastopila je ledena doba, ki je v več fazah z izmenjavo bolj toplih (interglaciali) in hladnih obdobij (glaciali) pomembno vplivala na geomorfološke procese. Po Milankoviću naj bi na ohladitev vplivali predvsem astronomski dejavniki: ekscentričnost krožnice Zemlje okrog sonca, spreminjanje nagiba Zemljine osi in spreminjanje rotacije Zemlje.[10] Ohladitev in znižanje gladine svetovnega morja sta prispevala tudi k večji sušnosti. V teh razmerah se je povečala možnost eolskega erozijskega in akumulacijskega delovanja. Pri oblikovanju vetrnih akumulacijskih reliefnih oblik so pomembno sodelovale tudi reke, ki so droben pesek in tudi nekaj večjo granulacijo raznašale dolvodno in odlagale na mestih, kjer se je tok umiril ali pa je prišlo do zastojev. Obsežni predeli Panonske, Vlaške in Transilvanske kotline so bili deležni izdatne akumulacije. Nastali so precej debeli nanosi puhlice, sestavljene iz zelo drobnih prašnih delcev. Odloženi material ob rekah so dalje raznašali vetrovi (Gavrilov idr., 2018). V razmerah stepskega podnebja so se ti delci nalagali med obilno organsko akumulacijo visoke trave. Nastajal je luknjičast, zelo porozen in z organskimi snovmi bogat substrat. Puhlični platoji so različnih višin, dosežejo pa tudi nekaj deset metrov debeline. Zaradi zračnosti in obilja tako organskih kakor anorganskih snovi so take puhlice zelo rodovitne, če imajo le dovolj vode na razpolago. Črno barvo dajejo organske snovi. Na takih območjih so se oblikovale stepske črne prsti (stepske črnice oziroma rus. černozjom).

Niso pa na vseh puhličnih platojih nastale stepske črne prsti. Ledeniške koloide je veter raznašal tudi v pretežno aridna območja, kjer se je puhlica prav tako nalagala. Bogata je z anorganskimi snovmi, z organskimi pa ne, in lahko postane rodovitna le po dodatnih agrarnotehničnih ukrepih. V nekaterih predelih je veter nanesel debele plasti drobnega peska. Če ni bilo travne ruše, je veter pesek premikal in oblikoval značilne eolske geomorfološke oblike – dine. Živi pesek je bil marsikje na vzhodnem robu Panonske kotline. Širša območja s prevlado premikajočega se peska na površju se imenujejo peščare. V Panonski nižini jih je precej, tako manjših ob Dravi kakor večjih zlasti v jugovzhodnih delih Panonske kotline (Sipos idr., 2022). Na to spominja več geografskih imen. Eden večjih tovrstnih pojavov je bila Deliblatska peščara v južnem delu srbskega Banata. Z umetnim pogozdovanjem so premikanje peska omejili in slednjič ustavili šele v prvi polovici 20. stoletja.

10 Lesni profil Kapela u Batajnici / Protected area »Loess section Kapela in Batajnica«, Beograd, 2018.

Karta 2: Tektonske enote in razvoj površja Balkana

2.2 Pregled velikih naravnih enot Balkana

2.2.1 Površje Balkanskega polotoka

Balkanski polotok je razčlenjen, nadpovprečno gorat in reliefno dinamičen del Evrope. Najvišji vrhovi sicer nikjer ne presegajo 3000 m višine, več kot polovica površja pa je več kot 500 m nad morjem. Geološka sestava je zelo pestra, odraz živahne mlajše tektonike, zato je tudi pokrajinska in ekološka raznolikost nad evropskim povprečjem. Območje obliva šest morij (Jadransko, Jonsko, Egejsko, Sredozemsko, Marmarsko in Črno). Dolgo obalno črto še dodatno podaljšuje izrazita razčlenjenost obale in otočnost. Družbe niso izkoristile geografskih prednosti obmorske lege in posesti morskih prostranstev. Znaten del površja sestavljajo karbonatne kamnine, na katerih so se razvile različne kraške oblike, zato med fizičnogeografskimi značilnostmi posebej izstopajo razširjenost kraškega značaja tega prostora, raznovrstnost oblik in dimenzije posameznih pojavov. V tem delu Evrope lahko najdemo zelo raznovrstne tipe površja, od značilnih akumulacijskih ravnin in kotlin, nastalih z delovanjem eolske, rečne in jezerske sedimentacije, razvitega krasa z obsežnimi kraškimi polji ter vmesnimi vegastimi planotami do abrazijskih in akumulacijskih tipov obal, območij z očitnimi posledicami ledeniškega preoblikovanja, precej pa je tudi sledov vulkanskega delovanja v bližnji in bolj oddaljeni geološki preteklosti. Najbolj očitni so seveda sledovi tektonskega delovanja, ker so oblikovali makrostrukturo tega prostora. Vidni so v zasnovi površja, izoblikovanosti velikih geografskih enot, kot so gorske verige, tektonske ugreznjene kotline, dvignjeni tektonski gorski čoki in planote. Tudi smeri rečnih tokov neredko razkrivajo odločilni prispevek tektonike.

Balkanski polotok predstavlja srednji del južnoevropsko-azijskega alpidskega gorskega loka, ki ga prekinjajo velike tektonske udorine: Tirenska, Jadranska, Panonska, Egejska in deloma še Črnomorska, ki je že na zunanjem robu. Gorske verige alpidske orogeneze so obenem osrednja geotektonska hrbtenica Balkanskega polotoka, ki zajema tudi starejše masive, od katerih se je le Rodopskemu uspelo zadržati na površini, Egejski, Panonski in Vlaški masiv pa so se razlomili in ugreznili. Preplet gorskih lokov, ponekod razbit v grudaste gorske gmote, ter vmesnih kotlin in razširjenih rečnih dolin tvori glavnino današnjega površja, h kateremu bi vsaj po geološko-kamninskih značilnostih lahko mirne duše uvrstili tudi egejske arhipelage, ki s svojimi vrhovi precej štrlijo v višino iznad morja. To je dokaz njihovega nekdanjega visokega površja, ki so ga tektonske sile razlomile in ga je po večini prekrilo morje v alpidski orogenezi. Zato se nekatere gore skoraj neposredno ob obali dvigajo ne le v sredogorske, temveč tudi visokogorske višine. Najbolj izpostavljena sta znani grški gori Parnas in Olimp; slednji je z 2917 m druga najvišja točka Balkanskega polotoka, takoj za bolgarsko Musalo (2925 m). Eden od krakov polotoškega sveta Halkidike v Solunskem zalivu se vzpenja nad 2000 m visoko neposredno nad morsko gladino.

Obsežnejši predeli sklenjenega nižinskega sveta so v Panonski in Vlaški nižini, ki geotektonsko sodita med mlajše ugreznjene kotline. Na debelo sta nasuti z morskimi, fluvialnimi in eolskimi nanosi, podlaga pa je v obeh primerih starejša. To sta obenem tudi najobsežnejši ravnini na Balkanskem polotoku. Kotline na Kosovu, v Bosni, Makedoniji in Tesaliji so sorazmerno majhne in le redke na dnu povsem ravne (na primer Pelagonija, Polog, Strumiška kotlina v Severni Makedoniji). Nekatere manjše tektonske udorine je zalila voda in tam so se odložili jezerski sedimenti. Med kotlinami je največja Trakijska ali Mariška v Bolgariji; nekatere geografije jo zaradi tega opredeljujejo kot posebno enoto, primerljivo z Vlaško ali Panonsko nižino. Obale Balkanskega polotoka so močno razčlenjene in večinoma visoke. Nekaj več ravnega sveta je le v priobalni nižini v Albaniji, južni Trakiji v Grčiji, grški Makedoniji (tudi Vardarski kotlini). Za njihovo genezo so zaslužne predvsem reke, ki odmakajo gorata in dobro namočena zaledja. Ob črnomorskih obalah Romunije in dalje Ukrajine so pritekajoče reke nanosile precej sedimentov in jih odlagale v plitvo morje, morski tokovi pa so prav tako akumulirali droban pesek. Skupno delovanje rek in morja je oblikovalo akumulacijski tip obal z lagunami in znamenitimi limani. Čisto svoja enota je delta Donave, pri kateri je delovala le reka sama in ustvarila obsežno močvirno pokrajino.

Vlaška nižina je tektonsko gledano kotlina. Na vzhodu jo zamejuje nizka planota Dobrudža, ki seže še v Bolgarijo. To je starejši hercinski svet, le rahlo dvignjen med dvema ugreznjenima enotama (Vlaško in Črnomorsko) podobne starosti. Vzhodno od romunskih Karpatov je nizka Moldavija. Na površini prevladujejo mladi sedimenti. Zunanji dejavniki so jih preoblikovali v valovit in le redko zares gričevnat svet, po katerem vijugajo široke doline s holocenskimi nanosi. V podlagi Moldavije pa je že stara predkambrijska geološka struktura: Vzhodnoevropski kraton oziroma Ruska plošča.

Geotektonsko lahko območje Balkanskega polotoka razdelimo na osem velikih enot ali masivov. To so gorski sistemi: Dinaridi, Helenidi (ki jih sestavljata Šarsko in Pindsko gorovje s sosedstvom), Rodopi in Karpati ter predeli nižjega, večinoma uravnanega sveta z obrobjem: Panonska kotlina, Vlaška nižina in Moldavija. Upravičeno sodi sem še Egejski masiv: to je predel, ki ga sedaj večinoma zaliva morje. Grška otočja v Egejskem morju so nekakšen ekvivalent osamelcem v Panonski nižini (kotlini).

Geologi si niso povsem enotni glede obsega in pripadnosti, pa tudi geneze posameznih tektonskih enot. Od tod tudi razlike v poimenovanju pri različnih avtorjih. Bralca to bržkone nekoliko bega, in to upravičeno. Posebej za šolsko rabo bi želeli – podobno kot je to pri regionalizacijah – imeti čim bolj jasne opredelitve. Očitno je svet bolj zapleten, spoznavajo ga postopoma in stara prepričanja dopolnjujejo in sem ter tja tudi povsem nadomeščajo izsledki novejših raziskav

ter nove sistematike.[11] Končno se je treba sprijazniti s tem, da so nazori, pa tudi kriteriji glede razvrščanja različni. Za oblikovanje predstave o tem, s kakšnim površjem imamo opravka na Balkanu, pa bo primerneje, če izhajamo iz izoblikovanosti in relativne morfološke zaključenosti posameznih enot. Posebej je opozorjeno na drugačna razvrščanja in opredelitve ter tudi na različna poimenovanja.

2.2.2 Dinaridi

Nekje je treba začeti, in morda so prav Dinaridi tisti gorski sistem, ki v največji meri pooseblja naravno okolje Balkanskega polotoka, čeprav mu ne daje imena. Dinaridi se imenujejo po gori Dinara (1913 m), markantnem grebenu med Hrvaško in BiH, ki poteka v dolžini skoraj 90 km v značilni smeri severozahod–jugovzhod, kar je vzrok za ime »dinarska« orografska smer (Marković, 1990, 57). Gora Dinara leži nekako na sredi Dinaridov. Dinarski tektonski masiv se pričenja na spoju alpskega predgorja in Furlanske nižine na severozahodu Slovenije, nato pa se pahljačasto razširi in vleče v dolžini okrog 750 km proti jugovzhodu (Luhr, 2006, 164). Oblikovali so ga pritiski med dvema rigidnima masivoma, Afriško ploščo na jugu ter hercinskim kristalinskim masivom nekako na mestu sedanje Panonske kotline. Dinarsko gorovje je del mladonagubanih gorskih verig, oblikovanih v alpidski orogenezi. Vzporedne so Apeninskemu gorskemu nizu v Italiji, njihovo morfološko, pa tudi tektonsko nadaljevanje seže v niz Šarskega in Pindskega gorstva vse do Krete. Po nekaterih naziranjih naj bi Dinaridi segali neposredno do Centralnih Alp, točneje do Periadriatskega šiva, ki poteka od Canavese v Italiji, prek Passa Tonale na Ziljo in potem sredi Karavank proti vzhodu južno od Pohorja, kjer se v nižjem svetu Panonske kotline izklini. Potemtakem bi bile celotne Južnoapneniške Alpe dejansko del Dinarskega gorskega sistema. Teza ni široko uveljavljena ter Julijske in Kamniške Alpe ter Karavanke ostajajo Alpe, vključno s svetom predalpskih hribovij v Sloveniji (Herak, 1987, 367–368). Poleg tega je med ključnimi elementi razlikovanja smer gubanja, ki je pri Alpidih značilno pretežno vzhodno–zahodna, Dinaridi pa imajo svojo, dinarsko orogenetsko smer. Dinaride so (kakor na drugi strani Jadrana Apenine na istoimenskem polotoku) ustvarjale nekoliko drugačne tektonske okoliščine v času gubanja. Na podlagi zelo zapletenih narivnih struktur Dinaridov v osrednjih delih domnevajo, da so se tektonski procesi gubanja pričeli že nekaj prej, celo v mezozoiku, glavnino pa dosegli v oligocenu in miocenu (Rodić, 1981, 112).

Glede na tektonska in še bolj kamninska svojstva se Dinaridi delijo na Zunanje (ali Jadranske) ter Notranje. Zunanje Dinaride je mogoče členiti na dva pasova: otoškega (jadranskega) ali nizkega ter visokega. Slednji predstavlja najvišji in tudi najobsežnejši del Dinaridov sploh. Najbolj se razširijo v Bosni, nato pa se

11 S tem se je srečeval pri svojem delu že Rebernik (2009).

prek Durmitorja v črni gori zožujejo proti najvišjim delom – Prokletijam (Herak, 1987, 378). Nekateri ta pas imenujejo tudi Osrednji Dinaridi. Zunanji jadranski otoški pas je v povprečju nizek in razbit v nize otokov. Na namorski jugozahodni strani mejijo na prelomno cono, ki poteka pod morjem ter ločuje Apenine in Dinaride oziroma Apeninski in Balkanski polotok. Na notranji strani teče meja od Vipavske doline in Krasa prek Pivke na kvarnersko obalo, nato ob Velebitu na dolino Zrmanje in potem Cetine ter dalje proti dolini Neretve pri Mostarju, nato južno od Veleža in Nevesinjskega polja proti Njegošem v Črni gori na dolino Zete in Skadrsko jezero, po spodnjem toku reke Drim pa doseže morsko obalo. Meja med osrednjim dinarskim pasom in Notranjimi Dinaridi poteka nekako od doline Mirne na Dolenjskem prek Novega mesta, vključuje Gorjance in Belo krajino ter vodi dalje prek Slunja na Bihać in potem severno od visokih dinarskih gora v značilni »dinarski« smeri, tako da vključuje še južne robove Sarajevsko-Zeniške kotline do zgornjega Podrinja po dolini Čeotine proti Plevlji in nato do doline zgornjega Ibarja. V srednjem delu Bosne se mestoma javljajo tektonska okna, v katerih prihajajo na dan precej starejše metamorfne kamnine.

Zunanje Dinaride gradijo večinoma apnenci in dolomiti triasne, jurske in kredne starosti; starost narašča proti notranjosti. Zelo značilne so tudi narivne strukture, dokaz zelo dinamičnih tektonskih pritiskov (Korbar, 2009). Vmesne manjše kotline pokrivajo mlajši flišni sedimenti iz eocena in miocena, pogoste pa so tudi kvartarne usedline. Za Dinaride je značilna menjava višjih vzpetih delov in vmesnih tektonsko zasnovanih kraških polj. Vseh skupaj je nad 150 (Marković, 1990, 57), čeprav je mogoče o številu razpravljati zaradi različnih kriterijev pojma kraško polje (Kranjc, 1999). Kras se je tu razvil do popolnosti, z izjemno raznolikostjo pojavov, številčnostjo velikih kraških oblik in ne nazadnje tudi njihovo proučenostjo. Mirno ga lahko uvrstimo med najbolj proučena in po raznolikih oblikah razvita kraška območja v svetovnem merilu (Gams, 1974). Kras osrednjega dela Dinaridov označujejo zlasti kraška polja in obsežni razvejani sistemi kraškega podzemlja s še sedaj ne povsem pojasnjenim kraškim vodnim pretakanjem. Zanimivo je, da se vodno odtekanje marsikje vrši proti donavskemu porečju in s tem črnomorskemu povodju, čeprav je Jadran veliko bližje. To je t. i. holokras, visoki kras, po katerem se Dinaridi postavljajo kot merilo kraškim pojavom po vsem svetu. Nekatera polja obdobno zalivajo visoke vode in se spremenijo v jezera, nekatera pa so sploh vsaj deloma ojezerena. Glede na tipično dinarsko tektonsko smer je upravičena teza o tektonski zasnovanosti večine, če ne kar vseh kraških polj. V nižjih delih zunanjega pasu se javljajo obširni ravniki. Presenetljivo ravni so in dokaz starejših procesov površinskega uravnavanja. Površinskih tokov je malo; pojavljajo pa se v izrazitih kanjonih, kjer je voda že dosegla piezometer ali pa nepropustno podlago (Stepišnik, 2020, 77).

Jadranski pas Zunanjih Dinaridov sestavljajo skoraj vsi jadranski otoki (razen tistih ob istrski obali) in polotoki z bližnjim kopenskim zaledjem. Prvi del je

slovenski Kras, ki se nato vzpne v nekoliko višjo Pivko na severu in Čičarijo s Slavnikom na južnem krilu ter v Učki doseže največjo višino (1396 m). Nato sledi niz otokov v Kvarnerskem zalivu. Manjši sporadični otočki so tudi pred zahodnoistrsko obalo in ob črnogorski rivieri. Brionsko otočje je majhno po površini in geološko zelo enotno, sestavljeno skoraj izključno iz debelih skladov belega krednega apnenca v vodoravni legi. Istra je po kamninski sestavi sicer zelo podobna strukturi kvarnerskih in dalmatinskih otokov, po orografski usmerjenosti pa ne. Prevladujejo namreč smeri vzhod–zahod. Površje je večinoma uravnano, dejansko velik in na nekaj mestih prelomljen ravnik (Stepišnik, 2020, 59). Kvarnersko skupino tvori dolgi niz Cresa in Lošinja z več manjšimi otoki. Najbolj severno je položen največji jadranski otok, Krk. Južneje sledijo visoki in skoraj nenaseljeni Plavnik, Grgur in Goli otok, še južneje se razteza Rab. Ti otoki so dokaj visoki, še posebej na vzhodni strani. Zaradi pogostih vdorov burje prek velebitske gorske pregraje so vzhodni deli teh otokov povsem goli, prave skalnate puščave. To še posebej velja za Pag, največjega izmed severnodalmatinskih otokov; skupaj z Virom in še nekaj manjšimi otoki tvori geološko nadaljevanje Ravnih Kotarov. Na zunanji jadranski strani sta dva niza kornatskih otokov. Srednjedalmatinska otoška skupina je dokaj raznovrstna in prostorsko obsežna, saj v svojih skrajnih mejah sega vse do srede Jadrana. Od obale si proti jugu sledijo trije nizi. Najbolj priobaljen je niz z Bračem, Drvenikom in Šolto, medtem ko sta videti Okrug in Čiovo še nadaljevanje polotoka Marjan s Splitom. Drugi niz je najdaljši, saj se razteza od vključno polotoka Pelješca prek Korčule vse do Visa, Biševa in Svetca. Hvar, nesporno najdaljši jadranski otok, leži nekoliko severneje. Južni niz tvorijo Mljet, Lastovo in visoki, daleč v morje pomaknjeni Sušac. Zadnja skupina otokov so obalni Dobrovniški otoki ali ali Elafiti (Vetrni otoki): Jakljan, Šipan, Lopud in Koločep. Lokrum je že na drugi strani Dubrovnika.[12]

Jadranski del Dinaridov je v povprečju nizek, a nikakor ne uravnan. Edino v Severni Dalmaciji so kraški platoji (na primer na obeh straneh dalmatinske Krke) osupljivo ravni. Ravni Kotari v zaledju Zadra so nizki, sestavljeni iz mehkih laporjev in peščenjakov, marsikje tudi sipkih nasutin, zato se tod poleg izvirov javljajo tudi kratki površinski tokovi. Razvila so se tudi manjša močvirja. Ravni Kotari v Severni Dalmaciji so vse do albanske obalne nižine največji sklenjen predel nizke priobalne pokrajine. Vendar ni ravna: izmenjujejo se rahlo vzpeti hrbti in široki nižji deli. Proti notranjosti sledijo nekaj višji kraški ravniki. Zgrajeni so skoraj izključno iz apnencev. Dobro so pretrti in v celoti zakraseli. V grobem so dokaj ravni, v drobnem pa vegasti in polni vrtač. Največji je pri Kistanju (Stepišnik, 2020, 59). Geneza ravnikov ni popolnoma proučena. Po uveljavljenih dognanjih naj bi k temu odločilno prispevala kraška korozija v dovolj dolgo trajajočih stabilnih

12 Veliki atlas Hrvatske, 2002, 301.

geoloških in klimatskih razmerah (Roglić, 1957), v kombinaciji z ravnijo podzemne vode (Habič, 1986). Redkokje bi našli tako nazorne primere površinskega uravnavanja kakor prav tu. Uravnave obrobljajo višje vzpete in dokaj vegaste planote. Vzhodni del Severne Dalmacije je precej višji. Najbolj na severozahodu ga pričenja Bukovnica, nato pa si sledijo Svilaja, Moseč, Kozjak, Mosor in najvišje Biokovo (Sv. Jure, 1762 m). V tem predelu Severne Dalmacije je nastalo nekaj večjih kraških polj: Kninsko, Petrovo in Kosovo in največje med njimi – Sinjsko. Onkraj Biokova se nizka pokrajina nadaljuje prek Imotskega polja v nizko Hercegovino.

Jadranskemu pasu Dinaridov pripadajo praktično vsi jadranski otoki, ki so le višji del dinarskih antiklinal; sinklinale je namreč ob tektonskem ugrezanju zalilo morje. Vzhodna jadranska obala se pogreza, zato so obalne črte zelo razčlenjene, globine morja neenakomerne in prehodi ostri. Obalnih ravnic praktično ni in jih zasledimo šele na skrajnem jugu (albanska nižina) ter na severu in zahodu (Furlanska in Padska nižina). Na jadranskih otokih ni mogoče najti uravnav. Na nekaterih otokih so se oblikovala manjša kraška polja, ki predstavljajo območja bolj rodovitnega in obdelanega sveta. Jadranski otoki so skoraj brez vodotokov, zato jih pesti pomanjkanje vode. Sem in tja so se na zaplatah nepropustnega sveta vendarle razvili kratki vodni tokovi, katerih pojav še posebej naglašajo številni izviri. Nekateri otoki imajo tudi svoja sladka jezera. Največje in tudi najgloblje je Vrana na Cresu (Marković, 1990), so pa tudi na Krku, južnem delu Paga, Kornatih ter Mljetu. Ta vodna telesa so izjemno občutljiva zaradi zelo omejenega zaledja in bližine morja. Kamninska zgradba jadranskih otokov je razmeroma enostavna, saj je razen krednih in jurskih apnencev ter flišnih peščenjakov in laporjev le redko mogoče srečati drugačne kamnine. A vendarle so. Na Susku in Unijah v kvarnerskem arhipelagu so kredni apnenci na debelo prekriti z drobnimi peščenimi sedimenti eolskega izvora. Drugo izjemo predstavljajo nenaseljeni otočki Jabuka, Palagruža in Brusnik. Kot najbolj izpostavljeni srednjejadranski otoki so že rezultat robne stične cone, kjer na Dinaride pritiska eden od krakov obsežne Afriške plošče. Kamnine so (razen na Palagruži) vulkanskega izvora (Šerić, 2006, 55).

V tektonskem sistemu Dinaridov ima posebno mesto polotok Istra, položen najbolj severozahodno v plitvi severni del Jadrana. Tu se namesto značilne dinarske tektonske smeri uveljavlja alpska (vzhod–zahod), po kamninsko-geološki zgradbi pa je značilna prevlada krednih in na robu jurskih apnencev z obsežnim severnim flišnim delom. Rečni dolini Dragonje in Mirne ter potopljeni Limski kanal (zaledna reka je povsem presahnila, čeprav piezometer ne more biti prav globoko; suha struga se imenuje Limska draga ali kratko Draga) imajo namreč izrazito smer vzhod–zahod. Za dodatek se reka Raša razteza v povsem unikatni smeri od severa proti jugu, podobno kot gora Učka na vzhodni strani polotoka. Istra s tem dokazuje svojo tektonsko unikatnost in samosvojost. Zato Istre nekateri ne štejejo k Dinaridom, pač pa jo umeščajo v sklop Apulijske plošče (Park, 2015,

131; 135), ki so jo deli Afriške plošče potiskali proti severu in severovzhodu. Za razliko od preostalih delov vzhodnega Jadrana je ob Istri razvit riaški tip obale. To opozarja na prevlado postopnega ugrezanja tega predela, pri čemer se spodnji del rečnih dolin spremeni v dolge v kopno zajedajoče se morske zalive. Najbolj zgovoren primer je Limski zaliv,[13] ki je skoraj točno na sredi zahodne istrske obale. Zahvaljujoč tej geološki strukturi se Istra deli na severni flišni del, osrednji del s prevlado krednih apnencev na površju ter najnižji južni del, kjer prevladuje že pretežno preperela kraška rdeča prst jerina (tera rosa) kot ostanek obilnega preperevanja karbonatne podlage (Marković, 1990, 87). Od tod tudi starejša geografska poimenovanja siva, bela in rdeča Istra. Največji jadranski polotok pripada trem državam: Italiji, Sloveniji in Hrvaški.

Nizko Hercegovino sestavljajo trije deli: zahodni del ob Tihaljini in Lištici, spodnja dolina reke Neretve ter nekoliko višja in povsem zakrasela vzhodna Hercegovina. Med kamninami prevladujejo dokaj čisti apnenci predvsem kredne starosti, višje in proti severu pa sledijo starejše jurske. Ko Neretva zapusti zgornji, zelo ozek in mestoma kanjonski del, se dolina izza Prenja razširi in predvsem močno zniža. Ob toku dobi tudi več močnih kraških izvirov in postane reka z največjim pretokom vzhodnega jadranskega povodja. Dolina je niže od Mostarja tektonsko razširjena v neenotno nizko kotlino. V Jadransko morje se izliva v obliki nekoliko zožene delte; ovirajo jo namreč nizki kraški grebeni, del višjega niza med Biokovom in njegovim nadaljevanjem med Jadranom in Popovim poljem. Neretva je tu – verjetno s pomočjo tektonskih premikov – presekala gorski greben in si utrla pot proti morju. Večina »delte« je zato oblikovana gorvodno z obsežnimi »blati« in vmesnimi jezeri. Ker se vzhodna jadranska obala rahlo ugreza, je zastajanje vode razumljivo. Vrh tega hitro tekoča Neretva prinaša iz gornjih predelov porečja tudi precej materiala in ga odlaga ob glavni strugi, s tem pa rahlo ovira pot prenosa kraških pritokov z leve in desne. V tem zalednem delu je torej obilje vode in drobnega materiala, zato je močvirnost teh predelov razumljiva.

Proti jugu sledijo značilne dinarske strukture z izmenjavo kraških polj in vmesnih gora. Nižji del tvorijo Nevesinjsko, Dabarsko in Gatačko polje, nato sledijo trije gorski nizi: Sitnica, Viduša in Bjelasnica. Enako ime nosi tudi kraška planota Bjelasnica (1867 m) med Nevesinjskim in Gatačkim kraškim poljem. Toda verjetno je geomorfološko in še hidrološko najbolj zanimivo Popovo polje, delo ponikalnice Trebišnjice. Polje je namreč glede na dolžino (prek 60 km) precej ozko, le nekaj km široko, z zelo ravnim dnom in izrazitimi, visokimi robovi. Lok jadranskih Dinaridov se nadaljuje v Črno goro, kjer v obalnem delu dosega največjo višino v planoti Orjen (1895 m), Lovčen (1749 m) in Rumija (1593 m), strmo se dvigajoča iznad morja, sta le malo nižja. Dinaridi se tu zaključujejo s tektonsko-kraškim

13 Turistična propaganda sicer razglaša Limski kanal za »fjord«, kar pa je s strokovnega vidika nesprejemljivo. Limska reka (sedaj presušena) ni nikoli v geološki zgodovini svojega obstoja videla ledenikov, ki bi jo oblikovali.

Skadrskim jezerom. Skadrsko jezero je kraško-tektonsko vglobljeni del široke Zete, ki se kot dolina istoimenske reke razteza v dinarski smeri proti severozahodu. Onstran doline reke Drim se že vzpenja gorska veriga Šarsko-Pindskega gorstva.

Dinaridi predstavljajo najobsežnejšo sklenjeno kraško pokrajino v Evropi. Gorovje se klinasto vrinja med širok alpski gorski lok in nasuto Furlansko nižino, se nato vzpne in pahljačasto širi, dokler v črnogorskih gorah in Prokletijah ne doseže največje širine in višine. V Sloveniji se ta osrednji dinarski pas začenja z visokimi kraškimi planotami Banjščice in se nadaljuje prek Trnovskega gozda, Hrušice in Nanosa na Notranjsko. Na Snežniku dosežejo najvišji vrh. Toda bolj kot višina razodeva razsežnost slovenskega dela Dinaridov raznolikost kraških pojavov t. i. visokega krasa. Med omenjeni krak visokih kraških planot se vrinja flišna Vipavska dolina, onstran katere se pričenja jadranski del Zunanjih Dinaridov. Kraški svet Dinaridov se na slovenski strani širi in zniža na dolenjskem krasu. Snežniški masiv se vleče dalje na Hrvaško v Risnjak, nato pa se razveja na južni krak (Velebit) in severni krak (Kapele). Velebit predstavlja zelo samosvojo orografsko celoto: dolgo in rahlo zavito apneniško pregrajo, ki se strmo dviga iznad Jadranskega morja (Stepišnik, 2014, 105–116). Navadno ga delimo na severni (med Senjem in Karlobagom) in južni del (od Karlobaga nekje do Vučipolja). Najvišji vrh je Vaganjski vrh (1757 m) v južnem delu Velebita. Zaradi svoje lege, višine in izpostavljenosti predstavlja podnebno in prometno pregrajo ter ostro ločnico med Mediteranom in celinsko notranjostjo. Velebit in Kapele (Velika in nato Mala) (z nadaljevanjem v Plješevici) oklepajo obsežni predel nižjega sveta Like, kjer se je razvilo več kraških polj; največja so Liško, Gacko in Krbavsko. Tektonsko-kraški procesi so tod ustvarili edinstveni preplet površja, v katerem dominirajo konkavne kraške oblike ter kraški način vodnega pretakanja (Geografija SR Hrvatske 4, 1974, 10). Ko se na jugovzhodu oba gorska kraka združita, se prične obsežni del bosanskih Dinaridov, začenši z Dinaro, na meji med Hrvaško in Bosno in Hercegovino.

Dinara (Troglav, 1912 m) je nesporno najdaljša in tudi najvišja gorska pregraja v nizu srednjih ali visokih Dinaridov, razen zaključnega dela v Črni gori. Predvsem pa izstopa zaradi svoje značilne, zelo vidne slojevitosti, nagnjene proti severu. Gola in strma pobočja na južni strani so v ostrem nasprotju s prostornim planotastim ovršjem in z gozdom poraslimi severnimi pobočji. Vendar leži Dinara že sredi nižjih, a značilno istosmernih gorskih hrbtov tako na severni, bosanski strani kakor na južni, dalmatinski.

Dinaride najbolj identificirajo velika kraška polja. Zaradi velikosti, izoblikovanosti in marsikje precej zapletenega sistema kraškega vodnega pretakanja predstavljajo zanimiv, k sebi obrnjen svet. Vsako je namreč poglavje zase. Najobsežnejša kraška polja vsega dinarskega sveta so se razvila na bosanski strani, natančneje v Hercegovini. Od zahoda si sledijo: Grahovsko, Livanjsko, Glamoško,

Kupreško, Duvanjsko in Buško, slednje je sedaj umetno ojezereno. Med vsemi večjimi geomorfološkimi oblikami so prav kraška polja Dinaridov najbolj zaznamovala ta prostor in ga tudi najbolj identificirajo. Kras je tu razvit v vseh oblikah, do popolnosti (Stepišnik, 2014, 5–20). Več kraških polj ima presihajoči značaj vodnega pretakanja, a vsako na nekoliko svojski, individualen način. Na več poljih so ležišča rjavega premoga, gline in ponekod tudi peska, zato so pritegnila poselitev tudi zaradi neagrarnih dejavnosti. V Hercegovini je pogost toponim »Blato«. Kopasti vrhovi in slemena se vzpenjajo nad 1500 m visoko ter dosegajo v osrednjem delu Bosne višine že blizu 2000 m in tudi čez. Gradijo jih večinoma karbonatne kamnine triasne in jurske starosti, precej pretrte in nagubane. Pas visokih Dinaridov je tu najširši (Herak, 1987, 378). Med njimi se vzpenjajo večinoma nad 1000 m visoke gorske gmote, močno zakrasele in skoraj nenaseljene. To so Jadovnik, Lunjevača, Golija, Hribina, Ljubuša, Čabulja in Zavelim. V tem predelu se odpira precej obsežno tektonsko okno, v katerem se na površni pojavljajo paleozojski skrilavci in predornine, površje pa je v povprečju nižje, bolj zaobljeno in z navadnim površinskim vodnim pretakanjem (Rodić, 1981, 116). Po drugih naziranjih ta del že uvrščajo k Notranjim Dinaridom (Schmid idr., 2008), kar je glede na prevladujoče orografske smeri bolj logično.

Nad dolino spodnje Neretve se nekatere gorske planote na zahodni (Čvrsnica, 2025 m) in še bolj na vzhodni strani močno dvignejo tudi nad 2000 m. Najvišje se vzpenja 2103 m visoki Prenj, Velež pa je le malo nižji (1967 m). Vzhodna Hercegovina onstran doline Neretve je tudi v celoti kraška. V nadaljevanju Prenja je Crvanj, ki se dalje vzpne v Zelengoro (že del Notranjih Dinaridov), z Volujkom pa se v nadaljevanju pričenja črnogorski del visokih Dinaridov.

Gorska veriga Dinaridov se vzpne najvišje na Durmitorju v Črni gori in Prokletijah že na meji z Albanijo in Kosovom. Geološko in tektonsko pripadnost Dinaridom izkazujejo s slemenitvijo v značilnih dinarskih smereh ter karbonatno podlago večinoma jurske in triasne starosti; kreda se javlja v pasu južneje. Najvišje se vzpne predel Durmitorja, ki ga oklepata globoko zarezana kanjona Pive in Tare. Durmitor (Bobotov kuk, 2522 m) se nadaljuje v Sinjajevino (okrog 2200 m) in se zaključi pri Kolašinu. Južno od Durmitorja sledijo grebeni Golije in Njegoša ter se okrog Maganika, Stožca in Prekornice strmo dvigujejo nad tektonsko zasnovano Skadrsko kotlino, katere južni del je ojezeren, severni pa kopen in razvejan v ožje doline ob rekah Zeti, Morači in Cijevni. Durmitor je bil v obdobju glaciala izdatno pokrit z ledeniki (Djurović, 2012).

Dokaj samosvojo gorsko enoto predstavljajo Prokletije. Ime je izvorno albansko (Marković, 1990, 208). Najvišji del Dinaridov so Prokletije; najvišji vrh je Jezerci (alb. Jezercë, 2694 m). Prokletije so samosvoj svet, saj je dinarska slemenitev povsem zabrisana. Razbite so v nekaj skupin, zgrajene pa iz starejših kamnin, predvsem karbonske starosti. Med temi je tudi precej apnencev in dolomitov,

zaradi česar so Prokletije večinoma zakrasele (Rodić, 1981, 119). Prokletije izstopajo po izjemni reliefni energiji, saj se proti jugu in vzhodu strmo spuščajo in tvorijo zelo slikovit gorski svet. Številne ledeniške doline, krnice, jezerca in tudi večje morensko jezero (Plavsko jezero) pričajo o kar mogočni glaciaciji tega predela (Petrović, 2014, 255–264). Predvsem pa je zanimiva prevladujoča orografska smer, saj se v blagem loku pnejo prečno na dinarsko smer. Medtem ko so z zahodne smeri videti kot logično nadaljevanje črnogorskih gora, se iz Metohije ali pa od Skadrske kotline prikazujejo kot strma, visoka in razčlenjena gorska pregrada. Zaradi tektonskega dvigovanja so reke ob obilnih orografskih padavinah lahko vrezovale zelo globoke doline. Sem in tja se v literaturi omenja tudi izraz Albanske Alpe (Schmid idr., 2008). Proti severovzhodu se nadaljuje niz nad 2000 m visoke Mokre gore, kjer se Dinarski tektonski sistem zaključi. Na južni strani sega krak Prokletij in s tem Dinaridov do Paštrika (2001 m), s tem je strmo zamejena kotlina Metohija, na jug pa se te gore strmo spuščajo v ozko, vijugavo dolino Drima, katerega tok predstavlja približno mejišče med Dinaridi in Šarsko-Pindskim gorstvom. Vrivki Dinarskega gorskega sistema segajo še v hribovje Drenica, tako da razmejujejo Kosovsko in Metohijsko kotlino (Rodić, 1981, 119).

Notranji Dinaridi so drugi (ali tretji) pas obširnega predela Dinarskega gorstva. So povsem celinski, geološko starejši, kamninsko pestrejši in pretežno nekarbonatni. Kras se tam javlja le v manjših ločenih otočkih. Notranji Dinaridi obsegajo predvsem predele srednje in severne Bosne, zato tudi ime »bosanski« Dinaridi. Geološki začetek Notranjih Dinaridov predstavljajo Krško hribovje in Gorjanci, ki se markantno vzpenjajo nad dolini (oziroma kotlini) Krke (še v Sloveniji) in Kolpe. Sledi niz nizkega in nepopolnega krasa na Kordunu in v Baniji ter se nadaljuje prek območij severno od obsežnih kraških planot Grmeča v zahodni Bosni. Sledijo obsežna Manjača, Čemernica, Uzlomac in nato več gorskih gmot, med katerimi je najvišji Vlašič, od koder se proti vzhodu vlečeta dva niza, oklepajoča obsežno Sarajevsko-Zeniško kotlino. Severno si sledijo Ravan-planina, Zvijezda, Konjuh, Javor in planote Romanija in Birač, ki sežejo vse do tektonsko zasnovane doline reke Drine. Nadaljevanje sledi še v Srbijo, in sicer v delu t. i. Vlaha; širše regionalno ime zanj je Sandžak, zajema pa še dele Črne gore, severno približno od doline – kanjona Tare. To je planotast svet, zaradi višin večidel travnat, zato je njegovo domače ime »planina« še kako zgovorno in učinkovito! Južni krak je planotast in precej višji, saj v Vranici (2112 m), Bjelašnici (2066 m), Visočici (1967 m), Treskavici (2075 m), Leliji (2032 m) in Zelengori (2014 m) skoraj povsod presega višino 2000 m. Meja z nizom Zunanjih oziroma visokih Dinaridov poteka približno po južnem robu Sarajevsko-Zeniške kotline (Schmid idr., 2008). Ločnica v reliefu niti ni zelo jasna. Karbonaten in večinoma višji vzpeti svet se uvršča h »karbonatnim« oziroma visokim

(Osrednjim) Dinaridom, medtem ko jih permski in karbonski skladi skrilavcev ter peščenjakov določajo že v območje Notranjih Dinaridov. Sosednji Volujak (2397 m) pa gradijo že pretežno dolomiti in celo apnenci, ki se potem nadaljujejo v večjem delu osrednjih črnogorskih gora. Obsežno Sarajevsko-Zeniško kotlino na vzhodu zapira Jahorina, ki pa ima, preden se spusti v kompozitno dolino zgornje Drine, že sredogorske višine med 1400 in 1700 m.

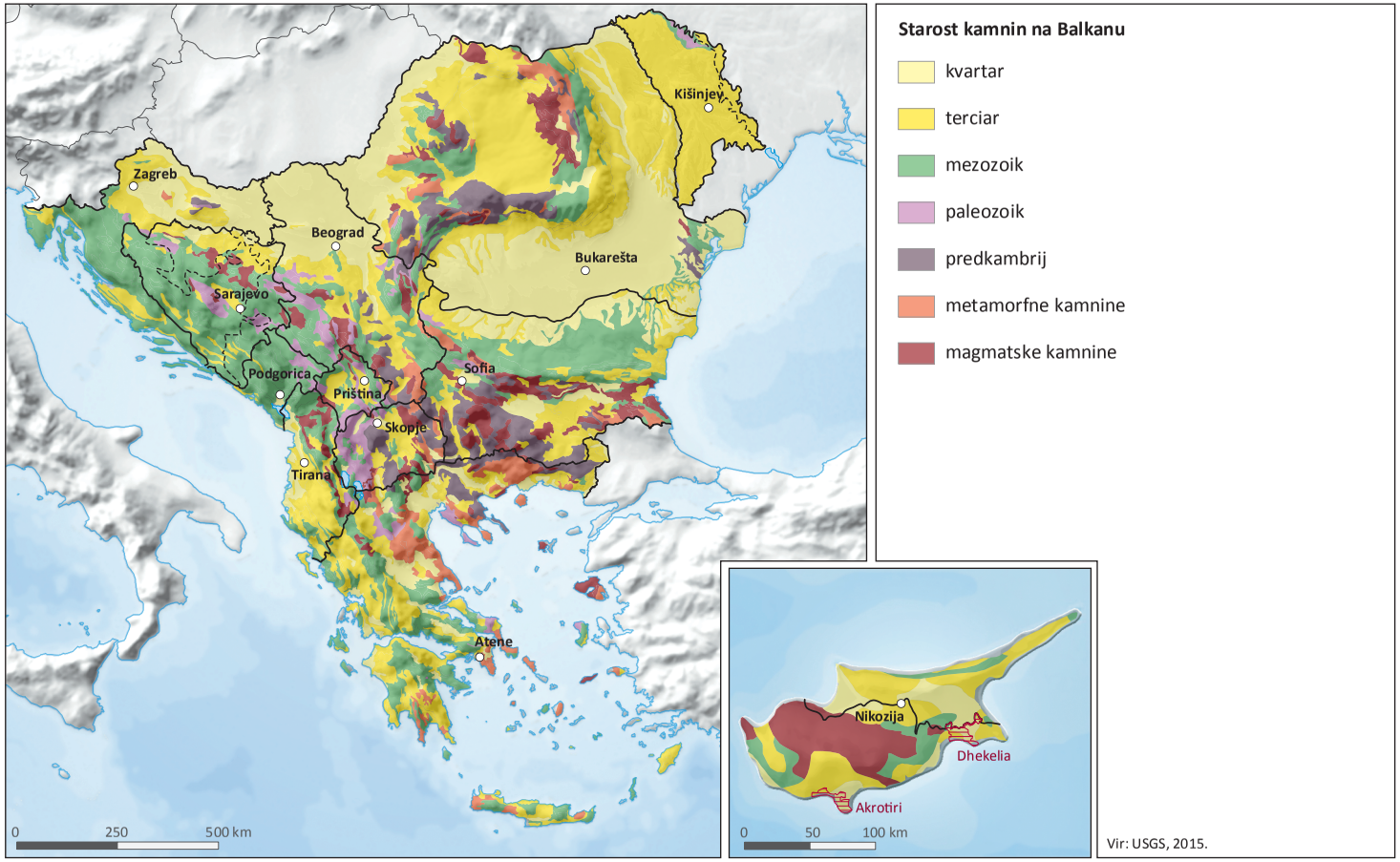
Severni rob Zunanjih Dinaridov je še manj jasen. Po nekaterih opisih segajo praktično do reke Save (Rodić, 1981), nekateri pa postavljajo mejo nekaj južneje, na rob gričevnatega sveta, ki naj bi že pripadal Panonskemu masivu (Herak, 1987, 369). Nepropustni svet se tesno stika z geološko mladim svetom terciarnih goric in širokih rečnih dolin, zapolnjenih s holocenskimi rečnimi sedimenti. Nadmorske višine tu niti niso zelo merodajne, saj so zelo nizke tudi nekatere robne kotline. Te ugreznine so značilne tudi za tektoniko predela Notranjih Dinaridov. Severna linija poteka približno od roba Gorjancev, južno od Vukomeriških goric na Kozaro, Trebovac in Majevico v severni Bosni, prečka Drino in gre po dolini reke Jadar v zahodni Srbiji severno od Starega Vlaha na dolino Ibarja, kjer se Dinarski gorski sistem stika z Rodopidi (Schmid idr., 2008, 139–143).

Po kamninski zgradbi in tudi površinski izoblikovanosti se Notranji Dinaridi precej razlikujejo od Zunanjih. Kamnine so geološko starejše, saj prevladujejo trias, karbon in perm, precej pa je tudi predornin in globočnin; kar je očiten rezultat in dokaz živahne tektonske zgodovine. Številni prelomi ter tektonska dviganja in grezanja so ustvarili na kratke razdalje kamninsko in tudi geomorfološko zelo pester svet. Tektonika se jasno odraža že v izoblikovanosti površja, saj obstaja kar nekaj tektonsko zasnovanih kotlin in rečnih dolin. Ne more biti naključje, da so vse reke Dinarskega masiva ubrale pot prečno na dinarsko tektonsko smer. Predeli osrednje Bosne z jedrom v Sarajevsko-Zeniški kotlini se tako srečujejo z visokim gorskim obodom, na jugu še precej v apnencih in dolomitih, medtem ko na severu odločno prevladujejo triasne in tudi paleozojske (največ permske) kamnine. Marsikje pridejo na dan tudi silikatne globočnine ter kamnine vulkanskega izvora. Gorske predele gradijo metamorfne kamnine, precej pa je tudi eruptivov, posledica prelomov in vulkanskega delovanja v geološki preteklosti. Tektonika in vulkansko delovanje sta prispevala k orudenenju. Predel osrednje Bosne je bogat z rudami, predvsem z železovo, svinčevo in cinkovo ter manganovo (Rodić, 1981, 147–148). Za razliko od Zunanjih Dinaridov je tu karbonatnih kamnin malo, in še te so v otokih. Zelo aktivna pa je bila tudi stična tektonska cona z Rodopskim masivom. Vulkanizem je bil tod pogost pojav. Najbolj obsežne sledove je najti na srbskem Kopaoniku (Pančićev vrh, 2017 m), in sicer granite in serpenite ter seveda bazalte (Marković, 1990, 112).

Severni predeli Notranjih Dinaridov so nižji. V subpanonskem pasu se spajajo z robnimi osamelci starega Panonskega masiva. V tem delu je orogenetska

smer že povsem spremenjena in poteka večidel od vzhoda proti zahodu, med sredogorskimi čoki se raztezajo tektonske kotline: Karlovška, Prijedorska, Tuzlanska. Na več mestih so se v starejšem terciarju nalagali premog, peski in gline. Višje se vzpneta le dve enoti: Kozara (978 m) na zahodu in Majevica (843 m) na vzhodu. Obe imata jedro iz silikatnih starejših kamnin, severna pobočja pa gradijo mlajši, terciarni sedimenti. Med obema se na več mestih javljajo kamnine vulkanskega izvora, čeprav je to nižje, gričevnato površje, ki se po konfiguraciji komajda loči od sosednjih terciarnih gričev. Notranji Dinaridi imajo zato v glavnih reliefnih potezah prepoznavno mozaično tektonsko strukturo; dokaz živahnega tektonskega delovanja in zapletene evolucije Dinaridov v celoti. Tektonske učinke poudarjajo smeri glavnih bosanskih rek: Une, Sane, Bosne in Drima. Prevladuje namreč smer od severa proti jugu, prečno na prevladujoče slemenitve gorskih skupin in vmesnih kotlin (Schmid idr., 2008, 162–170).

Vzhodni, srbski del Dinaridov je pretežno sredogorski (Povlen, 1346 m), planote Starega Vlaha pa se dvignejo tudi nad 1500 m. Večinoma jih gradijo skrilavci karbonske in permokarbonske starosti, v vršnih delih pa se mestoma javljajo tudi skladi apnenca in dolomita. Zlatibor (1496 m) ima zelo zapleteno strukturo, rezultat vertikalne tektonske dinamike in globinskih pritiskov, zato je tam precej tudi metamorfnih kamnin ter eruptivov, dokaz starejših vulkanskih pojavov (Dimitrijević, 1996, 7–16).

Karta 3: Starost kamnin na Balkanu

2.2.3 Helenidi

Tektonsko nadaljevanje Dinarskega gorskega sistema se v literaturi omenja kot **Helenidi.** Izraz poudarja naslonjenost pretežno na ozemlje Grčije, kar pa ima določeno politično konotacijo. Izraz je bolj prisoten v mednarodni literaturi o geologiji in tektoniki teh krajev (Herak, 1987, 343), ki poudarja enovitost spodnjega dela gorskega tektonskega loka na vzhodni strani Jadranskega in Jonskega morja. Sestavljali naj bi ga največji Pindos ali Pindsko gorstvo, Šarsko gorstvo in Pelagonijski gorski niz (Schmid idr., 2008). V njegovem vzhodnem delu naj bi močni pritiski poleg gubanja gorstvo že tudi razlamljali (Park, 2015, 141–143). Drugi štejejo (kot bo omenjeno v nadaljevanju) vzhodni, tj. Pelagonijski niz zaradi morfoloških kriterijev (gorstvo razlomljeno v gorske grude ter vmesne kotline in podolja) še v Rodopski tektonski sistem (Gebhardt, Glaser, Lentz, 2013, 32). V slovenski geografski literaturi se najpogosteje omenja **Šarsko-Pindsko gorstvo**.[14] Izraz je uveljavljen do mere, da se navadno sploh ne razmišlja, da gre za dva oziroma tri dejansko ločene gorske nize s skupnim geološkim poreklom. Zanj je bil odločilen obstoj hercinskih Rodopskega in Egejskega masiva (ali pa enotnega masiva, ne glede na to, kako ga različna literatura imenuje), ki se je ob alpidski orogenezi razlomil, podrivanje z juga in zahoda pa je dvignilo gorski niz Helenidov.

Reka Drim loči Prokletije, najjužnejši del Dinaridov, od **Šarskega gorstva**, ozke, a visoke gorske pregraje, ki se vrinja med Kosovsko in Metohijsko kotlino na severu in kotlino Polog na vzhodu; obe sta že del Rodopskega masiva. Zaradi lege nad nižjimi kotlinami deluje Šara zelo impozantno skoraj z vseh strani. Dolga je več kot 130 km in široka okrog 30 km. Vršni grebeni so precej široki in skoraj ves čas ohranjajo višino nad 2000 m. Najvišje se Šarsko gorstvo vzpne v grebenu Koraba (2764 m). Sestavljajo ga paleozojske skrilave kamnine, predornine in sedimentni peščenjaki, nekaj pa je tudi apneniških skladov (Marković, 1990, 259). Šaro sestavljajo trije glavni nizi, ki pa so dokaj blizu skupaj, kar doprinese k vtisu enovitosti tega gorstva. Najmanjša in najnižja je Vrbeštica na severu, ki jo od glavnega hrbta Šare loči ozka in dolga Siriniška kotlina. Največji del pripada osrednjemu hrbtu Šare in se pne od Kačaniške soteske na severu do Galičice, samotne gore med Ohridskim in Prespanskim jezerom na jugu. Od glavnega dela Šare sledijo proti jugu gorske gmote Bistra, Stogovo in Galičica. Zahodni niz se prične z osamljenim Paštrikom na severu in nadaljuje prek Koritnika in Koraba ter konča z Jablanico na jugu; ta obkroža Ohridsko jezero na zahodni strani. Šaridi so s skoraj vseh strani obdani s tektonsko zasnovanimi kotlinami: Kosovsko in Metohijsko na severu, Pologom na vzhodu in Ohridsko z Ohridskim jezerom na jugu (Rodić,

14 V Atlasu sveta za osnovne in srednje šole (1979, 24) se za ta gorski lok omenja Pindsko gorstvo. V Atlasu sveta za osnovne in srednje šole (2020, 29) so na tem mestu navedeni Helenidi.

1981, 125–127). Zaradi višine, izpostavljenosti in namočenosti je bilo Šarsko gorstvo v ledenih dobah precej poledenelo.

Pelagonijske gore so manjši niz gora in vmesnih kotlin med Šaro na zahodu in Rodopskim masivom na vzhodu, pa tudi jugu. Meja pravzaprav ni jasna, po strukturi, v kateri nastopa značilna izmenjava tektonsko dvignjenih gorskih čokov in ugreznjenih kotlin, močno spominjajo na Rodopide (Cvijić, 2011). Čeprav so po kamninski sestavi nedvomno starejše, naj bi bile v alpidski orogenetski fazi izdatno preoblikovane in predvsem dvignjene. Po tem merilu naj bi Pelagonijske gore sodile v okvir Helenidov (Šegota, 1982, 64). Segajo od Pologa in Skopske kotline na severu do vključno niza gora na makedonsko-grški meji (Kožuf, Kozjak in Kajmakčalan), po nekaterih prepričanjih pa še dalje proti jugu, do Evbeje in Atike, tako da vključujejo še sloviti grški Olimp (2917 m) (Park, 2015, 141). Na vzhodu jih omejuje Vardarsko podolje. Pelagonijske gore so večinoma res gore. Na severu dominira Jakupica (2540 m), skupaj z zahodno sosedo Suvo goro. Potem sledi niz nekaj nižjih in manj izpostavljenih gora, kot so Babuna in Kozjak ter Plačenska planina in Pelister (2600 m). Vmes se razteza poleg Mariške (Trakijske) kotline druga največja na Balkanu: Pelagonija. Glede na njeno osrednjo lego je poimenovanje gorstva po kotlini malce predrzno, a končno upravičeno početje. Pelagonija se razteza še daleč v grško Makedonijo. Regionalno delijo Pelagonijo na severno Prilepsko in južno Bitolsko polje. Kotlina je v geološki zgodovini poznala tudi jezersko fazo. Pri dnu je marsikje zamočvirjena, in sicer zaradi zasipavanja posameznih delov dna kotline s strani pritokov z gora (Rodić, 1981, 130). Območje Pelagonije z visokim obrobjem Pelagonijskih gora večidel odmaka Crna reka, ki prek razčlenjenega hribovja Marijovo odteka v Vardar. Zaradi epigenetskih procesov je reka urezala globoke soteske in mestoma kanjone.

Pelagonijski masiv se je oblikoval v pozni fazi hercinske orogeneze in doživel pozneje opazne spremembe, tudi precej obsežno transgresijo, ki je omogočila obilno morsko sedimentacijo. Vršni deli najvišjih gora imajo namreč apneniški pokrov. Mestoma se je tod razvil tudi kras. V spodnjih delih značilno prevladujejo metamorfne kamnine s skrilavci. Med dve jezeri položeni Pelister gradijo gnajsi, graniti in filiti. Zahodni deli Pelagonijskega masiva imajo večidel paleozojske kamnine, v severnem (Jakupica) in vzhodnem krilu tega niza pa so skoraj povsod v prevladi metamorfne kamnine, v nižjih delih Pelagonije pa mlajši kenozojski sedimenti. Hercinski začetki postavljajo ta masiv prej v kontekst njemu sorodnih Rodopov (Marković, 1990, 171).

Daleč največji del mladonagubanega gorskega sistema v nadaljevanju Dinaridov pa zavzema **Pindsko gorstvo** ali **Pindidi.** Severno mejo postavljajo nekako na globoko vrezano dolino Črnega Drima. V začetku je to nekoliko nižji in bolj grudasti niz albanskih gora, ki imajo regionalno različna imena. Pindsko gorstvo se od Drima na severu vije v smeri proti jugu vse do polotoka Peloponez in nadalje

onkraj Kretskih vrat zajema še otok Kreto, nato pa potone v morje in se izklini. Otočje okrog Karpatosa je namreč že del večinoma potonjenega hercinskega masiva Menderesa. Večji del Albanije obsega gorati svet, ki se zelo strmo dviga iznad obalne nižine. V kamninski zgradbi prevladujejo stare kristalinske strukture, ki so jih prelomi in vulkanizem dodobra preobrazili, mlajši tektonski premiki pa nagubali in predvsem razlomili. Ta gorski lok je zaradi prelomov geološko zelo pester in bogat z različnimi rudami, predvsem barvnimi kovinami, pa tudi železa ne manjka. Videti je, da so severni ozki del Pindosa temeljito preoblikovali prečni prelomi. Rečne doline se namreč usmerjajo vzhodno–zahodno; izjema je edino mejni Drim. Nastalo je tudi nekaj kotlin: severno v predelu Mirditi, pri Tirani in Elbasanu. Na vzhodni strani je kotline zalila voda. Ohridsko in Prespansko jezero sta še ostanek teh procesov, preostala jezera pa so se večidel posušila.

Pindsko gorstvo je najširše v srednjem, epirskem delu. Epir je planotasta in v grobem precej razčlenjena pokrajina v južni Albaniji in severni Grčiji. Osrednji del Pindidov predstavlja visoka gorska pregraja Gramos, pogorje z izrazito slemenitvijo v smeri sever–jug, prečno pa sledijo nekateri ožji hrbti in večje kotline. To ni naključje, saj kotline že močno spominjajo na grudasto mozaično tektonsko strukturo osredja Balkana – Rodopskega masiva. Gramos je geološko podobno raznolik kot albanske gore, a po rudah precej skromnejši. Pindidi tu dosegajo največje višine (Smolikas, 2637 m). Površje gradijo apnenci in dolomiti največ kredne starosti; zato so se tam razvili kraški pojavi, od kraških polj z zapleteno hidrologijo do drobnih površinskih in podzemskih oblik. Precej pa je tudi peščenjakov in laporjev (Natek, Natek, 2006, 57). V te mehke kamnine so reke vrezale globoke doline, kar je omogočilo tudi obilno akumulacijo takoj v podnožju teh gora. Vzhodni del z izmenjavo kotlin in gorskih čokov že močno spominja na sosednji Rodopski masiv.

Pindski gorski masiv obrobljata dve ravnini: albanska na zahodu in Tesalija v Grčiji. V obeh primerih gre za tektonsko pogojeni udorini, ki sta na debelo nasuti z mladimi sedimenti. Zaradi živahne tektonike (dokazujejo jo tudi številni in razmeroma močni potresi) je gorato zaledje kljub zmernim nadmorskim višinam in sredozemskemu podnebju prispevalo k obilni eroziji v gorah in prav tako izdatni akumulaciji v nižini, zato je albanska obalna ravnina precej zamočvirjena, s plitvo plastjo prepereline: dokaz zelo mladih in recentnih akumulacijskih procesov (Pushka, 1978, 8). Obalni predeli Grčije imajo nekaj več ravnega, a po večini močvirnega obalnega sveta. Posebej velja omeniti nizko Tesalijo in tudi široke doline na južni strani Peloponeza. Artanski zaliv na zahodu je rezultat tektonskega ugrezanja (dejansko gre za kotlino), ki ga je zalilo morje, reke pa ga z recentnimi procesi zasipavajo. Pindos predstavlja jedro kopenskega dela grškega sveta, njegovo celinsko, gorato podobo, čeprav je goratost grškega sveta

veliko bolj znana po drugih gorskih predelih neposredno ob obali; Gramos je pač nekoliko v notranjost pomaknjeni in tudi gospodarsko pozabljeni del Grčije. Srednji del Pindskega gorstva se ostro zaključi ob prečno potekajočem Korintskem zalivu, ki je po zaslugi umetno izkopanega 32 km dolgega Korintskega prekopa postal preliv. Grško goratost skoraj poosebljata visoki Parnas (2460 m) in še nekoliko višja Giona (2510 m). Etolija zahodno od njega je prav tako izrazito gorata. Proti vzhodu seže na polotok Atiko, ki jo od drugega največjega grškega otoka Evbeje loči morska kotanja: znamenje stika z mozaično tektonsko strukturo rodopsko-egejskega sveta.

Ostra prekinitev pindskega gorskega loka pri Korintskem prelivu morda na prvi pogled nekoliko preseneča, a je bolj razumljiva ob upoštevanju tektonike in kamninske zgradbe. Na Peloponezu se spet bolj uveljavljajo metamorfne kamnine in nepropusten svet. Tudi slemenitev je povsem drugačna, čeprav v osnovni drži še spominja na severno–južno pindsko orografsko smer. Visoke Arkadijske gore, najvišji del Peloponeza, se spuščajo v treh grebenih in treh dolinah (Kalamatski, Akonijski in Argolijski) proti jugu. Toda manjše uravnave in kotline se javljajo tudi v notranjosti Peloponeza. Peloponez se prek Kretskega preliva nadaljuje na največji in obenem najvišji grški otok Kreto (Ida, 2456 m). Tam se pindski lok tudi zaključi in s tem zamejuje Egejski morski bazen od vzhodnega Sredozemlja. Pindski gorski lok torej na jugu za skoraj pravi kot spremeni smer slemenitve. Logično, če vemo, da je to bližnji stik evropske kopnine z Afriško tektonsko ploščo. Podrivanje slednje dokazuje globoka morska kotanja južno od Krete (Herak, 1987, 378), spremlja pa ga zelo intenzivna seizmika, vulkanizem se javlja v naslednji liniji otokov (Park, 2015, 143–144). Sedaj je tam aktiven le še vulkan Thira (Luhr, 2006, 186). Kikladi, ki jim otok Santorin (Thira) pripada, so že južni del večinoma pogreznjenega Egejskega masiva.

K Pindskemu gorskemu sistemu se uvrščajo tudi jonski otoki pred grško zahodno obalo. So očitno ostanek višjega gorskega niza, ki se je ob tektonskem pogrezanju znižal in s tem ločil od celine. Vzpeti svet se pričenja v južni Albaniji nekako v višini Apulije na drugi strani Otrantskih vrat v Italiji. Hribovito območje južne Albanije in severozahodnega dela Grčije imenujejo Jonska cona (Schmid idr., 2008, 49–55). Pred grško jonsko obalo je več otokov; to je skrajna zahodna linija Helenidov. Najseverneje leži največji otok Krf, južneje mu sledijo še Levkas, Kefalonija in Zakintos ter več manjših otočkov. Na otočju prevladujejo mezozojske kamnine, med katerimi je veliko apnencev in posledično tudi kraških pojavov. Takoj za otoki sledi globoki Jonski morski jarek in se nadaljuje v smeri poteka otoškega niza vse do Krete (Higgins, Higgins, 1996, 40–45). Helenidi so seizmično zelo dinamični; le malo območij v Evropi se lahko ponaša s tako pogosto in močno potresno aktivnostjo (Gebhardt, Glaser, Lentz, 2013, 34).

2.2.4 Rodopski masiv

Rodopi se pojmujejo v ožjem in širšem smislu. V ožjem je to gorovje v južni Bolgariji in severovzhodni Grčiji, v širšem pa predstavljajo precej širši prostor med Dinaridi in Helenidi na zahodu ter Balkansko in Karpatsko gorsko verigo na vzhodu (Rebernik, 2009, 150) in tako zajemajo še precejšen del srednje in južne Srbije, Kosova in Makedonije. To je obenem tudi geološko najstarejši in v bistvu inicialni del Balkanskega polotoka (Park, 2015, 141). O tem, da obseg variira glede na način razvrščanja delov Helenidov (Pelagonijskega gorstva), je bilo že rečeno. Med najbolj značilne orografske poteze sodi izmenjava tektonsko dvignjenih gorskih grud (čokov ali horstov) in na drugi strani ugreznjenih kotlin, zato na zemljevidu delujejo kot mozaična struktura v obliki šahovnice (Rodić, 1981, 137). Ta »šahovnica« oziroma strukturni relief je v prevladi na celotnem prostoru med Egejskim morjem na jugu in grebenom Balkanskega gorstva na severu (Marković, 1990, 222). Na takem površju so imele reke nekaj težav pri oblikovanju dovolj širokih dolin. Epigenetsko dvigovanje jih je neredko prisililo v vrezovanje globokih in ozkih sotesk, ki navadno nosijo turško ime *klisura*. Na vzhod se Rodopski tektonski sistem razteza do Črnega morja, zajema pa predvsem nižji svet kotlin od Sofijske prek največje Mariške nižine ter nekatere vmesne gorske čoke (Sredna gora, Sarnena gora) vse do Strandže. Le skrajni jugovzhodni del balkanskega kopna s Trakijsko nižino sodi spet k tektonski strukturi alpidske orogenetske faze, čeprav tam sedaj niso gore (Gebhardt, Glaser, Lentz, 2013). Podrobnejše členitve izdvajajo najvišji del kot Rodopski masiv, ki mu proti zahodu sledita dva, lahko pa tudi trije tektonski nizi. To sta Srbsko - Makedonska cona in Vardarska cona (ali cona Vardar – Axios) (Park, 2015, 142) ter morda tudi Pelagonijska gorska veriga, če štejemo to po morfoloških kriterijih k sistemu grudastih gorstev, torej k Rodopidom (Herak, 1987, 370).

Balkan se najvišje dvigne v Rodopih (Musala, 2925 m). Kljub višinam pa v celotni konturi Balkanskega polotoka deluje dosti manj mogočno, deloma tudi zato, ker so bočni pritiski z juga visoko dvignili robne predele. Rodopski (ali Rodopsko-Makedonski ali tudi Srbsko-Makedonski), Egejski in Anatolski masiv so bili nekoč očitno povezani, a jih je mlada kenozojska tektonika alpidske orogenetske faze očitno razlomila, ločila in površje povsem spremenila. Te masive so sestavljale stare kristalinske strukture hercinske starosti. Za Egejski masiv (prim. Natek, Natek, 2006, 57) se uporablja tudi naziv Menderes[15] (po istoimenski reki v Mali Aziji), ki se nadaljuje proti vzhodu v prav tako hercinsko strukturo Anatolidov, planotastega osredja Male Azije (Higgins, Higgins, 1996). Staro hercinsko tektonsko gmoto, ki je kot otok molela iz pramorja Tetis, so tektonske sile v alpidski orogenetski fazi močno preoblikovale, razlomile v grude, potisnile nekatere višje

15 Atlas sveta za osnovne in srednje šole, 2020, Mladinska knjiga, Ljubljana, 29.

in druge spustile nižje. Podobno usodo je doživela tudi južneje ležeča tektonska gmota Egejskega masiva, le da se je ta večinoma ugreznila; sedaj je tam današnje Egejsko morje. Ohranili so se nekateri robni predeli na maloazijski (to je del masiva Menderes) in evropski, tj. balkanski strani ter seveda številni otoki, katerih neenotne oblike in smeri izdajajo značilno hercinsko grudasto tektonsko strukturo. Ob tem je bilo zelo živahno tudi vulkansko delovanje, ki je pustilo veliko kamnin vulkanskega izvora. Takih mest je na območju širšega Rodopskega tektonskega sistema več, posebej v vzhodni Makedoniji. Razmeroma jasni robovi ugasle kaldere pri Kratovu in bazaltni stožci pri Mlado Nagoričanah na robu Skopske kotline so med najbolj značilnimi elementi terciarnega vulkanskega delovanja. Za današnjo reliefno tipiko je veliko bolj značilen pojav menjavanja dvignjenih gorskih čokov in vmesnih ugreznjenih kotlin. Tako površje seže v zoženem delu srednje Srbije vse do Donave.

Ožji pojem Rodopov označuje predel v južnem delu Bolgarije med rekama Strumo in Marico. Obsega tri gorske skupine: Rodopi, Rila in Pirin, ki so vsaka zase dokaj samosvoja gorska celota. Predstavljajo tektonsko najbolj dvignjeni del Rodopidov: 2925 m visoka Musala in le malo nižji Vihren (2915 m). Skupaj z grško goro Olimp (2917 m) so to najvišji vrhovi Balkanskega polotoka. Nepropustna podlaga in kopasto površje sta bila ob sorazmerno veliki nadmorski višini zaslužna za precej obilen ledeni pokrov v času pleistocenskih poledenitev. Ostanki glaciacije so številna (nad 150 jih je) ledeniška jezerca (Menardi, 1977, 19). Rila in Vihren sta zgrajeni večinoma iz starih silikatnih kamnin, predvsem gnajsov in granitov. Manjša in občutno nižja Vitoša (2290 m) je zaradi svoje izpostavljene lege med Perniško in Sofijsko kotlino nesporno najbolj markantna rodopska gora (Menardi, 1977, 7–9). Težko bi bolj nazorno že s svojim videzom in lego dokazovala dediščino vertikalne tektonike. Rodopski masiv je grudast in tu se to lepo vidi. Vzhodni Rodopi so nižji in bolj zaobljeni in se znižujejo proti vzhodu. Po kamninski sestavi so podobni Rili in Vihrenu, a brez izrazite slemenitve, kar je navsezadnje značilna morfološka poteza rodopskega sveta, razbitega v gorske grude. Vzhodni Rodopi le za malo presežejo znamko 2000 m. Marsikje so na površju apnenci, na katerih so se razvili kraški pojavi. Globoka vrezana in tektonsko pogojena Devinska dolina deli Vzhodne Rodope na vzhodno in zahodno polovico.

Širši pojem Rodopskega tektonskega masiva zajema vse območje s hercinsko orogenetsko preteklostjo v predelu med severno Grčijo, osrednjo Srbijo in vzhodno Bolgarijo. Zanj je značilna mozaična struktura površja, kjer se izmenjujejo gorski čoki z vmesnimi kotlinami. Številni prelomi so zaslužni za orudenenje ter za številne toplice in slatine, ki so pogost spremljevalec vertikalne in horizontalne tektonike, poleg že omenjenega vulkanizma. Rečne doline so večinoma ozke in potekajo v obliki sotesk, še posebej tam, kjer je v mlajši geološki preteklosti

prišlo do epigenetskega dviganja površja in so reke vrezovale ozke struge v živoskalno podlago. Kamninska zgradba je izjemno pestra. Poleg starejše paleozojske podlage (tako predornin kot globočnin), ki jo je hercinsko gubanje preoblikovalo in pozneje izdatno uravnalo ter je sedaj zgrajena večidel iz kristalinskih kamnin, je pisano kamninsko zgradbo izdatno popestrilo vulkansko delovanje, vulkanske kamnine so tod namreč precej pogoste.

Rodopska tektonska struktura je najdlje potisnjena proti severu v Srbiji, saj ji pripada še vsa visoka Šumadija.[16] Najvišje se tu vzpneta Rudnik (1132 m) in Maljen (1103 m). Južneje sledita tektonsko zasnovani široki dolini Zahodne in Južne Morave, nato pa niz gorskih čokov, od katerih je najvišji Kopaonik, najbolj izpostavljen pa Jastrebac (Marković, 1990). Slednji je dober primer pravilnega, simetričnega gorskega čoka. Večja kotlina je Leskovška, ki jo na jugu obrobljajo sredogorski Radan in sosednji manjši čoki. Moravska dolina je sedaj široka in lahko prehodna. Po grezanju in prelomih je sledila transgresija morja. Dolino so zato zasuli kopenski in morski sedimenti, ker je bila današnja Moravska dolina zaliv Panonskega morja (Rodić, 1981, 138). Na jugozahodu se Rodopi zaključijo s Kosovskim bazenom, sestavljenim iz Metohije ter Kosovega polja in Malega Kosova, med katerima se dviga zakrasela planota Drenica. Po nekaterih naziranjih naj bi do sem segal vpliv Dinarskega tektonskega sistema. Značilno izmenjavanje višjih grud in nižjih uravnanih predelov pa veliko bolj spominja na površje Rodopskega gorskega sistema. Tega namreč označujejo prav velike kotline in vmesni gorski čoki približno tako, kot so kraški pojavi značilni za Dinaride.

Tektonske kotline so po ugreznjenju zasipavali najprej morski in pozneje jezerski sedimenti, poznejše močvirne faze pa so marsikje poskrbele za obilno nalaganje organskega gradiva, ki se je zaradi razmer po karbonizaciji spremenilo v premog, predvsem lignit. To ne bi bilo mogoče brez izdatnega zasipavanja, za kar je poskrbela intenzivna erozija višjega okoliškega sveta. Ležišča lignita dosegajo ponekod, predvsem v Kosovski in Perniški kotlini, izjemne debeline. Kosovski bazen je zajetna udorina, ki je zlasti v osrednjem delu (Kosovo polje) bogata z ležišči rjavega premoga in lignita, obenem pa je zaradi recentnih še klastičnih nanosov to eden največjih vodonosnikov daleč naokrog. Kosovski bazen na jugu zamejuje tektonski gorski čok makedonske Črne gore, ki je grajena iz paleozojskih skrilavcev (Enciklopedija Jugoslavije 5, 1962, 625–633).

Osrednji del današnje Makedonije sestavlja niz kotlin, ki se začenjajo s Pologom in Skopsko kotlino na severozahodu, obsega večje Ovče polje na sredini, Pelagonijo na jugozahodu in Strumiško kotlino na jugovzhodu. Nizek svet je tudi ob srednjem Vardarju, vendar brez izrazitega kotlinskega značaja. Kotline so obenem veliki zbiralniki vode, saj je vodni odtok zaradi višjega oboda rahlo omejen.

16 Atlas sveta za osnovne in srednje šole, 1979, Mladinska knjiga, Ljubljana, 17.

Omenjene kotline razmejujejo visoki gorski čoki Jakupice, Plačenske gore, Babe, Kozjaka in Kožufa v zahodnem ter nizi osamljenih gorskih predelov, kot so Osogovska planina, Plačkovica, Ogražden in Belasica v vzhodnem delu. Pojav obširnih območij z magmatskimi kamninami v vzhodni Makedoniji je bil že omenjen. Južno sledi grški del Rodopov, ki pa je z izjemo nekaterih gorskih čokov z zelo osamljeno lego pretežno nizek. To je grška Makedonija s spodnjevardarsko kotlino, Strumiško, Dramsko in Trakijsko nižino; kotlinski sistem tu prekinja obala Egejskega morja. Obenem je tu že stik z Egejskim, večinoma pogreznjenim masivom, ki si z Rodopi deli hercinsko preteklost.

Proti vzhodu se Rodopi znižujejo v Trakijsko kotlino, ki jo hidrografsko označuje sotočje rek Marice, Arde, Tundže in Ergene. Bolgarski del kotlinskega sveta Rodopidov je najnižji v obsežni Mariški kotlini (tudi Mariški nižini ali Zgornjetrakijski nižini/kotlini). Starejšo hercinsko podlago prekrivajo mladi sedimenti rečnega izvora. Mariško kotlino zaradi obsega in pomena štejejo za posebno geološko enoto (Menardi, 1977), čeprav je po geološko-tektonskih svojstvih prepričljiv del širše razumljenih Rodopidov. Na severnem robu sledi tik pod Balkanskim gorstvom niz manjših, a za gospodarsko izrabo pomembnih in izrazitih kotlin. Največja in najvišja je Sofijska (Benkovič, 2003, 7).

Na jugovzhodu se Rodopski sistem zaključuje s sredogorskima gmotama Sakar in Strandža, nižjim in uravnanim ter zato manj izpostavljenim svetom, zgrajenim v precejšnji meri iz metamorfnih in magmatskih kamnin. Še proti severu obalnega dela Bolgarije okrog Burgasa in v zaledju vulkanske kamnine prevladujejo (Rebernik, 2009, 150). V Strandži se marsikje javljajo tudi precej starejše kamnine, celo predkambrijske. Strandžo in Sakar opredeljuje starejša literatura še za del Rodopskega masiva (Ilešič, 1978, 160). V alpidski orogenetski fazi je bilo to področje predmet očitno zelo pestrega tektonskega dogajanja, povezanega z dolgimi grebeni Pontskega gorstva v Mali Aziji (Gebhardt, Glaser, Lentz, 32), ki je staro rodopsko strukturo precej preoblikovalo.[17] V pleistocenu je ponekod prišlo do sedimentacije eolskega gradiva.

Tektonske strukture označujejo tudi zahodni in južni rob grških egejskih obalnih predelov oziroma Egejskega masiva v celoti. Trakijska nižina v vzhodni Grčiji je sicer večidel rezultat mladega terciarnega in kvartarnega zasipavanja. Toda strmo vzpeti deli Rodopov v zaledju pričajo o živahni tektoniki. Morje je pred obalo zelo plitvo, visoka otoka Tasos in Samotrakis pa pričata o plitvi kotanji, ki je sedaj deloma kopna in deloma pod morjem. Spodnje doline Meste, Drame in Strume prav tako odražajo tektonsko strukturo. Toda od vseh sta najbolj prepričljivi Solunska in Tesalijska. Zlasti prva (v ravninskem delu imenovana Solunsko polje) ima zelo visoko gorsko obrobje na severu in zahodu. Ozek in plitev Solunski zaliv se razteza

17 Atlas sveta za osnovne in srednje šole, 2020, Mladinska knjiga, Ljubljana, 29.

med polotokom Halkidika in enim najvišjih tektonskih čokov Balkanskega polotoka – Olimpom (2917 m). Tesalijo sestavljata dejansko dve tektonski kotlini. Zaliv pri Volosu (Pegasitski zaliv) je ravno tako tektonska ugreznina, a je sedaj pod morjem. Polotok Halkidika je nižji tektonski gorski čok, v južnem delu razčlenjen s tremi polotoki (Kasandra, Sithonia in Atos; slednji je z 2033 m zdaleč najvišji daleč naokrog) in dvema sorazmerno globokima morskima zalivoma.

V svojstvu hercinskega Rodopskega tektonskega sistema je treba omeniti še njegovo južno nadaljevanje na prostoru Egejskega masiva. Ven štrli še v številnih otokih; vseh skupaj je nekaj nad 3100, naseljenih pa je le nekaj več kot 200 (Ortolland, Pirat, 2008, 78). Marsikje je za metamorfno strukturo kamnin kriv tudi vulkanizem izpred nekaj več kot 5 milijonov let, saj je pospešil preobrazbene procese, obenem pa ponekod odložil tudi obilo vulkanskega materiala. Tako so nekateri otoki (na primer Santorin in bližnji otoki) skoraj v celoti zgrajeni iz bazalta in drugih vulkanskih kamnin. Prav Santorin (Thira) nesporno izdaja svoje vulkanske korenine, saj je lep primer ugasle kaldere, sedaj večinoma zalite z morsko vodo. Vulkanov je bilo v geološki zgodovini več, sedaj je aktiven le še Santorin (Thira) (Luhr, 2006, 186).

Otočja v Egejskem morskem bazenu sestavlja nekaj otoških skupin: Severni Sporadi, Južni Sporadi (Dodekanezi) in Kikladi. Najštevilčnejši so Kikladi, otočje med Atiko in Malo Azijo. Največji otoki so Andros, Naksos in Paros. Med vsemi otočji so najbolj vulkanski (Park, 2015, 143). Dodekanezi pred turško obalo so sestavljeni iz manjših in večjih otokov: Samosa, Nikarie in Kosa; medtem ko največji Rodos nekateri omenjajo posebej. K Dodekanezom sodi še niz otokov med Rodosom in Kreto, med katerimi je največji in tudi najvišji Karpatos. Karpatos, Kasos in Rodos so že del Tavridskega tektonskega sistema, ki ima svoje jedro v južnem delu Male Azije. Vzhodni del Egejskega morja ima manj otokov, a so ti večji. Najseverneje ležijo osameli in visoki Tasos, Samotrakis in Lemnos ter še nekaj otokov na turški strani. Južneje sledita otoka Lezbos in Hios.

H gorskemu sistemu Taurusa sodi tudi otok Ciper, ki pa ni tako homogen, kot bi morda sodili glede na njegovo tektonsko poreklo. Nižje severne dele sestavljajo večinoma apneniški mezozojski platoji, v katerih so se razvili tudi kraški pojavi. Ta geološka struktura tvori dolg in izrazit, večinoma manj kot 1000 m visok orografski niz, v katerem so se oblikovale zelo slikovite, v drobnem razčlenjene in visoke obale. Čez sredino otoka se vleče pas nižjega sveta, očitno vmesna geološka kadunja, zapolnjena tako z morskimi (večidel terciarnimi in kvartarnimi) kot tudi rečnimi sedimenti. Zlasti na vzhodni strani je ta okoliščina prispevala k oblikovanju nizkih akumulacijskih obal s peščenimi plažami. Južni, višji del otoka tvori le malo manj kot 2000 m visoko pogorje Trodos, katerega osrednji, najvišji del tvorijo kamnine vulkanskega izvora (Benkovič Krašovec, 2007, 7–23). Vulkanizem razkriva, da je Ciper del živahne stične tektonske cone ob pritiskanju Afriške tektonske plošče proti severu.

2.2.5 Balkansko gorstvo ali Stara planina

Balkanski gorski sistem je sicer najmanjši po površini in dolžini ter najskromnejši po nadmorskih višinah, a je dal ime celotnemu Balkanskemu polotoku. V dolžino se razteza v smeri vzhod–zahod okrog 600 km dolgo. Reliefno in tektonsko predstavlja nadaljevanje karpatskega gorskega loka, ki se iz vzhodne Srbije nadaljuje v smeri proti jugu. Kljub nespornemu pomenu, ki ga ima to gorovje za poimenovanje Balkanskega polotoka, pa je z njegovim razvrščanjem v literaturi kar nekaj kolizij, in sicer glede na to, ali ga smatrajo za tektonsko samostojno enoto ali pa za del Karpatov. Herakova oznaka Karpatobalkanidov (Herak, 1987, 268) sprva narekuje misel na enotno ali vsaj zelo povezano gorsko verigo, Park jih niti ne izdvaja posebej in so značilnosti tega sveta opisane v okviru Rodopskega sistema (Park, 2015, 136), drugod jih jasno ločijo kot svojo tektonsko enoto (Gebhardt, Glaser, Lentz, 2013, 32). Sicer jih pozneje v podrobnostih kot geološko-tektonsko enoto razlaga tudi Herak. Zdi se, da je dilema tu podobna kot pri razločevanju Južnoapneniških Alp in Dinaridov, tvorb alpidskega orogenetskega sistema južno od Periadriatske linije. Poudarjeno je, da so Dinaridi gorovje s prepričljivo geološko-tektonsko identiteto. Enako velja tudi za Balkanide oziroma Balkansko gorovje. Ime je izvorno turško; pomeni visok oziroma gorat ter z gozdom pokrit svet. Uporablja se tudi izraz Karpatsko-Balkansko gorstvo (Marković, 1990, 106–107). Ampak to je že druga tektonska enota. Od Balkanske gorske verige ta predel loči tektonsko zasnovana dolina Timoka. Nasploh je imela tektonika pri oblikovanju površja odločilno vlogo, saj predel s svojo mozaično tektonsko strukturo, kjer se izmenjujejo majhne kotline in zajetnejši gorski čoki, kaže mnogo več sorodnosti z južneje ležečim tektonskim sistemom Rodopov kot pa z mladonagubanimi Karpati (Marković, 1980, 337–344), kar je bliže razlagi o sistemu med hercinskim Rodopskim masivom in hercinsko ploščo Moezijo, tj. območjem današnje Vlaške nižine (Park, 2015, 138). Kakor koli, Balkansko gorovje ali Staro planino vsekakor opredeljujemo kot samostojno tektonsko enoto (Rebernik, 2009).[18]

Balkansko gorstvo lahko delimo na vzhodni in zahodni del. Zahodni Balkan je med dolinama rek Timok v Srbiji in Isker v Bolgariji, daljši in višji Vzhodni Balkan (Botev, 2376 m) pa se razteza od doline reke Isker dalje proti vzhodu do Črnega morja. Zahodni del se vzpne nad 2000 m visoko (Midžor, 2169 m). Vršni del gradijo predvsem debeli sloji krednega apnenca, nekaj je skrilavcev, največ – prek 1 km debela plast – pa peščenjakov. V robnih predelih je veliko eruptivov (andezit), ki dokazujejo zelo intenzivne vulkanske pojave v širšem sosedstvu (Marković, 1980, 258). Zahodni (srbski) Balkan se izklini zahodno od Vidina pri Donavi. Izraz Stara planina je srbskega izvora.

18 In tako tudi v Atlasu sveta za osnovne in srednje šole, 2020, Mladinska knjiga, Ljubljana, 29.

Balkansko gorstvo sestavljajo trije nizi: na severu dvignjeno predgorje (tudi: predbalkanski pas), osrednji, najdaljši in najvišji del ter južni sredogorski pas (Herak, 1987, 378). Balkansko gorstvo je razmeroma ozko (široko do okrog 70 km) ter se zlagoma znižuje proti vzhodu in severu, medtem ko je reliefna stopnja proti jugu zelo strma in se spušča skoraj neposredno v niz manjših tektonskih kotlin. Najbolj znamenita je gotovo Kazanlaška, vendar ne zaradi svoje geologije in tektonike. Na jug jih zapira niz kopastih gora sredogorskih višin Sarnena gora in Sredna gora, na vzhodu pa je mnogo nižji in planotasti svet, po katerem ta niz doseže črnomorsko obalo (Natek, Natek, 2006, 27). Po izoblikovanosti pa te gore delujejo kot tipični gorski čoki Rodopskega masiva. Na severno stran se zložno znižuje proti Donavi. V literaturi je za ta predel znano ime Bolgarska plošča ali pa Donavska plošča. Na debelo jo prekrivajo mlajše kamnine, zlasti paleogenski peščenjaki in laporji. Marsikje se javlja fliš. Zaradi živahne tektonike so sloji marsikje nagubani (Herak, 1987, 379). V pleistocenu so se marsikje naložile puhlice, drugod so reke nanašale rečni material. Puhlični platoji so mestoma zelo debeli. Vodotoki so jih pozneje razrezali v valovito pokrajino (Benkovič, 2003, 8).

Balkanska gorska veriga ne skriva svoje relativne geološke mladosti, a je kamninsko precej pestro sestavljena. Prevladujejo metamorfne kamnine, precej je tudi sedimentnih, posebej na severu. Zelo pogosti so narivi in prelomi, kar je dokaz velikih tektonskih pritiskov. Ti so ustvarili možnosti za kontaktno metamorfozo. Gorovje se je dvignilo na stiku dveh hercinskih masivov, Rodopskega in Moezije, in pri tem potisnilo kvišku granite in gnajse, ki v obliki ozke in dolge narivne strukture spremljajo skoraj celotno gorstvo in tvorijo večino najvišjih delov (Herak, 1987, 379).

2.2.6 Karpatski gorski sistem

Karpatski gorski lok sodi med večje evropske gorske sisteme, saj je po dolžini in obsegu primerljiv s Skandinavskim gorstvom ali Alpami. V dolžino meri dobrih 1500 km in se razteza od Dunajskih vrat na severozahodu ter se nato prek vzhodne Češke, celotne Slovaške, južne Poljske in roba Ukrajine ter osrednje Romunije razteza do Donave (Luhr, 2006, 164), nato pa južno od Donave sega še v vzhodno Srbijo (Rodić, 1981, 143). Slednje je sicer predmet diskusij, ni pa to edina dilema pri določanju obsežnosti tega gorstva. Po obliki so Karpati precej nenavadno gorstvo. Na svoji dolžini tvorijo kar štiri zavoje, kar jim daje med evropskimi orografskimi tvorbami svojevrsten primat. Niso posebej visoki, toda lega med večinoma nižjim svetom jih postavlja na mesto zelo zaznavnih tako na zemljevidu kot v naravi. Na vzhodni strani vse tja do Urala, okrog 2000 km daleč, ni nobene višje pregraje.

Karpati so v evropskem merilu velik, samostojen in slikovit gorski svet, ki je v zgodovini pogosto ustvarjal ločnico med vzhodom in zahodom (Gebhardt,

Glaser, Lentz, 2013, 51–56). Ta gorski lok je pomembna evropska fiziognomska in še posebej naravnogeografska ločnica, saj podonavske države varuje pred vdori mrzlega zraka iznad vzhodne Evrope, ko se pozimi uveljavlja mrzli sibirski anticiklon. Vendar so Karpati bolj kakor ločnica v resnici povezovališče, saj se nekatere države (Slovaška, Romunija) ob dejstvu, da poteka gorstvo sredi državnega ozemlja, ne otepajo s slabostmi, ampak nasprotno, se srečujejo s potenciali. Karpati so namreč rudonosni in to dejstvo jih prej postavlja v vlogo »hrbtenice« kakor pa ločnice.

Karpati so del Neoevrope, nastale največ v alpidski orogenetski fazi; istočasno kot so nastale Alpe, Pireneji, Dinaridi in Helenidi (Gavira Guerrero, Frances, 2009, 388). Tektonsko gledano so Karpati nadaljevanje alpskega gorskega loka, ki s severne in vzhodne strani obroblja staro hercinsko tektonsko gmoto na območju Panonske nižine, prej morja Paratetis. Na vzhodni strani se že pričenja staro predkambrijsko jedro Evrope – Fenosarmacija oziroma tu Ruska plošča – pokrito z bolj ali manj debelimi mlajšimi morskimi sedimenti. Na severu (sedaj na Češkem in Poljskem) današnji karpatski gorski lok obroblja hercinsko grudasto nemško-češko sredogorje. Na jugu se je med hercinski Rodopski masiv vklinila podobno stara Moezijska plošča (Park, 2015, 138). Pritiski med to ter že razbito Panonsko gmoto so v začetku neogena, kakih 30 milijonov let nazaj, pričeli oblikovati glavne konture Južnih Karpatov in Balkanskega gorstva. Glavni dejavnik gubanja je bilo pomikanje Afriške plošče proti severu. Karpati so rezultat gubanja med hercinidi Srednje Evrope na severu, predeli Ruske plošče na vzhodu ter Panonskim masivom, ki se je tektonsko večkrat prelomil in večinoma pogreznil, na jugu. Posamezni deli pa so očitno doživljali premike in prelome že prej. Prelome je spremljalo intenzivno vulkansko delovanje, zato v robnih predelih pogosto naletimo na kamnine vulkanskega izvora.

Karpate navadno delimo na Zahodne, Vzhodne in Južne. V podrobnostih je sestava bolj kompleksna. Vsak izmed teh delov ima svojske posebnosti, zaradi katerih geologija Karpatov ni dosti manj zapletena kot pri Alpah. Med seboj se zelo razlikujejo. Vendar jih sestavljajo trije glavni pasovi. Zunanjega tvorijo mlajše sedimentne kamnine pretežno terciarne starosti: peščenjaki, glinenci in laporji. Srednji, najvišji in tektonsko večkrat prelomljeni pas gradijo predornine in metamorfne kamnine, mestoma zastopane tudi z bazalti, tufi in drugimi kamninami vulkanskega porekla. Tretji, notranji pas (ali Notranji Karpati) se javlja le ponekod. Tod so bazalti, andeziti in druge kamnine vulkanskega izvora močno zastopane (Ruffini, Ptaček, 2009, 11). Tripasovna delitev je zelo groba členitev, saj je gorski lok zelo različnih višin in širin. Tudi zaradi tega je v veljavi več različnih členitev.

Bolj je uveljavljena druga delitev, po kateri delimo Karpate na: Zahodne, Vzhodne in Južne. Kot poseben del se izdvajajo Srbski Karpati (tudi Balkansko-Karpatske

gore). **Zahodni Karpati** segajo od donavskih vrat pri Dunaju (ali Dunajskih vrat) na zahodu nekako do prelaza Dukla in doline reke Už na vzhodu. Najširši so v delu med Poljsko in Slovaško. Razumljivo, da je ta del tudi najbolj kompleksen in raznolik v celem gorstvu in končno tudi najvišji. Sestavljajo ga štirje pasovi. Najbolj na zahodu so Mali Karpati, položeni v smeri jugozahod–severovzhod, zgrajeni največ iz predornin paleozojske starosti. Zaradi uravnanosti in zmernih višin so v celoti porasli z gozdom. Sledijo jim flišni Beli Karpati, osamljeni Javornik in Beskidi. Slednji zaradi zmernih višin (najvišji vrh je Jablonka, 1725 m) in uravnanosti bolj spominjajo na hercinide Srednje Evrope. Gradijo jih mehkejše terciarne kamnine, predvsem peščenjaki in fliš. Zaradi tega so bolj izpostavljeni preperevanju in denudaciji. Beskidi so najseverneje položeni del karpatskega gorskega loka, obenem pa tudi najširši. Proti jugu sledi najvišji del – Visoke Tatre (Gerlahovsky štit, 2655 m), zgrajene večinoma iz predornin. Kompaktni granitni bloki so dobro kljubovali erozijskim procesom in razmeroma obilni glaciaciji. Ocenjuje se, da je bil ledeni pokrov Visokih Tater sicer osamljen, a dokaj debel otok pleistocenske poledenitve. Obilni nanosi v morenah južne Poljske z mnogimi zelo debelimi balvani naj bi dokazovali moč in dinamiko ledenikov s Tater. Severno in južno od njih so nastale tektonske kotline. Južneje sledijo Nizke Tatre, ki še vedno presegajo 2000 m, medtem ko je najjužneje ležeči del – Slovaško rudogorje le sredogorskih višin in reliefno precej razgibano zaradi številnih prelomov. Ta predel pokrivajo predvsem magmatske in metamorfne kamnine, bogate z različnimi rudami. Ni soglasja o tem, kako daleč proti jugu seže Karpatski orografski sistem, vključujoč pri tem tudi sredogorske grude na Madžarskem (Bükk, Vertes, Matra in drugi) (Herak, 1987, 371). Drugi jih opredeljujejo kot dvignjene dele Panonskega masiva (Kurtek, 1976, 12–13). Zgrajeni so iz magmatskih kamnin.

Karpati se na mejišču med Slovaško, Poljsko in Ukrajino znižajo in nadaljujejo proti vzhodu in nato v polkrožnem loku zavijejo proti jugu. Pri prevalu Dukla je celoten lok najnižji in najožji. Proti vzhodu se gorski lok zelo zložno dvigne. To so **Vzhodni** ali **Gozdni Karpati** (Rebernik, 2009, 134); zaradi srednje lege jih nekateri imenujejo tudi Centralni Karpati. Ker so zgrajeni iz mehkejših peščenjakov in laporjev, so denudacijsko znižani in porasli z gozdom. Tektonika je še olajšala delo podnebnim silam in ustvarila sorazmerno široke prečne prehode. Vzhodni Karpati so verjetno tisti del karpatskega loka, kjer je terciarni vulkanizem pustil največ posledic. Dokazujejo ga obsežni bazaltni pokrovi, obilica eruptivnih kamnin in posebej v severnem delu prevlada predornin (Bognar, 1978, 12).

Široka gorska veriga je na zemljevidu videti mogočna pregraja, a za potek prometnic ne predstavlja tako velike ovire. Severni del (sedaj večinoma v okvirih Ukrajine) je večidel nižji in zgrajen iz vulkanskih kamnin. Romunski

del Vzhodnih Karpatov sestavlja pet skoraj vzporednih gorskih nizov. Najbolj proti jugu pomaknjen Gurghiului gradijo pretežno vulkanske kamnine, najvišji Kalimani (Pietrosu, 2303 m) ima karbonsko in permsko kristalinsko strukturo, proti zahodu pomaknjeni in nižji Tiblesului pa prevlada bazaltov spet dokazuje vulkanski izvir te gorske gmote. Vzhodno potekajoči Gosmanul je sestavljen večinoma iz sedimentnih kamnin kredne starosti, večidel peščenjakov, medtem ko severozahodneje položeni Stinisoarei gradijo staroterciarne, predvsem eocenske kamnine (Mandruţ, 2013, 38–42). Gorska skupina Vrancei, zgrajena večinoma iz mladih, a dokaj odpornih eocenskih peščenjakov, tvori najjužnejši in skoraj ločen del obsežnega niza Vzhodnih Karpatov. Toda višine so še zelo prepričljive (Goru, 1783 m), pa tudi nagibi so zaradi odpornih kamnin večji kot v drugih predelih Vzhodnih Karpatov. Večinoma pa prevladujejo mehke kamnine, različni peščenjaki in laporji. Te kamnine hitro preperevajo in denudacijski procesi znižujejo površje. Vzhodni Karpati zato marsikje dajejo vtis nekoliko višjih, stisnjenih grudastih sredogorij. Precej obla vršna slemena so prostorna, doline širše. Nakloni niso tako veliki kot v Južnih Karpatih, doline so širše in tudi kamnine dopuščajo enostavnejšo gradnjo. Prek Vzhodnih Karpatov je speljanih več cest in so tako precej prehodni. V geološko mladih, slabo sprijetih ali celo klastičnih sedimentih so pogosti tudi plazovi in usadi (Rufini, Ptaček, 2009, 28).

Po dolini reke Buzaul se lok Vzhodnih Karpatov zalomi in usmeri proti zahodu. Tudi značaj površja je spremenjen. V tem predelu namreč že dominirajo trše metamorfne kamnine, predvsem gnajsi, vendar se na več mestih javljata tudi apnenec in dolomit, kar tvori priložnosti za oblikovanje kraških pojavov. To so **Južni Karpati**, ki obsegajo štiri gorske skupine: Omu, Fagarasului, Cibinului in Tarcului. Kljub razgibanosti vse štiri skupine presegajo 2500 m višine. Masiv Omu gradijo predvsem kredne kamnine, posebej dolomiti in peščenjaki, a tudi apnenca ne manjka. Najvišji Moldoveanu (2543 m) je dokaj enovit greben, zgrajen iz permokarbonskih metamorfnih kamnin. Južnokarpatski gorski lok se najbolj razširi v skupini Cibinului. Le malo je nižji od vzhodnega soseda, zato pa tem bolj razgiban in spričo svoje trde silikatne sestave vododržen. Poledenitev je v širokih vršnih delih pustila vrsto majhnih krniških jezerc, dolin, obviselih dolin s slapovi in drugih slikovitih pojavov. Severni del je večinoma v granitih, južni pa v gnajsih. Očitno je ta del Karpatov doživel tudi intenzivna prelamljanja in robna vulkanska delovanja. Tu je svet znižan, široke doline omogočajo poselitev in prehodnost gorskega loka. Najzahodnejši del Južnih Karpatov je Tarcului, dokaj samosvoja gorska skupina, kjer se na obsežnih predelih pokaže na dan gabro. Na visokih in odpornih vrhovih je poledenitev korenito izbrusila površje. Ledeniške doline, morene in številna gorska jezerca predstavljajo izredno slikovito in privlačno pokrajinsko podobo. Prav zaradi Alpam podobnega

videza so si nadeli ime »Transilvanske Alpe« (Bognar, 1978, 10–14), čeprav za to pravzaprav ni nobene potrebe.

Med geologi je precej razhajanj o imenovanju in razvrščanju t. i. Banatskih gora in Apusenov oziroma Bihorja. Medtem ko je za nekatere to del Karpatskega gorskega sistema (Zahodni Karpati), jih drugi, predvsem romunski avtorji uvrščajo kot samosvojo skupino velikih osamelcev, ki ločujejo Panonsko in Transilvansko kotlino (Mandruţ, 2013, 8–9). Oboji so namreč dediči starega masiva Tetis (ali Paratetis). Obilje vulkanskih kamnin, od bazaltnih dacitov do (posebej v južnem delu) andezitov, jih bolj postavlja kot pandan tektonskim čokom na severovzhodu Madžarske (Matra, Bükk), ki pa so osamelci. Bihor (Apusene) sestavljajo tri skupine: Vladeasa (1836 m) na severu, Apuseni (1825 m) v sredini in Curcubata (1848 m) na jugu. Južneje sledi nižji in dolg, vzhodno–zahodno iztegajoči se andezitni greben Zarandului. Le nekoliko južneje je drugi tektonsko dvignjeni gorski čok Poiana Rusca.

Pogorje Bihor (ali Apuseni; najvišji vrh Curcubata, 1848 m) sestavljajo granitno jedro v osredju in mlajši terciarnimi sedimenti v nižjih legah. Tudi tu je vulkanizem pustil obsežne bazaltne kamnine na severu ter andezite in tufe na jugu. Vulkanizma so imeli Apuseni veliko, a jedro vendarle gradijo paleozojske sedimente kamnine, marsikje že preobražene zaradi prelomov in pritiskov. Na robovih so se naložili mlajši kredni in spodnjeterciarni sedimenti v fazi transgresije morja Tetis (Park, 2015, 138). Nekatere dele gradijo še karbonski peščenjaki in apnenci, pa tudi tisti kredne starosti. Apuseni izstopajo po svojem rudnem bogastvu, zlasti plemenitih kovinah (Bognar, 1978, 17). Južni del Apusenov (Zarandului) so nižji, večidel pokriti z neogenskimi mehkimi sedimenti (peščenjaki in laporji). Živahno prelamljanje je prispevalo k orudenenju. Območje ima precej železove rude, bakra, cinka in svinca (Herak, 1987, 374). Poiano Rusco gradijo kristalinske strukture skoraj v celoti. Tam so bogata ležišča rud barvnih kovin in železa (Ilešič, 1979, 122).

Zahodno od prelomne linije Lugoj–Mehadia, zelo opazne tudi v pokrajini, se Karpati znižajo v povsem sredogorske višine. To so Srbski Karpati, poseben del in najjužnejši obronek karpatskega gorskega loka, ki za razliko od preostalih delov poteka v smeri sever–jug. Razdeljen je na severni romunski (Almasul) in večji južni, srbski del (Deli Jovan, Homoljske planine, Beljanica), ki ju loči prebojna ozka dolina Donave, ki si je tod utrla svojo pot iz Panonske v Vlaško nižino. Džerdap – Železna vrata so mogočna naravna stvaritev evropskega veletoka. Južne Karpate je mlajša tektonika izdatno razbila v večje grude in s kontaktno metamorfozo omogočila orudenenje. Tudi vulkanizem, ki je dokončno prenehal šele v pleistocenu (Marković, 1980, 338–339), je obilno prispeval k nastanku bogatih zalog bakrove rude, zlata, srebra in železove rude. Ob prelomih prihajajo na dan mineralne in termalne vode (Rogić, 1981, 143–146).

Karpati se tu spajajo z Balkanskim gorstvom. Gorstvo je zgrajeno iz apnencev jurske in kredne starosti na robu, v osredju pa so v prevladi magmatske kamnine, znane po svojem rudnem bogastvu (baker, krom, nikelj, zlato in srebro) pri Boru in Majdanpeku, drugod pa so tudi nahajališča železa, niklja, kroma in zlata. Predel vzhodne Srbije je geološko stičišče Karpatov, Balkana in tudi Rodopi sežejo do sem, zelo blizu pa sta tudi dve veliki kotlini, Panonska in Vlaška (Jelenković, 2009).

Slika 1: Lehnjakovi slapovi na Krki, Hrvaška
Foto: J. Zupančič

Slika 2: Obilna erozija in obilna akumulacija na albanskih rekah
Foto: B. Rogelj

2.2.7 Panonska kotlina z obrobjem in Transilvanija

Na vsem evropskem kontinentu je Panonska nižina največja z vseh strani izrazito zaprta kotlina in tudi po raznolikosti njenega obrobja bi ji težko našli konkurenco. Zaradi obširnosti je vtis ravninske pokrajine prevladujoč, zato pride kotlinski značaj do izraza šele ob opazovanju na zemljevidu. Meri okrog 300.000 km^2 ter obsega različne predele in ni povsem poenoteno, kaj vanjo sploh sodi. Ime »panonska« dolguje zgodovinskim dejstvom, in sicer rimski provinci Panoniji, ne glede na to, da ta ni obsegala območja celotne kotline. Drugo pogosto ime je Karpatska kotlina (nižina) in se navezuje na gorovje, ki nižino (kotlino) najbolj prepričljivo obkroža. Ime je dosti upravičeno tudi zaradi tega, ker je vzhodni del dejansko del Karpatskega gorskega sistema, ki je z gorsko gmoto Apusenov (Bihorjem) ločil Transilvansko kotlino od Panonske. Dilema pa je v tem, da je bila sedanja Transilvanska kotlina še v miocenu morje, v katerem so se nalagali morski sedimenti. Tektonska dinamika je z dvigom Apusenov ter njihovim preoblikovanjem zaradi obilnega vulkanizma in vertikalnih premikov Transilvanijo praktično ločila od jedra Panonske kotline, pa tudi nekoliko dvignila (Haas, 2013). Bihor se smatra kot

del Karpatidov, Transilvanska kotlina pa bi bila potemtakem sedaj del Karpatov, in ne Panonije. Herak (1987, 343) Transilvanijo vendarle šteje kot del Panonskega masiva.

Panonska kotlina je sinonim za nizek in večinoma raven svet, ki ga z vseh strani obkrožajo gorski sistemi: Alpski na zahodu, Dinarski na jugozahodu, Rodopski na jugovzhodu in Karpatski na severu in vzhodu. Panonsko kotlino[19] navadno delimo na Veliko (madž. Alföld; uporablja se tudi ime Nagyalföld) in Malo madžarsko ravnino (madž. Kisalföld); ločnica je niz nižjih čokov sredogorskih višin v liniji od Bakonijskega hribovja do Matre in Bükka (Haas, 2103, 25–29). V okviru Velike nižine ločijo še manjšo enoto srednjo madžarsko ravnino (madž. Mezőföld), in sicer na desni strani Donave do omenjenega sredogorja. Tektonsko linijo označuje plitvo, a v pokrajini še kako markantno Blatno jezero (Balaton). Jugozahodni del Madžarske je nizek, ni pa raven, pač pa izoblikovan v nizko, položno gričevje, ki v ravnini z vrsto mokrišč ustvarja precej pisan pokrajinski mozaik; daleč torej od predstave o enoličnosti ravnine (Hozjan, 2012, 31–38).

Površje Panonske nižine je geološko mlado, pretežno pliocenske starosti, rezultat rečnega in vetrnega nanašanja, potem ko je tektonsko ugrezanje večinoma že dovršilo procese, pričete koncem eocena. Panonski masiv je v geološki zgodovini doživljal regresije in transgresije ter s tem različne oblike usedanja materiala, ki je sedaj zelo na debelo nasut malodane povsod. Masiv je v osnovi paleozojske starosti, vendar so ga prekrivala mezozojska in terciarna morja ter naložila debele sloje usedlin, zlasti peščenjakov in glinencev. Ponekod so debeli več kot 3000 m (Park, 2015, 136). Kvartarno ugrezanje je dalo priložnosti mlajši sedimentaciji; enovite plasti kvartarnih usedlin so ponekod (Alföld na Madžarskem) debele tudi prek 1000 m (Ruffini, Ptaček, 2009, 11). Makrostrukture tega prostora je vendarle oblikovala predvsem tektonika. Najseverneje leži robna Dunajska kotlina na stiku alpskega in karpatskega loka ter Panonske nižine. Na vzhodu jo zamejujejo bratislavska vrata. Kotlina se odpre v Malo madžarsko nižino (Kisalföld) ki je na vzhodu zamejena z linijo tektonsko rahlo dvignjenih osamelcev od Bakonjskega gozda do Matre in Bükka. Donava mora tu tretjič na svoji poti prečno prebijati višje vzpeti svet, ki se potem poda v Srednjo madžarsko nižino (madž. Mezőföld) in obenem Vzhodno ali Veliko madžarsko nižino (Alföld). Meja je Donava. Velika nižina zajema dobro polovico osrednje Panonske kotline, razdeljene tu med Madžarsko, Ukrajino, Romunijo in Srbijo. To je skoraj v celoti raven in nizek svet, kjer le redki osamelci prekinjajo ravno linijo obzorja. Med tokovoma Donave in Tise je predel rahlo višjega valovitega površja, delo eolskega nasipavanja. Vzhodni deli Panonske kotline so nizki in ravni, marsikje se je v ledenih dobah nasulo obilo drobnega materiala – puhlice (Haas, 2013, 45–56). Poleg prevladujočega ravnega

19 V literaturi se pogosto uporablja tudi izraz Karpatska nižina (kotlina) ali Karpatski bazen.

sveta sestavljajo Panonsko kotlino tektonsko dvignjeni osamelci ter precej nižji platoji puhličnih nanosov in peščare.

Panonski osamelci so geološki fenomen, ki dokazuje najprej sorazmerno starost Panonskega masiva in njegovo pestro tektonsko zgodovino. Iz razlomljenega starega jedra so se nekateri deli dvignili ali pa ostali kot otoki, ki jih mlajši sedimenti niso prekrili. Na severnem in vzhodnem obrobju so današnje osamelce ustvarjali vulkani, ki so odložili debele plasti bazaltne lave. Tektonski pritiski in vulkanizem so delovali tudi kontaktno in prispevali k nastanku metamorfnih kamnin. Tako so Bakonjski gozd, Matra, Zemplenske gore in drugi osamelci na severovzhodu Madžarske večinoma posledica vulkanskega delovanja (Kurtek, 1976, 20–21); gradijo jih namreč zlasti terciarni bazalti.

Južno od tod do dravskega tektonskega koridorja sledi valovit in v glavnem nizek svet. Sestavljajo ga terciarni sedimenti, med katerimi je precej laporjev in glinovcev ter nezanemarljiv delež klastičnih sedimentov. Nižinsko tihožitje južne Madžarske prekinja osamelec Meček (madž. Mécsek, 682 m). Zaradi obsega, višin in kamninske slikovitosti izdatno popestri osredje Panonske kotline. Pokrit je z gostimi, še danes bogatimi gozdovi ter izdatnim rudnim bogastvom (ležišča črnega premoga, uranove rude ter gradbenega kamna in peska pa predstavljajo tudi gospodarsko pomembno prizorišče). Meček gradijo metamorfni skrilavci paleozojske starosti, ki so razkriti v višjih delih, v nižjih predelih pa jih prekrivajo razmeroma tanke plasti jurskih in krednih sedimentov, med katerimi je dosti apnencev in dolomitov. Na apnencih se je razvil kras. Vzhodne dele Mečka gradijo mladopaleozojski (permski) peščenjaki in nekaj triasnih kamnin. Zaradi odpornosti so zadržali večje višine (Haas, 2013). Južno od Mečka so Villanyjske gore (442 m), večinoma grajene iz mezozojskih apnencev. Podoben, a nižji svet je pri Belem manastirju že na hrvaškem delu Baranje; v precejšnji meri je prekrit s puhlico.

Na vzhodu se je tok Donave usmeril po tektonskem prelomu vse do Fruške gore na jugu, vzhodni del Panonske kotline pa je dejansko zelo uravnan in nizek, brez posebnih reliefnih prekinitev. Južno od Drave, ki je prav tako sledila tektonski prelomnici, se površje neznatno dvigne v prijazne terciarne gorice (Bilo gora); predel, ki je po pejsažu podoben subpanonskim goricam v Sloveniji, na Hrvaškem in v severni Bosni. Južneje se dviguje nad okoliško ravnino osamljena Moslavačka gora (489 m). Veliko višje sežeta slavonski gori Papuk (953 m) in Psunj (984 m), ki jima vzhodno sledita nižja Dilj in Krndija, tako da tvorijo lepo zaprto kotlino pri Požegi. Višje dele sestavljajo paleozojski graniti, mestoma pa je najti še starejše, celo predkambrijske kamnine (Veliki atlas Hrvatske, 2002, 339). Slavonskim osamelcem sledi proti vzhodu nizek prag – »slavonska greda« – med Dravo in Savo v vzhodni Slavoniji, da bi se svet zopet dvignil v naslednjem osamelcu: Fruški gori (539 m) v Srbiji. V Banatu se svet vzpne še enkrat v Vršačkih planinah (641 m). Med kamninami so dobro zastopani graniti in skrilavci paleozojske starosti, v

Vršačkih gorah pa je vršni del iz granita in gnajsa (Marković, 1990, 297).

Na jugu zamejuje Panonsko nižino dolga tektonska linija, ki seže od Slovenije do Beograda in dalje do Džerdapa; v bistvu majhen tektonski jarek. Na debelo je zasut s kvartarnimi rečnimi sedimenti. Po njem meandrira reka Sava. Tektonska struktura je tu zaradi številnih prelomov še posebej pestra in zapletena. Stik z Dinaridi in Rodopidi na jugu ter Alpskega gorskega sistema na zahodni strani je ustvarjal zelo dinamične bočne pritiske ter povzročil največ prelomov in vertikalnih gibanj. V grobem je opaziti te tektonske linije tudi v naravi. Že toka Drave in še posebej Save sledita taki liniji, v grobem vzporedni s smerjo poteka slemenitev gora Dinarskega tektonskega sistema (ki je ustvarjal pritiske iz istih, tj. južnih smeri). Ob tej liniji so razporejene tudi druge strukture, tako terciarna gričevja kot osamelci. Južno od savske vrzeli se dvigajo osamelci Prosara, Motajica in Vučjak. Temu nizu pripada tudi Avala v Srbiji. Osamelci imajo precej pisano geološko in kamninsko sestavo, a prevladujejo sedimentne kamnine – dokaz dediščine nekdanjega Panonskega morja. Dinamično izmenjavo kopenskih in morskih faz razvoja označujejo tudi naravna bogastva, posebej plin in nafta, pa tudi premog. Te surovine so našli na več mestih, posebej na robu Panonskega bazena. Obrobje Panonske nižine je zasuto s terciarnimi, še slabo sprijetimi sedimenti. Kamnine so zato mehke in podvržene hitri denudaciji (Đordić, 1996, 13).

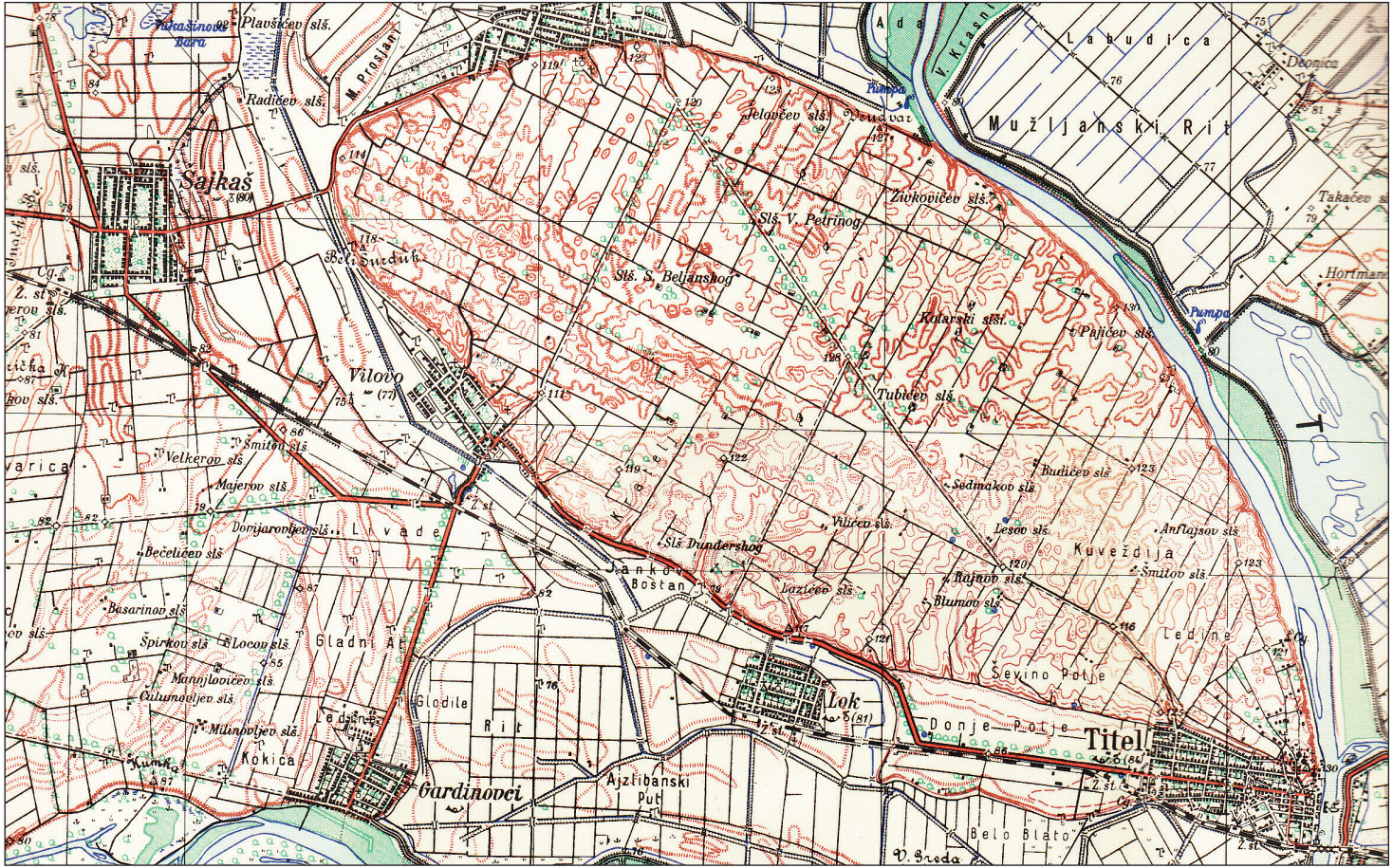
Najvišji panonski osamelci so v skupini Banatskih gora v Romuniji. Ker se stikajo z jugozahodnim delom Južnih Karpatov (Transilvanskih Alp), jih vsaj reliefno povezujemo z Apuseni oziroma širše Karpati, ker na zahodu zapirajo Transilvansko kotlino od Panonske nižine. Banatske gore so najvišji osamelci, ker se potegnejo v sredogorske višine (Piatra Groznei, 1445 m). Hribovje ima zelo zapleteno geološko zgradbo: od permokarbonskih kristalinikov, različnih peščenjakov karbonske in kredne starosti do mlajših eocenskih sedimentov. Nekateri imenujejo oba niza, torej Banatske gore in Bihor, Zahodni Karpati. Teh se ne sme zamenjevati z začetkom karpatskega gorskega loka pri dunajskih vratih.

Preostane še pregled eolskega akumulacijskega površja v Panonski nižini (kotlini). Veter je lahko prenašal le drobnejše granulacije. Panonska nižina je imela v pleistocenskem glacialu ugodne razmere za oblikovanje eolskega reliefa. Okoliška gorovja so bila vsaj delno pokrita z ledenim pokrovom in so z brušenjem površja dajala dovolj gradiva. Tega so reke odnašale nižje in dalje od gora, nato pa je nastopila svojo vlogo vetrna faza. Veter je raznašal zelo droben, fin material tudi neposredno na dolge razdalje in ga odložil, kjer je naletel na ovire, ali pa gravitacijsko. Večinoma pa so puhlični platoji delo kombiniranega sočinkovanja ledeniške erozije, fluvialnega transporta in eolske akumulacije. Akumulacija je bila izdatnejša v vzhodnem delu Panonske kotline, kar ustreza smeri vetrov (zahodna cirkulacija) v pleistocenskem obdobju. Klima je bila tedaj hladna in suha (Gavrilov idr., 2018). Oblikovala sta se dva tipa eolskega površja: peski in puhlični

platoji (Rodić, 1981, 150). Peski (marsikje imenovani peščare) so rezultat nanašanja nekaj bolj grobe granulacije, ki jo je veter lahko prenašal večinoma na krajše razdalje, potem ko so jo reke odložile ob poplavnem razlivanju. Ko so zračne mase naletele že na manjšo oviro, rečne terase, nizek prag ali celo le rastlinje, so material odložile. Peske je veter pozneje premikal in razporejal po okolici ter na mestih obsežnejše akumulacije ustvarjal peščene dine. Velika območja peščar so v srednjem in severnem delu Madžarske (Kurtek, 1976, 12), čeprav se zlasti manjše tvorbe značilno javljajo vzdolž večjih rek z visokim porečjem (Haas, 2013). Na Balkanu je največja Deliblatska peščara v Vojvodini (Srbija) (Rodić, 1981, 153).[20] Peščene granulacije so se izkazale za bolj sušne, zato je bila stepska vegetacija tam nekaj skromnejša, ljudje pa so jih pustili neizkoriščene ali uporabili kvečjemu kot ekstenzivne pašne površine.[21] Puhlica sestoji iz zelo finega, drobnega materiala, ki ga je veter lahko prenašal tudi na precej večje razdalje. Usedal se je podobno ob naletu na ovire ali pa gravitacijsko, ko je moč vetrne energije pojenjala. Po barvi je rumenkast do rjavih odtenkov. Na puhličnih platojih, debelih tudi več deset metrov, so se nalagali prašni sedimenti glede na takratne klimatske okoliščine. V vlažnih obdobjih (interglacialih) je bila sedimentacija skromna, prisotno pa izpiranje že naloženega sedimenta, v hladnejših in suhih glacialih pa so platoji rasli v višino. Razodeva jih svetlejša barva in bolj krhka, rahla struktura (Sipos idr., 2022, 115). Rodić razlikuje v Panonski nižini sedem puhličnih platojev (Erdutski, Đakovski, Baranjski, Sremski, Titelski, Bačka (Telečka) in Banatska) ter štiri peščare (Banatska, Bačka, Podravska, Ramska) (Rodić, 1981, 150–154). Puhlično površje je navadno zelo ugodno za kmetijstvo zaradi ugodne teksture, hitrega preperevanja in navadno nevtralne ali rahlo bazične kemične sestave, še posebej če se nahaja v stepskem podnebju, ki omogoča obilno organsko produkcijo in akumulacijo organskega sloja. V bolj vlažnih okoljih prihaja do izpiranja in siromašenja puhličnega sedimenta, v zelo aridnih območjih pa je vodni deficit navadno ovira za kmetijsko izrabo.

20 Tudi: Banatska peščara. Okrog 350 km^2 obsežen predel nekdanjih peščenih din. Sedaj je poraščena in dine se ne premikajo več, a še v 19. stoletju je bila ta »Evropska Sahara« prizorišče nenehnega reliefnega spreminjanja.

21 Madžari jih imenujejo pusta (madž. *Puszta*), kar označuje agrarnih posegov prost (puščen) svet. Sedaj so nekatere zavarovane kot naravni rezervati.

Karta 4: Titelski breg v Vojvodini (Srbija) je značilna puhlična tvorba
Vir: topografska karta SFRJ, 1:100.000, list Zrenjanin, Vojnogeografski institut, Beograd, 1982

Poseben del predstavlja zelo samosvoja Transilvanska kotlina, ki leži med Karpatskim gorstvom in pogorjem Apuseni (Bihor). Fizičnogeografsko tvori povsem samosvojo tektonsko kotlino ter je med vsemi kotlinami Balkanskega polotoka največja in najbolj izrazito zamejena. Večstopenjska tektonska ugreznina je geografsko središče Romunije s precej zapletenim nastankom. Dejansko je to del nekdanjega Panonskega morja, ki pa ga je dvig Apusenov na zahodu ločil od Panonskega morja. Nastale so debele usedline morske gline, laporjev in soli. Vendar je morskih sedimentov na površju nekoliko manj in so bolj na debelo prekriti z mlajšimi sedimenti, najprej jezerskega in potem še rečnega nastanka (Bognar, 1978, 13–16). Transilvanska kotlina je drugo najbogatejše nahajališče zemeljskega plina v Evropi (za Severnim morjem). Končni pečat sta dali pleistocenska poledenitev okoliških vrhov in obilna sedimentacija drobnega materiala eolskega izvora; to je sicer značilno za celotno Panonsko kotlino in prav tako za Vlaško nižino. Transilvanska kotlina je precej neenotna in predvsem neravna. Večji severni del med rekama Mureš in Someš je najbolj sklenjeno uravnan, pravzaprav bolj valovit kot uravnan. Eolska sedimentacija je bila tod še posebej izdatna. Srednji del je nekoliko višji, rezultat dvigov in spustov zlasti južnega, najnižjega dela. Vendar so na površju pogosti eolski sedimenti, neredko erodirani in prestavljeni na nižje del. Južni del Transilvanije je dejansko niz medsebojno povezanih manjših kotlin, od Brasovske na vzhodu do tiste pri Hunedoari na zahodu. Tod so v prevladi rečni sedimenti, kar ne more biti naključje, spričo visokega južnega zaledja. Podgorske kotline so genetsko gledano vendarle predvsem tektonske tvorbe (Mandruţ, 2013, 44–45).

Slika 3: Bukovi gozdovi v Karpatih, Romunija
Foto: J. Senegačnik

Slika 4: Jezero Sfanta Ana je eno redkih vulkanskih jezer, Romunija
Foto: J. Senegačnik

2.2.8 Vlaška nižina z Dobrudžo

Vlaška nižina z Dobrudžo (rom. Dobrogea) tvori brez dvoma najbolj homogeno naravnogeografsko enoto Balkanskega polotoka. Po svojem geotektonskem poreklu je ugreznjena kotlina, v njeni podlagi so kamnine hercinske (paleozojske) starosti. V geološki literaturi jo omenjajo kot Moezijsko ploščo; to se nanaša predvsem na njeno tektonsko podlago (Park, 2015, 134). Pojem Dacijskega bazena (Herak, 1987, 343) poudarja kotlinski značaj. Kotlino zapolnjujejo debeli sloji mlajših sedimentov. Na severnem robu sledi verigi Karpatov niz nekoliko dvignjenega površja, grajenega iz terciarnih sedimentov (Schmid idr., 2008, 145–146). Sosedstvo višjih Južnih Karpatov na severu in Balkanskega gorstva na jugu je dalo dovolj priložnosti za nasipanje bodisi v morju bodisi ko je predel že postal kopno. Vlaška nižina je povsod na debelo nasuta z naplavinami rek. Posebnosti so debeli vetrni nanosi – puhlica, ki so bili posebej intenzivni v ledenih dobah. Akumulacija je posebej debela v vzpetem, tudi nekoliko bolj odcednem svetu valovitega podgorja Gete (v Olteniji in Munteniji). Najpomembnejše naravno bogastvo tega predela so bogata ležišča nafte in zemeljskega plina; nekoč je bila Romunija tretja najpomembnejša naftna država Evrope (za Rusijo in Nemčijo) (Bognar, 1978), sedaj pa je zaradi izčrpanosti te surovine močno nazadovala.

Vlaško kotlino sestavlja pet pokrajinskih pasov, in sicer glede na nadmorske višine, izoblikovanost površja in geološko zgradbo. Od Karpatov proti jugu si sledijo: podgorski pas, podgorje Geta, ravno dno Vlaške nižine, aluvialna ravnica Donave in že rahlo dvignjeni valoviti svet na Bolgarski plošči južno od reke Donave. Prvi, višji in pretežno iz peščenjakov zgrajeni podgorski pas je edini, kjer erozijske oblike površja prevladujejo nad akumulacijskimi. Je rezultat naglega tektonskega narivanja in zniževanja zaradi denudacije. Drugi predel je nizko, valovito, največ do 500 m visoko podgorje Gete. Grajeno je iz laporjev in mehkih peščenjakov ter neredko tudi klastičnih morskih sedimentov. Nekdaj enotno geološko enoto so večje reke razrezale na štiri dele: Strehaiei, Oltetului, Cotmeana in Candesti. Marsikje prekrivajo površje bolj ali manj debele plasti puhlice. Po površini je največja tretja enota; to je prava ravna nižina (nižja od 150 m). Sestavljajo jo nizki puhlični platoji, kjer se eolska sedimentacija že prepleta s prenesenimi rečnimi sedimenti, zato so le v grobem ravni, dejansko pa razčlenjeni, valoviti. V razmerah stepskega podnebja je ta predel naravno zelo rodoviten. Loči se na enajst manjših podenot. Romunski izraz zanje je *campaia*. Najnižji del je tudi geološko najmlajši, holocenski, z recentnimi procesi fluvialne akumulacije in seveda razmeroma pogostega poplavljanja. Zaradi tega je manj rodoviten predel sicer zelo ravne in z vodo bogate površine (Mandruţ, 2013, 54–55). Onstran Donave je aluvialne donavske ravnice bolj malo, ker se svet naglo vzpne za 100 do 150 m. Pretežno mezozojski (kredni) in paleocenski

sedimentni pokrov prekrivajo pleistocenski eolski sedimenti, ki so jih reke, podobno kot v severnem delu, razrezale in ustvarile nizek, a precej valovit svet (Benkovič, 2003, 4).

Hercinidi sedanje Vlaške nižine (plošča Moezija) in Dobrudže pa niso – tako kot na primer Rodopi – ostanek izolirane hercinske kopnine. Globoka črnomorska kotanja le prekinja sorazmerno obsežen masiv hercinske starosti, ki se je nekoč razprostiral od džerdapskih vrat daleč prek kavkaških predelov v osrednjo Azijo, na severu pa se je stikal z naslednjo veliko geotektonsko enoto: hercinskim Uralom, vzhodnim mejiščem evropske celine. Kavkaz je zato gorstvo, ki se skoraj izolirano dviga visoko nad mnogo starejši svet severno in južno. Tudi polotok Krim je na severu hercinski in na jugu alpidski.

Tektonski pritiski so torej nekoč obsežno hercinsko maso najprej razlomili. Osrednji predel je potonil pod Črno morje, zahodni se je znižal. Na stičišču so se strmo dvignili Karpati in Balkansko gorstvo, del masiva se je nagnil proti severu. Bolgarska plošča je geološka posledica opisane dinamike, saj se znižuje proti Donavi; vendar je ravna le svojem obdonavskem delu, nekaj pa še na vzhodu, tik preden se Donava razširi v veliko delto. Večina dna Vlaške nižine je vsaj rahlo valovitega. Vzrok za to so zelo debele mlajše nasutine v severnem in srednjem delu. Deloma so še terciarnega nastanka, večinoma pa kvartarni peski in še posebej puhlica. Mehke kamnine hitro preperevajo, zaradi rečnega in tudi eolskega odnašanja (erozije) pa se v grobem nizko in izravnano površje hitro spreminja. Najnižje predele pogosto dosegajo poplavne vode Donave, zato sicer ravna zemljišča niso kaj prida uporabna za kmetijstvo zaradi visoke talne vode in zamočvirjenosti. Vlaška nižina je v celem manj rodovitna, kot se ponuja na prvi vtis.

Bolgarska plošča je v severnih nižjih legah prav tako ali še bolj valovita. Tudi tu je rečna in ploskovna erozija na nagnjenih puhličnih predelih odnesla precej materiala. Kmetijstvo na sicer dokaj ugodnih tleh ogrožajo pogoste suše. Iz te pokrajinske slike izstopa planotasti severovzhodni del. Debele sklade krednih apnencev prekriva puhlica. Tam se je v apnencih razvilo kraško površje. Z zniževanjem nadmorske višine proti severu se povečuje debelina sedimentov. Od mlajših prevladujejo vetrni nanosi (puhlica), ki so obilno nasuli tudi planotasti predel na severovzhodu (Lah, 1968, 109). Ta skupaj z romunsko Dobrudžo tvori nizko reliefno pregrajo med Vlaško nižino in Črnomorskim bazenom. Ta planotasti predel starejša literatura omenja kot Deli Orman. Ime turškega izvora je v sodobni bolgarski geografiji skoraj izginilo; namesto tega obstaja ime Ludogorje (Ilešič, 1979, 159). Predel sestavljajo kredni apnenci v vodoravni legi, a so na debelo prekriti s plastmi puhlice. Ludogorje se izteza proti vzhodu vse do obal Črnega morja, kamor se spušča večinoma prek obalnih strmin in klifov, ki so skozi tisočletja nastajali z abrazijo (Menardi, 1977, 22–23).

Dobrudža je manjša, a dokaj samosvoja tektonska enota. Dobrudža je tektonsko rahlo dvignjeni del med Vlaško nižino (dejansko kotlino) in Črnim morjem. Tektonsko dviganje Dobrudže je preprečevalo tok Donave naravnost proti Črnemu morju. Ta se je zato morala usmeriti proti severu. Pod debelo nasutino puhlice se skriva sedimentna struktura hercinske starosti; podobno torej kot v južneje ležečem Ludogorju, le da je tam globoko v podlagi mlajša kreda. Mehke terciarne in kvartarne kamnine, največ puhlico, so vodni tokovi precej preoblikovali. Danes so zaradi sorazmerne sušnosti nekatere doline praktično suhe. Po severnem delu, dejansko na robu Dobrudže, poteka Skifska tektonska depresija; enota, ki se od tod vleče dalje čez severni del Črnomorskega bazena mimo polotoka Krima do Predkavkazja. V tej depresiji prevladujejo devonski, karbonski in permski peščenjaki ter glinavci, nekaj je tudi apnencev (Herak, 1987, 352). V južnem, bolgarskem delu je Dobrudža vzpeta in razmeroma uravnana nizka planota, v srednjem delu se zniža v Medgidijskih vratih (kar sedaj izkorišča umetni prekop med Cernavodo in Konstanco), severni del pa je najvišji in tudi najbolj reliefno razgiban (Pounds, 1969). Denudacija je ponekod odstranila puhlični pokrov in s tem razkrila starejše kristalaste metamorfne kamnine paleozojske ali celo predkambrijske starosti. Na več mestih se razkrivajo vulkanske kamnine, od dacita in riolita do sorazmerno precej pogostega andezita. Na jugu Dobrudže je nižji pas, pravzaprav molasna depresija, zapolnjena z gornjekarbonskimi in permskimi sedimenti (Herak, 1987, 352).

Delta Donave je mlad, holocenski pojav, ki se z nadaljevanjem akumulacije povečuje na račun Črnega morja, ki je v tem delu zelo plitev šelf. Z okrog 7000 km^2 površine je delta Donave največje sklenjeno evropsko mokrišče, za kar gre zasluga ne le izjemnemu rečnemu volumnu, temveč tudi dejstvu, da tik pred izlivom pridobi še dva večja pritoka: Prut in Siret. Nizek strmec in obilo materiala ustvarjata skoraj idealne okoliščine za tvorbo močvirnih ekotopov in rečnih jezer (Giosan, 2005), ob Črnem morju pa tip akumulacijske obale. To je t. i. limanski tip obale. Poleg delte z mnogimi rečnimi rokavi, jezerci in otočki so severno in južno od nje obsežna območja peščenih nasutin. Za zemeljskimi kosami so nastale lagune. Podobne razmere postavljajo tudi pritoki iz Besarabije in Ukrajine, zato je tod črnomorska obala v celoti nizka in močvirna.

2.2.9 Moldavija

Vzhodno od Karpatov prevladuje nizek valovit svet, ki nosi regionalno ime Moldavija in Besarabija; imeni sta povzeti po zgodovinski (srednjeveški) kneževini (kraljevini) Moldaviji. Besarabija je ruski naziv za ozemlje med Prutom in Dnestrom. Po pokrajinskem pejsažu je to že tipična nizka, a ne čisto ravna Vzhodna Evropa in tudi sicer jo nekatere regionalizacije (sploh Republiko Moldavijo) postavljajo v ta regionalni okvir. Pokrajinsko obsega predel med rekama Dnester na vzhodu in

Siret na zahodu; slednji namreč dobro sledi gorski verigi Vzhodnih Karpatov. Moldavija, tako romunski kakor moldavski del, je v grobem uravnan, sicer pa valovit in v celoti nizek svet, ki ne presega 500 m nadmorske višine.

Moldavski teritorij predstavlja stik mladonagubanih Karpatov z geološko mnogo starejšo enoto – Fenosarmacijo predkambrijske starosti (Shahgedanova, 2003). V obdobju transgresije morja so se usedale globokomorske usedline. Pozneje, ko so alpidska gubanja oblikovala visoko pregrajo na zahodu (Karpate), so predel zasipavali tudi kopenski, torej rečni sediment, pa tudi eolski. Narivne strukture ozkega podgorskega pasu, ki se vleče sem že od vzhodnopoljskih predelov, tvorijo prehodni del med Karpati in Moldavijo, zgrajen pa je iz flišev in peščenjakov (Herak, 1987, 374). V naravi stik stare in mlade Evrope niti ni zelo viden, ker je predgorski pas nasut z mlajšimi eolskimi sedimenti. Marsikje so jih zunanji morfogenetski dejavniki razrezali in odnesli. Bolj vzhodni predeli se že srečujejo s predkambrijskimi kamninami, in sicer bliže Dnepru v osrediu Ukrajine. Valovitost pokrajine ni naključje. Mehke terciarne in kvartarne usedline so vodotoki brez težav razrezali. Zelo obsežen je tudi puhlični pokrov, marsikje že nekoliko spremenjen zaradi potekajočih recentnih erozijskih procesov. V okrog 50 km širokem pasu ob Črnem morju prevladujejo izključno mladi morski in rečni sedimenti pleistocenske in holocenske starosti. To površje je oblikovalo nasipanje rek, in sicer z zelo drobnim materialom, ki dopušča zadrževanje vode. Dodaten razlog zamočvirjanja je obilno akumulacijsko delovanje morskih tokov. S sedimenti so zaprli poti rečne sedimentacije ter ustvarili možnosti za oblikovanje obsežnih obmorskih lagun in limanov. Nizka akumulacijska obala je peščena in marsikje zamočvirjena.

2.3 Podnebje Balkanskega polotoka

Balkanski polotok leži v zmerno toplem pasu. Ker ga oblivajo topla morja, se njihov vpliv pozna tudi na bližnjih predelih v notranjosti. Območje je zato prepletišče celinskih in sredozemskih podnebnih značilnosti z močnim vplivom lokalnih okoliščin, predvsem reliefnih značilnosti. Izpostavljajo se trije glavni podnebni tipi: sredozemski v obmorskih predelih, gorski na vršnih območjih gorovij in zdaleč najobsežnejši celinski, in sicer podtip z vročimi poletji (Rebernik, 2009, 31). Na to tipologijo očitno veliko bolj vpliva razporeditev povprečnih januarskih kot pa poletnih (julijskih) temperatur. Januarske izoterme v grobem opisujejo podnebne poteze veliko bolj značilno kakor izoterme julijskih temperatur.

Za celinsko podnebje in njegove različne variacije so namreč značilne mrzle zime. V pravem celinskem podnebju so zime sorazmerno suhe in s prevlado padavin v obliki snega. Na Balkanskem polotoku se v višjih legah pojavlja gorska

modifikacija. Padavine so tam izdatnejše že zaradi orografskih učinkov, in to v glavnem v obliki snega. Take razmere so zlasti v gorah karpatskega gorskega loka. Najbolj snežne zime prevladujejo na prehodnih območjih, kjer se mešajo celinski in sredozemski vplivi. Zime so zato vlažne (kar je značilnost sredozemskih klimatskih tipov) in večinoma snežne (kar je zasluga večje nadmorske višine in tudi celinskih vplivov). Taka prehodna območja so predvsem v vzpetem svetu Dinaridov in deloma še Šarskega gorstva, v nekoliko skromnejši obliki pa se uveljavljajo podobni učinki tudi v visokih delih osrednjih Rodopov. Januarska izoterma 0 ºC zato spremlja vzpeti svet Dinaridov in Pindskega gorstva ter nato pri Makedoniji zavije precej proti notranjosti po dolini Vardarja, obkroži in zajame južna pobočja Balkanskega gorstva, nato pa pristane na severu bolgarske črnomorske obale.

Tabela 1: Osnovni klimatski podatki za izbrane kraje

Kraj	Država	Klimatska tipologija (opisno po regijah)	Povprečna srednja T JANUAR (v ˚C)	Povprečna srednja T JULIJ (v ˚C)	Povprečna letna količina padavin (v mm)
Poreč	HR	obsredozemsko	4,5	23,2	869
Zadar	HR	obsredozemsko	7,3	23,9	879
Hvar	HR	sredozemsko	9,1	25,0	412
Dubrovnik	HR	sredozemsko	8,7	24,8	1300
Tirana	ALB	sredozemsko	6,7	24,2	1198
Krf	GR	sredozemsko	9,7	26,5	1094
Mostar	BiH	sredozemsko	5,3	25,4	1515
Podgorica	CG	sredozemsko	4,9	25,7	1632
Skopje	NMK	celinsko – kotlina	0,7	23,4	474
Bitola	NMK	celinsko – kotlina	–0,8	21,7	600
Solun	GR	sredozemsko	5,8	26,6	435
Larisa	GR	sredozemsko	5,4	26,0	412
Atene	GR	sredozemsko	9,3	27,0	377
Heraklion	GR	sredozemsko	12,0	25,7	501
Nikozija	CYP	sredozemsko	10,6	29,7	342
Konstanca	RO	celinsko-namorsko	0,5	22,0	396
Plovdiv	BG	celinsko-namorsko	1,0	23,1	520
Burgas	BG	celinsko-namorsko	2,0	23,0	613
Delnice	HR	celinsko-gorsko	–2,3	17,5	2204
Sarajevo	BiH	celinsko – kotlina	–0,9	18,9	932
Sjenica	SRB	celinsko-gorsko	–3,4	17,0	798
Sofija	BG	celinsko – kotlina	–1,6	20,0	563

Kraj	Država	Klimatska tipologija (opisno po regijah)	Povprečna srednja T JANUAR (v ˚C)	Povprečna srednja T JULIJ (v ˚C)	Povprečna letna količina padavin (v mm)
Zagreb	HR	celinsko	0,2	21,2	891
Novi Sad	SRB	celinsko	0,2	21,9	647
Temišvar	RO	celinsko	–1,6	21,1	593
Targu Mureš	RO	celinsko	–3,9	19,0	600
Craiova	RO	celinsko	–1,1	22,9	599
Bukarešta	RO	celinsko	–2,1	22,4	628
Kišinjev	MD	celinsko	–3,2	20,9	547

Vir: prevzeto in urejeno po: Weatherbase.com; Natek, K., Natek, M., 2006: Države sveta, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Julijska izoterma 20 ºC ima v jadranskem in jonskem obalnem prostoru podoben potek, le da so povprečne temperature v nizkem kraškem zaledju Hercegovine, Zete v Črni gori in albanske nižine višje kot neposredno ob obali. Morje ima poleti vsaj nekoliko blažilne učinke. Temperaturni ekstremi so zato v notranjosti (Mostar, Podgorica) večji tako pozimi kakor poleti. Ob južnogrških obalah, na primer ob Kreti, so temperature podobno visoke kot na primer v nizki Tesaliji že v notranjosti. Ekstremne poletne temperature so značilne za regijo ne glede na to, ali je bolj pod vplivom sredozemske ali pa celinske klime. Neredko sežejo najvišji temperaturni ekstremi tudi nad 45 ºC. Nižji so le v višjih legah. Ob črnomorskih obalah je poletna temperatura podobno visoka kot v notranjosti Vlaške nižine. Pozimi je drugače, notranjost je izrazito mrzla, tipično celinska torej, obalni predeli pa imajo od obmorske lege vsaj nekaj blažilnega učinka. Celinska območja dobijo nekaj več padavin, padavinski viški pa so večinoma jeseni in spomladi.

Sredozemsko podnebje s toplimi suhimi poletji ter milimi in vlažnimi zimami je značilno za ozek predel ob vzhodni obali Jadrana; na jugu veliko bolj izrazito kot na severu. Značilna je količina padavin med 800 in 1200 mm; bližje so zaledne gore, več je po pravilu padavin. Dubrovnik in Tirana prejmeta lepo nad 1000 mm padavin, Skader celo nad 2000 mm; očitno zasluga visokega zaledja bližnje Rumije. Od obale bolj oddaljeni otoki, kot sta Vis in Hvar, dobijo že nekaj manj padavin, a še vedno precej več, kot jih prejmejo srednja in južna Grčija ter črnomorsko primorje. Najbolj izrazito sredozemsko podnebje ima Grčija skoraj na celotnem teritoriju; le na visokih grebenih Pindosa in Gramosa se uveljavlja izrazita gorska modifikacija, značilna z viški zimskih snežnih padavin. Srednja in južna Grčija prejmeta skoraj povsod manj kot 500 mm padavin, in še to večidel pozimi;

potrebe po vodi pa so največje poleti, tako zaradi namakanja v kmetijstvu kakor zaradi potreb turistov. Grčija je zato izrazito sezonsko vodno deficitarna. Enako velja za Ciper, ki je še bolj pomaknjen proti jugu in vzhodu, kar se pozna tako pri zimskih kot poletnih temperaturah ter nizkih količinah padavin, le malo nad 300 mm. V pogorju Trodos je drugače; območje prejme nad 1000 mm padavin (Benkovič Krašovec, 2007, 10).

Območja ob Črnem morju sodijo med predele z modificiranim celinskim podnebjem, ki se tod razteza do morja. Povprečne januarske temperature so le malo nad lediščem, poletne pa so podobne kot v notranjosti z izrazitimi potezami celinskega podnebja (Natek, Natek, 2006). Medtem ko poletne značilnosti še nekako ustrezajo, so redni ali pogosti vdori zelo mrzlega zraka razlog za številne posebnosti. Podobno podnebje ima tudi Trakijska nižina v Bolgariji, kjer so, čeprav je pokrajina odprta toplim zračnim masam iz smeri Egejskega morja, zime navadno blage, a ne posebej vlažne. Občasni pojavi dokaj hladnih zim niso redkost. Ob zimski uveljavitvi vzhodne zračne cirkulacije so lahko tudi ob Črnem morju za krajši čas zime tipično celinske: torej mrzle in suhe. Oljka tod seveda ne uspeva.

Notranjost Balkanskega polotoka ima celinsko klimo, in sicer z dvema modifikacijama. V severozahodnih območjih Dinaridov prevladuje tip z večjo namočenostjo in nižjimi zimskimi temperaturami, južneje, na območju Rodopov pa količina padavin pojema in naraščajo poletne temperature. Temperature so precej odvisne tudi od nadmorske višine, zato imajo nekatere precej južno ležeče postaje zimska povprečja pod lediščem. Tak primer sta Priština na Kosovu in Sofija v Bolgariji. V zaprtih višje ležečih kotlinah so nekoliko posebne klimatske okoliščine, ker se pozimi uveljavljajo značilnosti lokalno zaprte zračne cirkulacije s temperaturno inverzijo ter z velikimi dnevnimi in letnimi temperaturnimi amplitudami. Notranjost na primer Makedonije in tudi Kosova je tako lahko sredozemsko mila, topla in vlažna tudi pozimi, lahko pa se uveljavijo pretežno celinski vplivi z dokaj mrzlimi in suhimi zimami – kar je sicer značilno za celinsko podnebje. V vseh primerih je padavin malo, tako da bi tod glede na letno količino in razporeditev verjetno večidel uspevala le nizkotravna stepa.

Področja s celinskim podnebjem, različico z vročimi poletji, obsegajo večji del Balkanskega polotoka. Med območji je precej razlik, ki jih ustvarjajo predvsem nadmorske višine in ekspozicija gorskih grebenov na značilnih poteh zračne cirkulacije (ker sprožajo orografsko pogojene padavine). Tipično celinsko podnebje je omejeno predvsem na Panonsko in Vlaško nižino, Transilvansko kotlino ter Moldavijo. Januarske temperature so pod lediščem, julijske pa med 20 in 25 ºC. Značilne so suhe in mrzle zime ter vroča, suha poletja, padavinski

viški pa jeseni in spomladi.[22] Lokalne modifikacije pa imajo zaradi izpostavljenosti, zaprtosti oziroma odprtosti in zaradi nadmorske višine vrsto posebnosti (Rebernik, 2009, 165).

Z nadmorsko višino količina padavin praviloma narašča, najbolj seveda na območjih naleta zračnih mas. Orografski značaj padavin je prisoten skorajda povsod. Na Balkanu so tako območja z največ zabeleženimi količinami padavin. Rekorder so Crkvice v Črnogorskem primorju, ki prejmejo rekordnih skoraj 5400 mm padavin letno. Nič kaj dosti ne zaostajajo nekatere albanske in grške gore v verigi Pindosa. Nasprotno pa se v orografski senci nahajajo najbolj suha območja. Metohija in Kosovo polje sta s skromnimi (nekaj nad 500 mm padavina) že dokaj suha. Najsušnejši predeli so v srednji in vzhodni Makedoniji (Rodić, 1981, 164).

Tako so najbolj vroči predeli v zaledju obale (na primer Podgorica, Mostar, Larisa, Strumica, Plovdiv idr.), najbolj mrzli pozimi pa nedvomno v Transilvanski kotlini. Nizke zimske temperature stopnjujejo kotlinski učinki temperaturne inverzije. Nizke temperature so značilne tudi za zaprta planotasta območja visokega Sandžaka, sredogorske in planotaste pokrajine v sredogorskih višinah med Srbijo in Črno goro ter za planote vzhodne Bosne in zahodne Hercegovine. Največje temperaturne amplitude nastopajo v kotlinskih območjih Kosova, Makedonije in severne Grčije. Gorato zaledje poskrbi za precejšnje nočne ohladitve, medtem ko se lahko dnevne temperature povzpnejo tudi do ekstremov. Primer te vrste je Pelagonija, ki je razdeljena med Makedonijo in Grčijo.

Omenimo še glavne značilnosti vetrovne cirkulacije. Balkan sicer ne izstopa po posebej močnih ali regionalno specifičnih vetrovih. Vseeno pa je zračna cirkulacija dokaj dinamična zaradi velike reliefne energije. Dnevno-nočne izmenjave med mornikom in nočnikom ni treba posebej izpostavljati, saj je to zelo lokalno pogojeno. V jadranskem in jonskem prostoru je zelo znana burja, močan in sunkovit mrzel veter, ki piha s kopnega proti morju ob uveljavljanju anticiklona na kopnem. Najmočnejša je seveda takrat, ko se nad morjem poglobi jedro nizkega zračnega pritiska. Nasprotno je jugo pretežno »morski« veter in navadno znanilec prihoda depresije. Pozno pozimi ali zgodaj spomladi se po Vardarju spušča proti Egejskemu morju mistralu podoben hladen veter. Tega ne gre zamenjevati z blagim maestralom. Sem in tja se zgodaj spomladi javljajo fenski učinki povsod, kjer vetrovna cirkulacija prečka visokogorske pregraje, tam odloži vsaj nekaj padavin in se nato kot topel in suh fen (rom. *Vintul mare*) spušča proti nižjim predelom. Ta pojav je precej značilen za Vlaško nižino. Celinske vetrovne razmere najbolj karakterizira hladen vzhodni veter, navadno rezultat uveljavljanja sibirskih zračnih mas. V Bolgariji in Srbiji ga imenujejo *košava*, v Romuniji pa podoben veter imenujejo *austrul*.

22 Atlas sveta za osnovne in srednje šole, 2020, Mladinska knjiga, Ljubljana, 31.

2.4 Prsti Balkana

Prsti so produkt zapletenih in sorazmerno dolgotrajnih procesov nastajanja na eni ter dokaj hitrih procesov degradacije, razkroja in celo uničevanja na drugi strani. Prsti veljajo za neobhodno potreben naravni vir, zelo senzibilen in spričo tega ogrožen. Po definiciji je pedosfera dokaj tanek, preperel in spremenjen del zemeljske površine zaradi delovanja različnih dejavnikov, kot so Sončeva energija, zrak, voda in živi organizmi. Pedogeneza je proces oblikovanja prsti na stiku litosfere, atmosfere, hidrosfere in biosfere, kjer prej omenjeni dejavniki glede na geografske okoliščine (geološka oziroma kamninska podlaga, podnebje) počasi, v več tisočletjih oblikujejo sloj, ki s svojimi biokemičnimi lastnostmi omogoča rast rastlin in s tem v končni posledici tudi življenje človeške družbe. Nobena druga sestavina pokrajine nima tako neposrednega vpliva na preživitvene možnosti človeške družbe, kot jo ponuja ustrezna količina za agrarno kultivacijo primernega sloja prepereline oziroma prsti (Lovrenčak, 2006, 5). Prsti so torej odraz okoliščin oziroma ena od bistvenih sestavin geografskih značilnosti območij. Glede na podnebje, kamninsko podlago, nadmorsko višino in ekspozicijo so se oblikovale prsti s čisto določenimi značilnostmi, kar je mogoče predstaviti s tipologijo te pedosfere. Obstajajo različne tipologije kot odraz razvoja pogledov na strukturne, genetske in namenske (uporabne) značilnosti, vendar se s podrobnostmi in klasifikacijo sámo v nadaljevanju ne ukvarjamo, pač pa le uporabimo to, kar je za regionalne aspekte Balkanskega polotoka primerno in se v stroki uporablja. Prej razširjeno klasifikacijo FAO UNESCO je zamenjala večnivojska klasifikacija WRB (Repe, 2006, 9). Vse klasifikacije, ki so skušale povzemati dotedanje prakse, so se srečale tudi s serijo terminoloških zadreg in problemov (Lovrenčak, 1994); to je ostalo tudi pri novi klasifikaciji WBR ter različnih prilagoditvah te za geografsko rabo (Rebernik, 2009, 35–40).

Glede na to klasifikacijo so na Balkanskem polotoku prisotni predvsem naslednji tipi prsti: *černozjomi* (stepske črnice), *kastanozemi* (kostanjeve prsti), *kambisoli (*rjave (gozdne) prsti; dalje se delijo na evtrične, distrične in rjave pokarbonatne prsti*), evtrični kambisoli* (jerina ali jerovica), *feozemi* (sive gozdne prsti ali degradirani černozjom), *leptosoli* (rendzine), *glejsoli* (oglejene prsti), *fluvisoli* (obrečne prsti), *regosoli* (surove mlade prsti), *litosoli* (kamnišča), *histosoli* (šotne prsti) in *solončaki* (zaslanjene prsti).

Najbolj razširjen tip prsti na Balkanskem polotoku in tudi v svetovnem merilu so široko zastopani **kambisoli.** Oblikujejo se lahko v različnih klimatskih območjih, za Evropo pa so tipično razviti na območjih uspevanja listnatih in mešanih gozdov zmernega celinske podnebja ter že zaradi tega in še bolj glede na kamninsko podlago obstaja več podtipov. Razvitih je več horizontov, različno debelih in z različnimi lastnostmi, odvisno od kamninske podlage in padavin, kar pomembno

vpliva na debelino horizontov in izpiranje. Splošna oznaka zanje bi bila rjave gozdne prsti. Za kmetijsko rabo so razmeroma ugodne, vendar z nekaj dodatnimi agrotehničnimi posegi. Kambisoli so zastopani v večjem delu Balkanskega polotoka, vendar spričo konfiguracije površja in menjavanja kamninske podlage nesklenjeno. Na silikatni kamninski podlagi so se razvile večinoma kisle rjave prsti. To so distrične rjave prsti, značilne za geološko starejše paleozojske skrilavce in peščenjake. Precej pogoste so na območjih Notranjih Dinaridov, panonskih osamelcev in marsikje v Karpatih. Zaradi večje namočenosti in nagnjenega površja v hribovitem svetu so marsikje izprane in manj rodovitne.

V dinarskem svetu so kot podtip kambisolov na apneniški in dolomitni kamninski podlagi zelo razširjene rjave pokarbonatne prsti. Debelina horizontov lokalno zelo variira ter so kljub ugodni kemični sestavi in vsebnosti organskih snovi za sodobno kmetijstvo precejšen izziv. Na mehansko manj odpornem flišu v mediteranskem svetu in terciarnih sedimentnih podlagah razmeroma širokega pasu obrobja Panonske nižine (t. i. terciarno gričevje), Transilvanije in Vlaške nižine (zlasti podgorski pas Geta) so razvite evtrične rjave prsti. Za kmetijstvo so dokaj ugodne. Na najbolj nagnjenih površinah terciarnega gričevja na robovih Panonske in Vlaške nižine imajo prsti zaradi kamninske podlage sicer ugodno kemično sestavo in tudi organskih snovi je več, nastopata pa dve težavi. Prvi problem je izpiranje, ki siromaši prst in obenem zmanjšuje učinkovitost agrotehničnih ukrepov. Druga težava so pogosti usadi, deloma pogojeni tudi s človeškimi posegi. Podobne prsti so se razvile tudi v akumulacijskih ravninah mediteranskega sveta, kot so to albanska obalna nižina, Trakijska nižina in Solunsko polje (nasutina Vardarja). Prepletajo se z jerino (na sedimentih karbonatnega izvora). Te prsti razpolagajo z ugodnimi talnimi razmerami, toda marsikje je debelina prepereline dokaj skromna. Pesti jih pomanjkanje vode in organskih snovi. Na izraziti silikatni podlagi teh ravnic so marsikje bolj razvite distrične prsti. Za kmetijsko uporabnost sta najpomembnejši lastnosti debelina prepereline in razpoložljivost vodnih virov.

Na obalnih predelih, ki so pod vplivom mediteranskega podnebja, so se na apnencih oblikovale prsti značilno rjavordeče barve, ki se po klasifikaciji WRB umeščajo med **kromične kambisole**. Poznamo jih kot kraške rdeče prsti (tudi: jerina ali jerovica ali terra rossa); razširjene so precej na široko v srednji, »rdeči« Istri, marsikje po Dalmaciji in Hercegovini, Črni gori in grškem Epiru. Jerina je ostanek kemičnega preperevanja apnencev v določenih podnebnih razmerah. Je zelo neenakomerne debeline in spričo skromne vsebnosti organskih snovi sama po sebi manj rodovitna. Kjer je padavin več, so precej izprane, močno jih ogrožata tako vertikalna (kraška) kakor pobočna erozija. Edino v žepih ter v dnu kraških polj, uval in celo večjih vrtač so nanešene bolj na debelo. Značilno opečnato rdečo barvo jim dajejo železovi in aluminijevi oksidi. Z ustrezno kultivacijo lahko

ta tip prsti postane kmetijsko dokaj uporaben in rodoviten. Predstavlja skorajda simbol mediteranskih klimatskih območij, seveda če je primerno kultivirana.

Na istih območjih, a večjih nadmorskih višinah in bolj nagnjenih površinah so okoliščine za pedogenezo skromnejše in se je oblikoval praktično en sam in navadno ne posebej izdaten horizont. Gre za mlade prsti temno rjave barve, bogate s humusom, razmeroma razvite, a navadno plitve. To so **leptosoli**. Po stari klasifikaciji se glede na kamninsko podlago dalje delijo na *rendzine*, razvite na karbonatnem matičnem substratu (apnencih in dolomitih), ter *rankerje*, razvite na silikatnih kamninah. Rendzine so v splošnem precej pogostejše (Repe, 2006, 15). Rendzine so razvite dokaj na široko tudi v notranjosti, in sicer v višjih predelih dinarskega krasa in tudi v Pindidih. Ponekod so se razvile na apnencih in dolomitih ter na naplavnih ravnicah, rečnih terasah in vršajih s pretežno karbonatno podlago peska in proda, kjer ni bilo možnosti razvoja več horizontov. Rankerje cenijo v splošnem še manj kot rendzine, a navsezadnje vendarle zagotavljajo travnate površine v vzpetem svetu. Za pašno živinorejo ter skromno pridelavo drugih poljščin je tudi to dovolj (Kladnik, 1999, 193). Najvišje ležeče površine, kjer se je kakršna koli oblika prepereline sploh lahko oblikovala, zavzemajo kamnišča. Kamninska podlaga tu sploh ni bistvena, ker so to skeletna tla, zelo plitva in brez možnosti kmetijske obdelave.

V rečnih dolinah so prsti ponekod zaradi glinaste podlage trajno mokrotne. Vrši se izpiranje, organsko gradivo pa je zaradi anaerobnih razmer slabo, nepopolno in počasi prepereva. Tod nastopajo **glejsoli** ali oglejene prsti. Izprane so in močno zakisane. Glejsoli nastopajo sporadično, kjer se javljajo za to ustrezne razmere. Podoben tip je pogost tudi v mokrotnih predelih roba Panonske kotline. Zastajanje vode spričo izdatnega vodnega zaledja in reliefnih razmer povečuje izpranost in oglejenost teh prsti. Podobne so jim *psevdooglejene prsti*, ki se nahajajo na območjih, sicer varnih pred trajno namočenostjo (močvirnostjo), razvile pa so se na glinasti in ilovnati podlagi. Tedaj torej odloča tekstura teh tal. Neredko so sorazmerno izdatne ali celo zelo debele, v splošnem pa slabo rodovitne. Tudi z izdatnimi tehničnimi ukrepi jih ni mogoče bistveno izboljšati, zato se tam značilno pojavljajo gozd in travniki. Razvite so sporadično v gričevnatem svetu marsikje po obrobju Panonske kotline, predvsem na zahodnem, bolje namočenem delu. Tretje območje pojavljanja oglejenih prsti je v sredogorju, in sicer zaradi izdatnih padavin, ki sproti odnašajo mineralne snovi in prst siromašijo.

Območja šotnih prsti ali **histosolov** so na Balkanskem polotoku izjema. Njihova obširna domovina je predvsem ravna Severna in Vzhodna Evropa v višjih geografskih širinah. Razvile pa so se tudi na območjih večjih močvirij v Srednji in Zahodni Evropi in kjer jih niso antropogeno spremenili, so prisotne še sedaj. Na Balkanu se javljajo le sporadično, navadno v močvirjih nekaterih kotlin, kot so nekateri deli Sarajevsko-Zeniške kotline, ter v višjih delih Rodopov in Vzhodnih Karpatov. Pojavljajo se sporadično na manjših izoliranih lokacijah.

S problemom izpiranja se srečuje še en tip prsti: **regosoli**. Razvijejo se lahko na različnih matičnih podlagah, pogostejši pa so tam, kjer je podlaga sipka (torej primarno na območjih mladih klastičnih sedimentov) in kjer lokalno (zlasti zaradi nagnjenosti površja) prihaja do mehaničnega odnašanja na eni ter akumulacije v podnožju na drugi strani. To so koluvialne prsti.

V Panonski in Vlaški nižini sta prisotna zlasti dva tipa prsti: **černozemi** (ali černozjomi) in mnogo skromneje zastopani **kastanozemi.** Slednji so na Balkanu bolj izjema. Oblikujejo se v pogojih večje sušnosti, ki omogoča rast nizkotravne stepe. Zato pa so v nižinah razvite predvsem prve. To so slovite stepske črnice (rus. *černozjom*), katerih geneza se veže na rahlo in hitro preperevajočo puhlično podlago ter obilje organskih snovi, ki se nalagajo v razmerah stepskega podnebja. Zaradi hladnih in suhih zim celinskega podnebja je izpiranje skromno, kar prispeva k akumulaciji organskih snovi v zgornjem horizontu. Stepske črnice so na široko razširjene v vzhodnih delih Panonske kotline, zlasti na nekoliko višjih terasah in tektonsko zasnovanih gredah (kot je na primer v vzhodni Slavoniji). Toda drugod, zlasti v Transilvanski kotlini in Vlaški nižini ter Moldaviji (romunski in moldavski), so puhlične usedline naložene tudi nekaj deset metrov na debelo in so s tem izoblikovale površje. Valoviti svet je torej puhličen, na njem so se v celinskem podnebju z naravnim uspevanjem visokotravne stepe primarno lahko razvijale stepske črnice.

Kastanozemi so mnogo redkejši, omejeni bolj na precej sušno notranjost Transilvanske kotline, platoje Dobrudže in suha območja vzhodne Makedonije. Sušne razmere ne dovoljujejo večje količine organske produkcije. Tam je organskega sedimenta manj. Te prsti so sorodne stepskim rjavim prstem (tudi kastanozemi). Njihovo rodovitnost omejuje količina vode. Z namakanjem lahko postanejo zelo rodovitne.

Vzhodne dele Panonske nižine, zlasti v južni Bački in Banatu, so dosegali oblaki prahu v pleistocenu. Nalagali so se tudi manj na debelo na območjih močvirij. Stepske črnice so se razvile na mlajših kvartarnih sedimentih, rečnih in eolskih. Prvi se na široko razprostirajo ob vodotokih in tako zavzemajo predvsem nižje lege. V toplejših obdobjih interglacialov, ko je tod prevladovala stepska klima, so močvirja dajala obilno produkcijo organskega materiala in ta se je kopičil, zaradi mokrotnosti pa ni dovolj prepereval. Vodne razmere so dostikrat prispevale k rahli zakisanosti takih tal. Zaradi fine drobne teksture, zadostne oskrbljenosti z vodo in obilja organskih snovi v razmerah stepskega podnebja so za kmetijstvo zelo ugodne. Zaradi lokacijskih ugodnosti ter možnosti kultivacije so jih večinoma kultivirali z osuševanjem. Sedaj so to med najbolj intenzivno izrabljenimi kmetijskimi območji.

Prsti so močno spremenjen naravni element; marsikje so skoraj v celoti antropogenizirane. Zaradi obljudenosti in poseka prvotnega mediteranskega

rastja je marsikje prišlo do bistvenih sprememb po človeku. Tako je ta predel ne le rastno, temveč tudi po prsteh opazno spremenjen. Zaradi pomanjkanja rodovitnih površin so skušali le–te obvarovati in celo povečevati s terasiranjem in nasipanjem (agromelioracije). Nastale so značilne »škatlaste« pokrajine, pejsaži, ki dokazujejo skoraj popolno preobrazbo naravnega okolja. To je pomagalo nekaj generacijam, potem pa je izpiranje storilo svoje, prst se je stanjšala in marsikje je spiranje prsti že povzročilo kamnito polpuščavo, preraslo z grmičjem (makija na manjših in frigana na večjih nadmorskih višinah). Vnos organskih snovi je bil manjši, kot je bilo odnašanje zaradi različno sprožene erozije. Terasirane pokrajine imajo sedaj marsikje že (ponovno) precej surova, kamnita tla z malo rodovitne prepereline. Obenem so skušali prst terasirati tudi na težko dostopnih in nagnjenih predelih (posebej Albanija). Velikopotezno hitenje po prilagoditvi narave se ni izplačalo, saj je erozija v nekaj letih bistveno osiromašila te površine, v desetletjih pa sploh. Danes albanske kulturne terase samevajo, kolikor jih ni intenzivna erozija v razmerah mediteranskega podnebja sploh že odstranila.

Veliko tegobo nizkih priobalnih območij predstavlja zlasti zaslanjevanje. Ker so vodonosnike izkoriščali prekomerno, tj. več, kot je bil sezonski in letni dotok vode, je pričela v vododržne plasti nizkih nasutih obalnih predelov vdirati slana morska voda. Z izhlapevanjem se voda dviga proti površju, sol pa ostaja na površini. Sčasoma rodovitnost takih prsti opeša. Težave so značilne za obalne ravnine in nizko akumulacijsko površje, kjer se lahko razvijejo vodonosniki neposredno ob obali. Ponekod v zadrskem zaledju na Hrvaškem, dokaj obširno v albanski obalni ravnini ter marsikje v Grčiji je zaslanjevanje že postalo huda nadloga. Eksploatacija vodnih zalog je tam zaradi intenzivnega kmetijstva in dolgoletne turistične tradicije najbolj izpostavljena. V celinskem delu je namesto tega pogosta mineralizacija, pretežno posledica prevlade gnojenja z umetnimi mineralnimi gnojili in drugimi kemičnimi sredstvi. Vsi ti primeri kažejo na določeno razvrednotenje (degradacijo) prsti na kmetijskih površinah.

Stroka izdvaja posebej tudi **antrosole**, tip prsti, za katere je bistveni dejavnik človekovo neposredno poseganje v strukturo prsti. Loči se več tipov glede na vrsto, način, intenziteto in namen poseganja, vsem pa je skupen interes človekove družbe po večji produkciji ali določeni kmetijski obdelavi (Repe, 2006, 12). Posebej v mestih nastajajo skoraj povsem umetne, dejansko antropogene prsti, bodisi za agrarnoproizvodne gredice bodisi za urbane gojene travnate površine ter seveda marsikakšno rabo vmes (Pipan, 2006). Jasno, da se taki tipi prsti javljajo v urbanih območjih.

2.5 Rastje Balkana

Balkanski polotok spada po rastnih značilnostih v mediteransko in evrosibirsko florno regijo ter v okviru slednje v panonsko provinco (Lovrenčak, 2003, 133), kar odločilno prispeva k tipologiji naravnega (potencialnega) rastja. Vendar je realna vegetacija večinoma rezultat človekovih večtisočletnih posegov, ki so gozdni in travniški ambient izdatno spremenili, pa tudi degradirali (čeprav je pojem degradacije dokaj subjektivno orientiran). V primerjavi z drugimi deli Evrope je Balkanski polotok le povprečno gozdnat. Najbolj gozdnata je Bosna in Hercegovina, kjer obsega gozd dobro polovico površja. Na drugem mestu, čeprav s skromnejšo gozdno sestavo, je Črna gora (43 %), na Hrvaškem pokrivajo gozdovi nekaj nad tretjino površja in približno toliko tudi v Romuniji. Gozdovi na Hrvaškem in še posebej v Romuniji so zelo kakovostni in predstavljajo pomembno naravno bogastvo. Drugod je gozda precej manj in tudi njegov gospodarski pomen je bistveno manjši. Zlasti mediteranski predeli imajo v večji meri gozdove varovalnega značaja. Grčija ima okrog 21 % površin pod gozdom, Srbija 27 %, Makedonija okrog 20 %, Bolgarija približno četrtino (Demšar - Mitrovič, 1997). Ciper je najmanj gozdnat (le 19 %), in še ta gozd je komaj vreden tega imena (Benkovič, 2007).

Rastje je na splošno odraz podnebnih, reliefnih in vodnih razmer; pravzaprav kompleksen indikator vseh treh sestavin skupaj, čeprav je neposredno odvisno predvsem od razpoložljivih prsti. Današnja sestava rastja je močno spremenjena zaradi akumulacije dosedanjih delovanj družb na prostor, pri čemer je bil rastlinski pokrov tisti, ki ga je človek uporabil, prilagodil, spremenil in do neke mere tudi poustvaril. To počnemo ljudje še sedaj. Oblikujejo se tudi povsem novi in prenovljeni gozdni sestoji, namenjeni primarno le proizvodnji lesa kot najbolj iskane surovine, ki jo dajejo gozdovi (Lanzara, Pizzetti, 1984).

Sedanji obseg in sestava gozdov sta rezultat dolgotrajnega vplivanja človeške družbe na svoje okolje. Gozd so stoletja dolgo izkoriščali skoraj kot neizčrpen vir koristnih snovi, primarno lesa, a tudi lubja, plodov, listja in cvetja, neposredno in za predelavo. Gozdovi izražajo določen kompromis človekovega domišljanja, po katerem je bil boj z naravo nuja po napredku, da bi dokaj pozno, šele v drugi polovici 20. stoletja, doumeli, da je tako početje ne le nesmiselno, temveč kontraproduktivno. Ohranjanje gozdov in njihovih številnih vlog (ne le surovinskih) je sedaj skoraj eksistencialna nuja. Gozdovi so bili seveda žrtve širjenja starih grških držav zaradi izsekovanja, paše in požiganja. Ohranili so se zlasti tam, kjer je bilo poseganje težavno in drago, na primer v nižinskih močvirnih območjih ter v goratih, slabo dostopnih predelih (Beiser, 2019, 17–25). Tako pa je na Balkanu marsikje, tudi zaradi tega, ker so se družbe spričo zgodovinskih tokov in skromnejše gospodarske moči gozdov manj lotevale ali pa pričele z njimi že dovolj

zgodaj smiselno in previdno gospodariti. Med tovrstno razvite dežele sodi tudi Slovenija (Marinček, 1987, 82–85).

Mediteranski predeli so vezani na območja sorazmerno blizu obale na jadranski in mnogo manj na egejski strani. Gorske pregraje Dinaridov namreč večinoma preprečujejo izdatnejše mediteranske vplive v notranjost in to se močno odraža tudi na rastju. Le na območju Istre, Severne Dalmacije in nizke Hercegovine je zaradi odprtosti proti morju ta vpliv očiten še precej daleč v notranjost. V albanskih gorah seže še v dokaj velike nadmorske višine, podobno tudi v Epiru v Grčiji. Izvorne zimzelene gozdove s prevlado listavcev (različne vrste hrastov, črni gaber, jesen, koprivovec in druge vrste) so zamenjale grmovne vrste. Oblikovala se je značilna sredozemska makija, to so sestoji z nizkim drevjem in grmovjem, težko prehodni in ekonomsko skoraj brez vrednosti. Izjemen pa je ekološki pomen makije, saj zagotavlja ustrezno varovanje zoper erozijo, prispeva pa tudi k obnavljanju prsti v teh predelih. Vsaj za mediteranski del je treba izpostaviti problem sušnosti, kar je splošni problem vseh mediteranskih pokrajin (Šegota, 1982). To se odraža tudi v skromnem rastju. Kategorija gozda je zato marsikje le varovalnega značaja, produkcije lesa in drugih proizvodov pa ne ponuja. Še največ gozda se je zadržalo v obalnih predelih, in sicer zaradi potreb po varovalnih površinah, in predelih za kampiranje. To so večidel nasadi bora in pinij, redkeje hrastov in drugih listavcev. Poskusi z uvajanjem brinov, cipres se niso najbolje obnesli in ti skoraj nikjer ne predstavljajo ekonomske kategorije, kljub temu, da je les teh vrst izjemno dragocen in uporaben. V notranjosti je gozda manj in tudi skromnejši je. Obalni gojeni gozdovi so bolj ambientnega značaja, saj ne predstavljajo skoraj nobenega vira surovin; so le za turistične potrebe. Višji predeli so se zadržali bolj gozdnati, predvsem zaradi težje dostopnosti. Tako so se v Grčiji in Albaniji ponekod ohranili obsežnejši sestoji gospodarsko pomembnih borovih in smrekovih gozdov.

Toda v osrednjih in notranjih predelih Dinaridov je povsem drugače. Gozdovi so se kot naravna vegetacija zadržali na velikih sklenjenih območjih. Od Slovenije do Albanije je razširjena združba jelke in bukve mestoma spremenjena zaradi vnosov hitreje rastoče smreke. V notranjosti je več listavcev, od bukve do plemenitih listavcev (javor, jesen), v nižjih legah pa je hrast (cer, graden, sladun). Ti sestoji so ohranili izjemno biotsko raznovrstnost in so zelo vitalni, imajo pa tudi velik gospodarski pomen. Od Notranjske v Sloveniji prek Gorskega Kotarja na Hrvaškem in dalje v Liko se razteza največji sklenjen gozdni kompleks v Evropi, če ne upoštevamo velikih borealnih gozdov v Skandinaviji in na severu Rusije. Predeli v zahodni in srednji Bosni ne zaostajajo dosti za tem. Osrednji del Dinaridov je zanesljivo najbolj gozdnat del Balkana. Odlikujeta ga tudi siceršnja biotska raznolikost ter bogata geodiverziteta (Marinelli, 2014). Precej gozdnato je tudi gorstvo Balkan, zlasti na severni, tj. vlaški strani. Vzhodne Rodope pokrivajo gosti smrekovi in borovi gozdovi, bukve je tam precej manj.

Drugo veliko območje kakovostnih gozdov so Karpati. Posebej v srednjih ali vzhodnih predelih so obla slemena in manj nagnjena pobočja še sedaj pod zelo kakovostnim mešanim in iglastim gozdom. Posebej veliko je bukovih gozdov, o čemer priča tudi regionalna oznaka Bukovina. Vzhodni in nižji predeli Karpatov imajo več gabra, jesena, maklena, javorja in hrasta; slednji zato zavzemajo v predelih romunske Moldavije velike površine. Zelo podobno je tudi v predgorskih predelih Gete.

Gozdnatost rodopskih predelov je – razen že omenjenih Vzhodnih Rodopov v Bolgariji – precej skromnejša. Na to deloma vpliva nekoliko bolj sušno in za rast gozda manj primerno podnebje, deloma pa je skromna gozdnatost rezultat večstoletne ali celo tisočletne deforestacije zaradi požigalništva, paše, izsekavanja in drugih človekovih vplivov, podobno kot v mediteranskih območjih. Posebej nižji predeli so ohranili gozdove le v manjših kompleksih, na kmetijsko manj ugodnih območjih. Vendar se v zadnjih desetletjih gozd ponovno širi tudi na teh območjih, in sicer zaradi zaraščanja. Pojav je pogost v perifernih območjih vzhodne Srbije ter marsikje v severni Bolgariji in Strandži, kjer je zaradi različnih vzrokov prišlo do depopulacije in celo praznjenja kulturne pokrajine.

Skromne zaplate gozda so se ohranile zlasti v nižinah in kotlinah. Rast gozda so omejevali naravni dejavniki, predvsem razporeditev in skupna količina padavin, na drugi strani pa intenzivni posegi v okolje. V Panonski in Vlaški nižini so večje sklenjene gozdne površine ohranjene predvsem ob rekah. Rast gozda tod pogojuje visoka raven podtalnice. Poplavni gozdovi so za robove Panonske nižine dokaj značilen pojav. Še posebej velja to za Posavino, kjer so zaradi mokrotnih tal vzdolž celotnega toka Save v širini več kilometrov za rast vlagoljubnih drevesnih vrst zelo dobre razmere (Vukelić, 2005). Najpogostejše vrste so različne vrste vrbe, jelše in hrasta. Neredko nastopajo kot galerijski gozdovi vzdolž toka rek. Izjeme pri nižinskih gozdovih pa so v posavskem delu Hrvaške, posebej v vzhodni Slavoniji in Sremu. Ti pretežno hrastovi gozdovi ob Bosutu in rokavih Save sodijo med najbolje obvarovane gozdne sestoje v Evropi (Klepac, 2000).

Balkan premore tudi obsežne brezgozdne pokrajine. V nizkih kotlinah Makedonije ter Panonske in Vlaške nižine z značilnim celinskim podnebjem razporeditev in količina padavin ne omogočata gozdne rasti. Tam je naravno potencialno rastje stepa, v Makedoniji celo nizkotravna. Aridnost teh območij povečuje visoka stopnja evaporacije. Toda naravna stepa se je ohranila le v redkih, bolj kot ne zavarovanih območjih. Predeli Baraganske stepe[23] ob Donavi ter več lokacij v Dobrudži (oboje Romunija) so sedaj zavarovani kot stepski habitati. Deliblatska peščara v srbskem Banatu je bila še na začetku 20. stoletja deloma pokrita s premikajočimi se peski – dinami. Pozneje so jo utrdili z rastjem, da bi zmanjšali

23 https://www.britannica.com/place/Romanian-Plain.

prenašaje drobnega peska daleč naokrog (Rodić, 1981, 154). Tako je sedaj umetno ogozdena (bolje rečeno ogrmljena), nekateri deli pa so pokriti le s travnato vegetacijo. Območje je zaradi velikosti, ohranjenosti in proučenosti izjemen primer biodiverzitete južnopanonskega stepskega prostora; tam, kjer si je človek naravo sicer že skoraj v celoti priredil ali jo antropogeniziral. Deliblata pač ne.[24]

Drugi predel naravne brezgozdne pokrajine so območja na večjih nadmorskih višinah nad gozdno mejo. Višina slednje je pogojena z geološkimi in reliefnimi okoliščinami ter seveda z geografsko lego in ekspozicijo. Poleg tega je treba upoštevati učinke človeka skozi dolga zgodovinska obdobja. Tudi na večjih nadmorskih višinah je bil ta učinek zelo intenziven. Nadmorska višina gozdne meje variira od 1400 do nad 2000 m. Tretje naravno brezgozdno območje so močvirja, na Balkanu najpogosteje vezana na razširjene obrečne ravnine. Tod uspevajo različne trave, vodnim razmeram prilagojene (na primer brestovolistna sračica, močvirski silij ali črni šaš), ter večja skupina rogozov in trstja (na primer širokolistni rogoz, navadni trst, konjska kislica); obe skupini rastlin obraščata obrežne predele. Na vodnih površinah so različni lokvanji, biček, blatnik ipd.

Ob tem ne bi smeli zanemariti izjemne pestrosti travnatih pokrajin, ki nastopajo bodisi same v območju uspevanja naravne stepe bodisi pomešano z gozdno vegetacijo. Gozdovi le redko nastopajo kot habitat s prisotnimi le olesenelimi rastlinami (grmovjem in drevjem); večino podrasti tvorijo mahovi, lišaji, trave in različne druge eno- in večletne rastline. Balkan je glede prisotnih rastlinskih vrst, tako dreves kakor (in to še posebej) različnih zeli, izjemno raznolik. Biotsko raznovrstnost dajejo predvsem male rastline (O'Rourke, 2017). V gorskem svetu so sploh edina konkurenca, ker nad gozdno mejo lahko gospodarijo le te, prilagojene na bolj ostre razmere glede temperatur in vlage, pa tudi zadrževanja razpoložljive prepereline. Rastline gorskega sveta tvorijo že zaradi rastiščnih razmer take habitate, ki jih je človek najprej zaščitil in jih na različne načine varuje (Hoffmann, 2015, 6–13). Drugo veliko naravno okolje, kjer pridejo še posebej do izraza zelnate rastline, pa je v svetu travnatih prostranstev step, močvirij, obmorskih predelov s sipinami in vseh tistih območjih, kjer rast drevja zaradi teh ali onih razlogov ni mogoča. Tedaj navadno izstopajo tudi s svojimi dimenzijami; niso redke stepske trave ter močvirni šaši in trsje, ki dosežejo tudi dva ali tri metre v višino (navadni trst, mušata masnica, različni ločki, stepske trave ali pa praproti) (O'Rourke, 2017, 432–461).

Posebno mesto zavzemajo močvirja in mokrišča. Zavedanje o njihovem pomenu in vlogi v planetarni cirkulaciji snovi je prišlo pozno. Še pred desetletji skoraj nepomemben preplet močvirne zemlje in rastlinja sedaj visoko vrednotijo. Številne edicije pomembnih atlasov so le povzemale državne statistike o zemljiščih, kjer so bile skalne površine in močvirja navadno označena skupaj kot

24 http://www.serbia.com/visit-serbia/natural-beauties/unique-nature/deliblato-sands-the-european-sahara/.

»neplodno« ali »neproduktivno«, gospodarske ambicije pa so v močvirjih videle zalogo kmetijskih zemljišč; seveda z nekaj človeškimi posegi. Sedaj so močvirja in mokrišča cenjena kot dragoceni ekosistemi, a povsem varna vendarle niso, ker se navadno nahajajo blizu prebivalstvenih zgostitev (Luhr, 2006, 224).

Slika 5: Puhlica na Titelskem bregu v Vojvodini, Srbija
Foto: J. Zupančič

Slika 6: Pelagonija: suha notranjost Severne Makedonije
Foto: J. Senegačnik

2.6 Živalstvo Balkana

Živalskemu svetu sodobne regionalne geografije niti ne namenjajo posebne pozornosti. Ob predpostavki, da je sodobna kulturna pokrajina močno urbanizirana, prepredena s prometnicami različnih vrst, spremenjena v kmetijske površine, dejansko ostane le malo prostora za živalski svet. Toda po drugi strani so zlasti prizadevanja Evropske unije po varovanju habitatov zgovoren dokaz zavedanja o pomenu in vlogi živalskega sveta kot sestavine okolja v današnji močno antropogenizirani pokrajini. Neredko temelji varovanje določenih območij – habitatov – prav na obstoju določenih živalskih vrst. Zato je tudi ta del balkanske biosfere primerno vsaj nekoliko pojasniti.

Živalski svet Balkana se od siceršnjega evropskega v splošnem niti ne razlikuje preveč. Vrste, ki so zastopane po Evropi, so prisotne tudi na Balkanu. Obratno pa ni vselej res, saj so po zaslugi sorazmerne goratosti in gozdnatosti na Balkanu nekatere vrste zastopane mnogo bolje kot pa v drugih delih Evrope (Veliki atlas živali, 1988, 98). Manjše razlike so tudi v fiziognomiji nekaterih živalskih vrst in prav tako v upravljanju njih. Nekatera območja še posebej slovijo po ohranjenosti živalskega sveta in njihovega naravnega okolja, po drugi strani pa imata ribolovni in lovni turizem v ekonomiji nekaterih držav in regij zelo pomembno mesto. V končnem seštevku so nekatera območja obravnavanih balkanskih držav torej nadpovprečno bogata z živalskim svetom.

Na prvo mesto je treba postaviti velike zveri, torej rjavega medveda, risa in volka. Vse tri vrste so sicer navzoče tudi v nekaterih drugih državah Srednje, Južne in Zahodne Evrope, a le v skromnem številu in sporadično. Medved se le redko javlja v predelih alpskega loka, Franciji in Pirenejih, nekoliko pogostejši pa je v Skandinaviji. Obširni borealni gozdovi mu dajejo več miru, hrane in zavetja. Prav tako ponujajo velikim zverem primerno zavetišče dinarski in karpatski gozdovi, zato je tod veliko pogostejši. Populacija rjavega medveda je tod stabilna in genetsko vitalna. Drugi medvedu ugoden areal je v Karpatih. Z zdravo in sorazmerno številčno medvedjo populacijo se ponaša Romunija. Enako velja tudi za volka. Na odmaknjenih gozdnatih planotah dinarskega krasa se je dobro ohranil in tudi na Karpatih ni redek. Drugod po Evropi je – razen Skandinavije – iztrebljen. V južnejših predelih nekako med Sandžakom, Prokletijami in Gramosom v Grčiji ter mestoma na rodopskih višinah je še posebej pogost. V mediteranskih predelih je navzoč nekoliko manjši šakal. Po nekaterih opažanjih se močno širi tudi v celinske dele Evrope. Lisica je pogosta povsod; Balkan ni v tem nobena posebnost. Ker se lisica in šakal z lahkoto ustalita tudi zelo blizu naselij ali celo v njih, sta že postala kategorija težave. Posebej velja to za šakala, ki je postal domač tudi v notranjosti (Potočnik, Pokorny, Flajšman, Kos, 2019). Karpatski gorski lok in Dinaridi dajejo zavetje tudi risu, dokaj redki in na splošno precej ogroženi vrsti. Ker je prehranski specialist,

potrebuje zelo obsežen življenjski prostor. Medtem ko je karpatska populacija še razmeroma številčna in genetsko stabilna, je dinarska močno ogrožena (Hofmann, 1991, 144–173). V zadnjem desetletju je veliko prizadevanj za gensko pomladitev in popestritev dinarskih risjih populacij z uvozom karpatskih osebkov.

Med velikimi živalmi predstavljajo najštevilčnejšo in tudi ekonomsko najpomembnejšo kategorijo divjih živalskih vrst kopitarji. Po številčnosti prednjači srnjad, ki je navzoča malodane povsod. Med njihovimi populacijami so manjše razlike v telesnih dimenzijah. Srnjad je telesno največja v ravnih območjih velikih nižin, kjer je tudi prehranska ponudba najbogatejša. Srnjad je v večini držav najbolj splošno prisotna divjad, tudi v mediteranskih predelih (Krže, 2000). Pri jelenjadi je nekoliko drugače. Telesno največji jeleni živijo v Karpatih, čeprav oni v Panonski nižini trofejno ne zaostajajo dosti.[25] Na tem območju se prepletata zahodno- in vzhodnoevropska podvrsta te divjadi (Hafner, 2008, 14–18). Marsikje je bila jelenjad v začetku 20. stoletja že skoraj iztrebljena, a so jo ponovno naselili kot zanimivo lovno vrsto. Zaradi lovnega turizma so v celinskih območjih vnesli nekoliko manjšega jelena lopatarja (damjeka), v mediteranskih predelih pa siko in čitala, vrsti, ki sicer izhajata iz Azije (Burnie, 2003, 238). Zaradi lovne privlačnosti so umetno razširili tudi divjo ovco – muflona. Čeprav ga štejejo za divjo žival mediteranskih območij, je sedaj najbolj razširjen v nekaterih celinskih državah Srednje Evrope in tudi na celinskem delu Balkana (Perat, Vilfan, 1983, 56). Zaradi naselitve so se oblikovale sorazmerno številčne populacije v Vojvodini in na Karpatih.

Gorata območja so domovina divje koze – gamsa. Naravno je prisoten v vseh gorskih sistemih na Balkanu. Med njimi so manjše morfološke razlike; tudi v tem primeru velja, da so živali te vrste nekoliko večje v romunskih Karpatih kakor drugje. Marsikje so ga umetno razširili tudi v nekatera sredogorja, zato se danes habitati gamsa in srnjadi prekrivajo, čeprav sta bila izvorno ločena (Knaus, Schröder, 1978, 99–107). V Grčiji in na Cipru je avtohtona vrsta bezoarka z nekoliko večjimi rogovi (Hofmann, 1991, 222).

Med priljubljenimi lovnimi in zato gospodarsko pomembnimi vrstami (ki pa po drugi strani povzroča tudi občutno gospodarsko škodo na poljščinah) je treba posebej omeniti divjega prašiča. Ob koncu 19. stoletja je bil že močno reduciran in marsikje iztrebljen, a si je vrsta ob nekaterih varovalnih ukrepih in mestoma ponovnem naseljevanju zelo opomogla. Marsikje je občutno razširila območje svoje prisotnosti. Med njimi so sorazmerno velike razlike v fiziognomiji. Dejansko gre za različne podvrste, pri čemer so divji prašiči mediteranskega območja precej manjši kot njihovi sorodniki v Panonski nižini ali Karpatih (Krže, 1982, 11–15). Tod še posebej slovijo kot veliki in v lovnem turizmu trofejno zelo zanimivi.

25 To je pomembno, ker je jelen zaradi številčnosti najbolje prodajana divjad v lovskem turizmu Madžarske, Hrvaške, Srbije in Romunije.

Mešani in listnati gozdovi z vmesnimi območji kultiviranih zemljišč so zatočišče manjših sesalcev, od vrste kun (jazbeca, kune belice in kune zlatice, dihurja, hermelina in vidre), glodavcev (zajcev in kuncev, veveric, svizca in pižmovke) do divjih mačk. Nekatere izmed naštetih vrst so sploh postale že redke (posebej velja to za vidro) ter kot vrste ogrožene zaradi krčenja njim primernih gozdnih in vodnih življenjskih okolij. Nekatere vrste pa se vračajo, na primer bober, ki je bil v srednjem veku še pogost, potem pa je za nekaj stoletij praktično izginil. Sedaj spet živi v porečjih Save in Drave ter ponekod v karpatskem delu Romunije. Razširile so se nekatere tuje vrste, kot so enok, nutrija in (redkeje) rakun. Kolonije nutrij so ponekod že nadležno velike ter lahko povzročajo občutno škodo na vodnih objektih in napravah. Kot prehranski in vedenjski oportunisti so se prilagodili življenju v mestu. To pa preseda predvsem človeku.

Nasprotno so vrste gozdnih in poljskih kur v stalnem upadanju, kar sicer velja tudi za mnoge druge ptičje vrste. Poljske kure je decimirala kemizacija in mehanizacija kmetijstva, ki je krčila njihov življenjski prostor in poslabševala prehranske razmere. Gozdne kure so nekoliko manj ogrožene. Neredko so ukrepi za varstvo kulturnih rastlin in poskusi preprečevanja širjenja nekaterih vrst v mestih (na primer golobov) s kemičnimi ukrepi negativno učinkovali na celo ptičjo prehransko verigo navzgor (zlasti na ujede in sove). Posebej za velike ujede, kot so jastrebi, orli in kragulji, velja, da se je marsikje v Evropi usodno zmanjševal njihov stalež. Manj intenzivni posegi v gorskih predelih Balkana pa so nekaterim vrstam v prid. Populacije jastrebov kot vrste, na primer, se na Balkanskem polotoku ohranjajo v veliki meri prav zaradi solidnih preživitvenih možnosti (Burnie, 2003).

Še bolj ogrožena je bila do nedavnega vodna in obvodna perjad. V socialističnem obdobju so zelo intenzivni posegi močno zmanjšali močvirja in s tem okrnili življenjski prostor teh vrst. Svoje je prispeval tudi divji lov, ki se ni oziral na usodo ogroženih vrst. Na drugi strani so prizadevanja za ohranjanje sorazmerne številčnosti nekaterih vrst (recimo več vrst rac, gosi in fazanov, pa tudi jerebic in prepelic) v nekaterih okoljih rodila dobre rezultate. Splošna izkušnja je, da je lovna priljubljenost načeloma zelo v prid tej vrsti kot taki, saj je poleg lova nanje deležna predvsem določene podpore in varstva. Ogrožajo jih kemijski pripravki v kmetijstvu in promet. To velja na primer za štorklje in deloma še za čaplje, manj pa za žerjave, polojnike in kormorane (Veliki atlas živali, 1988, 99). V Panonski in Vlaški nižini je namreč sladkovodno ribogojstvo zelo razširjena panoga in sta omenjeni vrsti naleteli na dokaj ugodne razmere. Med zelo ogrožene vrste sodijo droplje, tako velika (največji ptič evropske celine) kakor mala. Skromno so ohranjene v vzhodnem delu Panonske kotline, nekoliko bolj pa v Vlaški nižini in Moldaviji (Gooders, 1998).

Posebno mesto zavzemajo ptice selivke. Te se sezonsko selijo med Evropo (v topli polovici leta) in Afriko (pozimi). Zanje je še posebej pomembno ohranjanje

močvirnih in stepskih habitatov kot območij njihove največje sezonske koncentracije. Mrtvi rokavi nižinskih rek so izjemno pomembna stanišča zanje, ker ponujajo zatočišče in predvsem hrano, obenem pa ptice s svojo navzočnostjo zagotavljajo redukcijo števila manjših živali, od hroščev, črvov, mrčesa, polžev, kač do rib, tako se te ne razmnožijo preveč. Velike ptice so čuvarji ekosistema (O'Rourke, 2017, 102–106). Take razmere so marsikje v obrečnih mokriščih Tise, Tamiša, Mureša, Begeja, Donave, Save, Drave, Olta, Dnestra in Pruta – če se omejimo le na največje med njimi – in so vitalnega pomena za ohranitev teh vrst. Zaradi intenzivnih posegov se močvirni habitati krčijo in siromašijo, s tem se zmanjšujeta število in številčnost živalskih vrst ter slabi prehranska veriga. Posebej velja izpostaviti šest velikih močvirnih območij: Kopački rit med Dravo in Donavo na Hrvaškem, Obedsko baro ob Savi v Srbiji, delto Donave in močvirja ob spodnji Donavi v Romuniji, delto Marice ter močvirje v Argolijskem zatoku v Grčiji.

Seznam kopenskih divjih živalskih vrst še ni končan. Omeniti je treba plazilce in kače. Te vrste (nekaj deset jih je v Evropi) so sicer navzoče povsod po Evropi, razen na Islandiji, a so na Balkanu še sorazmerno številčnejše kot drugod. Med strupenjačami velja omeniti modrasa, katerega dinarska različica (poskok) velja za največjo in tudi najnevarnejšo evropsko strupenjačo. Gad je na splošno razširjen povsod, a ni posebej številčen. Strupenjače so bile skoraj vso znano zgodovino predmet preganjanja, zato so se populacije nenehno zmanjševale. Strah pred strupenjačami je prizadel tudi nekatere pol- in nestrupene vrste (belica, črnica, smokulja), ki so jih pobijali enako vneto kot strupene (Tome, 2002). Nasprotno so bolj vodi naklonjene kače (belouške, kobranke) pogostejše, verjetno zaradi okolja, ki ga družbe sedaj skrbno varujejo. Največje evropske kače so nestrupeni goži (navadni in progasti); na Balkanu so pogostejše kot na primer v drugih delih Južne Evrope (Vogrin, 2018). Tako se Balkan v evropskem okviru odlikuje z nekaj presežki na področju živalskega sveta.

Kopenske vode Balkanskega polotoka so bogate z ribjimi vrstami. Okoljske obremenitve so marsikje krepko posegle v številčnost in sestavo ribjega sveta. Po drugi strani pa se je raznolikost celo povečala zaradi vnosa nekaterih ribogojsko in ribolovno zanimivih vrst. Ribe igrajo v prehrani in gospodarstvu pomembno (zelo različno po območjih in državah) vlogo. Poleg gojenih vrst salmonidov in krapovcev v rekah, ribogojnicah in ribnikih so te vrste tudi prosto v naravi, v rekah in jezerih. Gorska porečja naseljujejo različne vrste postrvi (salmonidi), v ribnikih, plitvih jezerih in nižinskih rekah prevladujejo vrste od lipana, krapa, sulca, podusti, mrene, klena, ščuke do koreslja in drugih. Nižinske vode in jezera so okolje največjih sladkovodnih rib – soma in babice, ki dosežejo tudi prek 5 m dolžine in 300 kg teže (Povž, Sket, 1990). Posebno mesto je treba odmeriti ribam Ohridskega jezera. Ohranile so se kot endemiti tega območja in vsaj dve veljata za t. i. živi fosil, saj ju ni mogoče najti nikjer drugje na planetu. Kraške jame naseljujejo manj

številne in številčne vrste. A najbolj prepoznavna je vsekakor proteus (človeška ribica), ki se poleg v Sloveniji javlja še v nekaj jamskih sistemih dinarskega krasa.

Morja, ki oblivajo Balkanski polotok, so bogata z ribjimi vrstami, a številčnost posameznih vrst večinoma ni prav izdatna. Gospodarsko pomembne ribolovne vrste, kot so sardele, skuše, tune, brancini, trske, osliči in moli, so prisotne tako v Jadranskem in Jonskem kot v Egejskem morju, manj pa v Črnem. Nekatere vrste že pretežno gojijo. Poleg teh so gospodarsko zanimive tudi jegulje, vendar je njihova pojavnost vezana le na izolirana območja. Največji je jeseter, ki pa je pogostejši v Črnem morju. V Egejskem in nekaj manj v Jadranskem morju sta prisotni, a ne posebej pogosti, murena in nekoliko manjši ugor. Delfini (velika pliskavica) sodijo med znane in priljubljene, medvedjica pa med najredkejše v morju živeče vrste (Zei, 1987). Omenimo še nekaj nevarnejših, od sinjega soma (psa) do morske lisice in volka; vsi sodijo v kategorijo človeku nevarnih v primeru bližnjega srečanja. Manjši vrsti, kot sta trnež in mačji som, človeku nista nevarna.

2.7 Vodni svet Balkana in njegovega sosedstva

Regionalne geografije se večinoma osredotočajo na kopno, vodno sfero pa upoštevajo kot samoumeven del. Brez rečnega omrežja in vode, ki jo imajo reke v vodonosnikih, ki jih oskrbujejo s svojim tokom, bi bilo življenje človeške družbe na kopnem mogoče le s precej težavami. Jezera so lažje pogrešljiv del, a izjemna priložnost tam, kjer so; kopnu dajejo določeno ekskluzivnost. Za močvirja in barja se človeška družba zmeni in jih ceni kot dragocen vir šele nekaj desetletij. Vsa opisana vodna telesa so kopenske vode in v nekem smislu jih je primerno samoumevno uvrščati na seznam pokrajinskih elementov; vendar jih je mogoče in smiselno izpostavljati tudi posebej, kot specifičen del pokrajine. Človek lahko zavzame nekdanjo gozdno ali stepsko površino in tam neposredno živi, kakor živi na območjih najbolj rodovitnih prsti, ali pa si slabe naravne pogoje izboljšuje do mere ekonomske zdržnosti in včasih tudi čez, če tako narekujejo specifični politični in strateški razlogi. Na drugi strani pa vodna telesa navadno dopuščajo le življenje ob, in ne na ali v njih (Clarke, King, 2004, 6–8). Ob tem se ne bi smeli zadrževati le pri orisu koristnih vsebin vodne sfere za človeško družbo, pač pa se osredotočati na vse bolj zaznavno problematiko ogroženosti vodnih virov v posameznih vodnih telesih ter premišljati o načinih sožitja v trikotniku vodna sfera – pokrajina – družba. Končno ima proučevanje hidrosfere v slovenski geografiji vidno mesto in že bogato tradicijo (Plut, 2000).

Z morji je drugače in večina regionalnih geografij ji le kratko omenja kot uporabno lastnost kopnega, ki ga določeno morje obliva. Na drugi strani se morju dajejo zelo veliko pozornost različne stroke, tudi geografija. Končno obstaja

specializirana pomorska geografija (Stražičić, 1996). Morska posest ponuja številne priložnosti družbi oziroma politični skupnosti, ki morje ima. Morje determinira kopno, a le pod pogoji, da države dejavno izkoriščajo njegove prednosti na različnih področjih (Marshall, 2019, 8). Posest morja ostaja, priložnosti je več, obremenitve so večje in bolj medsebojno planetarno povezane ter večja je tudi odgovornost družb oziroma držav, ki se štejejo za pomorske ali maritimne (Clarke, King, 2004). Povsem drži rek, da države, ki imajo morje, niso majhne, celo ne glede na obseg teritorija (Bricelj, 2004, 18). Morda zveni to nekoliko pretirano, a zanesljivo skriva v sebi sporočilo o pomenu morja za pripadajoče kopno.

V nadaljevanju so prikazane značilnosti kopenskih voda in morij na in ob Balkanu, in sicer sistematično po posameznih skupinah, torej rečni sistemi, jezera, močvirja in končno morja.

2.7.1 Reke

Balkanski polotok sodi med vodnate in z vodo bogate predele Evrope. Razmeroma dobra namočenost v goratih predelih zagotavlja stalno in gosto mrežo vodnih tokov, večji alogeni vodni tokovi pa dodajajo predvsem energetski, transportni in strateški pomen. Balkan ima po drugi strani zelo neenakomerno in asimetrično rečno mrežo, dodatno pogojeno z obsežnimi območji kraškega vodnega pretakanja. Neenakomernost in asimetrija rečnega omrežja sta razvidni tudi z dejstvom, da se nobena reka na prostoru Balkanskega polotoka ne izteka v morje tako, da bi tvorila nizko in s tem dostopno obalo ali da bi širina spodnjega rečnega toka podaljševala možnosti vodnega prometa z morja v globino kopna (Shahgedanova, 2003). Reke (razen Donave in nekaj pritokov z oblikovanimi plovnimi kanali) tudi niso plovne v smeri morja, in še Donava ustvarja na stiku kopnega in morja široko močvirno delto; to je sicer obsežen in biotsko izjemno bogat svet, a za vodni promet prej ovira kot spodbuda. Morska pristanišča so se na Balkanu vsa oblikovala brez stika s plovnimi rekami. Celo nasprotno: promet po cesti in železnici mora premagovati reliefne ovire, da bi dospel do želenih pristanišč (Marshall, 2019, 4).

Glavna reka Srednje in Jugovzhodne Evrope je nedvomno Donava. Po dolžini, vodnih količinah, odmakanju zelo različnih regij in končno po prometnem pomenu ji gre nesporni primat med vsemi evropskimi rekami, čeprav po obsegu in raznovrstnosti prometa precej zaostaja za tem, kar se je razvilo v Srednji in Zahodni Evropi, kjer gre osnovna vodna linija po Renu, a z zelo številnimi pritoki in rečnimi kanali. Od Donave in še bolj od Rena je daljša le Volga; a ta je končno v Rusiji in omogoča vodni promet le eni državi. Renski rečni in kanalski sistem je povezan z Donavskim, in sicer z umetnim prekopom Ren–Majna–Donava (Tockner, Uehliger, Robinson, 2009).

Jugovzhodna Evropa pripada jadranskemu (18 %), jonskemu (2 %), egejskemu (12 %) in črnomorskemu (67 %) povodju. Jadransko povodje na vzhodni strani je v primerjavi z onim na zahodni strani Jadrana izrazito asimetrično, precej manjše, in to kljub temu, da je padavin v Dinaridih primerjalno več kot na Apeninskem polotoku. Pad in pritoki se namreč napajajo z bogatim zaledjem v Alpah, zato se to razmerje nagiba v korist zahodnojadranskega povodja. Glavnina dinarskega zaledja je kraška, zato v Jadran pritekajo le vode, ki odmakajo ozemlja prek Soče, Notranjske Reke, Istre, Zrmanje in dalmatinske Krke, Cetine, Neretve in Trebišnjice, potem pa še Zete in Morače v Črni gori, Drima v Albaniji ter še nekaj manjših vodotokov (Dukić, 1984, 226–236). Nekatera območja (na primer Velebit) se kljub veliki bližini Jadrana (le nekaj km) odmakajo v Črno morje. Pomembna karakteristika je kraški značaj površja, ki umirja vodotoke in ustvarja določeno časovno retinenco. Slednje je sicer težko ocenjevati, ker močno variira v odvisnosti od še ne povsem pojasnjenih značilnosti kraškega vodnega pretakanja tudi na ozemljih, ki so sicer dokaj solidno proučena, na primer že v slovenskem delu dinarskega kraškega sveta (Kolbezen, Pristov, 1998, 8–12). V Jadransko morje odteka precej kraške vode tudi podzemsko in se v vruljah na morskem dnu izliva v morje. Te količine je mogoče le grobo ocenjevati.

Med rekami jadranskega povodja sta najbolj izdatni Bojana in Neretva. Prva je kratka ter nastane z združitvijo jezernice iz Skadrskega jezera in pritoka Drima. Drim nastane po sotočju Belega in Črnega Drima ter odmaka dele Kosova, zahodne dele Makedonije ter severno Albanijo. Drim je obenem najdaljša reka jadranskega povodja na vzhodni strani Jadrana in edina, katere tok presega 300 km dolžine. Neretva odmaka visoka kraška območja Bosne in Hercegovine. V spodnjem toku teče počasi in se izliva v Jadransko morje v manjši delti, kar je med Sočo in albansko obalno nižino edini primer. Preostale reke so krajše in zato tudi ne posebej vodnate. Okrog 100 m^3/s imajo Cetina v Dalmaciji in Semani v Albaniji ter le Vjosa razpolaga s skoraj podvojenim povprečnim letnim pretokom, skoraj 200 m^3/s.[26] To seveda ni celoten odtok s sicer namočenih Dinaridov. Pomemben del prihaja v morje podvodno v obliki podvodnih izvirov (t. i. vrulje). Pogoste so zlasti pod Velebitom (Vidanović Sazda, 1978, 184–186).

26 Podatki o dolžini rek, porečjih in pretokih so povzeti po različnih virih, največ po angleški različici wikipedije, pod pogojem, da povzemajo uradne statistike posameznih držav ali druge statistične vire. Tu se pojavlja nekaj težav, ker nekatere statistične službe (na primer grška in severnomakedonska) ne navajajo podatkov o vodnih pretokih in tudi drugod za manjše reke ti pogosto niso na razpolago.

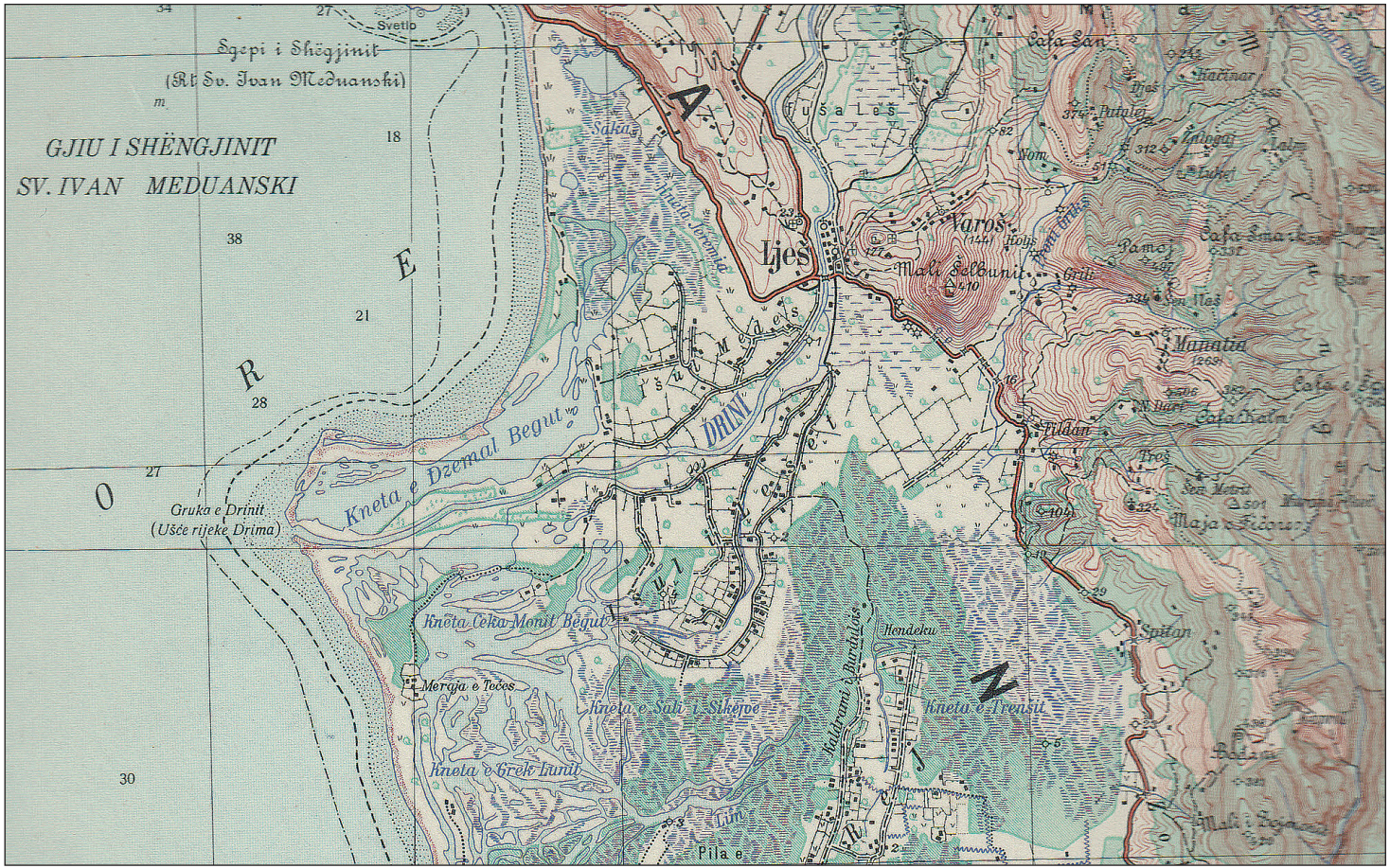

GJIU I SHËNGJINIT
SV. IVAN MEDUANSKI
Sgepi i Shëgjinit
(Rt Sv. Ivan Međuanski)
Svetio
Lješ
Varos
Mali Šelčunit
Mali Šelčunit
Mamatia
Maja e Fidanit
Fidani
Spitan
Hendeku
Kneta e Dzemal Begut
Kneta Cela Menit Begut
Kneta e Sali i Sikëve
Kneta e Grek Lunit
Kneta e Trenit
Merqia e Točes
Gruka e Drinit
(Ušće rijeke Drima)
DRINI
Pila e
Lun
Saka
Cafa Lan
Cafa Shmaik
Cafa Halm
Baldra
Mali i Bojnes
Fushë Lesh
Fushë Arrës
Fushë Kuqe
Fushë Bardhë
Fushë Kalmi

Tabela 2: Največje reke na Balkanu

Ime reke	Povodje	Izliva se v	Dolžina reke km	Porečje km²	Povprečni pretok m³/s
Neretva	jadransko	Jadransko morje	225	11.798	341
Drim	jadransko	Bojano	335	19.686	352
Vjosa	jadransko	Jadransko morje	272	6706	195
Aheloos	jonsko	Jonsko morje	220	5472	–
Pinios	egejsko	Egejsko morje	205	9500	–
Aliakmon	egejsko	Egejsko morje	297	8813	–
Vardar	egejsko	Egejsko morje	388	25.000	300
Bregalnica	egejsko	Vardar	211	4377	35
Struma	egejsko	Egejsko morje	415	17.330	76
Mesta	egejsko	Egejsko morje	230	5184	30
Arda	egejsko	Marico	290	5795	–
Tundža	egejsko	Marico	365	8430	–
Marica	egejsko	Egejsko morje	480	53.000	234
Mura	črnomorsko	Dravo	463	14.109	165
Drava	črnomorsko	Donavo	709	40.154	552
Sava	črnomorsko	Donavo	992	96.327	1609
Kolpa	črnomorsko	Savo	297	10.226	283
Una	črnomorsko	Savo	214	10.200	240
Vrbas	črnomorsko	Savo	250	6274	102
Bosna	črnomorsko	Savo	282	10.810	174
Drina	črnomorsko	Savo	346	20.320	370
Lim	črnomorsko	Drino	219	5784	–
Velika Morava	črnomorsko	Donavo	493	38.207	255
Timok	črnomorsko	Donavo	202	4623	31
Donava	črnomorsko	Črno morje	2850	801.463	6546
Tisa	črnomorsko	Donavo	966	156.087	820
Begej	črnomorsko	Tiso	244	4458	22
Tamiš	črnomorsko	Donavo	359	10.280	47
Mureš	črnomorsko	Tiso	789	30.332	189
Someš	črnomorsko	Tiso	415	19.108	139
Krišul	črnomorsko	Tiso	209	9119	–

Ime reke	Povodje	Izliva se v	Dolžina reke km	Porečje km^2	Povprečni pretok m^3/s
Jiu	črnomorsko	Donavo	339	10.080	86
Olt	črnomorsko	Donavo	615	24.050	174
Argeš	črnomorsko	Donavo	350	12.550	71
Dambovica	črnomorsko	Argeš	286	2824	20
Jalomica	črnomorsko	Donavo	417	10.350	45
Bistrica	črnomorsko	Siret	283	7039	66
Buzau	črnomorsko	Siret	302	5264	25
Siret	črnomorsko	Donavo	647	44.811	250
Prut	črnomorsko	Donavo	953	27.540	110
Dnester	črnomorsko	Črno morje	1362	68.627	310
Iskar	črnomorsko	Donavo	368	8617	54
Jantra	črnomorsko	Donavo	285	7862	47
Osam	črnomorsko	Donavo	314	2883	16

Viri: wikipedia/en (Če je naveden vir, praviloma nacionalne statistike. V nekaj primerih tudi drugi viri.). Zbral in uredil J. Zupančič.

Jonskemu povodju pripada nekaj krajših vodotokov iz grškega Epira. Zaradi goratega zaledja, kjer prejmejo veliko padavin, so vodnati tudi v sicer zelo sušnem sredozemskem poletju. Ker prevladuje površinski odtok, je odtočnost pozimi bistveno večja zaradi razlike v intenzivnosti izhlapevanja in seveda zaradi velike porabe poleti. Vendar pa sorazmerno kratka reka ustvarja obsežno obmorsko močvirje v precej zaprtem zalivu; to je nedvomno zasluga tektonskega ugrezanja vzhodnih obal, in nikakor ne intenzivnosti akumulacije teh vodotokov. Najdaljša reka je Aheloos, ki tvori v spodnjem toku manjšo naplavno in precej zamočvirjeno nižino. S polotoka Peloponez priteka kratka in ne posebej vodnata reka Alfej (tudi: Alfios). V Grčiji je večina rečnih tokov že mestoma zajezenih, kar morda pojasnjuje, zakaj podatkov o rečnih pretokih ne navajajo. Voda je zelo omejena in dragocena dobrina.

Egejskemu povodju pripadajo porečja Vardarja, Strume, Meste in Marice ter še nekaj krajših rečic v Tesaliji. Večino vode te kotline zbira Pinios. Najdaljša grška reka je Aliakmon v grški Makedoniji. S skoraj 300 km toka precej presega vse druge. Grki smatrajo za svojo najdaljšo reko Axios, ki pa ima v večjem delu svojega toka (v Severni Makedoniji) ime Vardar. Z okrog 25.000 km^2 porečja in 388 km dolžine je ta reka vsekakor med najpomembnejšimi tokovi egejskega povodja. Vardar izvira pod Šaro in se potem prebija prek nekaterih sotesk (klisur) in večjih

kotlin, dobi pritoke Tresko in Črno reko (Negotinska reka) z desne ter Pčinjo in Bregalnico z leve strani. Pritoki so zaradi namočenosti goratega povirja izdatni, izhlapevanje pa v spodnjem delu močno; zato najbolj vodnata Bregalnica daje v Štipu precej skromen vtis. Glavnina vode se namreč porabi na gorvodnem Kočanskem polju z rižišči, kjer se veliko vode porabi za namakanje riževih polj in tako Vardar dosega bolj skromnih 35 m^3/s pretoka. V spodnjem toku v Grčiji se Vardar (gr. Axios) izliva v plitvi Solunski zaliv v obliki manjše nasute delte. Solunsko polje je sicer primarno tektonska tvorba, a debele nasutine proda in peska so v glavnem delo Vardarja izza kvartarne dobe in pozneje, vse do danes. Povirje visoko v gorah daje tem rekam pluvialno-nivalni rečni režim in dovaja precej vode še dolgo v poletje, ko v nižinah že pritiska sredozemska suša. Zaradi potreb po velikih količinah vode za kmetijske in turistične namene je posebej Grčija močno spremenila vodne tokove. Številne akumulacije tudi na manjših vodotokih sicer zagotavljajo potrebno vodo za namakanje ter tehnološke in vodooskrbne namene, a jo hkrati odtegujejo v spodnjem toku. Zaradi intenzivnega črpanja vode v obalnih nasutih prodnih nižinah zato prihaja do kompenzacijskega vdora slane morske vode, kar skoraj nepopravljivo spremeni zaloge sladke vode v teh vodonosnikih.

Rodopske reke Struma, Mesta in Marica imajo povirje visoko v gorah Balkana in osrednjih Rodopov, zato prihajajo z obiljem vode v pozni pomladi in zgodnjem poletju; takrat, ko v trakijski obalni ravnini že vlada poletna suša. Gre za območje z visokogorskim zaledjem, vodnatostjo v gorah ter sušnostjo v srednjem in južnem delu. V spodnjem toku je zaradi ravninskega značaja površja strmec zelo skromen, evaporacija in dodatno še poraba v intenzivnih kmetijskih pokrajinah pa krepko zmanjšujeta vodne pretoke. Zdaleč največja reka egejskega povodja je 480 km dolga Marica.[27] Povirje ima v gorah Rodopov in Stare planine. Porečje meri dobrih 53.000 km^2, kar je več kot dvakratnik površine vardarskega porečja. Pomembnejša pritoka sta Tundža, ki odmaka Staro planino in podgorske kotline med njo in Mariško nižino, ter Arda, prek katere se odteka večina vode z Vzhodnih Rodopov. Po količini vode pa Marica ne dosega Vardarja.

Največji delež površja Balkana se odmaka v Črno morje. S skromnimi izjemami je to zasluga ene same reke – Donave. Zaradi prometnega pomena, barvite zgodovine teritorijev, skozi katere teče ter jih razmejuje in povezuje obenem, ji pritiče primat simbolne reke. Končno so na njenih bregovih štiri glavna mesta (Beattie, 2011). Donava izvira globoko v Srednji Evropi in na poti pridobi številne vodnate pritoke iz Vzhodnih Alp, prebije dunajska vrata ter teče sredi Panonske nižine, tako da pri tem odmaka tudi večji del Dinaridov in karpatskega gorskega loka, pridobi del voda z Rodopskega masiva, prebije sotesko Džerdap in nato tekoč skozi Vlaško nižino odvaja vode s severne polovice Balkanskega gorskega

27 Grki imenujejo Marico Evros, Turki pa Meriç Nehri. Za obe državi je mejna reka.

sistema in vzhodnih delov Karpatov, preden naredi zavoj zaradi rigidnih tektonskih struktur Dobrudže proti severu in prejme na koncu še vodotoke z moldavske gričevnate pokrajine in Vzhodnih Karpatov. Donava meri v dolžino 2850 km, površina porečja pa je 801.463 km^2, vodni pretok pri Tulcei v Romuniji[28] znaša dobrih 6500 m^3/s in je po vseh treh kazalcih druga največja reka evropske celine (za rusko Volgo) (Tockner, Uehliger, Robinson, 2009, 34–47). Zato je regionalni termin »Podonavje« še kako relevanten tudi širše za dobršen del Balkanskega polotoka.

Donava je zanesljivo najbolj mednarodna evropska reka. Izvira v Schwarzwaldu[29] v južni Nemčiji in odmaka večino Bavarske, nato teče prek Avstrije, mimo Slovaške, čez Madžarsko in Srbijo ter pri tem meji na Hrvaško, Romunijo in Bolgarijo, na koncu pa se dotakne še Ukrajine in čisto malo tudi Moldavije. Porečje tega evropskega veletoka zajema še dodatnih šest držav (Češko, Slovenijo, Bosno in Hercegovino, Kosovo, Črno goro in Italijo). V dolgem toku je na petih daljših odsekih mejna reka. V vseh omenjenih državah je tudi plovna. Na svoji poti se mora šestkrat prebijati skozi orografske ovire; tam je vrezala razmeroma ozke soteske in globoko strugo. Prva velika pregraja je še v Nemčiji pri Passauu, ko prebije vzhodne obronke Bavarskega gozda, druga v Avstriji pri Wachauu, tretja pri dunajskih vratih med Dunajskim gozdom in Weinviertlom, četrta med Hainburgom in Bratislavo, ko razmeji alpski in karpatski lok. Peta ovira sledi na Madžarskem pri Esztergomu (ali budimpeštanskih vratih), od koder se ji odpre pot proti jugu. Obide pregrajo osamelca Fruške gore in Avale ter se, okrepljena z obilnimi pritoki Save, Drave, Tise in Morave, sooči z najvišjo in najširšo pregrajo: Južnimi Karpati. Premaga jih v soteski Džerdap med Romunijo in Srbijo. Nato sledi dolg in počasen tok vse do Dobrudže in dalje prek široke delte v Črno morje. Te nizke planote pa ni prerezala, temveč naredi velik zavoj proti severu in tako to tektonsko pregrajo zaobide ter se takoj zatem v več rokavih in široki, okrog 4340 km^2 veliki delti izlije v Črno morje.[30]

Donavsko porečje na Balkanu ima nekaj zanimivih in s hidrogeografskega stališča med seboj različnih sektorjev. Razlike v odtočnih značilnostih posameznih delov porečja namreč ustvarjajo ključno prednost (poleg velikosti oziroma vodne količine seveda), to je uravnoteženost količine vodnega toka prek celega leta, kar

28 Malo dalje se vodni tok razdeli na tri glavne vodne krake: severni Kilin, glavno Sulino in najbolj meandrastega Sv. Georgija.

29 Izvir Donave pri kraju Furtwangen se imenuje Breg. Ko dobi pritok Brigach, se dalje imenuje Donava. O imenu je cela vrsta domnev in teorij. Dejstvo pa je, da v nemščini in francoščini (jezikovna območja v širši regiji Schwarzwalda) poimenovanji Breg in Brigach ne pomenita nič. V slovenščini je pojem »breg« jasen (Medved, 2001, 9–15).

30 Medved, D., 2001, 67. O površini delte je mogoče najti različne številke, od cca 3500 do skoraj 7000 km^2. Slednje se najpogosteje nanaša na obseg zavarovanega območja, ki pa ni vse nujno tudi zares delta. Odvisno je tudi od starosti vira; Donava vsako leto poveča obseg svojega rečnega sveta, kakor da bi ga ne želela takoj prepustiti plitvemu morju.

olajšuje zlasti mednarodni transport (Tockner, Uehliger, Robinson, 2009). Določena nihanja pretokov so vendarle mogoča in celo znatna; tega ni mogoče izvzeti pri nobeni reki, sploh če ima tako obsežno porečje. Velike poplave zaradi razlivanja rek so mogoče povsod (Vidanović Sazda, 1978, 158–160).

Največji pritok Donave je Sava. Izvira v Zelencih pri Ratečah v Sloveniji in prejme večino svojih pritokov z desne oziroma južne strani. Na skoraj 1000 km dolgi poti od zahoda proti vzhodu pridobi Ljubljanico in Krko še v Sloveniji, nato pa pritoke Kolpo, Uno, Vrbas, Bosno, Drino in Kolubaro, preden se pri Beogradu izlije v Donavo. Tam doseže spoštljivih nad 1600 m^3/s[31] povprečnega pretoka, kar je precej več kot kateri koli pritok Donave na vsej njeni dolžini. Savsko porečje je izrazito asimetrično; levih pritokov je manj in predvsem so mnogo skromnejši tako po porečjih kakor po pretokih. Savinja v Sloveniji, mejna Sotla, Česma oziroma Lonja, Orljava in Bosut se ne izkazujejo kot veliki tokovi. Vse te reke (razen Savinje!) tečejo počasi, meandrirajo in ustvarjajo obsežna obrečna mokrišča. Največji savski pritok je Drina s povirjem visoko v črnogorskih gorah. Svoje ime je dobila po sotočju Pive in Tare v vzhodni Bosni. Po okrog 350 km toka odda povprečno 370 m^3/s vode v Savo. Bosanske reke so vodno izdatne, s pluvialno-nivalnim režimom in precejšnjimi možnostmi razlivanja v spodnjem toku. Sava je plovna na dveh tretjinah svoje dolžine, od sotočja s Kolpo pri Sisku dalje. Tok je meandrast, vendar ne ravno počasen. Skoraj ves nižinski tok spremlja široka poplavna ravnica. Območja pogosto prizadevajo poplave. Dokler niso izvedli večjih melioracijskih posegov na Savi je bilo širjenje Zagreba proti jugu skoraj nemogoče prav zaradi poplavne ogroženosti (Geografija SR Hrvatske 1, 1974, 70-76).

Savi malodane vzporeden tok ima Drava, ki je skupaj s svojim največjim pritokom Muro tipična alpska reka z nivalno-pluvialnim režimom. Visoko povirje v Vzhodnih Alpah ji zagotavlja dragocene viške v pozni pomladi in še tja v poletje, zato sta obe dragoceni za hidroenergetsko izrabo. Drava je s 709 km četrta najdaljša reka v obravnavani regiji. Zaradi sorazmerno znatnega strmca celo v ravninskem delu je izrazito prodonosna in tvori obsežne meandre; dokaz sorazmernih nihanj vodnih pretokov med letom. Pred izlivom v Donavo pri Dilju tvori obsežno in biotsko izjemno raznoliko mokrišče Kopački rit. Povprečni pretok Drave je okrog 550 m^3/s, Mure (izliva se pri Legradu na Hrvaškem) pa 165 m^3/s.[32] Na Hrvaškem ima malo pritokov, nekaj večja je le Bednja.

31 Nekaj starejši zajeti niz navaja povprečni pretok 1772 m^3/s (Marković, 1990, 228).

32 Drava izvira v Pustertalu v italijanskih Dolomitih in odmaka celotno Koroško v Avstriji. Tako Mura kakor Drava sta v nižjem delu toka po Avstriji skoraj v celoti že energetsko izkoriščeni, tok pa ujet v niz umetnih zajezitev. Za povprečni pretok Drave pred izlitjem v Donavo navaja Marković (1990, 61) opazno višjo vrednost, tj. 653 m^3/s ali skoraj natanko 100 m^3/s več, kot je navedeno v preglednici v Prilogi.

Osrednje dele Srbije se odmaka v Donavo predvsem Morava ali Velika Morava s pritoki. Njeno porečje meri dobrih 38.000 km^2, povprečni pretok pri izlivu v Donavo blizu Požarevca pa je bolj povprečnih 255 m^3/s. Morava je skupaj z najpomembnejšim pritokom Zahodno Moravo dolga 493 km. V okolici niti nima konkurence, ker so Mlava, Pek in Timok (ki se izlivajo v Donavo) ali pa tudi Kolubara (izliva se v Savo) veliko skromnejše po dolžini in še bolj po pretoku. V rodopskem svetu (velja tudi za območja egejskega povodja) so reke spričo manjše količine padavin glede pretokov bolj muhaste. Povsem običajno je v mestih tega območja videti veliko večja ograjena rečna korita, kot pa je povprečen vodni tok. Visoke vode jih namreč obdobno napolnijo.

Drugi največji donavski pritok je 966 km dolga Tisa. Čeprav izvira visoko v Vzhodnih Karpatih, je to skoraj izključno nižinska reka, ki se razmeroma premo vije po madžarski ravnini do izliva pri Slankamenu niže od Novega Sada v Srbiji. S pretokom 820 m^3/s močno presega vse reke v širši okolici. Le Sava je, kakor navedeno prej, precej bolj izdatna in le malo daljša. Pritoki Tise prihajajo malodane izključno z leve oziroma vzhodne smeri in odmakajo Vzhodne Karpate, Transilvansko kotlino in Apusene. Najpomembnejši so Mureš, Someš, Krišul, Tamiš in Begej. Mureš (rom. Mureş) po dolžini le malo zaostaja za Tiso (skoraj 800 km dolžine), po pretoku (okrog 180 m^3/s) pa se z njo ne more meriti. Vse te reke v spodnjem delu tudi rade obilno poplavljajo, pač zaradi zelo ravnih površin.

Spodnji del Podonavja sestavljajo Vlaška nižina, Moldavija in Dobrudža. Slednja je bolj kot ne zgolj statist in k odtoku v Donavo prispeva le zelo malo. Moldavska gričevja in ravnice imajo precej dolge tokove; najpomembnejša sta Prut in Siret, ki oddajata svojo vodo Donavi, le malo preden se ta prek velike delte izliva v Črno morje. Po dolžinah sta oba tokova znatna, sploh Prut z dolžino 953 km, po pretokih pa se jima poznajo lastnosti bolj suhe celinske klime Vzhodne Evrope. Bistrica (rom. Bistriţa) odmaka Vzhodne Karpate in je znana po tem, da obdobno povzroča precejšnje poplave. Struge vzhodnoevropskih rek so široke in plitve, prilagojene na sezonska povečanja pretokov. Družbe tod so se s poplavno naravo svojih rek sprijaznile in neposredno vzdolž rek ni veliko naselij (Tockner, Uehliger, Robinson, 2009).

Reke Južnih Karpatov ali Transilvanskih Alp imajo glede rečnih režimov in značilnosti toka nekaj značilnosti, po katerih se ločijo od onih s Stare planine, s katerimi sicer delijo regijo in odtočno reko, tj. Donavo. Južni Karpati so dobro namočeni, kar tem rekam zagotavlja vodnatost. Nihanja so precejšnja. Viški padavin so spomladi in poleti. Jiu in najdaljša reka tega območja Olt (615 km) izvirata še v Transilvaniji in se na jug prebijate prek ozkih dolin, druge izvirajo na Karpatih. Reke Argeš, Dambovica, Prahova in Jalomica so sicer sorazmerno dolge, primerljive z na primer onimi v Dinaridih, po pretokih pa mnogo skromnejše. V zgornjih tokovih imajo velik strmec, ko pa pridejo na območja mehkih sedimentov

podgorja Geta in rob nižine, prekrit s puhlico, se tokovi razširijo, erodirajo bočno in s tem posredno izgubljajo tudi nekaj vode. Po ravnini tečejo kot razmeroma skromni tokovi (Bognar, 1978, 16). Obilje pritokov z vzpetega sveta se v vmesni podgorski coni konča. Marsikateri od številnih podgorskih tokov tudi preprosto izgine ob srečanju z nasuto ravnino.

Južni del spodnjedonavskega porečja v Bolgariji razpolaga s sorazmerno krajšimi in ne posebej vodno izdatnimi tokovi. Prebijati se morajo skozi mehkejše plasti sedimentov na Bolgarski plošči, na trši podlagi spodaj pa jim trde nepropustne kamnine ne dopuščajo kaj dosti globinskega vrezovanja. Soteske so lahko izdolble v mehkejših sedimentih. Najdaljši donavski pritok je 368 km dolgi Isker. To je reka, ki razdvaja glavni gorski hrbet Stare planine od zahodnega grebena na meji med Srbijo in Bolgarijo. Pomembnejši so še Jantra, Osam in Ogosta. Vsi se izlivajo neposredno v Donavo. Vzhodni del Bolgarske plošče tvori Ludogorje, nizka in zaradi debelih eolskih sedimentov vegasta planota, ki pa je spodaj skoraj vsa v apnencu. Površinskih tokov je tam zato manj, in še ti imajo pretežno hudourniški značaj.

Razen Donave tvori črnomorsko povodje na Balkanu le sorazmerno ozek obalni predel v Bolgariji in Romuniji. Le reka Kamčija v Bolgariji pa tvori omembe vredno porečje, ki je hkrati tudi del črnomorskega povodja.

2.7.2 Jezera

Jezera so zanimiva vodna telesa različnega nastanka. So tudi tisti del hidrosfere, v katerega je človek izdatno posegel ter na rekah ali tudi brez njih ustvaril velika jezera in veliko njih. Med vsemi vodnimi telesi na kopnem so prav jezera najbolj po človeku spremenjena ali pa preprosto ustvarjena kategorija. Število jezer in ribnikov narašča, ker jih gradijo zaradi povsem določenih namenov. Že zaradi tega so jezera v povprečju med mlajšimi tvorbami na zemeljskem površju. Med seboj se razlikujejo po velikosti in glede na genetske kriterije. Glede na nastanek so jezera lahko tektonskega, rečnega (fluvialnega), morskega, ledeniškega, kraškega, vulkanskega in človeškega – antropogenega nastanka (Luhr, 2006, 236). Večina naravnih jezer sodi med posebej privlačne znamenitosti, ne le zaradi obal ter možnosti različne rekreacije in sprostitve, temveč tudi zaradi raziskovalnih, izobraževalnih in drugih pobud.

Jezera imajo zato velik gospodarski pomen in so bistveno spremenila podobo kulturne pokrajine. Zajezitvena jezera za energetske in agrarne potrebe (za namakanje) so mlade in sorazmerno velike tvorbe; ojezeritev reke drastično poseže v značilnosti njenega toka dolvodno, vpliva na lokalno klimo, spreminja lastnosti vodonosnikov, in sicer količinsko in kakovostno. V obdobju nagle industrializacije in družbene modernizacije so bile reke prva žrtev narave zaradi človekovih ambicij v okviru široke kategorije napredka. Hidroelektrarne so spreminjale družbo in

pokrajino. Znanstvene študije o vodah so se precej osredotočale na možnosti hidroenergetske izrabe (Blašković, 1970, 155–168) ter se celo navduševale nad realnimi in tudi iluzornimi priložnostmi velikih energetskih projektov (Melik, 1948, 459). Če je bila energetska lakota v večjem delu racionalna, so se pričakovanja glede turistične izrabe večidel izkazala za iluzijo. Obdobje velikih hidroenergetskih projektov in zajezitev zaradi drugih, predvsem namakalnih potreb je doseglo svojo kulminacijo v sedemdesetih letih 20. stoletja, nato je vnema počasi usihala. Najboljše priložnosti so do tedaj že izrabili. Sedaj so glede posegov v reke nekoliko bolj previdni. Zaradi izkoriščanja peska in proda so se postopoma javljale nove vodne površine na mestih starih gramoznic. Ribniki so čisto svoja kategorija in dostikrat jih statistike niti ne štejejo kot prava jezera, deloma tudi zaradi pravil agrarne statistike. Ribnike so urejali že stoletja nazaj za potrebe ribogojstva, imeli pa so tudi določen estetski učinek v pokrajini. Površine ribnikov se še povečujejo. Posebej celinske države in družbe so v sladkovodnem ribištvu in ribogojstvu prepoznavale precejšen pomen.

Največja jezera so tektonskega nastanka. Strukturno zasnovani predel rodopskih hercinidov je v dobi alpidske orogeneze, ko je zaradi vertikalne tektonike nastala vrsta obširnih kotlin, postal pokrajina velikih jezer. Jezerski sedimenti dokazujejo določeno »vodno« fazo oblikovanja dna kotlin. Danes so kotline večinoma suhe. Balkanski polotok premore nekaj jezer tektonskega nastanka. Po površini je največje Skadrsko jezero (391 km^2), po izvoru tektonskega in kraškega nastanka. Znamenito je zaradi obsežnih mokrišč na severnem delu ter kraškega značaja na obrobju. Jezero je večinoma plitvo in precejšen del obal zamočvirjen, zato je sicer zanimiv, a ne posebej obiskan objekt.

V širšem območju stika Helenidov in Rodopidov se nahaja več jezer tektonskega nastanka. To je prava jezerska pokrajina, v kateri gospoduje dvojec največjih in najbolj zanimivih: Ohridsko ter sosednje Prespansko jezero. Prvo je s površino 348 km^2 drugo največje in drugo najgloblje (287 m) jezero na Balkanu ter nesporno najbolj vodnato. Nastalo je v globoki kotlini in še sedaj je okrog 40 % jezerskega dna globljega od 200 m. Velja za geološki relikt, v katerem živi vrsta povsem edinstvenih organizmov. Višje ležeče in le malo manjše Prespansko jezero (275 km^2) se podzemeljsko odteka k Ohridu (Marković, 1990, 168; 203). Med tektonska jezera sodijo še Mala Prespa (gr. Prespa minor, 46,8 km^2), Ostrovsko (gr. Vegoritida, 59 km^2), Kastorijsko (gr. Orestiada, 28 km^2), Volvi (okrog 70 km^2), Koroneia (okrog 50 km^2), Petron (12,3 km^2), Ozeros (10 km^2), Trihonis (98,6 km^2), laguna Vistonis (okrog 15 km^2) in še vrsta manjših. Grčija ima presenetljivo veliko jezer na svojem teritoriju. Mnoga jezera ogroža pretirano izkoriščanje jezerske vode za namakanje poleti, med njimi tudi mejno Dojransko (43,1 km^2). Nekatera, na primer Kopais ali jezero Korla pri Volosu, so že presušila. Slednje je svetel primer uspešnega obnavljanja (Papaloizos, 2010).

V goratih območjih so v ledeniških krnicah nastala majhna in slikovita ledeniška jezera. Veliko jih je zlasti na nepropustnih podlagah trdih kristalastih kamnin na Rili in Pirinu v Bolgariji ter v masivu Peleaga v romunskih Karpatih. Čeprav majhna po površini (navadno merijo le po nekaj hektarov), so izjemno slikovita in tudi vodnata. Debel ledeni pokrov je ustvaril globoke krnice, ki jih je po umiku ledenikov zalila voda. Manjša jezerca ledeniškega nastanka so tudi v visokih gorah Bosne in Hercegovine ter Črne gore. Nastala so na zaplatah nepropustnih peščenjakov v sicer precej brezvodni kraški pokrajini. V nižjih legah so se oblikovala tudi nekoliko večja, kot sta Boračko pod Prenjem (okrog 0,5 km^2) in precej večje Plavsko na vzhodu Črne gore. Od znanih okrog 5,5 km^2 površine ga je sedaj že pod 2 km^2; globoko je do 9 m. Zdaleč največ ledeniških jezer imajo Karpati v Romuniji. Seznam jezer in jezerc (večina izmed njih ima manj kot hektar površine) je namreč spoštljivo dolg, prek 80 enot.

Jezera vulkanskega nastanka so – kljub precej obširnim območjem, kjer je bilo v geološki preteklosti prisotno vulkansko delovanje – dokaj redka. Kaldere so večidel razgradili erozijski procesi. Najdemo jih le v romunskih Vzhodnih Karpatih (Bognar, 1978, 25). Jezero Svete Ane (rom. Lacul Sfânta Ana, 0,22 km^2) je po obliki tipično okroglaste oblike, a presenetljivo plitvo: le 7 m. V preteklosti je bilo jezero nekaj globlje, do 12 m.[33]

V Vojvodini (Srbija) sta na severu dve jezeri, ki sta se zadržali v vododržnem predelu nekdanjih peščenih din. Puhlični plato je za vodo običajno bolj porozen in zato suh, tu pa je očitno prišlo do izjeme – nepropustnega sedimenta, na katerem se je voda zadržala. Jezeri sta biološko zelo bogati, a zelo ogroženi zaradi evtrofikacije in zaraščanja. Ludoško jezero (3,28 km^2) in Palićko jezero (4,2 km^2) sta plitvi, prvo 2,5 m in drugo meter več. Da bi zadržali habitat in omogočili tudi turistično rabo, ju dejansko vzdržujejo (Marković, 1990, 175).

Najštevilčnejša so rečna jezera. Večinoma gre za dele nekdanjih rokavov rek v spodnjih oziroma ravninskih delih toka, ki so zaradi meandriranja ostali ločeni od toka reke. Veliko jih je zlasti ob Tisi, Dravi in še posebej Donavi. Rečna jezera v romunskem delu Podonavja so po nastanku stare mrtvice ali pa priobalni limani. Taki so se razvili ob črnomorski obali. Rečna jezera so večinoma plitva ter podvržena evtrofikaciji in zaraščanju. Nekatera so sorazmerno velika, tudi po več km^2.

Posebnost Balkanskega polotoka so kraška jezera. Nikjer drugod v Evropi ni kraško površje tako obsežno, sklenjeno in razvito. Kraška polja premorejo manjše dele s stalno ojezeritvijo, po človeški zaslugi pa je kar nekaj kraških polj v večjem delu postalo jezer. Posebno pozornost si zaslužijo le sezonsko oziroma obdobno poplavljena kraška polja – presihajoča jezera. Stalno jezero kraškega

33 Sfanta Ana volcanic lake – one of the most beautiful lakes in Romania, 2022, v: https://travelguideromania.com/sfanta-ana-volcanic-lake-harghita-county/.

nastanka je Vransko na Cresu; s površino 5,8 km^2 in globino 74 m predstavlja veliko vodno telo in izjemno dragocen vir sladke vode na otoku. Večina kraških jezer precej spreminja svojo površino ali pa celo obdobno presiha. Deloma kraški značaj ima visokogorsko Blindinje jezero na planoti Čvrsnici. Največja površina znaša 6,5 km^2, najpogosteje pa je pol manjše (3,2 km^2). Ob sušnih poletjih utegne tudi povsem presušiti in se spremeni v blatno barje (Radoš, 2017). Najbolj edinstveni jezeri te vrste sta Modro in Rdeče pri Imotskem, nastali v dnu zrušene vrtače oziroma podzemne jame pod njo. Manjše, Rdeče (0,03 km^2), doseže globino 287 m, večje, Modro (0,4 km^2), pa povprečno okrog 90 m in utegne celo povsem presušiti (Geografija SR Hrvatske 6, 1974).[34] Na Livanjskem polju je na severu plitvo periodično Brežinsko jezero (do okrog 5 km^2).

V časih energetske lakote so nekatera kraška polja delno ojezerili, na primer več jezer na Nikšiškem polju v Črni gori ali pa Buško blato (jezero) na Livanjskem polju v Hercegovini. Jezero meri 55,8 km^2. Na planoti med Radušo in Ljubušo so z zajezitvijo manjše reke Rame pridobili 15,5 km^2 veliko jezero Rama z naravno visoko letno nivelacijo gladine. Precejšen del zajemajo t. i. Blata – močvirni in blatni (ime!) predeli z le občasno (periodično) vodno fazo (Spahić, 2001, 118–134). Posebnost je Popovo polje v vzhodni Hercegovini, ki ga voda poplavlja v precej pravilnih zaporedjih. Do stalne ojezeritve dela polja pa vendarle ni prišlo.

V to kategorijo sodijo tudi rečna jezera, nastala zaradi lehnjakovih pragov na kraških rekah. Pojav lehnjaka je dokaj pogost na večini rek dinarskega krasa, a se javlja le pod določenimi pogoji. Rečna voda mora biti dovolj nasičena, da se siga (čisti kalcijev karbonat) izloča na rečnem rastlinju. Pragovi zato rastejo v višino in omogočajo nastanek slikovitih slapov, v ugodnih okoliščinah pa tudi jezer. Ni redkost, da si več jezer sledi v rečnem nizu. Največja in tudi najbolj privlačna so Plitviška jezera v dinarskem predelu Hrvaške. Niz 16 jezer je nastal za lehnjakovimi pragovi na reki Korani v dolžini 8 km. Predstavljajo prvovrstno naravno atrakcijo, ki je sorazmerno zgodaj postala del dediščine UNESCO. Skupaj merijo blizu 2 km^2. Največje je jezero Kozjak (0,81 km^2). Domala enako površino imata dve Plivski jezeri pri Jajcu v srednji Bosni (Marković, 1980, 589–605). Zanimive rečne tvorbe te vrste so tudi na manjšem vodotoku Miruša v Metohiji (Kosovo), manjša rečna jezera so prav tako na dalmatinski Krki. Vsa ta jezera so pretočna in precej občutljiva za različne posege.

34 Tudi v: Marković (1990, 49).

Tabela 3: Največja naravna jezera na Balkanu

Ime jezera	Površina (km^2)	Največja globina (m)	Nadmorska višina (m)	Nahaja se v državah
Skadrsko	370,0	44	6	Črna gora, Albanija
Ohridsko	358,0	288	693	S. Makedonija, Albanija
Prespansko	259,0	54	853	Albanija, Grčija, S. Makedonija
Trihonida	98,6	58	15	Grčija
Volvi	70,0	23	37	Grčija
Vegoris	59,0	14	513	Grčija
Prespa Minor	46,8	7,7	853	Grčija
Koroneia	45,0	5	17	Grčija
Dojransko	43,1	10	148	S. Makedonija, Grčija
Vransko pri B.	30,7	4	1	Hrvaška
Orestiada	28,0	10	630	Grčija
Vransko/Cres	5,8	74	14	Hrvaška
Palićko	4,2	3,5	93	Srbija
Ludoško	3,3	2,5	93	Srbija
Plitviška j.	1,98	47	636	Hrvaška
Plavsko	1,98	9	906	Črna gora
Plivska j.	1,85	36	424	Bosna in Hercegovina

Vir: po različnih virih zbral in priredil J. Zupančič

Jezera antropogenega nastanka se delijo na nekaj kategorij, odvisno od namena in načina njihovega oblikovanja. Največje so nesporno velike rečne akumulacije, namenjene za pridobivanje električne energije. Socialistične družbe so dobesedno tekmovale pri krotenju veletokov, ne meneč se kaj dosti za okoljske probleme in dolgoročne perspektive takega početja. To so sicer počeli tudi drugod po svetu. Medtem ko je v luči energetske lakote industrijsko razvijajočih se socialističnih družb do neke mere razumljiva težnja po energetski samooskrbi (če že ne presežkih), so bili po drugi strani ti projekti razmeroma grob poseg v okolje. V dobi nagle industrializacije so bila pogosta prepričanja, da bodo velike rečne akumulacije tudi turistično privlačne (Blašković, 1970, 158), kar se večinoma ni uresničilo. Poskusi na primer pri Mavrovskem jezeru (Makedonija) so imeli začetni zagon, posebnih uspehov pa ni bilo. Do neke mere se je nekaj turističnih dejavnosti razvilo ob Pivskem jezeru v Črni gori, a bolj po zaslugi zares slikovite in še domala divje okolice v težko pristopnih gorah. Med največje umetne akumulacije sodijo Kremasta (skoraj 81 km^2) in Kerkini (75 km^2 v Grčiji, Fierza na Drimu (70,14 km^2), Karavasta (43,3 km^2) v Albaniji, Bilečansko v vzhodni Hercegovini (BiH) s 33 km^2 in še vrsta drugih. Nekatere od teh akumulacij so zelo globoke. Rekorder je Pivsko jezero s 188 m globine, za katerim le malo zaostaja sicer manjša

akumulacija Kaman v Albaniji s 176 m globine, nato sledi Fierza s 128 m in Zaovine v zahodni Srbiji (110 m).

Okrog gradov so oblikovali večinoma majhne in plitve ribnike, ki so imeli poleg proizvodnega poslanstva tudi določen estetski pomen, navadno dosežen s primernim lepo negovanim parkom. V kategoriji jezer zaradi skromnih mer in globin navadno ne pritegujejo pozornosti. Sem in tja pa je tudi kako večje, kot je Trakoščansko, ki skupaj z ohranjenim srednjeveškim gradom tvori harmonično celoto (Tanacki, Crljenko, 2011, 228). V mediteranskih predelih so akumulacijska jezera uredili zaradi oskrbe z vodo in še posebej zaradi namakanja. Tam je vode najmanj poleti, ko je največja poraba zaradi intenzivnega namakalnega kmetijstva ter (posebej v Grčiji) turizma. Za turistične potrebe pa uporabljajo vodo le za oskrbo turističnih krajev in le redka umetna jezera uživajo prednosti biti sama po sebi turistično privlačna (Papaloizos, 2010). Grška kulturna pokrajina je zato močno spremenjena. Tretjo obliko predstavljajo rudišča in jalovišča, ki jih je zalila voda. Tako so posebej v nekaterih kotlinah ob pogrezanju površja nastala precej obsežna in tudi globoka jezera. V to kategorijo štejemo tudi ostanke peskokopov, ki so sorazmerno plitvi, a številčni in sorazmerno obsežni po površini. V bližini mest so ponekod iz njih uredili kopališča ter druge pretežno športu in rekreaciji namenjene vodne površine (na primer Savsko jezero pri Beogradu). Nekatera jezera v okviru prostora velikih mest pa so bila sploh zgrajena izključno v športne namene (na primer Morii pri Bukarešti, Jarun v Zagrebu ali Mladost pri Velesu v Severni Makedoniji).

2.7.3 Močvirja in barja

Regionalne geografije močvirjem in barjem navadno ne namenjajo kaj prida pozornosti. Dolgoletna človekova izkušnja ekonomske malo- ali sploh nekoristnosti močvirij je ta odrivala na rob zanimanja. Z močvirji in mokrotnim svetom so se človeške družbe bolj ali manj bojevale za plodno zemljo, za možnosti prometnega prehoda ali pa za različne druge oblike gospodarskega izkoriščanja močvirij (na primer za ribolov, žetev trstike ipd.). Obsežna območja nekoč močvirnega ali vsaj periodično mokrotnega sveta so sedaj prvovrstna kmetijska zemljišča, čeprav potrebujejo nadzor nad pritokom in odtokom visokih talnih ali pa alogenih voda. Toda vseh močvirij ni bilo mogoče ne tehnično in ne ekonomsko spremeniti za drugačno rabo ter so do sedaj ostala del le malo dotaknjenega sveta. Z novimi spoznanji o okoljskem ravnovesju ter pomenu mokrišč in močvirij pri tem slednja dobivajo novo vlogo; od varovalne, izobraževalne, turistične in končno tudi gospodarske. Sodobna prizadevanja odnosa do močvirij so usmerjena v zaščito, neposeganje v ta krhki in občutljivi, a izjemno pestri in vitalni svet. Pri tem so v ospredju habitati kot celota in ne le biotski svet (Marinelli, 2014, 76–77).

Močvirja oziroma mokrišča so vezana večinoma na manjše nadmorske višine in ravnine. To ni vedno istoznačno, saj je na prostoru Balkanskega polotoka v

kotlinah tudi na večjih nadmorskih višinah še sorazmerno precej ravnega sveta, zaledne gore pa s svojo namočenostjo prispevajo dovolj vode. Toda ključni dejavnik je vendarle prepustnost tal: ta morajo biti dovolj kompaktna, da ustvarjajo pozitivno vodno bilanco med pritokom in odtokom. Močvirja so se zato razvila ob obalah, še posebej ob izlivih rek v morje ali jezera. Akumulacija finega materiala, ki ga reke nosijo s seboj, in delovanje morskih valov sta zato ustvarila manjše ali večje zatoke ter rečne delte, na katere – vsaj tiste najnižje – stalno vpliva delovanje morja, zato so se tam razvila območja z brakičnimi, blago slanimi vodami. Drugi tip močvirskega sveta ponujajo zlasti nižinske reke. Zaradi zelo majhnega strmca je tok počasen, akumulacija opazna, rečna struga praviloma meandrasta. Obrečna močvirja so zato pogost ambient ob vseh spodnjih tokovih rek. Posebej obsežna mokrišča pa so nastala ob sotočjih večjih rek v nižinah, kjer so močnejši tokovi z akumulacijo zavirali pretok šibkejšim pritokom. Večja močvirja so tam pravilo. Nekatera mokrišča štejejo deloma tudi za jezera, če je vodna površina stalna (prim. Tanacki, Crljenko, 2011). Obširna območja obrečnih in stičnih močvirij so nastala v južnem delu Panonske kotline ter vzdolž Donave v Vlaški nižini. Zelo obsežna so in spremljajo Donavo na romunski strani tudi 10 km in dlje od reke. To je Lunca Dunarii, močviren svet šašev, ločja, vmesnih plitvih jezerc (nekdanjih rečnih rokavov) in mestoma tudi galerijskih gozdov. Tretji tip mokrišč in močvirij se je razvil na dnu nekaterih kraških polj, kjer je zaradi omejene odtočne prepustnosti vodna bilanca obdobno ali sezonsko visoko pozitivna. Tako nastajajo periodično poplavljena polja, katerih imena (na primer Blata, Jezero, Barje) odkrivajo realni značaj dna polja, poimenovalo pa jih je okoliško prebivalstvo. Prav dinarskokraška polja so od Slovenije do Črne gore polna teh pojavov. Cerkniško polje/jezero kot poznana in krasoslovno dobro proučena naravna znamenitost nikakor ni edinstven kraški pojav, temveč le eden od večjih, relativno dobro proučenih in svetovno znanih. V Dinaridih jih je še nekaj.

Na vzhodni jadranski obali je najobsežnejši predel mokrotnih zemljišč osrednji del albanske obale. Obalna ravnica je bila do srede 20. stoletja v glavnem močvirna in zelo redko naseljena. Pozneje je sledil albanski pohod proti močvirju, s katerim so nameravali reševati večino problemov prehranske samooskrbe Albanije, države, ki se je zaradi političnih razlogov povsem izolirala. Močvirna obala je bila velik izziv socialističnega državnega aparata, ki mu je kultivacija sorazmerno obsežnega predela (okrog 6000 km^2) pomenila zmago socialistične družbe nad »naravo« in bila element ponosa nad opravljenim (Pushka, 1978, 63–66). Ta poseg je precej obsežnejši kot v spodnjem toku in delti reke Neretve (sedaj v Bosni in Hercegovini ter na Hrvaškem); poseg je tam zajel okrog 115 km^2 zemljišč (Todorović, 2005). Nekoliko večje mokrotne površine so še ob reki Bojani in na severni strani Skadrskega jezera.

Razmeroma obsežna močvirja so se razvila ponekod ob grških obalah. V zaprtem zalivu pri Arti v Epiru, ki ga napajata dve manjši reki, se je oblikovalo veliko

močvirje. Zaradi tektonskega ugrezanja je obalno močvirno ravnico nemogoče kultivirati, čeprav so taki poskusi – kakor drugod – bili. Na Atiki so jih skoraj v celoti izsušili zaradi potreb primestnega kmetijstva. Ob izlivu Vardarja se je močvirni svet le malo ohranil, še manj pa na spodnjih tokovih Strume in Meste. Ob izlivu slednje je nastala večja laguna, ki pa jo danes gospodarsko izkoriščajo za gojenje rib in kot rezervoar za namakanje. Zelo sorodni tvorbi sta tudi laguna in lagunsko jezero pri Burgasu, ki se je ohranilo v celoti. Žal je zaradi mesta in rafinerije v njem močno kontaminirano – kljub razglasitvi za zavarovano območje.

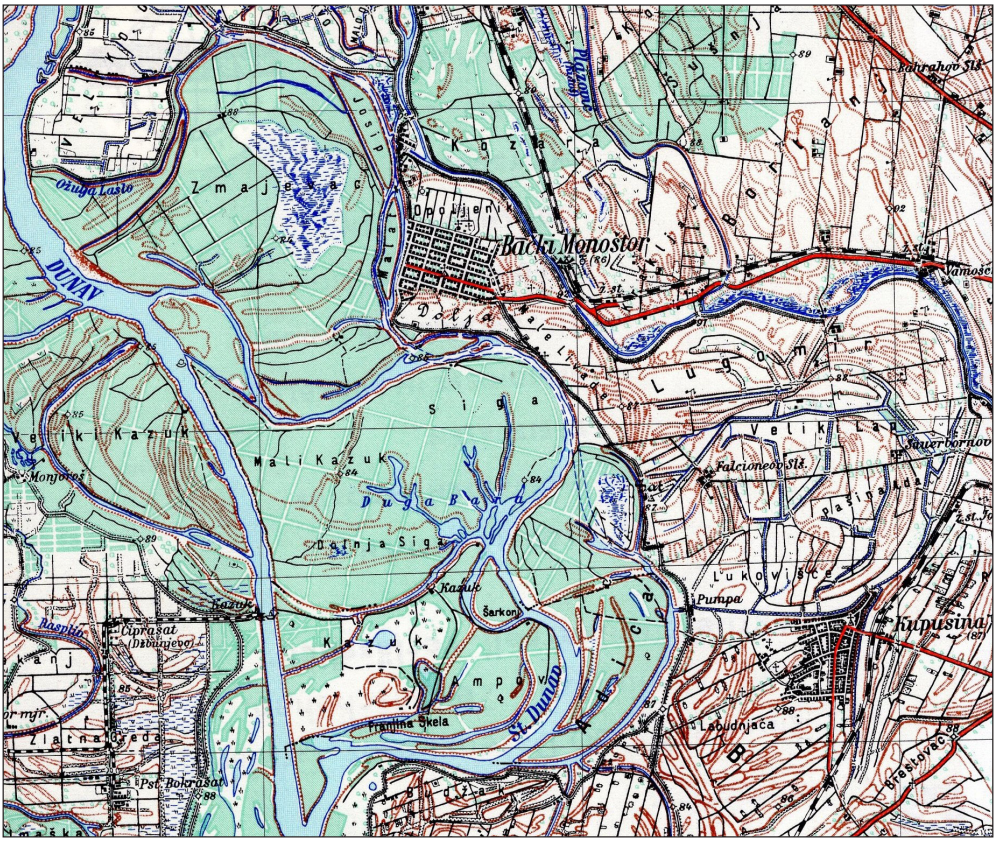
Največje mokrišče je delta Donave: sklenjeno obsega nad 7000 km^2 površine. Ocenjujejo, da je večina današnje delte rezultat dela zadnjih 3000 let in je torej dokaj mlad pojav. Zavarovanih je okrog 6200 km^2: ta površina predstavlja največje sklenjeno zavarovano mokrišče v Evropi (Danube Delta, 2014). V delti se izlivajo trije glavni kanali Donave: Kilin, Sulina in Georghiu (Kanal sv. Jurija). Južno od delte je nastala obsežna laguna.

Obrečna mokrišča in močvirja so sicer najpogostejši pojav, ki spremlja skoraj vse reke v spodnjem nižinskem toku. Že omenjena Donava, najdaljši evropski veletok (brez ruskega dela Evrope), je v Vlaški nižini vijugava in okrog kilometer široka reka. Močvirja in obrečna jezera pa so se oblikovala skoraj izključno na levem, tj. romunskem bregu. Na bolgarski strani jih ovirajo visoki puhlični platoji, v katere se vrezuje tok Donave in jih odnaša. Razloge je treba iskati predvsem v sodobnih tektonskih premikih in dejstvu, da je Bolgarska plošča na debelo prekrita z mlajšimi sipkimi eolskimi sedimenti.

V južnem delu Panonske nižine so razmere zelo ugodne za nastanek in ohranjanje močvirij. Zaradi tektonskih razmer teče Sava nižje od Zagreba zelo počasi in dobiva močne pritoke z dinarskega, dobro namočenega juga. Vijugavi tok Save zato spremljajo številna obrečna močvirja. Za reko to pomeni določen zadržek (retinenco) in obenem tudi prvi naravni rezervoar proti poplavam (Sava River Basin Analysis Report, 2009). Prvo večje močvirno območje je v tektonsko grezajoči se Karlovški kotlini, sredi katere je ribnik oziroma plitvo jezero Crna mlaka. Drugo večje močvirno območje je na Lonjskem polju, nekoč najpomembnejšem naftnem polju jugoslovanske federacije. Mokrišča nato sledijo toku Save vse do Beograda, kjer je v južnem zatoku Obedska bara. S površino nad 200 km^2 sodi med večja, zaradi ohranjene favne in flore pa med najbolj zanimiva mokrišča vse Panonske nižine. Ni sicer največja, saj jo prekaša Kopački rit med sotočjem Drave in Donave, ki obsega vsaj 300 km^2. Morfološka posebnost je pojav vmesne delte Donave, ki zaradi vodnega pritiska te reke sili proti Dravi ter pri tem ustvarja kanale in rečna jezera (Kopački rit, 2014). Ni treba posebej poudariti, da izstopa zlasti po izjemno dobro obvarovanem živalskem svetu, kar Kopačkemu ritu prinaša poleg popularnosti tudi znaten obisk. Mokrišča in obrečna močvirja sicer precej na široko spremljajo tokove vseh večjih panonskih vodotokov. Posebno široki so – razumljivo – ob Donavi in Dravi, pri čemer pri slednji izstopajo zlasti

obsežne peščine, ki so jih ustvarjale spreminjajoče se vodne razmere te reke med letom. Zaradi regulacij in številnih zajezitev za izkoriščanje energetskega potenciala Drave pa so sedaj malodane že fosilna in je prisotna večja erozijska moč Drave. Nekoliko drugačen je položaj Tise, saj teče najbolj počasi od vseh večjih rek Panonske nižine (Marković, 1990, 267). Podobne značilnosti imata tudi banatski reki Tamiš in Begej, a so ju zaradi izsuševanja močno okrnili.

Med Dravo in Savo ter pritokom Drine sta manjši reki Bosut ter Spačva, kjer se je razvilo obširno območje Bosutska šuma (Bosutski gozd). Kakor pove ime, je območje gozdnato zaradi visoke talne vode in zamočvirjenosti. Voda zastaja zaradi bočne akumulacije Save, deloma pa tudi Drine z juga. Na tem območju, ki meri okrog 330 km^2, se je ohranil največji sklenjen kompleks nižinskega hrastovega gozda v Evropi. Okoliščine težko pristopnega močvirja so verjetno precej pripomogle k ohranitvi tega zares edinstvenega okolja. Površina vseh panonskih poplavnih gozdov (na Hrvaškem) se ocenjuje na okrog 800 km^2 (Vukelić, 2005, 27).

Karta 6: Vodni svet Donave med Hrvaško in Srbijo
Vir: topografska karta SFRJ, 1:100.000, list Sombor, Vojnogeografski institut, Beograd, 1979

2.7.4 Geografske značilnosti morij ob Balkanskem polotoku

Balkanski polotok obkroža pet morij: Jadransko, Jonsko, Egejsko, Marmarsko in Črno morje. Prva štiri, skupaj z obdajajočimi obalnimi predeli, otoki in otočji, pripadajo evropsko-azijsko-afriškemu Sredozemlju, Črno morje se skupaj z Azovskim šteje za samostojno vodno celoto. Ta morja tvorijo skupaj blizu polovice celotnega sredozemskega akvatorija. Zajemajo tudi najbolj severno segajoči del morja; to je Tržaški zaliv Jadranskega morja. Najbolj južno sega Sredozemske morje v zalivu Sirta pred libijsko obalo. Ta morja sodijo (gledano v svetovnem merilu) po površini med majhna, topla in zaprta oziroma polzaprta morja (Stražičić, 1996,73–77). Prav tako jih druži skupna geološka zgodovina. Geološko gledano so morske kotanje mlade tvorbe, saj so dobile današnji obseg šele med zadnjo pleistocensko poledenitvijo in zlasti po njej. Toda njihova preteklost vendarle seže precej nazaj v dobo hercinskih tektonskih gibanj, od katerih pa so danes na našem območju le ostanki, na debelo prekriti z mlajšimi morskimi, rečnimi in vetrnimi nanosi (predvsem na območju Vlaške nižine in Dobrudže).

Sredozemsko morje obsega 2.509.000 km2 akvatorija. V smeri zahod–vzhod se razteza okrog 4000 km, v smeri sever–jug pa okrog 800 km in je torej izrazito vzdolženo. Med vsemi sredozemskimi morji na planetu je najbolj zapleteno sestavljeno; pač zasluga geološke zgodovine. To je tudi razlog, da ga odlikuje izredna geološka in biološka raznovrstnost, ki ob starih kulturnih tradicijah, segajočih tisočletja nazaj, predstavlja tudi na najbolj različne načine uporabljeno morje: morje za plovbo, živi svet za ribištvo in marikulturo, izkoriščanje mineralov na morskem dnu in pod njim ter še posebej morje kot prizorišče turističnega obiska z raznovrstnimi dejavnostmi. Sredozemsko morje ima zato različne in v celem izjemne resurse. Ker pa je oblegano s tako različnimi in stalnimi pritiski človeške družbe, je tudi najbolj antropogenizirano – in to, kar se morske narave tiče, ni vedno dobra novica (Pernetta, 2000, 138–141).

Sredozemsko morje sestavljata zahodni del z zahodnosredozemsko morsko kotanjo ter Ligurskim in Tirenskim morjem ter vzhodni del z južnosredozemsko in vzhodnosredozemsko morsko kotanjo ter robnimi morji, ki oblivajo Balkanski polotok: Jadransko, Jonsko, Egejsko in Marmarsko. Črno morje s plitvim Azovskim morjem je geološko svoja zgodba, glede prometa, cirkulacije vode in zgodovinskih usod pa zanesljivo tesno povezano zlasti s prepletom morij ob Balkanu. Sredozemsko morje je s svojimi stranskimi akvatoriji tektonsko nastala kotanja, dediščina pramorja Tetis, ki je zazevala na prostoru med Afriško in Evrazijsko tektonsko ploščo. Prva se podriva pod slednjo, kar je spodbudilo orogenetska gibanja s časovno različno intenzivnostjo vse do danes. Dokazujejo jih živahna seizmika večine gorskih lokov ter še vedno spreminjajoče se razmerje med kopnim in morjem. Sredozemsko morje je s svetovnimi morji povezano prek Gibraltarske ožine (13 km široke in okrog 320 m globoke). Ta povezava je bila pred približno

6 milijoni let prekinjena. Nihanja morske gladine so ponekod ustvarila debele usedline, povečala pa se je tudi slanost morske vode (Luhr, 2006, 410). Zadnja holocenska transgresija je ponovno vzpostavila povezavo prek Gibraltarja, pred dobrimi sto leti pa je umetni Sueški prekop sredozemsko morsko kotanjo povezal tudi z Rdečim morjem in dalje Indijskim oceanom.

Vodna cirkulacija sledi splošnemu pravilu gibanja voda v nasprotni smeri urnemu kazalcu. Toda zaradi zelo razčlenjenih obal, otočnosti in polotočnosti ter različnih globin posameznih morskih kotanj imajo morski tokovi marsikje povsem lokalne specifike. V prelivih so morski tokovi praviloma močnejši. Zelo pomembno modifikacijo sprožijo tudi obilni pritoki velikih porečij, recimo Pada v Jadranu ali Donave v Črnem morju. Rečni pritoki z obilico sladke vode zmanjšujejo slanost v določenem delu morja, manj slana in zato lažja voda se bolje zadržuje v zgornjih plasteh in se tam tudi močneje segreva. Toda zimske vode so hladne, specifično nekoliko težje in zato lažje tonejo v globino, izpodrivajoč pri tem bolj slane nižje plasti.

Sredozemsko morje je med bolj slanimi morji. Stopnja salinitete dosega večinoma okrog 38 ‰ ali celo nekoliko več, lokalno pa lahko močno odstopa. Jadransko morje ima 38,2 ‰, podobno tudi večina Jonskega in Egejskega morja. Le v trakijski morski kotlini na severu je stopnja salinitete nekoliko manjša, okrog 33 ‰ (Pomorska enciklopedija 2, 1955, 522–540). Marmarsko morje pa je zaradi pretoka površinskih plasti iz Črnega morja manj slano; dosega stopnjo okrog 26 ‰ (Pomorska enciklopedija 5, 1958, 368). Črno morje je manj slano zaradi obilnih pritokov na severu (Donava, Dneper, Dnester, Don) in zaradi omejene vertikalne cirkulacije kot posledice specifične konfiguracije morskega dna ter zamejenosti proti Bosporju in Dardanelam. Slanost dosega na jugu pred turškimi obalami okrog 19 ‰, pred bolgarsko obalo do 16 ‰ in ob južnoukrajinskih obalnih sipinah severno od donavske delte le okrog 9 ‰, v Azovskem morju pa je še nižja (Pomorska enciklopedija 2, 1955, 286–288). Po teh značilnostih imajo nekateri zatoki in Azovsko morje že praktično lastnosti brakičnih, polslanih vodnih okolij.

Obale Balkanskega polotoka so večidel strme, zelo razčlenjene, z veliko otoki in polotoki, kar prispeva k dolgi obalni črti, večjemu akvatoriju, a tudi slabši dostopnosti do točk na obalah. Razen Soluna nima nobeno mesto zares ugodne mikrolege; povsod je bilo treba premagovati strmo obalo in zaledne reliefne ovire. Do nobenega pristanišča ne vodi večja reka, primerna za plovbo, kar je bila dodatna ovira za razvoj pristaniških dejavnosti.

Jadranska vzhodna obala je po večini strma in brez obalne ravnice. Edino v slovenski Istri na severu je dostop nekoliko bolj odprt proti notranjosti. Vzdolž hrvaškega Jadrana prevladuje razdrobljena otočnost (nad 700 otokov), nizko obalno ravnico pa najdemo le ob delti Neretve. Toda tam niso ugodne ne lokalne ne regionalne razmere, zato je bližnji Split lahko uspešno konkuriral vsa obdobja.

Obalna ravnica nastopi v pravem pomenu šele na albanski jadranski obali, a je bila zaradi zamočvirjenosti za plovbo skoraj neuporabna, ravnina pa kljub obsegu pozno v moderno dobo redko naseljena. Tudi grške obale so zelo razčlenjene in morje z veliko otoki daje temu predelu poseben pečat. Lokalne razmere razen v Solunu skoraj nikjer niso zares ugodne. Toda zaradi zgodovinskih okoliščin in usmeritev v preteklosti je atenska aglomeracija s Pirejem postala prvovrstno prometno vozlišče v tem delu Evrope. Bližina Sueškega prekopa, prehod v Črnomorski bazen in bližina apeninskega dela Evrope so dali mestu odlične možnosti za razvoj pomorske dejavnosti.

Severnogrške makedonske in trakijske obale pa so nizke, ravne in odprte, kar daje zelo dobre možnosti njihovemu razvoju. Črnomorske obale so precej strme in v drobnem razčlenjene, a skoraj brez otokov. Močno se izkazuje, kako geološke strukture Stare planine (Balkana) silijo v morje. Severozahodni del Črnega morja je nizek, limanski in lagunski, zato zamočvirjen in v splošnem plitev.

Če primerjamo različne podatke o globinah in površini morij, so navedene različne številke. Globine variirajo zaradi različnih meritev, pri katerih so do razlik prišli zaradi različnih merilnih mest, površine pa so odvisne od razmejitvenih kriterijev in definicij morja. Manjše spremembe nastajajo sproti na primer z zasipavanjem obalnih lagun, povečevanjem površine rečnih delt, manj pa zaradi ugrezanja in tektonskih premikov. V nekaj desetletjih ali celo v stoletju se to ne pozna bistveno.

Jadransko morje zavzema plitvo sinklinalo med Apeninskim in Balkanskim polotokom ter je najseverneje v evropsko kopnino zajedajoči se del Sredozemskega morja. S površino okrog 138.000 km^2 sodi med mala polzaprta morja. Severni in srednji del sta plitev šelf, ki skoraj ne presega 200 m globine. Morje pred obalo Istre komaj preseže 20 m globine, ob italijanskih lagunskih sipinah pa je povprečje le nekaj metrov in so za dostop do pristanišč morali urediti primerne poglobitve (Geografija Hrvatske 5, 24–28). Šele južno od linije Garganski polotok – Dubrovnik (kjer se konča serija otokov) se prične južnojadranska globokomorska kotanja, ki seže do 1233 m globoko. Jadran je izrazito asimetričen v skoraj vseh pogledih. Na vzhodni strani je obala na jugu (Albanija) nizka, akumulacijska in precej zamočvirjena. Ves preostali del pa je močno razčlenjen, višji, kamnit in abrazijski. To je t. i. dalmatinski tip obale, s številnimi otoki, otočki in podvodnimi čermi; skupaj jih je nad 1300 (Geografija Hrvatske 6, 15–17). Otoki sledijo v nizih značilne dinarske orografske smeri in tvorijo zelo slikovit in privlačen, a za morsko plovbo nič kaj prikladen svet. Taka geološka struktura sledi tudi pod morsko gladino. Vzhodni deli Jadrana so zato tudi podmorsko izjemno pestri in razgibani. Mestoma (Orjen, Biokovo, Velebit) se visoki hrbti dinarskih gorskih grebenov strmo dvigajo neposredno nad obalo. Na severu se v morsko prostranstvo izteza polotok Istra, katerega v drobnem razčlenjene obale imajo

povsem drugačen značaj in jih uvrščamo v t. i. riaški tip obale. Podobno se javlja še v Kotorskem zalivu ob črnogorski rivieri. Tak tip dokazuje tektonsko grezanje vzhodnojadranske obale, ki se nadaljuje tudi v severnem obodu ob veliki italijanski (Padski) nižini.

Italijanski del jadranske obale je na severu nizek in lagunski. Morje je tu zelo plitvo. Ob srednjem in južnem delu Apeninskega polotoka je obala nekoliko višja, a dokaj izravnana. Severni del Jadrana ima velike pritoke: največji je Pad (it. Po), ki se izliva v široki delti in z nasipanjem zmanjšuje jadranski akvatorij. Na vzhodni strani so pritoki bistveno skromnejši in tudi zaledje je manj obsežno. Visoki dinarski gorski obod namreč usmerja vodotoke proti severu, kjer se prek Save usmerjajo v Črno morje. V morje pritekajo vode tudi na morskem dnu v obliki vrulj; največ jih je v Velebitskem kanalu (Vidanović Sazda, 1978, 185). Južnojadranska kotanja dobi le skromne pritoke z zahodne, tj. italijanske strani, medtem ko so s Prokletij in albanskih gora nekoliko izdatnejši. Zaradi rečnih pritokov dosega slanost v severnem Jadranu kako stopinjo manj kot v južnem. Nasploh je Sredozemsko morje v celoti med nadpovprečno slanimi morji. Vodni tokovi so usmerjeni ob vzhodni obali navzgor in ob zahodni navzdol. Severni del Jadrana ima sicer izrazito, primerjaje z zahodnoevropskimi obalnimi morskimi predeli pa sorazmerno nizko bibavico.

Jadran loči od sosednjega **Jonskega morja** 80 km širok pas Otrantskih vrat. Jonsko morje je robni del Sredozemskega morja, v katerega prehaja v znatnih globinah (nad 3000 m) brez posebej vidnih zamejitev. Ob vzhodnih (epirskih) obalah se nahaja niz Jonskih otokov; to pa je tudi edino otočje tega morja. Zahodno se v italijanski »škorenj« zajeda z globokim in širokim Tarantskim zalivom, proti jugu pa se globoka morska kotanja preprosto nadaljuje v vzhodnosredozemsko (Limits of oceans and seas, 1953). Obale Jonskega morja so po večini visoke in v drobnem razgibane, rečni pritoki pa redki in skromni. Tako ustvarja vtis izrazito prehodnega morja. Jonsko morje je najgloblji del Sredozemskega morja, globino 5267 m doseže v globoki kotanji zahodno od Peloponeza. Morje obsega okrog 250.000 km^2 in je trikotne oblike. Manjši severni del je plitvejši, globok do 2500 m, medtem ko je večja južna kotanja globoka 3000 m in več (Pomorska enciklopedija 3, 1956, 696). Od Tirenskega morja ga loči ozka Messinska ožina, od Egejskega pa Kretski preliv na jugu in umetni Korintski prekop na severu. Na jugu naravne ločnice ni, zato se običajno vzame črta med rtom Matapan na Peloponezu in Rtom Passero na Siciliji.

Egejsko morje obsega sicer skoraj dvakratno površino Jadrana (okrog 214.000 km^2), je precej globlje in sestavljeno iz več morskih kotanj. Geološko je bolj zapleteno, čeprav ne sestavljeno. Večina morske kotanje je bila namreč do paleogenskih sprememb (ko se je pričela alpidska orogeneza) kopno (masiv Menderes) in je z razlamljanji in grezanji nastalo območje ugreznin, sedaj zalitih

z morjem. Zapletenost je v dodatnih spremembah, ki so jih prinesli pritiski in vulkanizem. Egejsko območje je ne le seizmično, ampak tudi vulkansko aktivno. Thira (Santorin) je imela večje izbruhe še v znani zgodovinski dobi.

Za Egejsko morje je značilna simetrija med zahodnimi (evropskimi) in vzhodnimi (maloazijskimi) obalami, ki so povsod riaškega tipa. Obalna linija je drobno razčlenjena, obala često visoka ter polna manjših zalivov in žalov, kar močno povečuje njeno atraktivnost. Mestoma, predvsem na severu ob makedonski in trakijski obali, pa prevladujejo nizke akumulacijske obale, nedvomno zasluga vodnatih rek, ki so iz goratega zaledja v tisočletjih nanesle obilo drobnega gradiva. Razčlenjenost obale dokazuje prevladujoče recentne procese grezanja egejskega morskega prostora. Posebnost egejskega morskega prostora so otoške skupine, ki ta morski prostor razbijajo v več manjših delov (Pomorska enciklopedija 2, 1955, 613). Severni del je Trakijsko morje, sestavljeno iz plitvih Solunskega in Strumiškega zaliva, dveh globokih zalivov ob Halkidiki in celinske Trakijske police. Ta šelf je plitev, globok povprečno le nekaj deset metrov. Večji del zavzema nad 1200 m globoka trakijska kotanja, ki se vleče od Peliona na zahodu do Galipolijskega polotoka v Turčiji. Na jugu leži otoški niz Severnih Sporadov, onkraj katerih sledi srednjeegejska morska kotanja. Prevladujejo globine med 200 in 300 m, v vzhodnem delu severno od Samosa pa dosega precej večje globine. Med Kikladi in Dodekanezi, kjer je otokov največ, globine niso nič manjše. Kvečjemu nasprotno; skladno s pretežno vulkansko naravo morskega dna in otokov. Četrti del egejskega akvatorija obsega tektonsko stičišče južnega dela Pindidov, ki sežejo še na največji grški otok Kreto, prej omenjeni predel kikladskega otočja je pretežno vulkanskega izvora, na vzhodni strani pa je začetek starega Anatolskega masiva, ob katerem se je na jugu visoko vzpel Taurus. Osrednji del tega akvatorija obsega nad 2000 m globoka kotanja Kretskega morja, kjer doseže največjo globino 2639 m. Egejsko morje je primer polzaprtega morja, ki pa ima zaradi svoje lege izjemen strateški položaj. Grška prednost je v tem, da zasedajo večino egejskega akvatorija ter s tem posredno nadzirajo tudi pot prek ožin Bospor in Dardanele oziroma Črnomorski bazen (Marshall, 2021, 143–146).

Marmarsko morje sodi med najmanjša morja na svetu, saj obsega borih 11.500 km^2. Morje je zaprto; ob prelivu Dardanele se se azijsko in evropsko kopno približata na 2 km, pri Bosporju (Carigrad) pa celo na vsega 800 m. Marmarsko morje je v celoti notranje, turško morje ter je kljub manjšemu obsegu zelo zanimivo, slikovito in gospodarsko pomembno (Stražičić, 1996, 72). Obsega dva dela: južni šelf z otoki ter večji in bistveno globlji severni del, kjer doseže globine 1370 m in prav nič ne zaostaja za večjimi morji. Velika reliefna dinamika morskega dna kaže na tektonsko ugreznino, zalito z morjem. Čeprav je morje pretočno, globine v severnem delu zelo počasi zamenjajo vodo. Vertikalna cirkulacija je šibka, horizontalna pa težko zajema večje vodne mase v globinah nad dnom

prelivov v Bosporju in Dardanelah. Zato ima – podobno kakor Črno morje – precej težav z naravno abiotičnostjo globljih morskih plasti.

Črno morje je med vsemi morji ob Balkanskem polotoku zdaleč največje robno morje po površini. Je morje, ki skoraj nima otokov, razen nekaj manjših otočkov in čeri na zahodnih obalah. Površina morja je okrog 461.000 km^2. Po svoji morfologiji je precej preprosto, saj so otoki redek pojav, obale veliko bolj izravnane kot na primer v Egejskem morju. Glavnino morja sestavljata dve globoki kotanji (okrog 2000 m globine, največja globina je 2212 m), ena bolj v zahodnem in druga, večja, v vzhodnem delu. Morje ima precej veliko povodje in tudi veliko rek se izliva vanj. Toda stik s svetovno morsko gladino poteka prek dveh dokaj ozkih prelivov in prek ene same države; zato je morje zelo občutljivo ter zaradi zelo skromnih možnosti cirkulacije in izmenjave s svetovnimi morji izpostavljeno okoljskim obremenitvam in tudi povsem naravnim biološkim grožnjam (na primer prekomerno množenje alg, ki lahko ovira ali celo bistveno reducira življenje v tem morju). Glede na pritočne značilnosti je Črno morje izrazito asimetrično. Najdlje od obal sega donavsko porečje, le nekaj manj pa ukrajinske in ruske reke, ki odmakajo vzhodnoevropske nižine. Južni in vzhodni del povodja (največji pritok je turški Kizilirmak) je bistveno manjši, porečje pa v povprečju precej višje in vodnato.

Zaradi ujetosti v evropsko – azijsko kopno, ki ga s svetovnim morjem povezujeta ozka in sorazmerno plitva preliva (pri Bosporju znaša globina do 33 m, pri Dardanelah pa do 70 m) ter vodno zelo izdatnih pritokov rek je vodna cirkulacija zelo posebna. Reke s sladko in zato lažjo vodo ustvarjajo pozitivno vodno bilanco in obenem omogočajo zadrževanje manj slane vode v višjih plasteh. Zimske in pomladne vode so hladnejše in zato tonejo v globino ter s tem sprožajo vsaj nekaj (bolj skromne) vertikalne izmenjave. Večji del vodne mase Črnega morja namreč ostaja v globinah nekje pod 200 m, ki premorejo le malo ali nič kisika. V takih razmerah živijo le redki organizmi. Črno morje je tako edinstven ekosistem z naravno abiotičnostjo v večjih globinah. Prek obeh prelivov prevladuje površinski tok toplejše in manj slane vode iz Črnomorskega bazena v Marmarsko morje in dalje v Egejsko, obratno pa se v spodnji plasti premika hladnejša in bolj slana voda. Slana voda nato tone v večje globine in ne omogoča izdatnejšega mešanja. Tudi prozornost črnomorske vode je veliko manjša kot v Sredozemskem morju.

Azovsko morje, ki obsega 37.700 km^2, nekateri preprosto prištevajo k Črnemu morju kot poseben zatok, vendar ima ta del svetovnega morja (z njim je povezan prek plitve morske ožine pri polotoku Kerč) precej svojskih lastnosti. Je zelo plitvo (do 15 m globine) in le malo slano (saliniteta dosega okrog 6 ‰, pred izlivom Dona na severu pa komaj polovico tega) (Pomorska enciklopedija 1, 1954, 338–340). V preteklosti je bilo zelo bogato z ribami, sedaj pa je to zaradi močne industrijske polucije že zgodovina.

Podobne velikosti kot Črno morje je tudi vzhodni del **Sredozemskega morja** (Levanta). Razen Cipra nima otokov in tudi obale so v grobem veliko bolj izravnane. Geološka in tektonska struktura pa sta vse prej kot enostavni. Gre namreč za stičišče treh večjih tektonskih enot: Afriške plošče na jugu, Arabske na vzhodu ter niza mlajših gorstev hercinske in predvsem alpidske orogeneze na severu. Otok Ciper je del tega tavridskega gorskega loka, a je zaradi oddaljenosti predvsem v klimatskem pogledu dokaj ločen in poseben. Levant ima osrednjo veliko morsko kotanjo, globoko povprečno več kot 2000 m. Edino na jugu je pred Nilovo delto večji šelf, sicer pa se kmalu pred obalo morje precej spusti. Levant ima zelo malo prilivov. Z južne strani prihaja samo Nil, z vzhodne pa Litani in Orontes, s severne je omembe vreden le pritok pri Adani. Prek umetnega Sueškega prekopa se Sredozemlje povezuje z Rdečim morjem in nato dalje prek Adenskega preliva z Indijskim oceanom (Atlas sveta, 2020).

Tabela 4: Morja ob Balkanskem polotoku

Ime morja	**Površina km²**	**Največja globina m**
Jadransko morje	138.000	1233
Jonsko morje	250.000	5267
Egejsko morje	214.000	2639
Marmarsko morje	11.500	1370
Črno morje	461.000	2212
Azovsko morje	37.700	15
Sredozemsko morje	2.506.000	5267

Vir: Pomorska enciklopedija, 1–5, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb

3 Prebivalstvo Balkana

3.1 Glavne poteze prebivalstva Balkana

Za sodobno prebivalstveno sliko Balkana so značilni povprečna, a zelo neenakomerno gosta poselitev, stara naselbinska in kulturna tradicija, pestra narodna in verska pripadnost, prevladujoči negativni kazalci demografskega razvoja ter razmeroma nizka stopnja urbaniziranosti. Leta 2021[35] je živelo v državah Balkanskega polotoka – brez evropskega dela Turčije – okrog 66 milijonov ljudi. Prebivalstveni razvoj je tako glede razporeditve ter etnične in kulturne sestave kakor tudi selitvenih tokov v zgodovini doživljal burne spremembe. Balkan je demografsko zelo dinamičen. V zadnjem stoletju je ta prostor večinoma predstavljal rezervni bazen delovne sile, ki se je prelivala proti Srednji, Zahodni in Severni Evropi oziroma na splošno v gospodarsko razvite in bogatejše države zahodne hemisfere ter Avstralijo. Nekatera okolja na Balkanu so bila še pred desetletji znana po razmeroma visoki rodnosti in posledično hitri naravni rasti prebivalstva. Ta značilnost so sedaj lastne le eni sami državi: Kosovu. Po ocenah prebivalstvenega razvoja imajo na začetku tretje dekade tretjega tisočletja vse države tega območja negativne demografske kazalce, povečanje sta zabeležila le Kosovo in Makedonija. Balkan je na splošno v stadiju izrazite demografske regresije, prostor obsežnih demografsko izčrpanih perifernih regij in prizorišče skoraj trajnih emigracijskih tokov. Že več generacij trajajoče sezonske, periodične in tudi trajnejše oblike selitev zaradi dela v tujini ustvarja dvojno socialno in ekonomsko življenje: enega doma in drugega v tujini. Neizbežni posledici sta oblikovanje demografsko skoraj praznih območij in propadanje kulturne pokrajine.

Če opazujemo demografski razvoj Balkana skozi daljše, vsaj stoletno obdobje, je vpliv zapoznele družbene modernizacije več kot očiten. Ob drugem demografskem prehodu, ki je časovno le za generacijo zaostajal za državami Srednje, Severne in Zahodne Evrope, so družbe na prostoru Balkana zaradi komaj začete in zelo skromne industrializacije, brez akumulacije kapitala in inovacij, svojim prebivalcem ponujale en sam izhod: emigracijo. Mesta so rasla počasi, ruralne sredine niso uvajale modernizacije kmetijstva in tudi ne družbenih odnosov. To je vzrok, da je bila še globoko v sedemdesetih letih 20. stoletja tu razmeroma visoka rodnost, rast prebivalstva pa je bila zaradi trajnega odseljevanja le zmerna. Med posameznimi območji so bile velike razlike, saj so na primer bolj tradicionalna islamska družbena okolja v večji meri in dalj

35 Večina povzetih statističnih podatkov se nanaša na leto 2021. To so deloma rezultati statističnih popisov v tem letu, kjer se je popis izvajal, ali pa ocen oziroma navedb prebivalstvenih registrov.

časa zadržala ne le opazno demografsko rast, temveč tudi arhaične patriarhalne družbene odnose.

Do izrazitega družbenega, družbenoekonomskega in tudi prostorskega preskoka je na Balkanu prišlo po uvedbi socialističnih družbenih ureditev. Novi sistem je v skoraj vseh državah, kjer so ga uvedli (torej povsod razen Grčije in Cipra) močno pospešil procese modernizacije. Z velikimi koraki so skušali nadomestiti razvojne zamude, nastale zaradi specifičnega geopolitičnega položaja tega prostora, ki so ga kot svojo politično in ekonomsko periferijo determinirale velike sile: najprej turška, ruska in avstrijska, pozneje pa angleška, nemška, francoska, italijanska in ameriška. Modernizacija je imela ideološko podstat: bila je del doktrine hitre družbene preobrazbe v socialističnem egalitarističnem duhu, ki ni kaj prida štedil ne prebivalstva in ne okolja, čeprav je zlasti v odnosu do človeka poudarjal »humanistično«, v družbenem in tehnološkem smislu pa »strokovno« in celo »znanstveno« plat medalje. Kakor bo opisano pozneje, je bila realnost pogosto na drugem bregu. Tako so se balkanske družbe bolj ali manj uspešno industrializirale, urbanizirale in modernizirale. Demografski trendi prebivalstvene rasti so se po treh desetletjih – torej komaj v dobri generaciji – večinoma umirili in balkanske družbe so postale po rodnostnem obnašanju zelo sorodne zahodnoevropskemu svetu.

Zaradi normativno visokih standardov socialne države se je pričakovala demografska stabilnost, ki pa so jo pričele naglo razblinjati nove realnosti po propadu socialističnih družbenih ureditev. Ker je bila akumulacija kapitala izražena skoraj izključno v produkcijski moči (proizvodnih kapacitetah in naravnem bogastvu), je ob soočenju z globalno konkurenco tehnološko, organizacijsko, marketinško in dizajnersko mnogo močnejših razvitih držav zahodnega sveta ter čedalje večjo konkurenco tudi azijskih, afriških in latinoameriških podjetij hitro klonila. Nekdanji vzhodni trg držav socialističnega bloka je izginil, iskanje novih priložnosti pa je bilo največkrat mogoče edino prek že uveljavljenih zahodnih podjetij, ki so prostor Balkana ekonomsko osvajala, vnašala tehnologijo in kapital, pa tudi vzorce življenja in družbenih odnosov. Seveda je mogoče razpravljati, kako hiter in učinkovit je bil ta proces. Večina tehnološkega parka je v tranzicijskem obdobju pristala v tujih rokah ter v domeni in pod nadzorom tajkunov,[36] ki so bili dosledno odraz starih (socialističnih) in (redkeje) novih političnih elit. Neoliberalistična logika je sesula socialno varnost, vsaj táko, kot so jo poznali prebivalci balkanskih družb v svoji percepciji dotlej. Ta proces je iz nekoč skoraj brezbrezposelnih družb ustvaril socialna okolja, v katerih je možnost zaposlitve težja ter socialna varnost nizka in podvržena zniževanju standardov.

36 Tajkun označuje osebo v tranzicijskih družbah, ki je hitro obogatela, praviloma ob asistenci političnih elit. Pojav je značilen za skoraj vse socialistične družbe, izjema je območje nekdanje Vzhodne Nemčije (Nemške demokratične republike). Tajkunizirana podjetja niso nastala na podlagi akumulacije kapitala, temveč na podlagi različnih načinov finančne pomoči. Pojav je pogosto povezan tudi s korupcijo.

Del prebivalcev (ponekod zelo opazen, tako da govorimo o pravem eksodusu) je pričel iskati delo in tudi trajno življenjsko okolje v tujini. Te okoliščine so se zelo hitro odrazile tudi v rodnostnem obnašanju. Rodnost se je zaradi socialnih stisk, zaposlitvenih in stanovanjskih negotovosti ter ne toliko zaradi idejnih vzorov precej zmanjšala. Poleg tega je treba upoštevati, da so bili v odselitvenem toku, začasnem ali/in trajnem, udeleženi predvsem prebivalci v reprodukcijskem obdobju. Demografske statistike nekoliko popravljajo upoštevanja prebivalcev, ki so v tujini, a so zadržali dokumente in s tem uradni domicil države, iz katere prihajajo. Realno je torej demografska slika lahko samo še slabša. Ta razvojni korak živijo balkanske družbe tudi še sedaj. Za nekatera okolja je treba upoštevati tudi posredne in neposredne žrtve vojaških in civilnih spopadov na območju nekdanje jugoslovanske federacije.

Naslednja značilnost je velika narodna in jezikovna pestrost prebivalstva. Balkanski polotok je s svojim obrobjem v Mali Aziji naravni most med območji starih antičnih agrarnih civilizacij. Neposredno govorimo o mikenski in poznejših grških (helenskih) civilizacijah, ki so imele na evropsko kulturo izjemen vpliv. Vendar je treba opomniti na povezljivost grškega sveta s takratnimi sumerskimi, hetitskimi, perzijskimi, hebrejskimi in egiptovskimi državnimi tvorbami, med katerimi je (seveda časovno ustrezno!) potekala živahna izmenjava dobrin, idej in tudi ljudi. Tudi poznejša rimska veledržava je zadržala značilnosti priselitvene privlačnosti, s čimer je ustvarjala stoletja trajajoči prebivalstveni pritok, iz katerega so se v ustreznih zgodovinskih obdobjih oblikovale države, ki so ustvarjale kulture in končno tudi zapleteno etnično kompozicijo.

Etnogeneza je zapleten proces, ki je zaradi številnih tujih vplivov (pojem modernega naroda je nastal v razvitih, gospodarsko močnih državah Srednje in Zahodne Evrope) razmeroma hitro sledil omenjenim srednje- in zahodnoevropskim vzorom. Toda etnogenezo posameznih narodov Balkana so spremljale številne težave, predvsem izjemna moč političnih konkurentov (velikih držav, ki so želele zadrževati svojo moč nad ozemlji) in šibka ekonomska (nacionalizmi imajo vedno tudi ekonomsko podlago)[37] baza ter skromno meščanstvo in inteligenca. Etnogeneza balkanskih narodov je, ne glede na zelo stare »pedigreje«, na katere se zelo rade sklicujejo mitologije nacionalnih ideologij, sorazmerno mlad in s stališča primerjave s srednje-, severno- in zahodnoevropskimi vzori zapoznel pojav.

Ko so se skušali narodi održavljati in s tem vzpostavljati nacionalne institucije kot trajno garancijo lastnega obstoja, so nastopili tipični problemi nacionalizmov: spopadi za ozemlje. Vendar so današnje politične meje v opazni meri odraz tudi delovanja zunanjih velikih sil, ki so si ta prostor lastile in ga z različnim uspehom določen čas tudi upravljale. Čeprav so balkanske države sledile istim vzorom

37 Vendar nikoli samo ekonomske. Ekonomski dejavnik pa se pri pojavu in delovanju nacionalističnih gibanj pogosto precenjuje. Treba ga je razumeti v konkretnem kontekstu naroda oziroma etnije, o kateri govorimo.

državne etnične homogenosti in skušale to tudi zelo grobo uveljavljati pozno v našo dobo (in nekatere še sedaj!), je kot dediščina burne politične preteklosti ostalo precej manjšin, tudi zelo številčnih. Balkanski prostor zato označuje izredna etnična pomešanost in vrsta nejasnosti glede narodne pripadnosti. Iz tega izhajajo tudi nekateri medetnični konflikti, ki jih je treba vzeti kot realno tveganje etnično-kulturno heterogenih okolij takrat in tam, kjer vzpostavljajo nove politično-teritorialne odnose. Vendar je to značilnost vseh okolij, ne le Balkana. Tudi etnična razmerja in medetnični konflikti so na prelomu tisočletja bistveno vplivali na prostorsko razporeditev, demografske značilnosti in socialno-ekonomsko strukturo sodobne prebivalstvene podobe posameznih držav ter Balkana kot evropske regionalne celote.

Tabela 5: Število prebivalcev ter gostota poselitve držav Balkana in njegovega obrobja

Država	Površina km²	Št. prebivalcev (tisoč) 2013	Št. prebivalcev (tisoč) 2021	Gostota poselitve preb./km²
Hrvaška	56.542	4.267	4.209	74
Bosna in Hercegovina	51.129	3.834	3.825	75
Črna gora	13.812	621	607	44
Srbija	77.474	7.224	6.974	90
Kosovo	10.887	1.806	1.935	178
Albanija	28.748	3.162	3.088	107
Makedonija	25.713	2.106	2.182	83
Grčija	131.957	11.280	10.569	80
Ciper*	5.364	862	1.282	139
Bolgarija	110.994	7.305	6.919	62
Romunija	238.391	21.327	21.230	89
Moldavija	33.800	3.559	3.323	98
SKUPAJ	784.011	67.353	66.139	84

Vira: Der neue Fischer-Weltalmanach 2015, 520–523 (za 2013)
The CIA World Factbook 2022–2023 (za 2021)
Opomba: The CIA World Factbook navaja podatke za ves otok Ciper skupaj (9251 km²).

3.2 Demografske značilnosti prebivalstva držav Balkana

Prebivalstvo držav Balkana se sicer glede na strukturo v podrobnostih razlikuje med seboj, glavne poteze pa so dokaj sorodne. Uvodoma opisane okoliščine gospodarskega razvoja in širše gledano tudi družbenih razmer, ki so posredno in neposredno vplivale na naravno gibanje prebivalstva ter tudi na selitvene premike, so namreč odraz sicer zelo kompleksnih, a vendarle enovitih tendenc, značilnih

za celoten prostor Balkana. Ob tem je treba upoštevati posebnosti tranzicijske dobe, ki je vplivala zlasti na povečano odseljevanje. Bistveni nastavki za nizko rodnost so dejansko nastali že v osemdesetih letih 20. stoletja, ko so bili socrealistični režimi s svojim družbenoekonomskim ustrojem videti še zelo trdni. Do demografskega razvoja pa so imeli precej različna stališča, prakse in politike.

Romunija je nekaj desetletij vodila progresivno demografsko politiko, zato je njeno prebivalstvo v povojnih desetletjih hitro naraščalo. Verjetno je k temu nekaj prispevala tudi notranja politika z zaprtimi političnimi mejami, ki ni dopuščala ne ekonomske ne politične emigracije. Vendar je odseljevanje potekalo navkljub zelo strogo zavarovanim političnim mejam koncepta »železne zavese«. V splošnem je bilo izseljevanje v tujino statistično redek pojav. Standard prebivalstva je bil v času socializma večinoma nizek, vendar pa je bila socialna varnost sorazmerno visoka in je s tem dejansko podpirala reprodukcijo. Manj ugodne so bile stanovanjske razmere. Prebivalstvo je imelo dostop do stanovanj, a ta so bila posebej v mestih majhna in manj primerna za večje družine. Družinska politika in javna atmosfera pa družinskemu življenju nista bili posebej naklonjeni, prej regresivni. Osemdeseta leta 20. stoletja so bila dejansko ekonomsko že zelo kritična. Rigidna socrealistična ekonomika je nizala gospodarske neuspehe in se soočala z doslej neznanimi (in še bolj nepriznanimi) problemi: resno socialno stisko, obdobno celo s pojavi pomanjkanja in lakote. Z manjšim časovnim zadržkom je sledila tendenca zmanjševanja rodnosti kot posledica gospodarske in politične krize ter rastočih socialnih stisk. Romunija se je v nasprotju s progresivno demografsko orientacijo izza najbolj trdih let vladavine »conducatorja«[38] soočala z rekordno nizko rodnostjo, smrtnost pa je začela zlagoma celo naraščati (Verseck, 2001, 130–135).

Vse tri države realnega socializma, torej Bolgarija, Romunija in Albanija, so v osemdesetih letih doživljale gospodarsko regresijo. Albanija je po popolnem gospodarskem zlomu po koncu socialistične ere doživela skoraj nesluteni prebivalstveni eksodus, ko je v manj kot pol leta državo začasno ali za stalno zapustila petina prebivalstva (Kohl, 2003, 120–125). V Bolgariji so se dela prebivalstva znebili kar sami, ko je nasilna protimanjšinska politika T. Živkova v osemdesetih letih potisnila v emigracijo vsaj 300.000 prebivalcev turške etnične pripadnosti (Benkovič, 2003, 31). Po drugi strani so se povečevale razlike v rodnostnem vedênju prebivalstva glede na njihovo etnično in še bolj versko pripadnosti. Razlike je lažje opazovati v multietnični Jugoslaviji (Josipovič, 2006, 82–90). Rodnost se je

38 Conducator (rom. Conducător) je bil naziv, ki ga je uvedel romunski maršal Ion Antonescu leta 1940, potem ko je uvedel diktaturo Železne garde. Po načinu in vrednotah je ustrezal diktatorjem tistega časa, od generala Franca v Španiji do Hitlerja v Nemčiji ali Mussolinija v Italiji. Prosti prevod tega naziva je »vodja«, po *a conduce* (rom. voditi). Ta vzdevek si je v javni podobi prislužil tudi romunski vodja Nicolae Ceauseşcu zaradi uveljavljanja kulta osebnosti.

marsikje umirjala tudi (in morda predvsem) zaradi novih vzorcev razmišljanja in vrednotenja kot odraza novih družbenih odnosov ter odnosov med spoloma; te tendence so bile sicer splošno navzoče tudi v zahodnem svetu (Benkovič, 2003, 25–26). Prizadevanja, da bi bile družbe demografsko vitalne, so se torej lomila zaradi več razlogov. Toda v primerjavi z državami Srednje in Zahodne Evrope, predvsem pa Skandinavije, ki jim je z aktivnimi demografskimi politikami uspelo nekoliko zvišati stopnjo rodnosti, na Balkanu to večinoma ni uspelo.

Tabela 6: Osnovni podatki o rasti števila prebivalstva držav Balkana (2021)

DRŽAVA	Rodnost ‰	Smrtnost ‰	Naravni prirastek ‰	Saldo migracij ‰	Stopnja rasti preb. v % (2021)	Rast 1990–2012 (%)*	Rast 2012–2030 (%)*
Hrvaška	8,68	12,78	–4,1	–0,74	–0,48	–0,1	–0,3
Bosna in Herceg.	8,5	10,25	–1,75	–0,38	–0,21	–0,7	–0,4
Črna gora	11,35	10,37	0,75	–4,95	–0,40	0,2	0,0
Srbija	8,74	13,49	–4,75	0,0	–0,48	0,1	–0,2
Kosovo	15,05	6,91	8,14	–1,44	0,67	–	–
Albanija	12,86	7,27	5,59	–3,24	0,24	–0,1	0,1
Sev. Makedonija	10,58	9,65	0,9	0,38	0,13	0,4	–0,1
Bolgarija	8,15	14,52	–6,37	–0,29	–0,67	–0,8	–0,8
Romunija	8,39	11,99	–3,1	–0,2	–0,38	–0,4	–0,3
Moldavija	10,45	12,46	–2,01	–8,95	–1,10	–1,0	–0,8
Grčija	7,72	12,05	–4,33	0,97	–0,34	0,5	0,1
Ciper	10,76	6,9	3,86	7,29	1,11	1,8	0,8

Vir: The CIA World Factbook 2022–2023, Skyshore Publishing, Washington DC
** Der neue Fischer-Weltalmanach 2019, 520–524*

Negativne demografske tendence v sedanjem času odločno prevladujejo pri večini držav, saj imata višji naravni prirastek le Albanija in Kosovo. Pozitivnega izkazujejo še Ciper, Makedonija in Črna gora; slednji predvsem pri albanskem prebivalstvu. Demografsko nazadovanje je najmočnejše v Srbiji, Bolgariji, Grčiji in na Hrvaškem, nato pa v Romuniji, Moldaviji ter Bosni in Hercegovini; pri zadnji gre med drugim tudi za posledice državljanske vojne, ki je poleg enormne materialne škode prinesla tudi posredne učinke na demografsko nazadovanje. Zanimiva je primerjava s Ciprom, ki je sicer tudi imel velike težave z medetničnimi spopadi pred desetletji, sedanja demografska rast pa je predvsem posledica

nove ekonomske privlačnosti grškega dela otoka po vstopu v EU.[39] Nasprotno pa Grčija beleži vztrajno zniževanje rodnosti. Zaradi dolgotrajne ekonomske krize se utegne smrtnost rahlo povečevati, naravni prirastek pa še naprej zniževati. Pomemben vpliv na šibko rodnost imajo tudi različne oblike začasnega in trajnega izseljevanja.

Pričakovano trajanje življenja v državah Balkana je za nekaj let nižje, kot je povprečje v razvitih evropskih držav, in znaša pri večini držav okrog 77 let (v EU je okrog 80 let, moški manj in ženske nekaj več). Povprečje EU dosega edino Grčija. Najnižja pričakovana življenjska doba je – povsem pričakovano – na Kosovu: polnih 10 let manj kot v gospodarsko razvitih državah EU.

Po drugi strani se države Balkana soočajo s tendenco povečevanja deleža ostarelega prebivalstva. Medtem ko so Grčija, Srbija, Hrvaška in Bolgarija že povsem znotraj povprečja gospodarsko razvitih evropskih okolij (20 % ali več prebivalstva, starega nad 65 let), so preostale nekje med 13 in16 %, Albanija in Kosovo pa še precej nižje, le malo nad 10 % (Der neue Fischer Weltalmanach, 2014).[40] Delež se pri vseh nenehno povečuje zaradi podaljševanja življenjske dobe in hkrati nizke rodnosti. Na Cipru je to manj izraženo in kaže sedaj (2022) sorazmerno ugodne kazalce, a slej ko prej zaradi vključitve vseh rezidentov v državno statistiko. Večji delež priseljenih na Ciper je verjetno v mladi in zreli dobi.[41]

Bolj kot splošno povečevanje deleža ostarelih pa je gospodarsko in socialno kritično izrazito ostarevanje demografske strukture v naravno manj ugodnih in privlačnih regijah (Nejašmić, 2013, 143). Periferizacija prostora se zato najprej in tudi najbolj usodno kaže prav prek neugodne starostne strukture. Gorska, hribovita in kraška območja Hrvaške so ne le nad kritično mejo naravnega obnavljanja prebivalstva, pač pa so tudi resno ogrožena zaradi nezmožnosti skrbeti za vzdrževanje prometne, komunalne in družbene infrastrukture. Nekoliko drugače je treba presojati otoke (na primer jadranske in egejske) in druga periferna, a ambientno privlačna območja, ki zaradi privlačnosti *sun belta* (angl. sončnega pasu) mestoma beležijo priseljevanje ostarelega upokojenega prebivalstva (Nejašmić, Toskić, 2013, 90–94). Vendar s tem revitalizacija otokov ni dosežena, pač pa priseljeni upokojenci dostikrat predstavljajo dodaten strošek vzdrževanja perifernih območij (Bara, 2013). Pri Hrvaški je treba upoštevati vsaj stoletni proces odseljevanja na tuje, kar se najbolj dramatično pozna predvsem pri perifernih območjih kot conah trajnega (vsaj stoletnega) praznjenja. Kompenzacijskih tokov je malo. Najbolj prizadeta območja so v notranjosti, na območjih nekdanjih srbskih

39 Pri Cipru je potrebna previdnost. Gre tudi za vprašanje, katero prebivalstvo so statistične službe zajele. Na otoku je veliko rezidentov, ki niso nujno ciprski državljani in jih statistike ne vodijo enotno.

40 Evidentno je povečevanje deleža ostarelih v vseh državah, tudi pri Kosovu (Der neue Fischer Weltalmanach 2019).

41 The CIA World Factbook 2022–2023, Skyshore Publishing, Washington DC., 248.

krajin v letih vojne 1991–1995. Tam je praznjenje izrazito in zaradi neurejenih lastniških razmerij dejansko nepovratno (Majstorić, 2023, 20–24). Demografsko najbolj ogrožena območja so se nekaj desetletij nazaj izkazovala po množičnem zaposlovanju v tujini,[42] po vojni 1991-1995 pa se je odseljevanje še stopnjevalo. Sicer je mogoče trende izrazitega demografskega praznjenja slediti tudi v perifernih območjih Srbije, Albanije, Bolgarije in Romunije, čeprav vojne tam (vsaj ne na tak način!) niso imeli. Demografsko praznjene periferije je splošen regionalni problem držav Balkana in v desetletju po veliki gospodarski krizi (2008–2011) izrazito narašča.

Tabela 7: Izbrane demografske značilnosti držav Balkana

DRŽAVA	Pričakovano trajanje življenja (let) vsi	Pričakovano trajanje življenja (let) M	Pričakovano trajanje življenja (let) Ž	Stopnja fertilnosti (otrok/žensko)	Smrtnost dojenčkov ‰	Smrtnost mater pri porodu ‰	% preb. do 14 let	% preb. 65 let in več
Hrvaška	77,0	73,8	80,3	1,44	8,91	8	14,2	21,1
Bosna in Herceg.	77,7	74,6	80,9	1,35	5,32	10	10,8	16,2
Črna gora	77,5	75,1	80,0	1,82	3,29	6	18,1	16,0
Srbija	76,6	73,7	79,6	1,47	5,67	12	14,1	20,0
Kosovo	73,0	70,8	75,3	1,92	35,9	–	24,1	7,8
Albanija	79,2	76,6	82,1	1,53	11,1	15	15,4	13,0
Sev. Makedonija	76,6	74,5	78,8	1,51	7,49	7	16,2	14,2
Bolgarija	75,3	72,1	78,7	1,49	8,14	10	14,5	20,1
Romunija	76,3	72,9	80,0	1,38	9,41	19	14,2	17,6
Moldavija	72,2	68,3	76,3	1,58	11,8	19	18,3	14,0
Grčija	81,3	78,8	84,0	1,39	3,61	3	14,5	22,4
Ciper	79,5	76,7	82,5	1,48	8,61	6	15,7	13,0

Vir: The CIA World Factbook 2022–2023

Skupna rast prebivalstva je bila v vseh državah, izvzemši Kosovo, zelo nizka ali celo negativna. Omenjene okoliščine tranzicije (ki so posebej prikazane v poglavju o geografskih procesih v obdobju tranzicije) očitno močno vplivajo na zniževanje rodnosti in povečevanje odseljevanja. Tako so tudi demografske prognoze, kar zadeva številčnost prebivalstva, očitno zelo umirjene. Izjema je edino Kosovo, kjer se zaradi visoke rodnosti število prebivalstva še povečuje. Vendar se rodnost

42 Veliki geografski atlas Jugoslavije, 1987, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.

tudi tu postopoma znižuje, umirja, selitvena mobilnost pa ne. Naravni prirastek Kosova je zaradi nizke stopnje smrtnosti velik, dejansko največji v Evropi.

Zniževanje standarda in večanje socialne negotovosti pa očitno nakazujeta še dva kazalca: smrtnost dojenčkov in otrok. Izstopajo države (kot je prikazano pozneje pri socialno-ekonomskem delu) z nizkim družbenim proizvodom na prebivalca. Tako je korelacija med demografskimi kazalci dokaj očitna in logična. Selitve je sicer težavno napovedovati, a glede na vsaj stoletno skoraj neprekinjeno težnjo emigrativnosti prebivalcev Balkana je mogoče z majhnim tveganjem trditi, da se bodo nadaljevale še naprej. Pri tem ima »tradicija« odseljevanja poseben pomen. Izseljenci navadno zadržijo različne vezi s starim okoljem. To povezanost lahko izrabijo drugi družinski člani, sorodniki in znanci ter se udeležijo selitvenih premikov v območja, kjer socialna mreža že deluje.

Tabela 8: Pismenost in izobraževanje prebivalstva v državah Balkana

Država	Pismenost 2007–2016 moški	Pismenost 2007–2016 ženske	Vključenost v OŠ 2007–2016 moški	Vključenost v OŠ 2006–2012 ženske	% nadaljevanja šolanja moški	% nadaljevanja šolanja ženske
Hrvaška	100	99	87	87	89	92
Bosna in Herceg.	99	95	–	–	–	–
Črna gora	99	96	95	92	90	90
Srbija	99	98	96	96	92	94
Kosovo	–	–	–	–	–	–
Albanija	98	96	96	94	87	85
Sev. Makedonija	99	96	92	92	–	–
Grčija	98	96	94	93	90	89
Ciper	99	98	97	98	99	95
Bolgarija	99	98	92	91	91	89
Romunija	99	98	87	86	81	81
Moldavija	99	99	87	86	76	77

Vir: Der neue Fischer Weltalmanach 2019, 536–539

Balkan je zaradi specifične zgodovinske dediščine dolgo zadrževal skromnejšo izobrazbeno strukturo kot preostali del Evrope. To so pripisovali ne le slabim gospodarskim razmeram, ampak predvsem zakoreninjenim arhaizmom v družbenih odnosih, pri čemer je bil delež nepismenosti med ženskami vselej večji kot med moškimi. Pred desetletji je bilo to posebej značilno za muslimanska okolja in za periferne regije, kjer so se arhaični družbeni odnosi zaradi večje odmaknjenosti

zadržali v večji meri (Blanc, 1965, 36–38). Socialistične družbene ureditve so to zelo uspešno razgradile, saj je bilo doseganje pismenosti za vse eden od bistvenih družbenih ciljev, ki so mu namenjale veliko pozornosti in sredstev (Pushka, 1978, 47). Opismenjevanje je bilo večinoma zelo uspešno, socialistične družbe so namreč ta strateški družbeni cilj v dveh do treh generacijah tudi v najbolj perifernih predelih in marginaliziranih družbenih skupinah dosegle (Kohl, 2003, 45–46), če se osredinimo samo na Albanijo kot najbolj zastajajočo družbo v tem pogledu. V nekaterih albanskih sredinah je zaradi zaprtosti ta problem deloma še ostal v pozna osemdeseta leta 20. stoletja (Trifunoski, 1988, 165), verjetno pa tudi še naprej.

Današnja stopnja všolanja otrok je v vseh državah podobna – blizu 100 %; podobno torej kot drugod po Evropi. Kak odstotek manj je odraz bodisi še zatečenih družbenih arhaizmov bodisi novih družbenih in gospodarskih prilik, kar pa se skoraj izključno nanaša na albanska okolja na Kosovu in nekaj manj v Albaniji. Evidentna pa je manjša razlika med všolanjem žensk in moških (v korist slednjih), kar je treba pripisati še ukoreninjenim arhaičnim predpostavkam o vlogi spolov ter specifičnim družbenim okoliščinam (Gloyer, 2006, 18–21).

Najmanj všolana, izobražena in delovno usposobljena populacija so Romi. V državah z večjim številom pripadnikov te skupnosti (Albanija, Makedonija, Srbija, Bolgarija, Romunija) se to pozna tudi v nacionalnih statistikah. Družbeni položaj Romov je skoraj povsod izrazito marginalen. Zaradi tega in zakoreninjenih družbenih tradicij na eni ter neučinkovitega ali sploh odsotnega institucionalnega nadzora šolanje Romov pogosto ni učinkovito. V tem pogledu se le skromno razlikujejo od nekaterih bistveno bolj razvitih evropskih okolij, na primer Italije ali Španije (Fonseca, 2007, 32–35; 170–177). Problematične so že bivalne razmere; Romi večinoma predstavljajo družbenoekonomsko nižje sloje prebivalstva domala povsod (Zupančič, 2014c).

Bistvene razlike med državami nastopijo na srednji izobraževalni stopnji. Medtem ko je v nekaterih družbah (Grčija, Hrvaška) delež zelo visok – velika večina se jih usmeri v poklicno izobraževanje – je pri drugih opaznejša razlika med spoloma. Osrednji del Balkana ima tudi do 10-% razliko glede všolanja v korist moških.

Tabela 9: Dostop prebivalstva do sanitarij in pitne vode ter izdatki za zdravstvo

Država	Delež BND za zdravstvo 2019	Dostop do sanitarij %	Dostop do pitne vode %
Hrvaška	6,5	97	100
Bosna in Hercegovina	6,9	95	98
Črna gora	6,2	96	98
Srbija	6,5	95	91
Kosovo	–	–	–
Albanija	2,3	95	91
Severna Makedonija	4,0	91	97
Grčija	6,6	99	100
Ciper	3,2	99	100
Bolgarija	4,0	86	99
Romunija	4,0	82	100
Moldavija	5,3	87	87

Vir: Der neue Fischer Weltalmanach 2019, 536–539. The CIA World Factbook 2022–2023

Dober pokazatelj vlaganja držav v socialne in zdravstvene namene je delež izdatkov, ki ga namenjajo za te potrebe. Medtem ko imajo države naslednice nekdanje Jugoslavije ter Grčija večinoma uveljavljen sorazmerno visok delež (blizu 7 %), imajo druge komaj dobro polovico tega (med 4 in 5 %, Albanija pa celo bistveno manj). Nasprotno pa se izkazuje visok delež dostopnosti osnovnih sanitarnih instalacij in pitne vode. Ta tematika je postala v zadnjem obdobju eno ključnih prizadevanj ZN za boljše razmere. Primerjava podatkov z nekaj leti nazaj kaže pri nekaterih postavkah celo nazadovanje. Pri tem gre večinoma le za drugačna, bolj stroga merila in manj za posledice socialne izključenosti.

Tabela 10: Izbrani kazalci družbenoekonomskih razmer v državah na Balkanu

Država	BDP/preb. USD	Prebivalci pod pragom revščine %	Zadolženost delež BDP	HDI rang *	Poraba energije kg/preb. enot nafte *	CO_2 emisije kg/preb. *
Hrvaška	26.500	18,3	77,8	47	1932	4,9
Bosna in Hercegovina	14.300	16,9	39,5	81	1704	8
Črna gora	18.300	24,5	67,2	52	1303	4,8
Srbija	18.200	23,2	62,5	64	2141	6,3
Kosovo	10.800	17,6	21,2	–	1372	–
Albanija	13.300	14,3	71,8	70	648	0,9
Severna Makedonija	15.800	21,6	39,3	78	1402	5,5
Grčija	27.300	17,9	181,3	29	2349	8,4
Ciper	37.700	14,7	97,5	–	–	–
Bolgarija	22.400	23,8	27,4	57	2370	5,6
Romunija	28.800	23,8	36,8	56	1632	3,7
Moldavija	12.300	7,3	31,5	–-	936	1,4

*Vir: *Der neue Fischer-Weltalmanach 2019, 534–539.*
The CIA World Factbook 2022–2023. Obdelava J. Zupančič.

3.3 Jezikovna in etnična sestava prebivalstva Balkana

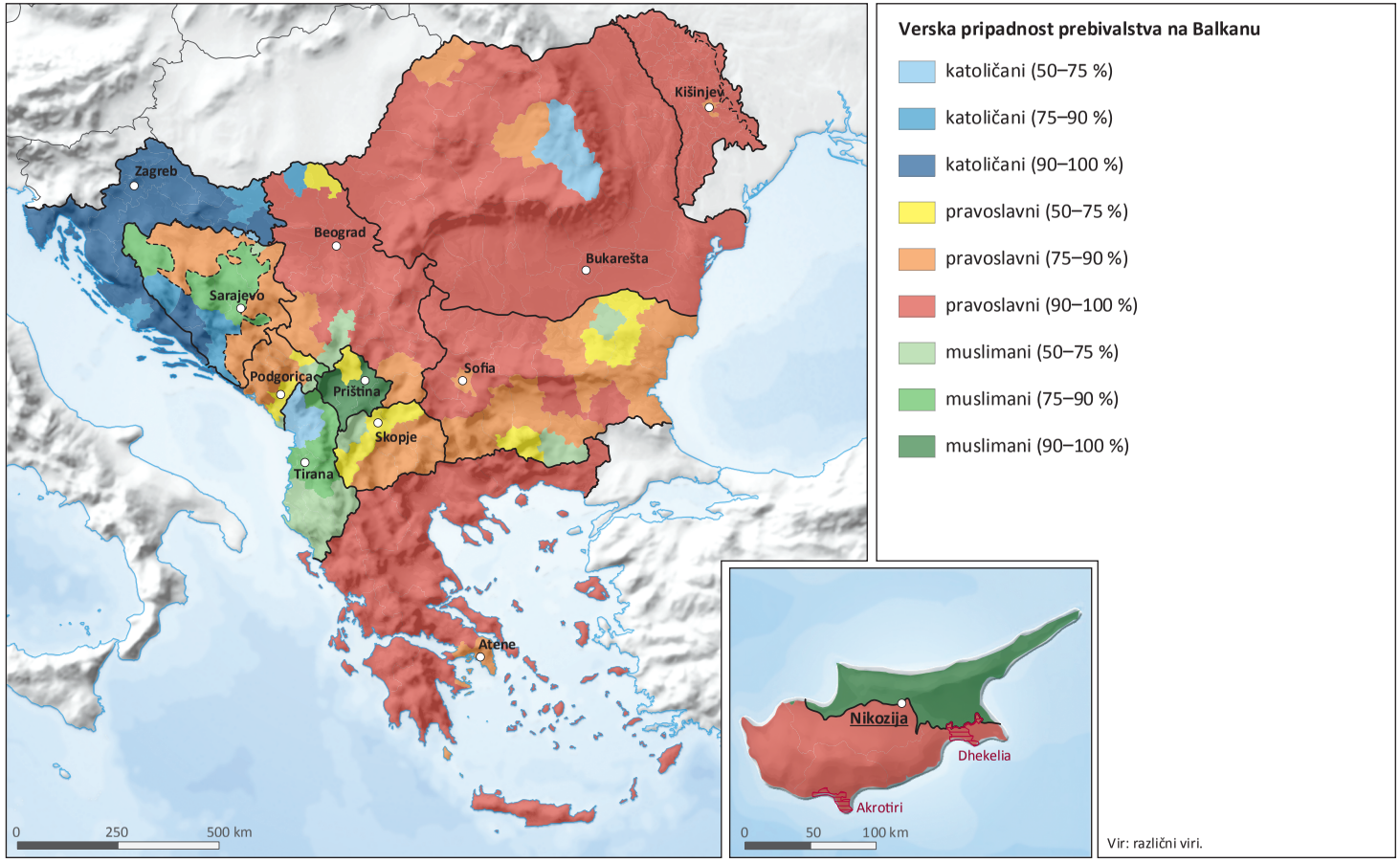
Posebno pozornost namenjamo tudi značilnostim narodne (jezikovne, kulturne) in verske sestave prebivalstva. Narodna pripadnost ima veliko družbeno moč, ki so jo domače elite same, še bolj pa evropska diplomacija kljub dovolj razpoznavnim indikatorjem, da se zaostreni odnosi bližajo konfliktom, očitno podcenjevale. Tudi v fazi reševanja kriz so vsako krizno žarišče reševali ne le posebej, temveč tudi na povsem svojski način. Čeprav si smemo dovoliti misel, da so raznolike razmere in širši mednarodni značaj dopuščali ali celo vzpodbujali taktično prilagajanje okoliščinam, pa po drugi strani ne gre spregledati dejstva, da dolgoročne evropske vizije za nemirni Balkan preprosto ni bilo. Pomanjkanje ustrezne geopolitike EU do tega prostora se očitno nadaljuje (Rogelj, 2006), zato je na poti integracije držav »Zahodnega Balkana« pričakovati še nekaj zastojev. Zmotno je predpostavljati, da bo okvir združene in ekonomsko uspešne EU lahko prekril ali celo odpravil nasprotja med narodi in državami, ki se še sedaj soočajo z resnimi posledicami nedavnih lokalnih vojn, saj so jih mirovne rešitve z oblikami političnega tutorstva (kar nedvomno velja za Bosno

in Hercegovino ter Kosovo) prej postavile v vlogo zamrzlih konfliktov kot pa zgradile temelje združevalni panevropski politiki. Vzorci obnovljenih agresivnih etničnih politik v Vzhodni Evropi ponovno nevralgizirajo še vedno labilne odnose v omenjenih državah toliko bolj, kolikor manj ima EU relevantne moči za reševanje teh problemov (Lončar, 2022).

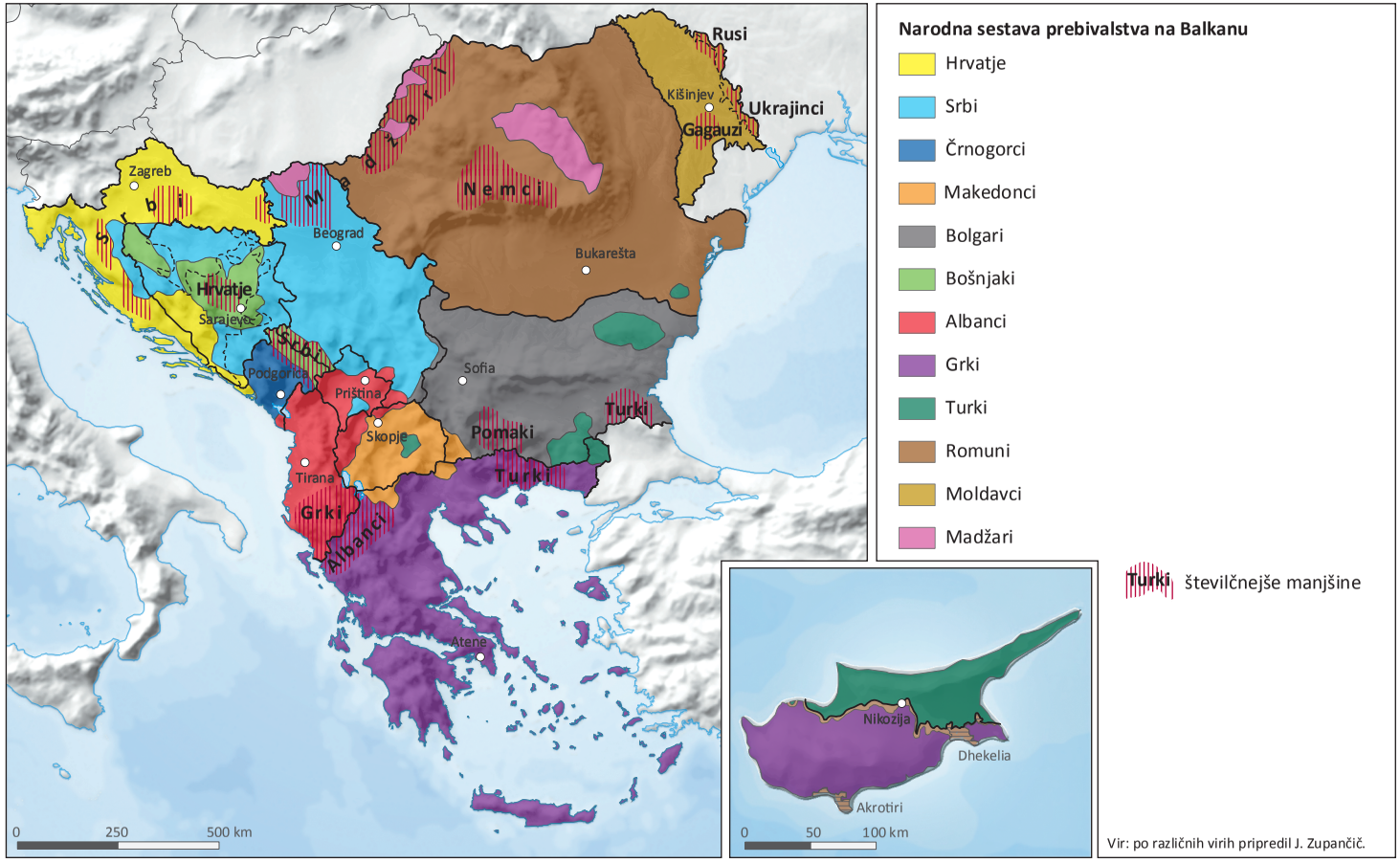
Konfliktni potencial izvira prav iz zapletenih medetničnih razmerij med državami in znotraj njihovih družb. Prikrite agresivne ideologije so dalj časa prisotno dejstvo. Po Seewanu so agresivne ideologije lastne vsem delom Evrope; z nacionalističnimi gibanji se srečujejo tako v utrjenih demokracijah Zahodne Evrope kakor v gospodarsko šibkih in politično labilnih državah na vzhodu in jugovzhodu stare celine (Seewan, 1994, 3–8). V tej luči se zdijo načelna izhodišča, ki jih dokaj blagohotno pošiljata v eter Svet Evrope in Evropski parlament, zgolj izražena želja, nikakor pa ne načrt ali želeni standard evropskih držav. Zato je kazanje s prstom na pregovorno konfliktni Balkan le odmik od realnosti in pravzaprav nadaljevanje pokroviteljskega odnosa do »vmesne Evrope«, ki je bila »pas črepinj« ves čas vzpona evropskih nacionalizmov in imperializmov od srede 19. stoletja dalje. Balkanski prostor je dejansko še vedno poligon, na katerem so ključni igralci v varnem strateškem zaledju zunaj regije. Na mestu je torej vprašanje, kdaj in v kolikšni meri je mogoče teorije in prakse sožitja raznorodnih družb iz Srednje in Zahodne Evrope prenesti v politično prakso malih in etnično heterogenih (oziroma večetničnih) držav Balkana.

Večina narodov Balkanskega polotoka ima v svoji moderni zgodovini (ki je obenem čas oblikovanja narodov kot relativno trajnih družbenih agregatov in tudi nacionalnih držav) izkušnjo bivanja v mnogonarodnih političnih tvorbah. Otomanski, habsburški in ruski (sovjetski) imperij so se zlomili prav na področju upravljanja etnične raznolikosti. Na njihovih pogoriščih so nastale nove nacionalne države kot produkt nacionalnih ideologij, stremečih po lastni, kolikor je le mogoče homogeni državni skupnosti. Toda skoraj vse po vrsti so se soočile z (novo) etnično heterogenostjo. Vendar je treba gledati zapletene etnične procese in medetnične odnose tudi skozi prizmo geopolitik velikih sil oziroma globalnih geopolitičnih razmerij. Slika je tedaj lahko dramatično drugačna.

Jugoslovanska izkušnja je zanimiva, saj je že v začetku negirala Črnogorce kot narod in državo, reducirala pa tudi avtonomistične težnje Hrvatov in Slovencev. Jugoslovanska ideja je tako hitro postala vzvod velikosrbskega nacionalizma, zato je tudi rodila odpor, ki je dosegel vrh med drugo svetovno vojno. Krvava izkušnja nepreglednega medetničnega spopadanja je bila popotnica za urejanje odnosov med državotvornimi narodi. Ti so dobili svoje republike, manjšin pa so se skušali znebiti. Nemce so razselili glede na sklepe Potsdamske konference po koncu druge svetovne vojne ali pa so te le prilagodili lastnim nacionalnopolitičnim interesom (Janko, 1983), in sicer sklicujoč se na dogodke med drugo svetovno vojno (Biber, 1966), pri italijanski skupnosti so to večinoma uresničili (Klemenčič,

Karta 7: Verska pripadnost prebivalstva na Balkanu

Karta 8: Narodna sestava prebivalstva na Balkanu

Zupančič, 2004, 853–896), medtem ko pri madžarski skupnosti zaradi razvoja dogodkov tako na Madžarskem kakor v Jugoslaviji načrtovane množične preselitve niso uspele (Kocsis, Kocsis-Hodosi, 1998). Jugoslovanska država je torej zadržala zunanji okvir, temeljito pa je spremenila notranjepolitični etnični zemljevid.

Rekonstrukcija Jugoslavije po drugi svetovni vojni in zagotavljanje njenih večnarodnih temeljev sta začasno zadostila potrebam nacionalizmov udeleženih narodov. Oblikovale so se tudi meje republik in avtonomnih pokrajin, s podmeno, da so medrepubliške meje notranja jugoslovanska zadeva in imajo zgolj administrativni značaj. To seveda ni bilo tako, saj so imele republike dokaj široko avtonomijo ter so na svojem ozemlju oblikovale nacionalne institucije in vodile nacionalno politiko. S tem so torej republike krepile svojo avtonomijo, realno upravljale ozemlje in dejansko uresničevale obliko omejene državnosti. Medrepubliške meje so vsekakor bile politične meje. Ko je sledil razpad jugoslovanske federacije, so se oglasile težnje po rekonstrukciji in prilagoditvah meja, in sicer zaradi interesa, da se pripadniki enega naroda združijo v eni državi. Soočeni sta bili dve povsem legitimni, toda v praksi pogosto nasprotujoči si načeli: o samoodločbi narodov in o ozemeljski integriteti. Tehtanje obeh načel se je drastično pokazalo pri burnih razpravah ob osamosvojitvi Kosova, ki so jo nekatere evropske države, računajoč na možnost, da utegnejo avtonomaške težnje tudi v njihovem domačem okolju privesti do zahtev po politični secesiji, taktično odklonile. Pri primeru Kosova so torej prevladale opcije, ki so bile bolj naklonjene samoodločbi narodov. Primer Bosne in Hercegovine je imel drugačno izhodišče, saj so tvorci bosanske politične arhitekture izhajali iz načela ozemeljske nedotakljivosti. Ta politični aksiom je dobil domovinsko pravico s Konferenco o varnosti in sodelovanju v Evropi (Helsinki, 1974); iz tega se je pozneje razvila Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE). Bolj kot načelo je tu očitno igrala vlogo njegova pragmatičnost. Vprašanje je torej le, kako v podrobnostih interpretirati pojem politične meje.[43]

V kontekst mejnih disputov sodijo tudi reševanja morskih meja in korekcije poteka mejne črte na kopnem, ki pa dopuščajo določeno taktično prilagajanje. Meje so dejansko »žive«, spreminjajoče se. Za celovitejšo rešitev mejnih sporov, urejanje manjšinskih vprašanj in s tem tudi urejanje bilateralnih odnosov bi verjetno dosegli boljša izhodišča, če bi izhajali iz nasledstvenega svežnja bivše jugoslovanske federacije, vključno s podedovanjem mednarodnih in bilateralnih diplomatskih dosežkov Jugoslavije. Med evropskimi državami so bila glede tega

43 Pri tem ne gre primarno za to, ali so meje oblikovanih političnih enot na ravni nižje od države (na primer regije, avtonomne regije, republike, pokrajine, province ipd.), temveč tudi to, ali so take meje utemeljene z relevantnim sporazumom oziroma drugim mednarodno priznanim ali pa priznanja vrednim aktom.

različna stališča, ker so prevladale parcialne težnje.[44] V duhu evropskega partikularizma deluje EU do Balkana tudi še danes ter razgalja pokroviteljski odnos do celotne balkanske regije in krepak primanjkljaj operativne geopolitike do območij, ki jih šteje za »evropska«, čeprav politiki radi ponujajo evropsko perspektivo kot zagotovilo varnosti, stabilnosti in socialno-ekonomskega razvoja.

Toda vrnimo se k pregledu etnične in verske podobe proučevanih držav, kjer lahko izpostavimo tri ključne značilnosti:

- večina držav je etnično razmeroma heterogenih;
- do etnične homogenizacije je ponekod prišlo na regionalni in lokalni ravni;
- veliko je pojavov, ko so pripadniki enega naroda (ali jezikovne skupine) organizirani v dveh politično-teritorialnih enotah.

Pri pregledu narodne (etnične) strukture prebivalstva je vendarle potrebnih nekaj kratkih pojasnil. Gre za področje, ki ga statistično ponekod beležijo in drugod ne. Poleg različnih kriterijev je treba upoštevati tudi družbeno klimo, še posebej odnos do manjšin, ki lahko statistično pomembno znižuje število in delež manjšinskega prebivalstva. Nekaterih skupin prebivalstva niti ne prepoznavajo kot etnične skupnosti; zanje ne obstajajo. Težavo pri tem imajo posebej Makedonci, saj so v Grčiji le prebivalci grške pokrajine Makedonije (sporno je ime naroda, in ne dejstvo, da ta obstaja),[45] v Bolgariji smatrajo Makedonce za Bolgare in jim torej odrekajo etnično subjektiviteto (Stefanović, Krstić, 1978). Makedonski narodni problem je zelo občuten. Albanci so v okoljih Kosova in Makedonije marsikdaj statistično povečevali svoje število z vključevanjem tudi drugih muslimanskih skupin, Turkov in Torbešev. Muslimanski prebivalci Sandžaka (reg. Sandžaklije) se večinoma opredeljujejo kot »Bošnjaki«, vsi pa zanesljivo ne, saj ima ta opredelitev tudi regionalni prizvok (tej skupini naj bi pripadali predvsem muslimani v Bosni, ki so se po jugoslovanskih statistikah uradno šteli za »Muslimane v pomenu narodnosti«) in je za kar nekaj ljudi taka opredelitev ostala. Bošnjaška narodna identiteta je mlada in ni enako utrjena v vseh okoljih.

Podobno težavo imajo tudi etnične skupnosti, ki nimajo nikjer svoje teritorialne enote z vsaj omejeno avtonomijo. Najštevilčnejša skupnost te vrste so brez dvoma Romi, čeprav jih statistike zajamejo le deloma in je njihovo število navadno podcenjeno. Poleg tega se nekatere skupine Romov opredeljujejo posebej; na primer t. i. Egipčani v Makedoniji (Zupančič, 2014a). Vlahov je po nekaterih navedbah

---

44 Razhajanja pri problemih razmejevanja so do neke mere razumljiva, ker so vselej obstajali različni interesi. Težava je v tem, da EU na institucionalni ravni ni imela nobenega koncepta, kako reševati imanentne politične probleme, ki jih je mogoče pričakovati tako v Evropi kot drugje, posebej v Afriki.

45 Grčija je leta nasprotovala imenu države »Makedonija«, ker naj bi ga ta nekdanja jugoslovanska republika uporabljala z namenom politične integracije zgodovinske grške pokrajine Makedonije. Uradno je morala v mednarodnih odnosih Republika Makedonija uporabljati ime »Nekdanja jugoslovanska republika Makedonija« oziroma FYROM s tujo kratico. Do kompromisa glede imena sta državi prišli s Prespanskim sporazumom leta 2018 in uvedli sedanje ime – »Republika Severna Makedonija«.

v Srbiji in Romuniji veliko več, kot kažejo statistični popisi. Nekateri avtorji Gorane, Torbeše in Pomake družijo v eno skupino ali pa jih vključujejo med etnične Albance (Trifunoski, 1988), čeprav razen nekaj podobnosti zaradi skupne religijske podlage nimajo nič skupnega. Če upoštevamo jezikovne razmere, je to v nekaterih primerih lahko zelo problematično. Realno so bile razlike med hrvaškim, bosanskim, črnogorskim in srbskim jezikom v »jugoslovanskem« obdobju minimalne, ker je bila srbohrvaščina v uradni in javni rabi več desetletij. Jezikovne razlike se sedaj namerno povečujejo. Na drugi strani sta med Albanci uveljavljeni dve različici govorjene in pisane albanščine: na severu gegovska (razširjena v severni Albaniji, uradno uveljavljena na Kosovu) in na jugu toskovska (uradno velja v Albaniji). V vseh naštetih primerih ne preostane drugega kot zanesti se (z vso kritično distanco) na različne ocene, ki pa niso nujno slabše od uradnih statistik (prim. tudi Zupančič, 2013).

Tabela 11: Pregled narodne sestave prebivalstva držav na Balkanskem polotoku

Država	**Število prebivalstva skupaj (tisoč)**	**Število in delež pripadnikov titularnega naroda v državi**	**Skupno število pripadnikov titularnega naroda ne glede na državo (1)**	**Število in delež drugih etničnih skupnosti v državi (2)**	**Število in delež pripadnikov titularnega naroda v sosednjih državah (1)**
Hrvaška (3)	4.437	3.977 (89,6 %)	4.700	Srbi 202 (4,5 %), drugi 258 (5,9 %)	700 (15%)
Bosna in Hercegovina (4)	3.926	1.885 (48 %), Srbi 1.453 (37 %), Hrvatje 550 (14 %) (5)	2.170	drugi 40 (1 %) (5)	(Bošnjaki) 285 (13 %)
Srbija (5)	7.498	6.201 (82,7 %)	8.300	Madžari 292 (3,9 %), Bošnjaki 135 (1,8 %), drugi 870 (6,5 %)	2.100 (25 %)
Črna gora (6)	620	268 (43,2 %)	320	Srbi 198 (32 %)	50 (15 %)
Kosovo	2.127	1.957 (92 %)	(gl. Albanija)	Srbi 113 (5,3 %) Turki 57 (2,7 %)	(gl. Albanija)

Država	Število prebivalstva skupaj (tisoč)	Število in delež pripadnikov titularnega naroda v državi	Skupno število pripadnikov titularnega naroda ne glede na državo (1)	Število in delež drugih etničnih skupnosti v državi (2)	Število in delež pripadnikov titularnega naroda v sosednjih državah (1)
Severna Makedonija	2.022	1.298 (64,2 %)	1.560	Albanci 510 (25,2 %), Turki 79 (3,9 %), Srbi 36 (1,8 %), drugi 99 (4,9 %)	250 (15 %)
Albanija	3.172	3.040 (95 %)	5.650	drugi 132 (5 %)	2.610 (46,2 %)
Grčija (2)	11.147	10.868 (97,5 %)	15.000 (9)	drugi 280 (2,5 %)	832 (7,1 %)
Ciper (8)	1.281	1.050 (82,0 %)	15.000 (9)	ostali 232 (18,0 %) večinoma priseljeni	-
Bolgarija (2)	7.694	6.425 (83,5 %) (7)	6.800	Turki 732 (9,5 %), Romi 355 (4,6 %), drugi 185 (2,4 %)	370 (5,5 %)
Romunija (2)	21.590	19.323 (89,5 %)	22.500	Madžari 1.425 (6,6 %), Romi 550 (2,5 %), Nemci 65 (0,3 %), drugi 240 (1,1 %)	2.250 (10 %)

Država	Število prebivalstva skupaj (tisoč)	Število in delež pripadnikov titularnega naroda v državi	Skupno število pripadnikov titularnega naroda ne glede na državo (1)	Število in delež drugih etničnih skupnosti v državi (2)	Število in delež pripadnikov titularnega naroda v sosednjih državah (1)
Moldavija (8)	3.383	2.700 (75,8 %)	2.700	Romuni 238 (7 %), Ukrajinci 222 (6,6 %), Gagauzi 156 (4,6 %), Rusi 138 (4,1 %), Bolgari 64 (1,9 %), ostali 45 (0,8 %)	-

Viri/Opombe:
(1) preračunano iz različnih virov in ocen;
(2) navedbe po Fischer Weltalmanach 2019, preračunano;
(3) www.dzs.hr/popis stanovništva 2001 / tab. 12, razen stolpcev 4 in 6;
(4) www.fzs.ba/Dem/Popis/Nacionalnost opcine Popis 1991; v nadaljevanju so uporabljene ocene po Fischer Weltalmanach 2019;
(5) ocene za 2006 po Fischer Weltalmanach 2019;
(6) http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm, razen stolpcev 4 in 6;
(7) enako navaja tudi National statistic Institute, Sofia, 2007 (tudi v: http://www.nsi.bg/).
(8) po The CIA World Factbook 2022-2023, preračunano. Za Ciper je etnična struktura podana le za južni del otoka.
(9) Jelinčič Boeta, 2021.
Opomba: državne statistike so nekako po letu 2001 druga za drugo opuščale izvajanja popisa na klasičen (popisni) način in prešle na (cenejšo) registracijo prebivalstva, obenem pa so tudi iz teh evidenc in popisov mnogi prenehali popisovati po narodni in verski pripadnosti ter jeziku, zato so novejši podatki največkrat lahko le ocene na podlagi ekstrapolacije ali pa širših anket.

Večina držav sodi že po lastnih statističnih navedbah med etnično relativno heterogene. To so države, kjer je delež glavne (nazivne, titularne) etnične skupnosti že pod 90 %. Edino Albanija in Grčija odstopata od te podobe in se izkazujeta – vsaj statistično – kot etnično precej monolitni državi. V Grčiji uradno žive samo Grki in narodne pripadnosti popisi niti ne ugotavljajo, prav tako ne v Albaniji. Toda že primer Grčije je nazoren; nekateri viri navajajo za Grčijo vsaj 40.000 Makedoncev ter ravno toliko Pomakov in Vlahov (Aromunov), medtem ko naj bi bilo Turkov več – do 60.000 (Pan, Pfeil, 2000, 77–79). Zanimive so tudi ocene Albancev, saj jih uradne ocene poznajo le nekaj nad 20.000 (Pan, Pfeil, 2000, 77), medtem ko naj bi jih bilo po drugih ugotovitvah veliko več, predvsem v severni regiji Epir, skoraj 200.000 (Jelinčič Boeta, 2021, 21–23). Podobno je tudi

z Makedonci v grški Makedoniji (200.000) (Slovenski veliki leksikon, 2004, 521). Tudi nekateri grški viri govore o skoraj 300.000 prebivalcih grške kulture (torej Grkih) v današnjem albanskem delu Epira (Meta, 2006, 286–288). Nekatere ocene tudi Albanijo že uvrščajo med etnično heterogene, predvsem po zaslugi višjih ocen za Vlahe in Rome; prvih naj bi bilo leta 2003 okrog 139.000, Romov 109.000 in Grkov 66.000. Delež Albancev naj bi tedaj že padel pod 90 %, kar razbija mit o etnično homogeni državi (Bërxholi, 2005).

Posebne vrste problem je makedonsko vprašanje, kjer so se več kot stoletje dolgo odvijale kulturne in politične rivalitete srbskega, bolgarskega, grškega in v novejšem času čedalje bolj tudi albanskega nacionalizma, zato se ocene števila pripadnikov posameznih skupnosti tudi v istem času zelo razlikujejo (Zupančič, 2006a, 139–143). Prav to dilemo glede etnične pripadnosti si je izposodil britanski politični geograf J. Taylor, ko opisuje pojem »balkanizacije«, povzemajoč ne ravno redko stališče, da so Makedonci pač jugoslovanski statistični konstrukt (Taylor, 1989). Kot je bilo že omenjeno, Bolgari v svojih statistikah Makedoncev ne priznavajo kot samostojno narodno skupnost. Zaznal jih je en sam bolgarski popis (leta 1956) po drugi svetovni vojni, ko so bili odnosi med Bolgarijo in Jugoslavijo še dokaj dobri. Tedaj so jih našteli 188.000 (Eberhard, 2003, 416). Deset let pozneje jih isti vir omenja 9.600. Eberhard navaja za leto 1989, povzemajoč britanske ocene,[46] številko 224.900, ki pa je narejena na podlagi ekstrapolacije in ocenjenih učinkov selitev in naravnega prirastka (Eberhard, 2003, 472). Uradna statistika tudi ne pozna Pomakov, sunitskih muslimanov bolgarskega jezika, temveč jih na podlagi jezikovnih kriterijev (enako velja tudi za Makedonce) šteje k večinskemu bolgarskemu prebivalstvu (muslimanski Bolgari). Eberhard (2003, 419; po Seewan, Dippold, 1997, 1250) navaja v preglednici po okrajih skupno 268.971 Pomakov. Najvišji delež (71 %) dosegajo v okraju Smolin. Pan in Pfeil omenjata številko med 200.000 in 280.000 (Pan, Pfeil, 2000, 53; po Krasteva, 1998, 210), Kahl pa celo do 300.000 (Kahl, 2006, 19). Vendar je pomaška zgodba bolj zapletena, saj naj bi po drugih virih ta skupnost zajemala od 170.000 do 260.000 pripadnikov, od tega okrog 30.000 v grški Trakiji. Prav tako ni do konca pojasnjen izvor Pomakov. Del Pomakov naj bi bil po izvoru slovanski (bolgarski), drugi pa naj bi imeli predhodnike v Kumanih, ljudstvu turško-altajskega izvora, ki so bili najprej pokristjanjeni, v otomanski dobi pa so sprejeli islam. Isti vir domneva, da so (vsaj nekateri) lahko tudi potomci ljudstev, ki so jih naselili Turki pri kolonizaciji osvojenih ozemelj (Zimpel, 1997, 427–428). Ker so jih nekateri šteli tudi k Turkom, je to v etničnih statistikah ustvarjalo kar nekaj zmede; povečevalo naj bi število Turkov.

46 https://www.britannica.com/topic/Macedonian-people.

Turkov naj bi bilo po uradni statistiki leta 1992 v Bolgariji še 822.253 (Dimitrov, 1995, 177), leta 2002 pa 746.664,[47] medtem ko Eberhard navaja, povzemajoč oceno Seewana in Dippolda, številko 847.584 (Eberhard, 2003, 419). Pri tem ne pojasnjuje, ali je na to oceno že vplival eksodus okrog 300.000 v Turčijo v osemdesetih letih 20. stoletja, ko so skušali bolgarske Turke nasilno bolgarizirati ali pa pregnati. Mnogi so odšli tudi zaradi poraznih gospodarskih razmer v zadnjem desetletju socialistične bolgarske uprave. Nekatere pokrajine, zlasti obmejna Strandža (ob meji s Turčijo), so skoraj povsem opustele (Karpat, 1990, 7–19). Eberhard navaja na drugem mestu za leto 1992 800.000 Turkov, Makedoncev pa v teh statistikah ni (Eberhard, 2003, 420). Nič manj težav ni pri ugotavljanju števila Romov, druge najštevilčnejše skupnosti v Bolgariji. Po uradnih podatkih naj bi jih bilo leta 2001 še 370.908 in nekaj manj po maternem jeziku (328.000), ocene pa se vzpnejo do 600.000 (Kahl, 2006, 19; enako navaja tudi Krasteva, 1998). Ker prakticirajo različne jezike in veroizpovedi, se v posameznih okoljih zaradi prilagajanja znajdejo tudi med drugimi etničnimi skupinami, kot so Turki, Vlahi, in seveda med večinskim bolgarskim prebivalstvom.

Upoštevanje ocen in ne le uradnih statističnih podatkov spreminja tudi podobo Romunije, največje države Balkanskega polotoka. Medtem ko naj bi po podatkih popisa 2001 znašal delež Romunov 89,5 %, bi ob upoštevanju ocen, da sta številčnejši zlasti madžarska in romska manjšina, delež lahko nazadoval na vsega okrog 80 %. Tako madžarski viri ocenjujejo število Seklerjev (transilvanskih Madžarov) na 2.000.000 (Kocsis, Kocsis-Hodosi, 1998, 25–26). Če k temu prištejemo še t. i. Čangose (madž. Csángó) v romunski Moldaviji, ki jih Sasi ocenjuje na okrog 240.000 (Sasi, 2002), se delež Madžarov poveča na več kot 10 %. Gre za skupino, ki je zaradi izolacije ohranila arhaično različico madžarščine z veliko romunskimi primesmi (moldavski dialekt) in uradne madžarščine praktično ne razumejo. Razhajanja med govorci dialektov in govorci standardnega jezika sicer ne bi smela posebej vplivati na jezikovne statistike in jih vsaj generalizirani prikazi štejejo skupaj (Jelinčič Boeta, 2021, 197).

Kakor že omenjeno, so ocene in popisni podatki o Romih vredni posebne presoje ter upoštevanja tudi socialno-kulturnih in ne le etničnih ali jezikovnih kriterijev (Zupančič, 2013, 28–31). V Romuniji naj bil bilo Romov med 1,5 do 2,5 milijona (Der neue Fischer Weltalmanach 2009, 390). Uradne statistike so jih leta 1991 zabeležile 409.723 (Costachie, 2000, 120). Možno je, da so nekateri pisci šteli k Romom tudi Vlahe, in sicer zaradi njihove arhaične družbene strukture in deloma prisotnih nomadskih praks, ali pa se število Romov zaradi različnih interesov napihuje (Haarmann, 2004).

47 www.nsi.bg/Census_e/Census_e.htm.

Nemško prebivalstvo v Romuniji je bilo v preteklosti številčno. Še leta 1930 štela skoraj 750.000 oseb (746.000; Eberhard, 2003, 299). Po izvoru se deli v dve skupini: banatske Nemce, ki so to območje naselili v valu pozne agrarne kolonizacije južnega roba Panonske kotline v 18. stoletju, ter bistveno starejšo skupino Sasov, ki so se naselili v visokem srednjem veku med 12. in 13. stoletjem, večidel kot rudarji in obrtniki (Mann, 1998). Zaradi odselitev po drugi svetovni vojni (pregon Nemcev) in nato še programirane vabljene selitve v poznih osemdesetih letih 20. stoletja v Nemčijo se je skupina močno zmanjšala (Haarmann, 2005). Nemška skupnost je bila tudi najbolj na udaru ob nasilnem spreminjanju toponimov, saj se je značaj saških naselij v južni Transilvaniji povsem spremenil. Mnoga naselja so tudi povsem zamenjali z novimi državnimi posestmi. Starožitne saške vasi so zamenjali bloki sredi polj (Nicolae, 2000, 1–6). Ob popisu leta 1991 so zabeležili še 119.436 (Costachie, 2000, 120), leta 2002 pa komaj še okrog 60.000 Nemcev (Kahl, 2006, 55–57). Vendar tem podatkom ni povsem zaupati, saj kažejo nemške manjšine trend povečevanja marsikje po Evropi, in sicer spričo dvigajočega se pomena nemščine kot poslovnega jezika.

Zelo zanimiv primer je Črna gora. Po številu prebivalcev najmanjšo balkansko državo, ki ima stare zgodovinske korenine in s prvo Jugoslavijo prekinjeno državniško kontinuiteto, naseljujejo Črnogorci kot dominantna etnična skupnost. Toda njihov delež je med vsemi primerjanimi državami najskromnejši. Paradoks pa je, da je delež Črnogorcev najbolj nazadoval prav v fazi osamosvajanja države. Verjetno je na to bolj kot realna sprememba identitete vplivala kalkulacija dela črnogorskega prebivalstva, da je v danih razmerah smiselna povezanost (zaradi gospodarskih in političnih razlogov) s Srbijo (Zupančič, 2010). Vendar je spričo večje demografske vitalnosti Bošnjakov (v Sandžaku) in Albancev (na jugovzhodu) pričakovati tudi naraščanje števila teh dveh skupin, tako da se lahko delež Črnogorcev še naprej zmanjšuje (Zupančič, 2011, 16).

Podobno je pričakovati tudi v Makedoniji, čeprav so tam razmere bistveno bolj zapletene. Naglega povečanja deleža Albancev ni pripisati le visoki rodnosti znotraj te skupnosti, temveč tudi priselitvam v času po eksodusu s Kosova leta 1999. Mnogi begunci se niso vrnili, temveč se je znaten del naselil na robovih mest, zlasti Kumanova, Skopja in Tetova. Kritični pretres zadnjih treh popisov, torej 1991, 1994 (popis 1992 je zaradi pritiskov doživel neke vrste ponovitev leta 1994 in ni pokazal večjih odstopanj) ter 2002, kaže opazno povečanje deleža in absolutnega števila Albancev. Tako so v Kumanovu prvič presegli 50-% delež (Madjevik, 2006, 142–147). Mesto je v naslednjem desetletju še močno spremenilo etnično podobo in postalo pretežno albansko (Zupančič, 2006a, 146–147). Tudi zadnji popis 2021 je postal prizorišče ostrih družbenih diskusij v tej državi glede ugotavljanja narodne sestave prebivalstva. Popisu oporekajo korektnost. Druga tendenca krepitve albanskega elementa v Makedoniji

pa nastopa zaradi asimilacije nekaterih manjših skupin (na primer Goranov, Torbešev, pa tudi Turkov), zaradi čvrstosti in še vedno močnega socializacijskega učinka in vpliva družinskih vezi, deloma pa tudi vloge albanskega jezika v javni rabi (Trifunoski, 1988). V zadnjem desetletju se razmere spreminjajo v prid povečevanja turškega etničnega elementa. Turški gospodarski in kulturni (jezikovni, verski) vpliv je v Severni Makedoniji zelo močan. Poleg tega je treba upoštevati še dve skupnosti, ki sta statistično »manjši« zaradi razpršenosti in neorganiziranosti. Prvi so Vlahi oziroma Aromuni, ki jih regionalno, zlasti v južni Makedoniji, označujejo kot Cincarje. Po statistikah sicer ne dosegajo 10.000 oseb,[48] toda nekateri jih ocenjujejo na okrog 200.000 (Prevelakis, 1996, 168). Isti avtor navaja tudi bistveno povečano oceno števila Romov; namesto statističnih okrog 54.000 naj bi jih bilo nad 200.000 (isti vir), po drugih navedbah pa celo okrog 260.000 (Klopčič, Polzer, 1999). Vendar so take ocene verjetno pretirane (Madjevik, 2006, 144). Pri Romih je različno etnično opredeljevanje pogost pojav (prim. Zupančič, 2014c).

V Srbiji je potem, ko je doživela erozijo državnega ozemlja zaradi osamosvojitve Črne gore in nato še Kosova, statistična slika pričala kazati (po desetletjih nasprotnih teženj) bolj srbsko podobo. Opazne spremembe so nastale v Vojvodini, in sicer zaradi selitev, ki so jih sprožile razmere v času Miloševićevega režima, in vpetosti Srbije v vojaške konflikte na ozemljih nekdanje federacije. Zaradi strahu pred vpoklicem v vojsko in zaradi slabih gospodarskih razmer je Srbijo po ocenah zapustilo več kot 10.000 ljudi. Toda po drugi strani sta bila zlasti Vojvodina in območje Beograda prizorišče doseljevanja beguncev; leta 1996 jih je bilo še nad 600.000 (Kicošev, 2006, 154–155). Zato se je delež Madžarov opazno znižal, na manj kot 300.000, leta 1991 je znašal še 344.000, leta 1961 pa še okrog 450.000 (Eberhard, 2003, 387–388). Ob popisu leta 2002 so jih našteli 293.299 (Klemens, 1995, 65). Delež Srbov se je povečal, vendar ne povsod. Zlasti na jugu sedaj potekajo podobni procesi kot na Kosovu. Število Albancev zaradi bistveno višje rodnosti večinoma narašča, niti radikalizirani odnosi zaradi kosovske krize jih niso bistveno omajali; po popisu 2002 jih je bilo 61.647, večinoma na jugu. Tudi v Srbiji so po ocenah Prevelakisa Romi in Vlahi številčnejši; prve ocenjuje na več kot 120.000, Vlahe pa na več kot 200.000 (Prevelakis, 1996). Skoraj tolikšno število so dokazovali popisi leta 1953 (Kocsis, 2007, 61–63). Močno je nazadovalo tudi število Bolgarov, leta 1953 še 56.000, leta 2002 pa le še 20.497. V literaturi se navajajo tudi druge številke, odvisno od interpretacije popisnih rezultatov (Klemens, 1994, 16–19). Tega se ne da pojasniti zgolj z večdesetletno stalno tendenco demografskega praznjenja, temveč tudi s spremembami identitete.

48 www.stat.gov.mk.

Med države z izrazitimi težnjami etnične homogenizacije sodi Hrvaška. Poleg eksodusa večjega dela Srbov po operaciji »Nevihta«[49] leta 1995 se je število Srbov več kot prepolovilo, spremenila pa so se tudi območja naselitve. V jugoslovanskem obdobju je bila to še številčna in vplivna skupnost; leta 1991 jih je bilo še 581.000 oziroma nad 12 % (Klemenčić, 1993), leta 1971 pa celo 626.789 ali skoraj 15 % (Roksandić, 1991). Zaradi navedenih dogodkov pa je njihovo število nazadovalo na vsega 202.000 leta 2001. Še bolj zanimiv je podatek, da je le četrtina (okrog 50.000) oseb pri zadnjem popisu navedla srbščino kot svoj materni jezik. Pri teh procesih ne gre prezreti bega Italijanov po drugi svetovni vojni; po oceni se jih je iz Istre in Dalmacije odselilo vsaj 130.000 (Magocsi, 2002, 191–193).

Prav tako je prišlo do izrazite regionalne etnične homogenizacije v Bosni in Hercegovini, čeprav so deleži treh ključnih skupnosti, torej bošnjaške, srbske in hrvaške, ostali približno v podobnih razmerjih kot pred jugoslovanskimi vojnami. V primeru Bosne, deloma velja tudi za Srbijo, je treba omeniti fenomen »Jugoslovanov«. V multietnični jugoslovanski federaciji je poskus, da bi se vzpostavil »jugoslovanski« narod, naletel na različen, večinoma pa odklonilen odnos. Tudi ta poteza kaže, da so politične elite podcenile moč nacionalnih občutij in predvsem izjemne družbene dimenzije, ki se vzpostavlja prek narodne/etnične pripadnosti. Toda v nekaterih okoljih je poskus naletel na sorazmerno ugoden odmev. Popis leta 1981 je pokazal kar na skoraj 1,4 milijona pripadnikov (Veliki geografski atlas Jugoslavije, 1987; tabele), ki pa se je povsem decimiral do naslednjega štetja leta 1991, ki so ga v nekaterih delih že pričakali skoraj z orožjem v rokah. Trinarodna Bosna in Hercegovina je doživela izmed vseh območij nekdanje Jugoslavije najbolj radikalne spremembe, saj je morala domove zapustiti polovica prebivalstva (Pirjevec, 2001). V letih od 1961 do 1991 se je delež Hrvatov znižal z dobre petine (21,7 %) na 17,4 %, še bolj pa delež Srbov, ki so s skoraj polovice (43 %) nazadovali na manj kot tretjino (31,2 %), delež Bošnjakov (ki so bili leta 1961 šteti kot »Muslimani v etničnem smislu«, leta 1971 pa »Muslimani v pomenu narodnosti«; Bošnjaki so postali narod šele v devetdesetih letih) pa se je od četrtine (25,7 %) povzpel na 43,5 %. Vojno dogajanje in uveljavitev dvostopenjske federacije sta uveljavila povsem nova razmerja. Republika Srbska je ohranila večji del ozemlja (49 %), na katerem sedaj živijo večidel le Srbi, bošnjaško-hrvaška federacija pa je uveljavila nekatere etnično dokaj homogene kantone (Zahodnohercegovski – hrvaški, Cazinska krajina – bošnjaški) in nekatere mešane (na primer Mostarski). Po četrt stoletja je težko soditi, ali je bil Daytonski sporazum ustrezna rešitev, glede na to, da je tutorstvo EU (Urad visokega predstavnika) še vedno pomemben

49 Hrv. Oluja; vojaška operacija reorganizirane hrvaške vojske, ki je v petih dneh obsežnih operacij med Savo na severu in jadransko obalo pri Šibeniku na jugu porazila uporniške milice in paravojaške enote t. i. SAO Krajine. Sledil je eksodus srbskega prebivalstva.

stabilizacijski dejavnik. Sarajevo je kljub krvavim izkušnjam in številnim zameram v marsičem zadržalo svojo multietnično podobo. Zdi se, da je bil sporazum iz leta 1995 etapa, ki ni potrebovala evolucije in nadgradnje (Nurković, Mirić, 2006, 421–436), s čimer se poglablja vtis o inferiornosti Balkana kot evropske regije v celoti (Ćurak, 2002). Vse bolj etnično raznoliko strukturo dobiva tudi zvezni distrikt Brčko, katerega poseben status postaja privlačen za doseljevanje predvsem zaradi gospodarskih perspektiv.

3.3.1 Nedržavni narodi in etnične skupnosti na Balkanu

Za nedržavne narode veljajo tisti, ki so kot skupnosti socialno in kulturno izgrajeni ter imajo vsaj nekatere oblike trajne medsebojne povezanosti, niso pa si izoblikovali državne organizacije. Številčnost načeloma ni ključno merilo ločevanja med kategorijo »naroda« in »etnične skupine«, a je za njihovo organiziranost in obstoj izrednega praktičnega pomena. Vrh vsega je razvrščanje po tem kriteriju zaradi slabosti statističnega ugotavljanja pripadnikov tudi zelo problematično. Statistični popisi so se doslej izkazali kot mehanizem za statistično redukcijo manjšinskega prebivalstva, ne glede na to, ali gre za klasične manjšine kot del naroda v drugi državi ali pa za nedržavne etnične skupnosti (Zupančič, 2022, 158). Tudi sklenjena in tradicionalna poselitev ni odločilno merilo, čeprav jo mnogi avtorji radi navajajo kot pomembno okoliščino. Politično je bolj izpostavljena teritorialnost etničnih skupnosti, kar razlagamo kot splet povezanosti skupnosti in teritorija. Ko gre za upravljanje s strani držav, postanejo vezi manjšinskih etničnosti in njihovih poselitvenih teritorijev sekundarne. Države imajo interes nadzora in upravljanja na celotnem teritoriju in se navadno ne ozirajo na specifične potrebe teh etničnih skupnosti. Tak položaj neredko privede do nasprotij med državnimi interesi ter interesi skupnosti. Po drugi strani pa imajo države do dela naroda, ki živi v drugi (navadno sosednji) državi, običajno zaščitniško držo, kar se skoraj neogibno nanaša na teritorij poselitve manjšinske skupnosti, posredno pa torej tudi na teritorijsosednje države. Zato so se v političnih in upravnih praksah oblikovali različni modeli upravljanja takih etničnih situacij (Sanguin, 1993, 10–18). Take situacije so v Evropi pogoste in prav tako tudi na Balkanu.

V nadaljevanju so najprej navedeni narodi brez držav in različne etnične skupnosti, pozneje pa so opredeljene politično-teritorialne spremembe in njihov vpliv na nedržavne narode.

Balkanski polotok je zaradi burnih političnih procesov izredno pester. K etnizaciji posameznih skupin prebivalstva je v nekaterih primerih izdatno prispevala verska pripadnost prebivalstva. Tako prebivajo Pomaki, muslimani bolgarskega jezika (ocenjujejo jih na 190.000 do okrog 260.000 (Kahl, 2006)), v goratih območjih Rodopov v Bolgariji in Grčiji. Tem so sorodni Torbeši (okrog 40.000) v goratih predelih osrednje Makedonije (muslimani makedonskega jezika) in Gorani (okrog 25.000)

na območju Šarskega gorstva na Kosovu in v Severni Makedoniji. Gorani imajo lasten jezik, podoben tako srbskemu kot makedonskemu (Zupančič, 2009, 111–115).

Posebna etnična zgodba so Bošnjaki. Geografsko jedro etnogeneze Bošnjakov je bila Bosna in Hercegovina. V jugoslovanskih statistikah so bili »Muslimani«. V zgodovinsko opredeljeni pokrajini Sandžak Bošnjaki poudarjajo svojo regionalno pripadnost – Sandžačani (srb. Sandžaklije). Bošnjaki (okrog 2,5 milijona) so se kot etnična in politična kategorija dooblikovali zelo pozno; tako so se pričeli imenovati šele proti koncu 20. stoletja (Bojić, 2001). V času po razpadu jugoslovanske federacije je Bosna in Hercegovina, razpeta med interese Srbov, Hrvatov in Bošnjakov, tonila v večletno vojno, iz katere je po mednarodnem posredovanju izšla današnja specifična ureditev daytonske Bosne in Hercegovine.

Zelo samosvoj narod so tudi pretežno pravoslavni[50] Gagauzi v Moldaviji (165.000), ki govore jezik turške jezikovne skupine. Gagauzi so v Moldaviji na svojem naselitvenem ozemlju razglasili samostojnost, ki pa ni dosegla mednarodnega odmeva. Po ruskem posredovanju se je Gagauzija z visoko stopnjo avtonomije vrnila v moldavske državne okvire (King, 2000, 178–180). Približno 10.000 jih živi tudi v Romuniji, vendar prostorsko razpršeno.

Posebej je treba omeniti dva nedržavna naroda, naseljena razpršeno v več državah: Vlahe in Rome. Zanje je bila značilna določena oblika nomadizma in razmeroma pozna stalna naselitev. Vlahi (tudi z drugimi imeni, kot so Aromuni, Cincarji in Čobani) naseljujejo nesklenjene otočke v goratih predelih južne Romunije, Srbije, Makedonije, Albanije in Grčije, posamezni drobci pa segajo na zahod prek Bosne vse do slovenske Čičarije. Ocene števila Vlahov so zelo različne, od nekaj deset tisoč do pol milijona (Seewan, 1994; tudi Zimpel, 1997). Ugotavljanje njihovega števila je težavno zaradi pomanjkanja jezikovnih instrumentov pri popisih prebivalstva v različnih državah. Zaradi jezikovnih razlik in življenja na medsebojni distanci se močna skupna zavest ni oblikovala, pač pa jo nadomešča krepak občutek kolektivne socialne in kulturne povezanosti ter obenem tudi navezanosti na ožje teritorije. Vlahi so širok pojem, ki zajema več skupnosti: Karavlahi (v Srbiji in deloma Bosni), Kucovlahi, Morlaki (v Dalmaciji), Čiči (Istroromani), Karaguni (Epir v Grčiji), Karakačani (v Grčiji in južni Bolgariji), Makedonarmani (v vzhodni Makedoniji), Muzakijci, Cincarji (v južni Srbiji), Munčani, Ungurjani in Bufani. Skupaj naj bi jih bilo okrog 640.000 (Jelinčič Boeta, 2021, 326–330).

O Romih kot pomembni in v vseh državah Balkana prisotni etnični skupnosti je bilo že nekaj omenjeno. To je najštevilčnejši nedržavni narod v Evropi, obenem tudi dokaj posebna in še s kom težko primerljiva narodna skupnost. Prisotni so po skoraj vseh evropskih državah, Balkan pa je nedvomno eno od najpomembnejših demografskih jeder tudi v svetovnem okviru (Štrukelj, 2004). Tudi zanje je v rabi

50 Manjša skupina Gagauzov živi tudi v Turčiji. Ti so večinoma sunitski muslimani.

več imen, kar deloma razkriva njihovo raznoliko selitveno tradicijo in vpliv domačih okolij. Poleg starega poimenovanja »Cigani« ali na Pirenejskem polotoku »Gitanos« ter v Franciji »Gitane«, kar je prek angleščine razširilo izraz »Gypsy«, so znana imena tudi Sinti (srednjeevropska oziroma »nemška« veja Romov), »potujoči« (Travellerji), na Balkanu pa se ponekod sami imenujejo »Egipčani« (Đurić, Tomašević, 1988, 4–9). Po nekaterih ocenah jih je od 3,2 milijona (Pan, Pfeil, 2000, 11) pa do 6 milijonov samo v Evropi, na svetu pa zanesljivo prek 12 milijonov (Haarmann, 2004, 268). Nekatere ocene gredo tudi do 30 milijonov (Slovenski veliki leksikon, 2007, 1839), vendar takega naziranja statistike tudi približno ne podpirajo. Ne gre pa prezreti, da imajo Romi prav na Balkanu svoje demografsko težišče in da se tu stikajo tri različne veje romske populacije glede na jezikovne značilnosti. Posebnost Romov v naselbinskem smislu je, da so zaradi pozne stalne naselitve oblikovali največkrat ločen in večinoma marginaliziran poselitveni prostor v obliki urbanih in ruralnih »romskih« naselij (Zupančič, 2014c). Na Balkanu je posebej pogosta bivalna praksa Romov oblikovanje sorazmerno velikih naselbin na periferiji mest, in sicer v zelo slabih bivalnih razmerah (Vuksanović-Macura, Macura, 2007, 12–25).

V Romuniji se na severu in vzhodu javljajo (poleg že omenjenih Madžarov – Čangov) tudi Rutenijci, Rusini, Bojki, Hutsuli in Lemkosi. Enotna oznaka za te je slovanski jezik z narečnimi razlikami in regionalno pripadnostjo, sicer pa so jih po najbližji etnojezikovni skupnosti šteli med Ukrajince na zahodnem delu teritorija tega velikega etničnega korpusa. Statistike pa jih beležijo različno, sploh če živijo kot izolirane skupnosti v Panonski nižini na Hrvaškem in v severni Srbiji (Fernández-Armesto, 1997, 273–275).

3.4 Verska sestava prebivalstva na Balkanu

Pri orisih verske pripadnosti na Balkanu lahko v literaturi pogosto najdemo različne superlative. Večinoma niti niso upravičeni, saj je pestra konfesionalna pripadnost odraz dinamičnih selitvenih procesov, ki v konvergenčna območja prinašajo ljudi iz različnih etničnih in kulturnih okolij ter skupaj z njimi tudi religijske pripadnosti in načine njihovega izražanja. Verska raznolikost in pomešanost je zato bolj regionalno in lokalno izražena. Ker je Balkan versko stični prostor, kjer se srečujejo tri velika verstva (katoličtvo, pravoslavje in sunitski islam), se temu pojavu namenja večja pozornost, saj je zaradi odsotnosti drugih družbenih institucij neredko igral pomembno vlogo združevalca ter objekta in simbola identifikacije na eni ter razpoznavanja na drugi strani. To je morda dajalo vtis večje pomembnosti verskega prepričanja in zlasti njegovega javnega izražanja, kot pa je to v resnici bilo.

Tabela 12: Verska sestava prebivalstva držav Balkana

Država	Katoliška %	Protestantska %	Pravoslavna %	Islamska %	Brez vere %	Drugo %
Hrvaška	86,3	0,3	4,4	1,5	4,0	3,5
Bosna in Hercegovina	15,2	–	30,7	50,7	1,1	2,3
Črna gora	3,5	–	75,0	15,0	0,0	6,5
Srbija	5,0	1,0	84,6	3,1	1,0	5,3
Kosovo	2,2	–	1,5	95,6	–	2,9
Albanija	10,0	–	6,8	56,7	2,5	16,9
Severna Makedonija	–	–	64,8	33,3	–	5,0
Grčija	–	–	81,9	2,0	10,0	3,0
Ciper	2,9	2,0	89,1	1,8	3,7	0,5
Bolgarija	–	–	59,4	7,8	12,0	2,0
Romunija	4,3	6,4	81,9	0,9	0,2	5,3
Moldavija	–	2,6	90,1	–	1,0	6,9

Vir: The CIA World Factbook 2022–2023

Pogled na verski zemljevid Balkana razkrije delitev držav v tri skupine: pretežno katoliško Hrvaško, države pravoslavne provenience (Srbija, Črna gora, Romunija, Moldavija, Bolgarija, Makedonija, Grčija in Ciper) ter območja prepletanja dveh ali treh večjih religij, ki se od Bosne in Hercegovine nadaljujejo v Sandžak in prek Kosova v Albanijo ter deloma še v Makedonijo. Verski mozaik je regionalno dokaj prepleten, muslimansko večino pa imata Kosovo in Albanija, in sicer v glavnem sunitsko smer. Na Kosovu in v Zahodni Makedoniji je med muslimani precej bektašev.[51] Muslimanov je v Bosni in Hercegovini slaba polovica, v Albaniji pa nekaj več. Verska statistika Albanije je bolj zapletena, ker je po nekaterih navedbah veliko agnostikov, ki torej ne prakticirajo nobene vere, pridružujejo pa se različnim festivalom verskega značaja, ker jih okolje prepoznava kot nacionalne. Črna gora in Makedonija imata regionalno pretežno islamske predele, čeprav večinsko sodita v tabor držav s prevlado pravoslavnih skupnosti.

Toliko večje pa so regionalne razlike tam, kjer prihaja balkanski etnokulturni in religiozni »filigran« posebej do izraza in morda obiskovalca prepriča o

51 Bektaši so nasledniki islamskega nauka, ki priznava dvanajst imamov in predvsem Alija. Dejansko so po izvoru bliže šiitski veji islama. Utemeljitelj je bil Veli Bektaš, struja je imela močan vpliv v turškem imperiju, ker so ji pripadali zlasti janičarji. Pozneje se je bektaštvo bolje ohranilo na periferijah Otomanske države, tako tudi na Balkanu. Značilno je, da imajo poleg (sorazmerno strogega) razumevanja korana tudi nekatere predislamske prakse (Rebić, 2007, 112).

posebnostih tega prostora. Prepletanje etnokulturnega in verskega doživljanja je v postsocialističnih družbah precej značilno tudi zaradi tega, ker so se ljudje pod pritiski do religije zelo netolerantnih marksističnih doktrin zatekali k mimikriji narodne kulture, lokalnih tradicij in verskih praks. V pokrajini pa je versko ozadje vendarle na neki način vidno (Unwin, 1998, 56–61). V splošnem delež versko opredeljenih postopoma nazaduje ter pušča mesto versko indiferentnim agnostikom (ki se za vero ne zmenijo) in ateistom, deloma pa njihovo vlogo povezovalnega družbenega člena prevzemajo nove oblike praks, ki imajo vsaj versko ozadje, čeprav duhovnosti dejansko ne ponujajo. Deloma pa gredo trendi tudi v smer povečevanja intenzivnosti verskega življenja, vključno z radikalnimi razumevanji in posledično tudi življenjskimi slogi. To je značilno predvsem za muslimanska verska okolja. Oblačilna kultura, prehranjevanje, družbene vrednote, odnosi med spoloma in druga vsakodnevna izražanja verske gorečnosti imajo neredko politično konotacijo in tudi motivacijo skupin, ki tako manifestiranje verske pripadnosti stimulirajo (Tomalin, 2013). V Makedoniji, Albaniji, Bosni in Hercegovini ter na Kosovu so naraščanje nošenja muslimanskih naglavnih rut ter obnavljanje in gradnja novih mošej z docela enoličnim gradbenim slogom v visoki korelaciji z naraščanjem rabe turškega jezika in turškega kulturnega vpliva.

Pretežno katoliška Hrvaška ima jedro pravoslavnega prebivalstva v vzhodni Liki in Severni Dalmaciji. Državljanska vojna[52] je s svojimi posledicami močno reducirala delež in tudi gostoto pravoslavnega (etnično srbskega) življa oziroma je ta v večji meri sledil tokovom urbanizacije in litoralizacije. Preostali predeli so večinoma katoliški in tudi sicer ima katoliška cerkev v sodobni hrvaški družbi dokaj opazno vlogo. Razdeljenost na škofije (hrv. *biskupije*) kaže velike razlike med dokaj razdrobljeno strukturo v jadranskem loku v nasprotju s povprečno precej večjimi enotami v panonskem delu države. Hrvaško prebivalstvo v Bosni in Hercegovini je skoraj izključno katoliško, z izrazito koncentracijo v zahodni Hercegovini, osrednji Bosni in v nekaterih delih Bosanske Posavine (Đordić, 1996, 156–159). Protestanti so prisotni skoraj izključno v panonskem delu v mestnih naseljih. Pripada jim znaten del madžarske in nemške manjšine. Zaradi precej intenzivnega priseljevanja se je povečal tudi delež muslimanskega prebivalstva v velikih mestih (Zagreb, Reka); večinoma so se priselili iz Bosne in s Kosova.

Bosna in Hercegovina ima izrazito mozaično versko sestavo, saj so v večjih deležih prisotne vse tri verske skupnosti. Cazinska krajina je večinoma muslimanska, medtem ko je vmesno gorato in hribovito zaledje pretežno pravoslavno,

52 Na Hrvaškem ta dikcija ni priznana, saj se šteje, da je Srbija kot stvarna, predvsem v militarističnem smislu, naslednica jugoslovanske socialistične federacije izvajala oblike odkrite agresije. To sicer povsem drži, a položaj Srbov in dejstvo, da se je večji del srbske skupnosti znašel na drugem bregu – torej kot uporniki s podporo jugoslovanske alias srbske politične ter vojaške elite – pričata, da je bil to vojaški spopad med dvema deloma (skupinama) hrvaških državljanov, kar ustreza konceptu državljanske vojne.

zahodna Hercegovina skoraj izključno katoliška, vzhodna Hercegovina pa zopet pravoslavna (Velikonja, 1998). Taka struktura in velika, tudi lokalno zelo pestra pomešanost je rezultat specifičnih političnih okoliščin in zgodovinskega razvoja Bosne in Hercegovine kot najbolj proti zahodu eksponiranega teritorija otomanske Turčije (Bojić, 2001). Pestrost je bila značilna zlasti za mestna okolja zaradi priseljevanja grške, judovske, armenske in beneške diaspore. Marsikje tudi ruralni predeli te države izkazujejo zgledno pomešanost na lokalni ravni (Veliki geografski atlas Jugoslavije, 1987). Zaradi vojne v letih 1992–1995 so se korenito spremenila lokalna in regionalna razmerja in prispevala k bistveno večji regionalni homogenosti, o kateri ni primernih popisnih podatkov, temveč le ocene. Medtem ko je bil bosanski sunitizem pred temi pretresi že dokaj sekulariziran, je omenjena vojna kontekstualno prinesla tudi nove pojave verskega radikalizma. Šteje se, da imajo pri tem kapitalski tokovi iz bogatih arabskih držav in Irana zaradi sponzoriranja gradnje verskih objektov (mošej, šol) določen, a težko merljiv vpliv (Botić, 2013a, 140).

Intenzivne spremembe v razporeditvi prebivalstva glede na versko (konfesionalno) pripadnost so potekale tudi že v času jugoslovanske industrijske ekspanzije. Osrednja Bosna je bila za industrializacijo in modernizacijo zelo pripraven, malodane idealen teritorij. Bogata je bila z rudami in energetskimi viri, imela je ugodno strateško lego v središču Jugoslavije in bila je multietnična. Slednje se sicer ne bere kot eden izmed lokacijskih faktorjev za model socialistične industrializacije, a je v sklopu družbenih odnosov imelo določeno težo. Motiv oblikovanja »jugoslovanskega naroda« je bil privlačen prav na bosanskem primeru.[53] Rast mest na podlagi priseljevanja versko raznolikega prebivalstva zaradi dela v industrijskih obratih in rudarstvu je že prej zapleteno versko podobo te dežele korenito spremenila. Vsa velika mesta v bivših jugoslovanskih republikah so bila privlačna za doseljevanje iz različnih predelov jugoslovanske federacije, zato je bila heterogenizacija pričakovano intenziven proces. Posebej velja to za Beograd, Zagreb, Ljubljano, Sarajevo, Split in Reko (Žuljić, 1989).

Črna gora je versko zelo homogena v osrednjem delu; to je t. i. stara Črna gora, kjer prevladuje pravoslavno prebivalstvo s sedežem na Cetinju (črnogorska eparhija). Ta avtokefalna cerkev se sedaj ujema z državnimi mejami Črne gore, zgodovinsko pa je bila manjša oziroma se je prilagajala teritorialnemu razvoju države (Rebić, 2007, 217). Vendar je religijska realnost Črne gore veliko pestrejša, odraz predvsem zgodovinskih politično-teritorialnih sprememb in le v skromni meri novejših selitvenih procesov. Na severu v črnogorskem delu Sandžaka prevladuje muslimansko prebivalstvo, ki se etnično opredeljuje za Bošnjake. V

53 Tipična reakcija ljudi v multietničnih okoljih je, da so do narodne (verske, kulturne, jezikovne ipd.) pripadnosti senzibilni. Navajanje, da je narodna pripadnost nepomembna (»nihče se ni zmenil, kdo je kdo«) ustvarja lažen občutek, da za medetnično toleranco ni treba delati.

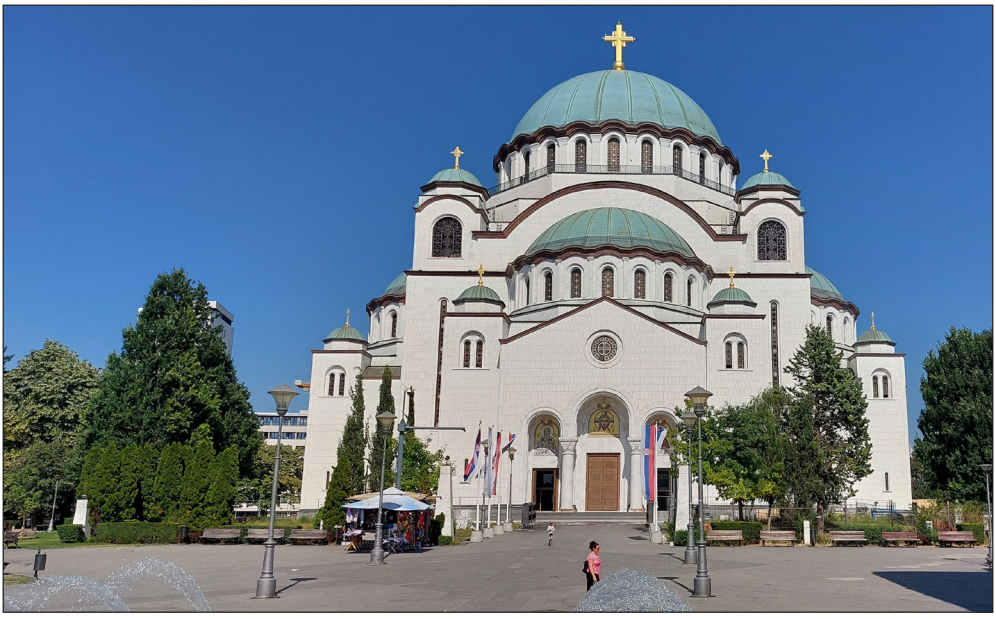
predelu Prokletij in pri Ulcinju na obali so Albanci večinoma muslimani, pri Tuziju na jugu pa katoliki. V Boki Kotorski je več katolikov, po etnični pripadnosti Hrvatov.

Srbija razpolaga z zelo enovitim pravoslavnim jedrom, ki zajema večino Šumadije, vzhodne in zahodne Srbije ter večji del Vojvodine. Tu je sicer prebivalstvo narodno, jezikovno in tudi versko precej pomešano – zasluga kolonizacije izpred dobrih dveh stoletij. Po drugi svetovni vojni je Vojvodina doživela eksodus katoliških in protestantskih banatskih Nemcev in deloma tudi Madžarov, močna judovska skupnost pa je plačala visoko ceno že med drugo svetovno vojno. Po njej se je delež pravoslavnih povečeval z doseljevanjem. Vojvodina je še danes precej barvita v svoj verski podobi. Jugozahodni del Srbije je Sandžak, ozemlje, ki se potem nadaljuje še v severno Črno goro. Predel od Bosne prek Kosova in zahodne Makedonije do albanskih ozemelj predstavlja sklenjen pas prebivalstva pretežno islamske poselitve. Srbski avtokefalni cerkvi pripadajo tudi Srbi v drugih državah, tako na Hrvaškem kot v Bosni in Hercegovini. Posebnost je položaj na Kosovu, ki ga Srbija ne priznava za samostojno državo. Srbska cerkev in verske (cerkvene) organizacije so med kosovskimi Srbi pomembne družbene institucije. Poleg tega je tu simbolni objekt izjemnega nacionalnega pomena: patriarhija v Pećih.

Skoraj sklenjeno območje islamske poselitve so nekateri opredelili kot »zeleno transverzalo« (Sanguin, 2004), kar pa dejanskim razmeram ne ustreza povsem. Ozemlje namreč prekinja etnično precej homogenizirana (srbska) dolina Drine, v katero se kot klin vrinja enklava Goražde (Lacoste, 2009, 267). Poleg tega je verska vnema med albanskim prebivalstvom na Kosovu skromna, v Albaniji pa je bilo versko življenje več desetletij pod Enverjem Hoxho prepovedano. Albanija je bila edina uradna ateistična država na svetu (Enver Hodžina Albanija, 1981, 156–166), čeprav so podatki o verski pripadnosti vedno navajali deleže posameznih veroizpovedi (na primer Veliki atlas sveta, 1970, 202). Verske skupnosti so doživele pravi razmah po liberalizaciji leta 1990 (Vickers, Pettifer, 2000, 96–98). Albanci so obenem edini narod na Balkanu, pri katerem se nacionalna mitologija, družbena tradicija in narodna identiteta ne naslanjajo hkrati tudi na versko opredelitev. Čeprav je najmočneje navzoč sunitski islam (v Albaniji po ocenah nad dve tretjini, na Kosovu in v predelih zahodne Makedonije velika večina), so med njimi tudi pravoslavni ter katoliki. Med albanskimi (predvsem na Kosovu) muslimani je poleg prevladujočega sunitizma približno petina bektašev (sekta). Po drugih navedbah naj bi bil v Albaniji delež oseb brez verskih praks – in ne nujno ateistov – vsaj tretjina ali celo več (Palmer, 1993). Po podatkih statističnega popisa iz leta 2011 pa je pripadnikov drugih verskih praks ter tistih, ki ne prakticirajo nobene veroizpovedi, okrog petine, pravih ateistov pa je med njimi le nekaj odstotkov.

Slika 7: Ohrid (Makedonija) je poln pravoslavnih sakralnih spomenikov
Foto: J. Senegačnik

Slika 8: Cerkev Sv. Save v Beogradu
Foto: J. Senegačnik

V Severni Makedoniji prevladuje pravoslavje. Ker so pravoslavne cerkve »narodne«, je tu poglavitni problem vprašanje razširjenosti srbske, bolgarske in grške pravoslavne cerkve, navkljub deklariranemu odrivanju veroizpovedi v času socialistične družbene ureditve. Te narodne (in pozneje, ko so njihova politična jedra dosegla državnost, nacionalne) cerkve so svojo moč dokazovale kot institucije družbenega povezovanja, ki so, služeč interesom političnega zaledja preko svojega družbenega vpliva in celo institucionalne moči (pri šolstvu, na primer), delovale izrazito politično. Zato je bilo versko vprašanje – politično vprašanje. A to je že preteklost. Sedaj je makedonska pravoslavna cerkev (neodvisna od leta 1967) nosilec avtokefalnega makedonskega pravoslavja (Rebić, 2007, 697), ki je razširjeno v osrednjem, vzhodnem in južnem delu Makedonije. A tudi tu ne povsem, saj so sporadično navzoči tudi muslimani, etnično večinoma Turki. Zahodna Makedonija je pretežno islamizirana in albanizirana. Zaradi spleta okoliščin pa igrajo verske prakse med pripadniki etničnih manjšin s prevladujočo islamsko veroizpovedjo (Turki, Gorani, Torbeši, pa tudi Bošnjaki) vlogo asimilacijskega posrednika (Trifunoski, 1988). Med Albanci je tudi katoliška manjšina.

Grška družba je v celoti vezana na grško pravoslavno cerkev in vključuje tudi precej številčno grško diasporo po svetu. V družbi ima ugled in sorazmerno veliko vlogo, kar je vsaj deloma povezana z dolgo in ne ravno enostavno kontinuiteto. Grška pravoslavna cerkev je imela svoje jedro nekoč v Bizancu, po turški prevladi je to mesto (Carigrad oziroma tur. Istanbul) ostalo jedro grškega krščanstva (pravoslavja), po osamosvojitvi Grčije leta 1832 pa so sedež grške pravoslavne cerkve prestavili v Atene (leta 1850). S tem je ta postala tudi avtokefalna. V okvir grške pravoslavne cerkve sodi tudi grški del Cipra. Čeprav statistike izkazujejo visoko stopnjo religiozne homogenosti Grčije, je o tem treba dvomiti, saj država le v skromni meri priznava obstoj manjšin in krni njihovo številčnost (Eichheim, 1999). Ker je država privlačna za naseljevanje – kljub krizi v zadnjem desetletju – se s tem verjetno povečuje tudi delež onih, ki grškega pravoslavja iz različnih razlogov ne prakticirajo oziroma mu ne pripadajo. Posebnost Grčije v religijskem smislu pa je Atos, meniška republika na strmem, od sveta izoliranem vzhodnem kraku polotoka Halkidika, zgrajenem iz kamnin vulkanskega izvora. Impozantno se dvigujejo iz morja nad 2000 m visoko. Atos je avtonomna meniška republika na 336 km^2 in ima v 20 različnih pravoslavnih samostanih ter dvanajstih vaseh (*skitih*) okrog 1600 menihov, ki pripadajo narodnim avtokefalnim cerkvam (Rebić, 2007, 85). Grški ortodoksni cerkvi pripada tudi večina grškega prebivalstva na Cipru. Turki v severnem delu otoka (Turška republika Severni Ciper) pripadajo sunitski veji islama (Benkovič, 2007).

Bolgarija sodi v okvir držav pravoslavja. Bolgari so po veroizpovedi večinoma pravoslavni, Bolgarija pa je zaradi številnih in številčnih manjšin precej pestrejša. Bolgarsko avtokefalno pravoslavje ima staro tradicijo in se podobno kot pri

drugih pravoslavnih skupnostih močno povezuje z državniško tradicijo, čeprav je bil pomemben del bolgarske visokosrednjeveške zgodovine cerkveno bolj vezan na Atos (sedaj v Grčiji) in se je v 14. stoletju cerkveno središče prestavilo v Rilski samostan. Ta objekt je še sedaj simbolni kraj Bolgarov. Pod turško oblastjo so bili cerkveno podrejeni Carigrajskemu patriarhatu in šele leta 1962 je jim je uspelo vzpostaviti avtokefalnost. V času socializma so verske prakse na splošno preganjali, še posebej pripadnike verskih manjšin. Po številčnosti je islam na drugem mestu in mu pripada po ocenah vsaj 15 % prebivalstva. Večji del te kvote pripada bolgarskim Turkom (okrog 800.000) (Karpat, 1990) ter Pomakom (blizu 300.000), etniji bolgarskega jezika in islamske veroizpovedi. Pomaki imajo precej zagoneten izvor, saj jim pripisujejo tako staro poreklo Kumanov in Pečengov kakor interpretacije o nasilni konverziji bolgarskih bogomilov v islam. Muslimanov je bilo pred drugo svetovno vojno precej več. Pomaki zasedajo gorske predele Zahodnih Rodopov, Turki pa vzhodne, nižje predele, mesta ob Marici in v predelu Strandže. Drugo območje turške poselitve je v redkeje naseljenem platoju Ludogorja (tur. Deli Orman).

Romunija prav tako sodi v okvir pretežno ortodoksnih družb, čeprav sta historiat te države in tudi verska slika vendarle drugačna kot pri omenjenih sosedih. Medtem ko je staro jedro sodobne romunske države – Vlaška z Moldavijo – pretežno pravoslavno (sedež v Bukarešti), je transilvanski in panonski del mnogo bolj zapleten. Zaradi madžarskega vpliva ter dominacije in tudi prebivalstva je tam več katolikov, nekaj pa je tudi protestantov (Madžari, Sasi). Delež slednjih se je z nasilnim pregonom banatskih Nemcev (večidel katolikov) takoj po drugi svetovni vojni zmanjšal. Romunska pravoslavna cerkev je postala avtokefalna leta 1875, kar ustreza tudi času politične emancipacije. Poleg tega obstaja še vzhodnokatoliška cerkev z bizantinskim obredom; tej struji pripada okrog 2 milijona vernikov (Rebić, 2007, 1059). V državi se krepi vpliv zlasti novih verskih ločin, ki prihajajo iz ZDA in Kanade ter spremljajo tok kapitala in investicij, pa tudi misijonarske dejavnosti različnih verskih ločin. V času socializma je bila vera neželena oblika družbenega povezovanja, čeprav so romunsko pravoslavje tolerirali mnogo bolj kot pa madžarsko in saško (nemško) katoličtvo ter protestantstvo (Verseck, 2001), ker je bilo večinoma vezano na madžarsko in nemško manjšino. Pravoslavno prebivalstvo odločno prevladuje tudi v Moldaviji, vključno z Gagauzi (King, 2000). Cerkvena organizacija pa je deljena: večji del moldavskega pravoslavnega prebivalstva je vključen v rusko ortodoksno cerkev, del pa v romunsko.

4 Selitve prebivalstva na Balkanu skozi čas

4.1 Starejši selitveni tokovi in njihove posledice

Balkan je že dolgo prizorišče velikih selitev. Zgodnje civilizacije v vzhodnem Sredozemlju in širšem zaledju doline Nila v Afriki, območja rodovitnega polmeseca od Judeje in feničanskih obalnih mest do mezopotamske nižine na današnjem Bližnjem vzhodu ter do grškega otoškega in obalnega sveta na Balkanskem polotoku in v Mali Aziji so privlačili ljudstva od drugod. Selitve so pospeševale razmere in organizacija nekaterih starih skupnosti (na primer Grkov) zaradi trgovske dejavnosti, ker je to zahtevalo potovanja in vsaj posredno tudi pridobitev novih bivališč. Tako so nastajale trgovske kolonije, vojaške posadke in druge naselbine z določeno funkcijo že zelo zgodaj. Seljivost prebivalstva je bila vselej odraz, pravzaprav indikator družbenega in gospodarskega razvoja. Robni otoški in obalni svet na spoju Evrope in Azije je bil mostišče za prehod ljudstev predvsem z vzhoda proti zahodu. Politični sistemi in državne organizacije so se pogosto menjali in za vsako veliko vojno je sledil eksodus določenih prebivalstvenih skupin; vse to so bili razlogi, da je bil Balkanski polotok prizorišče zelo intenzivnih in raznovrstnih selitvenih procesov že davno v antiki (Klemenčič, Maver, 2017).

Prve znane posledice organiziranih selitev so bile grške kolonije, ki so jih oblikovali z namenom pospeševanja trgovskih odnosov z zaledjem in časovno datirajo nekje v 8. stoletje pr. Kr. (Twist, 2005, 16). Selitve so potekale radialno od središč in praviloma ob obalah so se oblikovala nova jedra prebivalstvene konvergence, v katera so se poleg kolonistov priseljevali tudi naseljenci iz zaledja (Veliki atlas svetovne zgodovine, 1999, 30–31). Obalni predeli so zato postali stekališče raznovrstnih ljudstev, iz katerih so se mnogo pozneje rekrutirali mnogo bolj enotni narodi. Skoraj istočasno so namreč nastajale tudi feničanske kolonije. Živahno trgovanje je bilo mogoče zaradi razvoja pomorskih prometnih sredstev in pomorskega znanja. Pogoj za to zlivanje so bile tehnološke in gospodarske prednosti grškega sveta, ki pa se je ob njih sam plemenitil, bogatel in krepil, kar je občasno privedlo tudi do večjih teritorialnih ekspanzij – in seveda novih selitev (Durando, 1999, 47). Glavni kopenski konkurent grških držav pa niso bila ljudstva sedanjega Balkana in njegovega zaledja na severu, pač pa iz Male Azije ter predvsem iz Perzije. Ta prostor je bil obenem prizorišče dinamične trgovske izmenjave in s tem tudi selitev.

Rimski imperij se začenja uveljavljati na območju Balkana v 4. stoletju pr. Kr., na Jadranu že celo nekoliko prej. Ob koncu 2. stoletja je sledila tudi politična prevlada, po kateri je sledilo dolgo obdobje rimske kolonizacije, oblikovanje mreže mest ter vzpostavljanje za tiste čase odličnega cestnega omrežja. To je olajševalo

vojaški nadzor in spodbujalo kopenske trgovske izmenjave, zelo pa so se izboljšale razmere za selitve tudi v notranjosti. Mesta so bila že v antiki dejansko večkulturna. Toda odločilni so bili upravni aparat, pravni red, vojaška varnost in drugi atributi močne rimske veledržave. Medtem ko so privlačna središča bodisi na obali zaradi spoja pomorskega in kopenskega prometa bodisi v notranjosti zaradi cestnega in rečnega (in zato so bila naselja v rimskem obdobju zelo posrečeno locirana) privabljala nove priseljence iz zaledja, so po drugi strani doseljevanje pospeševali tudi z upravnimi, vojaškimi ter trgovskimi službami. Poleg tega so bila mesta prizorišča zabave, trgovanja in izhodišča modernizacije tistega časa (Liberati, Bourboni, 2000, 60–67). Pred Rimljani so se nekatera ljudstva umaknila v odmaknjene gorske predele (na primer Vlahi). Proti koncu rimskega imperija je ta doživel burne prevrate zaradi uporov v nekaterih provincah, še bolj pa zaradi valov tujih ljudstev, predvsem iz severne Azije: Pečengi, Avari, Huni in drugi. Toda pred vojaško invazijo azijskih ljudstev je vsaj stoletje prej potekalo sporadično priseljevanje v rimske province.

Politično, gospodarsko in infrastrukturno dediščino rimske države je po dokončni razdelitvi na vzhodni in zahodni del (leta 395 po Kr.) nasledil in nadaljeval Bizanc (ki se je od leta 330 dalje imenoval Konstantinopel). Mesto je bilo središče moči tako zaradi izjemne medmorske in medcelinske povezave kakor tudi zaradi velikosti države. Poenotenje je sledilo tudi zaradi razglasitve krščanstva za uradno (državno) religijo. Carigrad je bil izjemno središče pozne antike ne le zaradi lege med celinama (kar je bilo tedaj povsem nepomembno), temveč zaradi tega, ker je predhodna grško-rimska kolonizacija na obalnih predelih skoraj celotnega Sredozemlja pustila vrsto kolonij. Napačna je predstava, da je politična delitev Rima takratno civilizacijo uničila. Bizanc je bil, vsaj kar se gospodarstva in kulture tiče, še bolj razkošen, ni pa bil tako vojaško močan in zato so bile teritorialne ekspanzije zelo omejene. Poleg tega je bil pritisk ljudstev iz severne Azije in vzhodne Evrope enostavno premočan (Ostrogorski, 1961).

V bizantinskem obdobju so se zaradi rasti bizantinske države in pospeševanja trgovine, obrti in drugih dejavnosti intenzivirali tudi selitveni tokovi. Tako so v obalne predele in mesta prihajala številna ljudstva kapilarno. S tem se je le nadaljevala konvergenčna tradicija grško-rimskega priobalja in bližnjega zaledja, ki pa je zaradi vzpostavljanja novih središč (kar je zasluga rimske države in njene upravljavsko-gospodarske kontinuitete) že budilo nova jedra v obalnih predelih in tudi v zaledju. Začele so nastajati nove državne tvorbe, ki so zmanjševale moč bizantinskega cesarstva, niso pa uničile mesta, saj je veliko in obsežno pričakalo naslednjega gospodarja: turško (osmansko) državo, ki je za naslednjih dobrih 600 let vse do danes ostala tam. Za bizantinsko obdobje so značilni valovi priseljevanja slovanskih ljudstev s prostora današnje Vzhodne Evrope (Svetovna zgodovina, 1981, 239) od 6. stoletja dalje. Nedvomno je gospodarska moč Bizanca bistveno usmerjala te

tokove (Ostrogorski, 1961, 65–70). To je bila faza, ki jo zgodovinarji radi označujejo kot obdobje velikih selitev. V ta del Evrope so se selila zlasti srednje- in vzhodnoazijska ljudstva, ki so se pomikala ob Hunih in Avarih oziroma pred ali za njimi. To so bili Pečengi, Bolgari, pozneje pa Madžari, Tatari in Komani, ki so v valovih dosegali območja Balkanskega polotoka. Od nekaterih so ostali bolj spomini (Pečengi, Komani in Avari), drugi so ostali kot oblikovane jezikovne skupnosti (Madžari) ali pa se spojili s slovanskimi predhodniki in sosedi (Bolgari). Imigracijsko poreklo tvori pomemben del nacionalnih mitologij nekaterih narodov.

Temu je sledila doba utrditve srednjeveških držav: Bosne, Srbije, Bolgarije, Samuelove Makedonije in Bizantinskega cesarstva, ki se je vse bolj teritorialno umikalo v predel ob Bosporju in Dardanelah. Stabilne in dokaj bogate materialne razmere so pospeševale blagovno menjavo, vir bogastva je bilo zlasti rudarjenje. Na rudarske kolonije so pogosto naseljevali Sase (Nemce), zato jih zasledimo kot mestno prebivalstvo in v neagrarnih dejavnostih. V mesta so prihajali Armenci, Grki, Judje, ki so se vsi posvečali trgovanju in denarnim poslom tistega časa. Judovske kolonije so nastajale v različnih obdobjih; najprej so jih pospešili Rimljani z zasedbo Palestine in pregonom Judov. Poznejše selitve Judov so sprožali pritiski rastoče sile – arabske države z islamom kot veroizpovedjo.

Odločilne posledice je pustilo več kot 500 let trajajoče obdobje turške oblasti. Otomanska Turčija je bila država na treh celinah. Nastanek in oblikovanje turške (otomanske, osmanske) države ima odločilen vpliv na oblikovanje etnične pomešanosti prebivalstva tega dela Evrope vse do današnjega dne. Z njimi so se v mesta premikali zlasti Judje in Maroniti. Za njimi so se doseljevali Romi, večinoma kapilarno in prilagojeno političnim možnostim v obdobjih miru in sorazmernega blagostanja. Podobno kot Judje so uporabljali nekaj smeri. Po turški zasedbi Balkana so se domače skupnosti umikale. Nekatere v gorata in slabše pristopna območja (Vlahi), drugi so se umikali organizirano in množično, kot na primer katoliški Albanci na Apeninski polotok. Še sedaj so tam območja poselitve potomcev teh kolonov; nanje spominjajo poleg jezika in kulture tudi toponimi (na primer Albanske gore). Selitve v turškem obdobju imajo za današnjo etnično izoblikovanost ter zasedenost ozemelj neposreden pomen, čeprav je do bistvenih premikov in s tem povezanih posledic prihajalo tudi še dosti pozneje; nazadnje na prelomu tisočletja med vojnami v Jugoslaviji in po njih.

Učinke delovanja uprave turške države na selitveno dinamiko je smiselno presoditi primerjalno. Medtem ko je bila prej močna rimska in pozneje bizantinska država predvsem spodbujevalec prebivalstvenega stekanja, so v turškem obdobju delovali trije glavni procesi: (a) priseljevanje turškega prebivalstva in (b) odseljevanje domačih prebivalstvenih skupin zaradi potiskanja ali beg pred možnimi posledicami turške uprave ter (c) kulturna, verska in etnična konverzija, s katero je prišlo do islamizacije nekaterih ljudstev na Balkanu.

Prva reakcija prebivalcev je bila umik v bolj odročna, gorata območja in na otoke, ki so jih poselili dosti bolj na gosto, kot pa so dopuščali razpoložljivi lokalni viri. Otoki so bili nekaj časa bolj varni tudi zaradi prevlade Benečanov na morju. Terasiranje zelo nagnjenih območij je bilo ukrep za zagotavljanje preživetja, saj so večje gostote prebivalcev pomenile tudi boljšo obrambno sposobnost. Ker so bili jadranski in jonski otoki dolgo pod Beneško republiko in njenim vplivom, je to olajševalo nadaljnje selitve proti Italiji (Gestrin, 1998). Nekatere pretežno nomadske skupine (na primer Vlahi) so zaradi pečalbe in tranzimanse potovale med nižjimi in višjimi legami ter tako zagotavljale ekstenzivni, nomadski in polnomadski način življenja. Gosta poselitev albanskih gora, posebej na severu (Gegi), je z rodovnimi zadrugami omogočala preživetje v odročnih, a enostavneje branljivih območjih, kjer so bili lahko z malenkostnimi družbenimi prilagoditvami povsem avtonomni (Melik, 1958, 72–88). Razseljevanje Grkov, Armencev, Judov po vsem Osmanskem imperiju je bil primer socialno-ekonomskega ukrepanja in prilagoditev v okviru velike države, kar je olajševalo potovanja in oblikovanja lokalnih mestnih skupnosti; prav to je Judom namreč ustrezalo. Nekateri pa so morali bežati, kot na primer Srbi, ki so v več valovih pritiskali proti zahodu, v Bosno in nato v predele takrat obmejne Hrvaške in Ogrske, pa tudi v kolonije daleč za mejno črto, vse do Dunaja, Budimpešte in severne Italije čez današnji slovenski Kras. Srbi so po »selitvah Srbov« naselili različna območja Panonske nižine od pogorja Fruške gore do Višegrada pri Budimu na severu Madžarske (Judah, 2009). Obenem so za odseljenimi (na primer Srbi na Kosovu) vrzel zapolnjevali kolonisti bodisi iz drugih predelov turške države ali pa islamizirani Albanci z goratih predelov zaradi prednosti, ki se jim je ponujala kot pripadnikom islamske veroizpovedi. Zaposlovali so se v upravi in vojaških službah ter imeli dostop do ugodnih obrtnih dejavnosti v mestih (Rodić, 1981, 18–22).

Drugi učinek predstavlja priseljevanje ljudstev zaradi dela, služb in drugih utilitarnih možnosti. Dobile so jih večidel osebe islamske veroizpovedi, čeprav to niso bili vedno etnično Turki. Toda na ta način se je turški element precej razširil in bil v mestih Balkana na splošno prisoten. Priseljevanje Turkov in oseb islamske veroizpovedi je bilo vztrajno, kontinuirano in po ciljih razpršeno, saj so tako velevale logika obstoječe naselbinske mreže ter predvsem priložnosti zaradi služb in zasedanja položajev. Poseben položaje je imela Dubrovniška republika, ker je s svojimi gospodarskimi in diplomatskimi povezavami predstavljala območje relativnega miru in blagostanja, na drugi strani pa je bila pri selitvah neredko posrednik med Balkanskim in Apeninskim polotokom (Voje, 1994).

Tretji način je bila islamizacija domačih ljudstev in posameznikov, kar je bil ponekod razmeroma hiter in spontan, drugod pa zapleten in na silo izvajan proces. Islamizacija je bila na socialno vprašanje vezan proces z izrazito političnimi posledicami (Calic, 2019, 90–94). Več o tem je pojasnjeno na drugem mestu.

Na pragu moderne dobe, v poznem 18. stoletju ter pozneje, je nastopilo na Balkanskem polotoku in še posebej v Podonavju več političnih sil, ki so posredno vplivale na potek selitev. Vojne s Turčijo so sprožile še dve selitvi Srbov proti severnemu robu Panonske nižine; tam so nastale nove srbske kolonije severno od današnje Budimpešte. Ko je turška moč usihala in so se robne cone politično-vojaškega stika na južnem delu Panonske nižine demografsko izpraznile, je za vojaško trdnost habsburško cesarstvo pričelo s kolonizacijo tega predela. Današnja pestrost Vojvodine in Banata (sedaj srbskega in romunskega) je odraz te novoveške agrarne kolonizacije, ki je imela povsem politično (vojaško, strateško) motivacijo: ustvariti gosteje naseljeno in dobro utrjeno cono (Rodić, 1981, 21).

Poglejmo podrobneje kolonizacijo tedaj izpraznjene Panonske nižine. Jugovzhodni del Panonske nižine ima povsem drugačno poselitveno kontinuiteto, ki se je v današnji strukturi izoblikovala pozno, šele v obdobju 18. stoletja, ko se je turški imperij pričel umikati proti jugu in vzhodu. Kolonizacija zelo redko naseljene, a rodovitne ravnice na jugovzhodu Panonske nižine je bila proces, ki je lahko potekal le v zavetju močne države. Rastoča sila habsburškega imperija je bila namreč prav to: sila, ki je potiskala Turčijo proti vzhodu ter si kontekstualno prilaščala njene teritorije (Calic, 2019, 133–137). Priseljevanje se je pričelo v začetku 18. stoletja in trajalo s prekinitvami dobrih sto let. Kolonizacija se je po malem nadaljevala še daleč v 19. stoletje.

Po vojaških uspehih Ogrske in Avstrije v drugi polovici 18. stoletja je v spodnjem delu Panonske nižine nastal redko naseljen prostor. Toda zelo obširna področja so bila zaradi zastajanja vode pred donavskimi vrati precej zamočvirjena. Tedaj je prišlo do postopne kolonizacije mejnih con, ki jih je bilo zaradi zamočvirjenosti marsikje treba še bonificirati. Političnemu motivu je sledil gospodarski: na ravnem in kmetijsko ugodnem (rodovitnem) območju oblikovati agrarno poselitev in povečevati obseg kmetijske proizvodnje. Oblikovali so velike parcele pravokotnih oblik, sorazmerno velike posesti in skrbeli za sistem urejanja osuševalnih kanalov, potrebnih, da je do kultivacije zemljišč sploh prišlo. Velika naselja v pravilnem tlorisu so pričela postajati del prostorske stvarnosti naselbinskega sistema jugovzhodnega dela Panonske nižine. Zaradi obrambnih razlogov je podonavska monarhija pospeševala naseljevanje in izsuševanje močvirij. Oblikovale so se posebne vasi kolonov, ki jih prepoznamo po pravilnem tlorisu. Koloniste so pridobili med vsemi narodi takratne Habsburške monarhije, prihajali pa so tudi od drugod (Jankulov, 1961).

Skozi desetletja kolonizacije se je oblikoval nov in precej poseben tip kulturne pokrajine. Vasi so bile velike, načrtovane pravilno in z ambicioznimi pogledi na prihodnosti, zato se je oblikovala zelo raznolika verska, jezikovna in etnična sestava prebivalstva, posamezna naselja pa so bila večinoma homogena. Tako ima prav današnja Vojvodina izrazito mešano etnično strukturo. Posamezna naselja

so bila etnično dokaj homogena še pozno v 20. stoletje, z izjemo mestnih središč, seveda. Poleg novih stalnih naselij so se oblikovale tudi začasne oblike – salaši. Služili so kot zavetišča in občasna prebivališča na veleposestvih in oddaljenih parcelah. Kolonisti so zgradili obsežen sistem izsuševalnih kanalov in protipoplavnih nasipov; to je bilo pozneje treba stalno vzdrževati. Mestoma so tudi pogozdovali zaradi rastočih potreb po lesu. Kolonizacija je imela državno podporo in nadzor.

Poleg te kolonizacije pa je treba omeniti še druge elemente teritorialnih sprememb: »krajine«. Na območju avstrijsko-turške meje se je v poznem 17. in v 18. stoletju oblikovala »vojna krajina«, tipičen frontier, ki so ga naseljevali z »zvestim« prebivalstvom, pripravljenim za vojaško službo. Posebna ureditev in pravice so pogojevale posestno sestavo in koncept naselitve: jedra v trdnjavah in dobro utrjenih mestih, vasi pa so bile bolj razpršene. Vojno krajino je naselilo največ Srbov, pribežnikov izpod turške oblasti (Boeckh, 2009, 38–40). Za vojaško službo so naselili tudi precej Nemcev (predvsem v Banatu). Tako je vzdolž teh krajin na robovih, posebej ob večjih rekah, nastal sistem trdnjav; nekatere so pozneje dobile mestne pravice in so danes pomembna lokalna in regionalna središča. Tak sistem mejnih utrjenih mest so oblikovali tudi na turškem ozemlju: v Bosni in Hercegovini. Tako imamo danes pojav »dvojnih mest« – ta niso bila nikoli razdeljena, taka so od samega nastanka zaradi obrambe: Dubica na hrvaški strani in Bosanska Dubica na južni, bosanski strani Save in Une, Kostajnica, Gradiška, Brod, Šamac in še bi lahko naštevali. Večje mestne trdnjave, kot so Temišvar ali Arad, pa Brod ali Karlovec, ki so bile ustanovljene zaradi protiturške obrambe, so se pričele polniti ne le z administrativnim in vojaškim kadrom, ampak vse bolj tudi s trgovci, obrtniki in drugimi, ki so v mestnem okolju iskali priložnosti (Rodić, 1981, 21). Ta mesta so bila središča priseljevanja.

Avstrijski politični in vojaški uspehi ter pritisk Rusije v zaledju Črnega morja so slabili moč turške države in ustvarili okoliščine, v katerih so se balkanski narodi pričeli uspešno otresati turške uprave. Prvi srbski upor leta 1804 sicer ni prinesel trajnega uspeha, a je turško moč tako razrahljal, da je bil uspešen naslednji upor, po katerem je Srbija postala avtonomna kneževina, formalno sicer še v osmanskem okviru. V istem obdobju so državotvorne težnje pokazali tudi Bolgari in Grki. Iz zametkov nacionalnih držav so se po približno pol stoletja povsem odrezali od Otomanske države. Ti procesi so potiskali turško in nasploh islamsko prebivalstvo nazaj v Turčijo in kmalu na teh ozemljih skoraj ni bilo več ne Turkov in ne mošej. Balkan je pričenjal pot etnične homogenizacije po modelu evropske nacionalne države. Ta proces se je nadaljeval tudi še potem, ko so v prvi balkanski vojni turško moč in vpliv omejili na današnje politične okvire. Tega počasnega eksodusa Turkov sicer ni mogoče natančno številčno opredeliti, ker se je pojem turške etnične pripadnosti vmes spreminjal. Z etnično (jezikovno) turškimi begunci in izseljenci so namreč pogosto odhajali tudi Albanci, Pomaki, Bošnjaki in drugi, ki jih je slovanska okolica imela za Turke in jih je zato preganjala ali ponekod tudi povsem uničila.

4.2 Čezmorske selitve

Od poznega 18. stoletja dalje je bil Balkan v celoti emigracijsko območje. Odseljevanje je odločno prevladovalo nad priseljevanjem. Le regionalno je sem in tja prihajalo do prebivalstvenih zgostitev. Balkan je bil evropska periferija v skoraj vseh pogledih. Ko so z zemljiško odvezo (v različnih deželah časovno različno), transportnimi možnostmi in predvsem informacijami o možnostih čezoceanskega začasnega zaposlovanja in trajnega priseljevanja omogočili odhajanje, je odseljevanje dobilo dotlej neslutene razsežnosti. V ta tok so bile močneje vključene obalne regije današnje Hrvaške in Grčije, z nekaj časovnega zamika pa je tok potegnil prebivalce tudi iz notranjosti. Ta trend se je pričel uveljavljati posebej ob koncu 19. stoletja, ko so nastopile možnosti množičnega bega v tujino, predvsem v čezmorske dežele. Med narodi južnega dela Balkanskega polotoka se je množično odseljevanje razmahnilo precej pozno; proti koncu 19. stoletja, le malo za območji Srednje Evrope. Najintenzivneje so se izseljevali Hrvatje: v ZDA (Kalifornija), Argentino, Čile, Brazilijo; sodijo namreč med najbolj »izseljenske« evropske narode (Antić, 1991, 7). V začetku 20. stoletja je bil intenziven tudi tok Bolgarov in Makedoncev, pa tudi Srbov in Romunov. Značilnosti čezmorskih selitev sta njihova trajnost in verižnost, do katere je prihajalo kljub močnim omejitvam (Klemenčič, Maver, 2017, 73–80). Marsikje v »novem svetu« so se zaradi komunikacije in socialne varnosti močno povezovali, oblikovale so se značilne »etnične naselbine«, ki pa so se pričele v drugi generaciji večinoma razkrajati. Za Hrvate in nekoliko pozneje tudi Srbe, Bolgare, Makedonce, Romune in Grke sta postali privlačni tudi Avstralija in Nova Zelandija.

Da je izseljevanje najprej in zdaleč najmočneje zajelo obalne predele Grčije in Hrvaške, ni naključje. Uveljavljena so prepričanja, da so k odselitvenemu valu silile okoliščine po napadu filoksere na vinsko trto. Ta podmena povsem ustreza t. i. *push-pull* teoriji selitev, ki pa je preprosta in dejansko že obsoletna. V luči novejših teoretičnih predpostavk, ki poleg omenjenih elementov privlačnosti in odbojnosti upoštevajo v večji meri tudi vplive okolja na izhodiščnih, ciljnih in vmesnih območjih, pa je videti zadeva vendarle precej drugačna, bolj kompleksna. Izpostaviti velja tri dejavnike: inovacijsko-informacijski pretok, družbeno-ekonomski splet z nastankom brezposelnega (predvsem) vaškega proletariata in demografski prehod, ki je z naglo rastjo prebivalstva ustvarjal viške delovne sile. Na drugi strani je Severna Amerika (tako ZDA kot nekaj pozneje Kanada) aktivno iskala delovno silo v svojem silovitem gospodarskem vzponu (Zupančič, 2022).

Najbolj intenzivne selitve so najprej in najbolj zajele območja, ki so bila zaradi predhodne modernizacije soočena z možnostmi, ki jih selitve prinašajo: tista, ki so bila v dovolj intenzivnem modernizacijskem stiku. Selitev niso smatrali toliko za nujo, kot so v njej videli predvsem priložnosti. To so bila območja razvoja

drobne industrije in obrti, ki so prinesla nova znanja, vedenja, izkušnje in tudi želje po novem. Drugi temeljni razlog so tri desetletja intenzivnega odseljevanja (ki je, podobno kot v slovenskih deželah, najbolj intenzivno potekalo od osemdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne). Nikakor torej ne more biti vzrok le propad sicer pomembne kulturne rastline (vinske trte), temveč so bili pomembni še drugi razlogi, tudi ekološki. Zlasti otoki in obala v dinarskem svetu so bili nesorazmerno gosto naseljeni glede na obsežnost produkcije hrane v obdobju demografskega prehoda. Izhod so industrijsko razvita okolja našla v industrializaciji in urbanizaciji. Na Balkanu je bilo takih možnosti malo, pomanjkanje akumulacije kapitala in tehnologije pa je novim viškom delovne sile kazalo pot v izseljenstvo. Vaški proletariat je temu toku sledil potem, ko so se vzpostavile informacijske in druge vezi ter tudi kapitalske možnosti: pot ni bila poceni. Veliko selitvenih dogodkov je bilo veriženih, pogojenih s predhodnimi informacijskimi, kapitalskimi in drugimi pripravami rojakov, sorodnikov in znancev. Izselitev družinskih članov je bila vendarle na neki način družinsko podjetje.

Poleg izseljevanja v »novi svet« so bile množične tudi sezonske selitve: gozdna in poljska dela v Romuniji (Karpati) in na Madžarskem, zlasti pa v Franciji in Nemčiji (rudniška in gozdna dela ter delo v pristaniščih). Na drugi strani je bilo precej selitev že tedaj izrazito politično motiviranih in spodbujenih. Taka je bila selitev Turkov v Turčijo zaradi slabšanja gospodarskih in političnih razmer. Balkanske vojne so vzpostavile nove državne meje in s tem prisilile nekaj skupin prebivalstva k selitvam. Največji pritisk so nove oblasti izvajale nad Turki; Makedonijo, Grčijo in Bolgarijo je tedaj zapustilo nekaj deset tisoč Turkov, pa tudi Albancev s Kosova in iz Makedonije. Selitev v Turčijo je bila najpogostejša, a že tedaj so odhajali tudi v čezmorske dežele.

Rezultat teh procesov so bile diaspore. Priseljenci so se zaradi jezika in socialnih razmer (varnosti) radi priseljevali v bližino rojakov. Šele v drugi in naslednjih generacijah so sklepali poročna razmerja s pripadniki drugih etničnih diaspor. Organiziranost diaspore je nastopala v času, ko so njihova izvorna okolja organizirala nacionalne države (Klemenčič, 1996, 10), ali pa so se brez domače državne in politične podpore organizirali po etnično-kulturnem ključu (Čizmić, 1996, 115–131). Organizirali so se, povezali in postali pomemben dejavnik tudi pri narodnih gibanjih in kulturnih povezovanjih z »matico«, ki je zanje – od naroda do naroda sicer različno, a vselej navzoče – skrbela tudi institucionalno. Diaspore so pozneje vse po vrsti igrale pomembno vlogo pri političnih procesih prav do današnjih dni. Tematika etničnih diaspor je izjemno obširna in je na tem mestu ni mogoče predstaviti v širšem obsegu.

V prebivalstvenih študijah, ki se nanašajo na prostor Balkanskega polotoka, so še danes žive in spreminjajoče se diasporične skupnosti stalen predmet proučevanja in tudi političnih odnosov. Obstaja močan interes in veliko motivov po

upoštevanju te druge ali tretje »domovine« pripadnikov glede na etnično poreklo in (nekoliko manj) na regionalni izvor. Diaspore so »klasika« različnih kalkulacij o potencialnih dobrobitih teh skupnosti za domača izvorna okolja, računajoč na čut etnične pripadnosti, ki naj bi se poznal pri politični podpori, gospodarskih posegih in vlaganjih, promociji držav, mest in regij ter drugih oblikah neposrednega in posrednega delovanja. Videnje diasporičnih skupnosti kot neke vrste zunanje demografsko telo ali podaljšek narodov oziroma etničnih skupnosti se vendarle večidel naslanja na pričakovanja občutij in emotivnih vezi. Te lahko domače države institucionalno in neinstitucionalno izdatno spodbujajo, ohranjajo vezi, spodbujajo k učenju jezika naslednje generacije članov diaspore ter ohranjajo kulturno produkcijo, reprodukcijo in konzumacijo široko pojmovane kulture v okoljih bivanja diaspore. Po izkušnjah so učinki manjši od pričakovanj in kalkulacij, kar pa še zdaleč ne pomeni, da so diaspore kot del etničnih teles nepomembne.

Zlasti novejše diasporične skupnosti oziroma njihovi deli imajo s starim izvornim okoljem še vrsto vezi. Izseljenci oziroma dalj časa odsotni, a formalno še člani izvornih državnih skupnosti imajo vrsto obstoječih formalnih vezi: državljanstvo, določene dokumente, lastništvo nepremičnin neposredno ali posredno (kot dediči ali upravičenci), so delno ali v celoti davčni zavezanci na eni ter upravičenci do družbenoekonomskih ukrepov izvorne države. To je še posebej pomembno v primerih začasnega dela v tujini, ki se je medtem že dejansko spremenilo v stalno izselitev, formalno pa se ohranja status ter s tem tudi določene kategorije pravic in obveznosti. Diaspore predstavljajo specifično ekonomsko kategorijo, ker s svojimi zaslužki ohranjajo socialno stanje svojcem v izvornem okolju ali pa so (ob določenih predpostavkah) pripravljeni in zmožni investirati v določene naložbe v teh okoljih. So potencialni vnašalci inovacij, spodbujevalci informacijskega pretoka, mreženja in drugih oblik povečevanja socialnega kapitala. Pričakovanja po pozitivnih učinkih so v študijah neredko motivirana enostransko, le s strani izvornega okolja.

Učinki diaspor niso samo pozitivni. Upoštevati je treba tudi eno temeljnih potez selitvenih tokov, in sicer njihovo verižno naravo. Ko je vzpostavljena selitvena pot znancev v tujino, je precej možnosti, da jim bodo sledili tudi drugi, ker imajo ne le več informacij o poti, priložnostih in pasteh, ampak tudi že vzpostavljeno logistično podporo. Sledilcem je navadno lažje oditi v tujino; tako se je izkazalo pri večini sodobnih diaspor (Ćudić, Klemenčič, Zupančič, 2021). Zato praviloma delujejo spodbujevalno na povečanje emigracij, kar pa ima za domača (izvorna) okolja lahko tudi zelo slabe posledice. Še nekaj desetletij nazaj so zaradi pomanjkanja delovnih mest ocenjevali različne oblike odseljevanja kot priložnost, da domača okolja lažje uredijo socialnoekonomske razmere. Odselitev je bila razbremenitev. Sedaj je drugače. S temi problemi se balkanske družbe ukvarjajo posebej v zadnjem desetletju, ko je domače delovne sile zaradi emigracij

marsikje že kritično premalo. Prihaja do propadanja kulturne pokrajine v perifernih območjih. Z odseljevanjem ta območja izgubljajo ključni razvojni potencial – ljudi. Posledice dolgotrajnih emigracijskih tokov se kažejo v kadrovskem primanjkljaju že na področjih kot so zdravstvo, šolstvo, oskrba starejših in varnost, še toliko manj pa so emigracijska območja privlačna za zagon gospodarskih družb in jih je tudi z izdatnimi državnimi spodbudami težko animirati. Hrvaška, ena izmed najbolj emigracijskih družb v Evropi, je zaradi skoraj stoletje in pol trajajočih odseljevanj sicer oblikovala številčno, povezano in tudi odzivno diasporo. Ponekod so bili v ospredju predvsem politični razlogi (odselitev Italijanov iz Istre in Dalmacije po drugi svetovni vojni in odselitev Srbov iz območij severne Dalmacije, vzhodne Like, Korduna, Banije in Zahodne Slavonije leta 1995). Končna bilanca odseljevanja je slaba: Hrvaška ima na politično izpostavljenem vzhodnem kopenskem in jugozahodnem morskem frontieru redko naseljeno in zato slabo varovano območje (Nejašmić, 2014).

4.3 Množične nasilne selitve v 20. stoletju

Sodobne etnične podobe celih pokrajin na Balkanu si je težko predstavljati brez upoštevanja nekaj množičnih nasilnih selitev v moderni dobi. Narodna sestava prebivalstva se je ponekod močno spremenila in v nekaterih primerih kompenzacijskih priselitev, ki bi dalje vzdrževale kulturno pokrajino, ni bilo. Množične selitve naredijo svojski prostorski odtis; sledi, ki jih je težko v celoti prikriti. Lastnost množičnih selitev je možnost usmerjanja selitvenega toka po številu, smeri in cilju ter v nekaterih primerih tudi po izvoru.

Z nastankom prvih samostojnih balkanskih držav Grčije, Srbije, Bolgarije, Romunije in Črne gore se je začel proces politične emancipacije državotvornih narodov. To je za manjšine, predvsem za Turke in pripadnike islamske veroizpovedi, neredko pomenilo tudi bližnjico političnega ali pa vsaj ekonomskega begunstva. Veliko bivših uradnikov, vojakov in drugih kadrov v novih razmerah enostavno ni imelo gospodarskih možnosti, nekatere pa so sploh nasilno pregnali, saj je bila privzeta nacionalna ideologija ostra do bivših oblastnikov in onih, za katere se je sodilo, da so lahko potencialno nevarni (in so jih pogosto kar nazivali »Turki«, čeprav to po etnični pripadnosti niso bili). Pozneje, ko so se utrdile nove nacionalne države, je to sprožilo zlasti nekatere nove imigracijske tokove. Oblikovanje novih držav je privedlo do naseljevanja državnih uradnikov in vojakov ter odseljevanja pripadnikov »starih« oblasti, predvsem Turkov in v precejšnji meri tudi Albancev; posebno iz Srbije in Grčije, kjer je bilo v nekaterih predelih etnično čiščenje popolno (Eichheim, 1999, 113–115).

Po balkanskih vojnah 1912 in 1913 je sledil naslednji odselitveni val turškega prebivalstva iz prej omenjenih razlogov, a je v jeku prve svetovne vojne ostal povsem v senci pozornosti. Po končani prvi svetovni vojni se je politični zemljevid pomembno spremenil. Grčija je, računajoč na britansko vojaško pomoč, sprožila vojno proti Turčiji (1920–1922) in doživela vojaški poraz, katere ceno so plačali številni izseljenci in begunci. Po vojni je kot njena pravna in politična posledica bila nasilna množična izselitev oziroma zamenjava prebivalstva: 1,2 milijona Grkov v Grčijo in 0,5 milijona Turkov v Turčijo (Magocsi, 2002, 172–173).[54] To je močno vplivalo na rast atenske aglomeracije, ki je iz povprečne državne prestolnice hitro prerasla v največjo metropolo na Balkanu. Gosto so naselili tudi nekatere bližnje otoke in polotoke. Turki so begunce iz evropske kopnine naseljevali v turško Trakijo, Carigrad in na maloazijske obale, manj pa v notranjost puste anatolske planote. V obeh primerih je ta kolonizacija dosegla puste predele v notranjosti, večino pa so naselili v bližino mest: krizna urbanizacija je torej že razmeroma star pojav. Selitveni pritisk so čutili tudi Madžari v transkarpatski Romuniji. Ta skupnost je bila številčna in je večinoma ostala, nekaj pa jih je vendarle zapustilo novo državo (Hupchick, Cox, 2001).

Ti selitveni pritiski pa so povsem neprimerljivi z obsegom, radikalnostjo in tudi načinom selitev, ki so – poleg neposrednih in posrednih vojnih žrtev – vplivale na demografsko stanje povojne družbe, na njihovo prostorsko razporeditev, administrativne mere organiziranosti, politični vpliv in moč, končno pa so tudi precej spremenile etnični in kulturni zemljevid – tudi zaradi novih poimenovanj in opredelitev. Procese tik pred drugo svetovno vodjo, med njo in takoj po njej je tako treba gledati po eni strani v luči širših geopolitičnih odnosov na prostoru med Baltikom in Sredozemljem, po drugi pa kot logično nadaljevanje spirale nasilja, ki korenini globoko v začetku 19. stoletja in še pred tem, ko so se pojavile velike mere sovražnosti in tekmovalnosti med narodi, tekmujočimi za definiranje svojega etničnega in političnega prostora; procesa, ki kaže svoje zadnje obrise še sedaj in jih morda kani nadaljevati še naprej v 21. stoletje.

Druga svetovna vojna je spremenila politični zemljevid Balkana ter s tem posredno in neposredno vplivala na množične in večinoma nasilne ter načrtovane selitvene tokove. Že med vojno je bilo preseljevanje precej intenzivno in v glavnem vezano na realizacijo etničnih politik. Pregon Judov, pa tudi Romov, je te prisilil v beg, v Neodvisni državi Hrvaški (NDH) pa tudi Srbov (vsaj 130.000), v obratni smeri pa je moralo nasilno odpotovati 70.000 Hrvatov iz Bačke (Vojvodina). V Srbijo so naselil nekaj deset tisoč Slovencev, ki so se po vojni v glavnem vrnili. Italijani so izseljevali Slovence in Hrvate iz Istre (De Boca, 2007). Albanski balisti so pod italijanskim patronatom preganjali Srbe in Črnogorce na Kosovu,

54 Izmenjava prebivalstva je bila v času po prvi in tudi po drugi svetovni vojni precej pogost, celo običajen politični ukrep s ciljem doseči želeno mero etnične homogenosti na pridobljenih ozemljih.

Bolgari pa v zasedenih območjih Makedonije Turke in Srbe. Okrog 90.000 Grkov so iz Trakije preselili v osrednjo Grčijo, 120.000 Bolgarov iz Dobrudže (med njimi so bili tudi Turki!) na območja severne Bolgarije (Magocsi, 2002, 190–191). Toda odločilne premike vendarle beležimo v desetletju po končani drugi svetovni vojni. Nastop socialistične družbene ureditve je nekatere tokove zavrl, nekatere pa izjemno pospešil in forsiral. To sta bila predvsem beg v mesta in nagla urbanizacija. Sledila je doba intenzivno lokalno pomešanega prebivalstva, načrtna kolonizacija nekaterih prebivalstvenih skupin (zlasti pripadnikov »dominantnih« oziroma titularnih narodov).

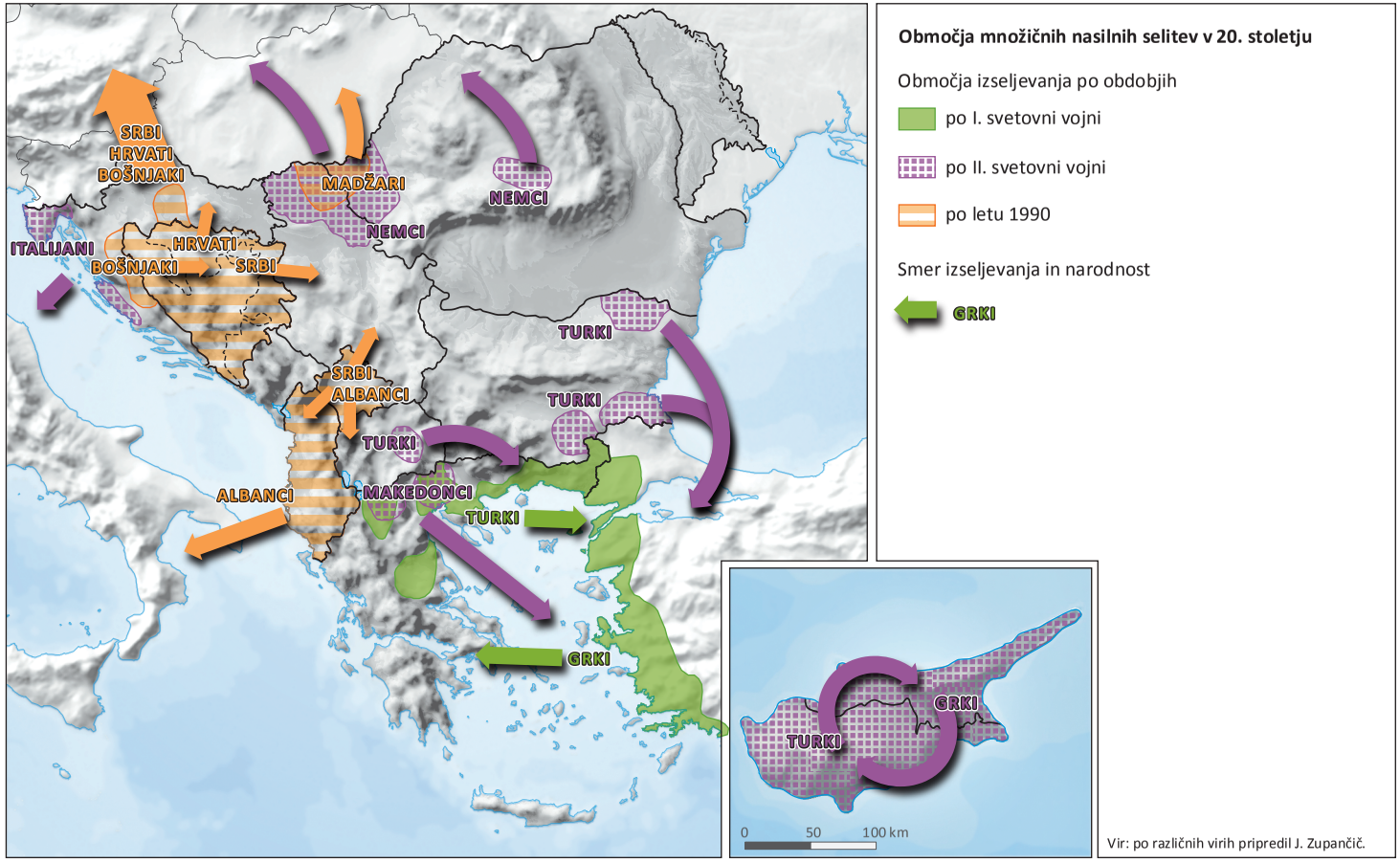
Iz Istre in predelov Dalmacije se je podal v Italijo tok optantov[55] in ezulov,[56] ki se skupaj ocenjujejo na okrog 250.000. Vendar niso bili vsi etnični Italijani, nekaj je bilo tudi Hrvatov in Slovencev (Gombač, 2005). Na ta mesta so nato v naslednjih dveh desetletjih prihajali iz notranjosti države, vendar je kulturna pokrajina zlasti v notranjosti Istre marsikje povsem opustela. V tujino se je podala precej številčna (do 80.000 ali celo več) skupina hrvaškega prebivalstva, Srbov pa precej manj, po ocenah okrog 15.000. Eksodus je nedvomno najbolj prizadel nekoč zelo številčno nemško skupnost. Iz Jugoslavije je tedaj odšlo vsaj 500.000 Nemcev; večina je pripadala skupini banatskih Nemcev (Mann, 1998, 966–980), nekaj iz Slovenije (Karner, 1998, 132–139), in sicer okrog 23.000 (navajajo se tudi manjše številke – 15.000), in iz Hrvaške okrog 19.000 (Magocsi, 2002, 190). Pregon Nemcev je bil del širših načrtov eleminacije nemškega etničnega elementa v teh državah. Prišteti je treba tudi nekaj deset tisoče žrtev pogromov ob in po koncu druge svetovne vojne (Sepp, 1982). Podobno številčna je bila tudi skupina banatskih Nemcev iz Romunije (okrog 450.000), medtem ko so Sasi v Transilvaniji večidel ostali. Okrog 80.000 Nemcev so deportirali Sovjeti (Rdeča armada) že ob koncu vojne. Genocidna politika do manjšin, še posebej tistih številčnejših in ocenjenih kot bolj nevarnih, je bila v desetletju po drugi svetovni vojni zelo opazen trend, ne glede na to, kakšno usodo so preseljene skupnosti (vključno z žrtvami v teh selitvenih tokovih) pozneje doživele (Magocsi, 2002, 190–193; podobno tudi Heinsohn, 1998). Rdeča armada je iz Romunije deportirala okrog 73.000 Madžarov iz Panonske nižine. Iz Jugoslavije je odšlo le nekaj nad 10.000 Madžarov, ker je prej (leta 1948) nastopil informbirojevski spor in se je selitveni tok celo obrnil; v Jugoslavijo so prihajali madžarski begunci. Vojvodina je v naslednjem desetletju – podobno kot Istra in nekateri obalni predeli severne Dalmacije, od koder so se izselili Italijani – dobila kompenzacijski priselitveni val pretežno slovanskih (Srbi, nekaj Hrvatov in tudi Slovencev) etničnih kompozicij.

55 Optanti so bili osebe, ki so optirale, tj. glasovale za izselitev v Italijo. Premoženje so lahko komisijsko (večinoma zelo neugodno) prodali.

56 Ezuli so bili osebe, ki jih je doletel pregon zaradi sodelovanja z italijanskimi okupacijskimi silami. Premoženje jim je bilo zaplenjeno.

Selitve so potekale tudi v južnobalkanskem kvadrantu. Nadaljeval se je tok odseljevanja Turkov, saj jih je v dveh desetletjih po drugi svetovni vojni iz Grčije odšlo v Turčijo okrog 150.000, iz Bolgarije pa vsaj 200.000 (Magocsi, 2002, 191), pozneje, v sedemdesetih in osemdesetih letih, pa še okrog 300.000 (Benkovič, 2003; enako navaja Karpat, 1990). Okrog 150.000 Turkov se je odselilo iz Jugoslavije, predvsem s Kosova in Makedonije. Nad 40.000 Italijanov je zapustilo Albanijo in dodekaneške otoke (Grčija). V letih 1947–1950 je zaradi državljanske vojne sledila izselitev Makedoncev iz Grčije, verjetno jih je bilo okrog 100.000 (Magocsi, 2002, 1901), vendar poročila govore tudi o precej višjih številkah, tja do 170.000 (Kitanoski, Donevski, 2003, 7–32). Naselili so se v jugoslovanski Makedoniji in drugod po Jugoslaviji. Prav tako so morale iz Grčije tudi skupine Turkov z dodekaneškega otočja in iz Trakije, tako da se je njihovo število skoraj razpolovilo.

Naslednja in zadnja faza velikih kolektivnih selitvenih tokov je sledila v devetdesetih letih 20. stoletja, in sicer zaradi medetničnih vojn na prostoru nekdanje Jugoslavije. Albanija je v začetku devetdesetih let doživela velik odliv prebivalstva zaradi politične in gospodarske krize; po ocenah se je vsaj 700.000 oseb tedaj podalo na negotovo pot begunstva, zlasti v Italijo in Grčijo (Zupančič, 2008, 9–12). Tudi Bolgarijo so množično zapuščali Bolgari, potem ko je po razpadu socialističnega ekonomskega sistema zavladala v državi velika brezposelnost. Toda glavni selitveni tokovi zadevajo predvsem osrednje dele nekdanje jugoslovanske federacije, in sicer iz predelov, ki so bili že poprej (v miru) izrazito emigracijski (Sassen, 1996). Medtem ko se je po vojni iz Slovenije deloma umaknil le vojaški kader z družinami, je bilo na Hrvaškem drugače. Odselila se je več kot polovica Srbov, proces vračanja pa je dokaj počasen. V Bosni se je začasno preselila več kot polovica ljudi. Veliko, po ocenah nad 100.000, jih je status begunca v državah Evrope trajno podaljšalo in prešlo v izseljenstvo. Izseljevali so se tudi iz Srbije, deloma zaradi slabega gospodarskega stanja, deloma pa je bila to oblika bega pred rekrutacijo (Blitz, 2006). Sodobna srbska politična diaspora šteje zanesljivo vsaj 300.000 oseb, čeprav je razliko med ekonomskim in političnim motivom težko zanesljivo določiti (Zupančič, 2014a, 148). Največji selitveni tok se je zgodil na Kosovem po letu 1998, ko je zaradi srbske agresije v Albanijo in Makedonijo zbežalo nad milijon Albancev (več kot polovica vseh prebivalcev na Kosovu). Večidel so se vrnili, a večinoma v urbana jedra (Smith, 2003). Precej jih je ostalo v Makedoniji, v glavnem v Skopju in Kumanovu. Po vojaški intervenciji zveze NATO leta 1999 in sledečih procesih nadzora mirovnih sil KFOR ter civilnem prevzemu v okviru misije EULEX in končno osamosvojitvi kosovske države se je število Srbov tam praktično razpolovilo; odselili so se v Srbijo ali drugam (Boniface, Vedrine, 2014, 29–31).

Karta 9: Množične nasilne selitve na Balkanu v 20. stoletju

Selitveni tokovi pretežno zaradi političnih razlogov v začetku 21. stoletja nikakor niso končani. Regija kot celota zadržuje pretežno emigrativne značilnosti. Toda zaradi političnih kriz v Iraku, Siriji, Afganistanu in drugod pljuskajo valovi beguncev tudi v balkanski prostor. Te selitve, večinoma v obliki množičnih ilegalnih prehodov prek kopenskih in morskih poti, predstavljajo nov element demografske stvarnosti balkanskih držav, ne glede na to, da skuša večina beguncev regijo uporabiti le kot tranzitno območje, nato pa nadaljevati pot v Srednjo in Zahodno Evropo, domnevno zaradi »boljšega življenja«. Ne glede na to, kako iluzorni so lahko taki načrti, je mogoče pričakovati v bližnji prihodnosti povečan pritisk ilegalnih selivcev. Nov val beguncev je sledil leta 2022 po ruski agresiji na Ukrajino. Ukrajino je zapustilo nad 8 milijonov ljudi. Zatočišče so začasno našli v različnih državah. Na Balkanu je bilo teh beguncev manj. Selili pa so se tudi mladi iz Rusije, kapilarno in bolj na skrivaj, iščoč različne destinacije tudi v državah Balkana (Lončar, 2022).

4.4 Delovne migracije – značilen tip selitev z Balkana

Sezonske selitve zaradi dela so se pojavile sredi 19. stoletja in so odtlej do danes ostale stalnica v svetu mehaničnega gibanja prebivalstva. To je oblika selitev, ko selivci iščejo začasno zaposlitev v tujini in se tam zadržijo krajši čas oziroma sezonsko ali pa se ta podaljšuje v večletno odsotnost in konča kot trajna izselitev. Migracije delovne sile imajo staro tradicijo in številne nove oblike. Starejši tip sezonskih selitev je zajemal različna dela v agrarnem sektorju ter gozdarstvu, novejše oblike so vezane zlasti na turistično poletno in zimsko sezono.

Druga oblika začasnih delovnih migracij je začasno zaposlovanje v tujini. Dolgi naziv ima tudi druge (skoraj) sinonime: zdomstvo, začasno izseljenstvo, gastarbajterstvo. Vsak izmed izrazov izvira iz svojega gledišča. Začasno zaposlovanje v tujini je administrativno eksakten naziv za pojav, ki pa ga je natančno težje določiti, kot pove sam izraz. Koliko časa je kdo zaradi dela v tujini, je lahko zelo relativno. Nekateri so v tej fazi vztrajali leta, celo desetletja, odvisno od družinskih situacij, osebnih kalkulacij in zakonodaje. Pojem se je dolgo uporabljal kot adekvaten. Čeprav ga formalno ni nihče ukinil, se sedaj skoraj ne uporablja več, ker EUROSTAT beleži le prisotne oziroma rezidente. Na neki način ga je nadomestil izraz »oseba z delovno vizo«, ki se izdaja glede na izkazane potrebe, zaprosilo in spreminjajočo se zakonodajo na tem področju. Pojem zdomstva je bil desetletja domač tudi v slovenski javni, politični in administrativni rabi. Vsebinsko je pokrival osebe na začasnem delu v tujini in njihove družinske člane, ki so z njimi živeli v tujini. Namesto tega je bil neuraden, a zelo pogost izraz v javni rabi »gastarbajter«.[57]

57 Po nem. *Gastarbeiter* (gostujoči delavec); izraz se uporablja praktično mednarodno, iz česar je bržkone razvidno, da je bil svoj čas najbolj domač na nemškem govornem področju Srednje Evrope in so ga simultano uporabljali tudi drugod.

Te oblike so se uveljavile po drugi svetovni vojni. Zdomstvo (ali drugi prej pojasnjeni izrazi) so označevali novo obliko selitev zaradi dela v Evropi. Zdomstvo se je uveljavilo kot oblika periodične ali pa celo relativno stalne izmenjave ponudnikov delovne sile na eni in delovnih mest na drugi strani. Ta izmenjava je v splošnem ustrezala enosmernemu pretoku delovne sile iz Južne v Srednjo, Severno in Zahodno Evropo. Med ponudniki delovne sile so bili torej prebivalci Apeninskega, Iberskega in Balkanskega polotoka, v enaki meri pa tudi prebivalci Male Azije. Toda med balkanskimi državami sta bili samo Jugoslavija in Grčija; iz drugih »realsocialističnih« držav se tega obsežnega pretoka delovne sile niso udeleževali. Tam so imeli samo politično emigracijo, in še to ilegalno. Zdomstvo je ustrezalo relativno stalnemu delovnemu mestu v industriji, rudarstvu in nekaterih storitvah, torej branžah, ki zaradi načina dela med domačimi iskalci delovne sile niso bile tako privlačne. Zahodnoevropska industrija držav, tedaj že povezanih v EGS, je bila namreč v silovitem vzponu – rezultat najprej načrtovanega Marshallovega načrta gospodarske obnove (Zahodne) Evrope. Tej koncepciji je zelo ustrezalo vzpenjajoče se gospodarstvo držav v razvoju, ki so prek trgovinske izmenjave prispevale surovine, evropsko gospodarstvo pa je poskrbelo za tehnologijo, kapital in delovno silo. To so regionalno premeščali z juga na sredino in sever Evrope.

Pojav je zajel industrijsko najbolj razvite države v času, ko so zaradi predhodnih demografskih politik in posledic vojne (ki je zmanjšala kontingente razpoložljive delovne sile) na eni ter hotenja po nenehni gospodarski rasti (ki je stavila na nižjo ceno delovne sile v industrijskem in servisnem sektorju) na drugi strani, pa tudi zaradi pričakovanj domačega prebivalstva, ki določenih del ni želelo opravljati, deloma tudi zaradi doseženega blagostanja in percepcij kakovosti življenja, na določenih delovnih mestih pričelo primanjkovati delovne sile.[58] Zato je bilo zaposlovanje gostujoče delovne sile skoraj imperativno. Nemčija je zaradi vojnih demografskih izgub in dosežkov hitrega okrevanja (imenovanega tudi »nemški gospodarski čudež«) najbolj prednjačila, nikakor pa ni bila v tem procesu edina (Bacci, 2000). »*Gastarbeiter*« (gostujoči delavec) ali gastarbajter je postal neke vrste socialna ikona družbene razslojenosti Zahodne Evrope med letoma 1960 in 1990 (in še dalje). Gastarbajterji ali če hočemo videti z druge strani – zdomci so več let pogodbeno delali v podjetjih, nato naj bi se vrnili v domače okolje. Sprejemno okolje se ni ne ukvarjalo z njihovim izobraževanjem ne obremenjevalo s socialnimi potrebami in tudi ne z integracijo prišlekov v novi domicil. Delavci so bili poceni delovna sila. Skupno je ob koncu sedemdesetih let v državah severno od Pirenejev, Ligurskega zaliva in Pada delalo okrog 7,5 milijona »gastarbajterjev«, od tega v nemškem govornem okolju (ZR

58 Življenjski slog industrijske družbe je prav tako spodbujal zadržano rodnostno vedenje.

Nemčija, Avstrija, Švica) skoraj polovica (47 %), iz obeh balkanskih držav pa je prihajalo več kot 1 milijon iskalcev dela (16 %). Jugoslavija je bila med vsemi »izvozniki« delovne sile na drugem mestu v Evropi, za Italijo ter pred Grčijo in Portugalsko (Atlas sveta, 1979, 31). V naslednjem desetletju se je število iskalcev zaposlitve iz Jugoslavije stalno povečevalo zaradi napredujoče gospodarske krize v tej državi.

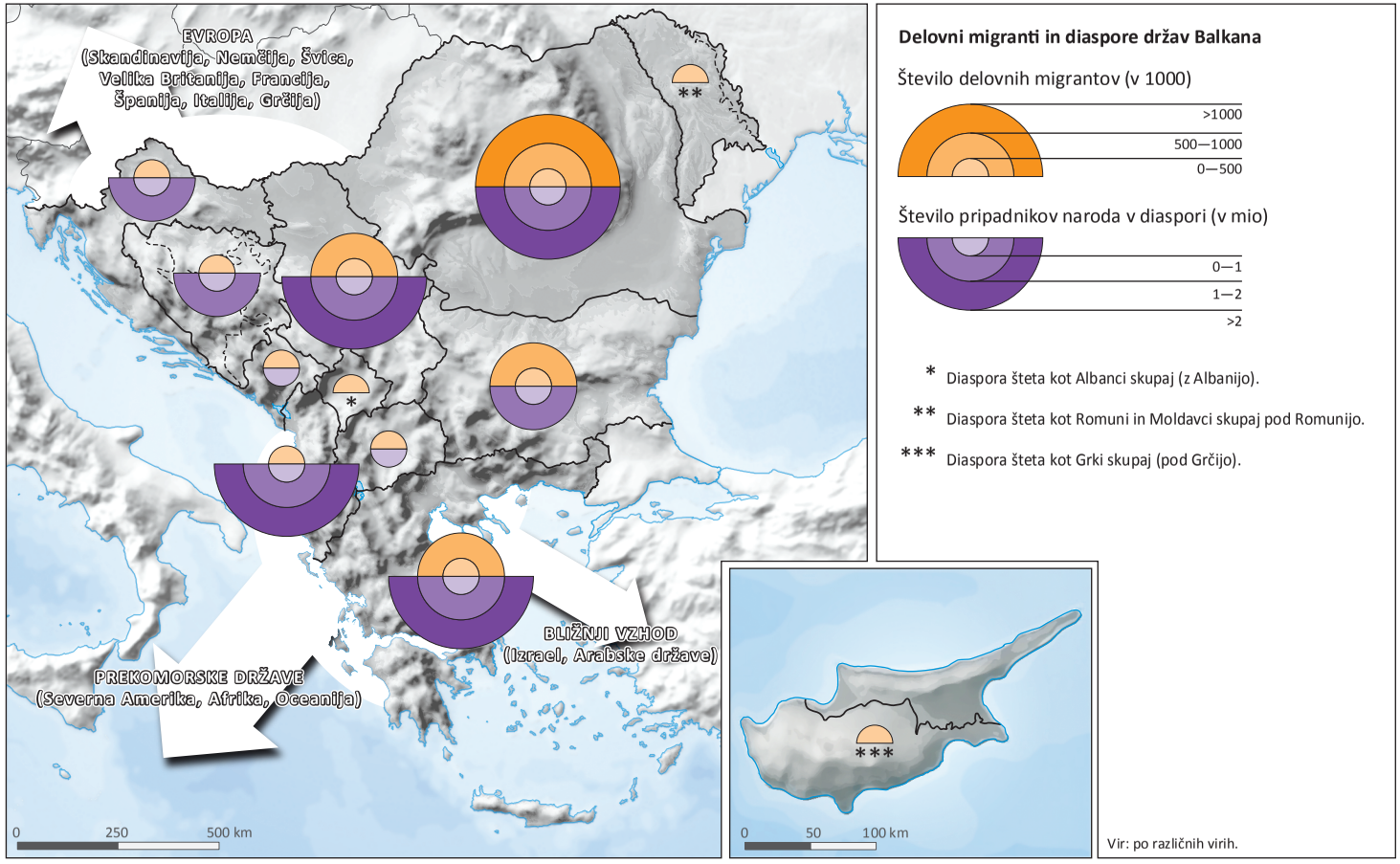
Za obe balkanski državi je bila možnost izvoza delovne sile izjemno pomemben izhod v sili, saj domače razmere kljub intenzivnim naprezanjem niso omogočale zapolnitve intenzivnega socialnega preslojevanja ob sorazmerno hitri rasti prebivalstva. Regionalno so bile sicer pomembne razlike, saj je znotraj jugoslovanske federacije Slovenija beležila visok intenzivni neto priliv delovne sile iz drugih predelov Jugoslavije, čeprav je tudi iz Slovenije odšlo znatno število (okrog 50.000) iskalcev dela. Nekateri predeli so bili izrazito »zdomski«, saj je tam delala več kot tretjina aktivnega prebivalstva (na primer v okolici Bitole, Cazinska krajina, Dalmacija v zaledju in drugi). Te pokrajine so živele specifično družbeno življenje, saj so bile mnoge družine večino leta ločene, v izvornih okoljih pa so razpolagale s povratnim kapitalom. Nastale so se posebne oblike organizacije zdomskega življenja: moški (večidel) v tujini, ženske in otroci doma. Med močne motive zdomcev so namreč sodili izgradnja hiše, oprema kmetije in drugi, zelo racionalni motivi. Zdomstvo je torej omogočilo skromno in partikularno akumulacijo kapitala, ki pa ga ni bilo enostavno dobro investirati zaradi socrealističenga ustroja jugoslovanske samoupravne družbe, medtem ko je bilo to v Grčiji bistveno enostavnejše. Grčija je oblike investiranja svojih zdomcev aktivno spodbujala. Mobilnost je imela oprijemljive okvire in konkretne stimulacije (Adey, 2010).

Zdomski kapital ni bil v statistikah nikoli zabeležen, zato so kazale najbolj zdomarske občine navadno najslabšo ekonomsko sliko. Realnost je bila dostikrat drugačna. V osemdesetih letih je bilo več povratnikov, ki so izkoristili svoj delovni bonus in so se morali vrniti. Medtem ko je bilo začasno delo v tujini prej namenjeno predvsem ustvarjanju razmer določenega družinskega standarda, so povratniki, ki so po prihodu prinašali tudi kapital, pričeli z nekaterimi dejavnostmi. Prav tako so pomembne delovne, organizacijske izkušnje, vrednote, navade in zveze; torej sklop postpreselitvenih učinkov in t. i. človeški potencial. Nekateri povratniki so se vrnili šele po upokojitvi, kjer je bilo – poleg motiva bivati v domovini (ker so zadržali državljanstvo ter s tem povezane politične in socialne pravice in dolžnosti) – zlasti ugodno razmerje med pokojnino in v povprečju nižjimi življenjskimi stroški.

Zdomstvo je postalo prevladujoč tip zunanjih selitev v sedemdesetih letih 20. stoletja in se je nadaljevalo do nastopa tranzicije, po njej pa še pospešilo in dobilo z lažjimi oblikami prehodnosti političnih meja nove dimenzije in

tudi oblike. V osemdesetih letih 20. stoletja se je zaradi pritiskov priseljenih delavcev in njihovih (posebej mešanih) družin pričela imigracijska politika zahodnoevropskih držav precej spreminjati. Integracijam so dali večjo težo, kar je pričelo dvigovati tudi stroške dela in socialnih transferjev. Vendar je bila računica usmerjena tudi h kapitalskemu toku, saj so želele gostujoče družbe zadržati tako kapital kakor tudi prednosti novega mreženja in oblikovanja gospodarskih vezi z izvornimi okolji imigrantov. Gastarbajterji so poleg prispevka v živem delu sprejemni družbi prispevali tudi na druge načine, s potrošnjo so povečevali obseg trgovine in z varčevanjem so akumulirali kapital. Z vračanjem kapitala v izvorna okolja so povratniki olajšali tudi širjenje servisne mreže (bank, zavarovalnic, trgovine ipd.) iz okolja, kjer so ti delavci delali (Knapp, 1994, 113–126). Vselej seveda ni bilo tako, a bilanca je bila končno večinoma pozitivna. Oddajne družbe so imele od sezonskih delavcev in široke kvote gastarbajterjev prav tako prednosti, sploh tam, kjer doma niso uspeli ponuditi dovolj delovnih mest. V gospodarski geografiji Jugoslavije sicer niso naglašali, kako odhod v tujino rešuje socialno stisko, a nekaj preštevanja statistik iz obdobja sedemdesetih in osemdesetih let hitro pripelje do ugotovitve, da so socialne stiske najbolj emigrativne regije reševali prav sezonci in zdomci.

Precejšnje spremembe so nastopile z evropskimi integracijskimi procesi, kar se je odražalo posebej v obmejnih območjih. Interes po delu na drugi strani je obstajal že prej in marsikje je model čezmejnega dela v praksi deloval. Evropske čezmejne politike so ga dejansko le prevzele in instrumentalizirale, tj. jim dale nabor spodbud. Čezmejno delo je postalo mogoče s korenitimi regulacijami mejnih in carinskih režimov ter tudi selitvene politike. Omogočile so jo konstrukcija Evropske unije in različne politike zaposlovanja, ki so aktivno spodbujale čezmejno delovno zaposlovanje (Soutif, 1999). Izmenjava delovne sile med jugom in severom Evrope narašča. Balkan je pretežno le dajalec delovne sile, obratni tokovi se vzpostavljajo predvsem v poletni sezoni na najbolj iskanih turističnih območjih, kamor prihaja delovna sila ne le iz notranjosti teh držav, temveč tudi iz sosedstva in mestoma tudi iz Srednje Evrope (Atlas des migrants en Europe, 2012).

Karta 10: Delovne selitve in oblikovanje diaspor balkanskih narodov

4.5 Sodobni selitveni tokovi

Na selitvene tokove prebivalstva držav Balkanskega polotoka so v času po razpadu blokovske razdelitve in ukinitvi socialističnih družbenih ureditev najprej vplivale nove socialne okoliščine, zato je za prve valove težko jasno razmejiti med političnimi in socialno-gospodarskimi razlogi. Predvsem pa je ključna okoliščina, da je bilo v zelo kratkem času tržišče delovnih mest v Srednji, Zahodni in Severni Evropi soočeno z veliko večjimi številkami iskalcev dela. Po drugi strani je v jeku integracijskih načrtov prav področje trga dela igralo v pogajalskih procesih izjemno pomembno vlogo (Zupančič, 2003, 90–94). Razen Velike Britanije so vse države članice EU zahtevale nekajletno prehodno obdobje, pričakujoč naval iskalcev različnega dela, pri čemer naj bi domača delovna sila v določenih branžah ne bila več konkurenčna (Milohnić, 2001). Poznejše izkušnje so pokazale, da je bila ta bojazen v glavnem odveč zaradi posebnosti pravil in navad dela ter zaposlovanja v določenih sredinah in tudi zaradi večinoma velike mere prilagodljivosti iskalcev zaposlitve v gospodarsko privlačnih okoljih Srednje, Severne in Zahodne Evrope (Venturini, 2004). Pri veriženju migracij so prejemne države praviloma imele srednjeročne koristi, izvorna območja pa slej ko prej škodo, kar postaja očitno ob sedaj že več desetletij trajajoči nizki rodnosti. Selitve so proces, ki ima zmagovalce in poražence (Marquardt, 2023).

Prvi, geografsko zelo jasno zaznan učinek nove realnosti bolj ali manj združene Evrope je delitev na dve ali celo tri dele stare celine. Ta delitev je dejansko obstajala že prej in pričakovanja, da bo mogoče z integracijskimi prizadevanji to sorazmerno hitro izgladiti, so se izkazala za iluzijo. Upoštevati je treba globoko zarezo med bogatimi državami demokratične in kapitalistične Zahodne Evrope ter v povprečju revnimi socialistične Vzhodne Evrope; to je imelo krepke politične in kulturne pomene in razlage, vendar se je kazalo tudi realno v pokrajini. Vzhod je bil prepričljivo drugačen od Zahoda na malodane vsakem koraku (Rupnik, 1989). Poleg jedra EU (dvanajsterica oziroma petnajsterica držav, članice predhodne skupnosti EGS) obstaja še niz držav nekdanje socialistične »Vzhodne« Evrope, ki je takrat postala »Srednja Evropa«, ne glede na to, ali se nahaja ob Jadranu (Slovenija) ali pa ob Baltiku (Poljska in vse tri baltiške države, ki jih sedaj uvrščamo v krog »severnih« držav), ter tretje, balkanske Evrope, od katerih se odšteje Grčija kot starejša članica.[59] Bolgarija in Romunija sta vstopili v svet »zahodnih« integracij (EU in NATO) s kar nekaj taktičnimi popustki,[60] saj nista povsem izpolnjevali ne ekonomskih, ne družbenih in ne političnih kriterijev.

59 Kar pa je precej dvomljivo, glede na to, da je postala pridružena šele pozno v osemdesetih letih 20. stoletja.

60 Prevladala je ocena, da bosta državi prej izpolnili integracijske kriterije, če bosta znotraj EU – torej članici, in tudi nadzor naj bi bil lažji. Tako gledanje je bilo politično oportuno v jeku velikega združevalnega naleta EU vse do velike gospodarske krize leta 2008. »Pozahodenje« obeh držav so zanesljivo narekovali tudi geopolitični motivi.

Vendar je bila tedaj v jeku velikega evropskega integracijskega procesa vključitev obeh držav geopolitična inercija, strateška nuja in predvsem razvojna priložnost Evrope.[61] V teh okoliščinah so delovne in druge selitve postale transnacionalne. Zaradi tehnike in tehnologije transporta, navad in tudi pravno-ekonomskih okoliščin je potovanje na daljše razdalje postalo privlačnejše in lažje, motivov zanj pa več. Združevanje družin, integracijske politike ter izrazito mednarodna ponudba dela in razvijanje možnosti dostopa do njega so oblikovali precej nove in s prejšnjimi (pred letom 1989) neprimerljive okoliščine (Faist, Fauser, Reisenauer, 2013, 28–23). Pričakovati je mogoče podobne tendence čezmejnega dela, ki je v Srednji in Zahodni Evropi že zelo uveljavljeno (Soutif, 1999), v teh predelih pa je to sporadičen pojav.

Balkan je v teh procesih zadržal vlogo rezerve delovne sile, saj so težnje prebivalcev še vedno orientirane predvsem navzven. Toda ciljna območja so se precej spremenila. Sedaj sta za nekatere zelo privlačni Italija in Španija, čeprav sta to tradicionalno državi odseljevanja in prav tako »bazi« rezervne delovne sile. Namesto selitvenega pritiska od juga proti severu se uveljavlja tudi smer od vzhoda proti zahodu, ki se je v veliki meri držijo tudi iskalci dela z Balkana. Iskalci zaposlitve iščejo tudi niše, ki jih Srednja in Zahodna Evropa praktično ne pozna. Povsem nova privlačna območij zaposlovanja delovne sile iz revnejših evropskih držav so v nekaterih deželah Bližnjega vzhoda, predvsem bogati emirati ob Perzijskem zalivu. Študij o tem je zelo malo zaradi razpršenosti selitvenih tokov. Povsem nov pojav je zaposlovanje tudi na Kitajskem, ki se iz dežele izrazite emigracije spreminja v migracijsko privlačno (Ćudić, Hazemali, Klemenčič, Zupančič, 2023).

Ponovno se uveljavljajo tudi kratkotrajna sezonska in priložnostna dela, od del v turizmu, letnem in zimskem, do ponovno zelo aktualnih pomožnih del v kmetijstvu in gozdarstvu, gradbeništvu in drugih poslih s sezonskim delovno-zaposlovalnim ritmom. Tako pobiralci sadja, grozdja, paradižnikov in druge zelenjave, opravljajo kmečka dela na velikih kmetijah s specializacijo (zelenjava, sadje, grozdje) ter delajo v oskrbnem sektorju. Dela se ponujajo tudi v industriji, saj so zaradi uvajanja liberalističnih nazorov in praks ter s tem povezane želje po čim cenejši in ne nujno primarno domači delovni sili tujci (državljani članic EU) dejansko povsem konkurenčni (Skeldon, 1997). Nemčija je na primer s propagandno akcijo skušala pritegniti v Nemčijo »nemško« prebivalstvo iz Romunije; večdesettisoči so sledili, a integracijski dosežki so skromni. Nemčija je povečevala svojo imigracijsko privlačnost zlasti med mladimi, podobno tudi Avstrija. Migracije imajo navadno selektiven značaj, pri ponudnikih dela prevladujejo motivi enostavnosti in nižje cene, integracijske stroške pa prepuščajo državnim institucijam ali pa se jim celo izogibajo z oblikami slabo urejenih delovnih pogodb. Kalkulacij in tudi

61 Tedaj se je priključil, z veliko grškega vztrajanja in asistence, a prav tako brez vseh kriterialnih dosežkov, tudi Ciper, vendar le grški del otoka.

zlorab na področju delovnih migracij je po grobih ocenah precej (Husa, Parnreiter, 2000). V Italiji in Španiji je leta 2008, torej pred veliko gospodarsko krizo v razvitem svetu, delalo po nekaterih ocenah nad 3 milijone delavcev iz Romunije in več kot pol milijona iz Bolgarije.

Edini državi selitvene konvergence, vsaj za sezonska dela v turizmu, sta Grčija in Ciper. Grčija ima zaradi uveljavljene vloge pomorskega prometa in trgovine ter turizma vrsto priložnosti, zato ima na razpolago več možnosti izbire delovne sile. Tradicionalno so se na grških otokih in obali v poletnih mesecih zaposlovali mladi iz Srbije, Bolgarije in Makedonije (Kicošev, 2006, 153). Pri selitvah na obalne in otoške predele poleg domače delovne sile (tudi iz notranjosti teh držav) vse bolj množično sodelujejo tudi drugi. Privlačne postajajo tudi črnomorske obale, čeprav sedaj še bolj omejeno. Ciper ima glede zaposlovanja manj ugodno statistiko, a prebivalstvo narašča zaradi doseljevanja. Država ima za to nekatere druge specifične pogoje. Kot poznana davčna oaza v EU je privlačna za doseljevanje in nepremičninske transakcije.

Posebno skupino predstavljajo Romi, ki so z vključevanjem Romunije in Bolgarije (tam so populacije Romov zelo številčne) dobili priložnost prostega pretoka znotraj EU. Močneje so usmerjeni proti Italiji in Franciji, kar je v nekaterih okoljih privedlo do restrikcij in omejevalnih politik (Chiodi, 2005, 14–23). To se deloma nanaša tudi na opravljanje drugih del, na primer v prevozništvu ter različnih servisih, delih v gospodinjstvu, komunali in podobnem.

Selitve delovne sile imajo sedaj torej dve poglavitni smeri in več različnih ciljnih skupin. Od ponudnikov sezonskih, relativno cenenih del do bolj specializiranih sezonskih v turizmu in drugih storitvah. Toda tokovi so postali tudi obratni. To je številčno gledano mnogo šibkejši trend, vendar obstaja. Udeleženci so predvsem specialisti določenih področij, poslovneži in zastopniki podjetij, ki prihajajo tudi iz najbogatejših okolij in izvajajo na videz manj privlačne, a za določene posle nujne in tudi donosne storitve oziroma dela. Zato se je trg dela izrazito diferenciral ter se prilagaja novim okoliščinam povezane Evrope in globaliziranega sveta. V to skupino »specializiranih« iskalcev dela in zaslužka sodijo tudi politiki. Vstop držav v EU ter delo v različnih institucijah in organizacijah sta privlačna. Čeprav številke še zdaleč numerično ne dosegajo ravni kot na primer sezonska dela, je ta tok zaradi izmenjave izkušenj, informacij in zvez izjemno pomemben.

Slednjič je treba omeniti še tranzitnost Balkana. Ker meji na regije potencialno pomembnih rezerv delovne sile (Ukrajina, Turčija), je tako v svojem robnem delu soočen s pritiski imigracij, ki prihajajo s ciljem Srednje ali Zahodne Evrope. Vendar je za določene branže (na primer prostitucija, črni trg, narkotiki, orožje, belo blago ipd.) ciljno območje tudi Balkan (Atlas des migrants en Europe, 2012). Kaotičnost nekaterih družb je pomemben privlačen moment, ki ga dodatno stimulira možnost težjega odkrivanja teh – praviloma ilegalnih – človeških

transferjev, ki izrabljajo priložnost zelo številčnega pretoka delovne sile v različne smeri, kjer so potem manj vpadljivi za pravočasno odkrivanje (Hanlon, Vicino, 2014, 134–139). Poleg tega je neurejenost družbenih razmer v postkriznih področjih Balkana neredko dodatna spodbuda za organizatorje tovrstnih transferjev, kljub mnogim mejnim prehodom in nadzoru. Organizirani kriminal različnih nacionalno karakteriziranih »mafij« ima v tem okolju dovolj organizirano mrežo in neredko celo tiho politično podporo, da to počne (prim. Lopušina, 2003). Take razmere so se oblikovale po konfliktih zlasti na Kosovu (Lopušina, 2004).

Balkan je zaradi bližine omenjene celinske povezave prek severnega ali južnega kopenskega mostu privlačen za skupine ilegalnih selivcev, ki izvorno prihajajo iz Afganistan, Pakistana, Iraka, Sirije in drugih okolij med Indijo in Evropo, vendar je med njimi del tudi povsem legalnih iskalcev zaposlitve, od najbolj preprostih, nekvalificiranih in zato cenenih pa do najbolj specializiranih na področju inženirstva, računalništva in tehnike ter medicine. V slednji skupini nastopajo kot povsem specifična skupina zlasti državljani Indije in Kitajske. Kot ponudniki specifične tržne niše na področju trgovine in gostinstva so v nekaterih okoljih, ki delujejo kot vozlišča, oblikovana celo jedra trajnejših, a lokalno dokaj zaprtih okolij (Krasteva, 2005, 60–65). Prek Balkana prihaja tudi del migrantov, in sicer prek Egipta ter Rdečega morja in Arabskega polotoka ter dalje proti Turčiji, kljub konfliktom na Bližnjem vzhodu (Cross, 2013).

4.6 Sodobne krizne in postkrizne selitve na Balkanu ter njihove posledice

Poglavje je namenjeno pregledu novejših množičnih selitev kriznega značaja na Balkanu. V časovno širši perspektivi bi bili pojavi množičnega begunstva v letih od 2014 do 2016 lahko le ena od zgodovinsko pogojenih epizod v dolgi evoluciji selitev. Le do neke mere je mogoče razlagati množičnost kriznih migracij v tem obdobju kot posledico kaosa v državah arabsko-mediteranskega loka (Severne Afrike in Bližnjega vzhoda) po seriji uporov proti režimom, ki so ga imenovali »arabska pomlad (Zupančič, 2012). Razlogi so precej širši in predvsem zapleteni. V primeru begunskega toka med leti 2013 in 2016 (najbolj intenzivno od 2015 in 2016) je bilo precej drugače zaradi treh razlogov. Prvič, ker je Balkan tu nastopal v vseh treh vlogah množičnih selitev: kot ciljno, izhodiščno in prehodno območje. Drugič, večina udeležencev selitev (begunci) je bila iz povsem drugih geografskih okolij in dotlej niso imeli z regijo nobenih stikov in izkušenj. Tretjič, na selitve so glede dimenzije, smeri, strukture in vedênja pomembno, če ne odločilno vplivale tretje države. Te selitve je mogoče opredeliti kot medcelinske, niso pa v celoti in enotno kriznega značaja, čeprav so v kontekstu dogajanja sprožile verigo političnih reakcij v EU, zaradi katerih je dogajanje dobilo naziv evropska migracijska

kriza (Zupančič, 2017, 5). V tem delu je pojasnjen kontekst množičnih selitev, ki so se pričele leta 2011 in dosegle kulminacijo v letih 2015 in 2016, nato pa se postopoma zmanjševale. Vendar še zdaleč niso izginile. Robne države, predvsem Grčija in deloma Bolgarija, so še dalje neposredno soočene s pritiskom medcelinskih selitev po »balkanski« poti. Te migracije sledijo že utečenim potem in verjetno tudi organiziranim oblikam ilegalne podpore. Pritisk je še vedno sorazmerno velik, ker je potencialnih selivcev na Bližnjem in Srednjem vzhodu še precej, nadzor nad mejami EU je uspešen le do neke mere, motivi po vstopu v EU pa s strani teh migrantov, ne glede na razloge, zakaj so se odločili za pot, velik (Vulas, 2022, 193).

Leta 2022 je sledil sicer mnogo manjši, a vendarle izrazit val selitev iz Ukrajine, ki jo je vojaško napadla Rusija. Zanimiva je predhodnica ukrajinskega vala na belorusko-poljski meji, ko so beloruske (in ruske!) politike pritiskale na EU – z begunci. Prej je to po malem počela Turčija v odnosu do EU. Zato je bilo smiselno upoštevati nekaj širši časovni okvir in odkriti, da so množični begunski tokovi imeli geopolitično ozadje in motive ter so nesrečne usode selivcev uporabljali za dosego čisto določenih političnih ciljev.

Balkan je mostišče Evrope, ker predstavlja kopensko vez z Azijo. Širše ga je smiselno (sploh ko govorimo o množičnih selitvenih tokovih) postaviti v okvire Sredozemlja. Sredozemski prostor je v zadnjem desetletju priča zelo dinamičnim spremembam, v katerih igrajo selitve glavno vlogo (Klemenčič, Maver, 2017, 140). Selitveni pritisk od juga proti severu je sicer že nekaj desetletij star pojav (Adey, 2010), obseg, način ter posredno in neposredno sprožene posledice množičnih selitev po letu 2011 pa so postavili ta prostor v središče razprav o prihodnosti Evrope. Južnoevropske države ali pa EU kot celota so se s pritiski ilegalnih selivcev soočale že prej in tudi oblikovale obsežen organiziran nadzor meja (Atlas der Globalisierung, 2012, 50), vendar pa so se kljub pomoči vojaških struktur zveze NATO ter posebej za mejni nadzor oblikovane agencije Frontex soočile z velikimi težavami. Sredozemski prostor je bil v novejših obdobjih predvsem stičišče: najpomembnejša velika turistična regija na svetu. Selitveni procesi ter spremembe, ki jih ti posredno in neposredno sprožajo v evropskih družbah, pa ga vse bolj preoblikujejo v dobro varovano mostišče in mejišče. Za Balkan velja to sicer omejeno, predvsem pa nastopa pretežno kot destinacija za turistične tokove, kot baza emigracije delovne sile ter kot prehodno, ciljno in izhodiščno območje tudi kriznih migracij.

Analize hitre rasti svetovnega prebivalstva so že vsaj pred dvema desetletjema napovedovale scenarije povečanih selitvenih pritiskov proti Evropi, Severni Ameriki in Avstraliji. Nagla demografska rast v ekonomsko šibkih državah ter povečan pretok informacij sta bila pri tem pomembnejša od regulacije imigracijskih politik v razvitih državah (Skeldon, 1997). Te so sledile premisi ekonomske

koristnosti, ki jo prinaša poceni delovna sila; omejevanje na kvote in začasne statuse je bilo poglavitna poteza za zadostitev kadrovskim potrebam (Verlič Christiansen, 2002). Gastarbajterstvo je bilo pojav razvitih držav atlantske, srednjeevropske in skandinavske Evrope. Evropa je, kar se selitvene dinamike tiče, izrazito polarizirana celina. Države Iberskega, Apeninskega in Balkanskega polotoka s Podonavjem in Poljsko vred so že desetletja rezervoar delovne sile za atlantsko-skandinavski lok ter nemško govoreče države Srednje Evrope. Imigracijska politika je bila zato povsem v domeni teh držav, deloma tudi zaradi opazne mere priselitev iz nekdanjih kolonij (Klemenčič, Maver, 2017). Oblikovanje EU kot deklarirano najmočnejšega gospodarstva na svetu in napovedi širitvenega procesa so stopnjevale pričakovanja po priseljevanju iz nerazvitega dela sveta (Husa, Parnreiter, Stacher, 2000). Po nekaterih ocenah bi se lahko proti stari celini v naslednjih desetletjih zgrnilo več deset milijonov ljudi iz gosto naseljenih regij Afrike in Azije s pomanjkljivimi resursi (Munz, Reiterer, 2007). EU je že zaradi razmer na notranjem trgu delovne sile skušala regulirati pretok med centralnimi in perifernimi območji, zunanje pa načeloma omejevati predvsem zaradi socialnih razlogov. Oblikovali so dokaj strog sistem nadzora nad zunanjimi mejami, predvsem zaradi opaznih migracijskih pritiskov. Nastal je Schengen in s tem sistem nadzora zunanjih meja EU (Neal, 2007).

Obsežen in razmeroma rigorozen sistem nadzora migracij je doživel svojo veliko preizkušnjo že kmalu po nastopu velike gospodarske krize leta 2007. Od leta 2013 dalje se Evropa sooča z velikim pritiskom beguncev in migrantov. Konec leta 2015 je število preseglo 5 milijonov, se nadaljevalo v prve mesece leta 2016, potem se je začel trend nekoliko umirjati (Zupančič, 2017, 11). Zaradi obsega, dinamike, okoliščin in posledic je bilo dogajanje poimenovano »evropska migracijska kriza«. Časovno je sledila svetovni gospodarski krizi in sovpadala s povečanimi trenji med ZDA in EU (plus NATO) na eni ter Rusijo na drugi strani. Mestoma je njeno vlogo delila tudi Turčija, ki pa je hkrati tudi ruska nasprotnica. Potek migracijske krize v Evropi je sicer izpostavil primarne razloge zanjo. To so predvsem dolgotrajne politične krize na širokem geografskem prostoru, ki ga imenujemo tudi krizni pas (prim. Zupančič, 2014b). To je svetovni *shatter belt*,[62] območje težav in spopadov, ki generira stiske, povečuje revščino in seveda tako posredno in neposredno sproža tudi množične selitvene tokove. To območje zavzema obširne predele v Afriki (Zupančič, 2011b) in se je povečalo s serijo vstaj v vrsti severnoafriških in bližnjevzhodnih držav ter je zato dobilo naziv »arabska pomlad« (Brownlee, Masoud, Reynolds, 2013). Za najbolj uničevalno državljansko vojno se je izkazala tista v Siriji (Chatty, 2017). Procesi so sprožali državljanske vojne, te pa so povečevale število ljudi, ki so se pred njimi umikali. Toda v begunskem valu

62 Izraz v geopolitiki: pas črepinj.

je bila struktura povsem netipična za krizne (begunske) tokove. Nadaljnji razvoj je povsem demantiral v kritičnih migracijskih letih pogosto ponavljano tezo o »begu pred vojno« in razgalil dejstvo, da so množične, a tudi strukturno filtrirane selitve vešče usmerjali in jih uporabljali kot sredstvo političnih pritiskov za dosego povsem določenih političnih ciljev. Epizoda na poljsko-beloruski meji leta 2022 je to le potrdila. Begunci, množični udeleženci teh procesov, so bili mnogi nevede orodje, pa tudi žrtev geopolitičnih instrumentarijev.

Čeprav so se selitveni pritiski zaradi kriznih razmer na drugih celinah periodično pojavljali tudi že prej, so obseg selitev, regionalni značaj, kulturne značilnosti in politične dimenzije dejansko predstavljali dokaj nov položaj. Evropska javnost, politika in tudi stroke so se polarizirale. Uveljavljeni pojem »beguncev« je kmalu nadomestil nevtralnejši (in žal precej netočen!) izraz »migrant«, »ilegalnost« selivcev je postala neželen ali celo prepovedan pojem, ki je v diskurzu o teh tokovih skoval pojem »politične korektnosti«. O redkokaterem procesu je bilo v javnosti, strokah in politiki toliko različnih ter nasprotujočih si stališč, manipulacij, protislovij in tendencioznega poročanja. Pojem »migrant« je dobil povsem novo konotacijo in postal apriorno ideološko sidrišče, razumejo in razlagajo ga dihotomno (za ali proti) ter nasprotujejo kritični razpravi o pojavu samem in še bolj o njegovih možnih socialnih, ekonomskih, kulturnih in varnostnih posledicah.

Vsi trije južnoevropski polotoki so namreč tudi po preteku najbolj masovnih pritiskov selitev med letoma 2013 in 2016 zadržali večino slabosti gospodarske in socialne ureditve, še naprej izgubljajo lastno mlado prebivalstvo zaradi odseljevanja, hkrati pa so stalno soočeni z nadaljevanjem migracijskih pritiskov prek Sredozemlja. Nadzor nad imigracijskim pritiskom ostaja ena od najpomembnejših evropskih notranje- in zunanjepolitičnih tem, Sredozemlje pa širok strateški pas, na katerem se preizkuša tudi prihodnost združene Evrope, njene stabilnosti in identitete.

Evropski problem v razumevanju opisanih procesov je bil v skoraj izključni orientaciji h kreiranju evropskih integracijskih politik. Zveza držav blagostanja, prava, človekovih pravic, okoljske naravnanosti in gospodarskega napredka je bil povsem všečen idealpolitični konstrukt, a očitno ne dovolj realističen, da bi se lahko učinkovito soočal z nekaterimi – celo pričakovanimi problemi. Že odnos držav EU in njihova skupna učinkovitost v državljanskih vojnah na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter na Kosovu sta pokazala vrsto slabosti; pravzaprav nemoč učinkovitega korektivnega delovanja (Pirjevec, 2001, 12–19). Utemeljen na novih neoliberalnih ekonomskih pristopih je postopoma minimaliziral prednosti modela evropske socialne države. Ta je ostal v praksi močno okrnjen ideal. Poleg tega so imele zlasti južnoevropske (mediteranske) članice specifične gospodarske težave, kot so pretirana administracija, neinovativnost gospodarskih družb, nekritično zadolževanje, korupcija in nesposobna državna uprava (Neal, 2007).

Med njimi je bila in ostala najbolj rizična Grčija, kar je po nastopu svetovne gospodarske krize povzročilo velike težave in »grško krizo« (leta 2009).[63] Le malo pozneje se je strateško pomembna, a izjemno ranljiva Grčija soočila z drugim velikim izzivom: velikanskim imigrantskim pritiskom prek Egejskega morja. Grčiji je grozil *grexit*, izstop te države iz evropske monetarne unije. Evropi pa se je zgodil *brexit*; leta 2016 se je za izstop iz EU odločila Velika Britanija, kar je ponovno sprožilo razprave o reformah EU in s tem njeni prihodnosti. Izstop Združenega kraljestva leta 2019 je avtomatično povečal vpliv Nemčije, nespornega ekonomskega jedra združene Evrope. Premoč Nemčije je obudila bojazni pred tem jedrom moči (Feltri, Sanguiliano, 2015). Naslednja kriza je nastopila s pandemijo covida-19, kar je vplivalo zlasti na mejne politike in načine oskrbe. Države so se zaprle v svoje okvire in uveljavile nekatere stare prijeme mejnega nadzorovanja (Schwarz, 2017, 155).

Migracije v kriznih razmerah so globalen pojav, učinki pa so večinoma regionalni. Število beguncev stalno narašča (Rogelj, 2017). Analiza sedanjih begunskih tokov s kriznih območij proti Evropi kaže, da so glede na časovno in prostorsko dinamiko ter strukturo precej drugačni kot doslej znani primeri. Tako stanje gre pripisati vrsti odločitev, ki so pričakovane krizne učinke spremenile v presenečenje, pojavu begunstva pa dovolile, da se je to skoraj do neprepoznavnosti prepletlo z oblikami ekonomskih tipov selitev, tako bistveno povečalo svoje dimenzije ter končno že v kratkem času pokazalo vrsto socialnih, prostorskih, političnih in kulturnih posledic. EU se je razgalila kot šibka za reševanje nastalih izzivov. Begunska in pozneje migrantska kriza je postala evropski problem zaradi ekonomske in varnostne nepripravljenosti EU. Njene države članice so se na očitno skupni evropski problem odzvale zelo različno. Države EU imajo namreč zelo različne izkušnje z migracijami in tudi različne kapacitete za sprejem migrantov. Nista tako pomembna sprejem in humanitarna pomoč, čeprav je za revnejše države lahko to občutno breme, pač pa kalkulacije o nadaljnjih družbenih učinkih. Nove članice EU nimajo kolonialne zgodovine ter zaradi negativne migracijske bilance tudi ne poznajo vprašanj, dilem in politik integracije in tudi nimajo za to oblikovanih kapacitet. Poleg tega so predhodne politike razrahljale in oslabile ključne smeri in strateška mostišča na smereh glavnih kriznih migracijskih tokov. Vse južnoevropske države so že desetletje v resnih gospodarskih težavah. Na najslabšem je nedvomno Balkan, regija s prevlado šibkih držav, obsežnimi periferijami ter družbami, ki so v bližnji preteklosti preživele državljanske vojne in medetnične spopade.

63 Varufakis, J., 2015: Globalni minotaver. Amerika, Evropa in prihodnost svetovnega gospodarstva, Cankarjeva založba, Ljubljana. Avtor razlaga, da so za svetovno gospodarsko krizo v letih od 2008 do 2011 krive predvsem finančne manipulacije na globalni ravni, ki jih spodbujajo največ v ZDA, posredno pa neoliberalni model globaliziranega gospodarstva. Avtor je bil v kritičnih letih za Grčijo finančni minister te države.

Geografska razporeditev območij prisilne emigracije značilno spremlja krizna in konfliktna območja, ki so razporejena na mejiščih velikih geopolitičnih enot ter v državah z naglimi spremembami političnih sistemov (Zupančič, 2018). Begunstvo sprožajo tudi dolgotrajna pomanjkanja, revščina ter velika strukturna in socialna neravnovesja (Klein, 2009). V novejšem obdobju zavzema določeno vlogo pri širjenju nezadovoljstva tudi hiter pretok informacij, kar naj bi imelo pomembno vlogo pri pojavu »arabske pomladi« leta 2011 (Osman, 2011, 2–7). Razporeditev kriznih območij opozarja na dinamično spreminjanje svetovnega političnega zemljevida, ki v obdobju oblikovanja večpolarne ureditve sveta išče nova ravnovesja ter v svojih stičnih in prekrivnih območjih sproža konflikte, ustvarja kaos ter pušča globoke ekonomske in socialne depresije. Begunci so rezultat robne konfliktualizacije, v nekaterih primerih pa lahko tudi sredstvo in celo razlog razvoja konfliktov.

Iz območij z velikim emigracijskim potencialom se kapilarno, a sorazmerno množično selijo v države arabsko-sredozemskega pasu (ali prehodno območje), da bi potem postopoma dosegli želene destinacije v Evropi. Prehodne države lahko postanejo tudi ciljne. Privlačne so bile zlasti Maroko (Vintar Mally, 2010, 37–39), Tunizija in Libija (Pirc, 2017, 28–32). Migracijskega pritiska iz podsaheljskega pasu so se evropski politiki zavedali, zato je bilo varovanje maritimnega prostora ena od ključnih varnostnih komponent. Realizirali naj bi ga s sistemom mejnega nadzora na morju in sodelovanjem z oblastmi prehodnih, to je predvsem magrebskih držav (Atlas der Globalisierung, 2012, 50–51) ter najbolj občutljivega evropskega mostišča – Balkana (Schwarz, 2017, 237). Vendar ukrepi v prehodnem pasu niso zadostni: potrebne so strukturne spremembe v izvirnih območjih begunstva, torej v pasu vojn in konfliktov (Ramsbotham, Woodhouse, Miall, 2010).

Krizne migracije so dosegale Evropo po treh glavnih poteh: prek Sredozemskega morja, prek Male Azije in celinsko prek Vzhodne Evrope. Daleč največji del (več kot 75 %) migrantov je v kritičnih letih od 2014 do 2016 prišlo prek Turčije do severovzhodnih grških egejskih otokov ter kopenske meje s Severno Makedonijo. Od tega je relativno majhen del migrantov prečkal turško-bolgarsko mejo zaradi restriktivne bolgarske mejne politike. Po letu 2016 se je začel povečevati tudi tok prek Bolgarije in ostal intenziven še do leta 2017 (ko se je drugje že močno zmanjšal).[64] Migracijski tok se je nadaljeval proti Srbiji na Madžarsko, po zaprtju madžarske meje pa prek Hrvaške in Slovenije proti Avstriji, Nemčiji, Švici in Skandinaviji. Tranzitne države so se ob prečkanju 1,5-milijonskega selitvenega vala (nekateri navajajo tudi nekoliko višje številke) soočile z velikimi logističnimi, posledično pa tudi ekonomskimi težavami (Park, 2016). Leta 2016 se je trend

64 Main migratory routes into EU / land and sea: Trends and Routes. Frontex (2017). http://frontex.europa.eu/trends-and-routes/migratory-routes-map/.

teh selitev nadaljeval in sprva celo povečal; v prvih treh mesecih je prišlo več kot 175.000 migrantov, pozneje pa se je zaradi dogovora med EU in Turčijo tok močno zmanjšal (Klemenčič, Maver, 2017, 143). Zapiranje meja je povečevalo kapilarne ilegalne prehode, dražje in bolj tvegane za migrante in prostorsko razpršene. Del teh se je začel obračati proti Albaniji in Grčiji ter nato poskušal doseči Italijo prek Otrantskih vrat, deloma pa se prebijati prek Kosova, Srbije v Bosno in nato čez Hrvaško in Slovenijo. V Bosni in Hercegovini se jih je ustavilo vsaj začasno več deset tisoč, kar je mestoma že povzročalo občutne težave pri preskrbi in varnosti.

Največ migrantov (nad polovico) je bilo po poreklu iz Sirije in Iraka, petina iz Afganistana in le malo manj z Balkana (predvsem Kosova in iz Albanije), sledijo državljani Irana, Pakistana ter podsaharskih držav od Senegala do Somalije (Park, 2016). Druga značilnost je odločna prevlada mlajših moških, kar bolj kaže na prevladujoče ekonomske motive selitev in je sprožalo sumnjičenja, da so med njimi lahko tudi zelo agresivne frakcije (Simon, 2016). Opazno je naraščanje deleža migrantov iz tropskih predelov Afrike, kar opozarja na to, da olajšanje ilegalnih selitvenih poti praviloma spodbuja nastanek novih tokov (Pirc, 2017, 27).

Karta 11: Smeri množičnih kriznih migracij leta 2016

5 Poselitev in naselja Balkana

5.1 Naselbinska tradicija in tipologija naselij Balkana

Če kje, potem se pri naseljih pozna dolgotrajna akumulacija človekove bivalne zgodovine. Naselja so najbolj vidni in prepoznavni gradniki kulturne pokrajine; v njih je mogoče prepoznati večtisočletno zgodovino pokrajin in družb, iskati vzroke, načine in momente upravljanja prostora ter ravno tako slediti tudi standardu ter načinu življenja, bivanja in vrednotenja družb, ki so bile in ki trenutno so na omejenem prostoru, in ne glede na veliko variabilnost velikosti, obrisa, tlorisa in narisa izražajo hotenje preživetja. Naselja so najprej prostor bivanja, dela, izobraževanja, rekreacije, družabnosti, umetnosti, obrambe in simbolizacije. So rezultat zapletene formule, kjer mora raziskovalec, upravljavec, popotnik, umetnik ali politik z različnimi metodami in pristopi odkrivati znane in neznane dejavnike. Naselja so izrazito antropogen, po človeku ustvarjen prostorski pojav. Njihove dimenzije so tako horizontalne kakor vertikalne; segajo v litosfero, akvasfero in atmosfero, s tem da oblikujejo prilagojeno biosfero ali pa sploh oblikujejo povsem umetno mestno biosfero. Vse to jim daje primat med dominantami izoblikovanosti (kulturne) pokrajine in pravico usmerjevalca vsega preostalega človekovega (individualnega) in človeškega (kolektivnega) bitja. Naselja so esenca človeških družb, radikalno hitro prilagajajoča se vsakokratnim zmožnostim, predstavam in vrednotam bivanja, a obenem neverjetno vztrajna, odporna in s tem trajna. Naselja so obenem logično izhodišče oblikovanja okolice. Pripadajoče funkcionalno zemljišče okrog naselij je zaradi posesti in raznolikih funkcij z naseljem sklenjena celota. Naselja so merilo družb, ki so jih oblikovale in ki si jih sedaj lastijo, jih uporabljajo in spreminjajo.

Naj bralec ne zameri zapletenim formulacijam o tem, kar je v vsakdanjem življenju pravzaprav preprosto. V tem ustvarjenem kozmosu bivamo, se pravi stanujemo in opravljamo različne funkcije. Naselja in obdajajoči kulturni prostor so seveda predmet geografske presoje, zato ne gre prezreti temeljnih kategorij, katerim je geografija poklicana soditi, jih upravljati, oblikovati, varovati in razvijati. To so: lokacija (absolutna in relativna),[65] velikost, izoblikovanost, tlorisna zasnova, infrastrukturna opremljenost, povezanost in izgled (pejsaž). Te postavke je mogoče določati za vsako naselje in glede na opažene razlike potem razporejati naselja v različne tipe. Ti niso zgolj zanimivostna kategorija, temveč naj bi služili

65 O *absolutni* govorimo v smislu točnih koordinat, torej določenih z geodetskimi merili, o *relativni* pa tedaj, ko upoštevamo še razdaljo do drugih pomembnih pojavov v okolju, kot so vodna telesa, gore in konfiguracija površja, lahko pa tudi razmerje do drugih podobnih agregatov.

za enostavnejše delo (načrtovanje in upravljanje) z naselji. Geografija je (tudi) veda o organizaciji človeka oziroma človeških družb v prostoru.

Delitev naselij na podeželska in mestna je uveljavljena (prim. Rebernik, 2011). Pregled naselbinskih sistemov na Balkanu bo v nadaljevanju prikazan po tej členitvi. Pri tem je treba uvodoma opozoriti na različno pojmovanje »vasi« ali »mesta«. Na tem mestu se odrekamo razpravi o kvalifikaciji in kvantifikaciji obeh pojmov, tudi zaradi tega, ker ni vedno enostavno razlikovati med enim in drugim. Sploh na Balkanu obstaja vrsta naselbinskih agregatov (če ti zaradi skromne zgoščenosti bivalnih objektov sploh zaslužijo to ime!), kjer se postavlja vprašanje, ali sploh lahko govorimo o naseljih. Vrsta le obdobno naseljenih ali pa sploh ne naseljenih skupkov bivališč v goratih in tudi nižinskih delih, namenjenih bivanju, prav tako daje dvomiti v primernost izraza »naselje«. Skladno s pretežno problemsko zasnovano regionalno geografijo dajemo funkcijskemu vidiku nekaj prednosti, v upanju, da ne more omejiti bralčevega kritičnega opazovanja novih pojavov na tem področju. Turistična naselja se pojavljajo zlasti v obalnem pasu zaradi rastočih potreb v turizmu in tudi zaradi novejšega pritiska naseljevanja upokojenega prebivalstva v »sončnem pasu«.

Nadaljnja delitev upošteva tipologijo glede na širšo regionalno pripadnost, na primer Panonska nižina, Karpati, Dinaridi ali Sredozemlje z obalo in otoki. Tipologija z upoštevanjem navedenega je primerna tako za mesta kakor za podeželska (ruralna) naselja. Ob tem so pomembni tudi kulturni vplivi in tradicije. Če je makroregionalni okvir vsaj v grobem določal življenjski slog in dajal na razpolago določene gradbene materiale, so način gradnje, velikost, stil in druge prvine stvar predvsem tega, kako graditi, in ne toliko, kaj in/ali iz česa.

5.2 Podeželska naselja

Starejša geografska naziranja so rada poudarjala tesno povezanost izoblikovanosti naselij in značilnosti njihovega geografskega okolja. Družbe naj bi povzemale izkušnje življenja v določeni pokrajini, zato so bile oblike naselij in stavb indikator obdajajočih razmer (Melik, 1958), kar se je ujemalo s prepričanji, da so ljudje (družba) in njihova materialna kultura produkt razmer in okoliščin. Sloviti srbski geograf Cvijić (2011) je rad opisoval etnografske elemente v pokrajini kot odraz umevanja prebivalcev o tem, kaj je v neki pokrajini najbolj primerno oziroma kaj se je skozi večgeneracijske izkušnje najbolje obneslo. Na prvi pogled bi temu skoraj pritrdili. Naselja Balkanskega polotoka imajo nekatere značilnosti, ki izhajajo iz zelo pestre naravne pokrajinske podobe: v raznih pokrajinah vladajo zelo različne možnosti za lokacije naselij in stavb ter za njihovo izoblikovanje. Take interpretacije so videti privlačno preproste in geografsko logične, vendar

so, konceptualno gledano, predvsem odraz deterministčnih nazorov. Pred dobrim stoletjem je bil determinizem v geografiji in drugod še prevladujoča miselnost (Ogrin, 2019, 167). Druga premisa, na katero so se naslanjali geografi tistega časa zlasti pri opisu naselij, je bil vpliv razvijajoče se vede antropologije, ki je imela predvsem v srednjeevropskem prostoru močan odmev pri razvoju antropogeografije. Po teh razlagah so v naseljih videli tudi fizični (materialni) odraz človekove spretnosti, znanja in kulture (prim. Wolkenhauer, 1892). Obenem je v pokrajini mogoče najti vrsto primerov, ki oporekajo veljavi deterministčnih sodb in so dosti bližje antropogeografskim interpretacijam (Zantner-Busch, 1941). Že na majhne razdalje in v skoraj enakih naravnih razmerah so se oblikovali različni tipi naselij in stavb. Te razlage pa je mogoče najti tudi še pozneje (Rodić, 1981, II), z današnje perspektive zaščitništva ljudske kulture in odkrivanja identitete pokrajin pa imajo povsem novo vrednost.

Seveda so zlasti podeželska naselja vezana tudi na naravne razmere. Fizičnogeografski dejavniki sicer zelo pomembno vplivajo na oblike poselitve in tipe naselij, vendar je ta vpliv omejen. Oblike naselij so v končni posledici odraz človekovega znanja, interesov in okoliščin. Od organizacije družbe in tudi administrativnih in političnih razmer je odvisno, ali in kako bodo ljudje neke naravne danosti izkoristili. Odločilen pečat je pustila določena kulturna tradicija gradnje naselij in stavb. Zaradi regionalnega pristopa je smiselno podati pregled naselbinskih tipov po naravno zaokroženih območjih, saj so tako vidne tako prilagoditve naravnim razmeram kakor tudi očitne posledice kulturnih in političnih okoliščin.

Jadransko-dinarsko območje, ki zajema otoški, obalni in zaledni del vzhodnojadranske obale, je po kulturnozgodovinski provenienci predvsem dedič sredozemske kulturnonaselbinske tradicije. Nanjo so bistveno vplivale sile maritimne Evrope od antike dalje, torej od starogrških in pozneje rimskih kolonij, ki so z izbiro lokacij, koncepti zgoščenosti stavb, oblikovanjem tlorisne zasnove ter povezanostjo s funkcionalnimi kmetijskimi zemljišči podale še danes prisotne značilnosti naselij. Pomembno vlogo je imela Beneška republika, ki je imela v obalnih delih Istre, Dalmacije in tudi ob grških obalah in na otokih svoje posesti. Delitev zemlje na parcele pravokotnih oblik ter način dedovanja med vse dediče je tudi pritiklina beneškega zemljiškega prava in povzeta dediščina še starega, iz rimskega obdobja segajočega kolonata. To se še posebej dobro pozna v Istri in Dalmaciji, kjer so naselja majhna ali pa v obliki zaselkov s pripadajočim kmetijskim zemljiščem. Če ni bilo posebnih reliefnih ovir, je bila delitev na pravokotne zemljiške kose. Mnoga naselja imajo množinska imena, kar govori o kolektivnem nastanku, bolje rečeno razvoju iz enotnega jedra. Večja podeželska naselja so se oblikovala na izpostavljenih strateških mestih in so vsa gručastega tipa, s hišami tesno drugo ob drugi, z ozkimi in pogosto zavitimi ulicami. Te so poleg urejanja pravno-lastniških razmerij skušale tudi kar najbolje izkoristiti prostor,

ki ga je tu primanjkovalo. Odraz »peš« tehnologije so tudi dostopi do naselja in komunikacija med posameznimi deli, medtem ko je obalni del praviloma širši, namenjen tudi druženju, transportu in javnosti. To je najbolj reprezentativen, javni del teh naselij. Podobno je v obalnih krajih Dalmacije ter na otokih, kjer prevladujejo značilne zasnove mediteranske gradnje in tlorisne zasnove. Obalni kraji se prilagajajo konfiguraciji obale, saj morajo zagotavljati varnost. Varnost je poleg lege in utrjenosti zagotavljala tudi velikost. V nekaterih, nikakor pa ne vseh primerih so zaradi oddaljenosti in konfiguracije zemljišča uredili staje ali celo začasna bivališča. Parcelna razdelitev je bila nujno vezana tudi na možnosti urejanja kulturnih teras, kar je pogojevalo tudi delitve parcel na močneje nagnjenih površinah.

Zaradi intenzivne deagrarizacije v drugi polovici 20. stoletja je večina kmečke posesti že opuščena ali pa je intenzivnost močno nazadovala. Stisnjene in ozke ulice pogosto ne omogočajo avtomobilskega prometa in s tem dostopa do bivališč, zato na robu ali celo ločeno od starih jeder nastajajo novi stanovanjski deli, medtem ko so stara jedra privlačna za turiste ter za sekundarna bivališča.

V notranjosti dinarsko-kraškega predela je poselitev vezana na doline in rob kraških polj. V sredino niso posegali zaradi poplavne varnosti in zaradi (predvsem) najboljših možnosti koriščenja zemljišča. V tem primeru so naravne razmere dejansko bistveno narekovale prilagoditve lokacije naselij, obliko in tlorisno zasnovo pa so prilagodili velikosti skupnosti in neredko je tudi to odraz preživitvenih možnosti, tj. obsega kmetijskih površin. Stik na geomorfološkem robu je tipika dinarskega krasa v poselitveno-kulturnem pogledu. Naselja so si podobna, čeprav so nastajala v zelo raznolikih kulturnih okoljih. Seveda se menja način parcelacije in pravnega prometa ter medgeneracijskega lastniškega prenosa, a prilagoditve na okolje (na primer zaradi poplavne varnosti, terasiranje zemljišč zaradi pridobitve rodovitnih kmetijskih površin) so spremenile kulturno pokrajino. Vendar ne čisto povsod. V vzhodni Hercegovini in zlasti v Črni gori je poleg gručastih jeder na robu kraških polj značilna tudi razpršena poselitev, skupnost pa predstavljajo druge oblike povezanosti (Rodić, 1981, II, 317).

Črna gora je v tem posebnost in bolj spominja na gorati predel Mirditov v severni (gegovski) Albaniji. Tu je imel glavno vlogo poselitveni vzorec, ki je bil prilagojen širši družini oziroma rodovni zadrugi, v črnogorskem primeru pa plemenom.

V notranjosti Bosne in še posebej na njenih robovih so se poleg dolinskih, večinoma precej razvlečenih naselij razvile oblike razložene poselitve. Stara naziranja, da so to prilagoditve na razgiban tip površja, lahko mirne duše zavržemo, saj v sorodnih primerih na Hrvaškem ni tako, pač pa v subpanonskem delu sledijo naselbinski tradiciji dolgih vasi, ki so v gričevnatem svetu bolj razložene. V Bosni so te razložene oblike dediščina poselitve otomanski administraciji lojalnega

prebivalstva: zemljo so dobili za določene zasluge ter kot obliko spodbude za poselitev obmejnega prostora in varovanje meje, zato je bila razložena poselitev z zadosti močnimi in gosto posejanimi točkami ključna za obrambno obnašanje prebivalstva. V goratih območjih so se razvila začasna razložena naselja pastirskih stanov, nekatera pa so bila kljub precej ostrim življenjskim razmeram stalno naseljena. Nekatere hiše in zaselki so bili tudi utrjeni.[66]

Zopet drugačen tip naselij se je razvil v subpanonskem gričevnatem in ravninskem svetu. Raznolikost površja, razgibanost in razčlenjenost v drobnem ter raznolike možnosti gospodarske rabe so glede na naravne razmere vodile k bolj razpršeni in razloženi poselitvi. Vendar lahko tudi tu vidimo prevladujoči vpliv kulturnih tradicij in upravnih vzorcev, marsikje pa tudi preteklih političnih okoliščin. Tlorisna zasnova, velikost in ustroj naselij na subpanonskih območjih Hrvaške in v severni Bosni se pomembno razlikujejo. Razlike izhajajo iz načina delitve zemljišč, kar se potem odraža tudi na tlorisni zasnovi. Na Hrvaškem je veljal ogrski način delitve kmečke zemlje (to je načeloma med vse dediče enako) in so parcele praviloma dolge in zaradi praks dednega prava večinoma ozke. Deloma so se prilagajali naravnim oviram, a ob upoštevanju načela gospodarske celovitost kmetije, ki je morala imeti različne zemljiške kategorije. Na slemenih gričevij je v zasnovi ravno tako obcestno naselje, le da je prilagoditev zaradi konfiguracije terjala bistveno širši razmik med hišami oziroma posameznimi domovi.

Obcestno zasnovo ruralnih naselij je mogoče slediti tudi na severovzhodnem robu Panonske nižine ter v Transilvanski kotlini, ki je ravno tako dolgo pripadala ogrski kroni, in na njenem obrobju. Obcestne vasi so tam širše, ker je to dovoljevalo zemljišče, in neredko se je posest kmečkega obrata nadaljevala prečno na glavno prometnico. Na glavno »vaško« ulico so bile hiše postavljene prečno, kmečki dom je bil pogosto stegnjen in se je nadaljeval proč od stanovanjske hiše v smeri posesti ter omogočal dokaj lagoden dostop. Večje vasi so razvile tudi središča, ki pa so bila ravno tako vzdolžena. Naselje se je tam razširilo ter glavna longitudinalna prometnica se je razcepila in s tem omogočila tržni prostor s svetiščem in morda še kako ustanovo.

Vzdolžna oziroma obcestna naselja so se v moderni dobi razmeroma enostavno modernizirala, saj je glavna ulica prevzela transportno vlogo. Ker v Panonski nižini in na njenem obrobju večinoma niso varčevali s prostorom, je bila širitev cest skozi naselja enostavna. Ta prometni kanal je pozneje dobil še kanalizacijsko, električno in navsezadnje optično oziroma elektronsko omrežje. Toda tak sistem je za modernizacijo tudi dokaj drag in zahteva več investicij. Za urbaniste zlasti večjih dolinskih naselij pa predstavlja urejanje in umirjanje

66 Socijalistička republika Bosna i Hercegovina, 1983, Jugoslavenski Leksikografski zavod, Zagreb, 58–60.

prometa nočno moro, saj razpoložljivega prostora pogosto ni, zahteve prebivalstva po obvoznicah pa so zelo velike. Javlja se tudi težava z dostopnostjo kmetijskih obdelovalnih površin, saj so nekateri obrati prenehali delovati in so dostope prek svojih dvorišč zaprli za mehanizacijo. Ta svet terja kljub začetni lagodnosti in individualnosti bivanja tudi vrsto prilagoditev in kompromisov, ki niso ne enostavni in ne poceni.

Kjer zaradi izredne reliefne razčlenjenosti obcestni koncept ni bil mogoč oziroma je zelo razvlečen, skoraj prostorsko razpršen, se je uveljavila razložena poselitev. Prisotna je na nekaterih predelih subpanonske Hrvaške. Prostorsko je precej ekstenzivna. Hiše z gospodarskimi poslopji so razmeščene po oblih slemenih, varnih pred poplavami in dovolj blizu obdelovalnim zemljiščem na pobočjih. Kulturna pokrajina daje vtis gostejše poselitve, kot je v resnici, tudi zaradi zidanic in vinskih hramov med vinogradi. Za nekatera območja hrvaškega Zagorja in Podravine je značilna velika agrarna gostota (Geografija SR Hrvatske 2, 1973). Razpršen naselbinski sistem je bivalno prijeten, a infrastrukturno izjemno drag in v nekaterih pogledih težaven za implementacijo moderne komunalne infrastrukture. Omogoča pa visoko stopnjo individualnosti. Je deloma tudi rekreativno-počitniško naravnan (zidanice in t. i. vikendi) ter doživlja sedaj določeno renesanso, bolj fiziognomsko kot naselbinsko. Število prebivalstva je v zadnjih desetletjih stalno nazadovalo (Veliki atlas Hrvatske, 2002).

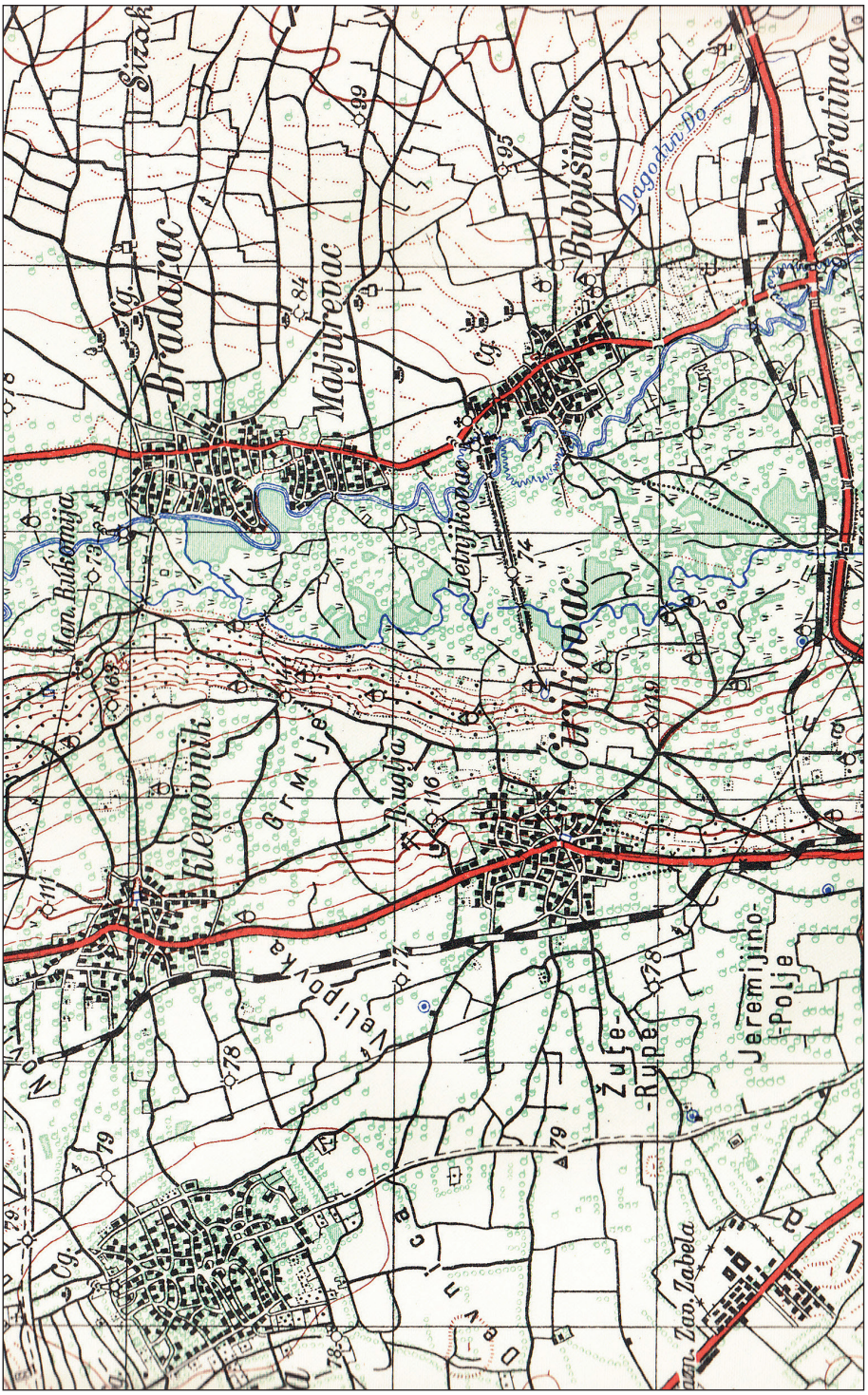
V peripanonski Bosni se je kljub zelo sorodnim naravnim razmerama razvil drugačen tip razložene poselitve. Ni temeljil na obcestni logiki ter prečno potekajočih parcelnih in posestnih mejah, temveč je razloženost primarno rezultat posestne in parcelne delitve na zemljiške grude, pri čemer je bil dom postavljen vsaj približno v centroidu posesti ali pa na najbolj prikladnem mestu (zaradi varstva pred visokimi vodami ali zaradi obrambe). Tak koncept ni dovoljeval visokih agrarnih gostot, do katerih pa je kljub temu prišlo spričo največje demografske rasti v času, ko je bila emigracija ruralnega proletariata (med obema svetovnima vojnama) omejena, domača urbanizacija pa zelo skromna.

S tehničnega vidika je modernizacija takega poselitvenega koncepta videti enostavna, a je zaradi razpršenosti izjemno drag projekt. Poleg tega so tudi razumevanje pravil glede gradnje, zemljiška politika in nadzor skromni, prakse individualizacije pa skoraj neizmerne. To so bila območja zelo intenzivnega zaposlovanja v tujini in investiranja na domačem dvorišču, kar je navidezni kaos v prostorsko-poselitvenem vzorcu samo še stopnjevalo. To je mogoče opazovati tudi prek gradbenih stilov, saj zelo dobro opozarjajo na gradbene vrednote in simbolizacijo prostora, prenesene iz tujine. Pri tem je treba upoštevati, da je modernizacijski proces prekinila vojna in so po njej prilagoditve definitivno drugačne, kot bi bile brez prekinitve.

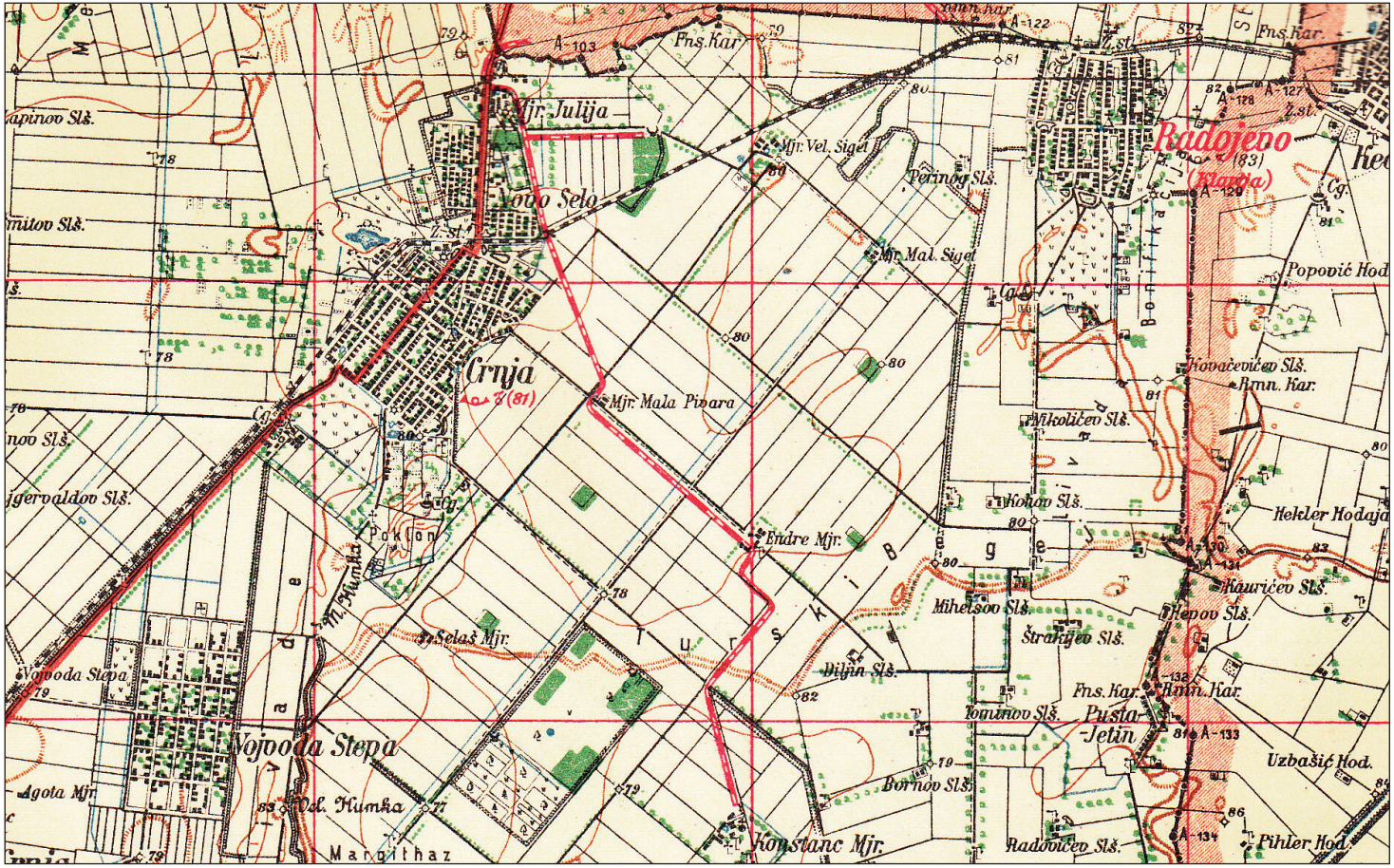
Panonska nižina z obiljem ravnega in odprtega prostora predstavlja naravni ambient, v katerem je reliefnih ovir malo in je zato izoblikovanost tlorisne zasnove naselij predvsem rezultat kulturnih, pravnih in ekonomskih razlogov. Pri naravnih razmerah je ponekod oviralni element izpostavljenost poplavam, ki so se jim skozi stoletja skušali preprosto izogniti, pozneje pa so naselja in kmetijske površine varovali s sistemom protipoplavnih nasipov in kanalov za odvajanje vode.

Osnova so vsekakor že omenjena obcestna naselja, saj je bila delitev posesti v širšem okolju Panonske nižine in njenega obrobja, z nekaj variacijami, najbolj uveljavljena. Tak sistem je zelo značilen za nižinsko – panonsko Hrvaško, pa tudi romunski del, vendar ne na jugu. Obstaja pa tudi nekaj izjem, ko so namesto le vzdolženih vasi nastala naselja, kjer se vaške ceste pravokotno srečujejo, in sicer tam, kjer je glavni cestni osi pridruženih še več prečnih. Ta naselbinski tip ima – ob že prej omenjenih prednostih – tudi to, da je zaradi ravnega površja mogoča skoraj kakršna koli moderna prilagoditev. Taka obeležja imajo velike agrarne vasi v pokrajini Mačva na severovzhodu Srbije (Grcić, Grcić, 2002, 233).

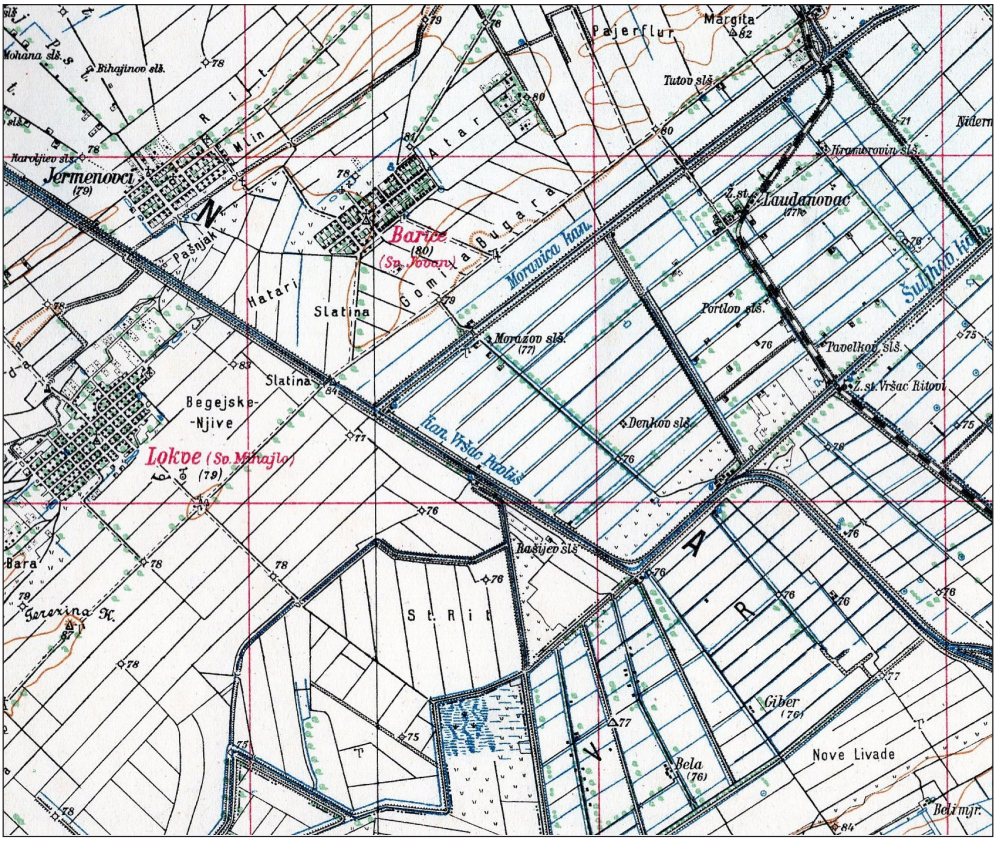
Toda v jugovzhodnem delu Panonske nižine, danes v Srbiji in Romuniji ter deloma še na Madžarskem, se je razvil poseben tip naselbinske strukture, v katerem izstopata velikost in tlorisna zasnova naselij. To so t. i. kolonizacijska naselja, rezultat naselitve kolonov iz zelo različnih srednjeevropskih okolij: zato je etnična sestava Vojvodine in Banata v Romuniji (bila) zelo pestra. Kolonizacija, ki je potekala v jugovzhodnem delu Panonske nižine v 18. stoletju (posebej še v drugi polovici), je bila del strateškega načrta Habsburške monarhije po utrditvi mejnega prostora, pridobljenega v avstrijsko-turških vojnah. To je bil tipičen »frontier«, ki je poleg vojaškega utrjevanja potreboval tudi demografsko okrepitev. Domačega prebivalstva je bilo odločno premalo, saj so ga razredčile vojne in bolezni. Panonska nižina tudi še ni bila kultivirana in naseljena, saj je bilo še veliko močvirnih območij. Poleg tega so v Panonijo pljuskali valovi beguncev izpod turških ozemelj. Razlogov za kolonizacijo je bilo torej več. Ker so nastala v krajšem časovnem obdobju, je bila mera zemljiškega reda večja kot drugje, posesti pa – tudi zaradi služenja v obrambnih silah – večje kot v zaledju. Oblikovala so se nadpovprečno velika naselja kvadratičnega tlorisa s pravokotno sekajočimi se ulicami. Tudi zemljiška posest je bila večja in prav tako posamezne parcele (Rodić, 1981, II, 320). Gozdne površine so rezultat naknadnih prizadevanj, so torej izrazito antropogene tvorbe. Modernizacija je v teh naseljih enostavna in med vsem tipi verjetno najbližje racionalnosti rabe prostora in tudi dostopnosti za različne oblike opremljenosti s komunalno infrastrukturo.

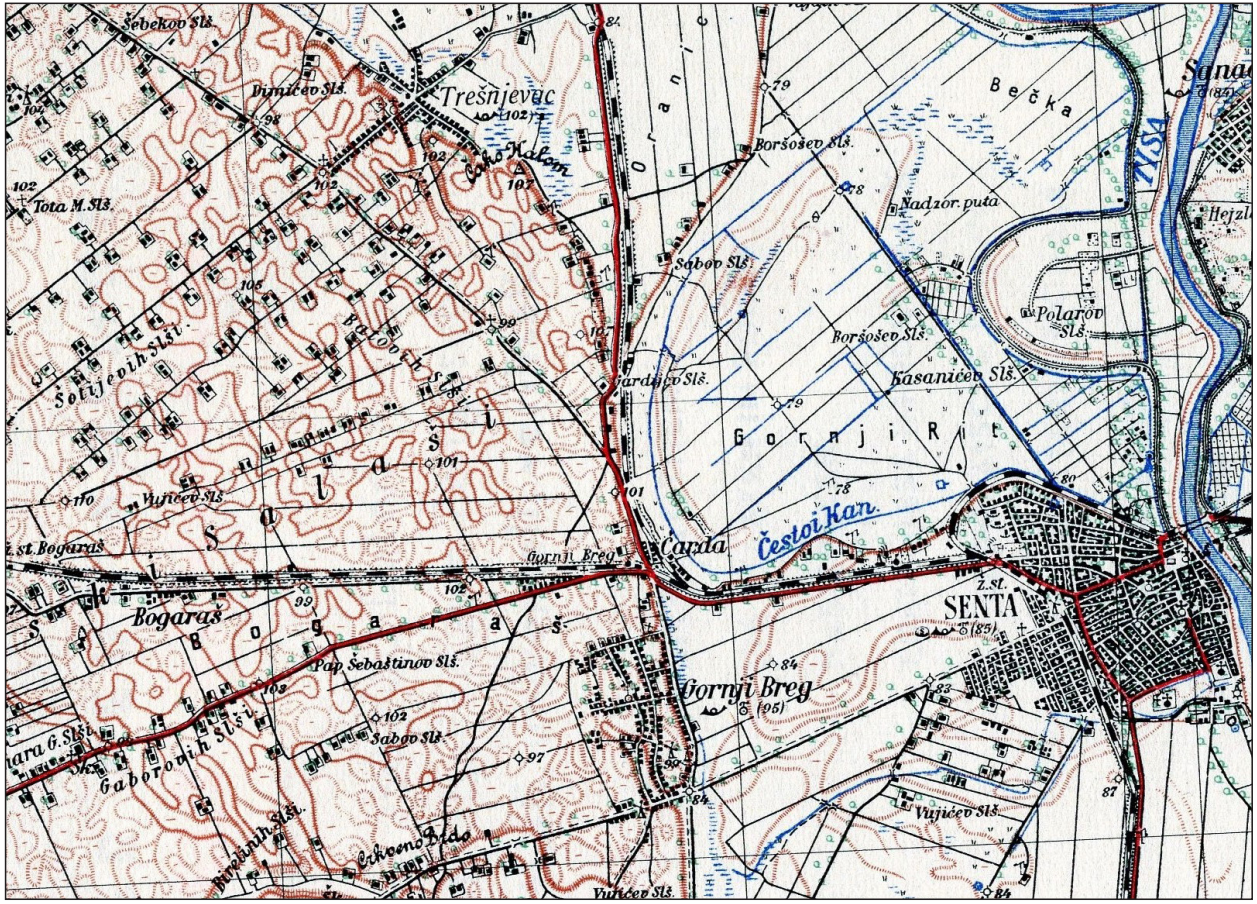
Karta 12: Velike gručaste vasi ob Spodnji Moravi (Srbija)
Vir: topografska karta SFRJ, 1:100.000, list Požarevac, Vojnogeografski institut, Beograd, 1979

Karta 13: Kolonizacijska naselja v Banatu (Srbija)
Vir: topografska karta SFRJ, 1:100.000, list Vršac, Vojnogeografski institut, Beograd, 1974

Karta 14: Melioracije so spremljale kolonizacijo v Vojvodini, Srbija
Vir: topografska karta SFRJ, 1:100.000, list Vršac, Vojnogeografski institut, Beograd, 1974

Karta 15: Salaši, začasna naselja v Vojvodini, Srbija
Vir: topografska karta SFRJ, 1:100.000, list Senta, Vojnogeografski institut, Beograd, 1979

Posebno obliko naselij predstavljajo tudi začasna bivališča, t. i. salaši; beseda je madžarskega izvora in se uporablja za začasna bivališča in zatočišča poljskih delavcev, če so bile parcele preveč oddaljene od stalnih bivališč. Z načrtno kolonizacijo so nastala velika naselja, nekatere parcele pa so bile dokaj oddaljene. Salaši so najpogosteje nastali na oddaljenih delih veleposestev v vzhodnem delu Panonske nižine (Kladnik, 1999, 211). Sedaj se pospešeno uveljavljajo večidel kot počitniška bivališča, izkoriščajo pa jih tudi za trženje v turistične namene.

V srbskem delu Panonske kotline se je na ravnini kljub dokaj podobnim naravnim razmeram razvila povsem drugačna tlorisna zasnova vaških naselij. Naselja so na prvi pogled videti kot pravi labirint. Ulice potekajo in se srečujejo pod različnimi koti ter ustvarjajo precej nepregleden tloris. So tudi sorazmerno stisnjene, kar je nedvomno odraz varčevanja s prostorom. Taka pa so tudi obdajajoča kmetijska zemljišča: razdeljena v zemljiške grude. Zaradi načel dedovanja po sorazmernem upoštevanju vseh dedičev je prihajalo do drobljenja, zato je kulturna pokrajina zelo razdrobljena. Vaške ulice so torej povsem primerljive z merami in potekom kmečkih parcel. Tak pristop je bil široko uveljavljen skoraj na vseh območjih, ki jih je dalj časa posedovala turška država.

V Vlaški nižini, ki se more po naravnih značilnostih meriti s Panonsko, so se razvili podobni tipi naselij kot na prej omenjenih srbskih območjih in imajo tudi soroden izvor, namreč zemljiškopravno dediščino in vplive turške države, ki je tu vztrajala več stoletij. Tak zemljiški red je bil uveljavljen tudi v Bolgariji, Grčiji in Albaniji, a niso parcele povsod enotnih oblik.

Gručasta podeželska naselja v kotlinskem svetu Rodopskega sistema pomenijo prilagoditev zaradi varstva pred vodami in obenem varčevanja z zemljo. Na drugi strani je niz naselij na robu morfoloških enot (na pregibu med ravnino in vzpetim svetom), pomemben zaradi vzdrževanja namakalne infrastrukture. Po tlorisu imajo večinoma značilno orientalsko zasnovo, posledico parcelne delitve na zemljiške grude. Tudi mestna naselja, ki so se razvila iz njih, imajo večinoma podobno poselitveno tlorisno zasnovo.

Gručaste vasi na dnu širokih kotlin so poselitvena tradicija južnobalkanskega prostora. Ta naselja so večja, po tlorisni zasnovi se prilagajajo razdelitvi zemlje na grude.

Ravna dna velikih kotlin na Kosovu (Kosovo polje, manj velja to za Metohijo) in v Makedoniji (Pelagonija, Ovče polje) so bila v preteklosti redko naseljena. Deloma so temu botrovale manj ugodne naravne razmere z zamočvirjenostjo in poplavno nevarnostjo, deloma pa je to posledica varnostnih razlogov; na ravnini so bili preveč ranljivi, zato so kljub ponekod ugodnim naravnim razmeram postavili naselja na rob. Poleg tega gre tudi za tradicijo individualne poselitve pri rodovnih skupnostih, zlasti na Kosovu. Ob uveljavljanju modernizacije ima ta tip naselij nekaj težav, saj je težko razširiti ozke prometnice. Zato

nastajajo nova jedra na robu, deloma tudi s preoblikovanjem starih naselbinskih jeder.

Visoko v gorah Albanije, od Prokletij do Pindosa, pa se je razvil poseben tip gorske poselitve, ki je ustrezal načinu bivanja v večjih, rodovno povezanih družinah oziroma rodbinskih zadrugah. Za gorsko poselitev so bili značilni zaselki, neredko dobro utrjeni in nadzorovano dostopni (Gerstner, 1913). Ta tip je specifičen, klanovski po svoji socialni strukturi in obenem prilagojen goratemu, težko dostopnemu svetu. Nekateri to obliko razlagajo tudi kot nujno prilagoditev obskurnim naravnim razmeram v gorah, kjer je za obvladovanje »narave« bilo potrebno veliko delovne sile; in to naj bi zagotavljale velike družine. To se le deloma ujema, saj je po svetu vrsta primerov, ko se je povsem solidno obnesla tudi atomizirana družinska kmetija. Verjetno je to v večji meri naslonjeno na staro rodovno pravo in tradicijo, morda tudi z določenimi svobodniškimi privilegiji. Prav posebej pa tudi to ni prepričljivo, saj je med naseljenci teh predelov veliko katolikov, ki jim turški sistem ni podeljeval posebnih pravic. Nova (socialistična) poselitvena strategija jim ni dovolila širitve, zato pa so vasi ostale toliko bolj tradicionalne. Sedaj so gorska naselja že večidel zapuščena; rezultat velike demografske erozije po letu 1992. Le nekatera so uspeli zavarovati kot kulturno dediščino, ker predstavljajo poselitveno tipiko gorskih območij ter vrsto socialnih in kulturnih posebnosti Balkanskega polotoka širše (Doka, Qiriazi, 2022, 140–145).

Strnjena podeželska naselja so značilna za severno Grčijo. Novejša dodatna suburbanizacija jih je številčno okrepila, obenem pa izpraznila hribovito zaledje. V tlorisni zasnovi so se zadržale prvine parcelne razdelitve še izpred turškega obdobja. Izstopajo po dokaj zgoščeni zazidavi in naravnost potekajočih ulicah, kar kaže na dokaj urejen nadzor prometa z zemljišči in varovanje kmetijskih površin. Posebej v Makedoniji in Trakiji je to zelo izrazito, saj so ravne in rodovitne površine teh obmorskih ravnin glavna kmetijska območja Grčije. Gosta pozidava velja tudi za vsa obmorska, tako kopenska kakor otoška ruralna naselja. Govorimo o grški različici mediteranskih ruralnih naselij, za katero sta značilna velika pozidalna gostota in prilagajanje konfiguraciji zemljišča. V obalnih predelih je mogoče slediti številnim turističnim naseljem, ki živijo le v topli, turistično zanimivi polovici leta. V goratem predelu Pindosa in Gramosa je poselitev bolj razpršena, ponekod celo sporadična, v obliki manjših zaselkov ter lokalnih gručastih središč. Kjer je mogoče, se prilagajajo konfiguraciji zemljišča, posebej na robu kraških polj in uravnav. Grčija je bolj kakor druge države Balkana držala določen zemljiški red in varovala kmetijski prostor.

Izjemno bogato naselbinsko, arhitekturno in kulturno dediščino ima gorski prostor Karpatov. Po politični usodi je bil pogosto mejišče in zatočišče; podobno torej kot marsikje po težje dostopnem dinarskem in rodopskem svetu. Majhni zaselki, samotne kmetije številčnih družin ali celo rodov so oblikovali redko in razpršeno naseljeni predel, ki je imel skoraj povsod jedra s svetiščem, razložene

zaselke in pastirske stanove na oddaljenih območjih poletnega pašništva. V podnožju so se oblikovale velike, dolge in mestoma gručaste podgorske vasi. Tak tip naselij je značilen sicer tudi za Slovaško v predelu Tater, dokaj razširjen je bil v Transilvaniji, Krišani in Maramurešu v Romuniji (Ilieş, 2014). V Transilvaniji so se oblikovale večje vasi z madžarskim in nemškim prebivalstvom, za katere je značilna široka osrednja ulica ali vaški trg. Sasi (transilvanski Nemci) imajo tudi utrjene cerkve zaradi obrambe pred Turki, ponekod pa so bile deloma utrjene tudi vasi (Bodocan, 2001, 28).

Specifika, ki jo regionalne geografije skoraj dosledno obidejo, so romska naselja. Vendar je regionalni vpogled nepopoln brez upoštevanja teh, navadno izrazito skromnih in komunalno neurejenih naselbinskih agregatov. Širom Panonske nižine, Transilvanije, stare Vlaške in Moldavije ter marsikje na robu mest po Balkanu pa predstavljajo realnost in del naselbinske strukture (Zupančič, 2013). V Romuniji še posebej izstopajo zaradi skoraj neverjetnih fiziognomskih razlik znotraj naselij. Prepad med arhitekturno načičkanimi dvorci in barakami v neposredni soseščini je le odraz velike socialne razslojenosti, ki pa ima manj znano in tudi manj prijetno ozadje oziroma razloge (Bodocan, 2001, 25–26).

5.3 Mesta in urbanizacijski procesi

Na Balkanu so mesta star pojav. V opisu mnogih piše, da segajo njihovi začetki globoko v antiko. To se nanaša predvsem na antično grško urbano tradicijo (Durando, 1999), ki je pozneje doživela burne in temeljite spremembe. Končno je atenska akropola še sedaj simbol največjega mesta na Balkanskem polotoku, le njegova aglomeracija je značilen produkt moderne dobe. Zgoščena pozidava, zasičenost s prometom, težave s komunalno infrastrukturo ali pomanjkanje zelenih površin je nekaj, kar imajo mnoga mesta po svetu, ne glede na geografsko lego in celo ne oziraje se na zgodovinsko dediščino. Starejše urbane sestavine je pozneje prekril čas. V splošnem je urbanizacija šibkejša kot drugje v Evropi in tudi delež urbanega prebivalstva je nižji. Razen štirih glavnih mest so sedaj mesta na Balkanu večidel majhna. Poleg tega je tudi trend suburbanizacije, ki je značilna za večino preostalega dela Evrope, tu bistveno šibkejši, v nekaterih predelih pa je bil do nedavnega skoraj odstoten. Sedaj se to precej spreminja. Urbani razvoj nekaterih mest, na primer Tirane, je skoraj neverjetno hiter, žal pa tudi nepredvidljiv in predvsem nenačrten, stihijski.

Tipologija mest po tlorisni zasnovi, lokaciji in gospodarskih možnostih obstoja in razvoja kaže zelo pisano podobo. Tako kot so podeželska naselja v veliki meri tesno povezana z usodo zalednih pripadajočih zemljišč, so mesta funkcija svojega zaledja: tolikšna in takšna, kakršna zaledje potrebuje in vzdržuje (Crampton,

Crampton, 1996). Vendar ni vedno tako. Obstajajo mesta, katerih nastanek ni bil povezan z upravno in ekonomsko funkcijo bližnje in tudi bolj oddaljene okolice, ampak rezultat bistveno širših političnih in gospodarskih silnic. Taka mesta so nastala zaradi širše obrambne funkcije, poznejši razvoj pa jih je bistveno modificiral.

Tabela 13: Glavna mesta in delež urbanega prebivalstva v državah Balkana (2021)

Država	Glavno mesto	Število prebivalcev (tisoč)	Število prebivalcev glavnega mesta (tisoč)	Število prebivalcev mestne aglomeracije (tisoč)	Delež prebivalstva v aglomeraciji glavnega mesta	Delež urbanega prebivalstva v državi
Hrvaška	Zagreb	4.209	755	1.071	25,4	58,0
Bosna in Herceg.	Sarajevo	3.834	275	556	14,5	49,5
Črna gora	Podgorica	609	151	186	30,5	68,0
Srbija	Beograd	6.974	1.384	1.682	24,1	57,0
Kosovo*	Priština	1.935	465	465	24,0	–
Albanija	Tirana	3.088	557	912	29,5	63,0
Sev. Makedonija	Skopje	2.182	526	607	27,8	59,0
Grčija	Atene	10.569	3.153	3.638	34,4	80,0
Ciper	Nikozija	1.282	269	300	23,4	67,0
Bolgarija	Sofija	6.919	1.248	1.548	22,4	76,0
Romunija	Bukarešta	21.230	1.794	2.260	10,6	54,0
Moldavija	Kišinjev	3.323	667	795	24,0	43,0

Vir: nacionalne statistike; povzeto po wikipedia/en. Uredil J. Zupančič.

Intenzivnejšo urbanizacijo so države na Balkanu načrtno pospešile v času socialističnega razvoja. Razvoj mest (urbanizacija) je potekal hkrati, vendar ne povsem sinhrono, z industrializacijo. V nekaj desetletjih nekako od 1960 do srede osemdesetih let 20. stoletja se je oblikoval povsem nov tip naselij – blokovska naselja in veliki industrijski kompleksi. Manj posluha so imeli za vključevanje starejših mestnih četrti v harmonično mestno celoto in urejanje prometnih površin. Ponekod so namenjali zelenim površinam kar nekaj pozornosti. Socialistična mesta zato delujejo kot serija urbanih sekvenc, nabranih iz različnih obdobij, a med seboj slabše urbanistično spojenih. Nekatera starejša jedra so iz različnih razlogov močno spremenili, da jih ni bilo več mogoče prepoznati. Ti procesi so bili v nekaterih državah (Romunija, Bolgarija) povezani skoraj izključno z gradnjo monotonih blokovskih naselij, medtem ko so drugod te pristope kombinirali z individualno gradnjo. V nekaterih manjših in srednje velikih mestih Jugoslavije je

individualna pozidava sploh prevladovala. Manj pa je bilo posluha za težnje po suburbanizaciji, čeprav je ponekod potekala zelo podobno kot v zahodnoevropskih državah (primer Hrvaške, še bolj Slovenije). Opaziti je naglo rast v socializmu; tedaj je nastal velik zasuk, pravzaprav prelom v koncipiranju mesta: produkcijski vidiki so prevladovali. Ponekod so tolerirali divjo urbanizacijo na mestnem robu. Socialistična era je marsikje pustila še sedaj prevladujoč pečat v mestnem videzu, ustroju in organizaciji.

V tranzicijskem obdobju so te značilnosti pričeli spreminjati in prilagajati novim potrebam. Zaradi naglo naraščajočega števila avtomobilov so bila tranzicijska mesta tipično obremenjena s prometom in pomanjkanjem parkirišč ter brez primernega razvojnega koncepta, ki bi povezoval območja dela, potrošnje in rekreacije s pretežno stanovanjskimi četrtmi. Ponekod je prevladal precej stihijski pristop. Načrtovalci so posegali po različnih ukrepih, zaradi hitenja pa so bile priljubljene »instant« rešitve, ki so praviloma posegale po zelenih javnih mestnih površinah (Hamilton, Dimitrowska-Andrews, Pichler-Milanović, 2005). Mesta so zato danes za geografijo velik strokovni izziv. Mesta so skušali olepševati z urbano kozmetiko in uvajanjem dodatne osvetljave; tako so dobili bolj živobarvne in navadno preosvetljene stolpnice. Odstranjevanje starih socialističnih simbolov je potekalo različno intenzivno, večinoma pa so jih odstranjevali dokaj smelo. Na veliko so spreminjali tudi ulična imena (Nicolae, 2000).

Glede na urbanistično dediščino in funkcijsko zasnovo mest lahko ta razdelimo v tri glavna geografsko pogojena območja: sredozemskega oziroma širše obmorskega, predele srednjeevropske urbanistične in kulturne dediščine ter območja s turškimi (orientalskimi) urbanimi arhitekturnimi in urbanističnimi prvinami. Delitev ustreza prevladujoči zasnovi mest, koncepciji njihovih starejših mestnih jeder, medtem ko so – kakor omenjeno prej – marsikje dobila določilne današnje poteze v obdobju intenzivne industrializacije in urbanizacije, saj so takrat dobila večino prebivalstva in podobo ter strukturo, ki je s planerskega in upravljavskega vidika zanesljivo najbolj pomembna. Z vidika turizma pa je drugače in je treba iskati starejše korenine ustroja in značilnosti, pa tudi funkcij mestnih naselij. Njihov kulturnozgodovinski, politični in redko tudi gospodarski prispevek je za turistične potrebe gotovo pomembnejši kot pa (pogosto) sodobne urbane monotonije.

Obmorska mesta imajo značilno strukturo z zelo gosto zazidavo (podobno kot ruralna naselja v teh območjih). To lahko pripišemo varčevanju s prostorom in določeni urbanistični tradiciji, prisotni skoraj povsod v Sredozemlju. Lega na obali je v vseh primerih bistvena determinanta, ki določa primarno funkcijo: spoj kopenskega (po cesti in železnici) in vodnega prometa. Zato potrebujejo široko in obalno vzdolženo pristaniško cono, ki je opremljena s skladišči, prometnimi površinami in predelovalnimi dejavnostmi, neredko kar industrijsko cono. Toda

tradicionalna stara obalna mesta so imela le razmeroma majhne pristaniške dele (na primer Šibenik na Hrvaškem ali pa Igumenica v Grčiji).

Suburbanizacija je skromnejša in tudi pozneje se je pričela razvijati kot v drugih delih Evrope. Bolj je prisotna na Hrvaškem, kjer je v okolici Zagreba in njegovega širokega zaledja nastala širša cona suburbanih satelitskih naselij. V tranzicijski dobi do danes je to rastoči trend prostorskega razvoja v Romuniji, v Srbiji pa le v okolici Beograda in Novega Sada. V Bolgariji je bila za časa socializma skoraj neznana in se je bolj uveljavila urbanizacija. Okrog glavnega mesta so nastajali suburbani sateliti, ki pa jih je mesto sčasoma integriralo v svoje okolje (Stanilov, Sykora, 2014). V obalnih predelih Grčije in tudi Hrvaške jo nadomešča litoralizacija. Suburbani razvoj sledi predvsem obalni črti. V zadnjih dveh desetletjih je v širših gospodarsko aktivnih regijah Hrvaške, Romunije in Srbije ter obalnem delu Cipra prisotna široka razpršena poselitev ali *urban sprawl*. Čeprav je kot pojav manj želen, ga je težko ustavljati (Couch, Leontidou, Petschel-Held, 2007).

Pristaniška dejavnost se odvija, a je specializirana in ne potrebuje tako veliko prostora kot nekatera večja pristanišča, ki sama po sebi predstavljajo mesto v malem. Tako se je na primer Reka na Hrvaškem, ki nima najbolj ugodne lege (takoj sledi visoko zaledje, ki ovira povezanost z zaledjem, in tudi mesto se širi skoraj neposredno v gozdnato okolje dinarskega krasa), zaradi specifičnih ugodnosti že v 19. stoletju razvila v pomembno trgovsko pristanišče Habsburške monarhije. Tudi mikrolokacija Splita ni najbolj ugodna – spet zaradi visokega zaledja, vendar se je ob prednostih spoja na sredi med linijami jadranskih otokov razvil v pomembno izhodišče turističnih poti, pozneje pa mu je lega na sredi jugoslovanske obale omogočila dobre priložnosti razvoja tudi pristaniške dejavnosti (Babić, 1991, 200). Poleg tega je mestu odločilno pomagal tudi razvoj industrijskih obratov. Bar na črnogorski obali ima ugodno mikrolokacijsko lego, a se je razvil v pomembno pristanišče šele po izgradnji železniške povezave z Beogradom. Njegova pristaniška rast je predvsem izraz teženj Srbije po uveljavitvi pristanišča, ki bi na morski obali lahko čim bližje skrbelo za transport. Šibenik na severnodalmatinski obali se je – kljub sijajni zgodovinski dediščini – uveljavil bolj kot vojno pristanišče, pozneje pa se je moralo mesto usmeriti izključno na turistične priložnosti. Podobne korenine ima tudi Pulj na koncu polotoka Istre na Hrvaškem. Precej obsežno pristaniško infrastrukturo za potrebe Habsburške monarhije je do danes čas v marsičem presegel. Zadar ob severnodalmatinski obali na Hrvaškem je danes bolj ali manj odmaknjen in ga oskrbujejo predvsem industrija ter storitve. Posebnost je Dubrovnik, saj je kljub zelo omejenemu zaledju in slabi prometni povezanosti na podlagi konceptov turizma odlično izkoristil izjemno kulturnozgodovinsko dediščino in se uveljavil kot točka na hrvaški obali, ki jo turisti dosegajo predvsem po zraku in po morju.

Na albanski obali sta se razvili dve pristaniški mesti: Drač (alb. Dürresi) in Valona (alb. Vlorë), pri čemer ima prvi zelo ugodno lokalno lego: skalnat polotok in precej obširno nizko zaledje. Mesto je močno pridobilo s povezavo avtoceste od Drača prek Tirane do Prištine, ko je nase navezalo tudi dele Severne Makedonije in Kosova. Južneje ležeča Valona lahko išče svoje priložnosti predvsem kot zanimiva turistična destinacija.

Grška obalna mesta imajo zaradi obalne ravnice nekoliko boljše možnosti razvoja, tudi če ta ni posebej široka. Na zahodu je najpomembnejše pristanišče Igumenica, izhodišče ladijskega transporta prek Jadranskega, Tirenskega in Jonskega morskega bazena. Patras na Peloponezu je pomemben zaradi ustavljanja tranzitnega prometa ter – enako tudi Kalama na jugu in Heraklion na Kreti – zaradi zelo obsežnega turističnega toka (Eichheim, 1999, 60–71). Posebnost pa je nedvomno atenska aglomeracija, v katero je vključen tudi Pirej. Še pred desetletji sta bili mesti ločeni. Z okrog 3,2 milijona prebivalcev so Atene največje urbano naselje na Balkanu, glavno mesto Grčije in v prvi vrsti njeno veliko inovacijsko jedro; da upravnih, kulturnih, političnih in različnih gospodarskih funkcij niti ne omenjamo na tem mestu (Kalyvas, 2015). Če upoštevamo tudi morski akvatorij Grčije (ki zavzema večino, tj. nad 95 % egejske morske pokrajine), potem so Atene skoraj v geometričnem središču Grčije. Lega ob Korintskem zalivu in pretoku, dostop do otokov in otočij ter ne nazadnje izjemna kulturnozgodovinska dediščina postavljajo ta svet kot dovolj unikaten. Mikrolega na majhnem in vrh vsega še precej vzpetem polotoku Atiki je sprva videti neugodna.

Drugo veliko grško pristaniško mesto je Solun (gr. Thesaloniki) na robu Solunskega zaliva. Lega je izjemno ugodna, saj ima v zaledju obširno Solunsko (tudi Vardarsko) kotlino – nižino in samo dolino Vardarja, ki prek moravske osi vodi do sotočja pri Beogradu in od tam dalje proti srednji Evropi. Rodovitno zaledje nizke grške Makedonije z gosto poselitvijo in intenzivno agrarno proizvodnjo daje mestu vlogo regionalnega središča, lega v sredini severnogrškega obalnega loka pa mu daje primat drugega nespornega urbanega jedra Grčije (Kostopoulou, 1999). Skoraj 900.000 prebivalcev ga postavlja ob bok največjim mestom na Balkanu. Pristaniško so pomembna še mesta Kavala in Aleksandropolis na severu ter Volos med Atenami in Solunom, mesto z rodovitno Tesalijo v zaledju, na jugu.

Črnomorska obala je preprostejša, saj ima na zahodni obali le štiri večja pristanišča: Burgas in Varno v Bolgariji, Konstanco v Romuniji in Odeso v Ukrajini. Obe bolgarski pristanišči sta nastali na manjšem polotoku ob lagunah, ki se kot z morjem zalita rečna dolina razprostirata še več kilometrov v notranjost. Prostora za širitev imata tako obe mesti dovolj. Poleg pristaniške dejavnosti sta posebej razvili tudi industrijski park, Varna strojno industrijo in Burgas predvsem petrokemično. Konstanca v Romuniji ima sicer staro urbano tradicijo še iz rimskega obdobja. Večina mesta je koncipirana kot pristaniško mesto ob ugodni nizki, a

ne ravno lagunski obali. Starejši severni del mesta tako daje skoraj turistično – kopališko podobo, industrijsko-pristaniški pa je na jugu in na zahodu. Prekop in železniški promet navezujeta Konstanco na plovno Donavo ter dalje proti romunskemu glavnemu mestu Bukarešti. Morske ladje lahko po glavnem prometnem kanalu Sulina (srednji rokav v delti Donave) plujejo še do Braile in Galaca (rom. Galaţi), ki sta se razvila v pomembni rečno-morski pristanišči, medtem ko Tulcea vmes nima večje prometne vloge (Verseck, 2001, 15–23).

Črnomorska turistična središča se razlikujejo od grških, saj je večina mladih in so namensko nastala kot kopališka oziroma turistična obalna središča. Koncept je preprost in obsega obalno peščino, za katero sledi niz hotelov in turističnih kapacitet, s cestnoprometnim omrežjem vred, zadaj pa je stanovanjski del. Južnoromunska črnomorska riviera je sedaj skoraj v celoti urbanizirana in naselja od Mamaie proti severu sledijo praktično neprekinjeno. Urbaniziral se je tudi obalni prostor v Bolgariji, vendar tu ni takih naravnih razmer kot v Romuniji. Obala je nizka, a v drobnem skalnata in razčlenjena, zato so Albena, Zlatni Pjasazi in Kranevo vsak zase. V južnem delu Bolgarije se Balčik ter Nesebar ponašata z izjemno slikovito polotoško lego in dolgimi peščenimi plažami v bližini (Sončna obala) (Foster, 2023).

Obalna območja doživljajo naglo preobrazbo tudi drugod, in sicer z naglo urbanizacijo obalnega prostora. Obalna mesta v vseh območjih imajo v svojem najnovejšem razvoju kar nekaj skupnih ali vsaj zelo podobnih potez. Zaradi litoralizacijskih teženj, ki jih turistični razvoj še pospešuje (povečuje privlačnost teh predelov in stopnjuje ekonomski pozidovalni pritisk na obalo), doživljajo ti urbani predeli zelo hiter prostorski razvoj. Zgledovali so se po italijanskih, francoskih in španskih vzorih urbanističnega razvoja. Za nizke obale z dolgimi peščenimi plažami se zdi tak koncept ustrezen in praktičen, ni pa v vseh primerih dovolj domišljen. Na albanski obali se javljajo težave v širši zaledni coni zaradi zastajanja vode ter pojavi erozije ob nekaterih sektorjih urbanizirane obalne črte (Doka, Qiriazi, 2022, 61-85). Cilj teh instant gradenj je bil zgolj profit, premišljenosti in študije razmer premalo, izkušenj nič. Rezultat so nastopajoče težave v fazi, ko naj bi zgrajeni novi hotelski kompleksi šele pričeli dajati ekonomske učinke,. Precejšnja težava so tudi ureditve prometnih in parkirnih površin ter ureditev in sanitarna oskrba plaž, sicer od pričakovanih ekonomskih učinkov ne bo prav veliko.

Na razčlenjenih dalmatinskih, črnogorskih in grških obalah je popularno urejanje kampov. Tam so morali skoraj nujno poskrbeti tudi za primerno osenčenost, ker je to ekonomsko iskana kategorija. Urbani gozdovi borovcev ali drugih drevesnih vrst so tako del urbanega ali polurbanega načina in dejansko ekonomski prostor v bližini mest ali neposredno ob obali. Na robove mest se sedaj selijo velika nakupovalna središča, medtem ko iščejo poslovne in še posebej proizvodne cone na povsem ločenih mestih. Stara mestna jedra v Grčiji in na Hrvaškem zapirajo za

promet, ki se usmerja v okolico. Tako so sodobna obalna mesta obalno (longitudinalno) vzdolžena, dejavnosti specializirane in prostorsko ekstenzivne. Nasprotno od starih mestnih jeder, ki se še sedaj stiskajo v zavetnih legah ob zalivih ter na otokih in polotokih, so sodobni, novi deli teh mest bistveno bolj široki, zeleni in celo gozdnati kot zaledje. Najbolj privlačni deli, posebej stara mestna jedra, so družabni, kulturni prostor, kar ima v kontekstu turističnega razvoja zanesljivo še dodaten pomen.

Celinska mesta srednjeevropske urbane tradicije obsegajo predele, ki jih je nekoč obvladovala habsburška država, torej Hrvaško, del Srbije (Vojvodino) in transkarpatski del Romunije. Enostavno jih je mogoče prepoznati po tlorisni zasnovi, v kateri so jasno izpostavljene mestne vpadnice v novejših in osrednji tržni, reprezentativni prostori v starejših delih. Med njimi so gotovo precejšnje arhitekturne razlike, saj vsako mesto izraža svojo individualnost. Med temi je po številu prebivalstva največji Zagreb, hrvaško glavno mesto z urbano aglomeracijo, ki ima okrog milijona prebivalcev. Videz, urejenost in težnja k radialno potekajočim prometnicam izdajajo določeno (srednjeevropsko) urbanistično in arhitekturno tradicijo, vključujoč pri tem zelo široko suburbano cono, ki v določenih smereh sega več kot 70 km na podeželje. Mesto med goro Medvednico, odličnim rekreacijskim in gozdnatim mestnim prostorom, ter regulirano strugo Save, kjer nastopajo rekreacijsko-poslovni del tega mesta ter prečno potekajoče glavne prometnice dokazuje svojo gospodarsko moč in pomen tudi z izrazito rastjo v višino.

Nato ob rekah Savi, Dravi, Tamišu, Begeju in drugih sledi še vrsta mest, katerih tloris izdaja vojaškostrateško zasnovo. Tipična, a še zdaleč ne edina primera sta srbski Novi Sad s Petrovaradinom ter romunski Temišvar; oba sodita po velikosti (okrog 300.000 prebivalcev) med pomembnejša regionalna središča. A v njuni genezi je bistvena faza – trdnjava, kar se je ohranilo pri obeh dokaj dobro. Temišvar jo ima v središču (t. i. citadela), Novi Sad pa na robu na drugi strani Donave (Petrovaradinska trdnjava). Podobno urbano zasnovo je mogoče slediti tudi pri Aradu in Oradei v Romuniji. Gre torej za niz danes večjih mest, katerih nastanek je povezan z nizom utrdb. Taki so tudi nekateri manjši centri, na primer Slavonski Brod, Karlovec, Bjelovar na Hrvaškem in drugi. Posebnost teh naselij je sorazmerno znaten agrarni značaj, kar se odraža v mestni fiziognomiji, manj pa v sedanji okupaciji prebivalcev ter funkciji takih središč (Djurdjev, Arsenović, Dragin, 2010, 117–119).

Odlični primeri srednjeevropske urbanistične tradicije so tudi v Transilvaniji. Mesta, kot so Sigishoara, Cluj, Brasov in Sibiu, pa tudi Targu Mureš in druga, izkazujejo zelo nazorne primere te vrste. Dobro so se ohranila morda prav zahvaljujoč socialističnim poskusom, ki so gradili na mestnem robu ali celo povsem ločeno od njega, mestna jedra pa pustili. V mestnem tlorisu izstopa glavni trg ter nekaj širokih tržnih ulic, sedaj večinoma spremenjenih v turistično privlačne pešcone.

Panonska mesta so zelo široko in tlorisno pravilno zasnovana; tudi ta izhajajo iz nekoč obrambne funkcije. Primer lokalnega središča je Bjelovar na Hrvaškem. Nekatera pa so se razvila iz pomembnejših lokalnih, agrarnih središč in nato prerasla v manjša mesta, še posebej v fazi izrazite industrializacije. Drugod so se razvila v široka panonska naselja urbanega tipa, čeprav je bila pomembna okupacija prebivalcev tudi kmetijstvo. Posebej v Vojvodini in Banatu so taka mesta zelo prostorna, široka in po gabaritu pretežno nizka. Subotica, Sombor, Zrenjanin, Kikinda in druga mesta v srbski Vojvodini so značilni primeri tega tipa.

Tretji veliki areal predstavljajo območja, ki so imela dalj časa turško državno politiko, kar se nesporno pozna tako v konceptu poselitve, delitve kmečkih posesti in parcelaciji kot tudi v urbanem razvoju. Novejši procesi so marsikje postavili povsem nove koncepte, a stara jedra so ostala, in če drugega ne, jim danes ta stari ostanek predstavlja pomemben turistični potencial. Orientalska zasnova mest je precej drugačna (primer starega Sarajeva, dela Mostarja v Bosni in Hercegovini, jedra Bitole v Makedoniji, Prizren na Kosovu ali pa Plovdiv, Haskovo in Harmanli v Bolgariji). V osredju je čaršija, ki je ekonomsko-bivalni del, z organizacijo četrtnih skupnosti, usmerjenih v določene poklice ali storitve. Tako so jedra precej obširna, navzven pa prepoznavna po specifičnem, skoraj labirintu podobnem poteku zavitih mestnih ulic z vmesnimi tržnimi prostori. Zanimivo podobo dajejo tem mestom tudi minareti mošej in druge stavbe širšega pomena. Drugo izhodišče je bila prilagoditev lokalni skupnosti, katere povezovalni prostor so bile prav mošeje. Večinoma namreč ustrezajo meram središčnosti. Mesto je bilo urejen seštevek lokalnih skupnosti, tržni prostor se je razvil sekundarno potem, ko je mesto že doseglo določeno velikost. Modernizacija je posebej v socialistični eri marsikatero urbano potezo teh mest okrnila ali celo porušila. Večinoma pa je bila ta naloga pretežka in so raje uveljavljali koncepte novih delov, dostikrat s hitro zgrajenimi stolpnicami skromne estetike in s prepričljivo višinsko prevlado. Pomanjkanje kapitala v teh družbah je zato pospeševalo individualno urbanizacijo. Marsikatero urbano jedro je tako dobilo značilen štiridelni profil: orientalsko jedro, novo blokovsko jedro z upravno-administrativnim središčem, industrijski del in četrti s prevlado individualne gradnje.

Poseben tip mest glede na genezo in posebnosti tlorisne zasnove so industrijsko-rudarska središča, ki dolgujejo svoj razvoj eni sami dejavnosti ter imajo temu primerno zasnovo in mestno organizacijo. Tuzla v severni peripanonski Bosni in Hercegovini je primer nagle in deloma divje urbanizacije ob naglo rastoči industriji in rudarstvu; razvoj mesta temelji na rudarstvu (proizvodnja soli, v bližini je več premogovnikov). Podobna ji je tudi Trepča (Kosovo), zrasla ob rudnikih svinca in cinka. Velike prostorske potrebe edine mestotvorne funkcije – rudarstva so oblikovale močno degradirano mestno pokrajino. Najnovejše

politične delitve so dale ločena dvojna mesta. Drugod so na bazi industrijske proizvodnje nastala skoraj povsem nova mesta. Borovo ob Donavi tako dolguje svoj začetek in razvoj kompleksu proizvodnje usnja in obutve, Kragujevac v Srbiji, ki je sedaj pomembno regionalno središče, pa strojni, predvsem orožarski in avtomobilski industriji. Mesto je še sedaj demografsko dinamično, zahvaljujoč prav ponovnemu industrijskemu zagonu, kar pa za mnoga druga – še posebej ne periferna mesta na vzhodu države – nikakor ni mogoče trditi (Miljanović, Miletić, Đorđević, 2010).

V Romuniji sta Ploještin tudi bližnji Pitešt nekaj desetletij živela skoraj izključno od pridobivanja nafte in plina ter na tem temelječe petrokemične industrije. Sedaj je drugače in vsaj Pitešt se v glavnem zanaša na strojno industrijo – proizvodnjo avtomobilov in avtomobilskih delov. V precej odmaknjenem svetu Banatskih gora leži Resica, mesto, ki svoj nagel razvoj dolguje bližnjim ležiščem premoga in železove rude. Na tej podlagi se je razvil velik metalurški kompleks (sedaj praktično prazen). Tu je površinsko že začel prevladovati vizualno in funkcijsko degradiran prostor: opuščene separacije, jalovišča in sive mestne cone s postaranim, nikoli dobro vzdrževanim stanovanjskim fondom in preozkimi prometnimi površinami. Zelo sorodna je na primer Hunedoara, za ljubitelje zgodovinske dediščine bolj znana po Hunyadijevem dvorcu, sedaj pa zelo urbano devastirano mesto (Juler, 2007, 20–28). Bolgarski Pernik je zrasel na bogatih ležiščih lignita ter proizvodnji električne energije. Gabrovo v Bolgariji je v ozki dolini razvlečeno mesto tekstilne in usnjarske industrije, staro turško jedro v Kardžaliju v Vzhodnih Rodopih pa ima rudnika svinca in cinka ter topilnice. Rudarsko-metalurško genezo ima tudi albanski Elbasan, nekoč ponos socialistične Albanije, sedaj pa bolj ali manj le okoljska grožnja.

Krizna urbanizacija na Balkanu sploh ni bila tako redka. Opomnimo, da se je na ta način v dvajsetih letih 20. stoletja enormno povečala atenska aglomeracija. Primer Prištine je svež, saj datira kvečjemu desetletje nazaj. V kaotičnih političnih razmerah je v času po stabilizaciji konfliktov prišlo do podvojitve števila prebivalcev v le nekaj letih. To je močno vplivalo na urbani kontrast, zelo značilen za mnoga mesta z orientalsko urbano zasnovo – jedrom in raznimi poskusi nagle urbanizacije in modernizacije (Zupančič, 2015).

Slika 9: Brašov v Romuniji je po videzu tipično srednjeevropsko mesto
Foto: J. Senegačnik

Slika 10: Tržna ulica v Skopju
Foto: J. Senegačnik

5.4 Geografski profil glavnih mest

Državna središča so praviloma največja mesta, v katerih so se skoncentrirali ne le politična moč, uprava, znanost, kultura in izobraževanje, ampak tudi gospodarstvo. Prestolnice so se vse povečevale konstantno in v nekaterih obdobjih skokovito. Nova jedra mest so zunaj; poslovna in nakupovalna središča ter predvsem nove industrijsko-obrtne cone prav tako.

Največje mesto Balkana je grško glavno mesto Atene, pravzaprav mestna aglomeracija Aten in Pireja. Leži na polotoku Atiki in se je kljub omejenim prostorskim možnostim razvilo v gosto pozidano južnoevropsko metropolo z velikim prometnim pomenom. Atene pomanjkanje kopnega nadomeščajo z morjem; lega pirejskega pristanišča je izjemno ugodna tako z vidika obvladovanja egejskega akvatorija (dostopnost do otokov) kakor z vidika mednarodnega pomorskega prometa. Velikost atenske aglomeracije je v opazni meri rezultat velikega priliva grškega prebivalstva, ki se je po neuspešni grško-turški vojni leta 1922 iz Male Azije priselilo v Grčijo; največ na Atiko in Evbejo ter neposredno v Atene. Toda večina je vendarle odraz novejših urbanizacijskih procesov zgrinjanja v glavno mesto. Atenska aglomeracija ima sedaj okrog 3,2 milijona prebivalcev, kar vključuje tudi Pirej in sosednja mesta. Mesto je zgoščeno grajeno, zelenih površin je sorazmerno malo, prometne obremenitve so dokaj velike tudi zaradi zračnega prometa in pristaniške dejavnosti v Pireju.

Skopje, glavno mesto Severne Makedonije, ima sedaj že nad 600.000 prebivalcev, v aglomeraciji še dobrih 200.000 več. Mesto se je močno povečalo in moderniziralo v času po katastrofalnem potresu leta 1963. Takrat je postalo mesto urbanih eksperimentov (Marković, 1990, 233). Skopje je primer zelo hitro rastoče prestolnice, ki je s podeželja ponekod potegnila preveč prebivalstva (je tam povzročila praznjenje), obenem sta v mestu velika zgostitev in prenagla rast, ki jima ponudba delovnih mest ni sledila, sprožili urbane kontraste in mestoma slumizacijo. Mesto se urbano že skoraj prepleta z bližnjim Kumanovom, samo pa ima zaradi naravnih omejitev precej skromno zaledje. Skopje je mesto značilnih kontrastov in v tem pogledu zanesljivo vzorčni primer večjih mest na Balkanu. Staro središče z orientalskimi arhitekturnimi obeležji je ostalo po potresu le na levi strani Vardarja. Na mestu največjih ruševin je nastalo novo Skopje z značilnimi obeležji socialistične blokovske gradnje, ki jim lahko sledimo tudi drugje. Tretji del je urbani rob, ki se dviga na hrib Vodno s prevlado individualnih gradenj, četrti pa prava urbana periferija z romskim prebivalstvom na jugu in severu (Šuto Orizari). Skopju daje novo identiteto izvedba orjaškega, z nobenim drugim mestom primerljivega projekta monumentalizacije metropole. Projekt se je začel leta 2014 in se na prelomu desetletja večidel končal, označuje pa ga izgradnja velikega števila kipov iz različnih obdobij ter velike, voluminozne arhitekture. S

tem sodi Skopje med najbolj simbolizirana mesta Balkana, čeprav je raznovrstnih simbolov preteklih družbenih sistemov zlasti v postsocialističnem svetu nesorazmerno veliko (Lowe, 2020, 15–20).[67]

Albansko glavno mesto Tirana (alb. Tiranë) leži v majhni, neizraziti podgorski kotlini in v stiku z albansko obalno nižino. Med vsemi velikimi mesti na Balkanu ima nedvomno najhitrejši razvoj. Še pred nekaj desetletji skoraj ni imelo suburbanega zaledja, v zadnjih dveh desetletjih pa je zaradi zelo intenzivne litoralizacije pridobilo precej obsežno vplivno cono. Iz velikega mesta se hitro spreminja v milijonsko džunglo. Toda mesto se je močno povečalo tudi samo zaradi intenzivne, nenačrtne (divje) urbanizacije prebivalstva z bližnjih in tudi bolj oddaljenih gorskih predelov. Mesto se je prebivalstveno podvojilo, vendar ne le zaradi sorazmerne ponudbe delovnih mest. Robni predeli z veliko urbano gostoto tonejo v urbani kaos. Mestno središče je povsem prenovljeno, z obnovljenimi zgodovinskimi spomeniki in staro arhitekturo. Mesto sedaj bolj identificira rast v višino ter izgradnja velikih nakupovalnih središč, kar je skoraj zasenčilo preostalo staro arhitekturo. Orientalske poteze so vidne le v fragmentih, skoraj skrito in brez očitnega interesa oblasti podati o stari preteklosti kaj več. Hitri rasti, preobrazbi jedra in ekonomizaciji mestnega prostora pa ni sledil razvoj mestne prometne in komunalne infrastrukture.

Podoben, a veliko bolj skokovit razvoj je v zadnjih dveh desetletjih doživelo kosovsko nacionalno središče Priština (alb. Prishtinë). Skromno orientalsko jedro je kljub bližini ostalo odrinjeno od sodobnih tokov. Priština je poleg Tirane najhitreje rastoče balkansko mesto, saj se je prebivalstvo povečalo več kot še za enkrat, in sicer zaradi učinka krizne urbanizacije (Zupančič, 2015). Vöckler imenuje ta pojav »turbourbanizacija«, meneč, da je nagla rast mestnega tkiva povsem rezultat političnih in le malo ekonomskih in socialnih dejavnikov. Po ocenah je mesto doseglo okrog pol milijona prebivalcev, ki so se zgostili v izpraznjenih stanovanjih po odhodu srbskih oblasti ter na hitro zgrajenih stolpnicah dvomljive kakovosti. Širi se na bližnjih pobočjih in na robu ravninskih predelov ter zaseda zelene mestne površine. Mestne prometnice so gradili pozneje, zato sekundarno in prilagajajoč se možnostim, ki jih je še pustilo občutno prezgoščeno mesto, in večinoma brez tehtnih urbanističnih načrtov. Navznoter se polni tako, da hiše pritiskajo na ulice, zavzemajo (že do sedaj skromne) parkovne površine in, če je mogoče, rastejo v višino. To »turbourbanizacijo« (Vöckler, 2008, 7; 14–22) pospešujejo predvsem politični in socialni dejavniki osamosvojene mlade države pod mednarodnim političnim in vojaškim varuštvom, ob precej negotovi gospodarski in socialni prihodnosti. Pritisk v mesto se je zgodil tudi zaradi socialnih sprememb na kosovskem podeželju.

67 Avtor se pri naslovu knjige morda sklicuje na zelo odmevno delo *Ujetniki geografije* T. Marshalla (2019).

Črnogorsko glavno mesto Podgorica (v socialistični Jugoslaviji se je imenovala Titograd) je sicer prepričljivo najmanjše glavno mesto na Balkanu, čeprav živi v njem in okolici skoraj tretjina črnogorskega prebivalstva. Mesto je mlado in v zgradbeni strukturi prevladujejo novejše stavbe. Osrednji mestni prostor se dejansko ni izoblikoval in ga nadomešča več drugih lokacij. Staro orientalsko jedro ni bilo deležno urbanistične pozornosti. Zaradi številnih drevoredov deluje Podgorica dokaj zeleno in odprto. Čeprav ima v danih razmerah precej središčno lego, je urbano zaledje omejeno le na bližnjo pokrajino Zeto.

Bosanska prestolnica Sarajevo je med glavnimi balkanskimi mesti posebnost. Lega v razmeroma ozki Sarajevski kotlini, obdana s treh strani z visokimi gorami in planotami ter tudi sicer goratim širšim zaledjem, mu daje poseben značaj. Kljub temu se je uveljavilo kot pomembno prometno stičišče, ki se lahko mirno kosa z lokalno veliko ugodnejšimi legami. Približno polmilijonska metropola je namreč zelo prepričljivo središče orientalske (iz otomanskih časov izvirajoče) kulturne dediščine ter nekoliko novejših srednjeevropskih (avstrijskih) smernic in vplivov, obilno nadgrajenih s socrealistično koncepcijo mestotvorja. Toda vse troje je v določeni meri uničila državljanska vojna, sedaj pa skušajo restavrirati stare, še bolj pa povsem nove sile. Sarajevo sedaj ni več industrijski pol Bosne in Hercegovine, a je kljub neugodnostim administrativnih rešitev postdaytonske (1995) države njeno simbolno in tudi praktično jedro. Izrazita terciarizacija in očitno arhitekturno tekmovanje v višino postavlja smernice mestu ob Miljacki, ki je sicer turistično privlačno po lepo ohranjeni Baščaršiji.[68]Navzven izstopa vidna multikulturnost, ki je zdržala tudi medetnično državljansko vojno (1992–1995), čeprav je bila filigranska etnična in verska struktura te nekdanje jugoslovanske republike glavni predmet in razlog medetničnih konfliktov in vojne. Za Sarajevo to ni veljalo.

Najzahodnejša prestolnica držav Balkana je hrvaški Zagreb. Nekaj več kot milijonsko aglomeracijo (kar predstavlja četrtino državnega prebivalstva) v izborni legi na križišču prometnih poti med Podonavjem in Jadranom je najlažje označiti kot tipično srednjeevropsko mesto z ožjim mestnim jedrom in s krepkimi poudarki socialistične arhitekture (tako in tako značilne za malodane vsa mesta v državah nekdanje socialistične družbene ureditve) v novejših četrtih v južnem delu ter na vzhodu. Drugi vtis je izjemna gradbena in urbanistična ubranost v izbranih delih mestnega jedra, kar ga postavlja med turistično privlačna mesta, ki mu takoj za tem sledi prepričljiva rast stolpnic v višino. V povprečju je Zagreb mesto širokih stanovanjskih četrti in poslovnih con na mestnih

68 Izraz »čaršija« je turškega izvora ter je splošna oznaka za mestno tržno in družabno središče. Tržni prostor je razporejen po bližnjih ulicah, navadno specializiranih po določenih branžah obrti ali trgovine, pa tudi storitev. Izraz »baš« ima pridevniško vlogo in pomeni »velik« ali tudi »glavni, osrednji …« ter s tem podčrtuje njen obseg, vpliv in pomen. Sarajevska čaršija si to tudi zasluži, saj predstavlja glavni turistični magnet mesta.

vpadnicah; to so očitni znaki impulzivnega državnega središča v sorazmerno majhni državi. Vpliv mesta sega tudi daleč v primestni prostor in čedalje bolj tudi čez državno mejo. Velikost starejšega jedra iz 19. stoletja dokazuje nadpovprečen regionalni pomen Zagreba že iz časa habsburške oziroma ogrske politične prevlade.

Beograd je po velikosti tretje največje mesto Balkana, je izjemno slikovito in gospodarsko vitalno mesto. Lega je izjemna, saj zaseda vzpeti geološki pomol na sotočju Save in Donave (Kalemegdan). Zaradi tega in zaradi odprtosti ima izvrstno prometno lego. Toda ključ njegove urbane rasti je v zgodovinski dinamiki veliko širšega ozemlja. Po osamosvojitvi Srbije izpod Turkov je rasel počasi, s teritorialno širitvijo na jugu pa je prestolnica na severu hitro rasla. Toda ključne premike je Beograd dosegel v jugoslovanskem obdobju, ko se je razširil prek Save in Donave, ter z industrializacijo. Po razpadu države je ostalo veliko mesto, ki se je povečevalo na račun praznjenja srbskega podeželja. Toda širša suburbana cona se ni razvila. Beograd je Srbija, a poseben, urbani del s specifično tradicijo in dokaj heterogeno urbano strukturo. Široko metropolitansko območje se šele dodobra oblikuje, a zelo hitro in v glavnem vezano na nove transportne koridorje ob avtocestah, vključujoč tudi večja regionalna središča, kot sta Novi Sad in Kragujevac (Krevs, Djordjević, Pichler - Milanović, 2010, 242–246). Mesto je izjemno slikovito in turistično privlačno, a tudi polno očito zgrešenih urbanističnih poskusov, zato ne deluje harmonično – in morda je prav v tem njegov turistični šarm.

Bukarešta je drugo največje mesto in ima s širšim zaledjem krepko nad 2 milijona prebivalcev. Mikro- in makrolokacijsko ima zelo ugodno lego, saj je povsem na ravnini in zato je varna pred poplavami. Nekoliko robni položaj v državi je sploh ne ovira. Položaj najmočnejše balkanske države, članice EU, ji daje številne investicijske priložnosti. Mesto je bilo zaradi arhitekturne podobe, kjer so se zgledovali – ne naključno[69] – po Parizu, svoj čas imenovano »Pariz vzhoda«. To pa je Ceausescuju z radikalno urbanistično prenovo[70] uspelo praktično uničiti in oblikovati novo socialistično Bukarešto, v kateri namesto slikovite arhitekture dominirajo široki bulvarji ob sivih socrealističnih blokih. Danes se mesto zelo intenzivno spreminja, bolj morda v svojem robnem delu, ker je tam največ servisnih dejavnosti. Rast mesta v višino je zelo dober dokaz nove ekonomske moči, ne toliko države, kot privlačnosti lokacije njenega državnega

69 Romunija je bila praktično ves čas samostojnosti vezana na Francijo. To partnerstvo je imelo seveda obojestransko geopolitično kalkulacijo, v Romuniji pa je rezultiralo v prevzemanju francoskih upravnopolitičnih vzorov, gospodarskem sodelovanju in seveda tudi zgledovanju v kulturi in arhitekturi.

70 V sedemdesetih letih 20. stoletja je romunski diktator z ukazom radikalno posegel prav v »pariško« arhitekturno podobo tako, da so uveljavili široke avenije in kockasto betonsko konstrukcijo; del te je tudi velikanski dvorec (hiša republike, rom. Casa Republicii), sedaj palača parlamenta. Znana je kot bojda največja administrativna zgradba na svetu.

središča. Bukarešti namreč skoraj v celoti dominira tuji kapital. Urbana zasnova že v tlorisu izraža velikopoteznost in tak vtis se potrjuje tako v novem poslovnem jedru kakor v izdelanih rekreacijskih površinah; teh ima mesto veliko. Stanovanjske soseske so zadržale manj privlačen vtis: velika urbana gostota, premalo servisnih in skoraj odsotnost zelenih površin.

Sofija, glavno mesto Bolgarije, ima očitno zelo sorodne težnje po dokazovanju moči državnega središča, a manj potenciala, in zdi se, da ga je že v glavnem izkoristila. Mesto na dobri prometnostrateški legi je pričelo pisati svojo zgodovino kot antična Serdica, pozneje je bila krajši čas središče bolgarske države, v moderni dobi pa vzpostavlja primat zdaleč največjega bolgarskega urbanega jedra. Toda lokalno je lega manj ugodna. Leži v majhni kotlini, obdani z visokimi gorami; naslanja se na gorski čok Vitošo, glavno rekreacijsko cono in velik vodni zbiralnik. Toda okolica je manj prikladna in predvsem močno industrializirana – in zato zelo okoljsko obremenjena. Mesto je grajeno zelo načrtno, koncentrično in zgoščeno. Mestni rob s prevlado urbanih in suburbanih slumov tega ravno ne potrjuje, a po drugi strani zelo dobro označuje etnično in socialno podobo manjše balkanske države.

Naposled ostaneta še dve središči držav balkanskega roba. Obe državi sta politično razdeljeni, fragmentirani; a takih je na Balkanu še nekaj. Ciprsko glavno mesto Nikozija je razdeljeno na večji grški (Nikozija) in manjši turški (Lefkosa) del; sredi je ozka, a prepričljiva črta razdelitve in mednarodnega nadzora. Nikozija je danes urbano jedro (z značilnim učinkom novejše krizne urbanizacije), zgoščeno in terciarizirano. Turški del mesta ima zaradi gospodarske strukture države[71] le skromno metropolitansko vlogo. Po spletu okoliščin je postalo zelo pomembno finančno središče. Moldavsko glavno mesto Kišinjev je zelo tipičen primer nagle socialistične urbanizacije, ki je bila načrtna bolj v urbano-socialnem kakor v gospodarskem smislu. Je veliko mesto (blizu 700.000 prebivalcev), a skoraj brez suburbanega zaledja. V mestni fiziognomiji povsem prevladujejo stavbe iz socialističnega obdobja po drugi svetovni vojni. V osamosvojeni Pridnestrski republiki[72] je Tiraspol, mesto ob Dnestru in praktično edini kopenski prehod med Moldavijo in imenovano državo. Mesto ima povsem značaj industrijskega središča, ki je po oblikovanju države pridobilo vrsto terciarnih funkcij.

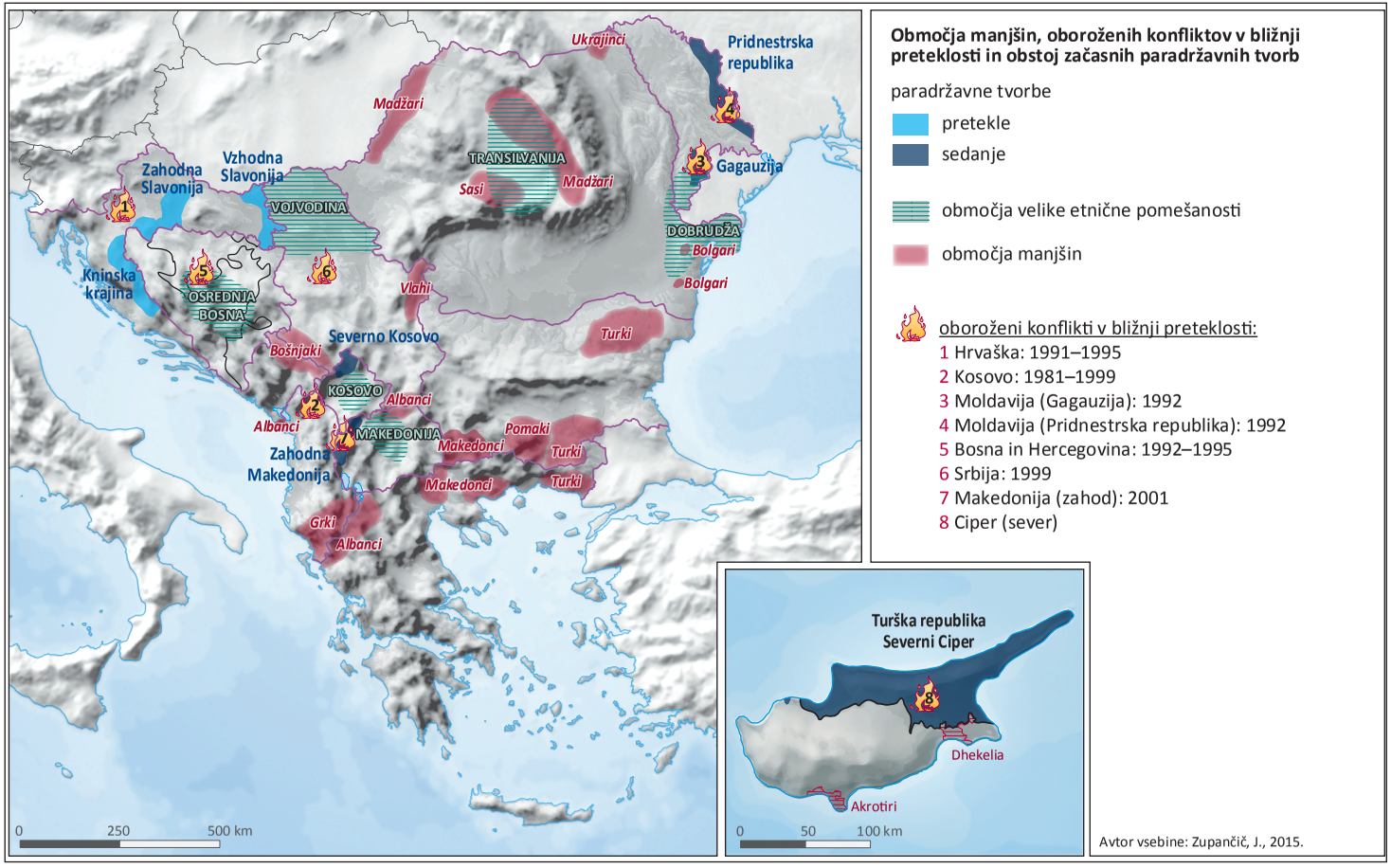
71 Turška republika Severni Ciper je država, ki jo je priznala le Turčija. Z njo ima zelo tesne vezi, tako gospodarske kot vojaške. Država se gospodarsko opira predvsem na kmetijstvo.

72 Pridnestrska republika (angl. Transnistria) se je osamosvojila leta 1990 in bila do 1992 v vojni. Državo so priznale le Rusija, Belorusija in Ukrajina. Od Moldavije jo loči akumulacija reke Dnester, razen pri Tiraspolu.

Tabela 14: Večja mesta v državah Balkana in njegovega obrobja

Mesto	Država	Število prebivalcev	Mesto	Država	Število prebivalcev
Atene	Grčija	3.168.000	Bukarešta	Romunija	1.883.000
Solun	Grčija	806.000	Cluj Napoca	Romunija	325.000
Patras	Grčija	195.000	Temišvar	Romunija	319.000
Heraklion	Grčija	157.000	Jaši	Romunija	290.000
Larisa	Grčija	144.000	Konstanca	Romunija	285.000
Volos	Grčija	131.000	Craiova	Romunija	268.000
Aharnes	Grčija	100.000	Brasov	Romunija	254.000
Tirana	Albanija	421.000	Galac	Romunija	249.000
Drač	Albanija	115.000	Ploješt	Romunija	209.000
Skopje	Makedonija	491.000	Oradea	Romunija	200.000
Bitola	Makedonija	90.000	Braila	Romunija	180.000
Priština	Kosovo	(500.000)	Arad	Romunija	160.000
Peć	Kosovo	(90.000)	Pitešt	Romunija	155.000
Prizren	Kosovo	(85.000)	Sibiu	Romunija	147.000
Podgorica	Črna gora	150.000	Bacau	Romunija	144.000
Beograd	Srbija	1.167.000	Targu Mureš	Romunija	134.000
Novi Sad	Srbija	231.000	Baia Mare	Romunija	124.000
Niš	Srbija	183.000	Turnu Severin	Romunija	100.000
Kragujevac	Srbija	151.000	Sarajevo	Bosna in H.	370.000
Subotica	Srbija	99.000	Banja Luka	Bosna in H.	152.000
Sofija	Bolgarija	1.212.000	Tuzla	Bosna in H.	83.000
Plovdiv	Bolgarija	339.000	Mostar	Bosna in H.	(70.000)
Varna	Bolgarija	335.000	Zenica	Bosna in H.	73.000
Burgas	Bolgarija	199.000	Zagreb	Hrvaška	689.000
Ruse	Bolgarija	148.000	Reka	Hrvaška	180.000
Stara Zagora	Bolgarija	138.000	Split	Hrvaška	167.000
Pleven	Bolgarija	104.000	Osijek	Hrvaška	85.000
Kišinjev	Moldavija	675.000	Nikozija	Ciper	244.000
Balc	Moldavija	145.000	Limassol	Ciper	185.000
Tiraspol	Moldavija*	135.000	Larnaka	Ciper	85.000

Viri: po različnih virih zbral J. Zupančič; povzeto po wikipedia/en (če navaja podatke nacionalnih statistik).

Karta 16: Mestna, središčna in periferna območja Balkana

6 Politično-teritorialni razvoj Balkana

6.1 Teritorialnost kot izhodišče

Kako razložiti zapleteno sodobnost držav Balkanskega polotoka in kako razumeti labilne politične in gospodarske odnose med državami? Pregled politično-teritorialnega političnega razvoja teh držav daje vsaj nekaj podlage, da bo težavno materijo lažje interpretirati ali pa vsaj razumeti poglavitne značilnosti glavnih razvojnih faz ter njihov vsakokratni in akumulativni prispevek k današnji družbeni, gospodarski in kulturni podobi Balkana. Ta prostor zaradi »balkanizacije« – politično-teritorialnega drobljenja – še ohranja sloves labilnega in potencialno konfliktnega območja. Če kje, potem je prav na tem področju smiselna vsaj primerjava s Ciprom in Moldavijo. Obe robni državi sta politično razdeljeni na formalno državo in paradržavo ter obe sta po svoji prebivalstveni strukturi zelo podobni svojemu sosedstvu. Problem, ki je pred časom (na Cipru prej in za dalj časa kot v Moldaviji) privedel do notranjepolitične turbulence in kjer je sedanje stanje bolj kot ne začasno, je etnično-teritorialni problem. Natanko tak, kot ga je obravnavana regija doživljala v svoji moderni, pa tudi nekoliko starejši dobi.

Pri tem je treba ugotoviti današnjo zapleteno narodno sestavo prebivalstva ter zgodovinske korenine zanjo. Posebno pozornost velja nameniti tudi etnogenezi, procesu izoblikovanja narodov, ki so prek lastnih nacionalizmov skušali oblikovati svoje države. Razvoj držav in narodov, potek političnih meja in druge okoliščine je mogoče presojati, ko postane jasen ustroj današnjih držav. Zato se pregled politično-teritorialnega razvoja osredotoča na oblikovanje držav in na njihove geografske učinke. Sedanji politični zemljevid predstavlja le časovno sekvenco vsaj večstoletnih teženj političnih entitet, ki se trudijo dokazovati čim večjo starost svojega prvega manifestiranja. Ni dvoma, da je mitologizacija vselej močno orožje različnih ideologij, te pa imajo v določenih kontekstih lahko izjemno moč vplivanja na politične razmere (Lowe, 2020).

Balkan je bil prizorišče vznika starih evropskih civilizacij: helenske (grške), ki sta jo nasledili rimska, nato bizantinska in potem še turška. V starejših obdobjih je bilo območje središče tedaj znanega sveta; stičišče in stekališče. V moderni dobi je vpliv tega dela Evrope močno nazadoval in postajal vse bolj periferija. Balkan so obvladovale tuje sile: turška, ruska, avstrijska in nemška; pozneje so bili zelo močni še francoski, britanski ter italijanski vplivi in ozemeljske težnje. V času po padcu železne zavese (leta 1989) sta se povečala zlasti politični vpliv ZDA in gospodarska moč združene Evrope. Slednja ima tudi neprikrito ambicijo »evropeizirati« Balkan; ga torej vključiti v politično-gospodarske strukture Evropske

unije, kar je mogoče edino ob prevzemu »evropskih« norm in standardov. To pa ni enostavno.

Preteklost je pustila sledove: zapise v dokumentih, mogočno dediščino grajene materialne kulture, kot so akvedukti, mostovi, svetišča, slavoloki in znamenja, s katerim so vsakokratne generacije označevale svoj prostor. Pustili so grobove[73] in grobišča, mavzoleje in spominska obeležja posameznikom in dogodkom, za katere so presodili, da so pomembno, če ne odločilno zaznamovali svoj čas. Monumentalizacija prostora je imela vselej pred seboj cilje, bolj ali manj prilagojene vsakokratnim ideologijam. Boleči zgodovinski spomini so navadno obeleženi močneje; bolj skušajo z monumentalnimi skulpturami razlagati čas in ohranjati dogodke v kolektivnem spominu. Mnoge skulpture so pozneje postale nacionalni simboli. Ob teh obeležjih ne gre pozabiti ne bosanskih stečkov, ne partizanskih obeležij, ne množičnih grobišč v Srebrenici ali Bratuncu, ne skulpture v Jasenovcu, niti mnogih pretiranih ovekovečenj padlih borcev na Kosovu. Ta znamenja so pečat dežel in pogosto razlog ostrih polemik v medsosedskih odnosih, ker dve strani različno interpretirata isti simbol. Zgodovine ne pišejo le zmagovalci, pač pa tudi vsi tisti, ki jo vztrajno (re)interpretirajo vsakokratnim situacijam ustrezno. Mitologizacija prepoznane zgodovine dejansko kroji zgodovino; ta pač ni sama po sebi nekaj objektivnega, pač pa bolj refleksija razložene (interpretirane) realnosti. V javnem spominu se najbolje prime tista resnica, ki jo ljudje najpogosteje slišijo in berejo. Zato so spomeniki praktično enako pomembni kot mostovi, mošeje, cerkve, samostani in gradovi. V javnem diskurzu je veliko bolj učinkovita tista mitološka razlaga, ki ima na razpolago dovolj materialnih spomenikov za obujanje spominov stare slave in zgodovinskih travm (Zupančič, 2020, 66). Simbolizacija prostora/teritorija je oblika boja za ta teritorij ter njegovo materialno in družbeno substanco.

Tako ali drugače razlagana »zgodovina« je bila torej ustvarjalec nacionalno bolj ali manj pomembnih spomenikov na eni ter na drugi strani oblikovalec kulturne pokrajine in njenih posameznih elementov. Vse preostale prvine izgrajenega okolja na površju so namreč neposredni rezultat (delo) družbe v določeni preteklosti. Ti objekti so preprost materialni ostanek preteklosti, nastal zaradi določenega namena v preteklosti. Mostovi so služili za prometno povezanost, akvedukti za oskrbo z vodo, trdnjave za obrambo in s svetilniki so si pomagali pri navigaciji ladij. Določena arhitektura in izoblikovanost mest in vasi je odraz življenjskih slogov, potreb in zmožnosti družb v preteklosti. Danes lahko vse to vključimo v kontekst vednosti o prostoru in ljudeh v preteklih obdobjih, a hkrati lahko tudi to deluje kot simbol. Trdnjavo na Ohridu imajo Makedonci za dokaz

73 V zadnjem zamahu balkanskih nacionalizmov so konstruktorji velikosrbske nacionalne ideje večkrat poudarjali, da je »Srbija do tam, do koder sežejo grobovi«. Albanski mavzoleji padlim »herojem« ob koncu 20. stoletja so še večji in impozantnejši, čeprav je bil politični dosežek padlih večinoma zelo skromen.

obstoja Samuelove srednjeveške Makedonije, kar pa sedaj učinkuje kot simbol obstoja zgodovinske kontinuitete Makedoncev kot naroda. Takih primerov je še veliko in mnogi nosijo v sebi kali različnih interpretacij, prek tega pa današnjih sporov in polemik o preteklosti. Toda prepir je v končni posledici vendarle usmerjen večinoma k povsem realnim rečem, predvsem teritoriju.

Namen tega poglavja je predvsem poskus jedrnate, a kolikor se da celovite primerjalne zgodovine s poudarkom na zgodovinskih procesih in njihovih posledicah. Osredotočamo se zlasti na teritorije in njihov razvoj skozi obdobja od stare antike do danes. Izbira časovno zaporednega prikaza od starejših do novejših razvojnih faz je temeljno vodilo. Cilj je olajšati razumevanje sicer precej zapletene in kompleksne preteklosti s pomočjo ključnih faz politično-teritorialnega razvoja. Za razumevanje današnjega geografskega konteksta je pomembno vedeti, kako in kje so posamezni procesi potekali in kakšne učinke so imeli. Letnice so za lažjo časovno-prostorsko orientacijo. So del inventarja, podobno kot so geografska imena. Zaradi omejenega prostora je pregled marsikje skop in prikazan le v glavnih obrisih. Za natančnejšo predstavo bo bralec sam poiskal okoliščine omenjenih zgodovinskih dogodkov in njihove interpretacije.

6.2 Grške antične državne tvorbe

Balkan, predvsem njegovo južno otoško in polotoško obrobje, je bil del stare antične ekumene. Navzočnost človeške dejavnosti s stalno naselitvijo in kultivacijo zemljišč je datirana tudi drugod po Evropi, prve oblike državne organizacije pa so se pojavile na grških otokih. Že nekako 3500 let pr. Kr. so v vzhodnem Sredozemlju in na Bližnjem vzhodu vzniknile stare civilizacije. Egejske obale in otočja so bila del tega sveta že skoraj 3000 let pr. Kr. Na kikladskih otokih je v obdobju od 2200 do 1700 pr. Kr. že obstajala precej cvetoča civilizacija, ki je živahno trgovala z deželami na jugu in vzhodu, predvsem Egiptom (Durando, 1999, 21). Razčlenjene grške obale in razmeroma veliki otoki so omogočali tudi manjšim skupnostim varnost, naravne razmere pa so bile dovolj ugodne za kmetovanje (Svetovna zgodovina, 1981, 118-120). Na Kreti je v istem obdobju delovala urejena in urbanizirana družba; pozneje so to civilizacijo po kulturnih dosežkih poimenovali minojska (Durando, 1999, 22). Grškim antičnim kulturam je šlo na roko tekmovanje držav v severni Afriki (predvsem Egiptu in na območju današnjega Magreba. Verjetno je obstajal tudi določen pretok informacij in izmenjava dobrin (The Times atlas evropske zgodovine, 1996, 11-12). Nekoliko mlajša je bila mikenska civilizacija, ki so jo okrog 1220 pr. Kr. uničili vdori kopenskih ljudstev tako s severa (z Balkanskega polotoka torej) kakor iz Male Azije (Durando, 1999, 26). O pravi grški (helenistični) civilizaciji je mogoče govoriti v časovnem okviru nekje od

8. stoletja pr. Kr. do 2. stoletja pr. Kr. Razvila se je na otokih. Otoška lega je ponujala varno zavetje, omogočala nemoten razvoj in spodbujala pomorski promet. Pozneje so bila gospodarska in politična jedra v obalnih predelih, od današnje Tesalije in Atike do Peloponeza. Razcvet grških držav se časovno ujema z nastankom Rima. Toda slednji še nekaj stoletij ni politično dominiral v tedaj znanem sredozemskem svetu. Za izmenjavo dobrin in razvoj trgovine so razvili mornarico, sčasoma pa oblikovali tudi vrsto postojank marsikje po Sredozemlju. To je bila pravzaprav oblika tedanje antične ekonomske kolonizacije obal, ki so omogočale razvoj trgovine z zaledjem, obenem pa širile grško kulturo. Za osvajanje tujih teritorijev grške otoške državice niso imele ne moči in ne potrebe. Zato se je ustvaril videz, da so grški polisi dejansko uspevali na razmeroma dokaj omejenem ozemlju. Vendar je bil njihov prostor (zlasti v luči omenjenih kolonij po vzhodnem Sredozemlju in črnomorskih obrežjih) regionalno omejen na ozke obalne predele, zato so bile že tedaj značilne selitve. Mnoge tokove je sprožala tudi privlačnost grških mest, ki so (kot mnogo bogatejša) privlačila zlasti prebivalce severneje ležečih pokrajin v današnji Makedoniji in Albaniji, pa tudi širše.

Grška civilizacija razpolaga z bogato kulturno materialno in nematerialno dediščino. Oblikoval se je (stari) grški jezik z vrsto pisnih dokumentov. Grščina je jezik številnih pisnih dokumentov in podlaga za moderni grški jezik. Razvila so se mesta z obrtjo in trgovino ter živahno komunicirala s številnimi grškimi kolonijami. Istočasno so se oblikovale nekatere teritorialne identitete. Razmeroma gosta poselitev je botrovala intenzivni obdelavi zemljišč. Izsekavanje gozdov, paša in požari so sčasoma povečevali erozijo. Grške obalne pokrajine in otoki so postali tipična agrarno degradirana pokrajina.

Grške kolonije so nastajale samo ob morju ter bile konkurenca Feničanom, Egiptu in Kartažanom. Kolonije so spodbujale takratno urbanizacijo; oblikovanje grških mestnih držav – polisov in specifične ureditve v takratni sužnjeposestniški družbi. Grške države so bile teritorialno manjše in v pogostih medsebojnih vojnah, a gospodarsko uspešne. Grčijo so postavljale v eno od kulturnih in gospodarskih žarišč takrat znanega sveta.

V 3. stoletju pr. Kr. se je po širitvi Makedonije za časa Filipa II. oblikovala prva veledržava na tem prostoru – imperij Aleksandra I. Velikega. Raztezala se je od južnega Balkana prek Male Azije in Perzije do Indije in Centralne Azije. A njen vek je bil kratkotrajen, le za življenja vladarja (The Times Atlas evropske zgodovine, 1996, 23). Za sabo razen spomina ni pustila trajnejših sledov ne v arhitekturi in ne v upravno-političnih strukturah. Pustila pa je zgodovinski spomin grške antične slave. Pri tem niso edini; po isti zgodovinski figuri se oziraj tudi Makedonci, ljudstvo slovanskega jezika, zelo podobnega bolgarskemu, ki pa ima povsem drugačne mitološke interpretacije svoje stare zgodovine.

Izhodišče in zato tudi ime Aleksandra Velikega je »Makedonski«, kar (različno!) odgovarja tako grški kot (sedaj severno-) makedonski interpretaciji etničnega izvora in s tem povezanega teritorija: Makedonije.

6.3 Rimski imperij na Balkanu

Zaton helenistične kulture se prične z nastopom zahodne konkurence – rimskega imperija, ki se je iz matičnega zaledja na Apeninskem polotoku razširil po malodane vsem Sredozemlju in segal tudi globoko v Srednjo Evropo. To je bila prva država, ki je zajela celotno Sredozemlje. V času svojega poltisočletnega trajanja (od 2. stoletja pr. Kr. do 4. stoletja po Kr.) je pustila izjemno dediščino, ne le posamične artefakte kulturno-političnega značaja, temveč omrežje mest in njihovo medsebojno povezanost, oblikovane teritorialne identitete, ki temeljijo na upravnih enotah (provincah), oblikovala je denarni, pravni, dedovalni in vojaškopolitični ustroj. Rim je zapustil bogato arhitekturno in kulturno dediščino, imena ljudstev in pokrajin ter jim s tem dal identiteto. Oblikovalo se je omrežje mest, povezano s prometnicami, enotno upravo in denarnim gospodarstvom. Razvita obrt, trgovina, medicina in tehnika so spodbujale integracijo raznolikih pokrajin, razvita pomorska moč je spodbujala trgovino na dolge razdalje in omogočala tudi nova ozemeljska osvajanja.

Rim je pričel pisati pričetek svoje politične entitete v letu 753 pr. Kr. z ustanovitvijo mesta Rim. Nadaljnji razvoj je bil dobro tisočletje voden iz tega središča. Mesto, ki je na višku svoje moči premoglo za tisti čas neprimerljivo številčno populacijo okrog enega milijona prebivalcev (Twist, 2005, 29), se je napajalo iz enega največjih državnih sistemov vseh časov, raztezajočega se na treh celinah. Svoj teritorij so povečevali z vojnami in po punskih vojnah porazili Kartagino ter vključili v svoje okvire celoten Iberski polotok. Sredi 2. stoletja pr. Kr. so se pričeli širiti na južni del Balkanskega polotoka, potem ko so osvojili Makedonijo, Epir in Grčijo ter jih napravili za svoje province. V letu 133 pr. Kr. je rimska država že obsegala tudi ozemlja v zahodnem delu Male Azije (Liberati, Bourboni, 2000). Temeljna odlika trajnosti rimskega imperija je bila spretnost upravljanja izjemno obsežnega in raznolikega teritorija.

V 3. stoletju po Kr. je prišlo do razcepa med vzhodno in zahodno polovico rimskega imperija. Meja je potekala približno od Save in Donave prek Drine na Jadran – približno po liniji, ki še danes ločuje vzhodno (ortodoksno) in zahodno evropsko civilizacijo.[74] Na vzhodnih obalah Jadranskega morja se je uveljavil Dioklecijan, rimski general, ki se je razglasil za cesarja. Njegova ostalina v Saloni

74 Ta delitev takrat še ni imela dramatičnih posledic.

(sedaj del Splita) priča o gospodarski moči Rima. V cesarstvu je imelo vse večjo moč krščanstvo. Rim je sprva močno nasprotoval nastopajoči monoteistični religiji – krščanstvu, v svojem poznem obdobju pa ga je prevzel kot skupni imenovalec. S tem je religija dobila izjemno moč in potem še pozno v 19. stoletje predstavljala izjemno družbeno vezivo. Uveljavljanje religije je bilo na večini ozemlja Balkana bistveno drugačno kot v zahodni polovici rimskega imperija.

6.4 Bizantinski imperij in njegova zapuščina

V zahodnem delu rimskega imperija so vdirala ljudstva, proti katerim se je Rim sprva uspešno boril, potem pa z njimi sklepal različna zavezništva. Postopoma se je oblikovalo več kraljestev, ki so imela s cesarstvom vse šibkejše povezave. Britanijo so morali Rimljani prepustiti Keltom, Iberski polotok so si razdelili Svebi in Vizigoti, Vandali so se uveljavili v severni Afriki. Germanske kraljevine so v 5. stoletju praktično postale dedič rimskega imperija v skoraj vseh pogledih. Rimski imperij se je na zahodnem delu do leta 526 tudi formalno razkrojil.

V vzhodni polovici je bilo drugače; cesarstvo je ostalo tedaj še enotno. Leta 312 je cesar Konstantin sprejel krščansko vero. Ta korak je bil izjemno pomemben. Krščanstvo je postalo notranja združevalna sila Bizantinskega cesarstva. Konstatinova odločitev je Cerkvi prinesla status državotvornega in državoslužnega dejavnika ter ji obenem omogočila notranjo hierarhijo in zunanjo moč, predvsem pa dovolila široko institucionalizacijo. Krščanstvo je postalo instrument. S tako obsežnim ustrojem se je pozneje zlahka prilagajala novim razmeram v okviru zgodnjefevdalnih držav Balkanskega polotoka. Organizirana krščanska cerkev (zato: Cerkev) je postala eden od nosilnih temeljev poznejšega fevdalnega reda v Evropi. Cesar Konstantin je leta 330 Bizanc preimenoval (mesto je kot grški Byzantios[75] obstajalo od 7. stoletja pr. Kr. dalje) v Konstantinopel in ga razglasil za središče imperija. Središče »sveta« je bilo ob Bosporju, ime Carigrad pa so mu dala slovanska ljudstva v sosedstvu; torej Bolgari, Makedonci in Srbi. V 5. in 6. stoletju, ko je bilo cesarstvo na višku moči, so si prizadevali celo prevzeti vlogo »drugega Rima« tudi politično (The Times Atlas svetovne zgodovine, 1999, 55). To jim je tudi uspelo. Za krajši čas je bizantinski car postal vladar celotnega, a že močno razrahljanega imperija (Twist, 2005, 34). Okrog leta 800 je v mestu živelo 300.000 prebivalcev, kar je bilo tedaj zdaleč največ v Evropi (Rebernik, 2011, 173).

Začasne vojaške pridobitve niso bile dolgega veka. Države na širokem geografskem območju od Iberskega polotoka do Črnega morja so nastajale in hitro

75 Latinsko je bil to *Bizantium* ali tudi *Bizantinum* (Treadgold, 1997).

propadale. Gospodarske razmere so bile tedaj precej skromnejše kot stoletje ali dve prej, ko je velik del Evrope in dele Azije ter Afrike obvladoval Rim. Med pomembnimi vzroki te politično-teritorialne dinamike so bili vdori organiziranih ljudstev s severa in vzhoda. S tem sta se morala soočati tako Rim kot Bizanc in le slednjemu je uspelo dalj časa vzdrževati tudi politično kontinuiteto. Tudi Bizanc so vojaško ogrožala ljudstva, ki so prihajala po kopenski poti prek Vzhodne Evrope proti Jadranskemu in Egejskemu morju. Na vzhodu je bilo Sasanidsko kraljestvo v Perziji. Bizantinsko cesarstvo je obstajalo kot najmočnejša sila do 8. stoletja, potem pa je moralo svojo politično moč in tudi prestiž deliti z zgodnjefevdalnimi državami na prostoru Balkana: bolgarsko, makedonsko in srbsko.

Politični vzpon Vzhodnorimskega cesarstva, ki je postalo Bizantinsko cesarstvo, je bil za razvoj kulture in gospodarstva vzhodnega dela Balkana odločilen približno toliko kot nastop poznejšega turškega imperija tisočletje pozneje. Pustil je zelo močne sledi v kulturi, tradiciji in mentaliteti. Bizantinska država je omogočila vznik bogate arhitekturne dediščine in urbane tradicije. Bizanc je bil izhodišče širjenja krščanstva na vzhodnem delu Evrope z vplivom v Malo Azijo, Levant in predele na Kavkazu (Ostrogorski, 1961).

Potem ko je krščanstvo prevzelo vlogo dejansko državne religije, se je širilo hitro. V severne kraje so pošiljali misijonarje, da bi širili vero. Sledilo je pokristjanjevanje dežel, ki so jih naseljevala slovanska plemena. Poleg širjenja krščanske vere in kulture je prevajanje bogoslužnih besedil postalo podlaga razvoja slovanskih jezikov. Na tem področju je postalo odločilno delovanje misijonarjev Cirila in Metoda.[76] Zaradi znanja slovanskih jezikov[77] sta bila poslana misijonarit v kraje s slovanskim prebivalstvom, sprva na območju današnje Makedonije in pozneje na Moravsko. Oblikovala sta bogoslužna besedila v jeziku, ki so ga govorili na širšem prostoru Makedonije in je pozneje dobil ime *stara cerkvena slovanščina*.[78] Za pisavo sta Ciril in Metod sprva uporabila glagolico, pozneje pa jo je nadomestila cirilica. Njuni učenci, zlasti Kliment in Naum, so delovali v Ohridu. Ohridska literarna šola je slikoviti kraj ob Ohridskem jezeru spremenila v izjemno kulturno središče, ki je po vzponu Bolgarije v cesarstvo postalo tudi politično središče. Stara cerkvena slovanščina je ostala jezik

76 V opisih ju navadno nazivajo kot svetnika: torej Sv. Ciril in Metod. Enako velja tudi za Klimenta in Nauma.

77 Sv. Ciril (826–869) in Sv. Metod (812–885) sta bila doma iz okolice Soluna. Domneva se, da sta bila slovanskega rodu, ker sta ta jezik odlično poznala in imela očitno tudi velik interes zanj.

78 Stara cerkvena slovanščina se lahko piše tudi: starocerkvenoslovanščina. Poleg tega jo v različnih jezikih nazivajo prilagojeno: Bolgari jo imajo za *starobolgarski jezik*, Srbi (in enako Rusi) za *staroslovanski jezik*, Makedonci za *staroslovenski jezik*. Nemška interpretacija govori o *Altkirchenslawischesprache* (kar je povsem enako, kot uporabljamo v slovenščini), angleško pa je *Old Church Slavonic language* (več v: Schnabl, Sturm, Schnabl, 2016: Enzyklopädie der Slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten. Von Anfang bis 1942, Bd. 1, Böhlau Verlag, Wien, 85–86). Podobno tudi v: Veliki slovenski leksikon, 2003, zv. 1, 305.

pravoslavnega bogoslužja s precej jezikovnimi prilagoditvami v slovanskem pravoslavnem svetu, prav tako pa tudi pisava cirilica.[79]

Medtem ko je rimska država na zahodni polovici klonila in so na njenih tleh pričele nastajati nove države zgodnjega srednjega veka z najpomembnejšo in najvplivnejšo frankovsko državo, je bizantinski svet prehajal v večje državne tvorbe, od katerih pa so poskusi močne regionalne integracije in oblikovanja novega geopolitičnega jedra tistega časa ostali le poskusi. Poleg tega je Bizanc ob svojem zatonu že zaslutil naslednika ob Bosporju: osvajalce z vzhoda. Sprva je bilo to perzijsko kraljestvo dinastije Sasanidov (The Times Atlas evropske zgodovine, 1996, 63–65). Prek takratne Jugovzhodne Evrope so se v obratni smeri (proti vzhodu) premikale enote križarskih vojska; ta prostor je pričel igrati vlogo »mostišča« med Evropo in Azijo. Vojni pohodi so rahljali moč držav in s tem posredno utirali pot naslednji sili.

6.5 Srednjeveške države na Balkanu

V začetku 8. stoletja je večji del Balkanskega polotoka še formalno sodil v okvir Bizantinskega cesarstva, medtem ko je dobršen del Srednje Evrope s severno in srednjo Italijo vred obvladovala frankovska država. Iberski polotok je bil že pretežno v arabskih rokah, podobno tudi del Male Azije, obale Levanta pa so Arabci obvladovali praktično v celoti. Pozneje so Arabcem prekrižali načrte križarski pohodi. Križarji so v Palestini oblikovali nekaj kneževin. Vzhodna Evropa je bila tedaj predvsem prehoden prostor, prek katerega so proti glavnim gospodarskim jedrom tistega časa (vključno z Bizancem) vdirala ljudstva. Huni, Avari, Madžari, Bolgari, Pečengi, Kumani, Hazari ter drugi, pa različna slovanska plemena in širše formacije, iz katerih so se pozneje izoblikovala ljudstva in končno narodi.

Bizantinsko cesarstvo so sčasoma pričele pestiti enake težave kot pol tisočletja prej Zahodnorimsko cesarstvo. Posamezni teritoriji so krepili svojo moč, cesarstvo pa ni imelo moči ustavljati razkroja. V času od 9. do 14. stoletja so na Balkanskem polotoku nastopale fevdalne države z močno vlogo vladarja (despotovine). To obdobje je prineslo vrsto sprememb: od izoblikovanja ljudstev, poznejših narodov, do oblikovanja in imenovanja teritorialnih identitet (Curta, 2005). Balkanski polotok je postal prizorišče večpolarne moči, ki je lahko zapustilo zelo bogato in raznoliko kulturno dediščino. Moč se je z morja preselila na kopno. Tedaj so že nastale državne enote z istim imenom, kot jih poznamo danes. Tako so nastale srednjeveške Hrvaška, Bosna, Duklja, Srbija, Bolgarija, latinsko

79 Cirilica je izraz za pisave, ki izhajajo iz prvotno skupne osnove, vendar so se pozneje zaradi jezikovnih razlik in prilagoditev spremenile. Srbska, makedonska, bolgarska, ruska, ukrajinska in beloruska pisava se med seboj nekoliko razlikujejo zaradi zapisov nekaterih glasov (Veliki slovenski leksikon, 2003, 322).

(bizantinsko) cesarstvo itn. Te državne entitete so sedaj predmet mitologizacije balkanskih nacionalizmov, praktično vseh po vrsti.

O obsegu velikih selitev je med zgodovinarji precej razprav o tem, v kolikšni meri so staroselci ostali ter kako in koliko so vplivali na jezik, kulturo in tradicije priseljenih ljudstev. Ilirska plemena, Vlahi, Tračani in Dačani: vsi označujejo določen zgodovinski kontekst in seveda tudi prostor, ki so ga naseljevali in je po njih dobil ime. Madžari so se po ustalitvi v Panonski nižini ter pokristjanjevanju kmalu državno organizirali. Bolgari so se naseljevali od 4. stoletja dalje, ob koncu 7. stoletja so bili državno organizirani. Sledilo je pokristjanjevanje in vključitev v sistem bizantinske države, ki je bila potem nekaj stoletij partner in večni konkurent (Ilchev, 2005, 29–65). Srbska država se je oblikovala nekoliko pozneje in se iz zgodovinskega jedra v goratih delih v Raški razširila proti severu, pozneje je vključila tudi prej samostojno Zeto (sedaj Črna gora) (Boeckh, 2009, 12–19). Na zahodu se je razvila hrvaška fevdalna država, dosegla viške moči in teritorialnega obsega v 11. stoletju, pozneje pa je prišla pod ogrsko (madžarsko) suverenost (Šišić, 2004, 140–167). Ob koncu 10. stoletja se je oblikovala Samuelova država, ki pa jo nacionalne zgodovine štejejo za bolgarsko, srbsko in makedonsko. Po porazu Samuelove vojske so začasno oblast na jugu Balkana spet prevzeli Bizantinci, vendar ne za dolgo.[80] V 12. stoletju se je ponovno razširilo bolgarsko carstvo, le nekaj desetletij pozneje pa je svojo teritorialno kulminacijo dosegla srednjeveška Srbija s carjem Dušanom Silnim okrog leta 1350 (Judah, 2009, 9).

V obdobju visokega srednjega veka je na Balkanu sledil razcvet gospodarskega in kulturnega življenja. Velike in močne države so razpolagale z možnostmi gospodarske akumulacije, kljub prevladi naturalnega načina gospodarjenja. Razvijale so se dejavnosti, kot so obrt, trgovina, rudarstvo in druge neagrarne dejavnosti. Najbolje jih dokazujejo razvoj mest, obseg trgovine, kulturna ustvarjalnost in umetnost, naslonjena na pravoslavje; vse to je prispevalo k ugledu in prestižu srednjeveških držav, ki so v medsebojnih spopadih hitro spreminjale svoje teritorije. Obseg držav in upravljanje ter s tem posredno tudi blagostanje so bili precej odvisni od spretnosti upravljanja, vojaških veščin in osebnega vpliva vladarjev, zato ni bila redkost, da je po smrti uspešnega vladarja sledilo obdobje krčenja, slabenja ali celo propada držav (Curta, 2005).

Bizantinsko cesarstvo je obstajalo dalje, a čedalje bolj omejeno na teritorij na vzhodni in zahodni strani Bosporskega preliva in v Mali Aziji. Zanje je po jeziku in veri mogoče reči, da so bili dediči grške kulture. Konstantinopel je dolgo zadržal tudi prestiž verskega in kulturnega središča pravoslavja, posebej po veliki shizmi leta 1054, ko so se razumevanja dotlej enotnega krščanstva razšla in razdelila na

80 Historiografija tega obdobja je zelo bogata (prim. Zgodovina narodov Jugoslavije, 1953, Knj. 1 (Do začetka XVI. stoletja), Državna založba Slovenije, Ljubljana), vendar to ne preprečuje očitnega razhajanja pri razlagah, kdo je bil kdaj kdo in kje.

vzhodno in zahodno različico. Poleg cerkvenega nauka je bila bistvena posledica v organizaciji cerkve, ki je uveljavila med drugim avtokefalnost (Zgodovinski atlas sveta, 2015, 78). Cerkvena avtonomija je podpirala politično in s tem seveda tudi teritorialno identiteto.

Na območje so skozi stoletja vdirale »horde«: plemena in ljudstva iz osrednje Azije: Huni, Avari, Pečengi, Komani in Bolgari. Za Balkan je postal usoden politični razvoj na vzhodu, kjer se je maloštevilnemu plemenu Turkov Seldžukov z Anatolske planote uspelo v dobrem stoletju preoblikovati v globalno velesilo srednjega veka. Vztrajno prodiranje proti zahodu je povzročilo nepredvidljive posledice, ker so morale dotedanje stare politične entitete zapustiti prizorišče in do poznega 19. stoletja prenašati turško nadvlado ter se soočati z velikimi družbenimi spremembami. Turška moč je slonela na vojaški organizaciji in kulturni sili – islamu. Islam je nastopil v 7. stoletju na Orientu in se kmalu uveljavil kot naglo razširjajoča se bojevita monoteistična religija. Širili so jo Arabci z Arabskega polotoka. Prek severne Afrike so že v začetku 8. stoletja dosegli Iberski polotok. Arabski prodor se je začasno ustavil v Mali Aziji. Pozneje je arabsko ekspanzionistično vlogo nadomestila država Turkov Seldžukov, iz katere se je z vojaškimi osvajanji in temeljito reorganizacijo države razvil turški (tudi: Osmanski ali Otomanski) imperij.

Fevdalne države visokega srednjega veka so imele do turških pritiskov sprva precej indiferenten odnos, saj je bil turški pritisk sprva usmerjen proti jugu, proti križarskim državam in Bizancu (Carigradu). Balkanskim kraljevinam in kneževinam je slabil najmočnejšega konkurenta. Zaradi naletov države Turkov Seldžukov se je najbolj izpostavljeni del – bizantinska država – ozemeljsko krčil in slabil. Bizanc so močno prizadeli tudi križarji, ki so koristili kopensko pot do svojega cilja: Svete dežele. Leta 1204 so tedaj še cvetoče mesto z dobrimi 400.000 prebivalci opustošili prav križarji in od tedaj si vse do turške zasedbe ni več opomoglo (Treadgold, 1997). To je omogočilo širitev fevdalnih držav v osrčju Balkanskega polotoka.

V srednjem Podonavju je svojo moč krepila Ogrska. Z vojaškimi pohodi in z dinastičnimi porokami je posegala tudi na ozemlja južno od Save (predvsem v Bosni in Hrvaški) ter v Transilvanijo. Vzpon teh držav je botroval srednjeveški agrarni (madžarski) in rudarski (največ saški oziroma nemški) kolonizaciji predvsem roba Transilvanske kotline.

Na evropskem prizorišču se je v približno istem obdobju pojavila nova dinastična sila: Habsburžani. Z ženitvenimi politikami, diplomacijo in nekaj tudi vojaškimi osvajanji so se uspeli plasirati kot pomemben dejavnik od Španije in Nizozemske do avstrijskih dežel. Njihovo širjenje v Podonavje, na Češko in na rob karpatskega gorskega loka je opredelilo novo regionalno silo. V nadaljnjih petih stoletjih so postali eden najpomembnejših političnih dejavnikov v Podonavju. Z

okrepitvijo Habsburžanov, katerih politično in gospodarsko jedro je postala Avstrija, se je med 16. in 20. stoletjem spreminjala politična karta tudi Balkana.

V 11. in 12. stoletju je tod delovala vrsta verskih gibanj in sekt. Katarskemu gibanju v južni Franciji je bilo podobno bogomilstvo, razširjeno ponekod v Bolgariji in predvsem na ozemlju današnje Bosne. Bogomilstvo so takratne cerkvene oblasti imele za krivoverstvo, zato so ga preganjali. Proti njim je bila sprožena celo križarska vojna. Ta gibanja so slabila odporno moč fevdalnih držav, kjer je vloga despota slabela na račun krepitve posameznih fevdalcev (Voje, 1994). Boji med fevdalnimi velikaši so ustrezali Turkom, ki so lahko precej nemoteno pripravljali odločilni prodor na Balkan in dalje proti Srednji Evropi. V primerjavi s podobnimi dogajanji v južni Franciji, kjer so delovali *katari* ali *albižani*, so *bogomili* zaradi stalnih spopadov med velikaši uživali relativen mir. Cerkvena organizacija (Bosanska cerkev) je bila spričo tega po obredju, miselnosti in razlagah verskega nauka čedalje dlje od katolicizma (Malcolm, 1995, 35-44). Vendar so verska gibanja pretresala države, že tako razrahljane zaradi notranjih spopadov med fevdalci. Bogomilom se pripisuje hitra konverzija v islam potem, ko so imenovane regije prišle pod turško upravo.[81] V robnih regijah (kar je Balkan vsekakor bil) so se zaradi družbenih pretresov, medsebojnih spopadov in zunanjih pritiskov fevdalne države naglo krčile. Pojav šibkih držav je dal rastoči turški sili izjemne priložnosti. Nasprotja med državicami so izrabili tudi za oblikovanje vazalnih odnosov; tako so se ozemeljsko širili razmeroma hitro.

Slika ne bi bila popolna, če ne bi omenili tudi pomena in vpliva Beneške republike kot merodajne trgovske in pomorske sile v Sredozemlju v obdobju visokega in poznega srednjega veka. Benečani so obvladovali večino vzhodnojadranske obale, segli v Epir, zasedli Peloponez in nekatere otoke v Egejskem morju. Najpomembnejša teritorija v vzhodnem Sredozemlju sta bila otoka Kreta in Ciper. Z diplomacijo, podkupovanjem lokalnih oblastnikov in relevantno pomorsko močjo so uspeli vztrajati dokaj samostojno ob turškem sosedstvu. Tesni odnosi z republikama na Mljetu in v Dubrovniku so imeli velik vpliv na gorato zaledje Balkanskega polotoka (River, 2019). V vojnah proti Turkom so imeli prednost zlasti na morju. Poraz Turkov v pomorski bitki leta 1416 je za nekaj časa zavrl turške pomorske ambicije (Twist, 2005, 72). Pomembni so bili tudi pozneje. Ker so zadrževali turški prodor zlasti na obalah in otokih, kamor so se zgrinjali begunci iz notranjosti Balkana, so s tem bistveno vplivali na oblikovanje maksimalno obdelane, gosto naseljene mediteranske kulturne pokrajine.

81 Katarsko gibanje (ki so mu v Franciji dali ime albižani, po gradu Alby, kjer so imeli nekakšno jedro, na Apeninskem polotoku so jih imenovali patareni, v Bosni so bili bogomili). Izvor se pripisuje prav bogomilom, ki naj bi nauke o skromnejšem življenju pridobili in razvili iz manihejstva, verskega nauka (sekte) v Perziji. (Slovenski veliki leksikon, 2003)

6.6 Turška prevlada in orientalizacija Balkana

Turške sile so od konca 13. stoletja dalje postajale vse odločilnejši dejavnik tudi na Balkanu, ne glede na to, da ključne točke – Konstantinopla še niso osvojili. Razrahljane fevdalne države niso zdržale vse močnejšega turškega vojaškega pritiska. Leta 1371 so Turki v bitki v pri Marici zmagali in s tem omogočili delovanje v zaledju Konstantinopla. Neenotna krščanska vojska je leta 1389 klonila na Kosovem polju. V seriji porazov so morale postopoma kloniti vse balkanske države in priznati turško nadoblast. Turki so z njimi vzpostavili vazalni odnos, vendar potem še skoraj stoletje ni bilo radikalnih družbenih sprememb. Turke so vendarle zadrževali še Konstantinopel, čuvar kopenskega prehoda, ter beneške intervencije na morju. Prizadel jih je uničujoči poraz proti Mongolom pri Angori (Ankari) na začetku 14. stoletja. Okoliščine so se spremenile po turški osvojitvi Konstantinopla leta 1453; letnica pomeni ne le mejnik v historiografiji mesta, torej konec grške bizantinske države in ukinitev cerkvenega središča pravoslavja (Treadgold, 1997, 145-170), ampak tudi začetek sorazmerno temeljite družbene preobrazbe Balkana.[82] Konstantinopel je zadržal grško ime, a imenovali so ga po turško: Konstantiniyye. Tudi v slovanskih jezikih je ostal Carigrad, mesto carjev. A mnogi Turki so ga neuradno že tedaj imenovali tudi Istanbul.[83]

Nastopilo je 500-letno turško obdobje (od 14. do 19. stoletja), ki je korenito spremenilo politično, gospodarsko, prebivalstveno, religijsko in kulturno podobo ozemlja med Jadranom in Črnim morjem. Dotedanje države fevdalnega ustroja ortodoksne (pravoslavne) religije in avtokefalne cerkve so se morale podrediti novi politični in kulturni realnosti. Turki so uvedli novo upravno razdelitev, pravo, norme in navade. Posledice so bile številne in so trajale do balkanskih vojn leta 1912, ko je bila Turčija omejena na današnje ozemlje zahodno od Carigrada. Obdobje turške navzočnosti in prevlade bi lahko imenovali tudi orientalizacija Balkana. Spremembe so bile različne in številne. Med glavne posledice sodi radikalna sprememba verske sestave, zelo intenziven vpliv na kulturo in kulturno pokrajino, pomembno je vplivala na oblikovanje ljudstev in jezikov, kar je v 19. stoletju vodilo k postopni preobrazbi v moderne evropske narode. Kulturna pokrajina se je prilagodila po turškem upravno-političnem in gospodarskem konceptu, s parcelno delitvijo na razdrobljene zemljiške grude. Te posledice nosijo praktično vse dežele pod daljšo turško oblastjo. Delitev zemlje, dedno pravo in

82 Turki so mesto po zavzetju opustošili, prebivalce v veliki meri pregnali, oplenili in tudi pobili. Mesto so kolonizirali s turškim prebivalstvom islamske vere iz različnih delov takratnega imperija. Pozneje so zaradi potreb (po velikem izbruhu kuge) dovolili vrnitev dela grškega prebivalstva. Cerkev Svete Sofije (Hagija Sofija) so oplenili in spremenili v mošejo. Usodo uničenja so doživeli mnogi verski objekti, novih niso dovolili graditi (prim. Treadgold, 1997).

83 Istanbul je uradno dobil to ime z dekretom turškega reformatorja Kemala paše Atatürka.

prakse ter omejene možnosti ekonomske akumulacije so bistveno učinkovale na družbo ter tudi na izgled in strukturo pokrajine. Zemljiška razdelitev na primer predstavlja podlago za oblikovanja tlorisne zasnove naselij, tako podeželskih in agrarnih kakor tudi urbanih. Turški sistem je marsikaj prevzel in ni rušil vsega, zato so nekateri starejši fragmenti upravnega delovanja na najnižji ravni še ostali, le preimenovali so jih (Voje, 1994).

Jedro turške moči je bilo na kopnem. Podobno kot fevdalne države v Evropi je temeljila na agrarni ekonomiji turškega podložniškega sistema ter omejenih kapacitetah trgovine in obrti. Manualno razpršena proizvodnja je zadoščala potrebam časa. Mesta so bila glede higienskih razmer celo v prednosti pred srednje- in zahodnoevropskimi in tudi administrativno obvladovanje teritorijev je bilo za tisti čas zgledno. Skrbeli so za razvoj cestnih povezav, gradili mostove, oskrbne postojanke ob poteh (Šehić, Tepić, 2002, 53). Središče turške države je postal Konstantinopel (Carigrad). Mestu je širjenje države dalo izjemne razvojne pospeške, njegovemu balkanskemu zaledju pa ta moč ni dolgo koristila. Nasprotno: Balkan je odtlej in vse do danes ostal prepričljiva periferija, ozemlje brez resnih možnosti za kreiranje lastne usode. Določali so mu jo drugi, s središči v bolj ali manj oddaljenih državah. Balkan je pričel zaostajati, nadaljnje teritorialne členitve in povečevanje avtonomnosti balkanskih držav pa so njegov periferni položaj in značaj še utrjevali.

Turčija se je z osvajanji spreminjala v globalno velesilo tistega časa. Pod Selimom I. (1512–1520) so osvojili Egipt in Nubijo, porazili so safavidsko Perzijo, gradili mornarico in potiskali meje v Evropi proti Panonski in Vlaški nižini. Pod njegovim naslednikom Sulejmanom Veličastnim (1520–1566) je Turčija osvojila Beograd (1521), po bitki pri Mohaču (1526) je v turške roke prišla večina Ogrske in leta 1529 so neuspešno oblegali Dunaj. Na drugih območjih je šlo bolje. Leta 1535 so osvojili Bagdad in Mezopotamijo, uspelo jim je osvojiti večji del severnoafriških obal in spraviti v svoje okvire dotlej neodvisne berberske kneževine (Kostova, 2003). Turčija je napredovala v osrčje Balkanskega polotoka, zavzela celotno Srbijo, Bosno in Hercegovino. Posamezna območja so se uspešno upirala še nekaj časa. Leta 1547 so osvojili Vlaško, Moldavijo in Transilvanijo, na jugu so že zasedli velik del Hrvaške in Dalmacije. Poleg vojaških so uporabljali tudi diplomatske posege; povezali so se s francoskim in angleškim kraljestvom ter stkali zavezništvo s Holandijo, da bi oslabili moč Habsburžanov na svojih mejah.

Poglavitni turški nasprotnik so bili Habsburžani s svojim zavezništvom s Poljsko-Litvansko zvezo, Beneško republiko in severnoitalijanskimi republikami ter Neapeljskim kraljestvom. Balkan je postal širok frontier, vojna pokrajina s s številnimi vojaškimi utrdbami in utrjenimi mesti. Habsburški napori za zaustavljanje Turkov so se vendarle izplačali bolj, kot je bilo to videti na začetku, vendar pozneje, kot so sami pričakovali. Toda turški imperij se je sredi 16. stoletja vendarle

pričel ustavljati na barieri hrvaških, madžarskih, slovenskih, avstrijskih, čeških in slovaških sil. Leta 1571 je koalicija krščanskih mornaric zlomila turško pomorsko moč v bitki pri Lepantu. Malo pozneje (1591) so doživeli poraz pri Sisku. Turško moč so načenjale tudi poljske in pozneje ruske vojske v Vzhodni Evropi. Meje med habsburškimi in turškim posestmi so se začele ustaljevati, čeprav so Turki še skoraj celo 17. stoletje z vojaškimi pohodi predstavljali resno grožnjo (Simoniti, 1990). Leta 1683 so tretjič neuspešno oblegali Dunaj, ta poraz in pa oni pri Senti (1698) sta predstavljala že uvod v teritorialno regresijo. Mir v Sremskih Karlovcih leta 1699 je turško moč dejansko potisnil proti jugu na Savo, Donavo in karpatski gorski lok. Nekaj pozneje (mir v Požarevcu leta 1718) so Turki sicer še dosegli ponovno osvojitev nekaterih posesti, predvsem Peloponeza (ki so ga pred tem za krajši čas imeli Benečani) in Bosne, dejansko pa je bila turška ekspanzijska moč končana.[84] Na izpraznjena mejna območja je Habsburško cesarstvo organiziralo vojno krajino, utrdili so obmejna mesta ter kolonizirali prazna območja Vojvodine in Banata. S tem so bili postavljeni temelji nadaljnjim pritiskom proti Osmanskemu imperiju.

Turčija je bila na višku moči v 17. stoletju, potem pa jih je začel razvoj Srednje Evrope gospodarsko, posledično pa tudi vojaško prehitevati. Medtem ko so zahodno- in srednjeevropske države z velikim naskokom povečevale svojo gospodarsko moč, vse bolj utemeljeno na industrijski proizvodnji, razvoju tehnike in tehnologije, izobraževanju ter uveljavljanju novih družbenih odnosov, je Turčija, tedaj teritorialno ena največjih držav sveta, gospodarsko povsem stagnirala. V upravnem smislu je podlegala parcialnim interesom in samodrštvu regionalnih velikašev, kar je stopnjevalo stiske prebivalstva, njihovo (in seveda tudi splošno) revščino, ki jo je turška uprava lahko nadoknadila samo z zadolževanjem. Propadanje turške države je bolj kakor domnevni upravni in politični dekadenci treba pripisati dejstvu, da si je z dovoljevanjem in celo pospeševanjem upravne partikularizacije sama spodkopavala ekonomske temelje. Na drugi strani je odsotnost družbene modernizacije stimulirala narode na Balkanu in tudi drugje k lokalnim uporom. Upori so imeli sprva socialno, pozneje pa vse bolj tudi etnično dimenzijo. Povečali so kaos, slabili državno moč in tlakovali pot regionalnim integracijam novega kova, katerih vodilna sila so postali nacionalizmi. Ti so postali ključna regionalna sila v različnih predelih turške države in jo v stoletju tudi temeljito reducirali in oblikovali nov politični zemljevid. Toda v tem procesu niso bili sami. Na oblikovanje novih političnih meja so bistveno vplivale nove evropske sile, ki so tudi na balkanskem prizorišču iskale svoje geopolitične interese.

Turški imperij se je poleg z opisanimi upravnopolitičnimi težavami proti koncu 18. stoletja in dalje soočal tudi s trdo konkurenco novih sil, ki so imele Balkan

84 Svetovna zgodovina, 1981, 2. dopolnjena izdaja, Cankarjeva založba, Ljubljana, 396–405.

za prostor uresničevanja svojih ozemeljskih pretenzij. Neposredni, torej teritorialno povezani rastoči sili sta postali Rusija in Avstrija. Prva se je dejavno angažirala na široki južni coni od Kaspijskega jezera prek Kavkaza na sedanje ukrajinske obale in iztrgala večino teh ozemelj iz turških v ruske roke. Druga je pričela zbirati ozemlje zlasti na jugovzhodu in se ozemeljsko širiti. Ta proces so spremljale množične selitve: beg enih in kolonizacija drugih prebivalstvenih skupin, oblikovanje posebnih (navadno z obrambnim značajem) teritorijev in ekonomije, zasnovane na konceptu pomoči.

Francija in Britanski imperij sta na balkansko prizorišče vstopila nekoliko pozneje, v 18. stoletju. V času najvišjega vzpona Osmanske države sta zaradi kalkulacij turške geopolitične interese podpirala, da bi oslabila največjo konkurentko v Srednji Evropi, habsburško Avstrijo. V 18. stoletju pa je postala hirajoča velesila napoti njunim interesom pri osvajanju Afrike in Bližnjega vzhoda, obenem pa že prešibka, da bi učinkovito zaustavljala Habsburžane. Očitno je prevladala strateška kalkulacija, da je primerneje podpirati osamosvojitvene težnje balkanskih narodov. S tem so pomagali rušiti moč turškega imperija, kar je ustvarjalo možnosti pridobitve vsaj strateških sidrišč. Obenem naj bi nove države predstavljale bariero pred avstrijskim in vse bolj tudi nemškim prodorom na Balkan. Tako Francija kot Velika Britanija sta tudi neposredno oblikovali odvisna ozemlja (vojaške baze in kolonije) na nekdanjih turških teritorijih. Pozneje se jima je pridružila zlasti Italija s pretenzijo oblikovanja italijanskih kolonij in drugih odvisnih teritorijev v južnem in vzhodnem mediteranskem loku.

Nove sile so pričele krojiti vsaka svojo »vzhodno« politiko. Prek različnih načinov gospodarske in vojaške pomoči so spodbujale svoje (male) balkanske partnerje k aktivnostim, po drugi strani pa so jih že tudi zamejevale s svojimi specifičnimi interesi. To pomeni tudi začetek družbene modernizacije. Pri skromnem uvajanju industrializacije je bila najbolj uspešna in vplivna cesarska Nemčija, manj pa Avstrija. Šibka in zato ranljiva Osmanska država je težko obvladovala rastoče pritiske balkanskih narodov po osamosvajanju. Nemčija je proti koncu 19. stoletja postala tretji najpomembnejši dejavnik oblikovanja političnega zemljevida Balkana. Ta razmerja so nastala ob usihanju turške politične, vojaške in gospodarske moči ter širjenju upravnega kaosa, ki je bil posledica težav delovanja otomanske oblasti na vseh njenih ozemljih. Toda ta kaos je obenem tudi prispodoba posledic turškega vpliva in slovesa Turčije na Balkanu. Vse to je posredno vplivalo na osamosvajanje narodov, jih spodbujalo in jim dajalo zgledov. Posredno je vplivalo tudi na nacionalne strategije nekaterih držav: ruska geopolitika je silila na Jadran in Egejsko morje ter početje argumentirala z zaščito pravoslavja.

6.7 Osamosvajanje narodov in oblikovanje nacionalnih držav

Današnje politično-teritorialne enote na Balkanskem polotoku imajo vse po vrsti dokaj dolgo preteklost. Medtem ko nekatere iščejo svoj zgodovinski izvor že globoko v antiki, dolguje glavnina današnjih držav svoje ime zlasti srednjeveškim fevdalnim tvorbam. Ozemlja so tedaj dobila svoje ime, obseg pa se je zaradi pogostih poznejših sprememb in pa oblikovanja modernih narodov od nekako 18. stoletja dalje precej zameglil. V procesih etnogeneze in pozneje teritorializacije so se osamosvajajoči narodi malodane redno sklicevali na zgodovinsko navzočnost na določenih teritorijih, ki naj bi jim potemtakem pripadali. Jezikovno-kulturna sorodnost je tu realno igrala sekundarno vlogo, čeprav so se nacionalizmi balkanskih narodov vselej radi sklicevali nanjo. Prepletanje etnično-kulturnih elementov na eni ter teritorialno-pravnih načel na drugi strani je v moderni dobi ustvarjalo zapleten gordijski vozel odnosov, ki so tudi zaradi sorazmerno močnih tujih vplivov v nekaterih obdobjih sprožali turbulentne procese z nepredvidljivimi in vsaj za domače prebivalstvo tragičnimi posledicami.

Razhajanja med teritorialno zaznavo »svojega« oziroma »našega« ter etnično realnostjo že sama po sebi sprožajo vsaj nekaj konfrontacij, če ne že odprtih konfliktov (Zupančič, 2005, 5). Kljub težnjam, da bi v fazah oblikovanja in širjenja nacionalnih držav zajeli večino ali vse »svoje« (Zupančič, 2006b, 126–128) prebivalstvo in bi bile te države tudi narodno homogene, se je dogajalo prav nasprotno. Teritorializacija etničnih skupnosti se je zaradi izrazito etnično in versko mešane sestave prebivalstva pogosto končala s stadijem nacionalne države s sorazmerno številčnimi in kompaktno naseljenimi manjšinami. Ob tem ne gre prezreti dejstva, da so na oblikovanje političnih meja bistveno vplivale tudi zunanje sile. Meje so torej v znatni meri tudi dediščina mednarodnih odnosov 19. in prav tako še 20. stoletja.

Da bi zadovoljivo pojasnili razmerje/odnos med etničnostjo in teritorialnostjo Balkanskega polotoka, se je treba vsaj na kratko podati v čas nastajanja novih nacionalnih držav na tem prostoru. To je čas 18. in predvsem 19. stoletja, ko sta se mnogonarodna Habsburška monarhija in Otomansko cesarstvo pričela strukturno in ozemeljsko spreminjati. Poglavitni dejavnik pri tem so bili nacionalizmi narodov, ki so jih vstaje in upori ter oblikovanje teritorialnih avtonomij in pozneje neodvisnih držav potegnili iz anonimnosti politične zgodovine. Nacionalizmi so tudi v splošnem postali prevladujoča politična ideologija 19. stoletja v Evropi. Voditelji teh gibanj so se pogosto sklicevali na obstoj stare (praviloma srednjeveške) zgodovinske entitete. Medtem ko se je v obdobju splošnega narodnega preporoda v Evropi tiste dobe zdelo sklicevanje na pravico do združevanja vseh ozemelj s kompaktno poselitvijo nekega naroda samoumevno (Hobsbawm, 1996, 59–67), so poznejše ambicije teritorialnega širjenja posegale po »zgodovinskih«

argumentih (na primer obstoj stare srednjeveške države). Nacionalni miti se sicer niso ujemali z razporeditvijo prebivalcev po etnični pripadnosti, a so se dobro prilagajali geopolitiki mladih nacionalnih držav, ki jim je bilo širjenje državnega ozemlja eden najpomembnejših strateških ciljev. Pomembno mesto so imele tudi vsakokratne administrativne meje; mnogim pokrajinam so dale ime in (poznejše politične) meje, z dalj časa trajajočim obstojem pa tudi vsaj nekaj vsebine, značaja in identitete.

Zaradi specifičnih domačih razmer[85] se je v Bosni in Hercegovini islam močneje razširil in uveljavil. Bosna je postala najzahodneje ležeče stabilno turško ozemlje na evropskih tleh. Po višku moči Otomanskega imperija v 17. stoletju, ko je dosegel največji ozemeljski obseg (The Times atlas evropske zgodovine, 1996, 120–130), je turška vojaška moč pričela pešati. Do leta 1683 je obsegala večino Panonskega in Karpatskega bazena in razen majhnih beneških posesti v Dalmaciji, na Kreti in nekaterih grških otokih ter ozemlja Dubrovniške republike tudi celoten Balkanski polotok. Omenjenega leta se je s porazom turške vojske pred Dunajem pričelo ozemeljsko krčenje Otomanskega imperija, ki je v naslednjih treh desetletjih izgubil skoraj vso Panonsko nižino in za krajše obdobje tudi severno Srbijo (Magocsi, 2002, 63–66). Ozemlje je formalno pripadlo ogrski kroni, dejansko pa rastočemu habsburškemu cesarstvu, ki je s tem postalo tudi etnično in kulturno najbolj pestra evropska država (Taylor, 1956, 24–35).

Burni procesi premikanja političnih meja so sprožali velike selitvene tokove. V času razvoja evropskih nacionalizmov je bil spomin na selitve ter na prostor, od koder so se morali izseliti, kakor tudi območja priselitve, živ in zato upoštevan kot prostor projekcije nacionalizmov, ki so iskali zaokrožen teritorij. Če spomnimo malo nazaj, je po odhodu Turkov precej izpraznjen južni del Panonske nižine severno od Donave in Save postal območje načrtne kolonizacije z raznorodnimi kolonisti. Med njimi je bilo precej Srbov, ki so se umikali zlasti iz južnejših predelov, še posebej z območja Kosova. Na današnjem Hrvaškem ter v Vojvodini so oblikovali »Vojno krajino«, ozemlje s posebnim statusom (Magocsi, 2002, 67). Bosna je ostala ozemeljsko nespremenjena tudi potem, ko so se pričeli v 19. stoletju osamosvajati Srbi, Črnogorci, Romuni, Bolgari in Grki. Politična perifernost je pogojevala socialno marginalnost skoraj celotnega bosanskega prostora in s tem verjetno nekoliko zavirala nacionalizme pri uresničevanju njihovih strateških ciljev. Zlasti za muslimansko prebivalstvo velja, da je dolgo zadrževalo svojo

85 Bosna in Hercegovina je bila v času silovitega turškega prodora na Balkan v 14. in 15. stoletju fevdalno razdrobljena z veliko samovoljo lokalnih velikašev in zato proti zunanjemu pritisku turške vojske brez moči. Turška zasedba ni sledila hudemu vojaškemu porazu, pač pa se je uveljavila kot tedaj bistveno bolje organizirana uprava. Toda glavni razlog hitre verske konverzije so bile predhodne verske razmere. Na Balkanu so bile tedaj močno razširjene različne sekte, v Bosni največ bogomili, ki so precej množično sprejemali islam (Bojić, 2001), kar pa naj bi bilo (sploh pozneje v 17. in še 18. stoletju) precej odvisno tudi od socialnih razmer, predvsem t. i. čiftlučenja (prim. Filipović, 2008, 45–57; 530–550).

etnično indiferentnost, ker enostavno ni imelo realnih družbenoekonomskih možnosti preraščanja v moderne evropske nacionalne tirnice. Bosanska konfesionalna filigranska struktura je bila tedaj v Bosni tista okoliščina, ki je vsaj delno zavirala močne srbske in tudi hrvaške preference do posedovanja tega prostora, avstrijska okupacija in pozneje aneksija pa vsaj za muslimanski življenj rešilna okoliščina, čeprav so se ji upirali (Velikonja, 1998). Pri tem ne gre prezreti razmerij moči tudi znotraj habsburškega cesarstva. Povečevanje slovanskega deleža je tam namreč – ne glede na versko pripadnost prebivalcev – ugajalo tako srbskim kakor hrvaškim (in širše vsem slovanskim) silam znotraj habsburškega cesarstva (Zingareli, 1927).

V ozemeljsko spreminjanje politične karte Balkanskega polotoka so bistveno posegale tudi tuje sile in pomembno prispevale k teritorializaciji posameznih etničnih skupin. Proces osamosvajanja balkanskih narodov je zato združeval tako notranje kakor zunanje sile in jih prepletal glede na interese in diplomatsko-politične taktike. Tem silam je bila Turčija – »bolnik ob Bosporju«, kakor so radi imenovali turški imperij zaradi vse večje upravne in gospodarske, pa tudi vojaške kaotičnosti – pač primeren cilj za dosego lastnih strateških interesov. Črnogorci so odlično izrabljali prednosti goratega kraškega ozemlja in tako dosegli že v 18. stoletju dejansko, ne pa tudi formalne neodvisnosti (Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959, 1057–1085). Leta 1804 je prvi srbski upor v beograjskem pašaluku[86] prerasel v narodno gibanje, v katerega so se posredno vključevali tudi Srbi iz Vojne krajine. Izjemnega pomena je bil tudi vojaški pritisk carske Rusije, ki je zaradi varuštva Srbije proti Turčiji sprožila dve vojni (1806 in 1809). Morebitni večji ruski vpliv na dogajanje v osrčju Balkana je preprečil leta 1812 sklenjeni mir v Bukarešti; Rusija se je morala soočiti z močno francosko (Napoleonovo) invazijo. Že naslednje leto je zato sledila ponovna turška zasedba osvobojenih srbskih ozemelj. Turške sile in veliko tudi teh iz Bosne je izvajalo represalije nad srbskim prebivalstvom. Precej Srbov je zbežalo čez Savo v današnjo Vojvodino (Boeckh, 2009, 54).

Leta 1815 je prišlo do drugega srbskega upora, ki je po dveh letih privedel do avtonomije znotraj Otomanskega imperija (Hupchick, Cox, 2001, 25). Obenem je poraz Napoleonove armade proti Rusiji slednji dal precej poleta in povečal ruske strateške interese. Iskanje prostega izhoda na odprta topla morja je usmerjalo rastočo evrazijsko velesilo proti jugu. Pot prek Črnega morja in Bosporja, Dardanel ter grških otokov je vodila prek turških ozemelj in tudi morske prehode je bilo enostavno nadzorovati. Turčija je torej teritorialno zapirala ruske prometne in strateške aspiracije. Iskanje zaveznikov na Balkanu je zato imelo svojo širšo logiko, ki vse do danes ni izgubila svojega pomena. Ruski vpliv se je po kongresu

86 Največja upravno-politična enota v času Otomanskega imperija; vodil jo je paša.

Svete alianse (1821 v Ljubljani) še okrepil (Svetovna zgodovina, 1981, 478). Še istega leta (1821) je prišlo na Peloponezu do obsežne grške vstaje, ki bi se po začasnih uspehih kljub mednarodni pomoči prostovoljcev verjetno končala s porazom. Toda intervenirale so francoske, britanske in ruske sile, kar je pripomoglo k popolni neodvisnosti Grčije nekaj let pozneje, leta 1830.[87] Srbija je postala napol neodvisna kneževina: dovolj za oblikovanje lastne ozemeljske politike. Rusija se je s protektoratom nad Vlaško in Moldavijo (1829) pomembno približala jugu, ni pa dosegla ključnih strateških ciljev: da bi sama ali prek zaveznikov osvojila obale odprtega toplega morja. Njen poraz v krimski vojni (1853–1856)[88] je pripomogel k osamosvajanju Vlaške in Moldavije, ki sta se leta 1862 združili v Romunijo (The Times atlas evropske zgodovine, 1996, 156–158). Razmeroma stalen pritisk Rusije na Turčijo je Srbiji leta 1833 omogočil razširitev teritorija predvsem na jugovzhodu.

Habsburški monarhiji je slabitev Turčije sprva izjemno ustrezala, toda nacionalna gibanja osvobajajočih se narodov Balkana so zelo hitro presegla regionalne okvire. Podobno kot druge države tistega časa so se tudi balkanske pričele ozirati za združevanjem vseh ozemelj, kjer naj bi prebivali pripadniki »njihovih« narodov. Nacionalne ideologije so zato hitro postale nasprotne interesom in ciljem včerajšnjih zaveznikov. Zlasti Habsburška monarhija se je pričela zavedati silne moči nacionalizmov, ki so v letih 1848 in 1849 prešli v odprta revolucionarna[89] gibanja in avtonomaške politične zahteve (Calic, 2019, 242).

Že nekaj let poprej (leta 1844) so nastale »Načertanije« Ilija Garešanina. To so bili dejansko okviri srbske zunanje politike, ki je predvidevala večanje moči in združevanje južnoslovanskih narodov, ki so živeli v okvirih dveh monarhij: Habsburškega cesarstva in Osmanske Turčije (Enciklopedija Jugoslavije, 1958, 428). Možnosti širjenja so bile predvsem v predelu Bosne in Hercegovine ter na ozemlju severno od Save in Donave (današnji Slavonija in Vojvodina) ter proti jugu. Drugo strateško smer so zagovarjali tudi s historičnimi in ne zgolj z etničnimi argumenti.

Bolgari so imeli težje pogoje za osvoboditev izpod turške oblasti. Ozemlje današnje Bolgarije je zaradi prevlade nizkega površja, bližine in odprtosti proti jedru turške moči – Istanbulu (Carigradu) turški vojski ponujalo bistveno hitrejši in lažji dostop, zato so lokalne upore in nemire hitro zatrli. Poleg tega so več kot desetino prebivalstva sestavljali etnični Turki, ki so imeli tudi ugoden gospodarski

87 Grčija je postala neodvisna kraljevina pod bavarsko dinastijo (Zgodovinski atlas sveta, 2015, 178).

88 V krimski vojni se je Rusija borila proti združenim turškim, angleškim, francoskim in sardinskim četam. Rusija je računala na pomoč Avstrije in Prusije, dobila je pomoč bolgarskih prostovoljcev. Vojno je Rusija izgubila in Turčija je formalno pridobila nadzor nad kneževinami na Balkanu z izjemo Grčije. Dejansko pa to ni veliko spremenilo. Rusija je vendarle ohranila Krimski polotok (Baumgart, 2002).

89 Dejansko je šlo predvsem za zahteve po »narodnih« in »kulturnih« pravicah.

položaj. Sorazmerno močno bolgarsko nacionalno gibanje je moralo zato počakati na ustreznejši čas. Uspeh sosedov proti turški moči je povečeval osvobodilne možnosti Bolgarije. Podobno kot v drugih balkanskih državah je v osvobodilnem gibanju veliko vlogo igrala bolgarska pravoslavna cerkev, še posebej po letu 1870, ko je Visoka porta[90] priznala avtonomnost bolgarski pravoslavni cerkvi.

Upor Bolgarov leta 1876 so Turki zatrli (Zantner-Busch, 1941, 40–56). Zaradi represalij nad civilnim prebivalstvom si je Turčija nakopala rusko, angleško in francosko nasprotovanje, ki je kmalu (1877) preraslo v vojno (Blgarite atlas – The Bulgarians Atlas, 2001, 180–181; 188–189). V tej diplomatski in vojaški igri je bilo precej preigravanja nasprotnikov.[91] Oslabljena Rusija se je zavedala turške moči in nevarnosti sočasnega avstrijskega posredovanja. Tajni sporazum je zagotovil avstrijsko nevtralnost, v zameno pa naj bi Rusija podprla avstrijsko aneksijo Bosne in Hercegovine (ki je bila pomemben srbski cilj). V vojni je Rusija utrpela velike vojaške izgube (nad 200.000 vojakov). Toda rusko-turški mir, sklenjen v San Stefanu leta 1878, je bil za Bolgarijo kot strateško zaveznico Rusije izjemno ugoden: država je tako na en mah postala ozemeljsko največja politična tvorba na Balkanskem polotoku, izvzemši Avstro-Ogrsko. Obsegala je ozemlja med Donavo in Egejskim morjem, celotno Makedonijo in še dele Albanije ter današnje Srbije (Stefanović, Krstić, 1978, 24–37). Toda bistvenega pomena – zlasti za Rusijo – je bil širok dostop do Egejskega morja. Ta »sanstefanska« meja Bolgarije je še dolgo ostala geopolitični cilj in ideal bolgarskih nacionalnih pretenzij. Zaradi francoskega in britanskega nasprotovanja, ki sta se zbali premočnega ruskega vpliva na Balkanu, je le nekaj mesecev pozneje še istega leta na berlinskem kongresu prišlo do bistvenih teritorialnih sprememb. Bolgarijo so zmanjšali za več kot polovico in jo omejili na ozemlje severno od Balkanskega gorstva (Stefanović, Krstić, 1978, 78).

Po miru leta 1878 je Srbija pridobila ozemlje na jugu (dolina južne Morave), Črna gora se je razširila proti severu in segla do morja, Avstro-Ogrska je okupirala Bosno in Hercegovino in vojaško nadzorovala Sandžak, preostalo ozemlje pa je bilo vrnjeno Turčiji. Vendar je bilo razpadanje turškega imperija nezadržno. Leta 1881 je Grčija pridobila Tesalijo, Bolgarija pa Vzhodno Rumelijo (Magocsi, 2002, 84–85). Za Makedonijo so se pulile Grčija, Srbija in Bolgarija, kar je pozneje privedlo tudi do spopada zanjo. Leta 1908 je Avstro-Ogrska anektirala dotlej okupirano Bosno in Hercegovino ter s tem še bolj zamejila možen srbski vpliv

90 Izraz Visoka porta je označevala prestolnico Osmanske (Otomanske) države; dejansko dvor oziroma sultana in vlado. V ožjem pomenu se je izraz nanašal samo na dvorne službe na zunanjepolitičnem področju.

91 Ni dvoma, da so francosko in rusko nasprotovanje Turčiji poganjali povsem specifični strateški interesi obeh držav, ker sta imeli na Balkanu svoje računice.

proti zahodu. Istega leta je prišlo do mladoturške revolucije[92] v Turčiji, ki pa na zunanjepolitične orientacije Turčije ni bistveno vplivala.

V prvi balkanski vojni (1912) so zaveznice (Grčija, Srbija, Črna gora in Bolgarija) Turčijo praktično izrinile z Balkanskega polotoka; ostala sta ji le še Istanbul z najbližjim zaledjem ter polotok Galipoli. Bolgarija je znova dosegla obale Egejskega morja in skoraj podvojila državno površino. Grčija se je razširila na Epir, današnjo južno Albanijo in južno Makedonijo s polotokom Halkidiko. Srbija je pridobila večino vardarske Makedonije, večino Kosova in dele Albanije. Črna gora si je s Srbijo razdelila Sandžak (Gerolymatos, 2002, 195–199).

Nezadovoljstvo zlasti Grčije (ki je računala na vključitev Makedonije in južne Trakije) ter Bolgarije (pričakovanja po vključitvi predvsem Makedonije, torej ozemelj, ki jih je za nekaj mesecev pridobila s »sanstefanskim« mirom leta 1878) je hitro pognalo v novo, tokrat medsebojno vojno. Bolgarija je bila pri tem poražena in je morala odstopiti del južne Trakije Grčiji in manjša ozemlja Srbiji. Zmedo je izkoristila tudi Romunija in pridobila južno Dobrudžo. Na območju današnje osrednje Albanije je prišlo do upora in razglasitve države. Tedaj so posegle vmes velike sile ter pod močnim avstrijskim in nemškim pritiskom izposlovale neodvisnost Albanije. Srbija je bila ozemeljsko blokirana pri težnjah prodora proti morju; na zahodu z avstrijsko aneksijo Bosne in Hercegovine, na jugu z oblikovanjem Albanije pod nemškim princem (le za kratek čas) (Gerolymatos, 2002, 212–220). Toda nezadovoljstvo južnoslovanskih narodov v Habsburški monarhiji, ki jim ni uspelo avstrijsko-madžarske dominacije znotraj mnogonarodne Habsburške monarhije spremeniti v uporaben trializem (Veliki slovenski leksikon, 2005, 676),[93] je pomembno prispevalo k temu, da so pričeli Srbiji pripisovati vlogo »južnoslovanskega Piemonta«.

Z balkanskimi vojnami v letih 1912 in 1913 je bila turška dominacija na Balkanskem polotoku zaključena. Narodi, ki so si v dobrem stoletju uporov in osvobodilnih vojn oblikovali nacionalne države, so hitro prešli od etničnega k teritorialnemu načinu državotvorja. Državne teritorije so širili na območja, kamor je bilo pač v vsakokratnih okoliščinah možno. Etnični, kulturni in zgodovinski »argumenti« so imeli praviloma sekundarno vlogo. Na oblikovanje državnih ozemelj so bistveno vplivale tudi tuje sile, iščoč pri tem tudi lastne strateške koristi. Balkanski polotok je postal poligon preizkušanja moči in strategij.

92 S tem izrazom se označuje gibanje turške buržoazije, ki je po evropskem zgledu zahtevala reforme državne administracije in obliko agrarne reforme (kar je zelo pritegnilo podeželsko prebivalstvo) ter obljubilo določeno avtonomijo narodom multietnične turške države. Leta 1909 je moral zadnji sultan Abdul Hamid s prestola (Veliki splošni leksikon 5, 1998, 2637).

93 Idejo o trializmu so podpirali zlasti na Hrvaškem (1894), Hrvaška stranka prava, in v slovenskih deželah (1898). To naj bi bil tretji del Habsburške monarhije, ki naj bi združeval južnoslovanske dežele pod habsburško krono, brez današnje Vojvodine.

Veliko spremembo predstavlja že združitev Italije (1861) in Nemčije (1866) (The Time atlas evropske zgodovine, 1996, 160). S tem sta nastali dve močni državi, ki sta tudi zaradi skromnih možnosti pridobitve kolonij na drugih kontinentih usmerili gospodarske in politične sile v labilno cono med Baltikom in jadransko-jonskim prostorom. Tako se je v fazi vzpona svetovnega imperializma v pasu med Baltikom, Jadranom ter Egejskim in Črnim morjem (v dobršni meri to zajema prav geografski pojem Balkana) pričela ob boku velesil (nemške, avstrijske, turške in ruske) z vzponom nacionalizmov (beri: osvobodilnih gibanj) tvoriti labilna cona majhnih držav. Ta »vmesna Evropa«, kot jo v svojem delu imenuje Tunjić (Tunjić, 2004, 11–21), je v manj kot stoletju prispevala k rušenju moči prej omenjenih imperijev; danes ni nobenega več, vsaj ne v primerljivi obliki. Toda jedra moči (sedaj predvsem ekonomsko-politične) so ostala skoraj prav tam, kjer so bila pred stoletjem. Nastala situacija je dala priložnosti novim pretendentom na prizorišču spopadov za Balkan. Italija je hitro doumela priložnost svoje »vzhodne« politike in jo upravičevala z zgodovinskimi (posesti Beneške republike na vzhodnem Jadranu) in še bolj kulturnimi (prisotnost italijanskih skupnosti na tem območju) razlogi. Posebno mesto ima pri tem ozemlje Albanije; z obvladovanjem le-te je Italija obvladovala strateški pas ozemlja ob Otrantskih vratih in sosedstvu (Kennedy, 2002, 312–317).

Vloga Nemčije je zaradi njene gospodarske in vojaške moči naglo narasla tudi na Balkanu. Ni naključje, da so uspeli umestiti nemške plemiške rodbine v Grčijo (1832 Otona Wittelsbacha Bavarskega), Bolgarijo (1879 princa Aleksandra Battenberga), Romunijo (1866 kneza Karla I. iz rodbine Hohenzollern-Sigmaringen) in Albanijo (1913 Wilhelma zu Wieda) (Natek, Natek, 2006, 13; 28; 58; 146). Slednji je moral že po letu dni zapustiti deželo, ki jo je vse bolj osvajal italijanski kapital. Albanija je praktično postala italijanska kolonija. Najmočnejši vpliv je Nemčija ohranila v Bolgariji, čeprav so imele nemške družbe v Turčiji vrsto koncesij in obsežnih poslov pri gradnji infrastrukture ter opremljanju vojske. Nemški vpliv se je v Bolgariji izkazoval tudi tako, da je država v prvi svetovni vojni pristopila k centralnim silam (kakor tudi Turčija!).

Do bistvenih ozemeljskih sprememb je znova prišlo po prvi svetovni vojni. Avstro-Ogrska je po vojaškem porazu razpadla (Knutsen, 2001). Sile nacionalizmov so bile uspešne tudi zaradi togosti avstrijskega upravnega aparata in ne najbolj spodbudnih socialnih razmer. Na to kaže serija revolucij, ki so se javljale na več mestih razpadajoče monarhije. Toda revolucionarno vrenje je bilo precej pogosto tudi v območjih, ki so pred vojno doživljala zelo nagel gospodarski razvoj; pravzaprav razcvet. Del teh preobratov je treba pripisati revolucionarnemu ehu uspešne oktobrske revolucije v Rusiji. Tedaj se je o realnosti postrevolucijske Rusije vedelo malo (Brauneder, Leser, 1999, 9–18). Na njenih ruševinah sta se oblikovali novi večnacionalni državi Češkoslovaška in

Jugoslavija, Romunija se je ozemeljsko podvojila, Italija je pridobila ozemlja v Alpah in na vzhodni obali Jadrana. Poljska je pridobila južne predele do Karpatov in del Galicije. Nekdanji jedri monarhije, torej Avstrija in Madžarska, sta postali klasični nacionalni državi s pestro etnično sestavo (številne manjšine ima zlasti Madžarska), medtem ko sta zunaj državnih okvirov pustili zelo številčni nemško in madžarsko skupnost. Tako se je konfliktni potencial v večini držav še povečal. V težnjah po doseganju čim višje stopnje etnične homogenosti so bile manjšine tarča načrtnih in neredko nasilnih asimilacijskih poizkusov (Mazower, 2002, 51–76).

Fazi vojaške in diplomatske osvojitve ozemlja je sledila etnična homogenizacija oziroma notranja integracija. Zaostrovanje odnosov med Turčijo in Grčijo je privedlo do vojne, ki se je končala leta 1923 z novimi mejami in množičnim eksodusom Grkov iz Male Azije ter Turkov iz Grčije, predvsem iz južne Trakije. Po prvi svetovni vojni je Italija postala pomembna zunanja sila na Balkanu. Prisvojila si je dodekaneško otočje, dele vzhodnojadranske obale in gospodarsko skoraj v celoti obvladovala Albanijo (Magocsi, 2002).

Politični zemljevid Balkanskega polotoka je bil po prvi svetovni vojni radikalno spremenjen. Največji del sta zavzemali Romunija in Država Srbov, Hrvatov in Slovencev (kratko: Država SHS), državi torej, ki sta bili etnično raznoliki in sestavljeni iz delov držav različnih upravno-administrativnih tradicij. Turčija je bila potisnjena povsem na rob in omejena na Malo Azijo in vzhodno Trakijo. Rusija se je zaradi uvedbe socializma znašla v mednarodni osami in je prenehala biti vpliven strateški dejavnik na Balkanu. Avstro-Ogrske ni bilo več in tudi nemški vpliv je po porazu v prvi svetovni vojni v tej regiji začasno prenehal. Srbiji je z združitvijo južnoslovanskih narodov od Triglava do Vardarja uspel velik geopolitični podvig. Dejansko je odigrala vlogo regionalnega povezovalca in postala nesporna regionalna sila, poleg prav tako multietnične Romunije. Toda konfliktni potencial novonastalih držav je bil izjemen.

Nastalo novo geopolitično sliko je mogoče opazovati tudi z druge plati. Versajska ureditev Evrope po prvi svetovni vojni je bila vendarle tvorba po meri Francije kot gostiteljice ter V. Britanije in ZDA kot sozmagovalk v vojni (Lipušček, 2003). Dve bivši velesili sta bili izolirani in v zagotovitev stabilnosti je bilo postavljeno načelo ravnovesja; pragmatizem v geopolitiki, ki (s precej politične kozmetike) velja še danes in nadomešča neposredni nadzor določene velesile. Velika Jugoslavija napram Romuniji in malo manjšim Madžarski, Grčiji in Bolgariji ohranja bivše rivalitete med njimi, vendar ohranja tudi ravnovesje, in to brez velikih angleških ali francoskih vlaganj (Zupančič, 2022). V Jugoslaviji, državi, ki so jo predstavniki udeleženih konstitutivnih narodov nedvomno želeli (prim. Vošnjak, 1928), vendar federalistično organizirano ter z upoštevanjem kulturnih potreb posameznih narodov, so se kmalu soočili z medsebojnimi nasprotji,

kar pa lahko multietnično državo primarno usmerja k notranji in manj k zunanji politiki v širši regiji Balkana.

Sprememba imena iz Države SHS v Kraljevino Jugoslavijo zelo nazorno kaže, da je začetne elemente vsaj delnega parafederalizma hitro zavrgla in pričela siliti v unitarizem. Tako se je pojav Jugoslavije pričel predstavljati kot »močna Srbija«, ki se je morala takoj na začetku spopasti s partikularizmi posameznih narodov. Medtem ko je slovenski spričo svoje relativno skromne moči lahko vplival predvsem kot jeziček na tehtnici notranjepolitičnih odnosov, je hrvaški pričel tvoriti krepko opozicijo in slednjič bistveno prispeval k upravni asimetriji prve Jugoslavije (Banac, 1987, 141–149). Uvedba nove administrativne razdelitve države na banovine, poimenovane po rekah, le potrjuje, da je bil napor v smeri notranje državne, dejansko pa predvsem etnične integracije poglavitna politična premisa. Poleg tega je bilo razumevanje jezikovne in verske pripadnosti podrejeno predhodnim izkušnjam v različnih državah. Pri muslimanskem prebivalstvu v Bosni in Hercegovini je bila verska pripadnost močna in vezana tudi na teritorij, narodna pripadnost pa v današnjem smislu še ni obstajala (Jahić, 2010, 10), je pa imela demografske in kulturno-zgodovinske pogoje, da narodno identiteto oblikuje. Koncept »troedinega naroda« v enotni jugoslovanski državi je zanikal bosansko-muslimansko, makedonsko, črnogorsko in tudi albansko identiteto (Klemenčič, Žagar, 2004, 101–115), prav tako pa je bilo malo posluha za probleme številčne italijanske, madžarske in nemške manjšine (Biber, 1966, 11–56). Manjšine so v tistem času v Evropi marginalizirali in zatirali, kar je verjetno prispevalo k radikalizaciji določenih manjšinskih struj, povezanih z državo matičnega naroda. Številčne manjšine, kot so bile zlasti nemške v več državah, so se izkazale za dejavnik tveganja. Izstopal je zlasti nemški nacionalizem, ki je bil zato tudi bolj dovzeten za naslonitev na nacistično ideologijo (Klemenčič, Žagar, 2004, 121).

Medetnična nasprotja v Jugoslaviji so se stopnjevala. Leta 1939 je bil z oblikovanjem posebne »Banovine Hrvatske«, ki je združevala večino območij s pretežno hrvaškim prebivalstvom, unitarni model upravljanja države okrnjen (Klemenčič, Žagar, 2004, 121). Dejansko je tedaj že mogoče razpoznati obrise etnične polarizacije prve Jugoslavije na relativno homogeni slovenski (s številčno nemško manjšino) in hrvaški del (s številčno italijansko, nemško in srbsko skupnostjo) ter preostali – srbski del, ki pa je bil etnično izrazito heterogen (bosanski muslimani (danes Bošnjaki), Črnogorci, Makedonci, Albanci, Madžari, banatski Nemci; če se omejimo le na najštevilčnejše etnične skupnosti). Kraljevina Jugoslavija ni zdržala nacifašističnega pritiska leta 1941. Okupacija in razkosanje Jugoslavije s strani Nemčije, Italije, Madžarske in Bolgarije sta za nekaj let povsem spremenila politični zemljevid tega dela Evrope (Mikeln, 1981). Območja na današnjem Kosovu in v Zahodni Makedoniji, naseljena z albanskim

prebivalstvom, so se priključila »veliki« Albaniji pod italijanskim nadzorom in upravo. Po zahtevah »Prizrenske lige« iz leta 1878 je bila to prva politična tvorba, ki je približno pokrivala ozemeljske težnje političnega združevanja albanskega življa (Klemenčič, Žagar, 2004, 155). V razkosani Jugoslaviji se je razvilo močno odporniško gibanje, v katerem so imeli prevladujočo vlogo komunisti (Pirjevec, 2020), kar je pozneje odločilno prispevalo za uveljavitev jugoslovanske različice socialističnega družbenega reda. Med zavezniki so obstajale različne kalkulacije o usodi Jugoslavije; njena obnova v predvojnih mejah sploh ni bila nujna opcija (Kosanović, 1984).

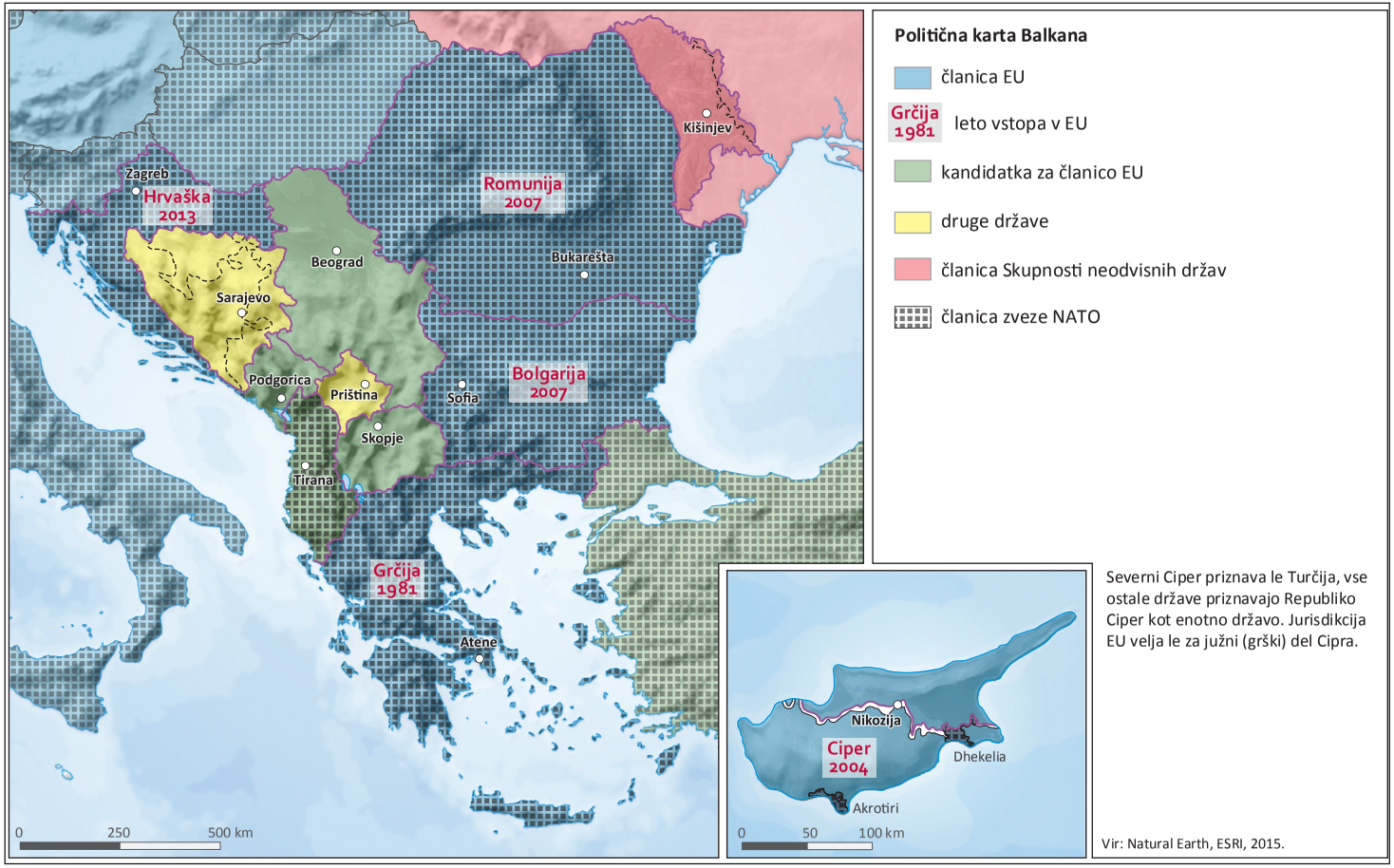
Po drugi svetovni vojni je zopet prišlo do bistvenih ozemeljskih sprememb. Romunija je izgubila vzhodno Moldavijo (Besarabijo) in Bukovino, Jugoslavija pa je pridobila ozemlja Istre, slovenske Primorske in nekaj ozemelj na vzhodni obali Jadrana. Preostale meje so ostale nespremenjene. Obenem se je v prvih povojnih letih odselila večina Italijanov (Klemenčič, Zupančič, 2004), deportirali pa so tudi večji del nemškega prebivalstva iz mest in Panonske nižine (Magocsi, 2002, 189–193). Obstajali so tudi načrti o selitvi Madžarov, ki pa se niso uresničili (Kocsis, Kocsis-Hodosi, 1998). Pač pa se je v jeku nastopajoče hladne vojne povsem spremenilo razmerje moči.

Razen v Grčiji se je v vseh državah Balkanskega polotoka uveljavil socialistični družbeni red z enopartijsko politično strukturo ter državnoplanskim gospodarstvom. Razen Jugoslavije, ki se je kmalu (1948) uprla »sovjetskemu« modelu družbenopolitičnega in gospodarskega ustroja, so socialistične sosede postale sovjetski sateliti. Posredno se je torej ruski (tedaj pač nazivno sovjetski) geopolitični vpliv v tej regiji izjemno povečal. Prav zaradi jugoslovanskega ekskurza v samoupravni socializem pa je bil končni geopolitični izplen sovjetskega pritiska bistveno skromnejši. Iz tega okvira sta se pozneje izvili še Romunija (leta 1968) in Albanija (leta 1961), vendar sta obe končali kot povsem izolirani državi. V sovjetski federaciji je bila nekdanja vzhodna Moldavija razglašena za republiko, Moldavci (Romuni) pa za samostojen narod. Jugoslavija je prav tako uvedla federativno ureditev. Razmejevanje med republikami ni bilo enostavno. Razen v Bosni in Hercegovini, ki je z izjemo ozkega ozemlja pri Hercegnovem (sedaj v okviru Črne gore) zadržala svoje stare (dejansko še »turške«) meje, je bilo drugod potrebnih precej kompromisov (Pleterski, 1986). Pri tem je bila etnična sestava prebivalstva le eno od razmejitvenih meril, ki ga niso dosledno upoštevali, čeprav naj bi z oblikovanjem republik zadostili prav potrebam etnično emancipiranih narodov.

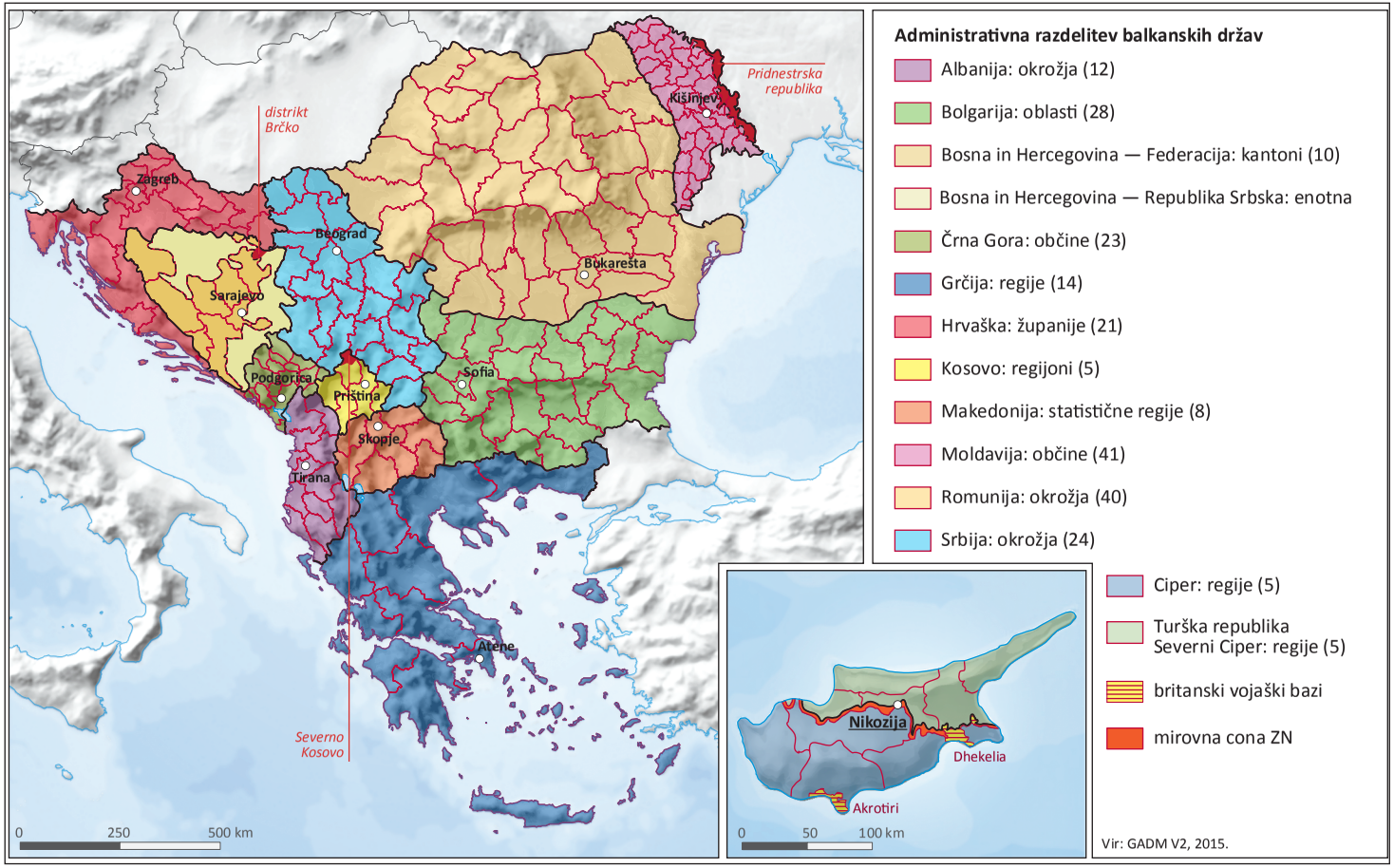
Analitiki so ocenjevali jugoslovansko federacijo kot zgleden primer ureditve medetničnih odnosov večnarodnih držav (Seton-Watson, 1977, 148). Znotraj Srbije so oblikovali dve enoti: Avtonomno pokrajino Vojvodino in Avtonomno območje Kosmet. Omejitev je le okvirno upoštevala etnično razporeditev

prebivalstva. Vendar notranje meje v okviru tedaj trdne jugoslovanske federacije, ki je razglašala »bratstvo in enotnost« kot eno ključnih vrednot, niso predstavljale resnega problema. Avtonomno območje Kosmet je leta 1963 spremenilo svoj status in postalo Avtonomna pokrajina Kosovo in Metohija. Leta 1969 so ime poenostavili v SAP Kosovo, kljub nasprotovanju srbskega prebivalstva.[94] Z reformno ustavo leta 1974 je Kosovo pomembno okrepilo svoj položaj. Predvsem je naraščajočemu deležu albanskega prebivalstva dalo možnosti oblikovanja nacionalnih institucij. Zaradi vse močnejših pritiskov na eni ter realne populacijske in tudi (prikrite) ekonomske moči albanskega prebivalstva se je albanski nacionalizem stopnjeval. Leta 1981 so se začeli odprti konflikti in upori albanskega prebivalstva. Leta 1989 je bila avtonomija obeh pokrajin formalno ukinjena (Klemenčič, Žagar, 2004, 197–213). Federacija je tonila v vse večjo politično in gospodarsko krizo. Ker se je tedaj (1989–1991) sesul tudi socialistični družbeni red v praktično vseh evropskih državah (Sebestyen, 2009), je jugoslovanska federacija doživela kolaps. V naslednjem desetletju je sledila nova faza intenzivnih politično-teritorialnih sprememb z oblikovanjem novih nacionalnih držav na ozemlju nekdanje Jugoslavije. Osamosvojitev Kosova leta 2008 je bilo zadnje dejanje tega burnega procesa. Problemov s tem ni konec, ker napetosti in neravnovesja na podlagi etnično-političnih odnosov ostajajo grožnja morebitnim novim zaostritvam.

94 Albanci imenu Metohija nasprotujejo; zanje je to Dukagjin.

Karta 17: Politična karta Balkana in njegovega obrobja

Karta 18: Administrativna členitev držav Balkana

6.8 Razkroj večetničnih držav in njegove geografske posledice

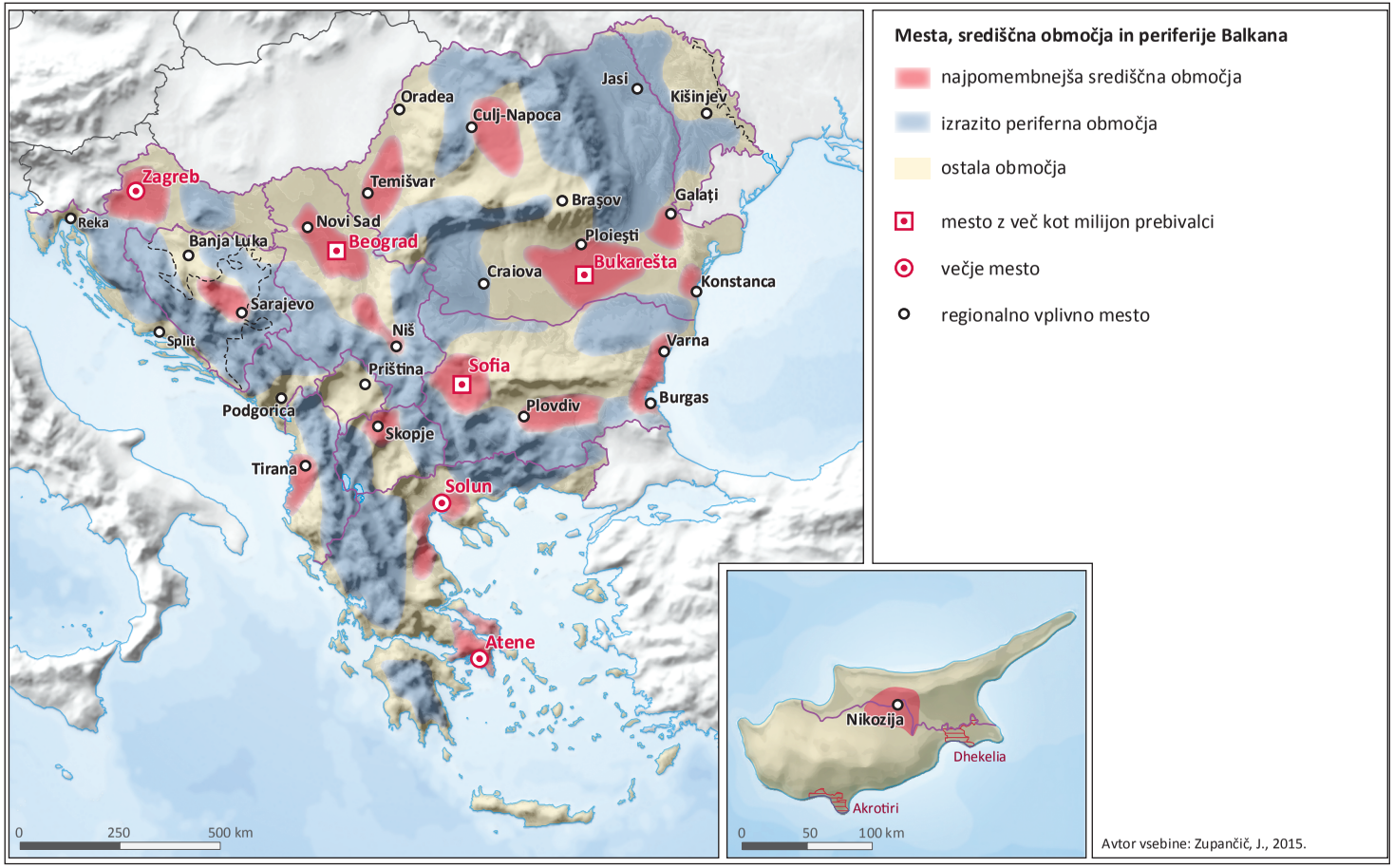
6.8.1 Razkroj jugoslovanske federacije

Razkroj Jugoslavije je treba gledati tako z njene notranje (strukturne) kakor tudi širše geopolitične perspektive. Po razpadu vojaško-politične bipolarnosti sveta in socialističnih družbenih ureditev (zadržala se je le na Kitajskem,[95] v Severni Koreji ter na Kubi) so se večetnične države začele razkrajati. Čehoslovaška se je razdelila na Češko in Slovaško, Sovjetska zveza se je ob nekaj lokalnih vojnah prav tako (razmeroma!) sporazumno razdelila; ostri konflikti na območju Kavkaza in Osrednje Azije pa imajo poleg domačih napetosti tudi širše geopolitične razloge. Obenem je Evropska gospodarska skupnost prehajala v novo obliko združene Evrope – Evropsko unijo (1992). Tako se je stari kontinent znašel v fazi naglih in velikih politično-teritorialnih sprememb, ki so vsekakor imele določen odmev tudi na Balkanskem polotoku (Boden, 2004, 123).

Na prostoru nekdanje Sovjetske zveze so se konflikti spremenili v t. i. zamrzle konflikte in se aktivirajo občasno (Zupančič, 2009, 86). Leta 2008 v Gruziji, leta 2014 z rusko integracijo polotoka Krim v svoje državne okvire (Zupančič, 2014b, 40), Armenija in Azerbajdžan za Gorski Karabah leta 2021 in ukrajinsko-ruska vojna od 2022 dalje. Razkroj Jugoslavije pa je bil dramatičen in poln medetničnih konfliktov. Toda ob tem ne gre pozabiti tudi številnih regionalističnih gibanj v Evropi, ki so prav tako pripeljala do notranjih upravnih sprememb (unitarna Belgija je postala federacija, Španija je z regionalizacijo vsaj do neke mere zadostila nacionalnim težnjam Kataloncev, Baskov in Galicijčanov ipd.).

Obenem se je spremenil tudi način reševanja konfliktov. Namesto preprečevanja širjenja spopadov in diplomatskih dogovorov se je uveljavljal koncept mednarodnega intervencionizma (primeri Kuvajta, pozneje Iraka in Afganistana so dovolj zgovorni) in teritorialne rekonstrukcije. Vendar ima ZN kot formalno ključni dejavnik čedalje manjši praktični vpliv. Namesto tega so se uveljavile druge sile, kar lepo razgalja geopolitično geometrijo na prelomu tisočletja. V teritorialno strukturo sedaj posegajo skupine držav, ki imajo do teh teritorijev določen strateški interes. Prav kriza nekdanje Jugoslavije ter načini in oblike reševanja krize kažejo, da je Balkanski polotok postal (ali ostal) presečišče interesov, zato pa tudi polje spopadov, kjer se srečujejo lokalni in globalni »igralci«. Teritorialne spremembe so posledica in indikator teh burnih procesov.

95 Kitajska je uradno socialistična država s centralističnim enopartijskim sistemom upravljanja in odločanja, a z liberalističnim državnim gospodarskim modelom.

Karta 19: Območja manjšin, spopadov in oblikovanja začasnih političnih tvorb v bližnji preteklosti na Balkanu

Očitno je bil politični optimizem o preseženosti konfliktov v Evropi, utemeljen na predpostavki o prednosti ekonomije in diplomatskega dogovarjanja (*soft power*) pred demonstracijo ali celo uporabo vojaške sile (*real power*), demantiran dvakrat. Prvič so ga dokazale prav vojne na območju nekdanje Jugoslavije. Ne toliko, ker so se zgodile, temveč način, kako so potekale in kako so te krize reševali. Jugoslovanska kriza je nastopila le malo zatem, ko je Sovjetska zveza že prenehala obstajati. V luči obseženega vojaškega spopada v Vzhodni Evropi pa je vprašanje, ali je bil sovjetski razkroj tudi zares dokončen. Rusija kot pravna naslednica Sovjetske zveze in pred njo Ruskega carstva je imela želje po obnovitvi svoje nekdanje moči in vpliva v svetu (Samardžić, 2022).

Začetek razkroja jugoslovanske federacije sega v leto 1981. Tedaj je prišlo do množičnih albanskih demonstracij na Kosovu, ki so razgalile krepke hibe v delovanju jugoslovanskega modela federalizma. Upor na Kosovu je imel že na začetku jasne značilnosti medetničnega spopada. Pozneje se je stanje tam le še poslabševalo in v marsičem pripomoglo k vzniku bolj radikalnih struj. Albansko gverilo so podpirali tudi iz Albanije (Rajović, 1985). Jugoslovanske oblasti so poskušale nerede obvladati z vojaško-policijskimi prijemi, a brez posebnega uspeha. Znotraj federacije so se pričele razprave o preureditvi države, realen dosežek pa je bila vse močnejša polarizacija med zagovorniki konfederalnih statusov ali celo popolne neodvisnosti na eni (predvsem Slovenija in Hrvaška) ter procentralistične (in s tem tudi prosrbske) težnje na drugi strani. Realnost na primer krize na Kosovu in možnosti vojaškega spopada so ocenjevali predvsem z vidika srbskega nacionalizma, premalo pa upoštevali tudi druge parametre kriznega potenciala, ki se je pričel kazati tudi v drugih delih nekdanje Jugoslavije in naposled eskaliral v nizu medetničnih spopadov in lokalnih vojn. A še preden je pričela razpadati Jugoslavija, je upor proti vladavini Ceausescuja v Romuniji posegel po oboroženih spopadih. Opozicija je zmagala in država je krenila v razkroj socializma in družbene tranzicije. To dogajanje je bilo kratkotrajno. Nato je sledila jugoslovanska kriza. Zaostrovanje v Vojvodini in incidenti na Hrvaškem (Plitvice, Severna Dalmacija, vzhodna Slavonija) so pričeli usmerjati pozornost na hrvaško-srbski duel.

Stvaren in tudi pravno-politični izkaz za razkroj jugoslovanske federacije je nastopil z desetdnevno vojno v Sloveniji. Ta edina na območju nekdanje Jugoslavije ni imela značaja medetničnega spopada, saj je potekala hkrati in precej intenzivno na celotnem ozemlju Slovenije. Vojaški vrh je tehtal možnosti radikalnega vojaškega posega in se zaradi mednarodnih razmer odločil za kombinacijo političnih pritiskov in uporabe vojaške sile (Vukšić, 2007). Pri tem so pričakovali začetno nesporno politično podporo evropskih držav po ohranitvi jugoslovanske federacije, čeprav so se zavedali težavnosti ekonomske in politične krize v Jugoslaviji (Meier, 1995). Vojaški vrh jugoslovanske armade je pri opciji širše vojaške intervencije proti Sloveniji tehtal možnosti ruske politične podpore in morda tudi

vojaške pomoči, a je tedaj zaradi stanja doma ni dobil (Vukšić, 2007; glej tudi Pirjevec, 2001). Čeprav relativno skromne, a dobro organizirane, motivirane in vodene slovenske obrambne sile so zdržale pritiske in v vojni zmagale. Jeseni 1991 se je morala jugoslovanska vojska iz Slovenije umakniti. Z intenzivnimi prizadevanji na mednarodnem področju je Sloveniji uspelo pridobiti mednarodno priznanje (Peterle, 2004) in potem kot prvi vstopiti v evropski integracijski proces ter razmeroma uspešno prebroditi ekonomske težave v fazi tranzicije.

Srbija se je medetničnim spopadom na lastnih tleh, izvzemši Kosovo, izognila. Na svojem ozemlju ni imela spopadov, a njeni prebivalci so sodelovali v vojaških spopadih na Hrvaškem, v Bosni in na Kosovu. V multietnični Vojvodini je občasno prihajalo do konfrontacij med srbsko večino in madžarsko manjšino, do odprtih spopadov pa ne. Bilo pa je veliko posrednih učinkov, zlasti demografskih in gospodarskih. Položaj Srbije je bil z razkrojem Jugoslavije zelo neugoden. Številčne srbske skupnosti na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini so predstavljale nevralgično polje v obeh bivših republikah. Neugodna je bila tudi gospodarska situacija z dejstvom, da se mora Srbija s problemi na Kosovu bolj ali manj sedaj ukvarjati sama. Zaradi konfliktov na prostoru bivše federacije je Srbija tonila v mednarodno osamo, vojna bremena so izčrpala rezerve in uveljavila prakse vojne ilegalne ekonomije. Leta 1999 je ob nadaljevanju in stopnjevanju pritiska na Kosovo sledil napad zveze NATO. Zasnovan je bil kot omejena vojaška akcija letalskih sil, ki naj bi v nekaj dneh ustvarila dovolj pritiska, da bi prisilila srbsko (tedaj še jugoslovansko) vojsko in policijo k umiku s Kosova. To je uspelo šele po 83 dneh (Latawski, Smith, 2003). Vojaško država ni utrpela hujše človeške in vojaške škode, pač pa jo je gospodarsko spravilo na kolena in mednarodno osamilo. Kosovo je postalo varovano območje z obsežnimi mirovnimi silami in tudi upravo. Predvidevanja, da bi lahko prišlo do spopadov tudi v Sandžaku, ki je naseljen z muslimanskim prebivalstvom (Bošnjaki), se niso uresničila. Črna gora je vztrajala v jugoslovanskem okviru do pomladi 2006, ko je razglasila neodvisnost.

Za Srbe je bil vendarle najbolj dramatičen razvoj na Kosovu, predvsem zaradi političnega epiloga. Srbija je nekdanjo pokrajino Kosovo izgubila, vztrajanje pri nepriznavanju pa jo postavlja v vlogo zaviralca procesov. Na drugi strani je zaključek albanske (kosovske) krize močno pospešil geopolitično preobrazbo Balkanskega polotoka v celoti. Rusija se je morala s prizorišča praktično posloviti, ko so v NATO vstopile Hrvaška, Albanija (2009), Črna gora (2017) in Severna Makedonija (2020) ter s tem praktično obkolile edino rusko zaveznico Srbijo. Konflikti in njihova pacifikacija so v balkanski prostor prinesli novo vojaško silo: ZDA kot jedro zveze NATO. Po pričetku rusko-ukrajinske vojne februarja 2022 in mednarodni osamitvi Rusije je slednja še manj pomembna na balkanskem vozlišču, čeprav si prizadeva za nasprotno.

Medetnični konflikti so povzročili izjemne prebivalstvene spremembe. Ocena števila žrtev (točnega števila zaradi obsežnih ilegalnih neregistriranih selitev ni mogoče ugotoviti) presega 300.000 (od tega več kot polovica v Bosni in Hercegovini), beguncev pa je bilo krepko nad 3 milijone. Ocenjujejo, da je bilo tudi odseljevanje zaradi slabih gospodarskih razmer ter grožnje pred mobilizacijo dokaj močno in se je iz Srbije odselilo nad 200.000 (največ mladih) ljudi (Zupančič, 2014a).

Desetletje medetničnih spopadov in lokalnih vojn je na območju nekdanje Jugoslavije ter v Moldaviji povzročilo vrsto posledic v fiziognomiji, strukturi in funkciji pokrajine. Medtem ko so nekatera območja (predvsem Kosovo z najbližjim zaledjem) še vedno v kriznem in konfliktnem stanju, z znatnimi možnostmi novih spopadov, moramo za druga območja govoriti o postkriznih stanjih, situacijah in okoliščinah. Šele premislek o preteklih konfliktih in njihovih posledicah nam torej odkriva in pojasnjuje razsežnosti kriznih območij tudi v primerih, ko so se ta formalno že »zaprla«.

Vojne in medetnični konflikti v nekdanjem jugoslovanskem prostoru so torej prispevali k opazni prostorski diferenciaciji. Najostrejši konflikti so se javljali na območjih izrazite etnične pomešanosti in na etnično stičnih območjih. Po končanih vojnah so etnični zemljevidi precej enostavnejši, saj je na večini kriznih območij prišlo do izrazite etnične homogenizacije. To je še posebej opazno v Bosni (manj v Hercegovini, kjer so razmeroma homogena hrvaška in homogena srbska območja obstajala že prej) ter na Kosovu. Toda medtem ko ima v Bosni zaradi že prej obstoječega znatnega deleža mešanih zakonov ta etnična polarizacija verjetno le začasen značaj, je v kosovskem primeru trajna. Mešanih zakonov je zelo malo.

V tesni povezanosti z naglimi spremembami na Kosovu se je pričela odvijati tudi kriza v zahodni Makedoniji. Da bi zavarovale svoje strateške interese v povsem novih razmerah ter preprečevale obsežnejše konflikte in predvsem njihovo širitev na sosednja območja, so zlasti ZDA skušale s serijo zagotovil, predvsem pa preventivnih varnostnih politik (opazovalci, vojaški in policijski inštruktorji, gospodarski sporazumi ipd.), minimalizirati čedalje bolj napete medetnične odnose tudi v tem predelu. Obenem so na iniciativo nekaterih vidnih evropskih politikov nastale makroregionalne pobude, s katerimi so skušali ustvariti nove povezave namesto pravkar končanih konfliktov. Med najpomembnejše tovrstne pobude sodi Pakt stabilnosti za Jugovzhodno Evropo (Hombach, 2004, 23–27). Vse to je v albansko-srbske in tudi v albansko-makedonske odnose vneslo nove dimenzije, še posebno potem, ko je tudi zahodna Makedonija,[96] poseljena pretežno z albanskim življem, pričela zahtevati avtonomijo za svoje naselitveno območje.

96 Zato je zahodna Makedonija postala Zahodna Makedonija. Poimenovanje implicira etnične posebnosti tega dela (sedaj Severne) Makedonije ter politični odgovor v mednarodni skupnosti.

Poseben primer v smislu etničnega razvoja predstavlja Črna gora. Kljub osamosvojitvenim težnjam, ki so se sicer uresničile pozneje, leta 2006, se je ob statističnem popisu leta 2002 za Črnogorce opredelila le slaba polovica prebivalcev. Za to je sicer najbolj zaslužna jezikovno-religiozna podobnost Srbov in Črnogorcev ter morda še bolj državna zavest, pripadnost jugoslovanskemu okviru ter naslednici Jugoslavije – Zvezni republiki Jugoslaviji (kratko: ZRJ). Skupnost Srbije in Črne gore je bila kratkotrajna tvorba. Število in zato tudi delež Muslimanov (sedaj večinoma opredeljeni kot Bošnjaki) ter Albancev v Črni gori sta se povečala zaradi višje rodnosti tega prebivalstva v primerjavi s srbsko in črnogorsko večino. Tako je Črna gora postala izrazito multietnična državna skupnost, kjer pa nima odločilnega pomena srbsko-črnogorska etnična polarizacija, temveč v prvi vrsti predvsem položaj in vpliv albanske manjšine, ki danes šteje okrog 80.000 pripadnikov (nad 10 % prebivalstva) (Zupančič, 2011a). Njihov vpliv se odraža neposredno znotraj črnogorskih državnih okvirov, kakor tudi posredno prek vpliva na Kosovu in v zahodni Makedoniji.

Obenem je bistveno spremenjeno tudi razmerje sil, ki se je krepko nagnilo v prid moči tujih sil na Balkanskem polotoku. Močne ruske dominacije, ki je bila prek socialističnih režimov prisotna v obdobju hladne vojne, praktično ni več. Edini vzvod ruske moči so projekcije poteka plinovodov prek Črnega morja (Južni tok). Prav tako ni več politično in vojaško močnih držav v regiji sami. Vzpostavlja se ravnovesje med regionalnimi dejavniki in sorazmerno močnimi mednarodnimi silami (vojaške in civilne) v srednjem delu Balkanskega polotoka. Med Bosno in Hercegovino na zahodu ter kosovsko-makedonskim prostorom na vzhodu je vezni člen prav tako multietnična pokrajina Sandžak v sklopu Srbije. Oblikovano je bilo zavezništvo za mir, ki naj bi dodatno spodbujalo mirovne procese (Hombach, 2004). EU je jasno nakazala smeri nadaljnje širitve tudi na preostali del Balkanskega polotoka. Videti je, da so aspiracije EU v krepitvi in naposled popolni prevladi nad Balkanom, ne nazadnje tudi zaradi strateške vrednosti ozemlja, prek katerega bo morala EU izboljševati nezavidljivo bilanco energetske oskrbe. Pojem »Zahodni Balkan« je pridobil povsem operativni značaj. Zato pri podpori novonastali državi Kosovo s strani ZDA in tudi ključnih evropskih držav ne gre toliko za reševanja kriznega območja, temveč predvsem za spreminjanje strateških razmerij.

Čeprav tvorijo sile evropskih držav znaten delež sil zveze, je njihova realna vojaška moč za hitra mednarodna posredovanja večjega obsega sorazmerno majhna. Te države, sicer članice EU, pa so po svojih gospodarskih prizadevanjih bistveno uspešnejše od ameriških podjetij v regiji. Tako EU spreminja Balkan v svojo gospodarsko provinco, ne toliko po svoji politični moči, temveč predvsem po gospodarskem vplivu in investicijah. Toda to jim po drugi strani narekuje tudi krepitev političnega in celo vojaškega vpliva (Armstrong, Anderson, 2007, 23–28).

Ameriške sile so si v sicer gosto naseljenem Kosovu uspele v kratkem času urediti veliko vojaško bazo (Bondsteel pri Uroševcu, alb. Ferizaj) in se s tem dokončno stabilizirati kot dejavnik tudi notranjebalkanskih odnosov. Nekateri domači akterji so se po moči nekoliko reducirali (zlasti Srbija), drugi (predvsem Albanci) pa precej okrepili. Črnogorska pot v samostojnost je dodatno skrčila strateški in tudi vojaško-politični pomen Srbije (Smith, 2015). Z izginotjem največje in najmočnejše države na Balkanu (Jugoslavije) se je geopolitični položaj tega dela Evrope močno spremenil. Vojaška moč držav naslednic v skupnem seštevku ne dosega vojaških potencialov jugoslovanske federacije. Nekateri analitiki svarijo pred negativnimi učinki gospodarsko in vojaško prešibkih držav, ki bi potemtakem dejansko predstavljale varnostno grožnjo; mišljene so Severna Makedonija, Črna gora in tudi Kosovo (ki je bilo tedaj še v osamosvojitvenih perspektivah) (Krastev, 2004). Ob tem velja poudariti tudi ponujeno evropsko dimenzijo političnega in gospodarskega razvoja držav Jugovzhodne Evrope, seveda ob predpostavki temeljite družbene, gospodarske in politične preobrazbe (Priebe, 2004).

Vstop Bolgarije in Romunije v čezatlantsko zavezništvo je le to okrepil, po drugi strani pa privedel do novih izzivov evropske varnostne politike. Srbija je po dveh desetletjih kriz in vojn, v katerih je bila neposredno in posredno udeležena, pričela krepiti svoje vojaške kapacitete, in sicer po zmogljivosti tako oboroženih sil kakor vojaško-industrijskega kompleksa. Posebno mesto pri opisanih procesih in odnosih ima tudi Turčija. Zaradi zbliževanja z EU se krepi zlasti njen gospodarski pomen (pomemben partner večjega dela držav Jugovzhodne Evrope), a posredno tudi politični in vojaški (Smith, 2015). Krepitev turške gospodarske prisotnosti pri nekaterih državah zbuja tudi strahove pred premočno islamsko navezo, t. i. zeleno transverzalo, ki Bosno prek Sandžaka, Kosova, Makedonije, Bolgarije povezuje s Turčijo. Te možnosti so hrvaški in srbski analitiki izpostavljali že prej, in sicer v obdobju medetničnih konfliktov ob zatonu 20. stoletja (Sanguin, 2004). Turčija je bila udeležena pri praktično vseh mirovnih operacijah, nastopala je kot donator na področju kulture, rekonstrukcije infrastrukture, verskih objektov in podobnega (Botić, 2013). Po letih migracijske krize (2015 in 2016), v kateri je očitno igrala pomembno vlogo, se krepi prisotnost turškega kapitala in še kulturnega vpliva (Zupančič, 2016). To je vidno posebej v zahodnih delih Makedonije, Kosova, Sandžaka in v federativnem delu Bosne in Hercegovine.

6.8.2 Vojna na Hrvaškem

Medtem ko je Slovenija zapustila jugoslovansko federacijo po krajši (desetdnevni) vojni, je Hrvaška tonila v štiriletno državljansko vojno. Na območjih z večjo prisotnostjo srbskega prebivalstva v Severni Dalmaciji, na vzhodu Like, na Kordunu in Baniji ter v Zahodni Slavoniji so se oblikovale »krajine«, ki so oblikovale tudi nekatere organe začasne oblasti. Oblikovali so paradržavno strukturo,

ki je bila skoraj v celoti odvisna od pomoči in usmerjanj iz Beograda (Tanner, 1997, 222–224). Podobne tvorbe zasledimo tudi na drugih kriznih območjih v tem obdobju (Zupančič, 2006b, 162). Čeprav je šlo pri vseh kriznih območjih na območju nekdanje Jugoslavije za medetnične vojne in obenem tudi spopade za ozemlje in življenjske vire, so bili koncepti reševanja s strani mednarodnih dejavnikov dejansko zelo različni. Na Hrvaškem so še prevladovali stari načini: mednarodne sile so torej zgolj preprečevale širjenje spopadov, v rekonstrukcijo države pa se niso spuščale. Krizo so razrešile hrvaške sile same in v dveh ključnih vojaških operacijah osvobodile državni teritorij (Hofbauer, 2001, 43–45). Po nekaterih virih naj bi hrvaški vojski pomembno pomagala[97] ameriška vojska (Pirjevec, 2001, 418).

Hrvaška je imela bolj zapleteno situacijo in tudi manj je bila pripravljena na izzive osamosvajanja potem, ko je bilo jasno, da je federacija praktično razpadla. Na območjih, poseljenih večidel s srbskim prebivalstvom, je prišlo do upora proti novim hrvaškim državnim oblastem, kar je izdatno podprla tudi jugoslovanska armada. Oblikovale so se paradržave – t. i. krajine. Znotraj teh je potekalo etnično čiščenje, predvsem pregon in uničevanje nesrbskega življa. Mirovne sile (UNPROFOR),[98] ki so delovale od leta 1992 do poletja 1995, v delih vzhodne Slavonije pa do 1999, so večidel varovale črto spopadov in preprečevale njihovo širitev. Hrvaška je po začetnih težavah in skoraj stihijskem odporu oblikovala močne vojaške sile in z več operacijami, nazadnje (poleti 1995) z obširno vojaško operacijo »Nevihta«, osvojila celotno hrvaško državno ozemlje južno od Save. Krajine so prenehale obstajati, večji del srbskega prebivalstva se je odselil (Tanner, 1997). Ozemlja v vzhodni Slavoniji so prešla v ustavne okvire Hrvaške po mirni poti.

Z vojno intenzivno zajeta obsežna območja na ozemlju nekdanjih »krajin« na Hrvaškem so opustela, porušena naselja in zaraščene kmetijske površine so zgovorni sledovi vojne vihre. Begunci se le v manjši meri vračajo nazaj na svoje domove. Opustela pokrajina s skromnimi zaposlitvenimi možnostmi ni privlačna za ponovno naselitev. Še vedno obstajajo določena tveganja zaradi minsko-eksplozivnih sredstev. Mnogi se raje naselijo bodisi v mesta bodisi na obalo, kjer so gospodarske perspektive ugodnejše (Rojs, 2009).

Odsotnost nevrnjenih beguncev ima še eno pomembno posledico. Ker ni mogoče dobiti lastnikov zemljišč, so ovirane manipulacije z nepremičninami, kar podaljšuje in draži različne gradbene posege in investicije. Območja intenzivnega odseljevanja in begunstva morajo torej računati tudi še v povsem mirnem obdobju na nekatere specifične razvojne težave.

97 Pomoč pri vojaških inštrukcijah in z obveščevalnimi podatki.

98 UNPROFOR (United Nations Protection Forces).

Na Hrvaškem se je delež srbskega prebivalstva močno zmanjšal tako na državni kakor na regionalni oziroma lokalni ravni. Vendar kažejo območja mest ponovno večjo tendenco povečevanja etnične raznolikosti zaradi doseljevanja. Srbov je v priseljeniški kvoti precej, če sem štejemo tudi vračajoče se begunce, ki namesto izvornih perifernih območij raje izberejo gospodarsko bolj perspektivna mesta in obalne predele.

6.8.3 Vojna v Bosni in Hercegovini

V Bosni je zaradi teritorialno prepletene etnične strukture državljanska vojna potekala nekoliko drugače. Spopadi so se pričeli nekaj mesecev pozneje kot na Hrvaškem in še prej v Sloveniji. V to osrednjo jugoslovansko republiko se je zgrinjala umikajoča se jugoslovanska armada ter se razporejala po strateško pomembnejših območjih in območjih s pretežno srbsko poselitvijo. Pozneje je prišlo do prave etnične fragmentacije: pripadniki vsake od treh entitet so skušali osvojiti in zavarovati teritorij z naselitvijo lastne skupnosti.

Zapletene okoliščine spopadov vseh proti vsem ter oblikovanja začasnih lokalnih zavezništev so skušali mirovni posredniki urediti s koncepti regionalizacije in kantonizacije. Ta logika, ki izhaja iz podmene o miroljubnosti etnično homogenih ozemelj, se je prijela tudi arhitektov novega postkonfliktnega bosanskega zemljevida. Vprašanje je, ali so diplomati sploh imeli možnost izbire; precej nepregledni bosanski etnični in verski mozaik se je nenehno spreminjal in ustvarjal nepredvidena lokalna zavezništva (Banac, 2006, 31–33). Razmeroma močne mednarodne sile so bile pri ščitenju ogroženih skupin prebivalstva neuspešne in pogosto tudi nemočne. Vojna v Bosni in Hercegovini od leta 1992 do 1995 je prešla v nepregledno spopadanje skoraj vseh proti vsem, z veliko žrtvami in marsikje radikalno škodo na infrastrukturi, objektih, premoženju in kulturnih objektih. Značilno za to vojno je postalo uničevanje verskih objektov ter demonstracija medetničnega in medverskega sovraštva (Calic, 1996).

Politični zemljevid Bosne se je nenehno spreminjal glede na uspehe na bojiščih (Burg, Shoup, 2000). Mirovni posredniki so čvrsto zagovarjali teritorialno celovitost države. Zapletene odnose med tremi konstitutivnimi narodi so skušali urejati z različnimi oblikami administrativno-politične reorganizacije. V teh predlogih so sodelovale vse tri entitete, vendar ne skupaj. Tudi tuji diplomati so predlagali več rešitev. Vendar so mirovne pobude propadale druga za drugo. Gordijski vozel diplomatskih mirovnih neuspehov je presekal šele Daytonski sporazum – pravzaprav diktat – novembra 1995. Vojna v Bosni in Hercegovini je bila zelo destruktivna: polovica prebivalstva je morala zamenjati bivališča ali pa ima posredne ali neposredne izkušnje begunstva, bilo je veliko žrtev in kapilarnega nasilja, ki še leta pozneje predstavlja hude travme.

Nepregledno medetnično vojno so prekinile šele ZDA leta 1995 in z daytonskim mirom vsilile koncept sedanje dvostopenjske asimetrične federacije (Daalder, 2000). Tako je bilo zadoščeno mednarodni politiki (praksi), ki se je v Evropi uveljavila po letu 1974: tezi o nespremenljivosti političnih meja. Bosna in Hercegovina je tako ohranila zunanji okvir (mejo iz leta 1991), notranje politične meje (ki so tudi varnostno in ekonomsko nadzorovane) pa so se dejansko prilagodile novi etnični situaciji in črti spopadov (Burg, Shoup, 2000).

Kompromisna odločitev je končala vojno, a je pripeljala v pat pozicijo gospodarske neuspešnosti Bosne in Hercegovine, ki je značilen primer zapletenega in dragega regionalnega upravljanja. Daytonska Bosna in Hercegovina je navzven ohranila teritorialno integriteto, notranje pa so jo oblikovali v zapleten sistem dvostopenjske federativne ureditve z dodatki. Državo sestavljata dve politični entiteti: Republika Srbska in Federacija Bosne in Hercegovine, ta pa se dalje členi na deset kantonov s sorazmerno visoko stopnjo avtonomije. Kantoni so glede na etnično sestavo nekateri pretežno hrvaški, drugi bošnjaški in nekateri mešani. Dodatno je bilo leta 2000 določeno ozemlje distrikta Brčko[99] na severu, ki je neposredno podrejen vladi Bosne in Hercegovine. Ureditev je sicer prinesla konec vojne, za upravljanje pa je zelo zapletena in draga rešitev. Mir so vsaj na začetku vzdrževale močne mednarodne mirovne sile.

Tudi v Bosni in Hercegovini so ostala obsežna območja demografsko skoraj izpraznjena in se begunci vanje ne vračajo, tudi če so za to izpolnjeni formalni pogoji. Poleg gospodarske brezperspektivnosti perifernih območij pomeni znatno oviro pri vračanju beguncev tudi veliko število pogrešanih oseb; posamezniki se mnogo redkeje odločajo za vrnitev v staro okolje kot pa družine. Dejansko so torej konflikti samo še stopnjevali depopulacijo perifernih območij. Obsežna območja so zato sedaj skoraj prazna, nenaseljena, kulturna pokrajina je propadla. Po drugi strani je že med vojno prišlo do zgoščevanja prebivalstva v mestnih območjih. Pojavi krizne urbanizacije so v sodobnih vojnah pogosti, ker koncentracije predstavljajo lažje branljivo situacijo, po vojni pa je v mestih navadno več priložnosti (Zupančič, 2015b, 23). Nekoliko specifičen primer so Goražde, mesto v dolini Drine, ki je verjetno uspelo preživeti le zaradi koncentracije ljudi in iznajdljive obrambe, vključujoč tudi produkcijo nujnih izdelkov, orožja in streliva (Marinčič, 2011).

Nedvomno so najbolj prepoznavna bivša konfliktna območja tista, ki imajo še sedaj določene oblike mednarodnega skrbstva, predvsem pa tam še vedno potekajo mirovni procesi. Bosno in Hercegovino ter Kosovo danes nadzirajo sorazmerno močne mirovne sile. V Bosni in Hercegovini je SFOR (Stabilization Force) namenjen stabilizaciji »postdaytonske« države, navzven enotne in navznoter

99 Distrikt Brčko deli Republiko Srbsko na dva ločena dela.

razdeljene v unitarno Republiko Srbsko in zvezno (kantonalno) Federacijo Bosne in Hercegovine. Prva obsega severne in vzhodne, druga pa osrednje in jugozahodne dele države. Federaciji pripadata tudi dve enklavi na severu, naseljeni največ s hrvaškim prebivalstvom.[100] Poleg neposrednega spremljanja varnostnih razmer (preventivno delo) je pomembno področje njihovega delovanja odpravljanje posledic vojne (predvsem razminiranje) in usposabljanje varnostnih sil (policije in vojske) za mirnodobna opravila. Te sile so notranje razdeljene in pristojne za svoj teritorij. Zelo obsežen je tudi »civilni« del, ki pomaga upravljati različna področja, kot so socialno, zdravstveno, vprašanje beguncev, vračanje premoženja, pravne zadeve ipd. Država ima zelo zapleten in drag sistem upravljanja zaradi visoke avtonomnosti posameznih enot ter zaradi notranje meje, ki je formalno in tudi dejansko pretrgala stare gravitacijske povezave. Unitarni Republiki Srbski pripada 25.019 km2 (okrog 49 %), Federaciji Bosne in Hercegovine 26.110 km^2 (okrog 51 %), razdeljeni na 10 kantonov ter od leta 2000 še distrikt Brčko (208 km2s posebnim statusom in neposredno pod vlado Republike Bosne in Hercegovine (Der neue Fischer Weltalmanach 2018, 65-66).

Na drugi strani je zlasti v nekaterih mestih in najbližji okolici zaradi priseljevanja beguncev zaradi boljših gospodarskih možnosti že med vojnami in takoj po njih prišlo do koncentracije prebivalstva in pravzaprav krizno pogojene urbanizacije. Pri tem je treba upoštevati, da so nekatera mesta, kot sta Tuzla in Sarajevo, s prilivom beguncev le do neke mere kompenzirala izgubo prejšnjih gravitacijskih območij, ki so ostala na drugi strani notranje bošnjaško-srbske meje. Večji del beguncev se je že uspel vrniti na izvorna ali nova območja, mnogi pa so svoj začasni begunski status preoblikovali v trajno izseljenstvo.

6.8.4 Albansko vprašanje na Kosovu in v Severni Makedoniji

Primer Kosova je povsem specifičen, čeprav se časovno in prostorsko tesno navezuje na proces disolucije jugoslovanske federacije in medetničnih spopadov za ozemlje. Toda albanski manjšinski nacionalizem je izvorno starejši in sega vse v dobo zaključkov druge balkanske vojne. Jugoslovanska federacija je z omejeno avtonomijo Kosova (leta 1974) le deloma izpolnila državnostna pričakovanja Albancev, ki so poleg tega imeli – v sicer zelo nezavidljivi gospodarski in družbeni situaciji – samostojno nacionalno državo v sosedstvu.

Odprt konflikt se beleži kontinuirano od leta 1981 dalje in je bil po svoje preludij v jugoslovansko politično in gospodarsko krizo. Vendar do širših spopadov v obdobju največje vojaške intenzivnosti med letoma 1992 in 1995 vendarle ni prišlo. Kosovski Albanci med vojno niso oblikovali posebnih osvobojenih ozemelj (etničnih enklav), kot se je to dogajalo na Hrvaškem in v Bosni,

100 Der Fischer Weltalmanach. Länderatlas, 2008, 44.

temveč so sledeč izkušnjam urbane in ruralne gverile oblikovali tajno vzporedno oblast, ki je zajemala praktično vse družbene sfere na celotnem interesnem ozemlju in tudi zunaj njega. Med Albanci je bilo več struj z različnimi predlogi in načrti glede političnega razvoja, od le avtonomaških in zagovarjajočih pacifizem[101] do radikalnih. Med vojnami v Sloveniji, na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini v obdobju 1991–1995 so se taktično odločili za čakanje, deloma tudi zaradi zelo močnega vojaško-policijskega nadzora ter pričakovanja, da bi v senci drugih vojn utegnile biti tedaj še zelo močne srbske sile radikalne in poraz kosovskih Albancev uničujoč.

Po letu 1995 se je situacija spremenila. Zvezna republika Jugoslavija (ZRJ) je bila že v mednarodni osami, vojna se je poznala v gospodarskem in socialnem stanju, albanska gverila na Kosovu je pridobila izkušnje, razvila mrežo, urila pripadnike in iskala politično podporo. Prevladale so radikalne struje,[102] imenovane Osvobodilna vojska Kosova (OVK, alb. UÇK).[103] Delovala je kot gverila proti policiji in še bolj srbskim civilistom ter pospeševala odseljevanje teh, večjih spopadov pa so se izogibali (Rüb, 1999). Omejeno vstajo so neuspešno izvedli leta 1996. Leta 1998 je OVK izvedla obsežno, vendar vojaško slabo pripravljeno in vodeno vstajo. Sledila je vojaško-policijska akcija sil ZRJ in v nekaj tednih so potisnili v izgnanstvo skoraj polovico kosovskega prebivalstva, ki se je zateklo v Makedonijo, Črno goro in Albanijo (Smith, 2003). Mednarodne sile so spomladi 1999 za zaščito albanskih beguncev pred humanitarno katastrofo izvedle do tedaj še nikoli izvedeno vojaško akcijo. Delovala je zveza NATO. V mednarodni praksi je bil to precedens in članice NATO glede akcije niso bile enotne (Achcar, 2023, 82-93). Operacija niti ni imela popolnega kritja s strani ZN. Nasprotovale so mu nekatere stalne članice Varnostnega sveta ZN (Kitajska in Rusija), a so se morale vseeno zadovoljiti z dejstvom, da je NATO operacijo pač izvedel. NATO se v vojaški operaciji proti gospodarsko obubožani Srbiji (tedaj še ZRJ) očitno ni posebej izkazal. V vojni proti osamljenemu in bistveno šibkejšemu nasprotniku so delovale večinoma le letalske sile. S tem je bila kljub krepkemu odporu vojaška moč Srbije kot preostanka nekdaj najmočnejše sile na Balkanu močno reducirana. Za ZRJ (Srbijo) je bil politični učinek porazen, ker je morala pristati na umik vseh institucij s Kosova, ki so ga potem zavarovale sile KFOR,[104] za politične zadeve pa so

101 Albanski vojaški pacifizem in politični aktivizem je zagovarjal Ibrahim Rugova (Schwartz, 2000, 130–135). Med Albanci je dolgo imel močno podporo, pa tudi v Srbiji sogovornike, v Saudski Arabiji denar in v ZDA politično razumevanje (Pirjevec, 2001,472–474).

102 Tudi pacifisti I. Rugove so, da bi ob radikalizaciji odnosov zavarovali svojo politiko med Albanci, organizirali vojaške sile (FARK), a jih je radikalnejši OVK večinoma prevzel.

103 Ushtria Çlirimtare e Kosovës / Osvobodilna vojska Kosova (OVK).

104 KFOR – Kosovo Forces.

organizirali začasno misijo UNMIK.[105] Njihovo delo je nadaljevala evropska misija (EU): EULEX[106] s podobnim poslanstvom in v koordinaciji s še delujočimi silami KFOR. Slednje so teritorialno razdeljene na pet sektorjev.

S tem razvojem ob prelomu tisočletja so se v enklavah znašli Srbi, ko so po napadu zveze NATO ter odhodu srbske policije in vojske ostali sami. ZRJ zaradi svojega političnega položaja ni imela skoraj nikakršnega vpliva na oblikovanje in upravljanja srbske skupnosti, čeprav je bilo pobud za rešitve z regionalizacijo kar nekaj (prim. Lilić, 2002). Položaj Kosova pod upravo UNMIK ni zadovoljil interesov nikogar (Hofbauer, 2008). Po letu 2000 je bilo Kosovo realno že povsem ločeno od Srbije, ki je v vmesnem času izgubila tudi Črno goro (ki se je osamosvojila junija 2006). Dokončen politični prelom Kosova s Srbijo je nastal z razglasitvijo neodvisnosti te nekdanje jugoslovanske avtonomne pokrajine. Opirajoč je na poročilo posebnega izvedenca za Kosovo pri ZN so podprli njegovo neodvisnost in sicer kot multietnično državo. Tudi pri tem koraku so bile države EU in NATO neenotne. Pogosto so izpostavljali tveganje zaradi mogočega »domino-učinka« (Ashton, 2023, 134-150). Multietnično Kosovo v praksi večinoma ne deluje in država je med etnično najbolj homogenimi na Balkanu. Po drugi strani pa ne UNMIK in ne EULEX nista zadostila interesom albanskih nacionalistov po združitvi vseh teritorijev, poseljenih z Albanci.

Na Kosovu delujejo v vojaškem delu sile KFOR, v civilno-političnem pa UNMIK. Nekdanja jugoslovanska avtonomna pokrajina ima sedaj poseben status že zaradi delovanja mednarodnih sil; je neke vrste protektorat pod nadzorom mirovnih sil petih držav (Francije, Italije, Nemčije, ZDA, Velike Britanije), razdeljenih na sektorje. V varnostnih in političnih okvirih obeh struktur delujejo domači dejavniki, ki so razvili avtonomno politično platformo, realno neodvisno od Srbije, čeprav ji formalno še vedno pripadajo. Toda dejansko so podrejeni mirovnim silam tako v vojaško-varnostnem kakor tudi v civilnem delu. V slednjem izvajajo veliko projektov revitalizacije in statusnega urejanja, čeprav so možnosti ponovnih spopadov še vedno sorazmerno velike. Tudi v času obeh omenjenih misij je prišlo že do več spopadov omejenih razsežnosti.

Na Kosovu in v Makedoniji je depopulacijski učinek zaradi vojne manj opazen spričo visoke rodnosti albanskega prebivalstva (čeprav so bili procesi podobni kot v Bosni in na Hrvaškem). Urbanizacija, tudi divja (krizna), je intenzivna. Slednja je v veliki meri posledica naglih selitvenih tokov in begunstva, ki je namesto v svojem izvornem podeželskem prostoru raje iskalo priložnost v hitro rastočih osrednjih predelih. Po vojni se še desetletje ni poznalo kaj dosti in je bilo podeželje demografsko mlado, v tretji dekadi 21. stoletja se kažejo tudi na kosovski periferiji očitni znaki demografskega popuščanja in depopulacije.

105 UNMIK (United Nations Interim for Kosovo).

106 EULEX – European Union Rule of Law Mission.

Precej drugačen koncept reševanja so mednarodni dejavniki ubrali v Makedoniji. Po spopadih leta 1998 in predvsem 1999 na Kosovu, ki jim je sledila vojaška akcija zveze NATO proti Zvezni republiki Jugoslaviji, je sledil upor Albancev v zahodni Makedoniji. Albanska gverila se je močno okrepila tudi zaradi infiltracije kosovskih Albancev, potem ko je stekla pacifikacija Kosova v okviru mirovne misije UNMIK. Marca 2001 je prišlo do vojaških spopadov na robu Skopja in v Pologu pod Šarskim gorstvom. Večmesečno spopadanje je zahtevalo nad 200 življenj in precej materialne škode (Smith, 2003, 57). Makedoniji je vojaško pomoč ponudila le Bolgarija, zahodne sile, že dobro zastopane v mirovni misiji UNMIK na Kosovu, pa so zahtevale od obeh strani prekinitev spopadov in začetek pogajanj. Sklenjen je bil Ohridski sporazum, po katerem imajo Albanci v Makedoniji pravico do tretjinske participacije v državni administraciji. Albanci formalno niso dosegli teritorialne avtonomije v Zahodni Makedoniji, dejansko pa imajo realen nadzor nad tem ozemljem, saj nadzirajo vse ključne gospodarske, izobraževalne in tudi politične vzvode oblasti na lokalni ravni. Pri tem so bili pritiski zlasti EU na Makedonijo zelo močni; deloma so s tem celo pogojevali pričetek pogajanj o vključevanju Makedonije v EU (Lovenjak, 2006). Makedonija je torej izrazito regionalizirana in prek »etničnih« vprašanj dejansko podrejena močnim vplivom iz sosedstva (Tunjić, 2004, 252–253).

Poznejši politični razvoj Makedonije je vodil do zastoja v odnosih z EU. Precejšnja ovira postajajo prav stvarne posledice uveljavitve Ohridskega sporazuma, saj je *de facto* pripeljal do državnega partikularizma, in ne do integracije. Tako stanje z občasnimi konflikti državo oddaljuje od njene evropske perspektive. Do občasnih zaostritev je prihajalo tudi pozneje. Nove priložnosti eskalacije konfliktov so nastopile leta 2022 po pričetku ruske agresije na Ukrajino.

Etnični razvoj v Makedoniji je primer zase. Krepitev albanske skupnosti ni pogojena zgolj z višjo rodnostjo, temveč imajo vsaj lokalno znaten pomen tudi asimilacijski procesi z mešanimi porokami in vplivom verske organiziranosti (islamske skupnosti). Prisotni so dinamični etnični procesi in predvsem asimilacijska zmožnost Albancev, ki je očitna predvsem v zahodni Makedoniji, kjer so asimilirali znaten del prebivalstva islamske veroizpovedi. Za integracijo v albanski etnični korpus so bili najbolj dovzetni Turki in Torbeši (muslimansko prebivalstvo makedonskega jezika v Makedoniji). Opazno povečanje števila Albancev v Makedoniji pa gre tudi na račun bega s Kosova že v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja. Pred odprtimi konflikti je na tem območju k selitvenim tokovom usmerjala zlasti privlačnost delovnih mest. Načrtna industrializacija severnega dela Makedonije, predvsem okolice Skopja in Kumanova, je privabila veliko Makedoncev s podeželja. Svoje kmečke posesti so prodajali večinoma Albancem. Obenem se je v obe mesti zgrinjalo tudi prebivalstvo s

Kosova. Begunski val v zadnjem desetletju 20. stoletja je bil tako le dodatek k že prej obstoječim trendom krepitve albanskega življa na zahodu in severu Makedonije.

6.8.5 Moldavija in Ciper

Na severovzhodnem robu Balkanskega polotoka, v Moldaviji, je prišlo v zgodnjih devetdesetih letih 20. stoletja do nemirov in uporov etničnih skupin v tej državi. Tako so Gagauzi (okrog 165.000) razglasili svojo državo kot enklavo znotraj moldavskega ozemlja. Podobno so storili tudi Rusi in Ukrajinci v Pridnestrski republiki, ki sta jo priznali Ukrajina in Rusija (Roux, 2004, 211–218), nekoliko pozneje pa še Belorusija. Iskanje avtonomnosti je bilo nekaj časa prisotno tudi med zelo številčno turško manjšino v Bolgariji, vendar bolj v smislu priznavanja sorazmernih manjšinskih pravic, in ne notranjepolitičnih teritorialnih delitev. Avtonomaštvo večjih manjšinskih skupnosti je bilo kot politična ideja navzoče tudi v Romuniji med pripadniki madžarske manjšine (Seklerji), a ni prišlo do realizacije. Močna madžarska manjšina, ki je obenem večinoma tudi politično konsolidirana v manjšinski stranki, je ostala zaradi razmerij med romunskimi političnimi strankami jeziček na tehtnici in zaradi tega sorazmerno vplivna.

Zelo sorodne procese politično-teritorialnega drobljenja je doživljal Ciper, čeprav ima dokaj drugačno politično zgodovino kot države na Balkanu. Dolgotrajno turško fazo (1571–1878) je za slabo stoletje zamenjala britanska kolonialna uprava, čeprav je Ciper ostal do leta 1914 formalno še turški. Ciper se je osamosvojil v jeku velikega razkroja britanskega kolonialnega imperija na začetku šestdesetih let 20. stoletja (1960). Multietnična država ni dolgo zdržala; že leta 1964 se je pričela državljanska vojna, katere posledica je bila delitev otoka na južni grški in severni turški del, z mnogimi etničnimi (turškimi in grškimi) enklavami (Natek, Natek, 2006). Deset let pozneje (1974) sta vojaški udar in namera združitve z Grčijo sprožila turško invazijo na otok. Na severnem (turškem) delu se je naselilo več deset tisoč Turkov iz Turčije, nedvomno z namenom etničnega utrjevanja. Etnične enklave so večinoma izginile in otok se je etnično razdelil na grški in turški del, v vsaki polovici pa tudi skoraj povsem homogeniziral. Vmes še sedaj poteka nevtralna cona pod nadzorom mirovnih sil. Dve britanski pomorski vojaški bazi (Dhekelia, Akrotiri) sta ostali kot relikt britanske (dejansko kolonialne) uprave. Etnična polarizacija Cipra je postala tudi politična z razglasitvijo Turške republike Severni Ciper leta 1983, ki jo je priznala samo Turčija (Der Fischer Weltalmanach. Staatenlexikon, 2006, 427). Taka politično-administrativna situacija obvladuje Ciper še sedaj, kljub kar nekaj pobudam o reintegraciji in federalni ureditvi ostaja razdeljen. Leta 2004 je Ciper postal član EU na vztrajanje in pogojevanje Grčije, ne da bi kar koli v sicer problematični politični razdelitvi spremenil.

7 Totalitarne družbene ureditve, njihove posledice in proces tranzicije

7.1 Oblikovanje socialističnih družbenih ureditev na Balkanu

V času po drugi svetovni vojni so se v nekaj letih v vseh balkanskih državah, razen v Grčiji, razvili avtentični socializmi pod močnim sovjetskim vplivom in vzorom. Socialistična ureditev je bila pragmatična posledica vojaške zasedbe ozemelj s strani sovjetske Rdeče armade, razen v Jugoslaviji in Albaniji. V začetku močno levo krilo grškega odporniškega gibanja je v državljanski vojni do leta 1949 zatrla izdatna ameriška vojaška pomoč; Grčija je ostala v politični sferi zahodnih držav; pozneje članica zveze NATO in EGS, zato so jo tudi v regionalizacijah Evrope navadno šteli k Južni, in ne Jugovzhodni Evropi.

V vseh državah so se iz »proletarske diktature« razvile osebne diktature, le da sta se Romunija pod Ceausescujem in Albanija pod Hoxho sčasoma tudi povsem zaprli in izolirali od sveta. Države so bile dokaj zaprte tudi znotraj socialističnega tabora. Kolektivizem v gospodarstvu je povsem spremenil lastniške odnose in povečal moč države. Zato so sledile intenzivne družbene in prostorske spremembe. Železna zavesa, blokovska razdelitev in ideološka polarizacija so bili zunanji spremljevalci nove geopolitične stvarnosti, ki so jo gradili tudi narodi in države Jugovzhodne Evrope. Spodbujene so bile množične selitve, močno je bil spremenjen etnični zemljevid, saj so se nekatere skupnosti umaknile malodane v celoti (Nemci, Italijani) ali pa so jih k odseljevanju spodbujali še pozneje, tudi še v osemdesetih letih 20. stoletja (velja predvsem za Turke v Bolgariji, manj v Makedoniji). Vendar so se turške skupnosti zadržale tako v Jugoslaviji (na Kosovu in v Makedoniji) kakor v Bolgariji.

Uvedba socialističnega družbenega reda in posledično tudi blokovska razdelitev je sprožila oblikovanje tudi nove gospodarske usmeritve in posledično velike spremembe v kulturni pokrajini. Razvoj socializma je šel na Balkanu skozi tri glavne stopnje:

- 1948–1949: ideološki in geopolitični spopad s Kominformom: Jugoslavija je ostala socialistična, vojaško in ekonomsko pa se ni vključila v svet realsocialističnih držav t. i. vzhodnega bloka.
- 1955–1958: v tem obdobju so se končala pogajanja o mejah držav. V Jugoslaviji so se uveljavile socialistične federativne republike in znotraj Srbije še dve avtonomni pokrajini: Vojvodina in Kosmet. Razpravljali so tudi o možnostih oblikovanja Sandžaka kot posebne avtonomne enote, nato pa so ga razdelili med Srbijo in Črno goro.

- 1968–1974: leta 1968 je v socialističnih državah sledil val socialističnih liberalnih gibanj, ki pa so jih povsod zatrli. V Jugoslaviji so kljub temu sprejeli opazno reorganizacijo federativne ureditve. Ustava iz leta 1974 je dala zveznim republikam in obema pokrajinama večje pristojnosti, kar je predstavljalo pot od centralističnega k dejanskemu federalnemu sistemu. Uveljavljanje federalizma je bilo po zveznih republikah različno. Na drugi strani se je krepil centralizem, vse močneje naslonjen predvsem na srbski nacionalizem.

Poznejši razvoj je Jugoslavijo odprl proti članicam rastoče Evropske gospodarske skupnosti. Ta politična usmeritev je Jugoslaviji omogočila nadaljevanje industrijske paradigme. Posebej v severozahodnem delu (v Sloveniji in na Hrvaškem) je industrializacija dosegla visoko stopnjo, razvijati pa se je pričel tudi turizem. Ti procesi pa niso mogli preprečiti nazadovanja jugoslovanske federacije na gospodarskem področju, kar je poglobilo tudi politično krizo in v zadnji dekadi 20. stoletja pripeljalo do razpada države. V poznih osemdesetih letih so, ponekod nekaj prej, drugod pozneje, nastopile krize ekonomskega sistema, ki so hitro vodile tudi v notranjepolitično krizo. Socialistični družbeni red je tonil v upravni kaos, socialno-ekonomsko degradacijo, prebivalstvo v revščino. Sledili so obupni poskusi administrativnih reform, ki pa se spričo togosti avtokratskih načinov vodenja in upravljanja niso obnesli. Reforme so večinoma stimulirale etatizacijo[107] državne administracije in gospodarstva, kar je krizo pospešilo in naposled pripeljalo do socialnih in nacionalnih nemirov ter slednjič do zloma socialističnih režimov. Polstoletna epizoda poskusnega uvajanja družbe enakih je bila končana.

Politično uverturo razkroja socialističnega reda predstavlja odprti medetnični konflikt na Kosovu leta 1981, ko sta se spopadla albanski in srbski nacionalizem. Razlogi so zelo različni in nikakor ni mogoče kosovskih problemov pripisovati zgolj srbski agresiji in albanskemu odporu. Nekateri sploh poudarjajo, da je bil albanski nacionalizem bolj agresiven, nesporno naslonjen na demografsko moč, spodbujeno z visoko rodnostjo in opaznim ilegalnim priseljevanjem iz Albanije (Rajović, 1985). Na Kosovu ni bilo pravega miru med različnimi etničnimi skupinami. Stališča o tem so razdvojena (Petritsch, Kaser, Pichler, 1999). Omenjeno delo[108] in še vrsta drugih edicij bolj kažejo na srbsko krivdo. Vendar pa to ni tako enostavno. Tudi Albanci v Albaniji in na Kosovu so gojili agresivne ideologije (Trifunoski, 1988). Kakor koli že, naslednjih 20 let je Kosovo generiralo konfliktni potencial v celotni regiji, čeprav tam niso nastali najbolj težavni spopadi in državljanske vojne.

---

107 Etatizacija se je odražala z rastjo administrativno-upravnega aparata, pa tudi s povečevanjem vpliva policije in vojske, kar je povečevalo stroške, ki jih neuspešne socialistične ekonomije niso uspele pokrivati. Dokler je bilo mogoče, so se zadolževale.

108 Zgodnji kosovsko-albanski uporniki so se sklicevali na marksizem in leninizem, in ne na albanski nacionalizem, pa jih potem nekateri (med drugim Petrtisch, Kaser, Pichler, 1999) prej uvrščajo med reformiste.

Leta 1989 je lokalni upor v Temišvaru prerastel v državni politični kaos, ki je pomenil padec Ceausescujeve diktature in začetek poti Romunije k demokraciji. Leta 1990 je sledil razpad sistema v Albaniji; zaradi revščine[109] se je v tujino podalo najmanj 500.000 Albancev, država pa je praktično prenehala delovati, tako da je bila potrebna mednarodna humanitarna intervencija (Senegačnik, 1994). V Bolgariji je po krizi v osemdesetih letih sledil propad reformnih prizadevanj, gospodarska kriza je ohromila državo in prišlo je do naglih političnih prevratov. Od vseh držav (razen Grčije) je bila v svet najbolj odprta Jugoslavija. Razvila je tudi politiko neuvrščenosti, orientacijo, s katero je skušala igrati vlogo vmesnega dejavnika med kapitalističnim »zahodom« in socialističnim »vzhodom« ter s tem povečati tudi svoj geopolitični vpliv (Petranović, 1980, 557–565). V jugoslovanski federaciji, ki je bila od vseh socialističnih držav najbolj naklonjena različnim reformam, so propadli poskusi gospodarskih in političnih reform, kar je vodilo v razpad in secesijo z veliko medetničnimi konflikti, ki jih skupaj imenujejo jugoslovanske vojne in so del burnih tranzicijskih procesov.

Države, ki so po letu 1945 uvedle socialistično družbeno ureditev in gospodarsko-politični sistem, so z leti pridobile vrsto značilnosti, po katerih jih lahko uvrščamo v t. i. socialistično Evropo. Države realnega socializma so pripadale vojaško in gospodarsko povezani skupnosti, ki je na čelu s Sovjetsko zvezo vodila politiko »pravega« ali »realnega« socializma; jugoslovanski, albanski in romunski primer pa so smatrani za odklon od »prave« socialistične poti. Gospodarsko in vojaško je bil to zunanji obod Sovjetske zveze. Države so bile politično samostojne, a je bil sovjetski partijski pritisk v članicah tako močan, da je bilo razhajanj sorazmerno malo.

Totalitarni režimi predstavljajo bližnjo preteklost vseh držav Balkana. Večina teh držav je imela v obdobju 1945–1990 socialistično družbeno ureditev. Vse so vsaj določen čas preživljale fazo diktature. Socialistična družbena ureditev je v kratkem času povzročila intenzivne spremembe v gospodarstvu, družbi in prostoru. Ciper, Grčija in ne nazadnje tudi Turčija so imeli nekajletne vojaške diktature. Celotna regija je poglabljala svoj periferni položaj napram rastočemu ekonomskemu pomenu evropskega jedra, ki se je po letu 1992 razširilo in pričelo povečevati medregionalne razlike.

Predhodni socialistični družbeni red je razlikoval kar nekaj tipov. Dominiral je v vzhodni polovici evropske celine, vendar se je od države do države razlikoval. Diktature, take ali drugačne, so torej tipičen pojav v novejšem, nekaj desetletij starem historiatu držav Balkana. Razvilo se je več tipov socializma: sovjetski, jugoslovanski in zaprti. V prvega sodi večji del držav takratne »Vzhodne« Evrope s Sovjetsko zvezo kot političnim, vojaškim in ideološkim jedrom. V

109 Prepričanja o tem so različna.

drugih državah, od Vzhodne Nemčije in Poljske pa Čehoslovaške in Madžarske vse do Bolgarije, je ta sovjetski tip socialistične družbenoekonomske ureditve predstavljal nekako najbolj razširjeno obliko. Pogosto je bil imenovan tudi pravi ali realni socializem.

V Jugoslaviji se je razvil poseben tip socializma, značilen samo zanjo. Sprva verna kopija sovjetskega (ruskega) modela je že po nekaj letih vodila v informbirojevski spor. Jugoslavija je pod Titovo avtokracijo razvila povsem avtentičen in unikaten model t. i. samoupravnega socializma, za katerega je bila značilna večja mera avtonomije lokalnih skupnosti, republik in tudi podjetij, kar je sprva uspešno delovalo in zaradi geopolitične realnosti doseglo tudi določeno podporo kapitalističnih držav. Na koncu se je sistem izkazal za izjemno drago in neučinkovito obliko upravljanja. Tretji model sta razvili Albanija in Romunija, ki sta prav tako pričeli s sovjetskim modelom, a pozneje prešli iz partijske v osebno diktaturo ter izolacijo. Uveljavile so se partijske diktature z močno osebno noto »vodij«: Tito v Jugoslaviji, Hoxha v Albaniji in Ceausescu v Romuniji, deloma pa je bila diktatura navzoča tudi v Bolgariji; tam je partijski sekretar Dimitrov ostal edina politična figura, država pa je bila dosledna članica Varšavske vojaške zveze.

Socialistični družbeni red je stremel k nekaterim idealom, ki so postali cilj in moto družbenega, političnega in kulturnega delovanja. Socializem jih ni dosegel. To so bili predvsem: brezrazredna družba, rešitev narodnega vprašanja, rešitev socialnega vprašanja in izkoreninjenje revščine, ideologija naslonitve na lastne sile in samozadostnost nacionalne ekonomije ter na koncu izražanje socialističnega internacionalizma, kar pa je ostalo večinoma na verbalni ravni in odraz geopolitičnega uvida: potreba po povezanosti socialističnih držav. V tem slednjem je imela ena država absolutni ideološki monopol: Sovjetska zveza.

Socialistični ideali ne le, da niso nikoli dosegli svojega cilja, marveč so se tudi pogosto sprevrgli v svoja nasprotja. Poglejmo nekatere. Državljani so bili različno »enaki« (»enakost« je bila deklarirana kot vrednota in politični cilj) in tudi med regijami so velike razlike obstajale še naprej. Tudi izkoreninjenja revščine niso dosegli. Nasprotno: v večini socialističnih držav so bile ljudske množice ob koncu osemdesetih let precej obubožane. Neuspešna politika medetničnega sožitja se odraža v resnih medetničnih konfliktih. Tudi gospodarska in vojaška naslonitev na lastne sile ni bila dosežena: države so bile od tujine močno odvisne. Države so se ograjevale ena od druge.

Politična ureditev socialističnih držav je temeljila na nekaterih postavkah, ki so se od države do države razlikovale, a je mogoče jasno prepoznati glavne silnice. Socialistična ureditev je imela nekatere skupne družbene in politične poteze. Prva in osnovna značilnost je bila hierarhično zgrajen enostrankarski (partijski) sistem, ki je bil večplastno prisoten; sistem je bil zelo razvejan in je obsegal vse sfere življenja. V tem slogu je forsiral t. i. neposredno demokracijo, po kateri so

se volile le osebe iz partijskega sistema, navadno brez programskih preferenc, predvsem pa resne konkurence. V upravljanju je bil navzoč poudarjen centralizem, ki je odgovarjal enopartijskemu sistemu; izjema je Jugoslavija, ki je uvedla federativno ureditev z velikimi pristojnostmi republik. Tudi ideološka pogojenost je bila zelo enoznačna. Tako so bile na primer »zahodne« filozofije zgolj študijskega značaja, sicer pa nezaželene in celo izrecno prepovedane, poskusi pa sankcionirani. Uradna ideologija je bila marksizem in njegove nacionalne izpeljanke, filozofsko utemeljene na dialektičnem materializmu. Vse drugo so kategorično odklanjali kot deviacijo, pa tudi preganjali. Socializem so smatrali kot prehodno družbeno ureditev, zato naj bi jo neprestano izboljševali, kar je odgovarjalo dikciji socializma kot konstantne revolucije. Zato so bile reforme stalnica, glede na potrebe, s katerimi so se srečevali.

Mediji so bili strogo podrejeni oblasti; novinarji so bili družbenopolitični delavci. To je bilo posebej močno navzoče v medijih in izobraževanju, formalnem in neformalnem. V smisel in poslanstvo partije, vodstva, dosmrtnega predsednika ipd. ni bilo dovoljeno dvomiti, še manj jih kritizirati. Vnašanje literature in dnevnega tiska v državo je bilo nadzorovano (Sebestyen, 2009).

Religija je bila nezaželena skoraj povsod, v Albaniji pa celo izrecno prepovedana. Kot oblika civilne družbene organiziranosti je bila večni disident, marsikje pa tudi jedro tihega odpora. Za pripadnike partije je bila religiozna praksa prepovedana, za druge nezaželena ter na različne načine omalovaževana in ovirana. Zelo značilno je poudarjanje ločitve cerkve od države (vseh religij) in potiskanje vere kot družbene kategorije v zgolj zasebno, kvečjemu še družinsko sfero. Religijski sistemi so zato razvili odporno moč ter iznajdljivo obšli pritiske in napade nanje, deloma tudi zaradi vpliva in dediščine v zgodovinskem spominu, kar pa je godilo nacionalistični nastrojenosti političnih elit. Pa tudi sicer je bil (državni) nacionalizem utemeljen hkrati tudi socialno (ali ideološko). Politični nasprotniki so bili preganjani, zaprti, nekateri celo umorjeni. Nekaterim disidentom se je uspelo umakniti v tujino.

Vprašanje varnosti je imelo v javni sferi izpostavljen pomen. Služenje vojaškega roka je bilo dolgo in obvezno, oporečnikov niso trpeli. Dejansko so bile socialistične družbe močno militarizirane. Prepričanje in propaganda, da se povsod skriva sovražnik, sta potencirala kolektivno paranojo ponekod do mere, da je bilo varnosti podrejeno dobesedno vse. Primer Albanije kot dežele bunkerjev je bil najbolj izpostavljen, a zdaleč ne edini. Nacionalne vojske so bile ljudske tudi po nazivu, prav tako tudi policije, organizirane kot »ljudske milice«; bile so institucije, dejansko represivni aparat, ki so na ideološki podlagi skrbno nadzirale »sumljive« kategorije državljanov. Veliko je bilo sistematičnega ovajanja, posledično pa nezaupanja, psihoze in strahu. Iniciative so bile zelo nadzorovane in zato skromne. Kljub vsemu so nekatere ušle izpod nadzora oblasti.

Da bi zagotovile ohranitev sistema, so te države gradile zelo obsežen upravni aparat. Enormna rast državne birokracije je bila sicer načeloma neželen trend, proti kateremu so se povsem neuspešno borili različni reformatorji v težnji po iskanju izboljšane različice socialistične družbene ureditve. Birokratizacija je postala ekonomsko težka kategorija prepoznavne ekonomske škode, ki jo je bilo mogoče upravičevati kot obliko boja proti domnevni ogroženosti pridobitev revolucije in države. Socialistični internacionalizem je realno koristil predvsem širjenju in ohranjanju sovjetske dominacije »vzhodnega bloka«.

Socialistične države so bile večidel precej zaprte. Nacionalna vodstva (partije) so vodila trdo nacionalistično politiko, deloma tudi utemeljeno na domnevni ogroženosti od velikih sil (kar je bila večinoma realna zgodovinska izkušnja). Da bi premagala grozečo izolacijo, je Jugoslavija po zaslugi Tita iniciirala mednarodno gibanje neuvrščenih, s katerim se je uveljavila na mednarodnem diplomatskem prizorišču. Toda to ji – razen ugleda politične elite – na področju gospodarstva ni kaj prida koristilo. Gibanje neuvrščenih je bilo poskus pariranja blokovski razdelitvi sveta, a je kljub temu jasno delovalo prosocialistično. Ekonomsko sodelovanje v okviru Sveta za ekonomsko vzajemno pomoč je bilo realni okvir gospodarskega sodelovanja, medtem ko se vojaškega sodelovanja v okviru Varšavske zveze Jugoslavija ni udeležila. Od Balkanskih držav je bila le Bolgarija v celoti vključena v obe (gospodarsko in vojaško) povezavi z realsocialističnimi državami.

Posledice socialistične družbene ureditve so bile opazne v kulturni pokrajini. Mogoče je govoriti o »socialistični« pokrajini, ki jo je mogoče prepoznati v strukturi in zunanjem videzu. Razkrivajo jo tipične urbanistične zasnove mest, značilen potek preobrazbe podeželja z velikimi arondacijami zemljišč, potek prometnic in specifičen sistem oskrbe.

V gospodarstvu so socialistični družbeni sistemi videli enega od ključnih vzvodov za obvladovanje političnih razmer in odnosov. Temeljno izhodišče je bila skupna (kolektivna) oziroma državna lastnina večine proizvodnih sredstev. Le drobno obrt in kmetijstvo so deloma pustili v zasebni lasti, a še to omejeno in le v nekaterih državah. Romunija in Albanija sta zadržali najmanj osebne lastnine.

Ker so socialistične države Balkanskega polotoka zaradi zgodovinskih razlogov sodile med najmanj industrializirane družbe Evrope, industrijska paradigma razvoja pa je bila družbeni ideal in eden primarnih političnih ciljev, so načrtni industrializaciji posvečali veliko pozornost. Pri tem je bil poudarek zlasti na težki oziroma bazični industriji. Razvoj železarstva, barvne in svetle metalurgije, proizvodnja stekla, gradbenih materialov, kemičnih spojin ter strojna industrija so skupaj z energetiko predstavljali »bazo« razvoja nadaljnjih industrijskih branž. Proizvodnja živilskih artiklov in različnih tekstilnih izdelkov ter drugih dobrin široke potrošnje je bila podrejena ocenam potreb, in ne izbirnosti ter povpraševanju ljudi (potrošnikov). V proizvodnji je deloval funkcionalizem, ki pa ni bil

pospremljen s konkurenco in kakovostnim nagrajevanjem, pač pa s socialno zadovoljujočim mezdnim pristopom, ki ni bil storitveno naravnan, motivacije so bile nizke in zato je bila nizka tudi delovna učinkovitost. Marketing je bil zatajena ekonomska kategorija, industrijsko oblikovanje zanemarjeno. Izdelki iz držav socialistične provenience so bili pregovorno »grdi«, pri prebivalstvu pa so bili zato tem bolj iskani predmeti (tudi luksuzni) iz t. i. zahodnih držav. Tako je posredno močno forsirala (včasih povsem neupravičeno) ugled »zahodne« produkcijske moči. Izdelki iz uvoza so bili cenjeni in iskani, v pomanjkanju ponudbe pa predvsem preprodajani, tihotapljeni. Slabosti marketinškega pristopa so enormno stimulirale sivo ekonomijo.

Socialistične družbe so dosegle državno in družbeno (kolektivno) lastništvo proizvodnih sredstev, ležišč naravnih bogastev (rud, energentov, gradbenega materiala, lesa ipd.) z nacionalizacijo, političnim aktom, s katerim so lastnino posameznikov ali gospodarskih družb zaplenili v korist države. Prejšnje lastnike so ob razlastitvi neredko konfinirali in včasih tudi kriminalizirali. V nekaterih primerih so lastnikom dali določeno (večinoma nizko) odškodnino.

Socialistična gospodarstva so oblikovala sorazmerno velike industrijske obrate. Državna skrb in načrtovanje sta ob izdatni finančni podpori ustvarjala ugodno akumulacijo kapitala, še posebej, ker je plansko gospodarstvo hkrati tem podjetjem na neki način zagotovilo tudi trg. Organizacijsko so se marsikje uveljavile proizvodne verige, ki so vključevale različne tehnološke postopke. To je vodilo k oblikovanju nekaterih velikih podjetij, t. i. proizvodnih kombinatov z znatno produkcijsko močjo, ki je lahko zaradi nižje cene konkurirala tudi na drugih tržiščih. Pri živilski industriji so tako obsegali kmetijsko proizvodnjo, predelavo in trgovino ter so bili zelo močan dejavnik na domačem tržišču. Zaradi dogovorne ekonomije in skromnih mer stimulacije delavcev pa proizvodnja ni bila posebej uspešna in racionalna.

Nacionalizacija in kolektivizacija na področju kmetijstva sta imeli nekaj posebnosti. Nekatere države (Romunija, Albanija in Bolgarija) so dopuščale zelo malo zasebne iniciative na področju kmetijstva. Kmetijska zemlja je postala državno blago. Po ruskem – sovjetskem vzoru sta se uveljavili dve obliki socialističnih kmetijskih obratov: državna posestva in kolektivna posestva. Državna posestva[110] so praviloma nastala na podlagi nacionalizacije zemlje veleposestnikov. Kolektivne posesti[111] so nastale s kolektivizacijo (največkrat prisilno) kmečke zemlje v določenem okolju. Vaška skupnost je postala hkrati tudi skupen kmetijsko-proizvodni

110 Po ruskem (sovjetskem) vzoru jih imenujejo sovhozi (po rus. *socialističeskaja hazjajstva*). V državnem podjetju so bili ljudje zaposleni podobno kot v industrijskem obratu.

111 Po ruskem (sovjetskem) vzoru so jih imenovali kolhozi (*kolektivičeskaja hazjajstva*). Udeleženci so v kolhozih tudi stanovali in imeli do njih tesnejše lokalne vezi. Ohišnice so bile lokacijsko del kolhozov, upravljali so jih posamezniki, ki nad njimi niso imeli polne lastniške pravice.

obrat. Posameznikom je bila dopuščena le majhna zasebna posest, na kateri so lahko po svoji presoji pridelovali sadje, povrtnine in druge pridelke ter gojili male živali. Po ruskem zgledu so jih imenovali ohišnice.

V Jugoslaviji prave kolektivizacije ni bilo. Kmetje so ostali lastniki svojih kmečkih posesti, vendar le do določene velikosti. Kar je bilo več, je bilo nacionalizirano. Vendar so nacionalizirali tudi nekatere manjše kmetijske obrate, zlasti v primerih, ko so bili njihovi lastniki zaradi različnih razlogov odseljeni, pregnani ali obsojeni in so nepremičnine prešle v državno last. Vendar se kmetije niso smele povečevati nad maksimum.[112] Ob razvoju kmetijske tehnike in tehnologije so kmetje kmečko zemljo najemali, kar pa je bilo bolj zasilna rešitev. Slabosti velikih obratov so bili tudi veliki in dragi infrastrukturni projekti osuševanja in namakanja. Ni naključje, da so se države s sorazmerno zelo dobrimi razmerami za razvoj kmetijstva soočale z občasnim pomanjkanjem hrane.

Področji podeželja in kmetijstva sta bili močno marginalizirani. Kmetijstvo ni bila posebej cenjena gospodarska panoga in je dejansko nazadovala. Ponekod so vasi skoraj uničili (posebej v Romuniji v predelih, od koder so izgnali nemško prebivalstvo). Podobno je bilo tudi v Albaniji, kjer zasebne lastnine niso poznali in je bil nadzor nad posameznikom zelo trd. Kolektivno kmetijstvo je imelo podporo, celo pretirano in nekritično, ko so skušali »premagati naravo« z velikimi projekti usposabljanja in bonifikacije (namakanjem, osuševanjem, melioracijami) (Pushka, 1978). Ker so bili izvedeni na hitro in dostikrat nepremišljeno, so bili rezultati slabi. Da bi zagotovili zadostno količino hrane, so meliorirali močvirje v obalni ravnini in urejali terase na dokaj strmih pobočjih albanskega hribovja. Na hitro in nekakovostno urejene terase so zdržale komaj generacijo, potem jih je erozija odplaknila (Senegačnik, 1994).

Oskrba je bila praviloma slaba. Zaradi prevlade notranjega trga je bila izbira blaga majhna. Občasna pomanjkanja določenih dobrin so bila značilnost tržnih razmer, ker določenih izdelkov preprosto niso izdelali dovolj. Prebivalstvo se je zato oskrbovalo tudi prek različnih vzvodov ilegalne trgovine in celo tihotapljenja ter dela na črno. Za zadovoljivo raven oskrbe je za silo poskrbel vzporedni ilegalni način proizvodnje, transporta in delitve potrošnih dobrin. Ta način je lahko učinkovito deloval ob pogosto široko razpredenem sistemu podkupovanja. Posebej na področju različnih storitvenih dejavnosti je bilo teh pojavov veliko (Pezdir, 2021).

Tudi prostorski razvoj je bil specifičen, s prevlado fizičnega planiranja nad družbenim; iniciative so bile skromne. V tem sklopu so pospeševali urbanizacijo, posebej v predelu prestolnic. Tam so gradili velike stanovanjske komplekse, dostikrat brez podpornih socialnih sistemov, računajoč na takratni javni promet.

112 Veljal je 10-hektarski maksimum, in sicer za obdelovalna zemljišča, ne pa za gozd. Ta sistem je poznal nekaj izjem v primerih slabih naravnih razmer v goratih, hribovitih in kraških predelih.

Zaradi tipa industrializacije so mesta postala zelo kaotična. Izgradnja infrastrukture je imela načelno prioriteto, v praksi pa so to pogosto povsem zanemarili. Sedaj so veliki problemi z vzdrževanjem, lepšanjem in modernizacijo teh urbanih območij.

Na drugi strani so se razvila obsežna območja sekundarnih počitniških bivališč. Pomanjkanje možnosti zasebne lastnine je stimuliralo iskanje posestnega refleksa na drugačen način, s t. i. vikendi[113] oziroma po ruskem (sovjetskem) modelu t. i. ohišnicami[114] in dačami.[115] To je bil tudi eden redkih načinov akumulacije zasebnega kapitala, saj je bil bančni servis nezanesljiv in predvsem izjemno skromen. Turizmu kot gospodarski veji so posvečali majhno pozornost, turistične tokove pa so nadzorovali. Potovanja v tujino so bila v večini socialističnih držav omejena, neredko tako, da je smel v tujino le del družine. V Jugoslaviji teh omejitev ni bilo, razen za pripadnike oboroženih sil.

Ideal brezrazredne družbe v socializmu ni uspel, a večina ljudi je bila zaposlena. Vendar pa je bila na drugi strani socialna varnost za vse zagotovljena, standard pa dokaj nizek. Težnja po izravnavanju medregionalnih razlik ni uspela. V splošnem se je raven zdravstvene oskrbe, sistematičnega zdravstvenega varstva in nege močno dvignila, za posameznika je bil brezplačen in dosegljiv. Glede delovnih mest je bila varnost zagotovljena, razen v nekaterih upravnih in političnih strukturah, ki so postavljale specifične pogoje. Skrb, namenjena šolstvu, je v nekaj desetletjih tudi v najbolj zaostalih okoljih praktično odpravila nepismenost, dvigovala se je splošna izobrazbena raven. Pomembna pridobitev je tudi izenačevanje delovnih razmer ne glede na spol, kjer so socialistične države dosegle več kot kapitalistična konkurenca. V splošnem je socialistična družbena ureditev pomenila naglo preobrazbo iz kmečkih, ponekod še izrazito fevdalnih družb v moderno industrijsko družbo. Socializem je pustil globoke sledi v družbi, gospodarstvu in prostoru.

7.2 Balkan v procesu tranzicije

Po padcu[116] berlinskega zidu in »železne zavese« gospodarsko povsem obubožane socialistične države skoraj niso imele nobene resne izbire. Pot (nazaj) v kapitalistično tržno ekonomijo je bila preživetveni imperativ in vključevanje v t. i.

113 Vezani predvsem na Jugoslavijo.

114 Majhne zasebne posesti v velikosti vrtov, kjer so lahko ljudje pridelovali na primer zelenjavo ali druge prehranske artikle za svoje potrebe.

115 Počitniške hišice, ponekod z nekaj obdajajočega zemljišča, kar je nekaterim dajalo možnosti zasebnega pridelovanja hrane za lastne potrebe.

116 Tako berlinski zid kakor železna zavesa sta dejansko »padla«; podrli so ju kot simbol razmejujoče preteklosti.

zahodne integracije (EU in NATO) prav tako. Sledilo je obdobje velikih reform na skoraj vseh področjih. Nekdanja socialistična Evropa je postala tranzicijska Evropa. Proces tranzicije naj bi odpravil politične, gospodarske, kulturne in prostorske posledice družb politično-ideološkega »enoumja« in planskega gospodarstva ter uveljavil tržno gospodarstvo, večstrankarsko demokracijo in pravnost delovanja na vseh področjih. Hitre spremembe so na družbe balkanskih držav večinoma delovale kot šok (Grothausen, 1993, 7–25) in na široko odprle vrata neoliberalni ideologiji, ki je bila tedaj v močnem vzponu. Mnogi elementi, ki jih popularno postavljamo v okvir globalizacije, so dejansko tipični neoliberalistični ekonomsko-politični prijemi.

Tranzicija je proces preoblikovanja socialističnih družbeno-gospodarskih sistemov v kapitalistične; odpravljanje političnih, upravnih, gospodarskih, ideoloških, gospodarskih in kulturnih prvin in sledi enopartijskih socialističnih ureditev. V tem precej dolgotrajnem obdobju so se spreminjali strukturne značilnosti, način upravljanja, miselnost in odnosi na različnih področjih. Vendar so tudi po več kot 30-letnem obdobju tranzicije v strukturi, vrednotah, mentaliteti in družbeni organiziranosti ostale številne sledi.

Tranzicijo na področju političnega življenja označuje prehod v večstrankarsko parlamentarno demokracijo z množico političnih strank. Zelo obsežne upravne reforme so bile posledica prilagoditev po nasvetih tujih izvedencev, najpogosteje v povezavi s pričakovanim vstopanjem v EU. Obsežne reforme javne uprave so izvajali pretežno po tujih vzorih, brez resnih analiz in scenarijev. Reformiranje je postalo skoraj konstanten proces strukturnega prilagajanja, pri čemer so bile spremembe pogosteje vezane na potrebe političnih strank v državah ali pa celo personificirane (Carter, Maik, 1995).

Tranzicija je posebej očitna na področju družbenega razvoja, saj so se zaradi nagle prilagoditve zgodile (oziroma so potekale) številne spremembe, ki so pravi »marker« tranzicijskih procesov. Za družbe z nizko stopnjo socialne heterogenosti (kar je bila posledica večdesetletnega socialističnega razvoja) je bila hitra socialna stratifikacija šok. Neredko je bilo to povezano z naglim bogatenjem zaradi korupcije; ta je postala skoraj standardni družbeni pojav in celo način življenja. Opazna je povečana kriminaliteta. Organizirani kriminal ima velike razsežnosti, je težko obvladljiv in za nameček še v določeni meri celo družbeno sprejemljiv (ga ljudje ne percipirajo kot družbeni delikt). Rezultat je večja konfrontacija družbenih skupin, ker se prebivalci čutijo manj osebno in premoženjsko (socialno) varne. Oblikujejo se različne pobude, organizacije in iniciative civilne družbe, neredko pod tujimi vzori, vplivi ali celo financiranjem (Berglund idr., 2013). Med kroničnimi problemi tranzicijskih družb zavzema razširjenost korupcije posebno mesto. Posebno zato, ker je bilo podobno ravnanje v socialistični preteklosti način ravnanja, kako naj prebivalstvo sploh ureja različne stvari. Razlika med

etičnimi normami in korupcijo je bila zamegljena, ker neredko zaradi narave stvari drugačnih možnosti ljudje sploh niso imeli. Organizirani kriminal in razširjenost korupcije pa je po drugi strani lastna najbolj revnim družbam in tam, kjer je prišlo do naglega socialnega preslojevanja in je oblikovanje in uveljavljanje pravil zaostajalo za potrebami v praksi. Razvoj je bil prehiter, da bi ga norme lahko sledile, kaj šele usmerjale.[117]

Na področju mednarodnih odnosov so nastopile velike spremembe. Policijski, vojaški in carinski nadzor državnih meja je po njihovem odprtju popuščal, treba je bilo uvesti številne novosti v odnosu do državljanov kot svobodno gibajočih se ne glede na motiv gibanja (razen kriminala, jasno), kakor tudi v odnosu do državljanov tretjih držav, ki so se vse pogosteje nahajali na ozemlju države in so že zaradi načela vzajemnosti morali spoštovati mednarodne standarde. Mejne točke so zato zelo pomemben indikator »stanja duha« neke države, skladno s starimi praksami pa tudi vir frustracije državljanov na eni ter ilegalnega bogatenja ozkih družbenih slojev zaradi tihotapstva in korupcije ne drugi strani. Tranzicijske države so do tega pristopile različno. Nekatere so izvedle *lustracijo*; to je proces, po katerem so preverili politično preteklost in onemogočile delo v politiki osebam, vključenim v ključne oblastne strukture v socialistični dobi in za katere se je domnevalo, da so na svojih položajih delovali represivno in/ali pa so zaradi pozicij moči razpolagali s sredstvi, načini in metodami, zmožnimi represije. Vendar nobena ob balkanskih tranzicijskih držav ni izvedla lustracije. Nekatere se tega projekta sploh niso lotile, ker so bile potegnjene v vrtince notranjepolitičnih konfliktov, medetničnih spopadov in državljanskih vojn. V takih razmerah so se ohranjale stare politične sile mnogo bolj kot na primer na Češkem, Slovaškem ali Poljskem; državah, kjer je bila notranjepolitična rekonstrukcija mnogo radikalnejša (Hall, Danta, 1996) kot pa na Balkanu. Balkan je postajal specifičen vmesni svet, odvisen od tujih strategij, še posebno ob upoštevanju dejstva, da so se prav v vseh državah tega prostora v socialistični eri etablirale socialistične diktature z veliko ali celo izključno vlogo partijskih vodij, ki so jim v imenu ideološke enotnosti kot branilcem neodvisnosti od tujih sil omogočile osebne diktature. Te so jim sicer omogočale vzdrževanje geopolitične distance do Sovjetske zveze, a so hkrati države zapirale pred svetom (Sebestyen, 2009).

Posebej zanimiv je politični razvoj. V obdobju tranzicije kaže še posebej izpostaviti rekonstrukcijo držav. Osamosvajanje nekdanjih zveznih jugoslovanskih republik ali pa sorodne težnje po oblikovanju novih avtonomnih območij, večinoma povezane z interesi manjšinskih nacionalizmov, so v več primerih vodile v medetnične spopade in vojne, ki so jih potem skušali *ad hoc* reševati mednarodni forumi, ponujajoč tem državam vstopanje v »zahodne« strukture, torej NATO

117 V Albaniji je leta 2008 zaradi korupcije in malomarnosti prišlo do velike tragične nesreče v vojaškem skladišču (Der neue Fischer Weltalmanach 2009, 50).

in EU (Boden, 2004, 114–117), kar pa se je vsaj začasno odvijalo prek pomožnih in predhodnih pobud in asociacij, kot sta na primer SECI[118] in Pakt stabilnosti. Geopolitični položaj se je radikalno spremenil, saj so države poiskale povsem nova partnerstva. Ključno pri tem je, da so tuje sile zadržale položaj političnega skrbništva in s tem možnost zelo neposrednega nadzora in usmerjanja teh držav. Nekdanja sovjetska republika Moldavija je doživela gospodarski zlom in politični kaos: dve enoti sta oklicali neodvisnost (Gagauzija in Pridnestrska moldavska republika).

Rešitve medetničnih in drugih konfliktov so se med seboj precej razlikovale, čeprav so vse pobude načeloma izkazovale enotno izhodišče. Glede na Helsinško listino iz leta 1974, po kateri se spori rešujejo sporazumno ali po mednarodnem (praviloma nevojaškem) posredovanju, je spreminjanje zunanjih političnih meja nesprejemljivo, kakor je nesprejemljivo tudi seliti ljudi zaradi izpolnjevanja kriterijev etnične homogenosti (kar se je imenovalo etnično čiščenje). Ponekod je prišlo do vsiljenih rešitev, na primer v Bosni in Hercegovini ter Severni Makedoniji. V prvi so po dolgih spopadih določili notranji subdržavni dualizem z zelo različnima režimoma upravljanja. Daytonski sporazum je sicer končal vojno, a je oblikoval zapleten in zelo drag sistem državne uprave, ki je tudi še po dveh desetletjih pod mednarodnim nadzorom. V Severni Makedoniji so nasprotno pristopili k načelu paritetne participacije v politični oblasti države in je albanska manjšina dobila zelo velike pristojnosti. Bolj je težavno določilo, da albanska stran mora sodelovati v vladi in ni predpisano, s kakšnim volilnim rezultatom to velja za albanske etnične stranke. Dolgoročno je to paraliziranje demokratičnega razvoja, ker je Ohridski sporazum iz leta 2001 brezprizivno določil sodelovanje manjšine v vladi, kar je nenavadno tudi za reševanje manjšinskih vprašanj (Lovenjak, 2006). Na balkanskem robu se je zadržal staro stanje. V Moldaviji se je gagauška republika reintegrirala v moldavske državne strukture, a z zelo visoko stopnjo notranje avtonomije, Pridnestrska republika pa je sedaj naslonjena le na Rusijo in od nje v celoti odvisna.

Na področju gospodarstva je zavel radikalno nov veter, saj so se morale družbe in njihove države naglo prilagoditi na tržne razmere, in to v okoliščinah izpostavljene konkurence, na katero ne tehnično, ne sistemsko in še najmanj mentalitetno niso bile pripravljene. Tako se je dogajala vrsta paradoksalnih situacij in problemov, ki jim marsikje še po 20 letih spreminjanja in prilagajanja ni videti konca. Uvajanje tržnega gospodarstva je najprej sesulo domačo konkurenco, saj na izzive odprtega trga preprosto ni bila pripravljena. Na področju kmetijstva je sledil kolaps večine starih kombinatov; ni bilo več starih proizvodnih verig, ni bilo partnerjev in ne tržišča.

118 SECI – Southeast European Cooperation Initiative. Sedež ima v Romuniji.

Marsikje se je radikalno poslabšala ekološka varnost: ponekod tudi zaradi uvajanja umazanih tehnologij in skromne skrbi za okolje. V Romuniji je prišlo do nekaj ekoloških katastrof pri metalurških in rudarskih obratih (Light, Phinnemore, 2000, 56–61; 89–92). Pozneje se je stanje bistveno popravilo, zlasti v državah, ki so vstopile v EU, zaradi česar so morale prilagoditi okoljsko zakonodajo in jo pričeti uveljavljati tudi v praksi. Notranji trg je bil sprva zelo skromen zaradi nizke kupne moči, a je hitro naraščal zaradi novih navad potrošniške družbe. Dominirala je siva ekonomija, zlasti za najnižje socialne sloje, zato so se v prehodnem obdobju uveljavile velike ilegalne tržnice z raznovrstnim blagom. Na področju kmetijstva so nastali veliki problemi. Veliki državni kombinati so propadli, zasebnih lastnikov pa več let preprosto ni bilo. Oskrba je temeljila na uvozu in tujih trgovskih verigah. Deloma je tuja konkurenca izrinjala tudi domače kmetijsko blago, ker ni uspelo vstopiti v tržno verigo. Ko se je slednje vendarle zgodilo (na primer v Bolgariji in Romuniji po vstopu v EU), je veriženje prehranskih artiklov pričelo močno spodbujati kmetijsko proizvodnjo.

Trg delovne sile se je najprej soočil z brezposelnostjo, ki so jo reševali v manjši meri s povečevanjem državne in lokalne administracije ter različnimi spodbudami, vendar večinoma brez trajnejših uspehov. Zato je sledila emigracija delovne sile v EU in ZDA; v Avstralijo, JAR, Brazilijo in druge države so odhajali za stalno, na različna sezonska dela pa v evropske države.

Povsem na novo se je moral oblikovati bančni in zavarovalniški trg, računajoč na to, da bo v bodoče prevzemal tudi nihanja na trgu dela in predvsem na področju pokojninske varnosti. To področje je bilo v socializmu urejeno drugače in je bila zanj porok država oziroma njen proizvodni aparat. Toda novih storitev domače banke na začetku niso uspele ponujati. Bančništvo in zavarovalništvo je bilo po nekaj letih večidel v tujih rokah, podjetja pa povsem odvisna od njihovih storitev (Carter, Maik, 1995).

Prostorsko gledano je doživelo največje lastniške in upravno-ekonomske spremembe podeželje oziroma kmetijstvo tam, kjer je v socialistični dobi družbena oziroma državna posest absolutno prevladovala (Romunija, Albanija, Bolgarija), in manj tam, kjer se je zasebna kmečka posest zadržala (Jugoslavija, vendar različno od regije do regije). Ruralni prostor je doživel korenite lastniške spremembe. Državne posesti so skušali prodajati, kar pa vsaj v prvih letih tranzicije zlepa ni šlo. Da bi ohranili proizvodnjo hrane in surovine za živilsko oziroma širše predelovalno industrijo, so te posesti postale agrarna podjetja, nekatere pa so tudi povsem privatizirali. Govor je celo o agrarni tajkunizaciji, v primerih, ko so do lastništva posesti prišle osebe s pomočjo političnih povezav ali pa (še pogosteje) po različnih poteh korupcije. Po drugi strani je bila nova agrarna in ruralna politika za vlade držav velik upravni izziv, pa tudi priložnost zmanjševanja velikega socialnega pritiska (Turnock, Carter, 1999, 18–34).

Kolektivne farme pa so večinoma razdelili po ključu starih lastniških (razlastitvenih) aktov ter s pristopom dolgoročnega najema in oblik kreditiranega odkupa, če starih lastniških pravic niso mogli uveljavljati. V odsotnosti drugih virov preživljanja so se v Romuniji in Bolgariji mnogi odločili za kmetovanje, kljub pomanjkanju strojev in naprav ter predvsem upravljavskih izkušenj. Zaradi pomanjkanja sredstev in predvsem ustrezne kmetijske mehanizacije je zasebno kmetijstvo v precejšnjih težavah. Problem je tudi precejšnja posestna razdrobljenost (kakršna je bila že pred drugo svetovno vojno in pred kolektivizacijo), ki se le počasi spreminja in agregira v večje kmetijske obrate (Vijulie idr., 2012, 407–417). Kmetijstvo je bilo zato precejšnja žrtev tranzicije in proizvodnja je pri večini kmetijskih kultur močno nazadovala (Turnock, 1998. 65–76). V državah naslednicah Jugoslavije je bilo nekaj bolje, ker so vsaj upravljavske izkušnje kmetje imeli. V posameznih primerih so se pričeli kmetijski obrati povečevati in (dobro!) tehnično opremljati. V Slavoniji na Hrvaškem so nekatere kmetije uspele postati povsem konkurenčne farme, še bolj (o čemer je manj podatkov) pa kmetijski obrati v Vojvodini v Srbiji (Volk, 2010).

Uveljavljati so se pričela tuja podjetja, pri čemer je bilo lociranje pridobljeno z nakupom, pozneje pa vse bolj tudi z novimi investicijami. Balkan je postal investicijsko zelo zanimivo območje. Domača podjetja zaradi posebnosti planskega gospodarstva in na nacionalne trge orientirana industrija od začetka niso uspeli parirati tujim konkurentom niti na domačem trgu. Postali so skoraj povsem tehnološko odvisni in na različne oblike strukturne pomoči oprti. Toda sčasoma so nekatera podjetja uspešno modernizirala proizvodnjo z uvozom tehnologije ter vstopila v tehnološke in tržne verige. Denacionalizacija in privatizacija sta v procesu lastninjenja državnih podjetij z različnimi pristopi mnoga spravila povsem na kolena. Nekatera so zelo poceni kupovale tuje korporacije, a pozneje vanje niso dosti vlagale, v nekaterih primerih pa so jih celo načrtno uničevale zaradi krepitve lastne konkurenčnosti oziroma drugih koristi. V dveh desetletjih je prevlada tujih lastnikov podjetij dovolj očitna; to je bil tudi eden od argumentov socialističnih oblasti, ko so skušale tujo ekonomsko prevlado prekiniti z revolucionarnimi ukrepi podržavljanja. V splošnem je zlasti za prvo desetletje značilnih veliko malverzacij, korupcije s skromnimi možnostmi kontrole in načrtnega sankcioniranja s strani vodstvenih struktur držav, sem in tja pa so pri teh transakcijah tudi same sodelovale zaradi koristoljubja.

Prostorski razvoj, ki je bil vpet v centralistično filozofijo razvoja, utemeljeno na industrijsko-agrarni paradigmi produkcije in njene vrednosti napram storitvenemu sektorju, in je dojemal urbanost kot eno ključnih razvojnih dosežkov, je moral tudi statični, produkcijsko opredeljeni »razvoj« začeti meriti s kakovostnimi merili ter se prepustiti večnivojskemu sistemu odločanja oziroma ravnanja. To načelo pa je žal dostikrat povzročilo nekaj novih problemov, ki se kažejo v stalni

dihotomiji med »državnim« in »lokalnim«. Nenaden skok iz državnega centralnega planiranja v individualne posege in vrsto nepreglednih lobijev: to je pospeševalo samovoljo nekaterih oblastnih struktur zlasti na lokalni ravni. V mestih, še posebej v dinamično razvijajočih se državnih središčih, so nastale velike potrebe po funkcionalnih in estetskih posegih.

Gradbeniška panoga je dobila izjemen zagon, saj so obstajali izredni napori za gradnjo prometne infrastrukture. V splošnem se je s prostorom in okoljem kljub deklarirani skrbi za to področje ravnalo brezskrbno in potratno. Gradbeništvo je bilo zato zanesljivo med najbolj intenzivnimi in donosnimi panogami – toda za ceno precej potratnega ravnanja s prostorom, saj so gradili prometnice, poslovne cone, stanovanjske komplekse in nakupovalna središča, ker je bilo to ceneje kot pa sanacija starih mestnih jeder, industrijskih četrti ali obsežnih sivih, še neuporabljenih mestnih con. Obenem je neredko prihajalo do praznjenje mestnih središč in s tem precejšnjih problemov vzdrževanja starih mestnih jeder. Gradnji infrastrukture se je upravičeno namenjalo veliko pozornosti in sredstev, tudi s sofinanciranjem s strani EU prek programov in projektov. Nasprotno je bilo podeželje podvrženo nadaljnjemu strukturnemu slabšanju, celoten prostor pa periferiziran. V nekaterih državah so nastala obsežna skoraj povsem prazna območja.

Okolje je (p)ostalo največja žrtev tranzicije. Že v socializmu mu niso naklanjali posebne pozornosti in je bila dediščina na tem področju marsikje zelo mizerna. V tranziciji pa je zmanjkalo sredstev, zato se je zmanjšalo število onesnaževalcev. Okolju so škodili lociranje pogosto umazanih tehnologij, konfliktne rabe prostora in energije, visoke prometne obremenitve in zmanjšana prometna varnost kot posledica naglega nastopa motorizacije, ne da bi se prebivalci na to privadili. Propad namakalnih in osuševalnih sistemov je močno omejil produkcijske zmožnosti kmetijstva, a je po drugi strani zmanjšal tudi emisijski pritisk na kmetijskih površinah. V celem je bila nepremišljena raba naravnih virov pogost vzrok tudi za lokalne spore.

Na kriznih območjih je bil družbeni, prostorski in okoljski razvoj nekaj čisto posebnega. Razvoj se je prilagodil logiki trenutnega preživetja; planiranja ni bilo. Postkrizne situacije in posledice kriz so vidne tudi v upravni shemi teh predelov, prometnem omrežju in na drugih področjih.

8 Politična geografija Balkana

8.1 Oblike, ustroj in politične tradicije držav Balkana

Rezultat teritorialnega drobljenja, ki so ga nekateri zajedljivo imenovali »balkanizacija«, je nastanek majhnih držav. Te sedaj, po razpadu jugoslovanske federacije, odločno prevladujejo. Če pri tem upoštevamo še bližnje sosedstvo, torej Slovenijo (že zaradi njene 70-letne vključenosti v jugoslovansko državo), Moldavijo (zaradi njene prebivalstvene sestave in sorodnosti z Romunijo) ter Cipra (prav tako zaradi njegove grško-turške etnične sestave in politične razdeljenosti), je to zanesljivo politično-teritorialno najbolj razdrobljen del Evrope. Relativna »mladost« držav in njihova majhnost (primerjaje z drugimi deli Evrope) je ključna poteza Balkana.

Po obsegu državne površine je najmanjše Kosovo, takoj pa mu sledi Črna gora, ki je najmanjša po številu prebivalstva. Severna Makedonija in Albanija sta naslednji mali državi, ki jima sledita Bosna in Hercegovina ter Hrvaška, nato pa Srbija. Vse te države imajo manj kot 100.000 km^2 površine in manj kot 10 milijonov prebivalcev, zato jih glede na evropske okvire uvrščamo med male države. Bolgarija je na meji, z okrog 111.000 km^2 površine in krepko pod 10 milijoni prebivalcev (6,9 milijona), kar jo postavlja ob bok Srbiji (77.500 km^2 in 7,2 milijona prebivalcev). Iz tega povprečja štrlita le Grčija (131.000 km^2 in 10,6 milijona prebivalcev), predvsem pa Romunija, ki z 238.000 km^2 površine in 21,3 milijona prebivalcev krepko odstopa od drugih (vse po: The CIA World Factbook 2022–2023).

Politična razdrobljenost je dejansko večja, saj je Bosna in Hercegovina dvostopenjska federacija z zelo skromnim učinkom osrednje zvezne oblasti, Kosovo pa je dejansko razdeljeno na albanski (velika večina) in srbski del (enklave; največja in dovolj posebna je tista s Kosovsko Mitrovico, ki se teritorialno naslanja na Srbijo). Poleg tega sta Bosna in Kosovo pod nadzorom mednarodnih sil; torej dejansko neke vrste protektorata. Severna Makedonija je razdeljena na pretežno (in čedalje bolj izključno) albansko Zahodno Makedonijo, znotraj katere vztraja makedonski etnični otok pri Mavrovu, ter ostalo državno ozemlje. Podobne značilnosti imata še dve državi v sosedstvu: Ciper je razdeljen na samooklicano Turško republiko Severni Ciper in grški del (Republika Ciper), ki je nosilec in predstavnik v mednarodnem svetu uradno enotne države. Tako je tudi v Evropski uniji zastopan kot celota, realno pa sodeluje le grški del otoka. Moldavija je razdeljena (poleg glavnega moldavskega dela) še na dve enoti: osamosvojeno Pridnestrsko moldavsko republiko (ki uživa neuradno, a dovolj čvrsto podporo le Rusije) ter Gagauzijo, ki je po agoniji nekajletne oklicane samostojnosti pristala na ponovno

vključitev v državne okvire Moldavije in ohranila visoko stopnjo avtonomije. Balkan je politično fragmentiran in prepričljivo drugačen od držav Srednje in Zahodne Evrope, po katerih se rad zgleduje. Njegove robnosti ne poudarja izrazito heterogeno, razčlenjeno naravno okolje, temveč vztrajno, skozi daljša obdobja slabo izkoriščanje naravnih in človeških resursov (Tunjić, 2006, 159–166), po čemer se korenito razlikuje od nemškega in malo manj od italijanskega jedra moči v soseščini (Topalović, 2000, 180) ali pa nasprotno od ruskega vzhodnoevropskega političnega monolita (Rupnik, 1989, 34–55).

Klasična politična geografija precej poudarja obliko državnega ozemlja, še bolj pa njegovo fizičnogeografsko strukturo; teritorij je preprosto pomenil zelo močno dominanto, ki pomembno, če ne odločujoče vpliva na razvojne možnosti držav (Ratzel, 1977, 29–34). Danes je to manj pomembno, ker so v ospredju organizacijski, tehnični, ekonomski in vojaško-politični vidiki zmožnosti družb za obvladovanje posebnosti določenega ozemlja (Johnston, 1982; glej tudi Glassner, 1993). Veliko bolj je treba upoštevati infrastrukturno povezanost različnih območij države v soodvisno, harmonično celoto. S tega vidika so opazne regionalne razlike, ne glede na njihov vzrok, lahko element destabilizacije. Pojav šibkih držav lahko štejemo za začetek destrukcije (Krastev, 2004, 106). Ta element je še posebej pomemben pri odprtih mejah, kjer skorajda ni več bistvenih ovir za gravitacijsko moč središč v sosednjih državah. Odprte meje namreč omogočajo uresničevanje strategij, kjer lahko prek različnih politik (na primer prostorskega razvoja, prometne politike), pa tudi zaradi velikosti in upravne moči administrativnih enot pomembno vplivajo na območja v sosednjih državah. Potemtakem politično-teritorialne spremembe v združeni Evropi niti niso več potrebne, nadomestiti jih je mogoče z elementi večje medregionalne kohezije. V tej luči imajo ambicije t. i. evroregij določeno geopolitično konotacijo, neredko celo pretenzije po raznovrstni in končno torej tudi politični dominaciji (Förster, 2008, 26–31).

Analizo kohezivnosti državnih ozemelj je smiselno povezati še s pregledom razmerja med centralnimi in perifernimi območji. Pri tej analizi smo uporabili nekatere indikatorje demografskega razvoja (gostoto poselitve, delež urbanega prebivalstva oziroma navzočnost večjih urbanih središč, trend selitvenih gibanj, stopnjo terciarizacije ipd.). Podatke smo pridobili v statističnih pregledih (nacionalne statistike proučevanih držav, nekateri tematski atlasi ipd.), procese pa preverili in določili s pomočjo različnih geografskih analiz v literaturi. Zaradi precejšnjih razlik v zajemu podatkov je enotne indikatorje skoraj nemogoče prikazati. Posploševanje je bilo torej nujno, da smo lahko balkanski prostor conirali v centralna, periferna in vmesna območja ter posebej izpostavili ključna razvojna jedra. Večinoma jih res predstavljajo državne prestolnice in velike aglomeracije, prav povsod pa ni tako. Ob tem smo posebej upoštevali tudi element maritimnosti, ki daje državi določene strateške in razvojne prednosti. V splošnem govorimo

o maritimni državi kot tisti, ki ima dostop do svetovnih morij. To samo po sebi ni dovolj. Podobno kot pri goratosti (ki jo dostikrat opredeljujemo kot element geografske prikrajšanosti) je ključna izraba teh elementov, predvsem s prometnimi in drugimi oblikami infrastrukture. Opredelitev je opisna.

Balkanski polotok obliva pet morij, zato bi morala maritimnost proučevanih držav izstopati. Obale vzhodnega Jadrana in celotnega egejskega akvatorija so zelo razčlenjene in s številnimi otočji: kvarnerskim in dalmatinskim v Jadranu, jonskim v Jonskem morju ter Kikladi in Sporadi v Egejskem morju, ki ga na jugu zaključuje Kreta, eden večjih evropskih otokov. Vendar je zaradi velike goratosti obmorsko zaledje večine vzhodne jadranske obale zelo skromno. Alpidska orogeneza je v nizu Dinarskega gorstva oblikovala niz orografskih pregraj, ki se od Slavnika in Učke ter Snežnika z Gorskim Kotarjem sklenjeno nadaljujejo v verigo Velebita, ta pa se z nekaj odmika v Severni Dalmaciji nadaljuje v Dinaro in druge nize nad 1000 m visokih sredogorskih hrbtov, od katerih se najvišje vzpnejo Biokovo v Srednji Dalmaciji ter Orjen in Rumija v Črni gori. Zunanji Dinaridi so skoraj v celoti grajeni iz nizov apnencev in dolomitov, na katerih se je razvilo eno najobsežnejših sklenjenih kraških območij Evrope. Nizi tektonsko zasnovanih gorskih hrbtov se izmenjujejo z enako usmerjenimi podolji, na katerih so se oblikovala obsežna kraška polja. Tudi dalmatinski otoki večinoma dosledno sledijo dinarski tektonski smeri. Zaradi vzdolžne smeri predstavljajo Dinaridi opazno pregrajo tako na kopnem kakor tudi na morju. Površje torej po reliefni izoblikovanosti predstavlja obrambno ugodno, a prometno-tehnično zahtevno in zato ekonomsko drago ozemlje, ki potrebuje za učinkovito modernizacijo in povezanost s svetom veliko posegov in prilagoditev. Dolga obalna črta v tem primeru ne predstavlja že kar tudi dobrega maritimnega položaja.

Zaradi kraškega in močno razčlenjenega površja je poselitev zaledja skromna in tudi ob obalah prevladuje drobnonaselbinski koncept. Tudi egejski akvatorij objema visoko zaledje Šarsko-Pindskega gorstva in Rodopov. Toda doline se precej širše odpirajo proti morju in zato v obalnih predelih tvorijo obsežnejše ravnice. Upoštevajoč vse to, je ta del torej že po naravi predisponiran za gostejšo naselitev na obali. Toda lega na jugu Balkanskega polotoka nekoliko zmanjšuje možnosti oblikovanja širših kopenskih zaledij.

Lega nekaterih ključnih grških obalnih mest je v širšem, makroregionalnem kontekstu dokaj ugodna. Solun leži na širokem ravnem izteku doline Vardarja, ki tvori široko Solunsko polje. Bližina prometnega koridorja, ki poteka po dolini Morave in Vardarja naprej proti Atenam, nedvomno povečuje urbano vlogo drugega največjega grškega mesta. Položaj Aten je kljub na videz robni legi v Grčiji – dejansko prvovrstna, ker je vpeta med grško celino in polotok Peloponez ter s tem postavljena na križišče morskih poti, ki vodijo od črnomorskega prek egejskega k vzhodnosredozemskemu in jadranskemu akvatoriju. Poleg tega so Atene

postavljene dejansko v središče Grčije, če upoštevamo lego na široko razpršenih grških otočij. Grčija je edina zares učinkovita maritimna država tega dela Evrope. Vrh vsega so se Atene zaradi posebnosti zgodovinskega razvoja razvile – poleg Carigrada (Istanbula) – v največje urbano središče Balkanskega polotoka. Turistična privlačnost celotnega egejskega območja – vključno s turško obalo – je pomembno pripomogla k povečevanju letalskega prometa in s tem pomembnosti atenskega letališča. Atene tako privabljajo prometne tokove in s tem posredno povečujejo tudi pomen in vlogo vardarske prometnice ter Soluna kot prometnega vozlišča.

Najobsežnejšo obalno ravnico ima Albanija. Razvila se je ob obilnih sedimentih rek, ki prihajajo z bližnjih dobro namočenih albanskih gora. Albanska obala je nizka in je bila prvotno skoraj v celoti močvirna ter zato redko naseljena. Drač (alb. Dürres) je bil že v zgodovini zelo zgodaj izjemno pomembno pristanišče. A ostal je edina točka, in to slabo povezana z zaledjem, kljub izborni legi ob Otrantskih vratih na prehodu med Jonskim in Jadranskim morjem. Močvirje so »premagali« šele v obdobju socialistične Albanije po drugi svetovni vojni. Zaradi zaprtosti albanskega socialističnega režima pa je bila nizka obala kvečjemu učinkovita naravna ovira, in nikakor ne odprto okno v svet. Nekoliko bolje so se odrezale črnomorske obale Bolgarije in Romunije. Tam so se oblikovala pomembna pristanišča Burgas in Varna v Bolgariji ter Konstanca v Romuniji.

Čeprav so na prvi pogled videti mnoge države kompaktne, je v resnici takšna le ena sama. Edino Srbija ima glavno mesto in obenem najobsežnejše središčno območje položeno približno v sredino državnega ozemlja, tako da je osrednji del tudi gosteje naseljen. K temu lahko dodamo (kakor je bilo že prej omenjeno) kvečjemu še Grčijo, kljub izredni razvejanosti državnega ozemlja. Za vse preostale je značilna inverzna morfološka struktura, kjer so v osredju državnih ozemelj gorata območja. To posredno vpliva na razporeditev prebivalstva in oblikovanje večjih urbanih središč (Topalović, 2000, 175–179). Bosna in Hercegovina je kljub kompaktnemu obrisu v osrednjem delu gorata in se je gospodarsko in prebivalstveno jedro moralo omejiti na razmeroma ozko Sarajevsko-Zeniško kotlino. Podobno je v Makedoniji, kjer je rodopski tip površja z izmenjavo tektonskih čokov in vmesnih kotlin ustvaril reliefno »šahovnico« ter s tem praktično pogojeval oblikovanje srednje velikih mestnih središč. Državno središče Skopje se je oblikovalo na severnem robu, kar je obenem (zaradi prebivalstvene strukture) tudi etnični rob. Prostorski domet prestolnice je spričo tega in slabo razvite prometne infrastrukture pač precej omejen. Črna gora je kot izrazito gorata država prometno odprta le na jugovzhodu, a še to proti izraziti periferiji severne Albanije. Albanija ima gospodarsko in prebivalstveno težišče v ozkem podgorskem pasu; tam se je razvilo glavno mesto Tirana. V zadnjem desetletju se pospešeno širi proti obali, medtem ko postajajo gorska območja vse bolj demografsko izpraznjena in gospodarsko shirana.

Bolgarija in Romunija prav tako kažeta obrise regionalne fragmentacije. Staro jedro Romunije v Vlaški nižini in Moldaviji je prvotno gravitiralo k Bukarešti. Ta je še danes primer uspešnega in prepričljivega državnega središča. Toda v osrednjem delu države se vije široki, visoki, gozdnati in redko naseljeni lok Karpatov. Pričakovali bi učinkovito regionalno središče sredi Transilvanske kotline. Tega ni, morda tudi ne zaradi obstoja obsežnega madžarskega etničnega ozemlja sredi Transilvanske kotline. To je najbolj številčna sklenjeno naseljena manjšinska skupnost v Evropi. Na zahodu se Romunija na široko odpira proti Panonski kotlini. Na jugu tvori široka Donava z obsežnim pasom obrečnih močvirij in jezer sklenjen pas skoraj nenaseljenega sveta. To naravno pregrajo so doslej premagali le na štirih mestih: pri Džerdapu proti Srbiji, Ruseju in Silistri proti Bolgariji ter Cernavodi proti Konstanci in Črnemu morju.

Podobno sliko ponuja prostorska struktura Bolgarije, ki jo osrednji gorski hrbet Balkana (Stare planine) deli na severni in južni del. Južni del tvorita dve jedri: manjše območje Sofijske kotline z okolico, kjer leži državna prestolnica, ter obsežna Mariška kotlina (nižina), ki je prometno dobro odprta proti obalam Egejskega in Črnega morja.

Hrvaška je izrazito podolgovata država, kar izpostavlja nadpovprečen pomen obmejnih območij. Pri tem so osrednja območja države zaradi panonskih osamelcev mnogo redkeje naseljena kot robna, obmejna območja. Hrvaška regionalna središča (Varaždin, Virovitica, Osijek, Vukovar, Vinkovci, Slavonski Brod, Sisek in Karlovec) so položena na državni rob. Kljub bližini meje pa je makroregionalna lega Zagreba ugodna in predstavlja v danih razmerah zelo učinkovito prestolnico in središče države. Jadranski lok Hrvaške je razmeroma širok, saj ga povečujejo obsežna otočja v Dalmaciji s pripadajočim akvatorijem. Toda zaradi že prej omenjenih lastnosti površja je ta del redko naseljen, med izravnano obalno črto in notranjostjo pa je vrsta orografskih pregraj, kar prispeva k zoževanju obalne cone. Tudi potek jadranske avtoceste dokaj zvesto sledi bližini obale. Zato je maritimni značaj Hrvaške precej manjši, kakor bi pričakovali glede na dolžino obale in obseg akvatorija.

Kosovo sestavljajo tri kotline (Kosovo, Metohija (alb. Dukagjinit) in Malo Kosovo), med katerimi se nahaja delno zakraselo hribovje Drenica. Kosovsko-Metohijski bazen obdajajo visoke gore z vseh strani. Na zahodu se strmo dvigujejo Prokletije, na jugu Šarsko gorstvo ter na severu Kopaonik. Proti Albaniji se pno nekoliko nižje, a zaradi izredne razčlenjenosti zelo slabo prehodne albanske gore, ki jim ozka soteska Drima z veliko akumulacijo še povečuje ločevalni učinek. Edino na vzhodu so prehodi zaradi sredogorskega značaja pokrajine zložnejši. Kosovo je po dolinah odprto na sever (Ibarska smer), jug (Vardarska smer) in vzhod (Moravska smer). Kosovo je bilo v preteklosti prometno naslonjeno na Srbijo, sedaj pa si pospešeno utira pot v smeri proti severnoalbanski obali.

Že fizičnogeografski pregled torej kaže značilno mozaično podobo držav Balkana, za katere je značilno izmenjevanje manjših gorskih pregraj in vmesnih kotlin. Velike nižine so na robu (Panonska in Vlaška), kotline pa večinoma skromnega obsega. Med morsko obalo in notranjostjo se dvigajo gorstva, ki predstavljajo učinkovite pregraje. Toda ključno podobo balkanskega pokrajinskega mozaika je prispeval zelo dinamičen zgodovinski razvoj, pri katerem izstopa dejstvo, da je bilo to območje v moderni zgodovini skoraj stalno razpeto med evropskimi silami. Zgodovinsko pogojena robnost je pustila zanimivo kulturnozgodovinsko dediščino, katere odraz sta izredna narodna, jezikovna in verska pestrost ter obstoj številnih političnih entitet, katerih obseg in lega sta se v zadnjih 200 letih naglo menjala. Tako se je že do neke mere naravno predisponirana mozaičnost balkanskih pokrajin še dodatno popestrila. Opisane spremembe državnih meja, menjavanje režimov in z njimi povezanih gospodarskih usmeritev so predispozicije razdrobljenosti še povečale. Ker so bile spremembe meja praviloma povezane s spopadi in so jim skoraj redno sledila tudi krajša obdobja gospodarskih kriz, je bil razvoj središčnih območij omejen in včasih celo povsem prekinjen.

8.2 Dvodržavnost kot posebnost politično-teritorialne organiziranosti narodov na Balkanu

Predstavljene države so torej večinoma ostale razmeroma heterogene, kljub težnjam, da bi dosegle čim bolj enotno etnično sliko. Upoštevaje nekatere ocene, je torej le ena izmed njih – Grčija kolikor toliko homogena (nad 90 % Grkov); vse druge se soočajo s številčnimi manjšinami in večetničnimi situacijami. To je, kakor ugotavlja Seewan (1994), pri relativni mladosti držav očiten dodaten dejavnik varnostnih tveganj. Vendar pa bolj kot etnična heterogenost prebivalstva bode v oči neko drugo dejstvo, ki je povsem neprimerljivo z okoliščinami Srednje, Zahodne in Severne Evrope. Gre za pojav, da so narodi tudi politično-teritorialno organizirani v več državah.

Po izkušnjah je namreč precej možnosti, da bodo politične elite – odvisno od priložnosti, ki jih ponujajo širše mednarodne okoliščine – poskušale realizirati dva primarna cilja vseh nacionalizmov: združenje pripadnikov enega naroda v okviru ene politično-teritorialne enote (države) in etnična homogenizacija znotraj državnih teritorijev. Oba pristopa sta s stališč sodobnih pogledov na državo in državljanstvo načeloma nesprejemljiva. Toda medtem ko je drugemu cilju pogosto mogoče slediti v različnih protimanjšinskih politikah marsikje tudi v stabilnih državah, so poskusi oblikovanja novih držav večinoma omejeni na krizna območja. Vsaj začasno se oblikujejo paradržave, ki jih potem prizna le majhno število

držav ali pa sploh nobena. Toda v teku mirovnih procesov jih diplomati na neki način vendarle morajo upoštevati.

Problematičen element so lahko tudi različne etnične enklave. Razmere v Bosni med letoma 1992 in 1995 so bile značilen primer. Na Kosovu so se oblikovale srbske etnične enklave in večinoma obstajajo še danes. Take so bile »krajine« na Hrvaškem, pa različni podobni pojavi na območju Kavkaza, v Palestini, Iraku, Afganistanu, osrednji Aziji, Somaliji, na Cejlonu in marsikje v Afriki. Vse to pa so območja, ki so dobila svojo politično-teritorialno podobo v razmerah, ko so na temeljih večetničnih imperijev pomembno vlogo imele tuje sile. Nastale meje so torej kompromisna rešitev iz preteklosti. To dediščino morajo sedaj upravljati domače elite. Primera Iraka in Afganistana, ki se po uspešni vojaški pacifikaciji soočata z razdiralnimi silami etnično-teritorialne dediščine (in po drugi strani ideološke oziroma kulturne), sta lahko resen opomin, da so taka območja izredno ranljiva in torej skrivajo v sebi znaten konfliktni potencial. Toda po drugi strani je barviti etnični, verski in/ali kulturni mozaik bogastvo, ki pa se (večinoma) šele more spremeniti v človeški kapital. Po drugi strani so se narodi znašli v razmerah dvodržavnosti. Slednji izraz sicer ni vedno ustrezen, saj ne gre v vseh primerih za *de iure* in *de facto* države, temveč za različne stopnje politično-teritorialne organiziranosti. Te okoliščine povečujejo obseg perifernih območij in ustvarjajo vrsto posebnosti v izgledu pokrajine, njeni strukturi in funkciji.

Hrvaška se je po razglasitvi neodvisnosti soočila z vstajo Srbov, ki so imeli v jugoslovanski vojski krepko podporo. Oblikovale so se paradržavne enote, t. i. srbske krajine. Potem ko so se izjalovili načrti oblikovanja »Vélike Srbije«, so ta ozemlja dejansko postala paradržave s specifičnim notranjim ustrojem in tesno naslonitvijo na Zvezno republiko Jugoslavijo (Swift, 2003). Poskusi mednarodnih misij, da bi zadržali nespremenljivost političnih meja in obenem dosegli kompromis, so se izjalovili. Po seriji uspešnih hrvaških protiofenziv, ki jih je zaključila že omenjena »Nevihta« avgusta 1995, so bili srbski »krajišniki« vojaško premagani (razen Vzhodne Slavonije, ki je mirno prešla pod nadzor Hrvaške leta 1999). Krajine so kot element politično-teritorialne stvarnosti prenehale obstajati. Sledil je eksodus srbskega prebivalstva, zaradi katerega se je številčna, organizirana in vplivna srbska skupnost na Hrvaškem spremenila v nominalno precej zaščiteno, a dejansko šibko manjšino. Območje nekdanjih »krajin« je ostalo periferno, redko naseljeno s pretežno ostarelim prebivalstvom in z odločno nezadostno infrastrukturo. Revitalizacija je počasna tudi zaradi mnogih nerešenih vprašanj lastništva nepremičnin. Današnja pokrajinska podoba torej kaže vse značilne posledice vojne. Demografsko, gospodarsko in infrastrukturno opustela periferija je povsem odvisna od tuje pomoči (Rojs, 2009).

Hrvaško prebivalstvo v Bosni in Hercegovini je v položaju vsaj delno avtonomne skupnosti. Vsaj en kanton (Zahodnohercegovski) je naseljen pretežno s

hrvaškim prebivalstvom. Kanton ima visoko stopnjo avtonomije v okviru hrvaško-bošnjaške federacije, ki jo sestavlja deset kantonov, obstajajo torej politično-teritorialne enote z razmeroma visoko stopnjo avtonomije. Tako imajo zlasti na območju zahodne Hercegovine bosanski Hrvatje praktično svojo politično-teritorialno enoto.

Drugi narod z več političnimi enotami so Srbi. Ta narod se ob koncu 20. stoletja in v začetku tretjega tisočletja soočajo s krčenjem državnega ozemlja. Poleg Srbije, znotraj katere ima poseben upravni status Vojvodina (avtonomna pokrajina), ki vleče ta status še iz petdesetih let 20. stoletja (z nekaj prekinitvami). Uradno štejejo k Srbiji tudi Kosovo, vendar razen na nekatere etnične srbske enklave Srbija Kosova ne upravlja. Srbi na Kosovu so uradno konstitutivna etnična skupnost v državi z razglašenim multietničnim značajem. Od tega je v praksi zelo malo. Življenje v enklavah ne omogoča polnega uživanja prednosti ne kosovskega in ne srbskega državljanstva. Njihovo delovanje v kosovskih organih in organizacijah oblasti je zelo omejeno, tudi zaradi agresivnega delovanja kosovsko-albanskih organizacij. Srbi so nosilci oblasti v Republiki Srbski, entiteti v Bosni in Hercegovini. Poleg tega nekateri vidijo »drugo Srbijo« tudi v Črni gori. Kot argument navajajo enak jezik in isto pisavo (srbsko različico cirilice) in precej povezano in deloma celo skupno zgodovinsko usodo. Vrh vsega je tudi po uradnih podatkih delež Srbov zelo opazen in je srbski vpliv v Črni gori sorazmerno velik.

Razpad Jugoslavije in oblikovanje »krajin« sta najprej povzročila drobljenje ozemlja, ki so ga Srbi opredeljevali kot »svojega« (vključno z Jugoslavijo kot celoto). Po umiku krajin ter oblikovanju »daytonske« Bosne in Hercegovine je breme vojne nekoliko prenehalo, toda oblikovane so bile nove meje. Republika Srbska ima z oblikovanostjo ozemlja, posebej v vzhodnem delu, kar nekaj težav, saj obsega gorato in kraško ozemlje, ki je prej imelo svoja regionalna središča zunaj tega območja. Z oblikovanjem meja in osamosvojitvijo še Črne gore je vzhodna Hercegovina postala prometno težko dostopen žep. Sarajevo je razdeljeno, toda srbski del (Pale) je lahko le skromno (in dejansko nezadostno) središče. Tuzla, prej pomembno regionalno središče, je sicer več kot podvojila število prebivalstva, a je v svojem mestoslužnem poslanstvu zelo omejena. Podobno je tudi z Dobojem in zeniško aglomeracijo, ki sta z oblikovanjem novih notranjih meja pristala na robu in imata precej manjše gravitacijsko zaledje. Nasprotno pa distrikt Brčko, ki je neposredno pod vlado Bosne in Hercegovine, doživlja velik razcvet zaradi posebnih olajšav, kar ustvarja očitno privlačne gospodarske okoliščine. Na severnem robu Bosne so mesta (na primer Bosanska Kostajnica, Bosanski Novi, Bosanska Gradiška, Bosanski Brod), ki so se v zadnjem jugoslovanskem obdobju resno soočala z idejo o povezovanju in sodelovanju, sedaj ustvarila pregrajo.

Na Kosovu je prišlo do delitve nekaterih mest. Kosovska Mitrovica je razdeljeno mesto in nadaljevanje napetih odnosov med Srbi in Albanci bo skoraj

zanesljivo okrnilo njegove razvojne možnosti. Srbske enklave živijo kot realno dokaj avtonomna ozemlja. Delujejo kot izogibališča in je malo verjetno, da bodo imela dovolj razvite servisne službe za lastno prebivalstvo. Odvisne bodo torej od sistematične in/ali priložnostne pomoči, prej tuje (iz Srbije) kot domače (Kosovske). Enklava Severno Kosovo se naslanja na ozemlje Srbije in v praksi tudi deluje kot da je del Srbije, kar sproža občasne konfrontacije in spore.

Albanci sedaj živijo državno organizirani v dveh državah, v Albaniji in na Kosovu. Delež Albancev v obeh presega 90 % prebivalstva. Vendar to še ni vse, saj je Zahodna Makedonija s pretežno albanskim življem ozemlje, ki živi precej po svoje. Po Ohridskem sporazumu (1993) imajo Albanci zagotovljeno participacijo v makedonski državni upravi, kar dejansko (ne pa tudi formalno) ustvarja avtonomnost njihovega poselitvenega ozemlja. V Črni gori imajo Albanci urejen status manjšine, v Grčiji, kjer naj bi jih bilo zaradi doseljevanja po nekaterih ocenah čedalje več, pa ne. Albanska poselitvena ozemlja so bila še pred desetletjem skoraj izolirana eno do drugega. Z novimi načrti prometnih povezav od južnega Jadrana proti notranjosti se je kohezivnost ozemelj z albanskim prebivalstvom precej povečala.

Medtem ko smo Grčijo prej označili za etnično še najbolj homogeno (po grških navedbah naj bi bila povsem grška oziroma helenistična), lahko ugotovimo še eno dimenzijo. Gre za vprašanje Cipra, ki je po državljanski vojni v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja ostal razdeljen na večji grški in manjši turški del. Grki predstavljajo večino (78 %) prebivalstva (Benkovič Krašovec, 2007, 40–45). Vmes ostaja »nikogaršnje ozemlje«, pas nenaseljenega sveta brez upravljanja. Dve britanski vojaški bazi (Dhekelia in Akrotiri) sta prav tako ozemlji s posebnim statusom, formalno in funkcionalno izločeni iz državnosti »Afroditinega« otoka. Vsi ti elementi povečujejo razdrobljenost Cipra, države, ki je formalno v celoti v EU, realno pa le grški del do »Atilove« linije. Posebnost je tudi razdeljena prestolnica, podobno kot Sarajevo ali Jeruzalem. Sosednji državi imata torej na tem otoku drugo grško oziroma turško entiteto, za nameček pa sta si v bližnji preteklosti ostro nasprotovali tudi zaradi poteka morske meje (šlo je za pripadnost otočka Imia). Torej dve grški in dve turški državi.

Makedonija zaradi svoje lege in velikosti težko konkurira večjim in močnejšim državam v sosedstvu. Vrh vsega jim Grčija odreka ime, Bolgarija pa samostojnost makedonskega naroda. S slednjo se po nacionalni mitologiji močno razlikujeta, čeprav imata na primer Cirila in Metoda ter »carja« Samuela obe državi za svoje figure, a z različnimi interpretacijami. Vrh vsega ima Bolgarija po idealizirani podobi »sanstefanskih« meja današnje makedonsko ozemlje za zgodovinsko »bolgarsko«; k temu ozemeljskemu okviru naj bi spadali tudi t. i. šopski kraji jugovzhodne Srbije (Stefanović, Krstić, 1978). V luči bolgarskega razumevanja makedonskega vprašanja bi obstoječe stanje interpretirali kot obstoj

dveh »bolgarskih« držav. V južnobalkanskem prostoru imajo regionalizmi zelo poudarjen etnopolitični značaj. Iskanje zgodovinskih razlogov in argumentov za oblikovanje sodobnih regionalnih povezav – ali pa nasprotno: proti njim – ima v etnopolitičnih vizijah nekaterih politik precejšnjo vlogo (Förster, 2005).

Obstajata tudi dve romunski državi: Romunija in Moldavija. Z zgodovinskega vidika je Romunija primer sestavljene države: Vlaške, Moldavije in Transilvanije. Po osamosvajanju Vlaške v prvi polovici 19. stoletja se je ta razmeroma kmalu združila z Moldavijo, a le v zahodnem delu. Vzhodni del je prišel pod Rusijo (Besarabija), samostojno republiko pa so dobili po drugi svetovni vojni. V času med obema vojnama se je Romunija ozemeljsko skoraj potrojila in zajela celotno Besarabijo (ozemlje med Dnestrom in Prutom), etnično pa je iz dokaj homogene enote nastala izrazito heterogena država, kjer je bil delež romunskega prebivalstva le 72 % (Eberhard, 2003, 299). Vrh vsega sta se dve številčni skupini, Nemci in Madžari, ki sta bili prej (v okvirih Habsburške monarhije) politično in gospodarsko dominantni, znašli v vlogi manjšin. Odnosi so bili zelo napeti. Med drugo svetovno vojno se je Madžarska razširila v Transilvanijo in Bukovino, tako da je zajela veliko večino ozemlja, naseljenega z madžarskimi Seklerji. Po drugi svetovni vojni se je morala Romunija odpovedati celotni Besarabiji, ki so jo v okviru rekonstrukcije Sovjetske zveze oblikovali v samostojno republiko Moldavijo. Realno ima torej današnje moldavsko državno ozemlje skupen zgodovinski izvor, vendar vsaj delno različno zgodovinsko usodo v moderni zgodovini (ki je čas oblikovanja narodov in nacionalnih držav). Razpad socialističnega družbenega reda in pričetek osamosvajanja baltiških sovjetskih republik je tudi v Moldaviji budil upe ne le po boljšem življenju, temveč tudi po spremembi kulturne (etnične) orientacije. V zgodnjih devetdesetih letih je bila »romunska« dimenzija notranje politike sorazmerno močna. Vendar so združevalno navdušenje zavrle in slednjič onemogočile po eni strani močne proruske sile, po drugi pa zadržanost Romunije zaradi slabega gospodarskega položaja v Moldaviji (King, 2000, 164–167). Tako sta ostali dve državi ločeni. Ruska agresija na Ukrajino februarja 2022 je Moldavijo oddaljila od Skupnosti neodvisnih držav in s tem tesnejšega sodelovanja z Rusijo. EU in posredno (ali pa tudi neposredno) tesnejše povezave z Romunijo postaja vse bolj oprijemljiva politična razvojna opcija.

Med elemente ruskega pritiska sodi tudi spodbujanje in podpiranje pretežno z Ukrajinci in Rusi naseljenega ozemlja vzhodno od velikega akumulacijskega jezera na Dnestru. Ozemlje je postalo znano kot Pridnestrska moldavska republika. Težave in šibkost moldavskih oblasti je zaradi zelo slabega položaja izkoristila tudi razmeroma maloštevilčna, vendar kompaktno naseljena etnična skupnost Gagauzov, ki je prav tako razglasila neodvisnost in dobila nekaj ruske vojaške podpore. Nobena od teh paradržav ni dosegla priznane državnosti, a Rusija ju je (posebej še Pridnestrsko republiko) dejavno podpirala. Imeli sta tiho rusko (in nekaj let

tudi ukrajinsko) podporo in priznanje (King, 2000, 178–205). Po posredovanju OVSE in evropske diplomacije je bil z Gagauzijo dosežen sporazum, da se odpove neodvisnosti, ostane pa ozemlje z visoko stopnjo teritorialne avtonomije. S tem pa se balkanska zgodba o oblikovanju specifičnih teritorijev nikakor ne konča. Gagauško izkušnjo in osamosvajanje Kosova so kot svojo priložnost razumeli tudi v delu politične elite med transilvanskimi Madžari. Do oblikovanja teritorialne avtonomije Seklerjev ni prišlo, ker pa so politično dobro organizirani, so ostali so jeziček na tehtnici notranjepolitičnih odnosov v Romuniji.

8.3 Administrativna ureditev držav Balkana

Upravna struktura držav je pomemben geografski dejavnik, ki posredno vpliva na oblikovanje kulturne pokrajine (Zupančič, 2013, 204). Je prilagoditev državno organiziranih skupnosti na osnovne poteze ozemlja in prebivalstva, predvsem pa izraz in odraz načina upravljanja držav. Upravne reforme so vedno pomembne, ne glede na to, kako lucidno so državnopolitične elite razumele uresničevanje načel racionalnega upravljanja. Ponesrečene administrativne ureditve prinašajo težave in povečujejo upravne stroške ter, ne da bi posebej načrtovale, bistveno prispevajo k regionalnemu razvoju. Centralistično vodene države bodo zato nujno povečevale moč in velikost državnega jedra (glavnega mesta, gospodarskega središča) ter v njem skoncentrirale tudi ekonomsko moč. Periferna območja (še posebej tista oddaljena od glavnih gospodarskih jeder v državi) v centraliziranem načinu upravljanja praviloma povečujejo svojo odvisnost od državne pomoči in neredko hirajo. S tem nikakor ni rečeno, da so bolj policentrične oblike upravljanja avtomatično bolj uspešne ali celo na splošno boljše, bolj sprejemljive. Praksa to demantira, ker obstajajo tako na strani centralističnih kakor regionalističnih upravnih sistemov in politik dobri in slabi primeri. Pri tem ni vseeno, kakšne so lastnosti teritorijev in prebivalstva neke države.

Politična karta Balkana izraža visoko stopnjo politično-teritorialne razdrobljenosti – posledica dolgotrajnih pritiskov in vplivov tujih sil ter seveda izrazite etnične, jezikovne in religijske raznolikosti. Politično-teritorialna razdrobljenost je torej logična prilagoditev na take razmere. Vsa območja v geopolitičnih mejiščih izražajo podobne mere teritorialne (državne) razdrobljenosti in različnih upravnih asimetrij. »Balkanizacija« (in podobno tudi »libanonizacija« ali »kavkazizacija«) so le pragmatičen, jedrnat opis procesov in stanj teritorijev, katerih politično usodo so bistveno ali pa celo v celoti določali drugi, tuji dejavniki, in sicer zato, ker heterogene domače razmere v novejši zgodovini niso izluščile večje, močnejše državne tvorbe, ki bi učinkovito premagovala pasti raznolikih parcialnih interesov doma in se uspešno zoperstavljala zunanjim konkurentom.

Določen način administrativne razdelitve in državno-političnega upravljanja je za vsakdanje življenje prebivalcev pragmatičen okvir, v katerem zadovoljujejo različne potrebe in opravljajo storitve ter sledijo svojim interesom. Upravne enote različnih ravni so teritorialni okvir lokalne in regionalne identifikacije. So mikrokozmos, v katerem se odvija večji del življenja posameznika. Toda po drugi strani so predvsem vzvod državnih politik, način komunikacije med državnimi institucijami in državljanom prek ustaljenih, kodificiranih oblik predstavništva. Zato je kratek pregled administrativne ureditve in teritorialnih členitev pomembna informacija o državah.

Grčija je država z zelo staro, toda za dolga stoletja prekinjeno državno tradicijo, v kateri so prevladovale manjše (v antiki mestne, pozneje pa teritorialno širše) države, in sicer na reliefno zelo razčlenjenem ozemlju s poudarjeno posebnostjo – namreč otočnostjo. Taka situacija nekoliko nagiba k oblikovanju bolj decentraliziranega načina upravljanja ali pa dopuščanja določenih posebnosti – tj. upravne asimetrije. Povečevale bi jo lahko tudi uveljavljene oblike državnosti v zgodovini, tudi zelo časovno oddaljene (na primer Kreta). Vendar je Grčija predvsem centralizirana država, razdeljena na 14 enot, 13 regij (ali periferij) ter meniško republiko Atos na srednjem od polotokov, na Halkidiki. Atos je avtonomna meniška država na 336 km^2 in z okrog 2300 prebivalci ter neke vrste pandan Svetega sedeža (Vatikana) v Rimu. Periferije (regije) so si načeloma enake glede na upravno moč. Regije se dalje členijo na okraje in ti na občine, ki imajo na lokalni ravni precej pristojnosti. Centralna ureditev države se odraža v nadpovprečno velikem državnem jedru – atenski aglomeraciji.

Prav tako centralizirana država je Albanija, ki je, čeprav ozemeljsko in prebivalstveno veliko manjša, razdeljena na zelo podobno število (12) okrožij (*qarkë*) z dokaj omejenimi upravnimi pooblastili. Te enote se dalje členijo na občine z razmeroma omejenimi upravno-administrativnimi pristojnostmi. Učinek centralizma je še večji zaradi velike demografske erozije v višjem goratem vzhodnem delu na eni ter koncentracije prebivalcev okrog glavnega mesta na drugi strani.

Severna Makedonija, dedič jugoslovanske federativne ureditve, je razdeljena na osem statističnih regij, ki pa praktično nimajo posebnih administrativnih moči, čeprav se na tej regionalni ravni odvija precej državnoplanskih aktivnosti. Upravno moč pa imajo občine (74), med katerimi ima mestna občina Skopje kot državna prestolnica poseben status. Občine z večinskim albanskim prebivalstvom v zahodnem delu države delujejo kot ločena celota – Zahodna Makedonija.

Podobno upravno strukturo ima tudi Kosovo, nekdanja Avtonomna pokrajina Kosovo (v času jugoslovanske federacije), ki je po vojaškem spopadu med Zvezno republiko Jugoslavijo (sedaj Srbija) in vojaško zvezo NATO leta 1999 praktično postalo protektorat Združenih narodov (misija UNMIK) in je pod vojaškim nadzorom sil KFOR. Razdeljeno je na francosko, nemško, italijansko, ameriško

in britansko operativno cono. Država je po precej unikatnem načinu leta 2008 razglasila neodvisnost. Priznala jo je dobra polovica držav, tj. nekaj nad sto. Namesto misije UNMIK je njeno delo in vlogo prevzela evropska misija EULEX, ki ima tudi operativne možnosti aktivnega poseganja v kosovsko notranjo in zunanjo politiko. Država je razdeljena na pet regionov (kar približno ustreza prej omenjenim vojaško-varnostnim operativnim conam) brez posebnih pooblastil in pristojnosti. Upravno moč lokalne ravni imajo občine. Na Kosovu so nekaj večje (30). Toda severni del Kosova (tri občine)[119] dejansko ni pod nadzorom kosovske vlade in ga sile NATO le varujejo. Dejansko je povezan s Srbijo, čeprav ta nima nominalne jurisdikcije nad tem ozemljem, zato deluje kot specifična paradržavna tvorba (Zupančič, 2015a). Poleg tega so na preostalem ozemlju še srbske enklave, od katerih so nekatere manjše vključene v kosovsko družbo, večje (na primer Brezovica pod goro Šaro) pa le omejeno.

Črna gora je razdeljena na 23 občin, ki imajo precejšnje upravne pristojnosti.

Srbija ima zapleteno in asimetrično upravno strukturo: je asimetrična in centralistična. Formalno smatra Kosovo za del države, a nad njim dejansko nima jurisdikcije. Etničnim srbskim enklavam sicer dejavno pomaga in omogoča tudi določene upravne posle. V praksi je delovanje srbskih enklav na Kosovu zapleteno. V občinah na Severnem Kosovu praktično delujejo kot del Srbije. V mednarodnem prometu se javljajo težave s priznavanjem kosovskih dokumentov, če se oseba ali vozilo nahaja na ozemlju Srbije. Vojvodina je pokrajina z določeno mero avtonomije. Poseben status ima glavno mesto Beograd. Razdeljeno je na 24 okrožij, ki pa nimajo posebnih upravnih pristojnosti; v tem se izraža centralistični značaj države. Nasprotno imajo občine precejšnjo administrativno moč.

Še bolj zapleten administrativni sistem ima Bosna in Hercegovina. Na podlagi turške upravne dediščine (ki je dala veliko večino sedanjih zunanjih političnih meja), ki jo je pozneje z okupacijo (1876) in aneksijo (1908) prevzela Habsburška monarhija, se je po kratki prekinitvi v jugoslovanski kraljevini nadaljevala druga, socialistična jugoslovanska federacija. Bosna in Hercegovina[120] je postala zvezna republika in se še pred formalno razglasitvijo neodvisnosti znašla v državljanski vojni, po kateri se je v njej z daytonskim mirom (1995) uveljavila za svetovno raven zelo unikatna rešitev enotnosti v različnosti. Državo tvorita dve entiteti (Republika Srbska in Federacija Bosna in Hercegovina ali kratko Federacija), ki pa imata skupno vlado. Še vedno ima precej pristojnosti Visoki predstavnik EU; dejansko je država torej neke vrste protektorat. Od leta 2000 je tvori posebno enoto zvezni distrikt Brčko, neposredno podrejen vladi Bosne in Hercegovine.

119 Severno Kosovo obsega 1200 km² in ima 66.000 prebivalcev, od tega 20.000 v Kosovski Mitrovici.

120 Pri tem je od habsburške uprave dalje imela Hercegovina zgolj še nominalen pomen, tj. da se je imenovala po obeh starih enotah.

Federacija je sicer razdeljena na deset kantonov, ki imajo zelo visoko stopnjo upravne avtonomije, nato pa na občine, medtem ko je Republika Srbska razdeljena neposredno na občine z visokimi administrativno-upravnimi pristojnostmi. Nekateri etnično mešani kantoni delujejo dokaj enotno (na primer sarajevski), drugi (velja zlasti za mostarskega) pa so praktično povsem razdeljeni na bošnjaški in hrvaški del. V Mostarju je to očitno na ulicah.

Hrvaška je neposredna naslednica istoimenske jugoslovanske zvezne republike in je svoje sedanje meje dobila v letih po drugi svetovni vojni. Zgodovinska dediščina je bolj pestra, saj je bila Dalmacija (ne v celoti) pod beneškim vplivom in oblastjo (podobno tudi polotok Istra), razen ozemlja Dubrovniške republike (ki je bila samostojna) na jugu, in sicer do francoske zasedbe konec 18. stoletja, pozneje v okvirih avstrijskega dela Habsburške monarhije, medtem ko je bil Kvarner z Liko (gorski predeli države) ter celoten panonski del (zgodovinsko so bile to Hrvaška in Slavonija) pod ogrskim delom. Na lokalni ravni se ta dediščina pozna. Tudi Hrvaška ima centralistično upravno-administrativno zasnovo. Razdeljena je na 21 županij, ki imajo precej administrativnih in celo političnih pristojnosti. Dalje se deli na sorazmerno majhne občine.

Bolgarijo sestavlja 28 okrožij, ki so administrativne in manj politične enote ter s tem značilen element centralistično vodenih držav. Ne upoštevajo regionalnih etničnih posebnosti (na primer prisotnosti sorazmerno številčnih manjšin (makedonske, pomaške, turške) in niti ne zgodovinskih teritorialnih enot in njihove upravne dediščine. Mesto Sofija ima poseben status, kar do neke mere (manjša, a zelo gosto naseljena kotlina) poudarjajo tudi geografske razmere.

Romunija, teritorialno največja država Balkana, ima zelo pestro zgodovinsko dediščino. Je sestavljena država, nastala z jedrom kneževine Vlaške, potem ko se je ta osamosvojila izpod Otomanskega imperija, pozneje je vključila kneževino Moldavijo, po prvi svetovni vojni pa pridobila obsežno ozemlje Transilvanije in Panonske nižine z ogrsko, Bukovino z avstrijsko in Besarabijo z rusko upravno dediščino. Po drugi svetovni vojni je Besarabija postala Moldavija, Romunija pa je zadržala ciskarpatski (prikarpatski) (nekoč ogrski) del ter predele Bukovine. Različno zgodovinsko dediščino so skušale romunske politike poenotovati, in pri tem je bil izrazit upravni centralizem pripravno orodje, pogoste upravne reforme pa izraz mnogih notranjepolitičnih dilem pri tem početju. Romunija se je iz strateških in tudi kulturnih razlogov (romunščina sodi med romanske jezike) pri tem naslonila na Francijo. Sedaj je Romunija razdeljena na 41 okrožij (*judeţul*) ter Bukarešto. Po upravni moči in velikosti se lahko merijo z madžarskimi ali (malo manj) hrvaškimi županijami. Statistično in plansko, ne pa tudi upravno, se okrožja združujejo v sedem makroregij, sicer pa na lokalni ravni delijo na mesta (skupaj 320, različna glede na velikost) ter skoraj 2900 ruralnih občin. Na lokalni ravni je Romunija torej dokaj razdrobljena, občine pa imajo precejšnjo

upravno moč na nekaj lokalno pomembnih področjih. Ob tem ostaja pomembno upravno vprašanje glede okrožij z madžarsko večino v Transilvaniji. Manjšina (približno 1,7-milijonska populacija) je večkrat izpostavljala željo po teritorialni avtonomiji.

Obe robni državi, Ciper in Moldavija, imata načeloma enostavno strukturo centralističnega upravljanja. Moldavija je razdeljena na 40 velikih okrajev in tri mesta. Poseben položaj imata samorazglašeni paradržavi Pridnestrska moldavska republika[121] in Gagauzija.[122] Po razglasitvi neodvisnosti Moldavije sta območji oklicali državnost, prišlo je do vojne in leta1994 je bil sprejet sporazum, po katerem uživa Gagauzija (sestavljajo jo štiri etnične enklave) visoko stopnjo avtonomije, Pridnestrsko moldavsko republiko pa vzdržuja Rusija. Dejansko je to ozemlje ruski satelit.

Ciper je razdeljen na tri med seboj različne dele. Večji del z večinskim grškim prebivalstvom je samostojna in mednarodno priznana država ter članica EU. Razdeljena je na pet distriktov, od katerih ima mesto Nikozija poseben status. Severni del[123] je po turški zasedbi leta 1974 oklical neodvisnost, ki jo je priznala le Turčija. Ta gospodarsko podpira samooklicano paradržavo, vendar ima tam tudi turške vojaške enote. Turčija je tja naselila tudi nekaj kolonistov. Med grškim in turškim delom je vmesna cona (Atilova črta),[124] pod nadzorom mednarodnih mirovnih sil. Poleg tega sta na otoku še britanski vojaški bazi[125] Akrotiri in Dhekelia, sicer del Združenega kraljestva Velike Britanije in Severne Irske (World Political Reference Atlas, 2011).

121 Transnistria ali Pridnestrska moldavska republika meri 4163 km^2 in ima okrog 520.000 prebivalcev. Po etnični pripadnosti je približno tretjina Rusov, tretjina Ukrajincev in slaba tretjina Moldavcev. Mnogi imajo dve (ali celo več) državljanstev.

122 Gagauzija (Gagauz-Yeri) meri 1832 km^2 in ima okrog 162.000 prebivalcev. Večina (84 %) so Gagauzi, ljudstvo (narod) turščini sorodnega jezika in pravoslavne veroizpovedi.

123 Turška republika Severni Ciper meri 3355 km^2 in ima 286.000 prebivalcev. Od tega jih je več kot polovica priseljenih kolonistov iz Turčije. V to število niso všteti pripadniki turške vojske (več kot 25.000); Turčija s tem izraža varstvo (patronat) nad samooklicano državo.

124 Atilova črta je dejansko vmesna varnostna cona (angl. *buffer zone*), ki meri v dolžino 182 km in je široka od 20 m (v razdeljenem mestu Nikozija) do skoraj 8 km. Površina 346 km^2 ni ravno neznatna. Sedaj na tej nikogaršnji zemlji tudi kmetujejo.

125 Akrotiri in Dhekelia sta dve ločeni enklavi na Cipru, ki formalno pripadata Veliki Britaniji. Po statusu sta britanski suvereni bazi, dejansko pa dediščina nekdanje kolonialne posesti Združenega kraljestva. Merita 254 km^2 in imata okrog 16.000 prebivalcev, ki so britanski državljani.

8.4 Geografski problem perifernosti

K oblikovanju središčnih območij na Hrvaškem je najbolj pripomogla načrtna industrializacija po drugi svetovni vojni, po kateri se je oblikovalo pet industrijskih območij: zagrebška regija, vzhodna Slavonija z Osijekom, varaždinska, kvarnerska z Reko in srednjedalmatinska s Splitom. Mesta in njihova gosteje naseljena zaledja tvorijo tudi središčna območja v tej podolgovati državi. Območje šibke koncentracije je tudi vzdolž obale. Sem se priseljuje prebivalstvo iz zaledja, računajoč na dohodke iz turizma. To je tudi območje pospešene gradbene dejavnosti, namenjene gradnji in vzdrževanju turističnih kapacitet, ki imajo izrazito sezonski značaj. Ozek obalni pas se vije od zahodne istrske obale prek severnega Kvarnerja, se nato skoraj prekine do Zadra, tam pa nadaljuje z nekaj prekinitvami proti jugu vse do Dubrovnika.[126] Slednjega stisnjena lega med obalo in državno mejo z Bosno in Hercegovino očitno ne prizadene, saj je skoraj celoletno vezan na dotok obiskovalcev iz tujine. Tako deluje kot središče sredi obsežnih perifernih območij, čeprav so nekatera od središčnih območij dokaj omejena. Območje Varaždina in okolice je po nazadovanju tekstilne industrije v času tranzicije izgubilo precej svoje gospodarske moči. Kmetijstvo je ostalo pomembna preživitvena panoga, sicer pa na majhnih razdrobljenih posestih ne predstavlja gospodarskega izziva. Veliko slabše je v obsežnih območjih srednje in zahodne Slavonije. Že pred osamosvojitvijo so se območja panonskih osamelcev demografsko praznila, potem pa je vojna (1991–1995) privedla do prave demografske erozije. Celotna območja nekdanjih »krajin«, ki so nekaj let vztrajale kot paradržave, so po »Nevihti« (hrv. Oluja) v začetku avgusta 1995 doživele eksodus srbskega življa. Le redki so ostali in še redkejši od beguncev so se vrnili. Mnogi so skušali iskati svojo poklicno priložnost bodisi na obali ali pa v mestih. Območja vzhodne in zahodne Slavonije, Korduna, Banije ter Kninske krajine so bila med spopadi precej poškodovana, infrastruktura in večina proizvodnih kapacitet uničena, prebivalci pa pregnani (Pirjevec, 2001, 419–420). Večina teh območij je bila depopulacijskih že pred vojno (Geografski atlas Jugoslavije, 1987, 42–45), tako da se je zaradi spopadov in političnih sprememb ta proces le še dramatično pospešil. Za nameček se je glavnina novejših prometnic, še posebej pa jadranska avtocesta, izognila kriznim območjem. Verjetno so k temu prispevale tudi nejasne pravno-posestne razmere. Poleg tega je za potrebe turizma obalna avtocesta prikladnejša od zaledne različice. Marsikje so še opazne sledi vojaškega delovanja, od ruševin do prisotnosti minsko-eksplozivnih sredstev, ki predstavljajo precejšnjo varnostno in posledično tudi gospodarsko grožnjo. Problem teh območij je sedaj prvenstveno demografska izčrpanost, zaradi katere je kulturna pokrajina že pričela propadati.

126 A Concise Atlas of Croatia, 1993, 58–63.

Ker so to hkrati obmejna območja, predstavljajo na Hrvaškem obsežen »mehki trebuh« države. Le okoliščini, da na drugi strani meje (v Bosni in Hercegovini) ni veliko bolje, gre pripisati, da se te poteze ne odražajo še bolj negativno. Drugo veliko demografsko izpraznjeno območje na Hrvaškem pa je večina otokov. V poletni turistični sezoni sicer ne dajejo takega vtisa, saj množica turistov in tudi hrvaških državljanov, ki hladno polovico leta preživijo v mestih oziroma na obali, daje vtis živahne, obljudene in gospodarsko dinamične pokrajine (Nejašmić, 2006, 148–150).

Bosna in Hercegovina je doživela zaradi državljanske vojne in lokalnih medetničnih spopadov, ki jih nekateri slikovito, a vendar dovolj jasno opisujejo kot »vojno vseh proti vsem« (Calic, 1996, 89–96), zelo močno povečanje perifernih območij. Medtem ko je razmeroma soliden naravni prirastek še v osemdesetih letih zagotavljal stabilno poselitev, je v devetdesetih letih zaradi političnih okoliščin prišlo bo velikih notranjih selitev. Po nekaterih ocenah je bivališče zamenjala polovica bosanskega prebivalstva (Calic, 1996, 268–270), poleg žrtev in stalno odseljenih, ki pomenijo za državo pač demografsko izgubo.

Pisan bosanski verski in narodni mozaik se je v marsičem poenostavil; prišlo je do bistveno večje etnične homogenizacije na lokalnih ravneh (Toal, Dahlman, 2006, 349–366). Obsežna območja so izgubila tudi več kot polovico prebivalstva. Tako se država danes sooča z obsežnimi »praznimi« območji, ki se razprostirajo v hribovitih predelih severovzhodne Bosne, vzhodne (kraške) Hercegovine, marsikje v osrednji (danes srbski) Bosni ter še posebej na zahodu. Na drugi strani so nekatera mestna območja doživela nesluteno koncentracijo kot rezultat begunstva, ki se je po vojni spremenilo v stalno naseljenost. Mesta, kot so Banja Luka, Tuzla, Bihać, Sarajevo, so se precej povečala. Tuzla, na primer, se je praktično podvojila (Nurković, Mirić, 2006, 423–429). Poseben primer predstavlja distrikt Brčko, edino ozemlje dvojne federacije, ki je neposredno pod oblastjo zvezne (bosanske) vlade in je gospodarsko oživelo zaradi davčnih ugodnosti. Poslovne priložnosti so ob ugodni legi blizu savskega prometnega koridorja oblikovale v marsičem novo jedro goste poselitve in živahnih poslovnih aktivnosti (Nurković, 2006, 134–141).

Črna gora in Srbija sicer nista doživeli neposrednih vojaških spopadov na lastnih tleh, a mnogi prebivalci so bili udeleženi v spopadih. Predvsem pa so zlasti gospodarske, socialne in socialno-psihološke posledice opazne tudi tukaj, poleg reke beguncev, ki se je s Kosova, iz Bosne ter Hrvaške zgrinjala proti osrednjemu delu Srbije. Pričakovanja, da bi z begunci poselili skoraj prazna območja vzhodne Srbije, so se hitro izkazala za popolno iluzijo. Večinoma so se naselili prav na robu obeh mest, pričakujoč več možnosti za delo (Kicošev, 2006).

V Vojvodini (Srbija) so postali poseben primer nekateri begunci s Kosova, saj živijo deloma v okvirih srbskih enklav na Kosovu, deloma pa v Beogradu.

Preostali kosovski Srbi jih imenujejo »vikendaši«. V Srbiji kažeta edino Beograd in Novi Sad značilne poteze koncentracije, in sicer tako v demografskem kakor (še bolj izrazito) gospodarskem pogledu. Kljub vojnam in gospodarski osami je srbska prestolnica prepričljivo središče, čeprav je izgubila veliko svojega nekdanjega jugoslovanskega zaledja. Toda urbani vpliv Beograda zaradi dosedanje pretežno centralistične prostorske politike ne seže prav daleč na podeželje. Že 40 km oddaljeno Smederevo je po krizi železarske industrije doživelo izrazito nazadovanje. Medregionalne razlike se opazno povečujejo. Obsežni predeli vzhodne in jugozahodne Srbije so že v sedemdesetih letih 20. stoletja izkazovali izrazito demografsko nazadovanje, ki je bilo odsev zelo skromnih gospodarskih možnosti. Indeks staranja je bil v karpatskem delu Srbije najvišji v Jugoslaviji (Geografski atlas Jugoslavije, 1987, 46–47). Pravih regionalnih središč ni bilo. Zapiranje nekoč donosnih rudnikov (Bor, Majdanpek) in zaton barvne metalurgije sta proces periferizacije še okrepila. Periferizacija robnih delov države je resen problem, saj predstavlja to območje skupaj z južnimi predeli (z albanskim prebivalstvom) in jugozahodnim delom (z bošnjaškim prebivalstvom) izrazit »mehki trebuh« Srbije. Posebno območje je Sandžak. Tako v Srbiji kot v Črni gori ga naseljuje muslimansko prebivalstvo, ki se večidel, a ne povsem dosledno, opredeljuje kot Bošnjaki. Zelo močna je tudi regionalna pripadnost (Sandžačani). Nekateri analitiki so pričakovali, da se bo cona spopadov razširila tudi v tem predelu, vendar je – presenetljivo – območje ostalo dokaj mirno.

V Črni gori doživljata zmerno koncentracijo le območje Podgorice in bližnjega sosedstva ter ozek pas na obali. Tam je zaznavna izredna gradbena aktivnost, kar je treba pripisati predvsem razvoju turizma in lastniškim spremembam, manj pa doseljevanju. Obalni predeli so selitveno razmeroma pasivni.[127] To so tudi edina območja z lastnostmi vsaj gospodarske koncentracije. Sicer pa je drugod v tej gorati državi mogoče opaziti negativne demografske in gospodarske težnje, nedvomno tudi zaradi vpliva demografsko izpraznjenega sosedstva (v Hercegovini in Bosni) ter nemirnega območja Kosova na vzhodu.

Kosova zaradi ohranjanja visoke rodnosti tudi sorazmerno intenzivno razseljevanje vsa desetletja po drugi svetovni vojni ni posebej prizadelo. Nasprotno, prebivalstvo je stalno naraščalo, gospodarska in socialna sestava pa temu ni bila prilagojena. Industrializacija ni bila uspešna kljub sorazmerno velikim vlaganjem. Kosovo je dolgo zadrževalo svoj agrarni in podeželski značaj, tradicionalni življenjski stili pa so se ohranjali tudi v urbanih življenjskih okoljih. Kosovo je bilo po eni strani investicijska vreča brez dna, po drugi pa praktično kolonija, ki je zadrževala svoj periferni značaj ter gospodarsko in politično odvisnost (Hofbauer, 2008, 73–75).

127 www.monstat.cg.yu/Popis 2002.htm

Zaostrovanje medetničnih odnosov, ki imajo večstoletne korenine, je še zmanjševalo možnosti gospodarske preobrazbe. Upor leta 1981 in odprti konflikti so vzpostavljali elemente vzporedne »sive« ekonomije. Podeželje je predstavljalo zatočišče in kmetijstvo pomemben del preživitvene strategije zlasti albanskega prebivalstva. Do odločilne in nagle prostorske in družbene preobrazbe je prišlo zaradi političnih procesov. Albanska vstaja leta 1998, ki ji je sledila srbska ofenziva, tej pa val množičnega begunstva, pa sta razmere močno spremenili. Napad zveze NATO je Kosovo praktično iztrgal Srbiji in ga postavil pod mednarodni nadzor. Begunci so se vrnili na robove mest, ki so se v kratkem času močno povečala. Ta kaotična, zasilna »krizna« urbanizacija (ali tudi »turbourbanizacija«) je posegala predvsem po nekdanjih državnih zemljiščih (območja nekdanjih agrokombinatov) ter po zemljiščih Srbov, ki so se podali v begunstvo proti Srbiji (predvsem proti Beogradu, kot je bilo prej že omenjeno) in v notranji eksil prostorsko omejenih enklav. Zaradi nenačrtnosti in odločno preskromne infrastrukturne podpore že sedaj tvori nova jedra lokalnih konfliktov (Vöckler, 2008). Tako so se pod nadzorom mednarodnih sil KFOR, ki so skušale z misijo UNMIK postopoma oblikovati stabilne razmere, ustvarjale povsem nove družbene in prostorske prilike, ki so verjetno trajno zaznamovale osrednji del Kosova. Divje prilaščanje nepremičnin ter gradnja na robu mestnega obroča in vzdolž prometnic sta statistično in dejansko sprožila naglo urbanizacijo. Storitveni sektor je postal vodilni, še posebej če pri tem upoštevamo dobršno mero sive ekonomije, ki je slej ko prej vsa v storitvenih dejavnostih. Tako je prišlo do izrazite centralizacije v osrednjih delih, medtem ko so se gorska in hribovita območja (na primer v Drenici) že pričela prazniti. Priština je v nekaj letih praktično podvojila število prebivalstva (do okrog pol milijona), intenzivno pa so naselili tudi ravninske dele Kosovega polja vzdolž prometnic in ob načrtovani smeri avtoceste od Prištine proti Tirani in Draču. Te prostorske spremembe so, če upoštevamo značilnosti prostorskega razvoja kriznih območij, pričakovane in logične, a dolgoročno dejansko precej problematične. Kakor kažejo načrti kosovskih oblasti, so nastalo situacijo dejansko vzeli kot izhodišče in nanjo naslanjajo bodočo strategijo prostorskega razvoja.[128] Žal se s tem odrekajo ne le predragocenim vodnim virom (Kosovo polje je najpomembnejši kosovski vodonosnik), ampak tudi ležiščem lignita, ki so plitvo pod površjem in v osrednjem delu dostopni v obsežnem dnevnem kopu, ter nepovratno krčijo dobre kmetijske površine, kar se pri najbolj naseljeni balkanski državi lahko hitro maščuje. Povečanje razlik med prištinsko kosovsko krizno aglomeracijo (in s tem središčnim območjem) ter vse bolj izpraznjujočo se Drenico (periferijo) odpira boleče dileme prostorskega in gospodarskega razvoja ter okoljskih zadreg. V tej luči se utegne kriza poglabljati zaradi nezadostnih (dejansko pa nesmotrno

128 Dokumente të prodhuara 2003–2006.

rabljenih) življenjskih virov in lokalnih prostorskih konfliktov. Mednarodne sile so tu dodatni prostorski dejavnik, saj so zaradi taktičnih potreb zasedle strateško najpomembnejše cone. Tako je nemška baza na prometno zelo dobro dostopnem robu Prizrena, italijanska na obsežnem vodonosnem vršaju pri Peći, ameriška baza Bondsteel pa blizu prometnega križišča med ibarsko in moravsko prometno smerjo – toda obenem tudi v povirnem delu Nerodimke in Sazlije (območje je znano tudi po viličenju – bifurkaciji).

Območje Makedonije kaže nekaj posebnosti. Prepričljivo državno središče, in s tem (pravzaprav edino) središčno območje države, predstavlja skopska aglomeracija, ki pa je zaradi gorate soseščine in etničnega roba dokaj omejena. Nagla urbanizacija je že v preteklosti precej izčrpala hribovita podeželska območja in oblikovala (podobno kakor v Srbiji) skoraj prazna območja v obsežnih predelih vzhodne in južne Makedonije. Veliko ljudi je bilo na začasnem delu v tujini. Napete situacije v širšem sosedstvu, zlasti pa na Kosovu, so ovirale razvoj domačega zasebnega podjetništva in povzročile tudi gospodarsko erozijo obsežnih podeželskih območij. Tako se le ozka območja, pravzaprav točke, ki jih predstavljajo regionalna središča v posameznih kotlinah (na primer Bitola in Prilep v Pelagoniji, Strumica na jugovzhodu ali Kavadarci v predelu Tikveša, Ohrid na zahodu), izkazujejo kot šibka središča. Nekatera večja regionalna središča (na primer Štip in Kočani) pa izkazujejo gospodarsko in demografsko nazadovanje; torej precej izrazite poteze perifernosti.[129] Območja periferije se povečujejo (Madjevik, 2006).

Podobno kakor Kosovo je tudi Albanija doživela korenit zasuk v prostorski strukturi ozemlja. Medtem ko so v socialistični eri skrbeli za poselitev celotnega ozemlja in forsirali gospodarske dejavnosti tudi na izrazito neugodnih območjih, so po padcu socialističnega režima sledile velike spremembe. Velik eksodus prebivalstva v devetdesetih letih (med letoma 1996 in 1997 se je po ocenah odselilo okrog 700.000 prebivalcev; verjetno so všteti tudi nekateri prebivalci Kosova (Der Fischer Weltalmanach 1999, 36) je neposredno in pozneje tudi posredno oblikoval vse obsežnejše območje praznjenja v goratih predelih. Čeprav gospodarske razmere v državi niso posebej ugodne, doživljata območji Tirane in Drača radikalne spremembe, torej izrazito centralizacijo, vsa druga območja pa z izjemo posameznih točk (večja regionalna središča, kot so Skader, Valona, Elbasan, Korča) ostajajo skromne središčne točke sredi vse bolj obsežne periferije (Atlas i Shqipërisë, 2003, 68–71). Tirana je število prebivalstva močno povečala in ima sedaj po uradnih podatkih okrog okrog pol milijona prebivalcev (The CIA World Factbook 2022-2023, 7). Določeni gorati predeli so že izgubili večji del prebivalstva do te mere, da emigracijskega potenciala skorajda ni več (Atlas i Shqipërisë, 2003, 72). Zaloge emigrantov naj bi bile nekoliko večje na jugu, verjetno zaradi

129 www.stat.gov.mk

možnosti legalnih in ilegalnih čezmejnih delovnih migracij v Grčijo. Osrednji del, ki ga predstavlja predvsem ozek pas ozemlja med Tirano in morsko obalo pri Draču, se tako izrazito polni, preostali deli pa prebivalstvo izgubljajo.

Grčija se kot izrazito pomorska država sooča s problemi depopulacije zlasti na manjših otokih, ki, podobno kot oni na Hrvaškem, živijo poleti živahen turistični utrip, pozimi pa vlada precejšnje mrtvilo. Grčija je že praktično vseskozi močno navezana na morje, kar se pozna tudi pri bistveno večji gostoti poselitve v ozkem obalnem pasu, medtem ko je v notranjosti zlasti Epira in Makedonije ter grškem delu Trakije mogoče slediti značilnim pojavom perifernosti.[130] Osrednje središčno območje predstavljata prostorsko razmeroma ozka predela Atike in Evbeje z atensko aglomeracijo, ki z več kot 3 milijoni prebivalcev predstavlja (razen Carigrada) prepričljivo največjo urbano koncentracijo v tem delu Evrope. Drugo jedro je pri Solunu. Široka ravnica ob spodnjem Vardarju (Solunsko polje) daje mestu ob izteku moravsko-vardarske prometne smeri odlično izhodišče, ki pa zaradi precej slabih odnosov s sosedami v preteklosti ni imelo vidnejše vloge. Prav tako mu je škodovala faza razpada Jugoslavije in niza lokalnih vojn. Za gospodarski razvoj severne Grčije sta mirovni proces in revitalizacija kriznih območij osrčja Balkana vitalnega pomena (Kostopoulou, 1999, 153).

V Bolgariji je Sofijska kotlina z glavnim mestom prepričljivo nacionalno središče ob pomembni prometnici v smeri od Podonavja prek moravske prometne smeri proti Carigradu in Mali Aziji. Ozka kotlina in gorato zaledje mesta zmanjšujeta urbani pomen in gravitacijski vpliv Sofije, vendar robno položena prestolnica po številu prebivalcev in gospodarski moči daleč prekaša druga bolgarska mesta. Drugo največje mesto, Plovdiv, leži v obširni in odprti Mariški kotlini in tvori z bližnjimi srednje velikimi mesti širšo aglomeracijo. Tretje jedro je na črnomorski obali: Varna in Burgas (Benkovič, 2003). Severna Bolgarija (bolgarsko Podonavje) je demografsko precej nazadovala, še posebej v severovzhodnem delu. Kmetijstvo, ki je bilo nekoč organizirano v obliki državnih posestev in kolektivnih zadrug (podobno sovjetskim kolhozom), je z menjavo družbenega reda propadlo, privatizacija pa je le deloma obnovila nekdanje proizvodne kapacitete. Tako je večji del severne Bolgarije gospodarsko in demografsko nazadoval (Totev, 1996, 318–324).

V osemdesetih letih 20. stoletja so takratne socialistične oblasti celo načrtno pospeševale odseljevanje, še posebej na območjih, kjer so bile naseljene manjšine. Odselilo se je precej Turkov z Deli Ormana na severovzhodu, medtem ko je Strandža, pokrajina ob meji s Turčijo, zaradi odseljevanja skoraj opustela (Dimitrov, 1995, 174–199). Strandža je tako kljub ugodnim razmeram za kmetijstvo izpraznjena pokrajina. Na turški strani je slika povsem drugačna, saj na

130 www.statistics.gr/census, 2001.

to območje močno vpliva velikanska carigrajska mestna aglomeracija. Prav tako demografsko in gospodarsko osiromašeno je območje Rodopov, ki ga naseljujejo Pomaki in bolj na vzhodu razmeroma številčna turška manjšina. Jug Bolgarije je s strateškega vidika ranljivi »mehki trebuh« države.[131]

Romunija je v fazi tranzicije doživela korenite prebivalstvene in zato tudi prostorske spremembe. Čeprav je v splošnem mogoče slediti predvsem negativnim demografskim trendom, ki jih povzročajo zelo nizka rodnost ter začasno in trajno odseljevanje, so si nekatera območja po zaslugi izdatnih tujih investicij (Rizopoulos, 2003, 89–91) precej opomogla in je mogoče govoriti o revitalizaciji. Sprostitev čezmejnih odnosov je pozitivno vplivala zlasti na zahodu ob meji z Madžarsko, kjer je čezmejno sodelovanje zdaleč najbolj učinkovito (Ilies, 2004).

Oblikovala so se tri glavna jedrna središčna območja. Prvo, Bukarešta, po dosegljivih podatkih velja nekako za tretje največje gradbišče združene Evrope, torej za Berlinom in Varšavo, kar je skoraj nesporno zasluga vstopa države v EU. Dejstvo, da je središče velike države, in tudi oddaljenost konkurenčnih središč postavljata Bukarešto za pomembno evropsko makroregionalno središče, ki se razteza do industrijsko-rudarskega območja po Munteniji in proti delti Donave (Galac in Braila) ter prek Cernavode in Donave na Konstanco (rom. Constanţa). Drugo in tretje jedro sta bistveno šibkejši. Prvega predstavlja romunski Banat s Temišvarom, kjer je na podlagi uspešnega umeščanja industrije (gre zlasti za selitev italijanskih podjetij tekstilne in usnjarske ter nemške strojne in kovinske industrije) Romunija premagala tranzicijske težave. Drugo središčno območje je Cluj (Cluj Napoca), ki s širjenjem evropskih transkontinentalnih prometnic ustvarja vrsto priložnosti. V Romuniji kažejo najbolj periferne poteze regije: Maramures na severu, skoraj celotna Moldavija in Oltenija na jugozahodu, torej območja na severu in vzhodu države ter ob meji z Ukrajino (Erdeli, 2000, 70–73).

Ob prebivalstvenih spremembah je treba opozoriti še na problem zaposlovanja v tujini, ki je bilo ponekod (Grčija, nekdanja Jugoslavija) močno uveljavljeno že od šestdesetih let 20. stoletja dalje. Albanija je doživela pravi eksodus od sredine devetdesetih let naprej, v Bolgariji in Romuniji pa se je pričel močan tok začasnih (sezonskih) zaposlitev v Italiji, Franciji in Španiji ter se je z vključevanjem obeh držav v EU še stopnjeval. Gre za več milijonov ljudi, zlasti mladih, zato se v teh državah to krepko pozna tudi pri značilnostih demografskih gibanj. Zaposlovanje v tujini je značilno tudi za večino držav naslednic nekdanje Jugoslavije, še posebej za Bosno in Hercegovino ter Srbijo. Čeprav sta obe nekdanji republiki doživljali zelo različen politični razvoj in zgodovinsko usodo, so demografske tendence presenetljivo sorodne.

131 www.nsi.bg/census-2001.pdf

8.5 Funkcije balkanskih teritorijev in akvatorijev v geopolitični perspektivi

Funkcijska analiza ozemlja je razmeroma zamuden in zapleten postopek, pri katerem na podlagi objektivno ugotovljivih elementov v pokrajini ocenimo vlogo in pomen posameznih delov zemeljskega površja z določenega vidika. Začetniki in klasiki politične geografije so izhajali predvsem iz stališča potreb lastne države. Prav to je v veliki meri botrovalo preimenovanju politične geografije v geopolitiko (Matznetter, 1977). Da je veda izgubila nekaj svoje akademske širine, so bili krivi nasledniki, ki so prezrli potrebo po kritični distanci in torej objektivizaciji subjektivne presoje vloge (funkcije) ozemlja. Seveda gre iskati razloge predvsem v filozofskem izhodišču klasične geopolitike, ki je tedaj temeljila na geografskem determinizmu. Po drugi svetovni vojni sta geopolitika in politična geografija[132] posegali po analizah ozemelj, upoštevajoč pri tem čedalje več t. i. družbenih elementov. Sodobne politične geografije niti ne govorijo izrecno o funkcijski analizi ozemelj ne v lokalnem ne v globalnem obsegu, vendar objektivno to počno. Prav v ta kontekst sodi Cohenova regionalizacija sveta na *panregije*, med katerimi lahko najdemo različne »pasove« (na primer *pas črepinj*) oziroma »mostišča«. Postopek funkcijske analize torej poteka od proučitve strukturnih in morfoloških razmer k regionalizaciji (coniranju), kar nam da relativno homogena območja, ki pa jih je mogoče ocenjevati glede na realno in potencialno vlogo. Za razliko od drugih vidikov regionalizacije je političnogeografska izrazito dinamična. Istemu območju se s spremembo razmer v okolici lahko funkcija povsem spremeni. Noben tip površja, gospodarske usmerjenosti ali prebivalstvenih značilnosti torej ne predstavlja geografske prednosti samo po sebi; moč mu bistveno določajo tako notranji (endogeni) kakor zunanji (eksogeni) elementi. Samo za primer: obalna ravnica v Albaniji je bila stoletja predvsem redko naseljena in je predstavljala naravno oviro morebitnim osvajalcem z zahodne (morske) strani. V času socializma po drugi svetovni vojni so jo osuševali, da bi postala produkcijsko pomemben del države, z množico bunkerjev pa so zadržali njen oviralni značaj. Sedaj se na albansko obalno ravnino koncentrira poselitev in gospodarske dejavnosti, obala neposredno pa je že marsikje povsem spremenjena v tipično turistično pokrajino s hoteli, parki, prometnicami in različno infrastrukturo. Plaže, še desetletja nazaj polne bunkerjev, sedaj privlačijo turiste in generirajo gospodarski razvoj tudi v notranjost. Z morebitno namestitvijo na primer plinovodnega ali naftovodnega omrežja z izhodiščem (terminalom) v Draču pa lahko postane sidrišče, jedro ali mostišče. Na slednje lahko vpliva predvsem mednarodni položaj Albanije in njegovega širokega zaledja.

132 Med izrazoma v anglosaksonskem svetu niti ne delajo posebne pomenske razlike, kar morda ustvarja nekaj zmede.

Kakšne funkcije sploh lahko ima neko ozemlje? Razlikovati je mogoče pet skupin funkcij: bivalne, proizvodne, prometne, vojaškostrateške in simbolne.

O bivalnih govorimo v smislu naselitvenega prostora neke skupnosti. Območja z gosto naselitvijo so pri tem praviloma favorizirana, saj poleg bivanja večjemu številu ljudi ustreza tudi koncentracija drugih funkcij. Prazna območja se praviloma štejejo za »šibka«. Pri tem so pomembne tudi lastnosti prebivalstva (kot so starostna in spolna sestava, izobrazba, usposobljenost, znanje, tradicija itn.), pa tudi na primer etnične poteze. Glavna indikatorja sta število in lastnosti prebivalstva. Nabor proizvodnih funkcij je zelo širok in zajema vse od možnosti za kmetijsko pridelavo prek rudnih in energetskih bogastev do proizvodnje v obliki industrije ali pa različnih storitvenih dejavnosti. Gre torej za izrazito ekonomske funkcije, ki so zgoščene na izbranem ozemlju. Indikatorjev je tukaj zelo veliko, od povsem kvantitativnih (finančni, količine proizvodnje določenih dobrin, zaloge dobrin) do kvalitativnih (znamka, ugled, ocena pomena ipd.).

Pri prometnih funkcijah govorimo predvsem o prepletu lege in tehnične infrastrukture, ki nekatera območja opredeljuje za koridorje in druga za pregrajo oziroma za vozlišča ter prometno pasivna območja. Glavni indikatorji so torej potek oziroma navzočnost infrastrukturnih objektov, gostota prometa (frekvenca) in kakovostne opredelitve. Pri vojaškostrateških funkcijah so v ospredju bodisi s fizično konfiguracijo površja povezane lastnosti (ki naj bi bile na primer učinkovita pregraja za nasprotnika) ali pa (to sedaj veliko bolj) vojaška infrastruktura, ki močno poveča obrambno učinkovitost (na primer) nekega območja. Slednjič je tu še simbolni pomen, ki ga v največji meri izražajo na primer prestolnice, različni zgodovinsko pomembni kraji, romarska središča (sveta mesta) in sorodno. Pogosto gre zgolj za majhne točke, ki jih neka skupnost še posebej izpostavlja kot pomembne.

Na tem mestu ni priložnosti, da bi v vsej širini opredeljevali funkcije izbranih ozemelj, tako realnih kakor potencialnih. Omejili se bomo na najpomembnejše in najbolj izpostavljene.

Obravnavano območje Balkanskega polotoka je redkeje naseljeno kot mnogi predeli Južne, Srednje in Zahodne Evrope. Jedra gostejše poselitve so le v ožjem območju nekaterih prestolnic: Aten, Bukarešte, Beograda, Sofije in Zagreba. Druga jedra so manjša. Toda v zadnjem desetletju je zaradi velikih selitvenih premikov prišlo do oblikovanja tudi gosteje naseljenih območij Kosova in osrednje Albanije. Na drugi strani pa so obsežna periferna območja, ki izstopajo po negativnih demografskih tendencah. Omenili smo jih v posebnem poglavju. Najbolj izstopajo predeli nekdanjih krajin na Hrvaškem, vzhodna Srbija, Rodopi in Strandža v Bolgariji, območja gorate Albanije ter severni in severovzhodni del Romunije. Ob tem je treba podčrtati pretežno emigracijski značaj celotnega Balkana, poleg že omenjenih središčnih območij, ki privlačijo predvsem prebivalce bližnjih

območij. Celo več: ponekod je demografska erozija tolikšna, da potem postane dodaten dejavnik potiskanja prebivalstva drugam! Vendar je treba pomisliti tudi na možnost, da bodo demografsko izpraznjena območja v primerih večjega priselitvenega pritiska v Evropo lahko postala cilj priseljencev.

Balkan je bil v preteklosti predvsem surovinska baza. V socialistični dobi je težnja po samozadostnosti oblikovala zaprta nacionalna gospodarstva, nekatera (albansko, romunsko) celo povsem zaprta. Po razpadu socialističnega sistema sta sledila gospodarski šok in faza tranzicije, v kateri so se morale celotne branže prilagoditi na razmere globalne konkurence. Ker je tranzicija potekala v soseščini medetničnih konfliktov in lokalnih vojn, je bila počasnejša in manj uspešna.

Dalje je pomembna lastniška struktura podjetij. V nekaterih državah je večina proizvodnih kapacitet prešla v tuje roke. Najbolj uspešna so bila nemška in avstrijska podjetja, ki so si ne le uspela pridobiti največjo gospodarsko izmenjavo, temveč tudi obvladati bančno-zavarovalniški sektor, naftne družbe, telekomunikacijske sisteme in prav tako znaten del industrije. Zaradi nižje cene delovne sile, izogibanja strogim ekološkim normam in tudi osvajanja novih tržišč so nekatere države postale investicijsko dokaj privlačne. Tako se je v Romuniji po francoskih interesih revitalizirala strojna industrija, italijanska podjetja pa imajo tam domeno predvsem na področju tekstilne industrije. Italijanska podjetja posegajo zlasti v obalne predele Albanije s turističnimi kapacitetami in gradbeno industrijo. Vstop Romunije in Bolgarije v EU je pospešil revitalizacijo nekaterih gospodarskih panog (industrije, bančništva, zavarovalništva, trgovine), druge pa je iste panoge skorajda zatrl.

Makedonska tekstilna industrija in tudi pridelava bombaža sta se morali začasno skoraj umakniti poceni izdelkom iz Azije, zaradi zasičenosti kmetijskega trga pa je kvotni sistem vplival na močno zmanjšanje obsega kmetijske proizvodnje v Romuniji in Bolgariji. To je najbolj prizadelo predvsem periferna podeželska območja. Vojna je uničila glavnino industrijskih kapacitet v Bosni in Hercegovini, ki se sedaj težko obnavljajo zaradi zapletene in drage administracije. Zato kljub boljšim izhodiščem leta 1990 (pred vojno) nima konkurenčnih prednosti pred državami z nizko ceno delovne sile (na primer Slovaško, Romunijo). Glede na prevlado uvoza nad izvozom v večini držav gre razvoj večinoma v smer povečevanja odvisnosti od drugih držav. Balkan je bolj kot prizorišče različnih oblik proizvodnje pomemben (zlasti za EU) kot tržišče.

Toliko bolj izpostavljena je prometna in strateška funkcija Balkana. Poglavitna prometnica poteka po savskem in moravskem koridorju in se pri Nišu razcepi v južni krak (proti Solunu in Atenam) ter proti Sofiji in Carigradu ter v Malo Azijo. Pomen te smeri narašča z večanjem evropskih industrijskih podjetij v Turčiji (kar je dejansko tudi najpomembnejši motiv za vključitev Turčije v EU) in pa tudi zaradi turškega tržišča. Poleg tega gre za območje, ki ima že več desetletij izrazito

vlogo »mostišča«, ne le koridorja, ki povezuje območje Kavkaza, srednje Azije in Bližnjega vzhoda. Če je imelo turško ozemlje v obdobju hladne vojne predvsem vlogo ovire pred ruskim (sovjetskim) vplivom proti jugu, danes namesto tega stopata v ospredje predvsem njegova povezovalna vloga ter – kakor smo že omenili – Turčija kot proizvodna baza in tržišče. Strateški pomen turškega ozemlja je tudi v vojaškem smislu zaradi procesov sicer ostal na območju Palestine in še bolj Iraka ter Sirije. Tega sta se dobro zavedali dve ključni sili, ki sta na prehodu iz drugega v tretje tisočletje skušali uveljavljati svoj vpliv na Balkanu: Rusija in ZDA (Vukadinović, 2002). Toda tudi to je v veliki meri povezano z vidiki energetske oskrbe Evrope. Plinska kriza pozimi 2009 je razkrila šibkosti evropske odvisnosti od energentov in spravila politike za geopolitično mizo. Pretehtati je treba, kako lahko EU zagotovi več med seboj neodvisnih in relativno stalnih virov energije. Potek plinovodov in naftovodov pa potrebuje fizično in družbeno neoviran, stabilen prostor, prek katerega te komunikacije potekajo (Grošelj, 2009, 22–25). Balkan se s svojo umeščenostjo med Črnomorski in Levantski morski bazen ter maloazijsko kopnino ponuja kot dobra, če ne idealna rešitev.

Načrtovana sta bila dva plinovoda, ki naj bi dovajala zadostne količine plina iz Rusije in Centralne Azije v Južno in Srednjo Evropo: Nabucco in Južni tok. Prvi je evropska kopenska različica in naj bi potekal prek celotnega turškega ozemlja do Bolgarije in nato prek Romunije dalje proti Srednji Evropi, drugi pa je ruska, bolj pomorska varianta s traso od Novorosijska na črnomorski obali Rusije prek Črnega morja na Bolgarijo in se potem razveji na krak prek Grčije do Jonskega morja in dalje (pod morjem) na južno Italijo, severni pa bi potekal prek Srbije, Madžarske in Slovenije v Italijo. Medtem ko naj bi prvi zajemal predvsem v Južnokaspijskem bazenu (Azerbajdžan, Turkmenistan), gre pri severnem predvsem za vire v Rusiji. Niso pa bile izključene še dodatne povezave, zlasti pri Nabuccu (možnosti vstopa zlasti Iraka in Irana, pa tudi Rusije) (Kocsis, Tiner, 2009, 52–59). Južni tok je južna različica že zgrajenega Severnega toka, ki povezuje Rusijo in Nemčijo neposredno.

Možnosti energetskih povezav s tem še zdaleč niso izčrpane. Pomembna je tudi možnost transporta prek pristanišč. To se sicer v večji meri nanaša na transport nafte. V tem pogledu so zanimiva južnobalkanska pristanišča od Pireja in Soluna do Igumenice, Valone in Drača. S tem bi se pomorski pomen malih balkanskih držav lahko pomembno povečal. Predvsem pa bi temeljito spremenil medregionalne povezave. Toda ta strategija energetske oskrbe Evrope iz Centralne Azije in Rusije je leta 2013 doživela korenit zasuk. Evropska komisija je označila projekt Južnega toka kot neprimeren ter razveljavila že sklenjene dvostranske sporazume. Ruska reakcija se je odrazila v pritisku na Ukrajino, ki je pomladi leta 2014 v okviru t. i. krimske oziroma ukrajinske krize (prim. Zupančič, 2014b) pričela dokazovati svojo moč. Krim je sedaj (2023) pod rusko upravo, Rusija in Ukrajina

pa v vojni. Plinski projekti, načrtovani vsaj dve desetletji poprej, so postali kratkoročno skoraj neuporabni, dolgoročno pa imajo vendarle morda nekaj priložnosti. Pogoji pa pred koncem rusko-ukrajinske vojne niso znani.

Zelo podobno težnjo je mogoče zaslediti v gradnji novih kopenskih povezav, ki jih žal udejanjajo le avtoceste. Te danes že povezujejo glavna središčna območja in prestolnice. Povezanost z nekaterimi vozlišči (predvsem gre za dostop do pomembnih pristanišč) pa še zaostaja. Medtem ko je severni del z avtocestno povezavo med Reko in Madžarsko že vzpostavljen, se jadranski obalni koridor pospešeno gradi. Prvi bo nesporno vplival tudi na konkurenco severnojadranskih pristanišč, drugi pa ima velik pomen zlasti za Hrvaško in njeno turistično gospodarstvo. Še večjo spremembo predstavlja gradnja dveh avtocestnih povezav od albanske obale pri Draču prek Tirane na Kosovo (severni krak) in prek Skopja na Sofijo. Nekoliko južneje poteka podobna prometnica prek severne Grčije od Igumenice na Solun. Te povezave bodo nesporno favorizirale pomen Otrantskih vrat in albanske obale, pa tudi Tirane kot ključnega vozlišča. Dolgoročno to pomeni večjo povezanost albanskih ozemelj. Postavitev ameriške vojaške baze Bondsteel na Kosovu je namreč med obema prometnima krakoma, kar že samo po sebi pojasnjuje tudi vojaškostrateški pomen ozemlja Kosova in Albanije, ki sta bila ves čas hladne vojne nepovezana otoka in so ju obšli skoraj vsi prometni in s tem tudi inovacijski tokovi. ZDA so leta 2014 pričele vojaško bazo Bondsteel demontirati skladno z oceno o stabilizaciji razmer v osrčju južnega dela Balkana.

Z vstopom Romunije, Bolgarije, Črne gore, Albanije in Severne Makedonije v zvezo NATO se je zgodil pomemben, morda odločilen korak v ozemeljski širitvi zavezništva. Na prvi pogled je ta korak videti sicer predvsem kot nadaljevanje starih, še globoko v čas hladne vojne (in še pred njo) segajočih načrtov »obkoljevanja Rusije«.[133] Medtem ko za EU Rusija vse bolj postaja gospodarski partner, je na vojaškostrateškem področju drugače. Vstop omenjenih držav ter leta 2009 še Hrvaške in Albanije je Rusijo povsem omejil, dokončno pa ozemeljsko obkrožil Srbijo z vstopom Severne Makedonije (2020) in Črne gore (2017). Tako zunaj zavezništva ostajajo le celinske države Srbija, Bosna in Hercegovina, Kosovo in Makedonija. Dve od teh sta pod nadzorom mednarodnih mirovnih sil. To območje Zahodnega Balkana torej sedaj deluje kot »otok«, ki ni vključen ne v EU in ne v NATO. Ker pa je v celoti obkrožen z državami članicami, je njegova perspektiva obrnjena povsem v smer pridruževanja evroatlantskim integracijam. Poleg že omenjenega vidika odnosov z Rusijo pa je širjenje zavezništva nedvomno tudi v vlogi varovalca miru na nekdanjih in potencialnih kriznih žariščih Balkanskega polotoka.

133 V Rusiji so to pogosto razlagali kot nadaljevanje hladne vojne (Samardžić, 2019). Vendar bi tudi vztrajanje pri starih mejah članstva držav v NATO implicitno dokazovali, da se hladna vojna ni nikoli končala (Achcar, 2023, 57-61).

Nazadnje omenimo še pojem in pomen simbolne funkcije izbranih ozemelj. Ta še posebej izstopa pri nekaterih narodih. Tako imajo Srbi Kosovo polje povsem za svoje, čeprav je to danes na neodvisnem in pretežno albanskem Kosovu. Dolgoletni grško-makedonski spor zaradi rabe imena »Makedonija« so Grki šteli za zlorabo in izražanje teritorialnih pretenzij. Šele sredi leta 2018 je prišlo do sporazuma o kompromisnem imenu »Severna Makedonija«, uveljavili pa so ga v začetku leta 2019. Makedonci in Bolgari imajo Ohrid (ki je bil pred mnogimi stoletji trdnjava in sedež Samuelovega carstva ter središče pismenstva) kulturno ter zgodovinsko za svojega. Posebno mesto imajo pri tem zgodovinske prestolnice. Knin je po zgodovinskem izročilu hrvaško »kraljevsko mesto«, a je bil tudi pomembno središče številčne srbske manjšine na Hrvaškem. Veliko Tarnovo je bilo nekoč prestolnica Bolgarije, Cetinje je zgodovinska črnogorska prestolnica, Skopje je bilo v zgodovini sedež srbskih srednjeveških velikašev ipd. Nobeno od teh mest danes ne opravlja svoje stare vloge. Simbolno pomembna območja so v zaostrenih medetničnih razmerjih zlahka predmet razdvajanja in tudi sporov.

8.6 Države Balkana na poti evroatlantskih integracij

Evropskih integracij ne bi smeli jemati kot zaporedje administrativnih korakov, ki jih potrjujejo politični akti. Razumevanje evroatlantskih integracij je primerno postaviti v kontekst geopolitičnega razvoja Evrope širše. Bralca naj ne moti, če je v tem pregledu tudi kaka ponovitev opisa političnega razvoja. Narejen je zato, da olajša razumevanje sicer zapletenih procesov, v katerih je politični razvoj ena od ključnih vsebin. Poglavje je namenjeno pregledu razvoja povezovanja držav Balkana v EU in NATO, vključno z osvetlitvijo širšega konteksta.

Večina geografskih regionalizacij se je desetletja srečevala s težavo, v katere velike geografske regije uvrstiti Balkan. Po naravnogeografskih merilih je bilo to opravilo razmeroma preprosto, ker je prevladovalo načelo geografske zaključenosti velikih naravnih pokrajinskih enot. Balkanski polotok je bil nekakšen ekvivalent Pirenejskemu (Iberskemu) in Apeninskemu polotoku ter prav tako Mali Aziji, s katero si stoji nasproti in s katero si velik del Balkana deli vrsto naravnih in družbenih potez. Politična struktura teh polotokov pa je v primerjavi z Balkanom veliko bolj enostavna: Iberski polotok zasedata dve državi, Španija in Portugalska, ter žepna državica Andora in čisto na jugu pripada Združenemu kraljestvu majhno, a strateško zelo pomembno ozemlje Gibraltar. Apeninski »škorenj« zaseda Italija, vključujoč enklavski državici San Marino in Vatikan, Malo Azijo pa zaseda edino Turčija. Balkanski polotok je prostor enajstim državam, brez Turčije, ki z manjšim, a zelo pomembnim ozemljem zaseda najvzhodnejši del med Marico in Bosporsko ožino. Po družbenogeografskih merilih je desetletja veljala delitev na

Jugovzhodno Evropo in Južno Evropo, pri čemer je bila umeščenost Grčije v Južno Evropo pogojena predvsem z njenim statusom države članice NATO (kar je bila tudi Turčija) in EGS. Ključna razlika je bila v idejnopolitični, strateški in ekonomski pripadnosti bodisi Vzhodni, socialistični (države Jugovzhodne Evrope), bodisi Južni, kapitalistični (demokratični) Evropi (Grčija). Ne gre pozabiti, da je bil »vzhod« ideološki nasprotnik »zahoda«, zato je bilo označevanje s tem predznakom stvar ločevanja med ideološkima blokoma in jasna ločnica.

Z razkrojem socialistične ureditve v Evropi v letih od 1989 dalje je ključno merilo ločevanja Balkana med »vzhodom« in »jugom« izginilo. Pojem Jugovzhodne Evrope se je raztegnil tudi nad Grčijo, izraz »vzhodni« je izgubil svoj ideološki predznak in vsaj prikrito napovedoval mesto držav Balkana v novi geopolitični perspektivi evropske celine – združeni Evropi oziroma Evropski uniji. EU se je tedaj namreč šele začela oblikovati kot tudi politična in ne zgolj ekonomska zveza evropskih držav. Razkroj socializma je bil na prostoru nekdanje jugoslovanske federacije bolj dramatičen. Zaradi različnih razlogov (kar je prikazano v poglavjih o zgodovinskem in politično-teritorialnem razvoju Balkana) se je osamosvajanje jugoslovanskih republik končalo v seriji medetničnih in državljanskih vojn, ki so se vlekle celo zadnjo dekado 20. stoletja. Ni bilo redko, da so politični razkroj Jugoslavije nekateri videli kot anahronizem Evrope: Evropa se združuje, Balkan se ločuje in drobi (Dinan, 2006, 32–49). V jeku reševanja jugoslovanskih kriz na eni ter percepcij o prihodnosti teh držav na drugi strani je precej na hitro nastal nov operativni regionalni pojem: Zahodni Balkan, in sicer po formuli: republike nekdanje Jugoslavije minus Slovenija plus Albanija. Pojem obstaja še danes, a se uporablja redkeje in se tudi različno interpretira. Razlog za to je napredovanje evrointegracijskih procesov ter vključevanje balkanskih držav v NATO. Zahodni Balkan je obsegal neintegrirani del Evrope s podmeno, da je taka rešitev (in morda tudi poimenovanje) začasna in prehodna ter naj služi za poenostavljanje pristopnih pogajanj in procesov družbenega in političnega prilagajanja držav na poti od kandidatk do članic.

Skupne značilnosti držav Balkana na ekonomskem področju so bile (in so večinoma še sedaj) slab ekonomski položaj, nesorazmerja med gospodarskimi panogami, propad industrije kot poglavitne gospodarske dejavnosti v procesu tranzicije, kapitalski primanjkljaj, tehnološka zaostalost, pomanjkljiva infrastruktura; nekateri so očitali tudi slabo organizacijo in skromnejšo delovno storilnost. Cilj vključevanja je bil napredek na vseh teh področjih, kar pa bi morale bodoče članice uresničiti do neke mere pred vstopom v EU. Posebej sta se izpostavljala urejenost institucij in doseganje pravno-politične urejenosti, kot jo poznajo države članice EU in predstavlja skupni imenovalec združene Evrope. To so predvsem harmonizacija prava, delujoča večstrankarska demokracija, delovanje institucij in civilne družbe, odprtost in prostost trga, spodbujanje zasebnega podjetništva,

katerega temelj je spoštovanje zasebne lastnine, dalje pa tudi spoštovanje človekovih pravic (Arah, 1995). EU se je predstavljala kot elitni klub držav, najmočnejše svetovno gospodarstvo in območje z največjimi doseženimi indikatorji socialnega položaja prebivalstva na podlagi pravne urejenosti (Accetto, 2006). Spričo tega je bil evrointegracijski proces označen ne le kot harmonizacija držav z različnimi medsebojnimi zgodovinskimi izkušnjami, temveč bolj kot stanje, ki ga je treba šele oblikovati. Vendar je skupna (EU) prihodnost tako privlačna in nedvoumna, da je integracija strateška nuja sleherne države (Craig, Elliot, 2012). Taka pozicija je idealizirala prihodnost in ustvarjala predstavo, da že sama vključenost v EU rešuje različne probleme (Ullrich, Rudloff, 2004, 102). Neintegrirana Evropa (= Balkan) je bila zato videti »problematična Evropa«.

Poleg tega je vzporedno potekal proces vključevanja držav v vojaško varnostno shemo severnoatlantskega zavezništva – zveze NATO. Čeprav ima ta drugačen izvor, namen in poslanstvo,[134] je razumevanje vključevanja v EU predstavljalo skoraj sinhrono evropsko in atlantsko integracijo. Evroatlantski integracijski procesi naj bi bili neke vrste dokaz ali celo nagrada za napredek na omenjenih področjih in harmoniziranje z največjim svetovnim tržiščem: odprtim prostorom EU. Da bi balkanske države postale članice obeh asociacij, naj bi dosegle stopnjo minimalne pravne in gospodarske usklajenosti z državami EU. Kot bo prikazano v nadaljevanju, so se te predpostavke v praksi pokazale kot težko dosegljiv ideal. Tranzicija je potekala počasneje, kot so načrtovali in pričakovali, ter z več specifičnimi zastoji v posameznih državah. Napredovanje evroatlantskih integracijskih procesov so bistveno modificirali zunanji dejavniki. Današnja geopolitična slika Balkana je veliko bolj odraz strateških silnic v širšem prostoru oziroma tudi na globalni ravni. EU in NATO sta imela strateški interes širjenja tudi na Balkan in sta ga forsirala kot svoj geopolitični imperativ (Samardžić, 2022, 130). Vendar to ne pomeni, da lahko države, ki so že postale članice ali pa šele želijo vstopiti v okolje združene Evrope ter v varnostne okvire zveze NATO, odstopajo od načel pravne urejenosti, delovanja večstrankarske demokracije, moči civilne družbe, učinkovitega in transparentnega delovanja institucij in svobodnega trga; le način doseganja se je podredil primarni strateški premisi Evrope. Prevladovalo je razmišljanje, da bodo omenjene zahteve lažje uresničljive znotraj teh asociacij kakor zunaj njih in da je strateško bolje popuščati pri izpolnjevanju kriterijev držav kandidatk kakor jih prepustiti morebitni geopolitični konkurenci ali pa v izjemnih primerih zagotoviti druge oblike nadzora.

Rahljanje normativnih kriterijev vključevanja držav v omenjene zveze v prid širšim geopolitičnim ambicijam sega že v drugo polovico 20. stoletja ter zadeva Grčijo na njeni poti v NATO in Evropsko gospodarsko skupnost. Grčija je kmalu po

134 NATO/OTAN Priročnik, 2001, Office of Information and Press, Bruxelles.

drugi svetovni vojni zapadla v državljansko vojno. Po plebiscitarni odločitvi o ponovni vzpostavitvi monarhije (monarhijo je prekinila diktatura generala Metaxasa, čeprav je monarhija formalno še obstajala, a v eksilu; ter seveda nemška zasedba med drugo svetovno vojno) leta 1946 je prišlo do komunističnih prevratov v več regijah na zahodu (posebej v Epiru, Makedoniji) in Trakiji na vzhodu. Vojna se je vlekla več let in šele z izdatno vojaško pomočjo ZDA je parlamentarnim silam uspelo doseči vojaško zmago. Z nasprotniki so, kolikor so jih dosegli, radikalno obračunavali (Lowe, 2013, 309–314). Dežela je bila zanesljivo v slabem ekonomskem položaju in slabotna je bila tudi grška demokracija. Vseeno je Grčija že leta 1952 postala članica severnoatlantskega vojaškega zavezništva. Članstvo v NATO se ni izkazalo kot garant demokratičnih procesov. Da bi preprečevali komunistične politične družbene premike, so v mnogih »zahodnih« evropskih državah organizirali podtalne organizacije, ki so s polvojaškim ustrojem in različnimi, tudi terorističnimi akcijami bdele nad poskusi komunistične renesanse. Táko je imela tudi Grčija (Ganser, 2006, 339–357). Z vednostjo in očitno tudi izdatno državno pomočjo so te organizacije usmerjale svoje delovanje zlasti proti manjšinam, albanski v Epiru, makedonski v grški Makedoniji in Trakiji, pa tudi proti Turkom, Pomakom in Bolgarom v vzhodnih delih grške Trakije (Zupančič, 2015a, 102). Še večje težave z razvojem demokracije je imela Turčija, ki je tudi postala članica NATO, ne da bi dejansko izpolnjevala družbena in gospodarska merila. Toda njeno ozemlje in tudi vojaške kapacitete so bile nezanemarljive. Vendar sta se tudi zaradi članstva obe državi vendarle vrnili v okvire parlamentarnih večstrankarskih demokracij. Grčija je to storila leta 1975 in leta 1981 je vstopila v krog držav članic Evropske gospodarske skupnosti ter leta 1992 simultano postala tudi članica evropske dvanajsterice, ko se je z Maastrichtsko pogodbo Evropska gospodarska skupnost preoblikovala v Evropsko unijo: zvezo držav s političnim značajem in ambicijami preraščanja v naddržavno skupnost. Grčija je bila tako ustanovna članica EU, kar ji daje pomembno mesto v strukturi obeh asociacij, tako EU kot NATO.

Vključitev Grčije in Turčije v NATO ob prvi priložnosti je bila odraz strateškega zavarovanja južnega krila NATO ter ključna za obvladovanje in nadzor nemirnega vzhodnega Mediterana. Obenem naj bi delovanje v zvezi okrepilo gospodarstvo in demokratični ustroj ter preprečevalo morebitni zdrs obeh držav v sovjetsko interesno sfero. Grčija je ob zavezništvu okrepila zlasti svojo pomorsko moč, Turčija pa kopensko. Navkljub zavezništvu pa so bili odnosi med državami skoraj ves čas vse do danes napeti in nekajkrat na robu spopada.

Tak položaj je ostal do devetdesetih let 20. stoletja, katerega mejnik je razkroj socialističnega družbenega reda in konec blokovske razdelitve sveta. Od tu dalje se za Evropo šteje era integracij, poleg primarne – evropske gospodarske in politične tudi vojaško-varnostna. Toda medtem ko je EU nova politična asociacija in predstavlja na neki način politično-administrativno zaokroženje sorazmerno

podobnih držav v naddržavno skupnost, geografsko pa se večidel omejuje na celino, ima NATO precej drugačen značaj in pomen, čeprav so temeljne vrednote obeh povezav dokaj podobne. Zato je treba širjenje obeh jemati kot strateško zaokrožanje enotne Evrope, tudi če so kalkulacije posameznih članic do določenih članic obstajale (Ashton, 2023). Gre za države zahodne civilizacije.

Osvetlimo najprej vse tri velike prelomnice, da se lahko potem nemoteno posvetimo četrti (evrointegracijski), ki večinoma že nastopa v tretjem tisočletju, a korenini še kako močno v podlagah, ki so jih pripravile omenjene tri velike ločnice. S tem poudarjamo veliko zveznost med procesi, ki so oblikovali današnjo politično karto sveta (v tem primeru nas primarno zanima predvsem razvoj na Balkanu, a je treba zaradi vpetosti v svet videti tudi širše kontekste). Te ločnice bi po maniri poprepostenja politične zgodovine radi zajeli z glavnimi letnicami, a tako preprosto vendarle ne gre. Ločnice so trajale po nekaj let.

Prva velika ločnica je nastopila po koncu prve svetovne vojne. Dejanski prelom se je začel že predzadnje leto tega svetovnega spopada, z dvema revolucijama v Rusiji. Poglavitna sprememba tega časa je bila uveljavitev nacionalne, pa tudi nacionalistične paradigme v Evropi. Poglavitna sila, ki so ji na pariški mirovni konferenci priznali družbeno in politično relevanco, je bila kategorija naroda. Etnično načelo je kot načelo prevladovalo v razmejitvenih procesih, pri katerih so večkrat uporabili tudi institut plebiscita; ljudskega odločanja o bodoči teritorialni pripadnosti. Pričakovati je bilo, da je bila ključna preferenca ljudi na teh glasovanjih orientirana glede na njihovo etnično pripadnost. Vendar so bili razmejitveni procesi pospremljeni tudi z drugimi kriteriji, zlasti zgodovinskimi in pravnimi, nezanemarljivo vlogo pa so imele tudi širše geopolitične koristnostne aspiracije. Načelo samoodločbe narodov, ki so ga izpostavljali kot ključno premiso, v praksi ni imelo vedno odločujoče vloge (Lipušček, 2003, 63–65). V ozadju diplomatskih odločitev izpred več kot stoletja lahko pozoren bralec vsaj zasluti orise geopolitičnega razmišljanja. Pomembno je bilo, katere in kakšne so države evropskega dela *rimlanda* in s kom so v povezavi.

Na Pariški mirovni konferenci je bil ključen že sam zunanjepolitični nastop ZDA, ki so dotlej (nekako do preloma stoletja) delovale predvsem kot ameriška kontinentalna sila, sodelovanje v svetovni vojni in priložnost soodločevalca za diplomatsko mizo po njej pa sta jih postavila v položaj svetovne sile. A tedaj se je še pisal čas *pax brittanica* in ameriška era še ni nastopila. Pariška mirovna konferenca je potrdila nekatere stare meje in obenem dovolila teritorialne spremembe tudi na Balkanu. Uveljavili sta se tudi dve državi, ki sta močno spremenili regionalna geopolitična razmerja: Romunija in Jugoslavija. Romunija se je s pridružitvijo nekdanjih posesti Avstro-Ogrske (zahodno od Karpatov) in vključitvijo prej ruske Besarabije povečala za polovico. Srbija je s pridružitvijo Črne gore in območij nekdanje Avstro-Ogrske, naseljenih s Slovenci, Hrvati in Srbi, (ki je za

kratek čas postala Država Srbov, Hrvatov in Slovencev) postala Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev in pozneje Kraljevina Jugoslavija. Obe državi sta bili etnično zelo heterogeni in sta imeli zaradi sestavljenosti iz različnih predhodnih delov tudi vrsto integracijskih težav. Nekaj severneje sta nastali tudi Čehoslovaška in Poljska. Na drugi strani je bila Ogrska, dotlej v položaju subdržave v Habsburški monarhiji in regionalno močna pretendentka, kontinentalizirana, zmanjšana in omejena le na Panonsko nižino. S tem je političnim arhitektom Pariškega miru uspel veliki met: ključno konkurentko Nemčijo, pred vojno nesporno industrijsko in vojaško evropsko velesilo, sta ozemeljsko zmanjšali, ji odvzeli kolonije v Afriki in Oceaniji in s kreiranjem pasu novih držav v Srednji Evropi kratkoročno onemogočili širjenje v smeri, ki ga je nemška geopolitika projektirala kot bodoči nemški »Lebensraum«.[135] Vmesni prostor med nekdanjim Ruskim carstvom (ki se je teritorialno zmanjšalo in postalo izolirana socialistična država s povsem novim tipom ureditve) in Nemčijo (ki je prenehala biti cesarstvo), ki ga je prej zasedala Habsburška monarhija, je postal prostor šestih novih nacionalnih držav: Poljske, Čehoslovaške, Madžarske, Avstrije, Jugoslavije in Romunije; pri tem so zajeli tudi nekatere teritorije Nemčije in Rusije. Nekaj je pridobila tudi Italija, prav tako pretendentka za osvajanje Balkana, posebej vzhodne obale Jadrana in grških otočij Rodosa in Dodekaneza (Burgwyn, 2009, 15–22). Večina teh držav (razen Avstrije in Madžarske) je postala del nove politične realnosti – vmesne Evrope. Po zavezništvu je bila to mala antanta, po vsebini so bile večidel večetnične ali pa vsaj s številčnimi manjšinami naseljene države. Tretja velika sprememba je bilo izginevanje monarhičnih ureditev kot prevladujočih pred vojno. Evropa je imela značilno konturo kraljevin na zahodu in severu (razen Francije), republike in monarhije v sredini ter socialistično Sovjetsko zvezo na vzhodu. Že med obema vojnama so se namesto monarhij vrinjale na politično sceno vojaške in ideološke diktature, od Portugalske in Španije, pa Italije (De Boca, 2007) in Nemčije z nacizmom do Atatürkove Turčije že na maloazijskem kopnu. Jugoslavija, Čehoslovaška, Poljska, Madžarska, Romunija, Bolgarija in Grčija so imele vsaj nekaj let avtoritarno družbeno ureditev. Torej Balkan v celoti!

Druga velika prelomnica je bila druga svetovna vojna, ki sta jo sprožila kontekstualna zaveznika nacistični Tretji rajh in socialistična Sovjetska zveza z napadom na Poljsko septembra 1939. To dejanje je imelo nekaj predhodnic: Nemčija je prej s soglasjem evropskih sil vključila Avstrijo in del Češke, Sovjetska zveza pa je po precej klavrni vojaški ekspediciji v zimski vojni 1939–1940 pridobila ozemlja Finske in nekaj pozneje s pritiski tudi vzhodne dele Romunije (Besarabijo). Nemčija in Sovjetska zveza sta bili sicer nasprotnici v državljanski vojni v Španiji,

135 Lebensraum (življenjski prostor) je izraz iz nemške klasične geopolitike in označuje območje, ki naj ga država osvoji ali obvladuje, da bi lahko tam izkoriščala resurse tega območja. Za Nemčijo je bil »Lebensraum« v Vzhodni Evropi.

kar pa ju ni oviralo pri sklepanju zavezništva zaradi delitve vmesne države – Poljske. Začetni mejnik druge svetovne vojne je bila razdelitev Poljske, s čimer sta se dejansko realizirali dve nasprotujoči si geopolitiki, obe kontinentalno usmerjeni: nemška in ruska (sovjetska). Nemčija (Tretji Rajh) je iskala na vzhodnoevropskih nižinah svoj »življenjski prostor«, Sovjetska zveza pa je z osvojitvijo poljskih ravnic potisnila mejo proti zahodu primarno iz vojaško-varnostnih motivov (Marshall, 2019). Razdelitev Poljske je bila le uvod v nadaljevanje uresničevanja istih ciljev. Nemčija je dobro leto in pol po začetku druge svetovne vojne napadla Sovjetsko zvezo (Rapoša, 1981).

Do delitev je prišlo tudi na Balkanu z napadom na Jugoslavijo in Grčijo, pri čemer so sodelovale tudi Italija, Madžarska in Bolgarija. Začasno je Balkan postal politično zelo raznolik in razdrobljen: balkanizacija (politično-teritorialno drobljenje) je drugič v zgodovini tega prostora postala realnost. Po vojni se je povsod na Balkanu razen v Grčiji uveljavil socialistični družbeni red pod močnim sovjetskim vplivom. Sovjetski zvezi se je uprla Jugoslavija, kar je bistveno modificiralo geopolitično konturo tega prostora in Sovjetski zvezi preprečilo neposreden dostop do Sredozemlja. Drugo dejanje enakega pomena je bila ameriška pomoč grškim demokratičnim silam proti grškim komunistom (s podobnimi pristopi je vplivala tudi na razmere v Italiji) (Garton Ash, 2006). Najpomembnejši dosežek druge svetovne vojne je bil najprej poraz nacizma in fašizma, nato pa v nadaljevanju oblikovanje nove geopolitične strukture sveta: globalne polarizacije na dva ideološka pola, kapitalizem in socializem. Sovjetska zveza je v večinoma vojaško osvojenih državah Srednje Evrope uveljavila socialistično družbeno ureditev. Odklon Jugoslavije od koncepta sovjetskega socializma je bil tisti čas geopolitično gledano smelo dejanje in tudi edino, ki je v skoraj polstoletni dominaciji sovjetskega pritiska uspelo v kateri koli državi socialističnega ustroja. Grozila je intervencija, ki pa je pozneje ni bilo. Leta 1953 je Sovjetska zveza intervenirala v Vzhodni Nemčiji in kmalu je nastal Berlinski zid. Zahodni Berlin pod angloameriško vojaško upravo je postal izolirana eksklava. Nemčijo so restavrirali kot državo v spremenjenih mejah leta 1949, a pod zavezniškim nadzorom; leta 1955 je postala formalno neodvisna. Dve leti pozneje (1957) se je v zahodnonemške državne okvire reintegriralo tudi prej vojaško nadzorovano Posarje. Zahodna Nemčija je po gospodarski obnovi dokaj hitro obnovila industrijske kapacitete in postala eden od temeljev »zahodnega« sveta.

Da bi zavarovali svoje strateške interese, so aprila leta 1949 v Washingtonu sklenili novo obliko – vojaško zvezo NATO (angl. North Atlantic Treaty Organization), v katero se je ob podpisu vključilo dvanajst držav: ZDA, Kanada, Velika Britanija, Belgija, Nizozemska, Luksemburg, Francija, Portugalska, Italija, Danska, Norveška in Islandija. Leta 1952 sta se pridružili Grčija in Turčija, nesporno zaradi strateškega pomena njunih ozemelj. Geopolitično gledano je to ob jugoslovanskem informbirojevskem ekskurzu predstavljalo celinsko zamejitev pomorskih

aspiracij Sovjetske zveze, ki je svojo floto lahko sicer povsem svobodno vlekla čez Bosporsko ožino in Dardanele, nato pa še čez grške arhipelaške vode; skratka dokaj dolgo po določenem in nadzorovanem koridorju. To velja za mir, v morebitnih vojnah pa lahko postaneta ožini neprehodni.

Kot odgovor na vzpostavitev in širjenje NATO, vendar pa tudi interesa po vojaškem nadzoru držav z vzpostavljenim socializmom, je leta 1955 (torej še istega leta, kot je restavrirana Zvezna republika Nemčija postala petnajsta članica NATO) v Varšavi sklenila multilateralno zavezništvo socialističnih držav Sovjetske zveze, Poljske, Češkoslovaške, Madžarske, Romunije, Bolgarije in Albanije. Pozneje so vključili tudi Vzhodno Nemčijo. Uradno je bil to blok držav po načelu solidarnosti, ker je Sovjetska zveza imela že prej sklenjene bilateralne sporazume (ki jih je seveda gladko vsilila) z vsemi socialističnimi državami v Evropi, razen z Jugoslavijo, in ti sporazumi so obsegali tudi vojaške klavzule (Evans, 1998, 569). Varšavski sporazum (pakt) je postal blok in po tem se je prepoznaval na mednarodni sceni vse do naslednje velike ločnice. Zadeva je zanimiva že zaradi tega, ker je bil ta blok prej oblika olajšanega intervencionizma kakor pa realno izkazovanje vojaške pomoči in solidarnosti. Če izpustimo vojaški pritisk ob Kominformu leta 1948 na Jugoslavijo, je bila prva intervencija Sovjetske zvezeizvedena leta 1953, ko je sovjetska Rdeča armada krotila množične nemire v Nemčiji (seveda s tankovskimi ekspedicijami po mestih), leta 1955 je bila pripravljena na intervencijo na Poljskem in se je država s sporazumom za las izognila državljanski vojni, naslednje leto (1956) pa je po sovjetski vojaški intervenciji prišlo do kratkotrajne državljanske vojne na Madžarskem. Pozneje sta sledili še dve: leta 1968 z vojaško zasedbo Češkoslovaške in leta 1970 s stopnjevanjem pritiskov na Poljskem (Rapoša, 1981, 404–410), in le malo je manjkalo, da ni doživela sovjetske intervencije Poljska še drugič, in sicer leta 1980 (Stevanović, 1980).

Balkan se je z izjemo omenjenih vojaških pritiskov na Jugoslavijo od leta 1948 do 1949 ob informbirojevskem sporu izognil sovjetskim vojaškim posegom. Hkrati pa je bil za Sovjetsko zvezo izjemno nevralgična strateška cona, v kateri je socialistična velesila doživljala predvsem poraze. Odločilno je bilo storjeno med letoma 1948 in 1952, ko je Jugoslavija učinkovito parirala sovjetski socialistični doktrini, dejansko pa blokirala Sovjetsko zvezo od njenih neposrednih pomorskih ambicij. Vmesna Evropa, konstituirana z malo antanto v času med obema vojnama, je še vedno delovala kot učinkovit sistem zapiranja Rusije / Sovjetske zveze. Boj med *rimlandom* in *hartlandom*[136] je šel torej še dalje v korist prvega, le da so tega

136 Rimland in Hartland sta izraza iz teorije N. Spykmana, ki pojasnjujeta vlogo ozemelj glede na lego in lastnosti. *Rimland* (obrobje) je oznaka za široko območje na svetu, ki ga sestavljajo države pomorske moči in možnosti, da to postanejo, ter njihovo zaledje. K temu spada večina Evrope, Mala Azija, Bližnji in Srednji vzhod, Indija, Indokina in Kitajska. Spykman jih je štel za najpomembnejši del sveta. Nasprotno je *hartland* (osrčje) celinsko območje z omejitvami pri koriščenju svetovnega morja. Avtor tega izraza pa je MacKinder (teorija t.i. svetovnega pristopa) in ga je Spykman le uporabil in priredil. Obsega predvsem Rusijo in Vzhodno Evropo (Parker, 1997).

sedaj namesto Velike Britanije vodile predvsem ZDA. Te so paralizirale socialistične poskuse v Grčiji, potem pa njo in Turčijo leta 1952 vključile v zavezništvo NATO. Ostala je Albanija, manjša gorata in nerazvita država, projekcija nemške protisrbske celinske zamejitve pri ambicijah nemške geopolitike *Drang nach Osten.*[137] Albanijo je ob koncu druge svetovne vojne tudi zajelo (z jugoslovansko pomočjo) partizansko gibanje in potem oblikovanje socialistične družbene ureditve po sovjetskem zgledu. Albanija je postala tudi članica Varšavskega pakta. Na sovjetsko nesrečo je Albanija, dotlej zvesta zaveznica Sovjetske zveze, leta 1961 močno omejila stike in jih 1967 praktično prekinila ter se naslonila le na Kitajsko, leta 1976 pa je opustila tudi stike s Kitajsko in se povsem izolirala. Balkan je tako dobil prvo povsem neintegrirano in dejansko izolirano državo. Druga je sledila nekaj pozneje. Romunija je leta po drugi svetovni vojni gojila zvesto kopijo sovjetskega socializma, a ne prav dolgo. Kmalu po letu 1960 se je z umikom sovjetskih zasedbenih čet od Sovjetske zveze distancirala, po nastopu Ceausescujevega režima pa izstopila iz vojaških in ekonomskih povezav ter postala druga izolirana država Balkana (Der Fischer Weltalmanach. Staatenlexikon, 2006). Zadnji dve desetletji socializma je Sovjetska zveza lahko računala le na Bolgarijo, od katere pa je bila teritorialno zamejena z jugoslovanskim in romunskim ozemljem.

Tretja velika geopolitična prelomnica je sledila v letih od 1989 do nekako 1992 ter jo označuje razkroj socializma in konec globalne blokovske polarizacije. Leta 1989 so se v državah s socialistično družbeno ureditvijo gospodarske razmere kritično poslabševale do mere, da je sledil kolaps. Kriza socializma je bila sicer dalj časa navzoča in je realno opozarjala na eksistenčne težave ljudi (Sebestyen, 2009), a je zaradi vojaške moči deloval kot trden družbeni sistem. Velik del k prepričevanju javnosti o trajnosti in perspektivnosti socialističnega družbenega reda je prispevala propaganda, ki so ji v socialističnem svetu brezkompromisno verjeli (prim. Stanič, 1997), drugje pa jo povezovali z dejstvom, da socialistični ustroj doslej sploh ni nikjer ekonomsko zares uspel in torej lahko zaradi navajenosti na ekonomske primanjkljaje kot sistem preživi (Mazower, 2002, 353–370), zato propada komunističnega sistema niso uspeli predvideti ne akademiki ne politiki. Bil je strateško presenečenje. Razvoj je bil dramatičen po malem povsod v državah s socialističnim ustrojem, a so se nanj družbene elite različno odzvale. Jugoslavija je končala v seriji vojn, podobno, vendar občutno manj tudi Sovjetska zveza. Nastajale so nove države, ki so iskale svoje mesto v okvirih evrointegracijskih procesov, pričakujoč različne oblike

137 Drang nach Osten (nem. Pohod proti vzhodu) je izraz v v nemški klasični geopolitiki, ki označuje geografsko smer nemških geopolitičnih interesov. Pomenil je, da mora Nemčija osvojiti vzhodnoevropske ravnine, ker so tam na razpolago življenjsko pomembni resursi. Vseboval je tudi jugovzhodno različico, ki je usmerjala nemško politiko predvsem na Balkan z enakimi motivi, a drugačnimi sredstvi.

ekonomske pomoči in varno okolje. Na splošno je bila vizija vključevanja v EU v večini okolij pozitivna, a tudi nekritična in močno emotivno obarvana ter zato skoraj nujno naivna.[138]

Širjenje EU lahko postavimo kot del tretje velike ločnice v 20. stoletju, vendar pa je na Balkanu dosegla svojo kulminacijo v prvi dekadi tretjega tisočletja. Pomembne, a ne tako eminentne dogodke pa je postavil razvoj političnih dogodkov predvsem s krizo v nekdanji jugoslovanski federaciji. Zaradi poteka krize in tudi delovanja EU, NATO in drugih mednarodnih dejavnikov je oblikoval nekatere vmesne oblike političnega upravljanja, ki otežujejo ali pa sploh onemogočajo evroatlantsko integracijo. Enako velja tudi za odnose med državami.

Edina država naslednica Jugoslavije in tudi na Balkanu obče, ki je izpolnila tako politična kakor gospodarska merila evroatlantskih povezav, je država, ki je v ta kontekst ne uvrščamo in jo tudi koncepcija interimskega pojma Zahodni Balkan izključuje. To je Slovenija. Po zmagi v desetdnevni vojni poleti 1991 je hitro zajela tok pridruževanja in dosegla EU v velikem širitvenem valu leta 2004 in istega leta je postala tudi članica NATO, leta 2007 pa je postala del schengenske pogodbe in del evroobmočja. Drugod je bil razvoj drugačen, breme preteklosti težje in tudi pripravljenost političnih garnitur na integracijo v splošnem manjša.

Državljanske vojne v Bosni in Hercegovini ter na Hrvaškem so te države vsaj do leta 1995 odmikale od možnosti razmišljanja o EU-prihodnosti. Deli ozemelj na Hrvaškem so od leta 1992 do 1995 eksistirali kot marionetna paradržava (SAO Krajina), katere eksistenca in tudi smisel sta se oblikovala v Beogradu veliko bolj kot v Kninu ali Pakracu (Pirjevec, 2001). Srbske krajine so bile odvisne od pomoči iz Srbije. Hrvaška je lahko pričela računati na evropsko povezovanje šele po letu 1997, ko je z mirno reintegracijo dosegla celovitost državnega teritorija in ureditev odnosov v mednarodni skupnosti (Tanner, 1997, 180–188). Pomembno vlogo ima tudi dejstvo, da je Hrvaška večino teritorija vrnila v svoje okvire sama z vojaško močjo (Zupančič, 2015a, 172). Poznejši razvoj Hrvaške je peljal v smer integracije. Leta 2009 je (skupaj z Albanijo) postala članica NATO, štiri leta pozneje (2013) pa je po uspešno izpeljanih predpristopnih pogajanjih (nekaj ovir ji je postavljala le Slovenija zaradi morske meje) postala tudi članica EU. Vendar je bila ob pristopu mera evroskepticizma že precej večja, kot se je to javljalo pri predhodno vključujočih se državah. Razloge gre iskati v že izkazanih zgrešenih evropskih politikah (prim. Craig, Elliot, 2012, 17) in tudi specifikah iz novejše hrvaške nacionalne zgodovine. Država je ob vstopanju v obe asociaciji izpolnjevala pristopne pogoje. Leta 2023 je Hrvaška postala tudi del schengenskega območja in evroobmočja.

138 To velja sicer tudi za znanstveno sfero, ki se je na konferencah na primer politične geografije in sorodnih panog srečevala z vizijo širjenja EU. To so razumeli kot skoraj brezpogojno nujo in obenem najboljšo priložnost. Kritike so bile redke in redno pospremljane z oznako evroskepticizma.

V Bosni in Hercegovini je bil položaj zelo drugačen, ker je bila vojna totalna in nepregledna na celem teritoriju. Meje spopadov so se hitro premikale. Nobeden izmed številnih (takih pobud je bilo več kot 30!) ponujenih mirovnih konceptov in predlogov povojne ureditve ni bil zares sprejet (podpisali so mnoge, a so imeli kratko dobo trajanja). BiH je ob tem doživela destrukcijo in veliko žrtev (Burg, Shoup, 2000). Tudi etnična distribucija je dosegla povsem nove oblike z regionalno etnično koncentracijo. Čeprav so se že med vojno 1992–1995 javljale ideje o vključitvi BiH v EU, je bila takšna opcija iluzorna. Daytonski sporazum s predhodnimi omejenimi vojaškimi operacijami sil NATO (1995) je bil preludij v politični zaključek bosanske državljanske vojne. Določili so unikaten model politične ureditve z dvema entitetama, zveznim distriktom in v eni od entitet kantonalno ureditvijo. Kantoni imajo visoko stopnjo avtonomije. Bistvena je bila tudi določitev vojaškega nadzora z močnim kontingentom, ki se je v naslednjih letih hitro zmanjševal, ter evropskega nadzora v obliki Urada visokega predstavnika (OHR). Začasna rešitev ima sedaj za seboj že četrtstoletno zgodovino. Formalno gledano ima Bosna in Hercegovina okrnjeno suverenost, ker obstajata tako (simboličen) vojaški nadzor kot politično tutorstvo (OHR), ki naj bi po zgodnjih zamislih vodila BiH k članstvu v EU, a sta realno njena formalna ovira. Druga ovira na evropski integracijski poti je nizka stopnja zaupanja v EU v eni od entitet: Republiki Srbski. Še manj je naklonjenosti do vstopanja v transatlantsko zavezništvo, že zaradi tega, ker je bila srbska stran pred četrt stoletja neposredni nasprotnik intervencije NATO in tudi zaradi tesne povezanosti bosanskih Srbov s Srbijo. Pospeševanje evrointegracijskih ali evroatlantskih ambicij lahko državo vodi v razdelitev.

Še manj evroatlantskih impulzov je v Srbiji. Razlogi leže v politični zgodovini Srbije na njeni poti ob dezintegraciji Jugoslavije in nato vsaj naslednjih 20 let, če ne več. Srbskim političnim elitam je predstavljala že možnost temeljitejše preureditve jugoslovanske federacije v kriznih osemdesetih letih prevelik izziv. Že samo dejstvo, da je jugoslovansko vodstvo ob zelo očitni dezintegraciji države pomislilo na sovjetsko in pozneje na rusko vojaško pomoč (Vukšić, 2007), a ni dobilo političnega soglasja ter podpore (Hofbauer, 2008), postavlja ključno premiso k orientaciji srbske zunanje politike, v kateri je evropska smer marginalna. Računali so najprej na Sovjetsko zvezo (in sprva tudi na socializem kot družbeno ureditev) in potem na Rusijo, a so nato dobili le NATO. Ruska politična navzočnost je v regiji kopnela in doživela dokončen odhod z epizodo na Kosovu. Nezadostne vojaške sile, del kontingenta za zavarovanje prištinskega letališča se je moral posloviti (Pirjevec, 2001), nadomestile so jih albanske in pozneje mednarodne intervencijske sile v okviru akcije NATO. Zvezna republika Jugoslavija je tedaj (1998 in 1999) kljubovala in brez kakršne koli zunanje podpore pristala ob diktatu ter nato v vojni. Omejen vojaški poseg večinoma le letalskih sil (omejeni posegi na kopnem na Kosovu se v večini poročil ignorirajo, a so bili, in niti ne majhni!) leta

1999 ni bil posebej imanentna predstava vojaške moči NATO, a je Srbija končala s precejšnjo destrukcijo proizvodne in prometne infrastrukture, kar je vodstvo (ki so ga z intervencijo nameravali posredno odstraniti) Zvezne republike Jugoslavije prisililo v diktat začasne odpovedi nadzora na Kosovu. Policija in vojska sta se morali umakniti, Kosovo je dobilo vojaški nadzor ZN z večinoma sodelujočimi silami vojsk NATO, pozneje pa civilno upravo EULEX, s poslanstvom o morebitni evropski prihodnosti te nekdanje pokrajine, sedaj neodvisne države. ZRJ se je leta 2003 preimenovala v Srbijo in Črno goro. Črna gora je leta 2006 restavrirala svojo državnost iz leta 1918 in se osamosvojila, kar ji je odprlo poti tudi v obe zahodni asociaciji. Hitro je uvedla evro kot svojo valuto (enako tudi Kosovo). Leta 2008 se je osamosvojilo tudi Kosovo pod močno ameriško asistenco na eni in precej številnim nasprotovanjem tudi med članicami EU in NATO. Koncept multietničnega Kosova ima velike težave v praksi, prepoved združevanja z Albanijo pa je provizorična in načelna; realno integracija poteka in nekdanja srbska avtonomna pokrajina je na Srbijo vezana sedaj le še prek srbskih etničnih enklav, posebej tiste na severu. V srbski zunanji politiki ostaja Kosovo srbski teritorij in dokumenti Republike Kosovo niso priznani. Gospodarsko je vezano čedalje bolj na Albanijo, s katero pa se politično ne sme povezati (združiti). Možnosti po vključitvi Kosova v EU so zato zelo borne.

Z rastočo močjo Putinove Rusije, temelječo na krepitvi vojaških kapacitet, ter povečevanjem odvisnosti evropskih držav od ruskih energentov je nekoliko zrasla tudi srbska ambicija po reintegraciji Kosova. Navezovanje na Rusijo je po ruski integraciji ukrajinskega Krima postavilo Srbijo v položaj oponentke evropski politiki. Podpora evropski vključitvi je v Srbiji sorazmerno nizka in v ravneh političnih razprav se ustvarja vtis, da integracija bolj zanima EU kot pa Srbijo samo. Na vključevanje Srbije v NATO sploh ne gre misliti zaradi vojaškega konflikta v bližnji preteklosti (intervencija 1999), ki je prinesel vojaške in še bolj civilne žrtve, materialno destrukcijo, vojaški umik in politični poraz ter na koncu – s podporo osamosvojitvi Kosova – tudi teritorialno izgubo. Velika ovira (pravzaprav nepremostljiva) je namreč status Kosova. Srbija njegovi državnosti nasprotuje in dejstvo, da ima država po 15 letih mednarodno priznanje le približno polovice držav članic ZN, niti najmanj ne govori v prid kosovski evropski perspektivi.

Na drugi strani je albanski etnos doživel nekaj političnih spodbud, kar formalno ne pomeni zelo veliko, neformalno pa morda stimulira velikoalbanski nacionalizem mnogo bolj, kot so si to predstavljali politični apologeti kosovske neodvisnosti. Vojaška akcija NATO proti ZRJ je bila sicer pretežno zračna (mnogi trdijo, da le zračna, a to ne drži), kopenska pa je postala nekaj pozneje, ko so se na ozemlje, s katerega so se morale umakniti srbske vojaške in policijske sile, namestile varnostne sile za humanitarno zavarovanje. Večinoma so jih sestavljale sile držav članic NATO in vseh pet operacijskih con upravljajo vojske držav članic NATO.

Najbolj prepričljiva je umestitev velike vojaške baze Bondsteel na jugovzhodu Kosova. Albanski etnos je dobil politično razumevanje tudi ob albanski vstaji v Zahodni Makedoniji leta 2001. Makedonske sile so vstajnike vojaško porazile, vsiljeni mir z Ohridskim sporazumom pa je uvedel unikatno rešitev – določilo, da morajo v strukturi makedonskih oblasti tretjinsko sodelovati etnični Albanci (Pirjevec, 2001, 805–816). Podpora osamosvojitvi Kosova leta 2008 je bila posebna epizoda, ki je dvignila proameriško evforijo, ki se je z nadaljnjo podporo vsaj ohranjala, če že ne krepila. Leta 2009 je Albanija postala članica NATO, prav tako kot sicer mnogo bolje pripravljena Hrvaška. Albanija ni tedaj izpolnjevala nobenega od formalnih pogojev,endar je pretehtala sodba, da je integracija proces, ki lažje poteka od znotraj kot od zunaj, poleg tega je bilo spričo rastoče moči in vpliva Rusije mogoče taktično računati, da je bolje zavarovati južnojadranski obalni lok s članico kot pa le z zaveznico.

Bistven in strateško izjemno pomemben pa je premik z vključitvijo Črne gore v NATO leta 2017. Črna gora je obnovila svojo državnost z ločitvijo od Srbije in Črne gore leta 2006, kar je bilo izglasovano na plebiscitu. Odločitev je polarizirala prebivalstvo, ker se je v etničnih statistikah poslej okrepil delež Srbov, ki so samostojnosti Črne gore oponirali. Črna gora je izvedla nekaj reform, vendar je od minimalnih normativov pravne ureditve in delovanja institucij, skladnih z normami držav EU še oddaljena. Vstop v vojaško zvezo pa je imel podobne motive kot pri Albaniji. Vojaško je črnogorski prispevek k moči NATO zanemarljiv, geopolitično pa je izjemen. Z vključitvijo Hrvaške, Črne gore in Albanije (Grčija je se je pridružila že več kot pol stoletja prej) je namreč teritorialno sklenjen obroč ob vzhodni jadranski obali, s čimer je ruska zaveznica Srbija kontinentalizirana in odmaknjena od možnosti koriščenja pomorskih sil. Dodatek k temu je sledil leta 2020, ko se je v zavezništvo vključila še Severna Makedonija. Pri tem upoštevamo, da je po letu 2014 (ukrajinski krizi in vključitvi Krima v ruske administrativne okvire), nastala situacija okrepljene ruske moči v Vzhodni Evropi ter so oživele ambicije tudi po strateškem zavezništvu Rusije na Balkanu. Krepitev NATO s teritorialnim širjenjem je Rusija tolmačila kot določeno strateško grožnjo v prej nevtralnem ali pa celo ruskem vplivnem območju (Zupančič, 2021, 335–338). Situacija se je dramatično spremenila po agresiji Rusije na Ukrajino leta 2022. Srbija je ostala osamljena in v določenem pat položaju.

Vključevanje Severne Makedonije v EU in NATO ima kar nekaj posebnosti. Gre za celinsko zaprto državo, ki je populacijsko in ozemeljsko najmanjša in obenem najmlajša med vsemi sosedami v regiji (izvzemši Kosovo), dobrih odnosov pa nima z nobeno. Albance doživlja kot etnično-kulturno grožnjo, Bolgarija oponira samostojni makedonski narodni identiteti, Grčija pa zavrača rabo imena Makedonija, ker naj bi bila to izvorno (zgodovinsko) grška pokrajina (in tudi je, ena od njih). Grčija je ovirala Makedonijo najprej do mere, da se je formalno morala imenovati Nekdanja jugoslovanska republika Makedonija (angl. FYROM).

Imenska vojna, kakor so dogajanje oziroma odnose med Makedonijo (oziroma FYROM) in Grčijo imenovali, je dosegla svoj kompromis leta 2019 z imenovanjem Severna Makedonija. Grčija je odstopila od nadaljnjega nasprotovanja integracijskim načrtom svoje severne sosede. Severna Makedonija je najavila vključevanje v EU in leta 2020 postala članica NATO. Tudi pri tej vključitvi so prvenstveno delovali motivi NATO za članstvo Severne Makedonije zaradi pomena ozemlja, in ne zaradi dvigovanja vojaške moči. Za Severno Makedonijo je obremenjujoč Ohridski sporazum (2001), ki določa tretjinsko participacijo Albancev pri oblasti po etničnem ključu, in ne volilnem rezultatu, kar je unikatno v Evropi.

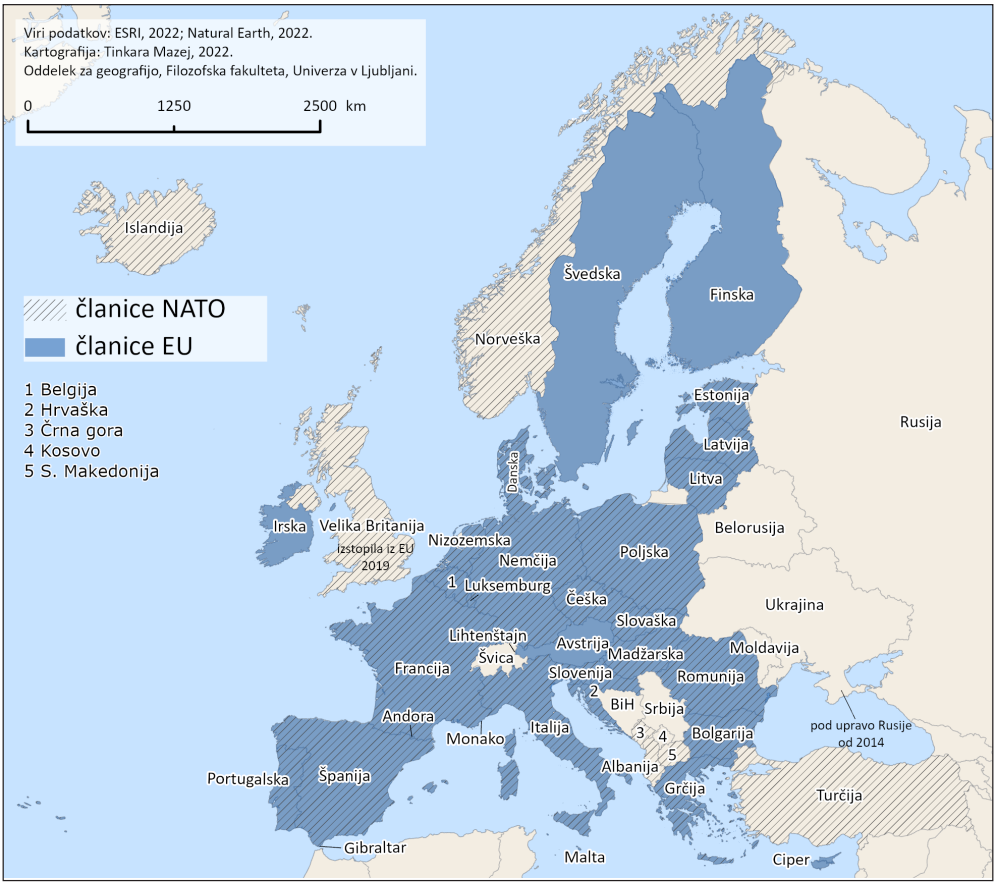
Grčija ima zanimivo zgodovino vlog v integracijskih procesih tudi v primeru Cipra. Ob pripravah na veliko (zdaleč največjo) širitev EU leta 2004, ko se je EU iz petnajsterice povečala na petindvajseterico, je Grčija kategorično pogojevala vstop tudi Cipra v EU. Ciprski problem je poseben zaradi njegove novejše politične zgodovine in državljanske vojne v letih 1964 in 1974–1975 ter dejstva, da mir na tem levantskem otoku zagotavljajo mirovne sile ZN. Severni del otoka je po turški vojaški intervenciji razglasil neodvisnost in to paradržavo (Turško republiko Severni Ciper) je priznala samo Turčija. Turčija je kolonizirala precej anatolskih Turkov, da bi dosegala etnično ravnotežje. Dejansko sta paradržava in preostanek – večji del Cipra povsem ločena in skoraj brez medsebojne komunikacije. Vseeno je Ciper, ne da bi izpolnil pristopne pogoje in pogodbe, po pogojevanju Grčije postal član EU leta 2004. V NATO ni vključen prav zaradi teh težav. Dodatno specifiko mu dajeta dve manjši ločeni vojaški bazi, ki pripadata Združenemu kraljestvu. To je še dediščina angleških kolonialnih posesti (Papin, Tertrais, 2022, 103). Vmesno cono med priznanim južnim in nepriznanim severnim delom (Turško republiko Severni Ciper) varujejo mednarodne sile ZN (Der Fischer Weltalmanach. Staatenlexikon, 2006, 428).

Romunija in Bolgarija sta po gospodarskem kolapsu ob koncu njune socialistične ere iskali mesto v EU skorajda zaradi preživetvenih razlogov in sta takoj, ko je bilo mogoče, pričeli svoj pogajalski proces. Romunija je bila pri tem smelejša zaradi pripravljenosti političnih elit, medtem ko je bila evrointegracijska usmeritev Bolgarije najprej stvar bolgarskega notranjepolitičnega prizorišča. Državi pa sta postali članici NATO prej kot članici EU – kar je sicer značilno za vse države Balkanskega polotoka. Državi bi s težavo lahko razglasili kot pripravljeni in harmonizirani za družbo razvitih demokracij, stabilne tržne ekonomije in izgrajenosti prava ter delovanja institucij. Tudi tu je bila ključna vloga premise širjenja NATO na vzhod, v nekdanjo sovjetsko (rusko) vplivno območje z zagotavljanjem strateškega nadzora za NATO. Vendar je skoraj v enaki meri bil to tudi primarni politični interes obeh držav po vključevanju v varnostno shemo čezatlantskega zavezništva in na neki način garant, da lahko državi sploh realno računata na ekonomske koristi integracije v EU. V enaki meri se je to izkazovalo tudi pri vključitvi treh baltiških držav (Estonije, Latvije in Litve) v NATO – kar se je zgodilo leta 2004.

Moldavija je država z jezikovno enakostjo romunščini in nekaj drugačno politično zgodovino zaradi vključenosti v Rusko carstvo in po drugi svetovni vojni v Sovjetsko zvezo, kar je tudi dalo možnosti za oblikovanje in razvoj moldavske etnične pripadnosti in državnosti. Moldavija se je ob osamosvajanju ob sinhrono potekajoči dezintegraciji Sovjetske zveze soočila z dvema notranjima težavama: vstajo v Pridnestrski moldavski republiki (Transnistriji) ter Gagauziji. Obe etnično motivirani vstaji, ki sta sprožili omejeno državljansko vojno, sta imeli tudi rusko podporo in jo imata – posebej velja to za Transnistrijo – še vedno. To ter bojazen pred morebitno ponovno rusko invazijo je pripomoglo, da je integracija Moldavije in Romunije ostala le utopična ideja (Zupančič, 2021). Iz enakih razlogov se je Moldavija orientirala k Skupnosti neodvisnih držav in Rusiji kot najpomembnejšemu gospodarskemu partnerju. Ruska agresija na Ukrajino je stanje spremenila in EU postaja perspektiva ali celo strateška nuja za eno najrevnejših držav Evrope. Problem obstoja in delovanja Transnistrije, ruskega satelita in praktično od vseh pozabljene paradržave je sedaj še večji.

Stanje integracij v EU in NATO je na Balkanu sedaj naslednje: člani EU so postali Hrvaška, Romunija, Bolgarija in Ciper, članice NATO pa poleg Hrvaške, Romunije in Bolgarije še Črna gora, Albanija in Severna Makedonija. Grčija je članica NATO od leta 1952 dalje, članica EGS pa od 1986 dalje (in od 1992 EU). Neintegrirani del Balkana so sedaj še Bosna in Hercegovina (ki je zaprosila za članstvo v NATO), Srbija, Kosovo in Moldavija. Glede na to, da so vključevanje v obe asociaciji pogojevali predvsem politični motivi (kar dokazuje to, da je najprej prišla vojaška (NATO) vključitev in šele pozneje tudi EU), ni pričakovati, da bi bili nadaljnji koraki integracij kaj dosti drugačni. Drugačne pa so razmere na širši panevropski sceni. Leta 2019 je po *brexitu* EU zapustila ena njenih najmočnejših in starih članic, Velika Britanija. Tolmačenje, da je šlo pri tem za neke vrste ponesrečeno zgodbo in je *brexit* izvršen bolj slučajno, je v luči geopolitike (in o tem je dejansko pri integracijskih procesih ves čas govor) nesmisel. Združeno kraljestvo ima staro državniško tradicijo, mogočno ero *pax brittanice* vse 19. stoletje in še malo 20. stoletja zraven za popotnico in v svetovni politiki veliko zvez ter še več izkušenj. V geopolitiki so slučaji izjemno redki, *brexit* pa zanesljivo ne sodi mednje.

Drugi proces se je začel odvijati leta 2014 in našel sprva nekoliko presenetljivo široko epizodo z agresijo Rusije na Ukrajino. Za članstvo v EU sta zaprosili dotlej 200 let nevtralna Švedska in Finska. Finska ima z Rusijo dolgoletne izkušnje nevarnega sosedstva in je zato skozi desetletja razvila specifične odnose s svojo veliko vzhodno sosedo. Prilagodila pa je tudi koncept obrambe in strukturo, ki ta koncept podpira. Švedska in Finska sta vojaško zmogljivi državi, sicer pa članici EU od 1995 dalje. Za članstvo v EU (in tudi NATO) se poteguje tudi napadena Ukrajina ter prav tako Gruzija na Kavkazu.

Karta 20: Razširjenost EU in NATO

Balkan tako ostaja le na pol integriran evropski prostor, kar pa le potrjuje eno od njegovih dolgotrajnih lastnosti – perifernost. Premagati jo je mogoče, a ne enostavno, lahko in hitro. Zato je pričakovati, da bo evroatlantski integracijski proces na Balkanu dolgotrajen in zastoji niso nič posebnega. In niti ni nujno, da bi se v obe asociaciji vključile vse države. Polna vključitev vseh držav Balkanskega polotoka pa nikakor ne bo rešila notranjih težav, niti ne nujno doslej slabih medsebojnih odnosov. Zaradi politično-diplomatske dediščine, ki so jo vnesli sporazumi po konfliktih na Balkanu, bi EU pridobila vrsto izjem v statusu in delovanju držav. Posebnostim se skuša EU izogibati.

8.7 Balkan med EU, Rusijo in Turčijo

Balkanski polotok se postopoma vključuje v evropske povezave, a je proces počasen in tudi negotov. Odprtih je precej možnosti. Na te procese vplivajo države načeloma samostojno, a kot je bilo prikazano v prejšnjem poglavju, je kategorija integracijskega napredka precej bolj odvisna od strateških potreb vodilnih sil EU. Članstvo v EU ostaja primarna opcija političnega in gospodarskega povezovanja, NATO pa varnostna shema. Vendar zadeve niso čisto enoznačne, ker na oba integracijska procesa vzporedno vplivajo predvsem tri sile: ZDA kot vodilna svetovna velesila (v evropskem kontekstu precej tesno povezana z EU, ne pa v vseh primerih), Rusija in Turčija. Vloga Rusije je po agresiji na Ukrajino 2022 močno spremenjena.

Ameriško prizadevanje za vpliv na balkanskem strateškem vozlišču je sicer časovno najmlajše, a je v zadnjih desetletjih najbolj fokusirano, široko in tudi učinkovito. Pri tem se javlja vtis, da je ameriško delovanje v regij v določeni meri nadomestek neuspešnega evropskega delovanja. Stare sile, kot so Nemčija, Italija, Francija, Velika Britanija (Rusijo omenjamo posebej, prav tako Turčijo; obe imata povsem specifično vlogo na Balkanu), so dobro stoletje in pol precej neposredno kreirale politične meje in posredno vplivale tudi na odnose med državami v tej regiji. Delovale pa so selektivno glede na regionalne zaveznike – države Balkana in selektivno tudi glede na delitve interesnih sfer med seboj. Sile, ki jih omenjamo v nadaljevanju, imajo sicer tudi že daljšo tradicijo prisotnosti in delovanja na tem območju (sploh Rusija in Turčija) ter predvsem koncept celovite in izključne dominacije oziroma nadzora. Med seboj se le deloma dopolnjujejo in taktizirajo, večinoma pa so si konkurenčne. Tudi zato je Balkan še vedno periferija.

Postavlja se vprašanje, ali lahko koncept evropskega povezovanja deperiferizira prostor med Donavo, Jadranom ter Egejskim in Črnim morjem. EU ponuja gospodarsko in politično, ne pa tudi varnostne sheme; slednjo si deli v okviru transatlantske povezave, ki pa potem pristane v zaokroženju zahodnega civilizacijskega okvira. Toda kultura Balkana je drugačna in zgolj zahodna kulturna opcija morda ni dovolj; čeprav EU kot povezava v svojih temeljih niti ne omenja krščanstva kot podlage, temveč predvsem ekonomski (velik svobodni trg, tekmovalni duh ipd.) in politični (večstrankarska demokracija, človekove pravice, osebna svoboda in pravni način delovanja ipd.) interes ter koncept kolektivne varnosti (čeprav izrecno ne omenja NATO kot nujne strukture, ki naj varnost zagotavlja) (prim. Dinan, 2006, 273–280), ni nujno, da evropski državljani in politični odločevalci te »zahodne kulture« v resnici ne mislijo širše, kot pa jo deklarirajo (Ferguson, 2014, 420–426). Zato je pričakovati, da bo imel turški oziroma ruski poskus vpliva na Balkan zaradi zgodovinskih povezav in tradicije pri nekaterih

prebivalstvenih skupinah in v nekaterih državah določen odmev in morda tudi odziv.[139]

Sedaj so najbolj vplivna sila na Balkanu nedvomno ZDA, vendar nimajo v vseh državah enakega vpliva. Ameriški vpliv je povsod prisoten, marsikje zelo močan in prevladujoč, a nikjer strukturno viden in neposreden. Imajo tudi nasprotnike, kar je deloma povezano z dolgoletnimi socialističnimi doktrinami, ki so ZDA dosledno prikazovale predvsem kot grožnjo (O'Connor, 2007).

Za ZDA se je po prelomnici ob razkroju socialističnega družbenega reda med letoma 1989 in 1991 odprlo vprašanje novega svetovnega reda. Čeprav je že v osemdesetih letih naraščala gospodarska moč Kitajske in tudi Indije, so bile ZDA po razkroju socialističnega bloka edina gospodarska velesila s prepričljivim vojaškim instrumentarijem, zmožnim delovati kjer koli na planetu. In zelo hitro so dobile tako priložnost; število ameriških posegov se je tedaj naglo povečalo. Prva priložnost se je ponudila že leta 1991, ko je zaradi iraške invazije na Kuvajt (1990). Režim Sadama Huseina doživel veliko zavezniško vojaško intervencijo. V ranljivo geopolitično sliko Bližnjega in Srednjega vzhoda je prišel intervencionizem kot oblika urejanja odnosov, ki se je kmalu (povsem ponesrečeno) realiziral v Somaliji (1992), slabo desetletje pozneje pa v Afganistanu (2001) ter leta 2003 ponovno v Iraku. Barnett (2004) je kmalu po koncu bipolarnega sveta izpostavil ameriško dilemo vabljive enopolarnosti, a obenem opozoril na realnost večpolarnosti. Blizu temu je mogoče brati tudi Huntingtonov »spopad civilizacij« (Huntington, 2002), zoper katerega se je vnel precej srdit akademski spopad. Očitali so mu kontroverznost v koncepciji civilizacij in njihovega zamejevanja. Če je temu delu mogoče očitati analitične hibe v opisovanju balkanskih medetničnih razmerij, so ključne postavke kulturne in ideološke polarizacije sveta razmeroma točne. Religija, ki ji je avtor pripisal vlogo dominante družbenih povezovalcev, je vsaj v nekaterih območjih to dejansko dosegla. Huntington, še bolj pa malo za njim drugi (Bassam, 2001, 176–181) izpostavljajo predvsem države z islamskim kulturnim izročilom. Religija (islam) igra močnejšo vlogo kot nacionalizmi, čeprav so tudi te ideologije, posebej v nekaterih državah, močno prisotne (Citino, 2010, 148–156).

Idejo spopada civilizacij je mogoče brati tudi kot previden načrt mednarodnega delovanja ZDA v pretežno muslimanskih družbah (Huntington, 2002, 24–25). Vendar Huntington ni bil prvi, ki je izpostavljal politično moč (predvsem) islama. V delih francoskih geopolitikov je najti svarila pred naraščajočo močjo gibanj, ki prevzemajo povezujočo moč islama in ga usmerjajo k realizaciji strateških interesov. Religija naj bi v sicer ekonomsko šibkih in patriarhalnih arabskih družbah nadomeščala nacionalizme. Lacoste je bil prepričan, da utegnejo

139 EU ni edina opcija, čeprav se je zlasti na prelomu tisočletja na splošno in široko trdilo prav to. Malodane ni bilo mednarodne konference na evropskih tleh, ki bi se že s svojim programom usmerjala k skepsi, ali je EU edina politična pot. Op. a.

panislamska gibanja sčasoma postati glavni tekmovalec zlasti zaradi obvladovanja južnomediteranskega loka (Lacoste, 2009). Bistvene premike v islamskih državah je treba gledati predvsem v uvajanju šeriata, torej prava po verskih načelih. To je popolnoma nasproten trend sekularizaciji kot pri vseh preostalih religijah. V bivših socialističnih državah je religija doživela oživljanje družbene vloge in navzočnosti, a se ni nikjer postavila na mesto pravnega sistema, niti ni prevzela vloge družbenega mobilizatorja. V različnih državah s prevlado islama se je ob krepitvi vpeljave religijskih norm v civilno in ekonomsko pravo ter v državni ustroj to hitro demonstriralo v stopnjevanju pritiskov zoper verske in druge manjšine, hkrati pa so se zaostrili tudi odnosi med različnimi vejami islama, predvsem sunitizmom in šiitizmom. Radikalizacija je dobila prepričljive politične dimenzije tudi v evropskih državah (posebej v Franciji), kjer so koncentracije imigrantov z islamsko veroizpovedjo večje in jih stimulira zavest demografske krepitve tod in še bolj v državah Severne Afrike ter Bližnjega in Srednjega vzhoda (Etienne, 1987). To je stopnjevalo domnevno »protizahodno« naravo radikalizacije in politizacije islama (Huntington, 2005, 361–364). Čeprav nekateri razlagajo radikalizacijo islama tudi kot kulturni upor proti kulturi »Zahoda«, ki ga dojemajo kot političnega nasprotnika zato, ker so evropske sile v preteklosti vodile proti tem družbam zavojevalsko politiko, ameriški posegi pa so v novejšem obdobju sprožali številne konflikte, je to v luči rastoče ekonomske in še bolj demografske moči manj verjetno (Hanne, Neuville, 2015). Zato se je pri geopolitični presoji smiselno odreči cenenim razlagam, po katerih je radikalizacija islamskih družb sedaj tako široko sprejeta zaradi historično (tudi več stoletij starih) pogojenih krivic in travm.[140] Na tako občutljivo področje so stopale tudi ameriške mirovne politike med vojno v Bosni in Hercegovini, manj pa na Kosovu in v Albaniji.

Drugi veliki igralec na Balkanu je Rusija. Rusija je po razpadu Sovjetske zveze ostala velika in vojaško zelo zmogljiva država, a njeni ekonomski potenciali niso omogočali sledenja trendom in ambicijam velesile. Na njenem južnem robu se je – podobno kot na prostoru jugoslovanske federacije – razvilo več kriznih območij, na katerih so se merile sile nastajajočih novih nacionalnih držav. A te so podedovale strukturo socialističnega ustroja, z miselnostjo in ideologijami vred ter skromnimi gospodarskimi kapacitetami. Medetnični konflikti so trajali po nekaj let; oblikovale so se specifične začasne paradržavne tvorbe. Nastala je je široka cona »pasu črepinj«.[141] Zdaj so to postkonfliktna območja z ostanki in sledovi preteklih burnih procesov. So sorazmerno šibke države. Poleg območij na Kavkazu, Balkanu, v Vzhodni Evropi in Centralni Aziji (kar predstavlja robno

140 Pojem »svete vojne« proti nevernikom so med drugim uporabljali Turki ob osvajanju ozemelj na treh celinah med 12. in 17. stoletjem (prim. tudi Simoniti, 1990), čeprav je bil nesporen namen turških pohodov osvajanje ozemelj.

141 Angl. *shatter belt*.

cono nekdanjega sovjetskega državnega sistema) pa je treba upoštevati še vrsto držav v Aziji in Afriki, ki so v obdobju hladnovojnega tekmovanja vsaj nekaj časa prakticirale doktrine socialističnih ureditev ali pa bile na različne načine vezane na socialistični vojaško-ekonomski blok. Mnoge od teh (kot so Sirija, Libija, Tunizija, Jemen, Somalija) so prešle v oblike osebnih totalitarnih režimov. Afganistan je od leta 1979 do 1989 zaznamovala neposredna sovjetska vojaška intervencija; odhod vojaških sil je pustil državo v ekonomskem kaosu.

Oslabljena Rusija po razpadu Sovjetske zveze ni imela moči resneje vplivati na Balkanu. Rusijo so po napadu zveze NATO na ZRJ leta 1999 tako rekoč povsem odrezali od njenih maritimnih ambicij proti jadranskemu akvatoriju in celo na Baltiku sta ji ostala le prometni kanal po Finskem zalivu (s pristaniščem v Sankt Peterburgu) ter izolirana eksklava Kaliningrad. Rusija je na Mednarodnem sodišču za pomorsko mednarodno pravo izgubila dva procesa: enega glede morske meje v Beringovem morju proti ZDA in drugega glede morske meje v Barentsovem morju proti Norveški. Oboje je indikativno tudi za odprta vprašanja o teritorializaciji in kolonizaciji doslej nenaseljene in demilitarizirane Arktike. Razlog so ocenjene zaloge nafte in zemeljskega plina v šelfnih platojih Severnega ledenega oceana. Poleg tega se z globalnim segrevanjem odpirajo tudi možnosti odpiranja morskega prometnega koridorja ob sibirskih obalah.

Rusija je na prelomu tisočletja ubrala evroazijsko smer (Subotić, 2004), ki izpostavlja gospodarsko povezovanje s Kitajsko kot obliko pariranja moči ZDA in na splošno Zahodu, vključno z EU. Po tej strateški iniciativi bi Rusija z nezamenljivo vlogo pri konceptu »nove svilne ceste« (Frankopan, 2019) okrepila gospodarsko moč, relevantno njenim naravnim resursom (pri čemer sta mišljena predvsem nafta in zemeljski plin) ter v prehodni regiji postala dominanten dejavnik. Evrazijanstvo[142] je oblika celinske geopolitike, ki v ruskem primeru išče prednosti izjemnega položaja na dveh celinah in skuša nadzirati prostor, ki ga je Sovjetska zveza že imela (Centralno Azijo), in s partnerstvi posegati tudi južneje (Avijucki, 2009, 170–178). Tu je mišljen predvsem Iran; država, ki je že desetletja vztrajen ameriški nasprotnik, in država, ki ima neposreden dostop do široko odprtega Indijskega oceana. Kitajska je tu nepogrešljiva zaradi rastoče ekonomske moči. Ustreza ji prodor proti zahodu tudi po celinski smeri; »nova svilna cesta« je izvorno predvsem kitajska strateška iniciativa (Frankopan, 2019, 205–220); z vlaganji v pristanišča predvsem za svoje potrebe (Gwadar na obali Pakistana) je že trasirala infrastrukturne pogoje (Lacoste, 2009, 211). Na drugi strani si z angažiranjem ZDA v Evropi in Aziji sprošča priložnosti na Južnokitajskem morju, ključnem za Kitajsko (Lasserre, Gonon, 2008, 247).

142 Za pobudnika koncepcije evrazijanstva se šteje ruski geopolitik A. Dugin (Botić, 2013), ki spodbuja prenovitev Rusije ponovno v svetovno pomembno vojaško silo in v političnem delovanju zagovarja uporabo vojaške sile. Predvideva se, da je imel na ruskega predsednika Putina velik vpliv.

Odhod ZDA in zavezniških intervencijskih sil iz Afganistana je kitajske in tudi ruske strateške možnosti pogojno[143] povečal.

Oblikovanje Skupnosti neodvisnih držav (SND) kmalu po razkroju Sovjetske zveze je Rusiji vrnilo možnosti širjenja gospodarskih vplivov, manj pa političnih. Obsežen prostor nekdanje Sovjetske zveze je naseljen s številčnimi ruskimi manjšinami, ruščina pa je v regiji ekonomsko pomemben jezik. V državah Centralne Azije se je močno okrepil radikalizem na verski podlagi. Po ocenah so centralnoazijske družbe precej korumpirane ter večinoma zunaj nadzora različnih politik in tujih diplomacij (Davis, Azizian, 2007), kar pa vpliva tudi na številčno muslimansko populacijo drugod po Rusiji, posebej še v Povolžju (Avijucki, 2009, 177). Narava ruskih problemov v odnosu do političnega nastopanja islama na njenem ozemlju je identična naravi problemov, ki jih ima Zahod širše po svetu.

Vrnitev Rusije kot enega od polov moči na geopolitično prizorišče sega časovno med leta kulminacije EU, torej nekako v čas med veliko širitvijo (2004) in začetkom velike svetovne gospodarske krize (2008). Ta je Rusijo prizadela veliko manj, rekonstrukcija državne uprave pod Putinom in ambiciozni zunanjepolitični projekti pa so jo, seveda ob ponovni krepitvi vojaških kapacitet, spet postavili na svetovni zemljevid globalnih igralcev (Goldman, 2010). Zaradi načina delovanja Rusije z vojaško silo je bil njen nastop poimenovan kot »vrnitev realpolitike« (Zupančič, 2016). Rusija je v obrambo svojih strateških interesov intervenirala v Čečeniji (2001), Gruziji in Osetiji (2008) ter zadržala prevlado v regiji. Spomladi 2014 je v ruske ustavne okvire vključila strateško izjemno pomembni polotok Krim (Zupančič, 2014b, 41), s čimer se je stopnjevala tudi kriza v Ukrajini z oblikovanjem paradržav Doneck in Lugansk pod proruskimi separatisti in močno prikrito rusko vojaško podporo. Rusija ima več satelitov, kjer je vzvod delovanja ruski nacionalizem (Zupančič, 2021). Zaradi Krima so proti Rusiji uvedli ekonomske sankcije. Rusija se je angažirala tudi v državljanski vojni v Siriji, sklepa pa tudi začasna partnerstva tako s Turčijo kot z Iranom.

Radikalni zasuk je nastal v drugi (ali tretji) fazi ukrajinske krize v začetku leta 2022 s širokim napadom Rusije na Ukrajino. Vojaški podvig ni uspel in intervencija se je spremenila v še trajajočo (2023) vojno. Rusijo je ta poseg mednarodno osamil, zlasti v Evropi. Razen Srbije[144] nima odkritega zaveznika in tudi ne podpore, kar pa daje boljše možnosti ameriški strateški paradigmi na Balkanu – in seveda tudi evropski (EU).

Tretja sila, ki učinkuje na Balkan, je Turčija. Z regijo ima med vsemi tremi konkurenti zdaleč najstarejše povezave. Ta prostor je več stoletij obvladovala. Balkan je bil (časovno različno) vendarle »evropska Turčija«. Turška dominacija je v regijo

143 Tudi Kitajska in Rusija se morata v Centralni Aziji, Afganistanu in Pakistanu soočati z nepredvidljivostjo radikalnega islama.

144 Srbsko zavezništvo do Rusije je bilo jasno do ruske invazije na Ukrajino, potem pa veliko manj, čeprav je bilo nekaj insinuacij o podpori Rusije Srbiji pri kosovskem vprašanju in mestoma tudi v Bosni.

prinesla islam in kulturo, kar je zaznavno v arhitekturi, vrednotah, miselnosti, vplivu na življenjski slog ter ne nazadnje tudi melosu, po katerem vsaj določena področja tega prostora slovijo. Turški imperij so končali nacionalizmi. Na Balkanu je to potekalo vse 19. stoletje, v azijskem delu pa je bil panarabski nacionalizem zaradi arhaične družbene strukture na eni ter prevlade francoskih in britanskih vplivov na drugi strani premočan, da bi se lahko oblikovala večja panarabska nacionalna država ali več njih (Hourani, 2003, 320). Maloazijsko jedro multietnične in multikonfesionalne Osmanske države je po prvi svetovni vojni ostala nacionalistična Turčija. Kemalizem[145] je uvedel moderno državno upravo in družbo »pozahodil«. Turčija se je zaradi globalne tekmovalnosti po drugi svetovni vojni postavila kot ključno mejišče celinskega zapiranja Rusije na jugu, ko je postala članica NATO. Čeprav ni izpolnjevala ne ekonomskih in ne političnih meril, je postala eden najpomembnejših gradnikov zveze (Akşin, 2007), kar ji je prinašalo tudi druge strateške in ekonomske koristi. Uspešno se je prelevila v industrijsko produkcijsko silo. V tem je treba gledati tudi poskuse Turčije, da bi postala članica EGS in pozneje EU, kar je prej ameriški kot pa evropski interes (Ullrich, Rudloff, 2004, 104–118).

Neenotna izhodišča EU v odnosu do Turčije so tej dajala več manevrskega prostora predvsem glede ameriškega vpliva. V tej luči je mogoče opazovati tudi dajanje prednosti projektu izgradnje plinovoda Nabucco pred Južnim tokom, črnomorski različici plinovoda iz južne Rusije, Kavkaza in Centralne Azije. Turčija je v paradigmi energetske oskrbe Evrope s tem še povečala svoj že tako izjemni strateški pomen. Tak razvoj so verjetno narekovala predvidevanja in želje, da bi naftne in plinske zaloge Mezopotamskega bazena transportirali prek Turčije, zaveznice zveze NATO, in ne po krajši poti do Latakije na sirski obali.[146] Za obe različici naftovoda in plinovoda je odločilna tudi rešitev kurdskega vprašanja tako v Iraku kot v Turčiji (Lacoste, 2009, 239). EU je s tem posredno pomembno povečala strateški pomen maloazijskega mostišča – Turčije in le-to naredila za še pomembnejšega energetskega partnerja EU, obenem pa na Turčijo posredno vezala zlasti islamski in z nafto bogati Azerbajdžan. Turčijo je postavila še bolj v središče. Iz te sheme se je – parcialno – oddaljila le Nemčija, ki prek Severnega toka dovajala plin iz Rusije neposredno do Kiela in Rostocka. Zgrajen je bil Severni tok 2; ta povezava je delovala do leta 2022.[147]

Podpora turški različici evropske energetske geopolitike je po drugi strani dodatno omejevala Rusijo. Po padcu Huseinovega režima je imela ta v širši regiji enega samega resnega zaveznika – Sirijo. Turčija se tako izkazuje kot čvrst in sorazmerno

145 Politično gibanje, poimenovano po Mustafi Kemalu Atatürku, prvem predsedniku sodobne republike Turčije.

146 Sirija se je dejansko izkazala za rizično pri transportu energentov; tudi zaradi velikega vpliva Rusije tam po ohranitvi Asadovega režima v dolgotrajni državljanski vojni.

147 Soliranje Nemčije pri energetski oskrbi s plinom iz Rusije je postalo predmet napetosti med članicami EU. Severni tok 2 so v še neraziskanih okoliščinah razstrelili sredi leta 2022.

zanesljiv ameriški strateški partner, po tej zaslugi pa sta večja tudi vpliv in moč Turčije v Evropi.

Na turškem ozemlju deluje veliko število evropskih industrijskih podjetij. V evropskih državah je po ocenah vsaj 6 milijonov ljudi turškega porekla in jezika (Ullrich, Rudloff, 2004, 118), poleg manjšine (1 milijon) v Bolgariji in drugod. Turčija se je kot vojaški zaveznik NATO uveljavila kot zaščitnik muslimanskih populacij. Obenem pa se v zadnjih letih močno krepi tudi turški ekonomski vpliv. Na Balkan vstopajo turške banke, zavarovalnice, trgovske verige, gradbena in transportna podjetja, ki dokazujejo, da se je Turčija iz države s poceni delovno silo že prelevila tudi v proizvajalca, distributerja, posojilodajalca, nosilca in tudi že ustvarjalca tehnologije. V zadnjem desetletju se kažejo krepke težnje širjenja ne le ekonomskega, temveč tudi političnega in kulturnega vpliva v smeri turškega ipsilona: krak proti Balkanu, drugi na Kavkaz in tretji proti jugu, kar opisujejo kot neootomanske strateške aspiracije (Zupančič, 2016).

Na koncu odloča bilanca moči, vrste in smeri vplivov med prikazanimi zunanjimi dejavniki. Ekonomsko šibke, a politično dinamične države Balkana se pri svojem delovanju izkazujejo prej z nacionalizmi kot s čim drugim (Zupančič, 2022, 16), kar pa ne rešuje zapletenih medsebojnih razmerij. Za ameriško diplomacijo so balkanski medetnični problemi zapleteni, ker imajo sami doma povsem drugačna razumevanja etnične pripadnosti. Mednarodno izolirana Rusija jih ne more reševati zaradi ekonomske šibkosti, države EU pa imajo v mnogih primerih povsem identične probleme, ki jih niso uspele zadovoljivo rešiti same, zato so zapletenih konfliktov na Balkanu raje ognejo zaradi možnega domino-učinka doma ter medsebojnih odnosov s sosedami (Hyde, 2019). Največ neposrednih vzvodov za vpliv na Balkanu ima sedaj Turčija; država rastoče demografske, ekonomske in vojaške moči širše v regiji, z realno ambicijo igrati vlogo enega od makroregionalnih geopolitičnih jeder tudi zato, ker imajo vse druge dežele s prevladujočo islamsko kulturno podlago občutne probleme, Turčija pa gradi svojo kohezivnost tudi na tem področju. Lahko je zaščitnica muslimanskih ljudstev na Balkanu, ker ima zato priložnosti in vzvode moči, ter tudi zato, ker je v preteklem desetletju (zlasti po letu 2014) že igrala vlogo ključne države, kar zadeva manipulacijo z begunskimi tokovi (Zupančič, 2018, 12). To je pomembno tem bolj, kolikor se v njenem balkanskem sosedstvu nahajajo obsežna demografsko izpraznjena območja. Pomemben del njene geopolitične moči izhaja iz lege in značilnosti njenega teritorija ter v enaki meri tudi šibkosti njenih (zlasti balkanskih) sosed na istem področju (Marshall, 2021, 172–180).

Zgolj ekonomski vplivi imajo sledeče značilnosti. Vplivi kapitala Grčije in Cipra so omejeni regionalno in količinsko, medtem ko so nemška, francoska, italijanska in angleška podjetja prisotna sektorsko: Nemčija (z Avstrijo in Švico vred) v trgovini, bančništvu in zavarovalništvu, Francija v nekaj panogah industrije, trgovini ter bančništvu, Italija v zavarovalništvu in tekstilni industriji, Združeno kraljestvo v trgovini in prometu (Deichmann, 2021).

9 Gospodarska geografija Balkana

9.1 Uvod: gospodarsko šibki krak Južne Evrope

Balkanski polotok je ekonomsko šibki tretji krak Južne Evrope. Skupni ustvarjeni proizvod (BDP),[148] ki znaša nekaj manj kot milijardo in pol ameriških dolarjev (leta 2021), je za tretjino manjši, kot ga izkazujejo konkurenčni polotoki v južni Evropi in Mali Aziji. Skupni BDP Iberskega polotoka (Španija, Portugalska, Andora) znaša pri nekaj manj prebivalcih (57,6 mio) dobri dve milijardi, na Apeninskem polotoku (Italija ter žepni državici San Marino in Vatikan) pri okrog 62 milijonih prebivalcev 2,3 milijarde ameriških dolarjev, kar je zelo podobno ekonomski moči Turčije pri precej večjem številu prebivalcev (82,5 milijona), skoraj 2,4 milijarde ameriških dolarjev. Skromnejši je tudi BDP na prebivalca; v povprečju za celo regijo okrog 21.500 dolarjev na prebivalca, kar je manj kot pri Turčiji (okrog 28.400 dolarjev), Italiji (39.000 dolarjev) ali na Iberskem polotoku (okrog 34.000 dolarjev na prebivalca). Kljub temu pa so se razmerja, primerjaje s podatki takoj po veliki gospodarski krizi 2008–2011, spremenila in so te dežele vendarle nekoliko napredovale. Bistveno pa je napredovala Turčija. Pred desetletjem (2013) je bila skupna ekonomska moč Balkana le malo večja kot moč Švedske ali Švice, sedaj pa sta ti dve primerljivi z ekonomsko močjo Romunije (prim. Zupančič, 2015a, 217). Prednost Združenega kraljestva ali Francije ostaja; obe imata BDP okrog 2,9 milijarde.

Strukturna razmerja so zanimiva, saj je v obdobju tranzicije ta predel Evrope dosegel precejšen preobrat v gospodarski strukturi: izrazito, včasih celo kritično pretirano terciarizacijo. Ti procesi kažejo na veliko notranjo dinamiko in prestrukturiranje: to so silnice k vzpostavljanju novih (ekonomskih in drugih) ravnovesij, ki pa obenem razgaljajo temeljni problem Balkana: njegovo inferiornost napram evropskim jedrom gospodarske moči ter zaostajanje v tehnološkem, kapitalskem, organizacijskem in marketinškem smislu.

148 The CIA World Factbook 2022–2023. Podatki World economic database (https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/) se lahko razlikujejo zaradi časa zajema, sicer uporabljata enako metodologijo.

Tabela 15: BDP v državah Balkana (2021)

Država	Prebivalcev 2021 (tisoč)	BDP mio USD	BDP/prebivalca USD/preb.
Hrvaška	4.209	107,11	26.500
Bosna in Hercegovina	3.825	47,05	14.300
Črna gora	607	11,36	18.300
Srbija	6.974	125,80	18.200
Kosovo	1.935	19,13	10.800
Albanija	3.088	39,02	13.300
Severna Makedonija	2.182	33,02	15.800
Grčija	10.569	292,41	27.300
Bolgarija	6.919	155,06	22.400
Romunija	21.230	556,07	28.800
Moldavija	3.323	32,60	12.300
Ciper	1.282	33,67	37.700
SKUPAJ	67.353	1452,29	21.500

Vir: CIA World Factbook 2022–2023

Čeprav sta v okviru EU po dosežkih in procesih šibki, imata vodilno vlogo v regiji Grčija in Romunija ter nesporno predstavljata najmočnejši gospodarstvi Balkana. Ciper in Grčija opazno odstopata po BDP/prebivalca, ki znaša v EU okrog 36.000 USD na prebivalca. Tako sta obe državi nekako v evropskem povprečju (podobno kot Slovenija in Slovaška, a nekaj manj kot na primer Češka ali Portugalska).

Pri strukturnih razmerjih se stvari spreminjajo in terciarizacija narašča povsod, a sorazmerno manj v Bolgariji in Romuniji, ki ohranjata nekaj višji delež zaposlenih v industriji, rudarstvu in energetiki (dejavnostih sekundarnega sektorja). Grčija ima izrazito terciarizirano zaposlitveno strukturo, zahvaljujoč navsezadnje tudi svojemu le dve desetletji daljšemu stažu članice gospodarsko združene Evrope. Toda prav Romunija izkazuje obenem dva gospodarsko spodbudna indikatorja: nizek delež storitvenega sektorja in dosti višji prispevek h gospodarski učinkovitosti s strani industrije in rudarstva (sekundarnih dejavnosti) ter nizek delež brezposelnosti – kot bo videti pozneje. Tako se že v začetku zarisujejo tri gospodarsko-geografske cone:

- produkcijsko jedro v celinskem delu Balkana (Srbija, Romunija in Bolgarija);
- terciarizirani zunanji maritimni obod (Hrvaška, Črna gora, Grčija in Ciper);
- vmesni pas skromnejše ekonomije v jedru Balkana (Kosovo, Albanija, Bosna in Hercegovina, Severna Makedonija in Moldavija).

Pri produkciji je nekoliko drugače. Sicer dokaj terciarizirana Grčija je kmetijsko in tudi industrijsko močna država. Verjetno se tu pozna proizvodnja in maloprodaja kmetijskih pridelkov turistom, kar pa ni vselej zabeleženo. Tako je ta podoba vezana bolj na strukturo kot na celoten ekonomski učinek. Romunija se tu izkazuje kot stabilen člen v verigi evropskega gospodarstva; kot država, ki se je relativno uspešno prilagodila novim evropskim okoliščinam ter postala investicijsko privlačno okolje. Pri tem ima od vseh držav najugodnejše razmere za kmetijstvo, gozdno in energetsko bogastvo ter rudne potenciale. Ni pa zanemarljiva tudi njena velikost; skupaj z upravnim centralizmom namreč prispeva k privlačnosti investicij, vendar pa le pretežno v glavna gospodarska območja in središča. O tem bo pozneje še govor.

9.2 Gospodarska struktura in procesi na Balkanu

Države in družbe Balkanskega polotoka (razen še Vzhodne Evrope) veljajo za najrevnejši in industrijsko najmanj razviti del Evrope. Večinoma sodijo v sklop držav, za katere je značilen skoraj trajen zastoj gospodarske in družbene strukture. Nekoč so za tako stanje krivili zgodovinski razvoj in turško navzočnost, pozneje odvisnost od tujih lastnikov produkcijskih sredstev. Balkan je bil v resnici predvsem več stoletij gospodarsko odvisno ozemlje, prepričljiva politična in ekonomska periferija Evrope. Toda po pričetku tranzicijskega cikla je to vendarle lahko tudi investicijsko zanimiv in perspektiven del Evrope; a ne brez znatnih političnih in drugih strukturnih sprememb. Tranzicijske zmagovalke so tja do velike gospodarske krize 2008 beležile hitro gospodarsko rast.

V devetdesetih letih 20. stoletja so se mnoge države otepale z začetnimi težavami prestrukturiranja gospodarstva. Vstopa na odprte mednarodne trge in soočenje s konkurenco tehnološko naprednejših, bogatejših in bolje organiziranih razvitih držav in njihovih ekonomij mnoga podjetja preprosto niso zdržala. Države naslednice Jugoslavije ter Moldavija so gospodarsko nazadovale tudi zaradi neposrednih in posrednih posledic vojn in konfliktov. Po letu 1998 se je s stabilizacijo političnih razmer povečalo vlaganje zlasti v področje infrastrukture, kar je povečevalo domačo potrošnjo in s tem posredno celotno kupno moč. Investicije so se povečevale tudi zaradi zaupanja kot posledice reformnih prizadevanj in prav tako usvajanja novih navad. Revitalizacija je potekala povsem pod tujo taktirko, največ zaradi realne moči tujega kapitala, ne pa tudi tehnologije.

Zelo pomemben je bil vstop Romunije in Bolgarije v EU, kljub dvomom, ali državi sploh izpolnjujeta vstopne kriterije. Očitno je bila odločitev EU bolj v domeni geopolitičnih kalkulacij kot pa formalnega preverjanja kriterialne ustreznosti. Vseeno je bila politična odločitev o vključitvi obeh držav leta 2007 daljnosežna

in je po letih krize pričela kazati otipljivejše gospodarske rezultate. Zaupanje investitorjev se je povečevalo, toda zaradi zmanjšanih kapacitet na tem področju kot posledica velike gospodarske krize v Evropi od leta 2008 do nekje 2012 se je manj očitno poznalo. Spremenila se je struktura investicij; takrat so naraščale predvsem naložbe v industrijsko proizvodnjo z večjim tehnološkim dodatkom. Posebno težavo predstavlja pretirana terciarizacija, ki dejansko bolj prikriva realno brezposelnost, kot pa ponuja prebivalstvu preživetje v terciarnem sektorju. Preforsirana terciarizacija ob preskromnem nadzoru po drugi strani rahlo tendira v sivo ekonomijo.

Po krizi so gospodarstva postopoma okrevala in napredovala, a jih je že po nekaj letih zajela naslednja kriza: migracijska. Za nekatere gospodarske branže je bila precej problematična in na splošno je regija v celoti imela vrsto negativnih posledic. Okrevanje je sledilo do leta 2019, ko je nastopil naslednji izziv, to je pojav pandemije covida-19, ki je deloval katastrofalno zlasti v turizmu in gostinstvu.

Podjetja v državah Balkana sedaj kotirajo na svetovnih borzah. Čeprav skoraj ne dosežejo velike prepoznavnosti in odmevnosti (ker večinoma tudi niso od tod po izvoru kapitala oziroma lastništva), pomembno prispevajo h gospodarski stabilizaciji regije v celoti. Zlasti v nekaterih evropskih državah (Avstrija, Nemčija, Italija) izkazujejo zelo velik interes po regionalnih gospodarskih povezavah. Zato je bilo v zgodnji fazi tranzicije značilno strateško kupovanje ključnih gospodarskih panog, kot so bančništvo, zavarovalnice, naftne oziroma širše energetske družbe, podjetja za telekomunikacijske storitve, transportna podjetja in – prostor.

Gospodarska kriza od konca leta 2008 dalje je – kar morda sprva nekoliko preseneča – pomen Balkana še povečala. Nekatere evropske države so vložile izjemno veliko sredstev v naložbe in postala po malem celo odvisna od uspešnosti tranzicije. Zato se je povečal politični pritisk in nadzor, predvsem posredno, na vlade, in so mnoge reforme odraz tudi teh novih odnosov.

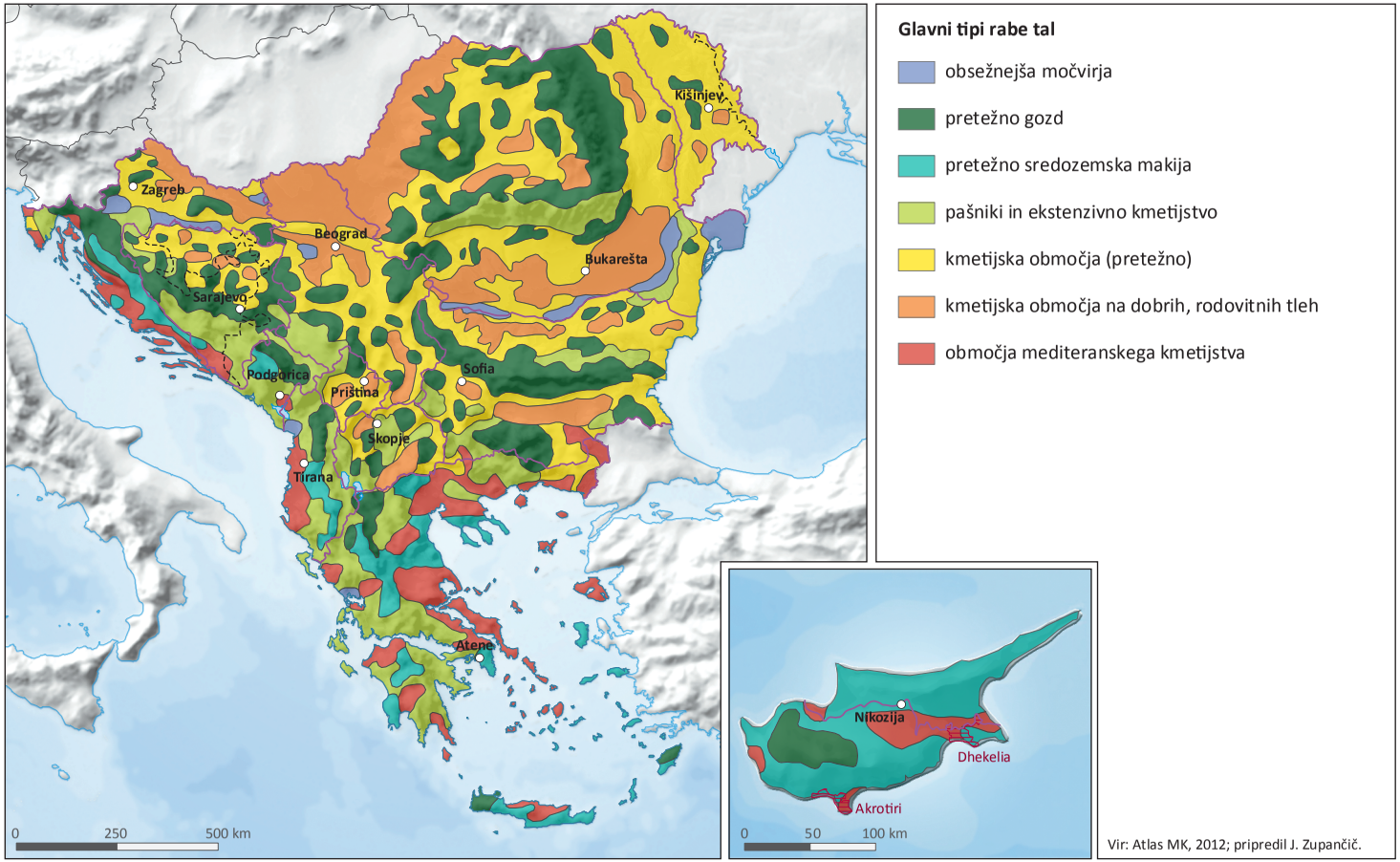
V obdobju gospodarske krize je bila prednost Balkana predvsem v še »nepokritih« branžah in možnostih kreditiranja; sredstva za zagon so deloma predstavljala t. i. evropska sredstva. Sedaj se javljajo nekatere težave, med katerimi velja kot veliko zadrego izpostaviti še vedno izrazito »statistično« terciarizacijo, ki ne prinaša dovolj ekonomskih prednosti. Obnova industrije poteka večinoma pod taktirko tujih lastnikov. V nekaterih primerih (na primer velike investicije italijanskih družb v proizvodnjo cementa v Albaniji) so investirali tudi zaradi skromnega ekološkega nadzora in poceni delovne sile. To vsekakor ni prevladujoč motiv, a je kontekstualno pomemben ob dejstvu, da obstajajo velike možnosti potrošnje teh proizvodov zaradi pričakovane gradbene aktivnosti na albanski obali in pospešene urbanizacije v večjih mestih. Tako je razvoj hiter, akumulacija domačega kapitala pa nizka, kar utegne po nekaj letih sprožiti nov gospodarski zastoj. Precejšen problem je sektorska nepovezanost gospodarskih dejavnikov

in posledično nekoordinirano delovanje. Velik družbeni in skromen ekonomski učinek kmetijstva pušča podeželje, zlasti bolj odmaknjene predele, v poziciji perifernosti, kar dolgoročno povečuje nujnost korektivnega delovanja teh družb in obremenjuje državne proračune. Periferizacija je zato vir stroškov (Štiblar, 2007, 217–244). V nekaterih predelih predstavlja veliko razvojno dilemo velik, celo prevladujoč delež ostarelega prebivalstva. Kadrovska lakota v državah Srednje Evrope je v letih po evropski migracijski krizi (Zupančič, 2018)[149] ter pandemiji covida-19 potegnila delovno sposobno prebivalstvo iz perifernih regij. Rast trgovine in turizma je omejena regionalno na najbolj atraktivne predele, kot so obalni predeli, bližnja zaledja večjih mest in glavni prometni koridorji, na katere se veže večina investicij. Pomanjkljiva infrastruktura in velike medregionalne razlike, velike razlike med mestom in podeželjem, infrastrukturne značilnosti mest generirajo obsežen nabor problemov in postavljajo balkanske družbe pred velike paradigmatične izzive.

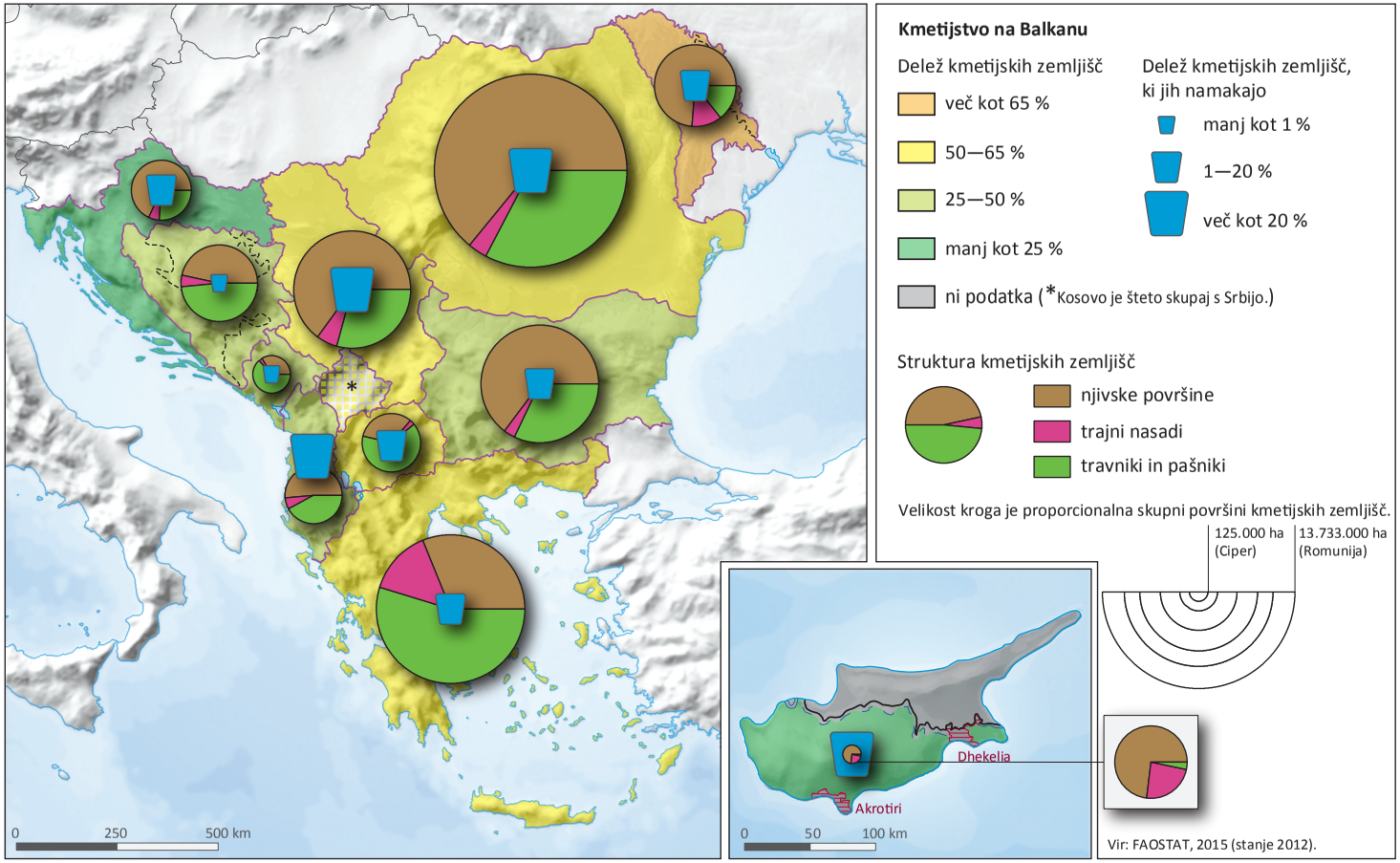
Na koncu velja opomniti še na probleme sistemske korupcije in v nekdanjih socialističnih državah tajkunizacije. Korupcija je sicer navzoča v vseh državah kot trend in poskus individualnega nezakonitega delovanja v zasebno korist, izčrpavajoč pri tem javna sredstva. Politične elite se s problemi sistemske korupcije in odpravljanjem njihovih socialnih posledic spopadajo večinoma neučinkovito, in sicer s povečevanjem davčnih in drugih obremenitev ter zadolževanjem. To je srednjeročno ekonomsko tvegano in dolgoročno pogubno početje.[150] Redukcije (na primer pri zmanjševanju sredstev za potrebe javnih služb na področju zdravstva, izobraževanja, raziskovanja in socialnih dejavnosti zmanjšajo davčne prilive, če niso hkrati doseženi večji strukturni premiki na drugih področjih. Tajkunizacija s prilaščanjem podjetij spremeni lastniško strukturo (kar samo po sebi ni dramatična posledica), ta potem večidel propadejo, stroški iz naslova varstva okolja, socialnega varstva itn. pa zapadejo v dolg držav. Politične elite se zaradi ohranjanja socialnega (in s tem političnega) miru zadolžujejo (zadolžujejo države) in s tem dolgoročno obremenjujejo kompetitivnost države (kakor je očitno tudi pri grški ekonomski krizi), posredno pa posegajo tudi v ingerence državne suverenosti (Kalyvas, 2015, 193–201).

149 Zlasti v Nemčiji so politiki razglašali priložnosti beguncev oziroma migrantov prav zaradi potencialne delovne sile. Učinek na tem področju je bil zelo skromen. Obenem so leta konjunkture pritegnila delovno silo iz revnejših članic EU, zlasti z Balkana.

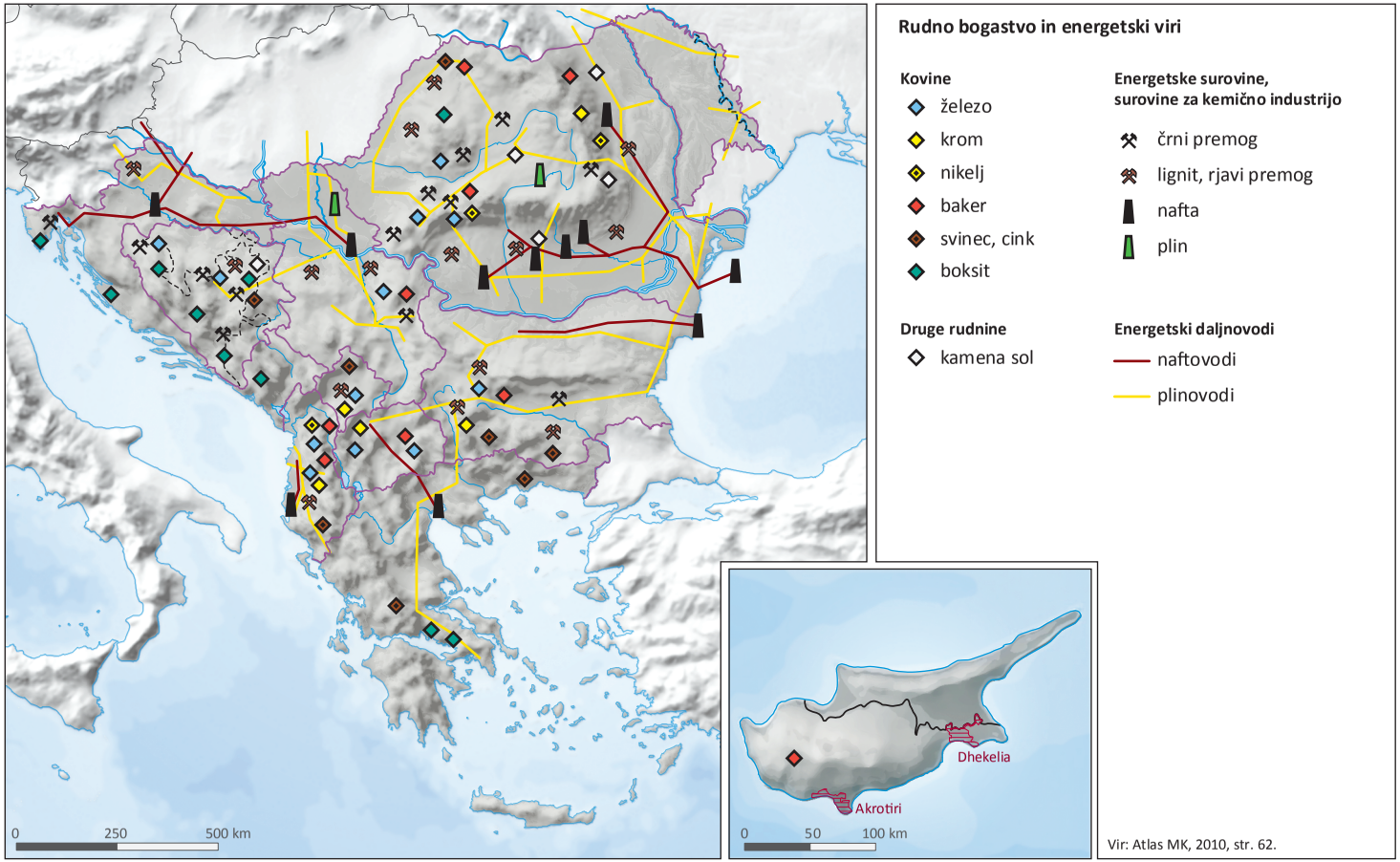
150 Varufakis (2015) je v svoji kritiki neoliberalnega ekonomskega modela prezrl dejstvo, da so nekatere države in med njimi Grčija storile bore malo za reformo pretirane in neučinkovite administracije.

Karta 21: Glavni tipi rabe tal na Balkanu

Karta 22: Kmetijstvo na Balkanu

Karta 23: Rudno bogastvo in energetski viri držav Balkana in njegovega obrobja

9.3 Naravni viri držav Balkana

Pojem naravnih virov je večplasten. Navadno pod tem pojmujemo razpoložljiva rudna in energetska bogastva ter druge koristne surovine, pa tudi rodovitna zemljišča, zaloge lesne mase v gozdovih in vodno silo. Vendar so danes zaradi tehničnih možnosti koriščenja energije (na primer moči vetra ali sončne in geotermalne energije) v ta pojem lahko vključene tudi druge lastnosti površja, voda in atmosfere, ki so pod določenimi pogoji izkoristljive. Velik naravni potencial so tudi hipertermalni in mineralni viri, zaloge pitne vode, vodne površine (akvatorij) s pripadajočima zračnim in vodnim stolpcem, če ga je družba zmožna zase koristno uporabiti. Tudi biotska raznovrstnost je, če prinaša določene materialne ugodnosti (če torej na določen način postane tržno blago, od katerega je mogoč dobiček), dejansko potencial, naravni vir.

Tabela 16: Obseg kmetijskih in gozdnih površin v državah Balkana

Država	Površina km²	Njive km²	Sadovnjaki, vinogradi km²	Travniki, pašniki km²	Gozd km²	Drugo km²
Hrvaška	56.542	18.263	4.410	4.750	26.518	2.601
Bosna in Hercegovina	51.129	9.766	2.556	7.618	24.031	7.158
Črna gora	13.812	1.520	263	4.697	5.180	2.152
Srbija	77.474	30.216	2.169	12.628	16.270	16.191
Kosovo	10.887	3.005	795	1.774	4.496	817
Albanija	28.748	6.497	1.208	4.370	10.723	6.250
Severna Makedonija	25.713	4.345	360	6.351	9.174	5.483
Grčija	131.957	25.468	11.348	46.053	38.137	10.951
Bolgarija	110.994	30.856	1.998	18.314	37.293	22.533
Romunija	238.391	94.165	4.529	43.394	63.650	32.653
Moldavija*	33.700	18.063	*	2.966	1.685	10.986
Ciper**	9.251	1.564	78	46	1.758	5.805
SKUPAJ	**745.647**	**224.101**	**29.636**	**149.949**	**235.472**	**106.789**

Vir: www.en.worldstat.info (po državah).
Demšar – Mitrovič, 1997: Svet v žepu, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana (podatke uredil in prilagodil J. Zupančič).
** Moldavija v celoti, skupaj s Pridnestrsko moldavsko republiko; njive, travniki in sadovnjaki so skupaj.*
*** Ciper v celoti, skupaj s Turško republiko Severni Ciper.*

Sončno energijo in vodo imajo v zadovoljivi meri (skoraj) vsi, le izkoristiti je treba te potenciale. Vendar so razlike v načinu, kakovosti in pogojih rabe obeh resursov. Za koriščenje sončne energije je potrebna ustrezna tehnologija in infrastruktura. Raba vodnih virov je veliko starejša in bolj raznovrstna. Razpoložljive količine kakovostne podtalnice so namreč omejene in praviloma v neskladju z velikimi pritiski, ki jih nanje vrši večdesetletno neracionalno, pravzaprav kontratrajnostno obnašanje človeških družb. Veliki vodonosniki so v kotlinah, rečnih dolinah in podobnih arealih, a so tam tudi največje koncentracije prebivalstva, industrije, kmetijskih dejavnosti in tranzitnega prometa, zato je obča geografska percepcija upravičeno usmerjena k spremljanju stanja voda. Monitoring kakovosti in količin vode postaja gospodarska nuja tudi v vodno sicer bogatih območjih in sicer zaradi velikih pritiskov na vodne vire (Staddon, 2010, 25).

Zlasti obalne države, torej Hrvaška, Albanija in Grčija, imajo zaradi zahtev po namakanju kmetijskih površin ter omejene razpoložljive količine vode za potrebe turizma večni problem – kako te količine v sušnem sredozemskem podnebju zagotoviti. Obalne ravnice so se že pokazale kot zelo ranljiv prostor. Po nekaj desetletjih neprevidne, preveč intenzivne in netrajnostne rabe se marsikje že soočajo z zaslanitvijo vode in prsti. Te kmetijske površine so potem zelo omejeno uporabne za kmetijsko dejavnost. Samo za oskrbo gospodinjstev s pitno vodo potrebujejo obsežne, velike sisteme in njihov nadzor. Veliko na boljšem so celinske države, od Hrvaške (v celinskem delu), Srbije, Bolgarije do Romunije, ki imajo večji del ozemlja na območjih dotoka ali pretoka alogene vode. Količine vode so v Podonavju nedvomno zadostne, kakovost pa je precej vprašljiva. Prednost Balkana je goratost, saj delujejo gorski grebeni kot naravna streha in zaradi svoje ekspozicije omogočajo obilnejše orografske padavine. Voda torej je dobrina, s katero se lahko domala vse države s primerno politiko upravljanja preskrbijo brez večjih težav. Voda ni velik regionalni problem, lokalno pa se že javljajo težave zaradi prekontaminiranosti ter zaradi socialnih razlogov, čeprav je glede na podatke o dostopnosti prebivalcev do sanitarij in pitne vode slika ugodna.

Vodno silo rek so marsikje že uresničili in države, kot so Grčija, Bolgarija, Črna gora in Kosovo, skoraj nimajo več veliko manevrskega prostora, medtem ko so razpoložljivi viri v Bosni, Srbiji in Romuniji še pred opaznimi možnostmi. Vendar je treba opozoriti, da so se (pretekle) doktrine celovite (iz)rabe vodnih virov za električno energijo, namakanje, pitno vodo in še turizem povrhu v glavnem izkazale za precejšnjo iluzijo. Tak »boj proti naravi« ali z njo je vse prej kot trajnostna poteza držav, čeprav jo v svojih dokumentih rade razglašajo v okviru managementa vodnih virov kot nekaj samoumevnega. (Pre)velik pritisk na vodne zaloge brez komplementarnih ukrepov se je izkazal za okoljsko tveganje. Spremembe okolja se najbolj poznajo v pogostejših in močnejših vremenskih ujmah, taljenju ledenikov in povečanju temperatur, ki v južnejših legah povečujejo

učinke sušnosti v kmetijstvu in v oskrbi. Na Balkanu je za to najbolj občutljiva Grčija zaradi velikega deleža namakanih površin. Mali vodni zbiralniki, ki so jih po letu 1960 gradili skoraj povsod, so manj učinkoviti zaradi povečanega izhlapevanja in povečane porabe. Posebej turisti iz vodno bogatih in po navadah vodno potratnih družb pričakujejo v mnogo bolj aridnih turističnih predelih podoben standard kot doma (Staddon, 2010, 222).

Posebno pozornost je treba nameniti razpoložljivim virom za proizvodnjo hrane, to je kmetijskim površinam, ki so lahko orne (njive, vrtovi), trajni nasadi (sadovnjaki, vinogradi), travniki in pašniki. Gozd je prav tako gospodarska kategorija, čeprav sama površina niti ni tako zelo zanesljiv pokazatelj ekonomske vrednosti. Medtem ko lahko za obdelovalne površine, posebej njive in trajne nasade, ocenimo vsakoletno ekonomsko možno vrednost dohodkov oziroma fizične produkcije, je pri gozdni površini lesna masa akumuliran kapital, ki dobi vrednost le ob poseku in prodaji.

Tabelarični prikaz razmerij med zemljiškimi kategorijami nazorno kaže bistveno prednost celinskih in nižinskih arealov pred gorskimi in obmorskimi. Slednji imajo večje potrebe po dodatnih ukrepih – namakanju na eni in osuševanju na drugi strani, več pa je tudi površin, kjer so potrebna terasiranja in drugi agrotehnični ukrepi. To povečuje stroške vzdrževanja, pa tudi tveganja, na primer zaslanjevanja kmetijskih površin na nizkih obalnih ravnicah. Tveganje je tem večje, kolikor bolj je obdelava intenzivna. Z zaslanjevanjem imajo tako največ težav na peloponeških obalnih ravnicah in v Trakiji. Za albansko obalno nižino je sicer premalo podatkov, a že površno popotniško opazovanje pripelje do podobnih ugotovitev.

Najboljša kmetijska zemljišča so v Panonski in Vlaški nižini, torej v Srbiji, Romuniji ter Bolgariji. Te države izstopajo tudi zaradi površine same, saj ni pomemben le relativni delež, temveč skupna površina. Delež Romunije je pri tem daleč nad vsemi drugimi, saj razpolaga s skoraj 40 % vseh ornih površin na Balkanu. Sledi Bolgarija, nato Srbija in potem Grčija, ki ima te površine v obalnih nižinah. Prednost celinskega dela je namreč v geografski sestavi. To so površine na najbolj rodovitnih prsteh na svetu: stepskih črnicah, ki so se razvile na puhlici, obilnih nanosih finega materiala v ledenih dobah. Poleg tega imajo na razpolago razmeroma blizu in dostopne zadovoljive količine vode za namakanje kmetijskih površin.

Pri trajnih nasadih odločilno prednjači Grčija, pri čemer gre za specializacijo v pridelavo agrumov, sadja, vinske trte in oljke, po kateri je med vodilnimi na svetu. Grčija tako sama razpolaga z več kot tretjino teh površin na Balkanu. Večino teh površin je treba namakati in varovati pred erozijo, kar je v reliefno razčlenjenem površju Grčije vse prej kot lahka naloga (Vogiatzakis, 2012, 170). Temu sledijo Hrvaška in Romunija (sadje celinske Evrope, vinska trta, v Romuniji orehi), nato Bosna in Hercegovina ter Srbija z izrazito specializacijo v koščičasto sadje, predvsem slive.

Travniške površine so bolj zapletena in komaj medsebojno primerljiva kategorija, saj je velika razlika med nižinskimi, zelo intenzivnimi, gnojenimi in kondicioniranimi površinami ter gorskimi pašniki, ki so vezani na krajše sezone, nadmorsko višino in določene omejitve. Pašnih površin je več v bolj suhih in višjih predelih, od tod torej izhaja izraz »planina«, ki ga imajo za gorski svet v svojem besedišču vsi slovanski jeziki. Več travniških in še posebej pašniških površin je tako v vzpetem, hribovitem in goratem svetu osrednjega Balkana od Bosne, Sandžaka, Srbije, Bolgarije do Makedonije, medtem ko so tovrstne površine v obalnih predelih (Grčija) sicer zelo obsežne, a zaradi sušnosti skromnejše. Grčija ima sama skoraj tretjino travniško-pašniških površin, drugo tretjino pa Romunija, vendar je glede kakovosti slednja v odločilni prednosti.

Gozdno bogastvo ima na Balkanu velik regionalni potencial. V povprečju so bolj gozdnate države v pasu dinarsko-šarsko-pindskih gorskih območij, kjer znaša delež gozdnih površin 40–50 % celotne površine. V Romuniji je ta delež sicer nižji, le okrog tretjine, a je zaradi velikosti to gozdno najbolj bogata balkanska država. Najbolj kakovostni in tudi v evropskem merilu pestri, biološko vitalni gozdovi so torej v predelih dinarskih in karpatskih gorskih in hribovitih območij. Nižinski gozdovi na Hrvaškem in v Srbiji sicer ne izstopajo po velikih površinah in produkciji žaganega lesa, po kakovosti pa sodijo nesporno v evropski vrh ponudnikov trdih lesov. V mediteranskih in gorsko-mediteranskih območjih gozd sicer pokriva velik delež površin, a ima pretežno varovalen značaj, skromnejši etat in bistveno nižjo produkcijsko vrednost, zato je podatke o površini gozdov treba jemati s pridržki. Les teh gozdov uporabljajo v glavnem za kurjavo, posamezne sortimente pa tudi za lesno predelavo.

Slika 11: Goražde (BiH) z mogočno mošejo, dar Irana
Foto: J. Zupančič

Slika 12: Tirana doživlja zelo naglo preobrazbo in raste v višino
Foto: J. Zupančič

9.4 Rudno bogastvo in fosilni energetski viri Balkana

V starejših opisih Balkana, njegove družbe in gospodarstva se je neredko navajala razlika med velikimi naravnimi možnostmi (tj. veliko naravnih virov, prvenstveno rudnih bogastev in energentov) na eni ter industrijsko-produkcijskim zastojem na drugi strani (Rodić, 1981). Imperativ, ki izhaja iz te očitne diskrepance, je bil jasen: razviti bazično in nato še lahko industrijo, s čimer bi dohiteli okolja na evropskem zahodu, ki so bila ves čas vzor doseganja v produkcijskem smislu (Melik, 1958, 470-481). Ta naloga se je zdela primerna tudi zaradi idealov preteklih socialističnih ureditev, ki so produkcijo postavljale kot družbeno (in politično) vrednoto, prostor kot prizorišče, prebivalstvo kot akterje in surovine kot izkoristka vredno nujo. Sedanji pogled na preglednice gospodarskih dosežkov ter ekonomske, kapitalske in tehnološke odvisnosti daje samoumeven odgovor, da ta projekcija v glavnim ni uspela, čeprav so izdatna rudna bogastva teh predelov že v glavnem izčrpali. Vrh tega je prišlo tudi do določenih sprememb zlasti na področju koriščenja fosilnih energentov. Debele plasti lignitov v majhnih kotlinah niso več tako donosen naravni vir, kot se je domnevalo desetletja nazaj. Nove zahteve zaradi energetskih in podnebnih politik postavljajo nova merila, ki so rabi fosilnih goriv nenaklonjena.

Hrvaška se je v gospodarskih pregledih omenjala kot država s skromnejšim rudnim bogastvom. Od kovinskih rud ima velike količine zalog boksita v Istri in Dalmaciji ter železove rude na Petrovi gori. Najdena rudišča limonita (železova ruda) v predelu Gorskega Kotarja in Kapele so se izkazala za manj ugodna in se ne izkoriščajo. Iskanja drugih surovin, predvsem plemenitih kovin na območju panonskih osamelcev, niso dala spodbudnejših rezultatov, predvsem zaradi neizdatnosti sicer najdenih rudišč (Geografija SR Hrvatske 3, 1978). Tudi ležišča premoga so primeroma skromna ali pa že izčrpana. Rudnik črnega eocenskega premoga v ozki kadunji Raše v Istri je zaradi vdiranja vode in velikih stroškov prenehal obratovati. Ležišča rjavega premoga v Severni Dalmaciji so omejena, v panonskem obodu pa že izčrpana (Krapina) ali pa težavna za izkoriščanje (ob Muri). Naftno polje v Posavini je že večidel izrabilo svoje potenciale, nadaljnja iskanja tu ter v dravskem predelu dajejo nekaj obetov glede plina. Podobne kalkulacije so tudi za severnojadransko šelfno kotanjo. Vrtanja so bila še v osemdesetih letih 20. stoletja glede teh resursov optimistična, izkupički pa skromnejši.

Zaradi starejše kamninske zgradbe in tektonskih premikov, ki so oblikovali obsežna območja metamorfnih kamnin, se Bosna in Hercegovina uvršča med bolj rudarsko obetavne države. Že srednjeveško rudarjenje je bilo tod znano, povečevali so ga geologi in inženirji Avstro-Ogrske po zasedbi Bosne leta 1876/1877 z gradnjami ozkotirnih železnic in druge infrastrukture, jugoslovanska socialistična doktrina razvoja industrije pa je zgradila pravzaprav močno industrijsko bazo na podlagi kakovostnih ležišč rud in energetskih virov. Bosna in Hercegovina razpolaga z opaznimi zalogami barvnih kovin (svinec, cink, volfram, mangan, kositer) v širšem zaledju Sarajevsko-Zeniške kotline in doline Lašve. Zaloge železove rude v Varešu in Ljubiji so že precej izkoriščene, medtem ko so količine boksita v Hercegovini zadostne še za več desetletij. Premogovni bazeni v predelu subpanonskega oboda imajo kljub večdesetletnemu izkoriščanju še precejšnje zaloge. Rjavi premog v eocenskih kadunjah je kakovosten in dostopen, lahko izkoristljiv. Zaloge rjavega (eocenskega in miocenskega) premoga in lignita so tudi ponekod na kraških poljih ter jih prav tako izkoriščajo. Rudnik soli v Tuzli ima še velike zaloge, a zaradi posebnosti izkoriščanja vrsto omejitev, saj je mesto že zasedlo nekatere predele, pod katerimi leži ta mineral. V peripanonskih kotanjah na severu države so našli zaloge nafte in plina, vendar sedaj teh energentov ne črpajo.

Črna gora razpolaga z manjšimi količinami premoga v Sandžaku (Plevlja) in pri Nikšiću ter barvnih kovin (svinec in cink) v Mojkovcu[151] in na zahodu blizu Plevlje (Šuplja stena). Iskanje nafte in plina na dnu Jadrana ni dalo rezultatov. Od kovinskih rud ima Črna gora opaznejše količine boksita na kraških območjih na jugozahodu države ter v predelu Rumije. Pri Ulcinju so velike soline.

151 V bližini je staro srednjeveško rudišče Brskovo.

Albanija razpolaga predvsem z bogatimi zalogami redkih barvnih kovin, zlasti kroma, niklja, svinca in cinka ter živega srebra. Slednji je zaradi okoljskih standardov postal obsoleten naravni vir in sedaj skoraj ne predstavlja pomembne ekonomske postavke. Odkritje bakrove rude in zlata (pogosto nastopata skupaj) je dajalo upe, a so rezultati skromni. Tudi zaloge železove rude so skromnejše, kot se je domnevalo, čeprav so rudo našli na več mestih, predvsem v obmejnem Korabu, in nekaj časa v socialistični eri te zaloge tudi izkoriščali. Po črpanju nafte je bila Albanija pred desetletji v evropskem vrhu, sedaj so ta ležišča že precej utrujena in izčrpana, manjka pa tudi kapitala in tehnologije, da bi lahko izkoriščali manj ugodne (globoke) lege. Pomembnejši je plin, ki so ga odkrili na obalni albanski nižini in sega očitno še v šelfni del Jadrana blizu Otrantskih vrat. Tudi zaloge premoga so še znatne, a v nekaterih legah (blizu Tirane) že precej izkoriščene. Problem je tudi, ker sežejo premogove plasti pod že urbanizirane površine, zato je eksploatacija malo verjetna in zaradi potrebnih sanacijskih ukrepov pogrezajočih se zemljišč zelo draga.

Kosovo je poglavje zase, saj so zaloge niklja, kroma in mangana na Šarskem gorstvu in pri Paštriku ter svinca in cinka na območju Kopaonika še vedno (kljub že daljšemu rudarjenju) zelo velike. Najpomembnejša so nahajališča svinca in cinka pri Kosovski Mitrovici (Trepča), ki jih izkoriščajo že dolgo. Rudišče je del širšega rudarskega bazena v predelu Kopaonika in doline Ibarja. Domnevajo, da je z rudami za pridobivanje barvnih kovin (predvsem kroma, niklja, bakra, svinca in cinka) dobro založeno tudi območje Drenice v osrednjem delu Kosova. Največ pozornosti je namenjene kosovskemu lignitu, ki v debelih slojih in blizu površja zapolnjuje Kosovsko kotlino. Kljub dosedanjim eksploatacijam je zalog lignita zanesljivo še za več desetletij.

Grške rudne zaloge so primeroma skromnejše, čeprav so najdbe sporadičnih manjših ležišč železove rude v pogorjih Pindosa in Gramosa lahko pomemben preokret v grškem rudarstvu. Tam so tudi ležišča bakra, svinca in cinka, a so rudišča zelo majhna. Na otokih izkoriščajo svinec in cink, ki sta prisotna v mezozojskih slojih v grški Makedoniji in visoki Tesaliji. Največ barvnih kovin (svinec, cink, baker) je v rodopskem delu na vzhodu in segajo še daleč v Bolgarijo. Svinčevo in cinkovo rudo so našli tudi na Peloponezu. Iskanja nafte in plina niso dala pomembnejših rezultatov. Največ pričakovanj je bilo v trakijski obalni nižini in bližnjem akvatoriju. Zaloge rjavega premoga in lignita so v kotlinah Tesalije in Makedonije, medtem ko so one v južni Tesaliji skoraj povsem iztrošene. Manjše zaloge so v preteklosti izkoriščali na nekaterih majhnih kraških poljih ter v kotlinah na severu, v Makedoniji. Nič manj pomembni niso drugi materiali, predvsem za potrebe gradbeništva, od laporjev in apnencev, gline, peska in ustreznega gradbenega kamna. Na vulkanskih območjih okrog Santorina izkoriščajo tudi žveplo (v obliki

pirita). Novejše najdbe niklja na severu, cinka na Peloponezu in zlata bi bilo mogoče izkoriščati z novimi tehnologijami, a je to precej drago. Najpomembnejša grška ruda je boksit. Bogata ležišča so zlasti na Atiki in Evbeji ter nekaj manj v Epiru na zahodu.

Severna Makedonija, država pretežno hercinskega rodopskega sveta, razpolaga z opaznimi zalogami železove rude na zahodu (Kičevo, Demir Hisar), v Pologu in Skopski Crni gori, kromove rude in barvnih kovin pa ob robu vzhodnomakedonskih gorskih čokov, med Zletovim in Probištipom. Območja s prevlado in prisotnostjo kamnin vulkanskega izvora v vzhodnih predelih obetajo poleg že znanih rudišč zlata in bakrove rude še nekaj tovrstnih potencialov. V predelu Šarskega gorstva izkoriščajo zaloge kroma in mangana, ležišča premoga so v Pelagoniji.

Srbija sodi med rudno bogatejše evropske države, razpolaga pa predvsem z bogatimi energetskimi zalogami. To so predvsem bogata ležišča rjavega premoga in lignita v severnem peripanonskem predelu (Kolubara, Kostolac). Nekoč zelo pomembna rudišča bakrove rude in zlata v vzhodni – karpatski Srbiji so skoraj že povsem izkoriščena (Bor in Majdanpek), kakor tudi obsežna nahajališča antimona in kositra v zahodni Srbiji. Bolje je z zalogami kroma in mangana v vzhodni in južni Srbiji, kjer so po nekaterih virih tudi večja ležišča železove rude. Železo izkoriščajo v manjših rudnikih Krepoljin in Lajkovac. V dolini reke Jadar na zahodu države so našli rudo z veliko vsebnostjo litija, kar utegne ob eksploataciji prispevati do 20 % svetovne proizvodnje (Der neue Fischer Weltalmanach 2014, 413). Srbija razpolaga s tremi velikimi premogovnimi bazeni: Kolubarski na zahodu, Moravski na vzhodu in Timoški v Karpatskem delu. V prvih dveh so debeli sloji lignita v površinskem kopu, kar poenostavlja izkoriščanje. Ta premog izkoriščajo največ kot gorivo v termoelektrarnah. Timoški premogovni bazen razpolaga z dobrim črnim premogom, vendar ta leži globlje in v tanjših razvejanih slojih, zato je eksploatacija dražja in zahtevnejša. Ležišča rjavega premoga so našli tudi v predelu ob zahodnomoravski dolini, rjavega pa še v Sremu ob Fruški gori. Iskanje nafte in zemeljskega plina je dalo rezultate v Vojvodini (Banat, Bačka), vendar količine zalog niso zelo velike. Obetavne so raziskave glede prisotnosti ogljikovodikov na južnem robu Panonske nižine ter v dolini Morave.

Tudi Bolgarija sodi med rudno bogatejše države, saj razpolaga z velikimi zalogami svinčeve in cinkove rude v predelu Rodopov. Ta rudišča so kljub že večstoletnemu izkoriščanju še aktualna, le eksploatacija je vse dražja. Večji problem je nazadovanje zanimanja za rabo svinca. V Sofijski in še posebej sosednji Perniški kotlini so bogate zaloge lignita, izkoristljivega predvsem za termoenergetsko izrabo. Ležišča premoga so še na območju podonavske Bolgarije v več ležiščih. Gre za premog eocenske starosti. Stara planina ali Balkan je rudno bogat predel, saj so ob intruzijah nastala orudenenja predvsem barvnih kovin. Izkoriščanje železove

rude v vzhodnem delu Bolgarije je še v teku, a so zaloge že precej načete. V Strandži na vzhodu so zaloge bakrove rude v več rudiščih. Zaloge nafte in plina so skromne, prej predvsem v predelu Bolgarske plošče, sedaj poteka pospešeno iskanje v črnomorskem šelfu. Našli so plin, količine nafte pa so zanemarljive. Nekoč je bila pomembna surovina tudi uran, vendar ga sedaj ne izkoriščajo več, gorivo za jedrsko elektrarno Kozloduj ob Donavi pa uvažajo.

Romunija je zaradi geoloških prilik, ki jih ponuja zapletena struktura karpatskega gorskega loka, rudno dokaj bogata. Skoraj ni rudnine in minerala, ki bi ju tod ne našli, vključno z danes skoraj neuporabnima azbestom in žveplom (obeh surovin ima v izobilju!). Rude za barvne kovine, posebej baker, srebro in zlato, so predvsem na območjih izdatnejšega vulkanizma v Vzhodnih Karpatih ter v Apusenih, zaloge železove rude pa v Banatskih gorah in na severu v Maramurešu. Izdatne količine so najdene v romunskem delu Moldavije in se vežejo na starejše hercinske ter predkambrijske geološke podlage. V Apusenih in v Banatskih gorah je več rudnikov boksita. Na robu Transilvanske kotline so zajetna ležišča kamene soli. Solni rudnik Turda sodi med stare in sloveče in še vedno obetavne. Premog, večinoma rjavi in lignit, se nahaja na severnem robu Vlaške nižine, že v pogorju Geta, in v Moldaviji, črni premog pa na robu Transilvanske kotline ter ob Apusenih, kjer so tudi ležišča železove rude. Romunija je bila pred desetletji drugi najpomembnejši proizvajalec nafte v Evropi. Največja ležišča so bila v podkarpatskem pasu okoliPloješta. V mestu se je razvila petrokemična industrija. Naftna polja na jugu države so sedaj že močno izčrpana, okolje pa precej devastirano. Tam pridobivajo nekaj zemeljskega plina, ki ga pospešeno iščejo na celinski polici romunskega dela Črnega morja (kakor tudi nafto). Zdaleč najpomembnejše jedro črpanja zemeljskega plina je v Transilvanski kotlini. Te zaloge bistveno presegajo domače romunske potrebe.

Sosednja Moldavija je po rudnem bogastvu skromnejša. Ležišča rjavega premoga na jugu države so slabo izdatna, zaloge kromove rude na zahodu pa so že precej izkoristili. Moldavija razpolaga z velikimi zalogami kamene soli, a jo le malo izkoriščajo.

Otok Ciper je imel še pred desetletji razmeroma bogata ležišča kromove, bakrove in cinkove rude. Po nekaterih razlagah dolguje zalogam bakrove rude tudi ime otoka; od te mitologije pa je do danes ostal bolj kot ne le spomin. Rudišča so že precej izčrpana in so prenehali z izkoriščanjem. Odkrita so rudišča zlata, svinca, cinka in bakra. Ker so v obliki razvejanih in ne posebej izdatnih rudnih žil, je za izkoriščanje potrebna posebna, precej draga tehnologija. Odpirajo se tudi vprašanja degradacijskih učinkov na okolje (Lelina, 2011). Za potrebe gradbene industrije izkoriščajo ležišča sadre in betonita, pa tudi laporja in apnenca. V ciprskem akvatoriju naj bi našli večje zaloge nafte,[152] vendar je še ne črpajo.

152 Der neue Fischer Weltalmanach 2016.

9.5 Kmetijstvo, gozdarstvo in ribištvo

Balkan je v povprečju najbolj agrarni del Evrope, saj predstavlja kmetijski sektor z ribištvom in gozdarstvom večji delež v zaposlenosti prebivalstva kot v drugih delih Evrope. Toda vrednost kmetijske proizvodnje napram sekundarnemu sektorju ter storitvam je skromnejša. Države Balkana sicer razpolagajo s precej kakovostnimi zemljišči in ugodnim podnebjem, kljub nadpovprečni goratosti. Razmere za kmetovanje se zelo razlikujejo od države do države in tudi znotraj njih so velike medregionalne razlike. V primerjavi z drugimi deli Evrope so zasebni kmečki obrati manjši. V času socialističnih gospodarstev kmetijstvu v zasebni lasti niso posvečali posebne pozornosti, državno oziroma kolektivno pa je imelo določene težave glede gospodarnosti. Organizacijska povezanost kmetijske proizvodnje in živilskopredelovalne industrije je oblikovala za tista obdobja razmeroma močan agrarno-industrijski kompleks. V času tranzicije so te verige propadle, poskusi organizacijske restavracije kmetijskega sektorja pa so zahtevali določen čas za prilagajanje. Kmetijstvo je šibko v precejšnji meri tudi zaradi slabosti organizacijske strukture, še posebej, ker jo ovirata močna konkurenca uvoženega blaga in propad mnogih podpornih tehničnih sistemov (za namakanje in osuševanje). V nekaterih okoljih je obremenjenost okolja postala primarni problem za vse neindustrijske ali nerudarske dejavnosti. Mestoma so izpostavljeni problemi degradiranega okolja. V ta kontekst sodijo tudi območja, kontaminirana z ostanki različnih neeksplodiranih projektilov, in minska polja – posledice vojaških spopadov v devetdesetih letih 20. stoletja (na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini).

Tabela 17: Razmerja med zemljiškimi kategorijami v državah Balkana in njegovega obrobja

Država	Njive in vrtovi v %	Sadovnjaki, vinogradi v %	Travniki, pašniki v %	Gozd v %	Drugo v %
Hrvaška	32,3	7,8	8,4	46,9	4,6
Bosna in Hercegovina	19,1	5	14,9	47	14
Črna gora	11	1,9	34	37,5	15,6
Srbija	39	2,8	16,3	21	20,9
Kosovo	27,6	7,3	17,4	41,3	6,4
Albanija	22,6	4,2	15,2	37,3	20,7
Severna Makedonija	16,9	1,4	24,7	35,2	21,8
Grčija	19,3	8,6	34,9	28,9	8,3
Bolgarija	27,8	1,8	16,5	33,6	20,3
Romunija	39,5	1,9	19	26,7	12,9
Moldavija	53,6	5,6	8,8	5	27,6
Ciper	16,9	4,8	0,5	19	58,8
skupaj povprečje na državo	**27,1**	**4,4**	**17,6**	**31,6**	**19,3**

Vir: www.en.worldstat.info (po državah).
Svet v žepu, Založba Mladinska knjiga, Ljubljana (po državah) (priredil J. Zupančič).
Opomba: CIA World Factbook 2022–2023 navaja nekaj drugačne podatke, a ne veliko.
Metodologija zajema podatkov v obeh virih verjetno ni enaka.

Kakšni so osnovni parametri kmetijstva glede na razmerja med zemljiškimi kategorijami, je razvidno iz predhodnega besedila. Obseg kmetijskih površin ali tudi delež aktivnega prebivalstva, ki dela v tem sektorju, ni najbolj zanesljivo merilo kmetijske uspešnosti. Upoštevati je treba kmetijsko produkcijo samo in organizacijske razmere zanjo. Oboje je odvisno tudi od naravnih razmer, ki pa, kakor bo videti v nadaljevanju, ne pomenijo avtomatično tudi realne uspešnosti na področju agrarne proizvodnje.

Evropa je kot celina del sveta s prehranskimi viški. Interesi držav, da bi vzdrževale čim višjo raven samooskrbnosti s kmetijskimi proizvodi, so v opreki z načeli svobodnega tekmovalnega trga. A v EU in v Evropi na sploh nikakor ni čisto tako. Ker je kmetijstvo tudi vzdrževalec kulturne pokrajine in zagotavlja poleg agrarno-produkcijskega tudi ekološko ravnovesje in različne socialne funkcije, vključno z zagotavljanjem poseljenosti perifernih predelov, so evropske države razvile različne načine spodbujanja kmetijstva tudi v manj privlačnih območjih. Kmetijstvo je zato panoga, kjer prosta konkurenca dejansko ne velja, pač pa se štejejo tudi druge funkcije agrarne dejavnosti, gozdarstva, ribolova in lova. Poleg tega je v EU uveden sistem spodbud in zavor agrarne produkcije (Gebhardt, Glaser, Lentz,

2013, 271–278). Agrarni sektor je skrbnik podeželja. Različni mehanizmi in politike do kmetijstva imajo velik neposreden in posreden vpliv tudi na demografske, socialne in politične situacije na podeželju.

Organizacija kmetijstva je v precejšnji meri rezultat in odraz politične zgodovine območja v zadnjih dveh stoletjih. Takrat so se oblikovali in preoblikovali sistemi, ki so podpirali ohranjanje drobnoposestne strukture in posledično skromno mero tehnoloških in marketinških inovacij na področju kmetijstva. Zemljiška politika je bila v socialističnih državah drugačna ter je posegla tudi za radikalnimi spremembami posesti in načina upravljanja. Pozneje, v tranziciji, so imele te države različno veliko smisla za reforme organizacije kmetijstva in državne podpore oziroma širše državne kmetijske in zemljiške politike. Prevlada malih kmetijskih obratov s skromno tehniko in tehnologijo (izvzemši ne ravno najbolj pogoste velike zemljiške posesti ali celo veleposesti, ki se v proizvodnji in marketingu na trgu kmetijskih proizvodov znajdejo povsem drugače) se je v bivših socialističnih državah v glavnem poslovila. Socialistična era je namreč v vseh državah oblikovala tipe velikih agrarnih posestev, celo kombinatov, ki so povezovali proizvodno-predelovalne komplekse in trgovske verige. Nekatere izmed teh obratov so v tranziciji razdelili med zasebnike (vračanje zaplenjenega ali združenega premoženja upravičencem oziroma prodaja zasebnikom), v nekaterih primerih pa so se ti kompleksi preoblikovali v javna podjetja. Toda bolj kot to je bila odločilna sprememba tržnih razmer. V Romuniji in Albaniji so bili v času socializma zaradi zaprtosti držav in stroge državnoplanske politike vezani izključno na domače tržišče, bolgarsko kmetijstvo pa je izvažalo zlasti zelenjavo, sadje in vino v države SEV[153] oziroma realsocialističnega bloka. Iskanje novega tržišča je bilo spričo pomanjkanja vezi gospodarski šok, ki je prinesel vsaj nekajletni zastoj. Zlahka so domačim cenenim proizvajalcem konkurirali tuji, še cenejši in bolje organizirani ponudniki prehranskih proizvodov.

Prostor nekdanje Jugoslavije je v večji meri zadržal zasebno lastništvo posesti, a je ohranil tudi vse slabosti posestne majhnosti in parcelne razdrobljenosti, kar je botrovalo skromni notranji konkurenčnosti, da o zunanji niti ne govorimo. Tako male kmetije ob prodiranju na domači trg niso imele bistvenih sprememb organizacije kmetijske proizvodnje, posrednikov pri predelavi in trgovini ter so težje pristopale do potrošnikov. Zato je, količinsko gledano, proizvodnja večinoma upadla, razen pri pridelavi nekaterih kmetijskih kultur. Vstop držav v EU je kmetijsko proizvodnjo zaradi cenejše delovne sile večinoma pospešil, vendar

153 SEV – Svet za ekonomsko vzajemno pomoč (po rus. Sovjet Ekonomičeskoi Vzaimopomošči). Leta 1948 organizirana oblika gospodarskega sodelovanja držav »realnega socializma« (Bolgarija, Čehoslovaška, Vzhodna Nemčija, Madžarska, Poljska, Romunija, Sovjetska zveza, Mongolija) z vodilno vlogo Sovjetske zveze. Sodelovale so tudi nekatere druge države, tudi Jugoslavija. Pospeševala je gospodarsko izmenjavo med državami s socialistično družbeno ureditvijo. Sedež SEV je bil v Moskvi (Družboslovje, 1979, 289).

šele, ko so domača kmetijska gospodarstva vstopila v (večinoma tuje) trgovske verige. Postopoma se je pričelo razvijati tudi kmetijstvo za posebne tržne niše, kot je ekološka pridelava.

Pri pridelavi posameznih kmetijskih kultur ponujajo statistike zanimiv pogled na razmerja med državami. V pridelovanju pšenice odločno prednjači Bolgarija, sledita ji Romunija in Grčija, nato pa Moldavija in Hrvaška. Preostale so relativno minorne v pridelavi te kulture. Zdaleč največ koruze pridelujejo v Srbiji, nato pa podobne količine v Grčiji, Romuniji in Bolgariji, potem v Moldaviji in na Hrvaškem. Ječmena pridelajo največ v Romuniji in Bolgariji, ovsa in rži absolutno največ v Romuniji, riža v Grčiji, manjše količine pa še v Bolgariji, Romuniji (v delti Donave) ter Makedoniji. Pridelava krompirja je najbolj razširjena v Romuniji; tam pridelajo več kot dve tretjini te kulture, pridelane na Balkanu. Tržno zelo pomembna je pridelava zgodnjih vrst krompirja v Grčiji in na Cipru. Grčija je vodilna po proizvodnji korenčka in različnih gomoljastih vrtnin, razen rdeče pese; te pridelajo največ v Romuniji in precej tudi v Moldaviji. Romunija je zdaleč največji pridelovalec sladkorne pese, sledita ji Srbija in Bolgarija, nato Moldavija in Hrvaška. V mediteranskih območjih ta kultura sicer ni neznana, a jo gojijo bolj omejeno. Med pridelovalci soje sta zdaleč najpomembnejši Romunija (več kot polovico) in nato Srbija (več kot četrtino vse soje, pridelane na Balkanu). Pri pridelovanju sončnic je vodilna Bolgarija, sledi ji Romunija, nato pa Moldavija in Srbija. Pomembno mesto v pridelovanju te kulture ima tudi Grčija.

Grčija sodi med vodilne v pridelovanju surovega tobaka, tesno za njo je Makedonija, nato pa Srbija. Veliko ga pridelajo tudi v Bolgariji. Bolgarija pridela tudi več kot polovico svetovne proizvodnje rožnega olja, proizvodnja je majhna (le nekaj ton letno) in od leta do leta precej niha. Grško in ciprsko kmetijstvo pozna tudi pridelovanje arašidov in banan. Stročnice pridelujejo v vseh državah, a je prevlada Romunije (pri fižolu več kot 80 % vse pridelave v regiji) tako očitna kot pri malokateri kmetijski kulturi. Nekoliko manj očitno, a še vedno več kot polovico pridela Romunija zelja. Kultura je sicer dobro zastopana tudi v Grčiji, Srbiji in Makedoniji. Pri proizvodnji paradižnika je vodilna (več kot polovica v regiji) Grčija, za njo Makedonija. Pomemben proizvajalec paradižnikov (in tudi paprike, jajčevcev, kumar, feferonov ipd.) je zanesljivo tudi Bolgarija (Natek, Natek, 2006, 48). Največ paprike pridelajo v Makedoniji in Srbij, največ čebule v Makedoniji in Moldaviji, lubenic in melon pa v Grčiji in na Cipru. Slednji je pomemben proizvajalec različnih začimb.

Sadjarstvo ima v kmetijstvu balkanskih držav zelo pomembno vlogo. Največ jabolk in hrušk pridelajo v Romuniji, le malo manj pa v Moldaviji, Srbiji in Grčiji. Pomembni producentki sta tudi Makedonija ter Bosna in Hercegovina. Glede na velikost izstopa Moldavija. Stalni nasadi različnih sadnih dreves in tudi trte so odraz še starih tržnih povezav znotraj Sovjetske zveze; Moldavija je bila – kakor

je navedeno tudi na drugem mestu – »vrt« te države in stalni nasadi so ostali, vključno s proizvodnjo. Pri breskvah in marelicah absolutno prevladuje Grčija. Slive so pregovorno doma na Balkanu, saj proizvede skupaj okrog dve tretjini te sadne vrste. Zaradi tržnih okoliščin se povečuje proizvodnja v ZDA, Argentini, Čilu in na Novi Zelandiji. Zato se je vrstni red največjih pridelovalk sliv spremenil. Velike trgovske verige imajo pri tem nemajhen vpliv. Največji pridelovalec sliv je sedaj Romunija, tesno za njo Srbija in nato Bosna in Hercegovina. Zelo vidno mesto imata tudi Moldavija in Bolgarija. Pri citrusih ima Grčija odločno prevladujočo vlogo. Med citrusi pridelajo največ pomaranč. Mandarin pridela precej manj in je pri tem že primerljiva s Hrvaško. Grčija je med velikimi svetovnimi pridelovalci oliv, oljčnega olja, fig in namiznega grozdja in tudi rozin.

Tabela 18: Pridelava različnih kmetijskih pridelkov v državah Balkana in njegovega obrobja

Država	Pšenica (tisoč t)	Koruza (tisoč t)	Ječmen (tisoč t)	Oves (tisoč t)	Rž (tisoč t)	Riž (tisoč t)
Hrvaška	1.000	1.298	235	–	–	–
Bosna in H.	184	813	53	20	9	–
Črna gora	2	3	1	1	1	–
Kosovo	–	–	–	–	–	–
S.Makedonija	288	137	153	6	11	31
Albanija	280	343	7	28	3	4
Srbija	2.387	7.953	323	75	12	–
Bolgarija	5.097	2.300	819	17	28	55
Romunija	2.652	2.180	1.572	1.875	2.103	48
Grčija	1.864	2.226	336	–	–	232
Ciper	15	–	36	1	–	–
Moldavija	1.108	1.556	–	–	221	–

Država	Krompir (tisoč t)	Oljna repica (tisoč t)	Sladkorna pesa (tisoč t)	Soja (tisoč t)	Sončnice (tisoč t)	Tobak (t)
Hrvaška	151	26	919	97	90	12
Bosna in H.	350	8	–	9	–	489
Črna gora	20	–	–	–	–	–
Kosovo	–	–	–	–	–	–
S. Makedonija	199	–	8	–	9	27.578
Albanija	240	–	42	–	3	–
Srbija	59	31	3.508	547	509	9.341
Bolgarija	170	329	–	1	1.937	–
Romunija	10.777	769	26.363	1.308	1.310	1.066
Grčija	883	14	648	–	138	34.200
Ciper	107	–	–	–	–	23
Moldavija	268	68.200	1.356	109	547	1.400

Država	Fižol (t)	Zelje (t)	Paradižnik (t)	Paprika (t)	Čebula in česen (t)	Lubenice in buče (t)
Hrvaška	6.379	23.093	25.418	14.553	27.501	–
Bosna in H.	10.226	58.036	38.848	30.385	30.042	–
Črna gora	1.939	12.436	3.863	4.169	1.939	13.748
Kosovo	–	–	–	–	–	–
S. Makedonija	6.232	160.988	160.530	175.867	64.303	136.734
Albanija	30.000	–	–	–	–	–
Srbija	11.382	261.240	127.562	114.472	–	–
Bolgarija	1.125	–	–	–	–	–
Romunija	848.000	990.000	13.761	10.381	15.722	–
Grčija	26.700	224.700	1.235.700	–	–	770.500
Ciper	2.216	4.110	12.102	1.628	1.364	31.046
Moldavija	–	28.700	57.300	9.600	58.500	89.000

Država	Jabolka in hruške (t)	Breskve, nektarine in marelice (t)	Slive (t)	Agrumi (t)	Olive (t)	Grozdje (t)
Hrvaška	48.219	7.123	15.047	51.364	50.945	95.600
Bosna in H.	80.407	7.906	135.376	–	–	30.500
Črna gora	8.911	1.550	11.737	4.396	325	15.270
Kosovo	–	–	–	–	–	–
S. Makedonija	95.684	16.177	33.101	–	–	195.888
Albanija	–	–	–	21.000	98.000	–
Srbija	363.313	61.715	401.498	–	–	122.489
Bolgarija	–	–	–	–	–	–
Romunija	481.120	46.500	424.100	–	–	15.800
Grčija	357.700	905.400	–	1.090.800	2.825.300	526.100
Ciper	6.371	4.191	742	106.445	12.728	20.322
Moldavija	375.000	17.400	72.800	–	–	94.400

Viri: po podatkih nacionalnih statistik, in sicer:
(1) Hrvaška: Statistički ljetopis RH 2013, Državni zavod za statistiku, Zagreb (2013); (2) Bosna in Hercegovina: Statistički godišnjak/ljetopis 2014, Federalni zavod za statistiku Federacije BiH, Sarajevo; in Statistički godišnjak Republike Srpske 2015, Republički zavod za statistiku, Banja Luka (2013); (3) Črna gora: Statistički godišnjak 2014, Zavod za statistiku Crne gore, Podgorica (2013); (4) Kosovo: Popis poljoprivrede u Republici Kosovo 2014 – konačni rezultati, ASK Agencija za statistiku Kosova, Priština (2014); (5) Makedonija: Statističen godišnik 2015 na Republika Makedonija, Zemledelstvo, Državen zavod za statistika, Skopje (2013); (6) Albanija: Agriculture production 2014, Press release, Instituti i statistikave, Tirana (2012); (7) Srbija: Statistički godišnjak Republike Srbije 2015 – Poljoprivreda, Zavod za statistiku Srbije, Beograd (2013); (8) Bolgarija: podatki FAO – Faostat.org (2013); (9) Romunija: Statistical Yearbook 2015, Agriculture and forestry, National Institute of statistics, Bukarešta (2012); (10) Grčija:

2012 agricultural annual statistical survey, Hellenic statistical authority, Atene; in za ribištvo (2012): 2012 Fischery annual survey, Hellenic statistical survey, Pirej (2012); (11) Ciper: Agricultural statistics 2013, Statistical service, Nikosia (2012); (12) Moldavija: Statistical Yearbook 2015 Edition, National bureau of statistics of the Republic of Moldova, Kišinev (2013). Opomba: leto, na katerega se nanašajo popisni podatki, je navedeno v oklepaju.

Hrvaška, ki razpolaga s kakovostnimi kmetijskimi zemljišči v Panonski nižini ter bistveno bolj omejenimi možnostmi v kraškem in mediteranskem delu, ima večidel zasebne posesti. Privatizacija večjih obratov (nekdaj družbenih) je že oblikovala tudi sloj velikih proizvajalcev hrane. Vendar je zaradi specializacije na primer v vinogradništvo in sadjarstvo tudi pri le nekaj hektov velikih kmetijah mogoče preživeti. V panonskem delu je srednje velikih in večjih kmetijskih obratov več, usmerjeni so večinoma v pridelavo žit (pšenica, ječmen, oves, tudi nekaj ajde in prosa) ter krmnih (krmna pesa, detelja, soja) in industrijskih rastlin (sladkorna pesa, sončnice, oljna repica, lan). Pridelava hmelja je geografsko omejena. Posebej sta pomembna sadjarstvo in vinogradništvo. Velik pomen ima živinoreja (govedo, svinje), ker je vezana na uspešno domačo mesnopredelovalno industrijo. Domače turistično tržišče je ugodna tržna okoliščina za hrvaško kmetijstvo in predstavlja dobro priložnost zlasti za manjše kmetijske obrate v obalnih predelih ter na otokih. Na trg dajejo zelenjavo, sadje, začimbe in različne lokalne specialitete. Turisti radi posegajo po domačem oljčnem olju, smokvah, vinu, sirih in različnih destilatih.

Kmetijstvo Bosne in Hercegovine je bolj usmerjeno v sadjarstvo. Slovi po pridelavi sliv, nekaj manj pa češenj in breskev. V spodnji dolini Neretve se je uspešno uveljavilo pridelovanje agrumov (posebej mandarin); to je sicer pomembno tudi za Hrvaško. V Hercegovini je pomembno pridelovanje tobaka in vina, od živinoreje pa govedoreja, ovčereja in perutninarstvo ter v Posavini na severu svinjereja.

Črna gora ima za kmetovanje sicer zelo skromne naravne danosti, a sorazmerno velik delež specializiranih kultur. S tem mislimo na vinogradništvo in pridelovanje tobaka, medtem ko so drugi kmetijski proizvodi manj zastopani. Pridelava tobaka je močno nazadovala. Od živinoreje je pomembnejša le ovčereja in ponekod perutninarstvo.

Albanija je doživela velike pretrese v organizaciji in spremembah posestne strukture, potem ko so zemljo razdelili uporabnikom. Kmetijstvo je socialno gledano zelo pomembna panoga, čeprav je od nekdanje skrbi za proizvodnjo industrijskih rastlin (bombaža) ter riža, koruze idr. zelo nazadovala. Zaradi oddaljenosti in zapletenosti poslovanja je tudi pridelovanje zelenjave in sadja sorazmerno zelo skromno. Uveljavljajo se agrumi, pridelovanje paprike, paradižnika in drugih kultur te vrste. Obnavljanje kmetijske pridelave je močno odvisno od rekonstrukcije namakalne infrastrukture, ker je kmetijstvo na obalni ravnini močno vezano na namakanje kmetijskih površin. Glede na podnebne značilnosti ima še precej možnosti razvoja pridelovanja kultur, značilnih za sredozemsko kmetijstvo.

Tabela 19: Število živine ter ulov in prireja rib v državah Balkana

Država	Govedo (tisoč)	Svinje (tisoč)	Ovce in koze (tisoč)	Konji (tisoč)	Perutnina (tisoč)	Ulov in prireja rib (t)
Hrvaška	452	1.182	679	20	10.161	72.356
Bosna in H.	440	524	1.010	17	13.298	2.054
Črna gora	89	21	221	5	–	2.437
Kosovo	262	34	208	3	2.692	–
S. Makedonija	242	165	531	19	1.942	–
Albanija	500	173	2.800	32	9.493	6.000
Srbija	920	3.236	1.967	16	17.167	9.856
Bolgarija	–	–	–	–	–	–
Romunija	2.009	5.234	10.100	575	80.136	16.238
Grčija	611	793	13.674	–	30.622	1.761.202
Ciper	58	359	557	3	2.495	6.511
Moldavija	191	483	875	42	–	

Viri: po podatkih nacionalnih statistik, in sicer:
(1) *Hrvaška: Statistički ljetopis RH 2013, Državni zavod za statistiku, Zagreb (2013); (2) Bosna in Hercegovina: Statistički godišnjak/ljetopis 2014, Federalni zavod za statistiku Federacije BiH, Sarajevo; in Statistički godišnjak Republike Srpske 2015, Republički zavod za statistiku, Banja Luka (2013); (3) Črna gora: Statistički godišnjak 2014, Zavod za statistiku Crne gore, Podgorica (2013); (4) Kosovo: Popis poljoprivrede u Republici Kosovo 2014 – konačni rezultati, ASK Agencija za statistiku Kosova, Priština (2014); (5) Makedonija: Statističen godišnik 2015 na Republika Makedonija, Zemledelstvo, Državen zavod za statistika, Skopje (2013); (6) Albanija: Agriculture production 2014, Press release, Instituti i statistikave, Tirana (2012); (7) Srbija: Statistički godišnjak Republike Srbije 2015 – Poljoprivreda, Zavod za statistiku Srbije, Beograd (2013); (8) Bolgarija: podatki FAO – Faostat.org (2013); (9) Romunija: Statistical Yearbook 2015, Agriculture and forestry, National Institute of statistics, Bukarešta (2012); (10) Grčija: 2012 agricultural annual statistical survey, Hellenic statistical authority, Atene; in za ribištvo (2012): 2012 Fischery annual survey, Hellenic statistical survey, Pirej (2012); (11) Ciper: Agricultural statistics 2013, Statistical service, Nikosia (2012); (12) Moldavija: Statistical Yearbook 2015 Edition, National bureau of statistics of the Republic of Moldova, Kišinev (2013).*
Opomba: leto, na katerega se nanašajo popisni podatki, je navedeno v oklepaju.

Kosovo ima razmeroma dobre možnosti za kmetovanje. Vse tri kotline (Metohija, Malo Kosovo, Kosovo polje) imajo rodovitne rjave prsti. Težavo predstavlja sušnost; brez namakanja je intenzivnejša pridelava vrtnin, sadja in drugih kmetijskih kultur zelo omejena, vendar ima na tem področju precejšnje možnosti. Kmetijski obrati so majhni in še dokaj samooskrbno naravnani. Zaradi konfliktov v bližnji preteklosti so bile mnoge tržne vezi prekinjene in je bilo Kosovo prehransko v veliki meri odvisno od uvoza, največ iz Makedonije in Srbije. Razmeroma močno je razširjeno ovčarstvo, veliko manj pa govedoreja.

Makedonija ima v pridelovanju zelenjave in vrtnin bogato tradicijo, posebej ko gre za paradižnike, papriko in drugo sočivje. Znana je po tobaku, ki je nekoč poleg bombaža igral prvovrstno vlogo industrijske kulture, sedaj je v močnem upadu. Podobno je bilo z rižem, ki so ga gojili v dolini Bregalnice in Strumice. V času jugoslovanske krize je zaradi izgube tržišča pridelava riža in bombaža močno nazadovala, sedaj pa je ponovno v močnem vzponu. Proizvodnja maka in industrijske konoplje je zaradi formalnih omejitev na trgu mnogo skromnejša kot je bila, medtem ko se povečuje delež sadja in zelenjave. Poglavitna težava makedonskega kmetijstva so slaba organiziranost in s tem povezane omejitve pri dostopu do tržišč; tudi na tem področju jo precej ovira glavna konkurentka Grčija zaradi specifičnih političnih razlogov. Od živinoreje je pomembno ovčarstvo, druge panoge so skromneje zastopane. V vzhodnih predelih Makedonije je doma sadjarstvo, zlasti pridelava kakovostnih jabolk in hrušk ter koščičastega sadja. V dolini Vardarja je poleg tega razvito vinogradništvo.

Grčija je med kmetijsko močnimi evropskimi državami, na Balkanu pa sploh prevladuje. Prva po proizvodnji oljčnega olja, tretja po pridelovanju agrumov, šesta po pridelavi vina, enajsta po proizvodnji bombaža, vidno mesto ima v pridelavi zelenjave in sadja. Vse to je kratek povzetek pomena grškega kmetijstva, ki sicer nima najbolj ugodnih ne naravnih in ne družbenih okoliščin. Na severu v Tesaliji, Makedoniji in Trakiji so kmetijski obrati veliki ali celo zelo veliki, medtem ko so za obalno in otoško kmetijstvo značilni majhni, le nekajhektarski kmetijski obrati z različnimi usmeritvami. Na otokih se kmetijstvo kombinira s turistično dejavnostjo in ribolovom, seveda pa so bile v preteklih letih izjemno pomembne takojšnja dostava kmetijskih proizvodov na trg turistom ter ugodne dotacije z naslova subvencij in različnih strukturnih pomoči. Grčija ima vidno mesto tudi po pridelavi koruze, pšenice, riža, tobaka, sladkorne pese in krompirja. Od živinoreje je pomembno ovčarstvo, v Epiru in Makedoniji tudi govedoreja. Prednost Grčije je dobra organiziranost kmetijskega trga in dostop do (zlasti evropskih) potrošnikov.

Bolgarija razpolaga z obsežnimi in kakovostnimi zemljišči, a slabimi organizacijsko-tehničnimi razmerami. Propad velikih agrarno-industrijskih obratov in s tem povezanih podpornih namakalnih sistemov je bolgarsko družbo močno prizadel, dokončno pa jih je potolkel prihod cenene konkurence z velikimi trgovskimi verigami. Toda prav te so kmalu po vstopu Bolgarije v EU postale eden glavnih vzvodov obnovitve kmetijske produkcije, še posebej povrtnin, zelenjave in sadja, medtem ko so na pridelavo žit vplivale pretežno negativno. Bolgarsko kmetijstvo se kot panoga zlagoma spet postavlja na noge. Na severu je nesporna prevlada pšenice in koruze, sončnic in sladkorne pese, nekaj je tudi oljne repice in krmnih rastlin. Vendar je tam doma tudi pridelovanje koščičastega sadja, med katerim je največ sliv. V Mariški kotlini je poleg usmeritve v pridelavo žit in koruze še

posebej pomembno pridelovanje vrtnin, sadja, vina in tobaka. V dolini Strume in Meste je že tradicionalno uveljavljeno pridelovanje bombaža in riža, poleg povrtnin in zelenjave. Posebna kultura Bolgarije pa so vrtnice, iz katerih pridobivajo slovito rožno olje, dragoceno sestavino v industriji parfumov in kozmetike. Pridobivanje rožnega olja je doma predvsem v kotlini Kazanlik.

Slika 13: Riževo polje pri Kočanih v Makedoniji
Foto: J. Zupančič

Slika 14: Namakalni sistem v Banatu, Srbija
Foto: J. Senegačnik

Slika 15: Kulturne terase na Visu, Hrvaška
Foto: J. Senegačnik

Slika 16: Obedska bara je zavarovan močvirni habitat
Foto: J. Senegačnik

Srbija ima za kmetijstvo odlične naravne razmere, torej velik delež kakovostnih kmetijskih površin (prevlada stepskih črnic), organizacija kmetijstva je na severu zelo solidna (večje kmetije in manjša parcelna razdrobljenost), medtem ko so na jugu razmere mnogo skromnejše. V nekdanji jugoslovanski federaciji je bila agrarna gostota prav v Šumadiji največja. Pridelovanje žit (posebej pšenice, ječmena) prevladuje v severnem in srednjem delu, na jugu dajejo večjo pozornost pridelovanju povrtnin, čebule, zelja ipd. Povsod je doma živinoreja, v goratih predelih ovčereja in govedoreja, v nižinskih perutnina in govedo, malodane povsod (razen v Sandžaku) pa svinjereja. V osrednjih predelih in v Vojvodini sta razvita vinogradništvo in sadjarstvo. Srbija sodi med največje proizvajalce sliv na svetu.

Med vsemi državami Balkana ima Romunija verjetno najboljše razmere za kmetijstvo. Prevlada nizkega in večinoma uravnanega sveta z značilnostmi celinskega podnebja daje dobre možnosti zlasti pridelavi žit in različnih industrijskih rastlin. Nekoliko na slabšem je ta država zaradi organizacije in opremljenosti kmetijskih obratov, saj še vedno premaguje značilne tranzicijske težave. Zasebni kmetijski obrati so slabo tehnološko opremljeni in tudi znanja primanjkuje. Nasprotno imajo nekatera kmetijska podjetja (ki so to postala po preobrazbi iz nekdanjih socialističnih državnih obratov) boljše tehnološke možnosti. Po proizvodnji sicer nekoliko zaostaja za pomenom Grčije, vendar ima v primerjavi z njo precej večje možnosti širitve. Kmetijstvo je za romunsko gospodarstvo zelo pomembno, saj podpira razvoj živilskopredelovalne industrije, ta pa prek tujih trgovskih verig vstopa na široki evropski živilski trg. Vstop Romunije v EU pa je zaradi kvotnega sistema proizvodnjo žitaric nekoliko omejil. Obe veliki nižini imata uveljavljeno kmetijstvo na bazi pridelovanja žit, koruze ter nekaterih industrijskih in krmnih rastlin. Tudi živinoreja ima svoje mesto. Romunija je dežela koruze, pšenice, soje, sladkorne pese, zelja, orehov, jabolk, hrušk in koščičastega sadja, čeprav je slednje manj značilno kot na primer v Srbiji in Bolgariji. Zelo pomembno je pridelovanje tobaka in sončnic.

Moldavija je v okviru nekdanje Sovjetske zveze veljala za »vrt« realsocialističnega sveta, skupaj z Bolgarijo. Usmeritve v pridelavo sadja in še posebej vina so zaznamovale kulturno pokrajino. Po osamosvojitvi je gospodarstvo močno nazadovalo in kmetijstvo je postalo panoga socialnega preživetja. Naslonjenost na politične in gospodarske povezave v okviru Skupnosti neodvisnih držav (SND) ne dajejo najboljše popotnice, ker se je ruski trg vsaj za bolj zahtevne aranžmaje že usmeril na tradicionalno močne vinarske države od Španije in Francije do Italije. Moldavski vinarski adut ostajajo nizke cene, s katerimi so na ruskem trgu še konkurenčni. Končno tudi zato, ker jih je ta trg navajen. Moldavija sicer prideluje žitarice, sončnice, sojo, sladkorno peso in krompir, večinoma za domačo oskrbo.

Na Cipru je kmetijstvo značilno prilagojeno mediteranskim podnebnim razmeram, zato usmerjeno v pridelovanje zelenjave, agrumov, olja in vina. Zelo pomembno je pridelovanje povrtnin za razmeroma veliko število turistov, ki letno obiščejo to državo (Benkovič Kraševec, 2007, 56). Pomembno je pridelovanje različnih aromatičnih začimb, ki uspevajo v dokaj suhi različici sredozemskega podnebja na Cipru.[154] Pridelajo celo nekaj banan.

9.6 Rudarstvo in energetika

Obseg in razmestitev rudnih bogastev sta prikazana v posebnem poglavju. V času prevlade industrijske paradigme razvoja je večina rudnikov, premogovnikov, naftnih črpališč ter drugih nahajališč rudnih in mineralnih bogastev tudi dejansko delovala. Rudarstvo in premogovništvo sta bila za nadaljnji razvoj industrijskih panog ključna, bogastvo in moč držav sta se merila po razpoložljivih kapacitetah surovin. Eksploatacije mineralnin in rudnin ni oviralo pomanjkanje kapitala, saj je bilo za večino (tj. vse socialistične) držav koriščenje domačih rudnih bogastev nujen predpogoj razvoja drugih industrijskih panog in napredka obče. Mnoga rudišča so bila mlada in so še razpolagala z zadostnimi zalogami. Toda sčasoma so se že javili problemi izčrpanosti nekaterih rudišč. Veliki solni rudniki v Transilvaniji (Turda, Ocna Mureš, Dej in drugi), bakra v Boru in Majdanpeku (Srbija) ter na Cipru so že pričeli izkoriščati jalovino ali pa so rudarjenje sploh opustili. Stroški rudarjenja so se povečevali in pri mnogih narasli do te mere, da rudarska dejavnost ni pokrila obratnih stroškov, kaj šele ustvarjala dobička. Deloma so za to krive tudi neracionalne upravljavske poteze, ki v tehnično modernizacijo niso vlagale dovolj; vzrokov je bilo veliko in se od primera do primera razlikujejo v podrobnostih. Nekateri rudniki (zlasti velja za tiste z redkimi kovinami in minerali) so bili na meji ekonomske rentabilnosti že pred desetletji, a so delovali ob izdatnih državnih podporah zaradi strateških motivov.

Premogovnikom je povzročalo velike težave posedanje zemljišč, še posebej na gosteje naseljenih in urbaniziranih območjih. Naraščali so različni okoljski problemi, predvsem kontaminacija zraka in vode. Do teh problemov so bila politična vodstva socialističnih držav precej zadržana; okolje (in s tem zdravje ljudi) ni bilo močneje upoštevana razvojna kategorija. V nacionalne okvire zamejene socialistične ekonomije so favorizirala rudarstvo kot nujno podporno dejavnost razvoja industrije, zato finančni problemi večinoma niso bili velika ovira delovanja rudarske dejavnosti.

Korenite spremembe so nastopile v seriji kriznih osemdesetih let 20. stoletja, ki jim je od leta 1989 dalje sledil razpad socialističnih družbenoekonomskih

154 V: www.indeksmundi.com/cyprus.

sistemov in se je pričela doba tranzicije. V tej burni periodi je rudarstvo v večini držav močno nazadovalo. Razmeroma obilno rudno bogastvo je postalo slabo izkoriščen potencial. Na to panogo so se skoraj hkrati zgrnile zelo različne težave. Tehnološka zastarelost je zmanjševala konkurenčnost na svetovnem tržišču, potrebna zagonska sredstva so lahko podjetja iskala predvsem s prodajo upravljavskih pravic tujim firmam. Mnogi rudniki so prenehali delovati, ker so zaradi tehnoloških, kapitalskih in še posebej tržnih razlogov propadla industrijska podjetja, ki so jih prej zalagali s surovinami. Verjetno je to še sedaj glavni razlog, da so prekinili rudarsko eksploatacijo v marsikaterem starem rudišču. V teh državah so le redko pristopili h kompleksnim sanacijam opuščenih rudnikov ter rudarsko-industrijskih pokrajina, čeprav so nekatera večja rudarska območja kritično prizadeta in ovirajo uvajanje novih gospodarskih priložnosti (Wirth idr., 2012).

Nekatere surovine so se pričele umikati iz rabe in zato tudi iz proizvodnje (primer rudnikov živega srebra v Romuniji in Bolgariji). V začetku tranzicijskega obdobja je bilo več ekoloških katastrof kot rezultat zgolj ekonomskega gledanja novih (tujih) lastnikov ter slabosti organizacije in delovanja inšpekcijskih služb. Premogovnike so prizadeli novi standardi dopustnih emisij v okolje, termoelektrarne pa so se odzvale tako z instalacijo ustreznih filtrov kakor z iskanjem čistejših vrst premoga. Razširjenost rudarstva se zato v nekaterih državah precej razlikuje od razpoložljivega rudnega bogastva. Sedaj je glavni adut balkanskega rudarstva razpoložljivi kapital za zagon modernizirane, s čim manj delovne sile obremenjene eksploatacije rudnih in mineralnih bogastev ter ustrezne povezave s kupci rudarskih in energetskih proizvodov. Pri nekaterih oblikah rudarstva pa se je proizvodnja tudi povečala ali pa sploh predstavlja zelo perspektivno dejavnost.

Z rudarstvom oziroma širše izkoriščanjem ter pridobivanjem mineralnih in drugih dobrin je tesno povezana tudi energetika. V fazi intenzivne industrializacije se je potreba in zato tudi proizvodnja električne energije strmo povečevala, in sicer ob hkratnem povečevanju porabe energije v gospodinjstvih. Po propadu mnogih industrijskih obratov pa se poraba električne energije ni zmanjševala, temveč nasprotno, povečevala. Vse več strojev in naprav v gospodinjstvu, klimatskih naprav ter povečevanje porabe v prometu, razsvetljavi in drugih načinih oskrbe objektov so vztrajno forsirali energetiko kot perspektivno panogo prihodnosti. V času pospeševanja trajnostne rabe virov je iskanje alternativnih možnosti izkoriščanja energije marsikje precej spremenilo strukturna razmerja v tej panogi. Zaradi ekonomske šibkosti prebivalstva in skromnih državnih podpor pa je izkazovanje trajnostne energetske paradigme na Balkanu slej ko prej minorno in daleč za možnostmi, ki jih ta evropska regija sicer premore.

Energetska politika Hrvaške temelji na mešanih virih s tendenco in načrti povečevanja rabe obnovljivih virov (veter, vodna sila, sončna energija in biomasa), pri čemer je pomembno, da je Hrvaška na nekaterih področjih tudi dejansko

krenila po poti trajnosti. Množične instalacije vetrnih elektrarn v Dalmaciji, sončnih kolektorjev in fotovoltaičnih panelov tod in na otokih so ambiciozen začetek. Hidroenergetskih potencialov nima več prav veliko, ker so male nižinske reke energetsko šibke, večje pa so vse mejne. Kraški gorski in primorski svet premoreta sicer več vodotokov, ki pa niso dovolj vodnati. Zaloge plina in nafte na Lonjskem polju v Posavini so že precej izčrpane, novejša najdišča v podravskem predelu pa kljub nekaj najdbam še niso v fazi večje eksploatacije.[155] Plin so našli tudi v severnojadranskem akvatoriju, vendar bo črpanje vršila italijanska družba. Hrvaška je pomembnejši producent boksita, surovine za pridobivanje aluminija. Izkorišča se v velikih dnevnih kopih v Istri in Severni Dalmaciji. Pesek in prod izkoriščajo največ ob Dravi in Savi do Zagreba. Obilje gline izkoriščajo za več opekarn. Dober gradbeni in okrasni kamen pridobivajo v Istri in ponekod v Dalmaciji. Brač je zelo znan po umetelnem kamnoseštvu in po odličnem okrasnem kamnu.[156] Na panonskih osamelcih izkoriščajo pesek in kamen (Newman, 2013).

Bosansko rudarstvo ima zaradi bogatih zalog nekaterih rudnin in premoga precej drugačen položaj kot hrvaško. Zaloge mangana, svinca in cinka v osrednjem in vzhodnem delu države so že precej izčrpane, zaloge železove rude v Ljubiji in Varešu pa zadostne še za več desetletij. Težave bosanskega rudarstva izvirajo predvsem iz rušilnih učinkov državljanske vojne 1992–1995, ko je bila uničena večina (več kot 80 %) industrijske in energetske infrastrukture (Natek, Natek, 2006, 32). Pozneje so precej teh kapacitet obnovili in usposobili, a predvojnega deleža nima več.

Za razvoj gospodarstva je daytonska ureditev Bosne in Hercegovine precejšnja ovira, ker je poslovanje v sorazmerno majhnih kantonih pospremljeno z obsežno administracijo. Zaradi političnih delitev na prostoru nekdanje Jugoslavije so se prekinile mnoge produkcijske in tehnološke povezave, močno pa se je zmanjšalo tudi domače tržišče. Večje premogovnike so ponovno usposobili in sedaj zalagajo domače termoelektrarne, mnoge manjše pa so zaprli. Izvoz električne energije je precej omejen. Energetika sloni pretežno na termoelektrarnah (okrog 60 %), čeprav so možnosti koriščenja vodne sile še precejšnje. Pomembno je pridobivanje boksita in kamene soli, ki ostaja pomemben izvozni produkt ter surovina za kemično industrijo. Nekaj surove rude (boksit, železova ruda) tudi izvozijo (Brininstool, 2012). Zadostne količine gradbenega materiala (pesek, prod, gradbeni kamen, okrasni kamen, marmorji, sadra) ter surovine za keramično industrijo (glina, kaolin, gips, sadra, apnenec in lapor) pa so še naprej pomembni vhodni materiali za bosansko industrijo, pa tudi za izvoz.

155 Geološke prilike za obstoj nafte in plina v Podravini so ugodne v širši coni, zato so tam že pred desetletji iskali nafto (Geografija SR Hrvatske 3, 1974, 48–50), vendar razen manjših nahajališč pri Pitomači ni bilo posebnega uspeha.

156 Večinoma gre za lepo slojevite apnence in manj za prave marmorje; čeprav jih pogosto prodajajo pod tem imenom.

Črnogorsko rudarstvo je omejeno na izkop boksita, ki ga praktično v celoti predela domača tovarna glinice in aluminija. Rudišča svinčeve in cinkove rude še obratujejo, in sicer v dolgoletnem najemu avstralske rudarske družbe. Kljub dolgoletnemu izkoriščanju so ocene zalog ugodne (Newman, 2012). Država ima preskromne gospodarske možnosti za podrobnejše geološke raziskave na severu države. Iskanja nafte in plina na področju Skadrskega jezera in ob morju niso dala spodbudnejših rezultatov. Energetska oskrba države temelji bolj na hidroenergetski (blizu 70 %) kot na termoenergetski izrabi.

Kosovsko rudarstvo ima zelo staro tradicijo, in sicer na Kopaoniku ter na Novem brdu blizu Prištine. Sedaj predstavljajo najpomembnejše bogastvo bogata ležišča lignita v Kosovski kotlini, kar je zaradi dnevnega kopa sorazmerno enostavno (in poceni) izkoriščati.[157] Statistike govore o izdatnih zalogah svinčeve in cinkove rude s primesmi srebra in tudi zlata,[158] a je taka postavka v kosovski rudarski strategiji spričo političnih razmer (razdeljenosti Kosova) bolj kot ne iluzija. Izkoriščanje boksita je skromno, prav tako kromove, nikljeve in manganove rude. Podjetjem manjka zagonskega kapitala za modernizacijo proizvodnje oziroma koriščenje teh naravnih bogastev. Veliko bolje izkoriščajo nekovinske minerale, predvsem različen gradbeni material, v času po osamosvojitvi je namreč mogoče slediti izjemni gradbeni aktivnosti.

Rudarstvo skupaj z energetiko zaposluje okrog 15 % aktivnega prebivalstva Makedonije in predstavlja tudi sedaj pomembno postavko nacionalnega gospodarstva. Za razliko od Albanije ali pa Bosne in Hercegovine v socialistični preteklosti (ko se je oblikovalo jedro industrije) makedonska težka industrija ni bila tesno povezana z drugimi industrijskimi panogami, temveč je bila vpeta v širši jugoslovanski industrijski kompleks. Makedonija je bogata zlasti z barvnimi in plemenitimi kovinami: kromom, nikljem, volframom, zlatom, srebrom, svincem in cinkom, zadovoljive pa so tudi zaloge železove rude. Večina rudnikov deluje tudi sedaj, le lastniško so večinoma v rokah tujih koncesionarjev iz Rusije, Nemčije in Kanade. Najbolj obetavni so vzhodni deli Makedonije, saj naj bi bilo tam po novejših geoloških raziskavah dovolj bakrove rude, ki vsebuje poleg tega tudi izkoristljive deleže zlata in srebra (Marusic, 2011). Poleg že desetletja delujočega rudišča Bučim (blizu Štipa) je perspektivno rudišče Ilovica.[159] Energetsko je Makedonija deficitarna, saj izkorišča le razmeroma skromne zaloge rjavega premoga in lignita v Pelagoniji ter vodno silo Vardarja in pritokov.

157 KPMM, 2023, v: https://www.kosovo-mining.org/

158 Mining strategy of Republic of Kosovo 2015–2015, 2015.

159 Royal Gold bets on Macedonia's mining future, 2014.

Za Albanijo je bilo rudarstvo izhodiščnega pomena na poti socialistične industrializacije. Kako tudi ne, ko pa razpolaga z obiljem rudnega bogastva. Toda zaprtost države je botrovala dejstvu, da sta se albansko rudarstvo in energetika po gospodarskem kolapsu v devetdesetih letih znašla v globalni konkurenci z obupno zastarelo tehnologijo in kroničnim pomanjkanjem kapitala. Izdajanje koncesij tujim lastnikom je bilo redka priložnost, da država pridobi nekaj kapitala.[160] Žal niti to ni premaknilo mnogih zastalih rudniških obratov, ki so se z mesti vred spremenili v tipične *ghost towne*.[161] Opustela naselja niso vabila nikogar, odbijala so celo investitorje, domačemu okolju pa so predstavljala ekološko grožnjo (Wirth idr., 2012). Nekateri rudniki so vendarle ohranili proizvodnjo. Med lastniki prevladujejo turške, kanadske in italijanske kompanije.

Velika težava za ponovni zagon rudarstva je bila zelo slaba prometna infrastruktura; večina dovoznih cest do rudnikov v razgibanem, goratem svetu je bilo makadamskih. Vendar je pripravljenost države zagotavljati podporo pri premagovanju infrastrukturnih težav pomemben dejavnik spodbujanja razvoja rudarstva. Računajo predvsem na rudnike kroma, niklja in mangana v osrednjih predelih Albanije. Pred nekaj leti najdene zaloge boksita na severu države naj bi izvažali, saj Albanija nima tovrstnih industrijskih kapacitet.[162] Precejšnjo pozornost namenjajo raziskavam tekočih in plinastih ogljikovodikov v predelu albanske obalne ravnine in v šelfnem akvatoriju južnega Jadrana.[163] Precejšnje upe polagajo investitorji tudi v sorazmerno bogate vodne vire, ki jih je še mogoče izkoristiti tudi za pridobivanje električne energije.

Grško rudno bogastvo so starejši geografski orisi opisovali kot skromno. Po kotlinah Makedonije in Tesalije razmeščeni premogovniki, ležišča že precej izčrpanih rudnikov svinca in cinka v Rodopih, nekaj malega železove rude v Epiru in zadovoljive zaloge boksita v predelu Atike in Evbeje je bilo skoraj vse, kar se je o rudarstvu te države vedelo doslej. Če se k temu prištejejo še razmeroma številni peskokopi, kamnolomi, glinokopi, nahajališča kaolina, laporja in apnenca za cementno industrijo ter obilje tako tehničnega kakor gradbenega in okrasnega kamna, je podoba grškega rudarstva bolj spodbudna.

Grčija ima izmed vseh kovinskih rud največ boksita. Novejše raziskave so v vzhodnih predelih Trakije ter Makedonije pokazale večja ležišča lignita, ki so ga že pričeli izkoriščati kot kurivo v termoelektrarnah. Zaloge v Tesaliji so majhne. Najdene zaloge svinčeve in cinkove rude s precej primesmi srebra so našli na jugu

160 Albanian mining today, 2009. Leta 2008 so izdali skoraj 800 takih dovolilnic.

161 Angl. izraz za »mesto duhov«; označuje zapuščena mestna naselja (največkrat so to rudarska naselja), ki jih zapusti kritično število prebivalcev in delujejo opuščeno.

162 Albania – mining, 2015.

163 Albanian mining today, 2009, 7–8.

Peloponeza, v osrednjem delu Grčije pa imajo ambiciozne načrte pri pridobivanju zlata, in sicer prek kanadskega podjetja. Zelo pomembno je tudi odkritje velikih zalog perlita – so drugi na svetu (za ZDA) ter četrti po zalogah plovca; oba minerala izvirata iz vulkanskih območij. Grčija je edini producent huntita na svetu.[164] V luči teh dejstev je rudarstvo v Grčiji pomembna gospodarska panoga (Newman, 2012). Grška energetika je do pred nekaj let slonela na izrabi termoenergetskih virov. Veliko premoga in v novejšem času plina so morali uvažati. Najdene zaloge lignita nekoliko zmanjšujejo odvisnost od uvoženih virov. Toda glavni adut sonaravne trajnostne paradigme je izraba sončne in vetrne energije. Obojega imajo na obalnih predelih ter na egejskih otokih dovolj. Grčija je ambiciozno pristopila k izkoriščanju vetrne energije, kljub precej protestom okoljevarstvenih organizacij.[165] V vlogi investitorjev nastopajo kitajska podjetja. Ambiciozne energetske načrte je močno reducirala gospodarska in politična kriza, a so jih pozneje, sploh po letu 2020, večinoma obnovili.

Ciper je bil stoletja znan kot otok bakra. Izkoriščali so ga že davno v antiki in potem še skoraj 2500 let. V kombinaciji s strateško varno in nadvse ugodno otoško lego v Levantu je bil tudi ciprski baker mamljiv cilj turških in pozneje britanskih geopolitičnih aspiracij (poleg izjemno ugodne strateške lege otoka). Britanci so vnesli v rudarske perspektive otoka vrsto tehnoloških izboljšav in kapitala. Danes so rudišča povsem izčrpana (Benkovič, 2007, 57). Sedaj predstavljajo pomemben vir različni nekovinski minerali, od gradbenega kamna, laporja in apnenca za cementno industrijo do kremenčevega peska. Na novo so odkrita ležišča zlata – sicer skromen, a ekonomsko izkoristljiv delež te plemenite kovine v rudi; najdbe lahko pomembno vplivajo na prihodnje rudarstvo Cipra (Lelina, 2011).[166] Klasičnih energetskih virov Ciper nima in je bil desetletja povsem odvisen od uvoza. Izraba sončne in vetrne energije je zato za energetsko deficitarni otok velik izziv, kljub finančni in ekonomski krizi. V vzhodnociprskem šelfu intenzivno iščejo nafto in plin ter so že našli opazne zaloge tega dragocenega energenta (Kassinis, 2009).[167]

Bolgarsko rudarstvo je v preteklih desetletjih – podobno kot v drugih državah Balkana – temeljilo na eksploataciji barvnih kovin v Rodopih in manjših rudiščih pogorja Balkan. Tranzicijska kriza je to panogo močno prizadela, ker je predelovalna industrija za nekaj let skoraj zamrla. Prodaja koncesij tujim gospodarskim družbam (nemškim, kanadskim, angleškim in ruskim) je omogočila oživljanje te

164 Huntit je karbonatni mineral, ki ga uporabljajo pri kemični industriji pri izdelovanju nekaterih polimerov za povečevanje ognjevarnosti.

165 Greece: Renewable Energy Sources, 2014.

166 Izkoriščanje rudišč barvnih in plemenitih kovin, ki se nahajajo globoko in v obliki razvejanih žil, je z moderno tehnologijo mogoče. Pomembne so tudi cene posameznih rud oziroma kovin na tržišču.

167 Tudi: Der neue Fischer Weltalmanach 2016.

dejavnosti. Rudišče svinca in cinka v vzhodnem delu Rodopov (Majdan, Rudozem) je praktično obnovilo stare kapacitete (Brininstool, 2012). Rudniki bakra v Strandži so opuščeni, odprli pa so nove na Balkanskem gorstvu (Čelopek), kjer pridobivajo predvsem plemenite kovine. Manjši rudniki magnezita, niklja, volframa in molibdena v tem gorskem pasu samevajo (Bulgaria – Mining, 2015). Nafto črpajo v predelu Donave ter na severovzhodu, s tendenco (podobno kot v Romuniji) tudi v plitvem morskem šelfu pred obalo. Predvsem pa Bolgarija razpolaga z velikimi zalogami rjavega premoga in lignita, in sicer v več manjših rudiščih v predelih na severu (Bolgarska plošča), pri Plovdivu in predvsem v ozki Perniški kotlini. Sedaj se večinoma uporablja kot gorivo v termoelektrarnah, ki dajejo blizu 70 % vse električne energije. Nekaj odpade še na manjše hidroelektrarne ter na nuklearko pri Kozloduju ob Donavi. Raba vetrne in sončne energije je še razmeroma skromna.

Rudarski sektor je za Srbijo pomemben, čeprav obsega vsega skupaj nekaj odstotkov nacionalnega BDP. Pridobivanje barvnih kovin, predvsem bakra in zlata, manj pa kroma, svinca, cinka in srebra, ima v tej državi staro tradicijo. Po gospodarski revitalizaciji po koncu balkanskih vojn se rudarstvo oživlja kot perspektivna podporna dejavnost srbske kovinske in strojne industrije. Med starejše in še vedno delujoče rudnike sodi Krupanj (antimon, svinec in cink) (Marković, 1980, 123), novejše raziskave pa so v pogorju Jadra odkrile bogato nahajališče litijeve rude ter borita (Soto-Viruet, 2013). Obe rudišči je pričelo izkoriščati angleško podjetje. Medtem ko so zaloge železove rude pri Lajkovcu in Krepoljinu že precej izčrpane, je nekoliko bolje z barvnimi kovinami. Iztrošene rudnike bakra, svinca in cinka pri Boru in Majdanpeku je pričelo nadomeščati novo rudišče Cerovo v isti vzhodnosrbski regiji (Serbiamining, 2014), ki računa tudi na plemenite kovine (platina, magnezit, pa tudi na krom in vanadij) (Soto-Viruet, 2013).

Nahajališč bakra ter spremljajočih kovin je bilo precej, a na več manjših lokacijah srbskega dela Balkanskega gorstva, na jugu pri Surdulici (kar je že del Rodopske orogene cone) pa tudi niklja (Jelenković, 2009). Te kovine uporablja v svojem proizvodnem procesu zlasti strojna (predvsem namenska, vojaška) industrija. Bogata ležišča azbesta na Kopaoniku so skoraj opustili, ker se ta mineral ne uporablja več. Srbija ima na razpolago veliko gradbenega materiala: peska, kamna, apnenca, gline, ki jih uporablja domača industrija. V vzhodnih delih države izkoriščajo ležišča kaolina in gipsa (Marković, 1990, 245). Srbija razpolaga z bogatimi zalogami premoga. Ležišča manj kaloričnih vrst (lignita) so ob Kolubari in Moravi na severu, uporabljajo pa jih kot gorivo za srbske termoelektrarn, iz katerih dobi Srbija več kot 75 % potrebne električne energije (Đukičin, Đorđević, Milanković, 2014, 41–48). Premogovniki črni premog pri Knjaževcu na vzhodu države imajo še precej zalog, a je zaradi obsežnosti rovov vzdrževanje rudnika zelo drago, moti pa tudi precejšnja primes drugih snovi, tudi žvepla. Take vrste premoga so zaradi okoljskih

obremenitev kljub kaloričnosti manj cenjene (kar je zaradi okoljskih standardov manj zaželena vsebina). Vodne sile kljub velikim nižinskim rekam namreč ni dovolj na razpolago. Za svoje potrebe načrpajo okrog 15 % nafte in nekaj več zemeljskega plina v Panonski nižini. Izkoriščanje sončne in vetrne energije se uvaja sorazmerno skromno, v glavnem zaradi pomanjkanja kapitala.

Romunija sodi med rudno in energetsko najbogatejše evropske države in tudi v svetovnem merilu ima pomembno mesto. Prek 60 uporabnih kovinskih rud in drugih mineralov jo postavlja med države z veliko rudno raznovrstnostjo, izstopa pa tudi po količini nekaterih. Proizvodnja (koriščenje) teh rudnih bogastev pa je bolj omejena, in sicer zaradi značilnih tranzicijskih procesov. Bogata ležišča kamene soli sedaj izkoriščajo le delno, ker po tej dobrini ni tolikšnega povpraševanja, obnova in modernizacija starih rudnikov pa sta dokaj dragi. Tudi rudnike železove rude izkoriščajo manj, ker je romunska industrija železa in jekla (večinoma v ruskih in indijskih rokah) zmanjšala povpraševanje. Bolj zanimiva so rudišča plemenitih kovin, od platine, volframa, magnezita, vanadija, kroma do zlata in srebra, ki se pogosto nahaja v sosedstvu bakrove rude, pa tudi svinca in cinka. Zaloge boksita v Apusenih in Banatskih gorah večinoma predelujejo v domačih podjetjih. Med tujimi investitorji (kanadska, francoska, nemška in avstralska podjetja) je največ zanimanja prav za te dobrine, kljub nekaj okoljskim težavam in gospodarskim aferam (Steblez, 2012). Zmanjšanje proizvodnje izhaja iz gospodarskih usmeritev Romunije, po katerih naj bi zmanjšali ali povsem ukinili državno podporo delovanja rudnikov in dejavnost v celoti prepustili gospodarskim družbam, ki se za rudnike zanimajo.[168]

Drugače je z energetskimi viri. Termoelektrarne ostajajo glavni producent električne energije in tudi krepak zagon (ob sofinanciranju iz evropskih fondov) koriščenja obnovljivih virov energije tega dejstva bistveno ne spremeni. Premogovniki zato večidel obratujejo, čeprav s precej zmanjšanimi kapacitetami (Steblez, 2012). Domača naftna polja napajajo le dobro petino potreb, medtem ko je zemeljskega plina dovolj in ustvarja tudi presežke. Obilje drugih uporabnih mineralov, predvsem za področje industrije gradbenega materiala (lapor in apnenec za potrebe cementarn, glina, kaolin, gips, sadra, gradbeni in okrasni kamen ter pesek in gramoz), predstavlja glede na velik gradbeni zagon v času po vstopu Romunije v EU pomemben in perspektiven vir (Perlez, 2012). Generira namreč več delovnih mest in s tem gospodarskih priložnosti kot pa zelo iskana rudišča zlata in bakra, z vsemi drugimi primesmi.

Moldavija je po rudnem in energetskem bogastvu bistveno skromnejša in zato skoraj v celoti odvisna od uvoza kovin, kovinskih rud in večine energetskih virov. Med energetskimi viri razpolaga edinole s skromnimi zalogami lignita. Iskanje nafte in plina na jugu države doslej ni dalo spodbudnejših rezultatov (Safirova, 2012).

168 Več v: Mining industry of Romania, 2009.

Slika 17: V socialistični dobi je bila Albanija dežela bunkerjev
Foto: J. Zupančič

Slika 18: Intenzivno pozidovanje obale v severni Albaniji
Foto: J. Zupančič

9.7 Industrija na Balkanu

Med vsemi evropskimi makroregijami je Balkan najpozneje doživel korenitejšo industrializacijo. Vzroke za to gre iskati v dinamičnih političnih okoliščinah s pogostimi vojaškimi spopadi, spremembami političnih meja in prevlado politično-teritorialnega drobljenja na mejišču Habsburške monarhije in Otomanskega imperija. V okviru turške države so bile možnosti razvoja moderne industrijske proizvodnje izredno skromne. Osamosvajanje držav v drugi polovici 19. stoletja in v prvi polovici 20. stoletja je odprlo številne možnosti izkoriščanja naravnih virov. Pomanjkanje domačega kapitala so nadomeščali s tujimi podjetji, ki so v državah Balkana investirala predvsem v rudarstvo in predelovalno industrijo. Odločilni preobrat socialno-ekonomske slike so ti predeli dosegali šele od poznih petdesetih let 20. stoletja dalje po zaslugi socialističnih konceptov družbene in ekonomske modernizacije. Industrija je bila v času socializma poglavitna, družbeno nosilna in zato najbolj favorizirana dejavnost. Večini držav je uspel preboj v industrijsko družbo.

Po razpadu socialistične ekonomije je sledila regresija industrije. Terciarizacija je bila neredko bolj posledica propada industrijskih podjetij kot pa strukturnih sprememb v razmerju med sekundarnim (proizvodnim) in terciarnim (storitvenim) sektorjem. Večina stare socialistične industrije je propadla. Toda še bolj je zastarelo tehnično infrastrukturo prizadela izguba tržišč. Vstop v odprto globalno konkurenco je bil za večino podjetij šok. Ostanki, ki so uspeli preživeti 20-letno izpostavljenost tržnim razmeram, so precej skromni. Novi obrati pa nastajajo predvsem na podlagi nizke cene delovne sile in okolja. Degradacija okolja je v nekaterih območjih zelo velik razvojni problem.

V ekonomskem smislu je velika ovira nizka stopnja inovacij ter pomanjkanje visoke tehnologije in zagonskega kapitala, ki povečuje odvisnost. Večini podjetij manjka podpornih sistemov (infrastruktura, razvojna središča, raziskovanje ipd.) in tradicije na tržiščih. Stara in nova domača podjetja imajo težave pri osvajanju domačih tržišč, ne le zaradi objektivnih slabosti (morda slabši dizajn, kakovost, ugled, tržni prijemi in marketing), temveč tudi nezaupanja domačih kupcev, ki v potrošnih navadah pogosto favorizirajo tuje znamke (Kocsis, 2007, 79–85). Do neke mere je izjema živilskopredelovalna industrija, katere proizvodi so zaradi navajenosti in okusa primerjalno gledano očitno bolj prepričljivi kot izdelki iz drugih industrijskih branž. V nekaterih državah (Srbija; deloma tudi Bosna in Hercegovina ter Hrvaška) je imela zaradi političnih okoliščin (mednarodne osamitve) značaj strateške gospodarske panoge, kar je začasno prinašalo celo nekaj minimalne prednosti.

Po drugi strani pa je bil vstop na svetovna tržišča tudi izjemna priložnost; BDP je namreč kljub opisanim strukturnim težavam kot specifičnim posledicam

tranzicijskih okoliščin in procesov močno narastel. Mnogo cenejša, a še vedno dokaj kvalificirana delovna sila je bila in je privlačen moment za tuje investitorje, ki so poleg produkcijskih priložnosti hkrati iskali tudi tržišče. Zato imajo večje države načeloma nekaj prednosti, kot se to kaže v primeru Romunije.

Tabela 20: Struktura zaposlenih po sektorjih dejavnosti (2021)

Država	BDP (mlrd USD)	Kmetijstvo %	Industrija %	Storitve %	Brezposelni %
Hrvaška	43,3	15,0	28,0	57,0	15,9
Bosna in Hercegovina	17,8	20,0	29,0	52,0	28,0
Črna gora	3,3	6,0	19,0	76,0	19,6
Srbija	32,0	22,0	26,0	52,0	23,9
Kosovo	7,0	5,0	28,0	67,0	45,0
Albanija	12,7	–	–	–	15,0
Severna Makedonija	10,2	17,0	30,0	53,0	31,0
Grčija	182,2	12,2	15,6	72,2	24,3
Bolgarija	39,9	19,4	25,7	54,8	12,3
Romunija	142,2	30,4	28,8	40,7	7,0
Moldavija	7,9	26,0	17,0	55,0	5,2
Ciper	16,5	3,6	17,5	78,9	15,4

Vir: The CIA World Factbook 2022–2023

Pomen industrije je mogoče presojati na podlagi dveh ključnih kazalcev: deleža zaposlenih v tem sektorju in deleža, ki ga panoga prispeva k celotnemu ustvarjenemu dohodku. Seveda pa je treba ob tem opozoriti tudi na lokacije teh dejavnosti ter družbene in okoljske učinke, ki jih s svojim delovanjem sproža, vzdržuje in omogoča. Ob tem velja opozoriti na probleme evidenc, saj se gospodarska statistika hitro spreminja ter jo moreta slediti le dovolj verzirana, urejena administracija in sistem spremljanja. Nekatere države tega nimajo urejenega.

Za večino držav Balkana in njegovega obrobja ostaja ključna težava pomanjkanje domačega zagonskega kapitala, zato je usmerjanje državnih dejavnikov (na kakršno so bili v socializmu navajeni) težavno in drago. Državne institucije so neredko skušale intervenirati v delovanje posameznih industrijskih podjetij, računajoč pri tem na sinergetske socialne (predvsem zaposlenost in iz tega izvirajoče perspektive oziroma probleme v primeru množične brezposelnosti) in širše ekonomske učinke (Štiblar, 2007, 220–222). Drugi velik problem je skromna povezanost industrijske branže z inovacijskimi jedri, tudi univerzami in raziskovalnimi ustanovami, ter na splošno manj ugodna klima za uvajanje inovacij in podjetniško razmišljanje. Zlasti za manjše zasebne obrate velja, da zaradi nestimulativne

delovnopravne zakonodaje poslovno manj tvegajo ali pa se podjetnosti sploh ne lotijo v obsegu, kolikor bi jim to trg sicer dovoljeval (Horvath, Hajdu, 2011, 380–400).

Tranzicijske države so se morale v sorazmerno kratkem obdobju prilagoditi na nove razmere, ki so jih narekovale tržne zakonitosti globaliziranih gospodarskih odnosov. V tej tekmi so izgubljale prednost vzpostavljenih strojnih parkov izza socialistične dobe napram cenenim industrijskim začetnikom v Aziji in Afriki, zlasti pri proizvodnji t. i. bazičnih surovin in polizdelkov. Čeprav je delovna sila veliko cenejša kot v zahodno- in srednjeevropskih državah, to pogosto ni bilo dovolj. Drugi nujen okvir predstavljajo formalne zahteve in standardi EU za države, ki so se v to asociacijo združile. Umazana industrija je postala tudi občutno ekonomsko breme. Vendar so učinki evrointegracijskih procesov na razvoj in prestrukturiranje industrijske dejavnosti v glavnem pozitivni, še posebej za podjetja, ki so pričela v večji meri upoštevati in uporabljati znanje kot pomembno ali ključno razvojno kategorijo (Neal, 2007, 374–500).

V industriji in rudarstvu dela sicer največji delež aktivnih v Makedoniji, a to ne prinaša tudi adekvatnih rezultatov. Temu so blizu Hrvaška, Romunija, Bosna in Hercegovina ter Srbija in celo Kosovo, pri čemer je treba izpostaviti problem zelo visoke brezposelnosti, z izjemo Romunije, ki ima prepričljivo najnižjo stopnjo brezposelnosti izmed vseh držav. Vendar je treba to dejstvo pripisati velikemu številu zdomcev, ki delajo v državah Južne in Srednje Evrope. Romunija tudi močno vodi pri prispevku te panoge k skupnemu dohodku, kar narekuje misel o relativni učinkovitosti. To je obenem zgovorno znamenje učinkovitosti tujih investicij, ki so bile prvotno usmerjene predvsem v rudarstvo (ter delovno intenzivno tekstilno, usnjarsko in obutveno industrijo), sedaj pa že tudi v tehnološko zahtevnejše industrijske branže.

Grška industrija ima predvsem dve težišči: živilskopredelovalno, za kar ima odlične razmere spričo dobro uveljavljene kmetijske proizvodnje, ter strojno, predvsem ladjedelniško in vse pomožne panoge, ki sodelujejo v produkcijsko-servisni verigi na področju ladjedelništva. Ladjedelništvo in servis ladij zahtevata stalno oskrbo, kar pa Grčija spričo uveljavljenega pomorstva kot ene ključnih razvojnih panog odlično prenaša tudi na polje industrijske dejavnosti. Nobena druga država na Balkanu ni razvila tako močno povezanih dejavnosti. Vendar je zelo močna ladjedelniška industrija zaradi panožne monostrukture tudi nekoliko težavna, ker angažira veliko zaposlenih v panogi, kjer so nihanja naročil pogosta (Neal, 2007, 350–357). Branža ima velik vpliv na socialno politiko. Po drugi strani ima Grčija razvito živilskopredelovalno industrijo, ki obsega pisano paleto konzervne industrije, pripravljene hrane, polproizvodov in pijač. Ugodno je, ker ima zaradi dobro razvitega kmetijstva surovine večinoma na razpolago, slabo pa, ker je odkup živilskopredelovalnih izdelkov precej odvisen od turističnih tokov.

Temu se zelo skromno približuje Hrvaška, ki ima le na videz sorodne razmere. Njena maritimnost je bistveno bolj vezana na obalno turistično kabotažo kot pa na mednarodni blagovni tranzit, čeprav se z vstopom v EU in povečevanjem tranzita čez Bosno uveljavljajo tudi poti, ki so bile v preteklih desetletjih zaradi političnih razmer malodane blokirane. Tako Hrvaška kakor Grčija obenem razvijata tudi petrokemično industrijo, saj prihaja znaten del tekočih ogljikovodikov po morju in so obalne točke najbolj prikladno mesto njihove prve in tudi nadaljnje predelave. Tudi Hrvaška je razvila razmeroma močno živilskopredelovalno industrijo, poleg tega pa še lesnopredelovalno in papirniško ter proizvodnjo gradbenega materiala.

Bolgarija se od težišča na bazični industriji v metalurgiji, strojni (kmečki stroji in orodja), gradbeniški in petrokemični industriji močneje usmerja k živilskopredelovalni (Natek, Natek, 2006, 48). To spodbujajo uveljavljene tuje trgovske verige na eni ter rastoča vloga reorganiziranega zasebnega kmetijstva na drugi strani. Vidno mesto ima tudi namenska (vojaška) industrija in prav tako usnjarska, medtem ko je tekstilna – kljub nekaj lastnim surovinam – v precejšnji regresiji.

V Makedoniji je tekstilna industrija doživela velik zastoj in upad, a se popravlja in prevzema ponovno mesto med pomembnejšimi industrijskimi vejami v tej državi; poleg rudarstva in živilskopredelovalne industrije, ki je ob odsotnosti nekoč sorazmerno močne strojne industrije v makedonskem gospodarstvu imela svoje mesto. Za državo je značilna tudi tobačna industrija, ki predeluje domači makedonski tobak.

Kosovska industrija je večidel zelo vezana na rudarstvo (ki še sodi v ta sekundarni sektor), na nekaj podjetij, med drugim železarske obrate pri Glogovcu in Peći, ter nekaj gradbene in tekstilne industrije. Kosovo ima med vsemi državami Balkana zdaleč najugodnejšo starostno sestavo prebivalstva (velik delež mladih), kar pa do sedaj ni pripomoglo k industrijskemu preboju. Težave tičijo v slabi kvalifikacijski strukturi in razširjenosti praktičnih veščin ter delavske mentalitete, ki se v kaotičnih gospodarskih in političnih razvojih v domačem okolju ni razvila dovolj. Svoje dodajajo tudi slabosti upravnega aparata.

Albanija je v zgodnjih devetdesetih letih 20. stoletja doživela gospodarski kolaps in velik odselitveni val, pravzaprav beg, industrija je tedaj praktično propadla. Sedaj se obnavlja skoraj izključno s tujimi investicijami, večinoma italijanskih podjetij. Vezana je na dve industrijski veji: proizvodnjo gradbenega materiala (cementarne) in tekstilno industrijo. Potencialov pa ima ta država precej več, že samo, če upoštevamo obilno rudno bogastvo. V skromnejši meri so se zadržali nekateri manjši obrati živilskopredelovalne industrije.

Industrija je imela v Bosni in Hercegovini izjemno pomembno mesto, saj se je država po zaslugi odličnih naravnih razmer (bogata ležišča odličnega

rjavega premoga, vodna sila, velike zaloge kakovostne železove rude) ter delovne sile, ki se je izobrazila in kvalificirala, v vsega eni sami generaciji uspela prebiti med tipične industrijske družbe. Železarne, barvna metalurgija ter strojna, lesnopredelovalna in papirniška industrija so bile ob uveljavljanju tudi živilskopredelovalnih obratov pomembna postavka bosanske industrializacije. Veliko vlogo v procesu načrtne industrializacije sta imela tudi središčna lega v okviru Jugoslavije in s tem povezan varen strateški položaj. To je bil humus za razvoj vojaške industrije, kar je bilo spričo militaristične usmerjenosti neuvrščene Jugoslavije pomembna in z družbenoekonomskega vidika zelo jasna postavka. Bosanski industrijski vzpon je prekinila državljanska vojna z razrušenjem do 80 % vseh potencialov. Daytonska ureditev žal ni stimulirala mednarodnih investicij in se tako ta država z več težavami prebija nazaj med industrijsko pomembne. Pri tem je zanimiva strukturna primerjava s Slovaško, ki je imela podobno močno »namensko« industrijo, a je po zaslugi tujih investicij postala »slovanski tiger«. Bosna in Hercegovina je pri sedanjih tendencah od tega še zelo daleč.

Črnogorska industrija je bila že v socialistični dobi sorazmerno skromna. Železarski obrat v Nikšiću je bil primer čistega političnega projekta, saj ni imel v bližini nobenega od ugodnih lokacijskih dejavnikov: ne surovin, ne energetskih virov, ne velikih odjemalcev (tržišča) in tudi izurjene delovne sile ne. V fazi tranzicije je obrat (tedaj že v rokah turškega lastnika) propadel. Zadržala pa se je proizvodnja glinice in aluminija pri Podgorici, pa tudi separacija svinčeve rude pri Mojkovcu. Sicer pa so v Črni gori manjši obrati lesnopredelovalne in živilske industrije.

Podobno industrijsko »zgodbo« ima Srbija, le da je bila vloga namenske industrije in spremljajočih panog še bolj izpostavljena. Industrijska tradicija Srbije je sicer precej starejša in še danes dokaj dobro uveljavljena. Obenem se je tam močno razvijala tudi živilskopredelovalna industrija, ki je imela tudi zelo dobre razmere, in to kljub – ali pa prav zaradi nje – mednarodni osamitvi takratne Zvezne republike Jugoslavije do leta 2004. Računati je treba tudi na petrokemično, gradbeniško in industrijo različnih potrošnih dobrin, medtem ko so veliki giganti strojne industrije propadli ali pa so v velikih težavah.

Slika 19: Propadli železarski kompleks v Elbasanu v Albaniji
Foto: J. Zupančič

Slika 20: Velik dnevni kop lignita pri Obiliću na Kosovu
Foto: J. Zupančič

9.8 Trgovina, oskrba in finančne storitve

Storitveni sektor je bil pred desetletji precej zapostavljen in zato slabo razvit, sedaj pa je postal vodilen v mnogih državah po svetu. Tako je tudi na Balkanu. V zadnjih desetletjih se je uveljavil kot panoga z največjim deležem zaposlenih. Današnje družbe so praviloma visoko terciarizirane. Kljub na videz jasnim tendencam so med državami velike razlike. Medtem ko so v Grčiji in deloma tudi na Hrvaškem veliko vlogo igrali in igrajo promet ter s tem povezane služnostne (servisne) dejavnosti, se je v drugih državah namesto tega močno razbohotila državna in lokalna administracija. Taki simptomi so v veliki meri rezultat etatizacije, krepitve državnega aparata, in nezmožnosti političnih elit, da bi te pojave nekoliko omilile oziroma usmerile na druga področja storitev. Hrvaški in še posebej Grčiji je to bistveno enostavnejše, saj zaradi dolge obalne črte in številnih otokov sile veliko lažje usmerjata na področje prometa, trgovine in turizma. Promet in turizem spodbujata bančniško-zavarovalniške storitve in Grčija, ki je po bruto tonaži šesta najmočnejša ladjarska država na svetu, sorazmerno enostavno del potencialov usmerja tudi k določenim oblikam proizvodnje in servisa (ladij, vozil itn.).

Tabela 21: Struktura uvoza držav Balkana in njegovega obrobja po vrednosti

Država	Stroji, avtomobili v %	Kemični izdelki v %	Energenti v %	Rude, surovine v %	Živila v %	Drugo v %
Hrvaška	8	13	16	–	10	53
Bosna in Hercegovina	12	12	15	–	14	47
Črna gora	10	9	12	–	20	49
Srbija	23	16	16	–	6	39
Kosovo	–	–	–	–	–	–
Albanija	7	11	12	–	13	57
Severna Makedonija	–	11	15	7	10	57
Grčija	17	14	38	–	10	21
Bolgarija	7	11	18	–	8	56
Romunija	35	13	11	4	8	29
Moldavija	15	6	–	23	–	56
Ciper	4	12	6	28	15	35

Viri: Der neue Fischer Weltalmanach 2019. CIA World Factbook 2022–2023. Uredil in priredil J. Zupančič.
Opomba: podatki se nanašajo na obdobje 2018 do 2021.

Poleg tega je treba posebej izpostaviti nekatere značilnosti, ki se javljajo pri skoraj vseh državah. To so predvsem širjenje velikih trgovinskih mrež večinoma v

tujih rokah, prevlada tujih lastnikov v bančništvu in zavarovalništvu ter s tem povezana odvisnost strateškega usmerjanja investicij. Telekomunikacije so investicijsko zelo donosne, vendar vlada na tem tržišču precejšnja zmeda. Zahtevnejše storitve se šele uvajajo. Nizka kupna moč prebivalstva zmanjšuje privlačnost storitvenega sektorja. Precejšnje težave povzroča skromna povezanost storitvenega sektorja s kmetijstvom, industrijo in energetiko. Na turistično razvitih območjih so te povezave lokalno učinkovite, na državnih nivojih pa veliko manj. Siva ekonomija je še močno prisotna posebej v storitvenem sektorju in tudi korupcija je občuten problem.

V trgovinski izmenjavi tako v uvozu nastopajo proizvodi predvsem z višjo dodano vrednostjo, medtem ko izvažajo manj zahtevne proizvode in cenejše prehranske artikle ter različne surovine. Razlikovati je mogoče dve skupini držav: tiste z deležem izvoza surovin (več kot petinski delež v celotnem izvozu) ter druge. V prvo skupino sodijo Bosna in Hercegovina, Črna gora, Makedonija, Albanija, Bolgarija in od robnih držav Moldavija, zanesljivo pa tudi Kosovo, čeprav za to ni na razpolago ustreznih podatkov. V drugi skupini so Hrvaška, Srbija, Grčija in Romunija ter od robnih držav Ciper, nesporno najbolj terciarizirana država celotne regije. Najbolj izstopa Romunija, saj predstavljajo stroji, naprave, avtomobili in kemični izdelki skoraj polovico vrednosti izvoza, bistveno več kot v naslednji državi, Grčiji.

Tabela 22: Struktura izvoza v državah Balkana in njegovega obrobja po vrednosti

Država	Stroji, avtomobili v %	Kemični izdelki v %	Elektroproizvodi v %	Energenti v %	Rude, surovine v %	Živila v %	Drugo v %
Hrvaška	9	11	–	11	8	10	51
Bosna in Hercegovina	7	7	–	–	21	–	65
Črna gora	4	–	–	–	35	8	53
Srbija	5	8	7	–	6	19	55
Kosovo	0	–	–	–	–	–	–
Albanija	0	11	–	26	22	4	37
Severna Makedonija	0	17	–	–	28	9	46
Grčija	23	9	–	39	–	16	13
Bolgarija	–	–	–	11	24	9	56
Romunija	41	6	–	7	7	6	33
Moldavija	13	–	–	–	21	17	49
Ciper	–	21	4	4	5	15	51

Vir: Der neue Fischer Weltalmanach 2019. The CIA World Factbook 2022–2023. Uredil in priredil J. Zupančič.
Opomba: podatki veljajo za obdobje 2018 do 2021.

Splošni pregled trgovine glede na menjavo dobrin je le groba slika sicer zelo dinamičnega gospodarskega področja. Trgovina se je namreč kot dejavnost v času tranzicije močno povečala. Pravzaprav je bila neke vrste indikator uspešnosti tranzicijskih družb. Izkazovala je potrošniško (kupno) moč in na novo usvojene navade. V devetdesetih letih 20. stoletja je sledil prodor malih (večinoma družinskih) trgovskih obratov kot legalne alternative ulični in tržniški (neredko povsem v domeni sive ekonomije) prodaji dobrin, pozneje pa zelo intenzivna agregacija domačih trgovskih podjetij v večje trgovske verige.

Že na prelomu tisočletja so sledile tuje trgovinske verige, ki so v naslednjem desetletju do danes marsikje že povsem prevladale ali pa imajo v posameznih državah vsaj zelo pomemben delež. Prevladujejo avstrijska, nemška, italijanska in francoska podjetja, v Severni Makedoniji pa grška. Velika nakupovalna središča so nova realnost predvsem zadnjih dveh desetletij. A so se zelo hitro uveljavili tudi v sicer ekonomsko šibkejših okoljih, kot je to v Albaniji in na Kosovu. Lokacija na robovih mest z zelo veliko izbiro daje na prvi pogled vtis silovitega ekonomskega vzpona. Vendar je varljivo vzeti te pojave kot indikator realnega družbeno-ekonomskega vzpona družb. Velikanska nakupovalna središča na primer v Tirani ali Prištini dajejo bleščeč videz, a težko je prikriti očitno revščino na vsakem koraku le nekaj stranskih ulic proč. Prostorsko logiko nakupovalnih središč so usvojile praktično vse države, a regionalno je še veliko razlik. Periferna območja imajo marsikje še izjemno skromno ponudbo ali pa so celo brez nje. Trgovina je namreč dober indikator rastočih regionalnih razlik. Državna središča se ob mestnih vpadnicah bohotijo z dokaj bogato in raznovrstno trgovinsko ponudbo, a večinoma so mestna jedra še zadržala manjše trgovinske lokale. Posebej v mediteranskih območjih jih zadržujejo turistični tokovi, ker se glavnina turistov giblje predvsem v starih mestnih jedrih, iščoč pri tem tudi različne obiska vredne mestne znamenitosti ter zgodovinske in kulturne spomenike. To pa nič ne ovira gradnje velikih nakupovalnih središč na robu obmorskih mest, saj je že zaradi enostavnosti poslovanja in nakupovalnih navad gostov prikladna tudi ta izbira. Del bolj mobilnih gostov pa je sploh vezan zlasti na avtomobilsko dostopnost in nakupujejo v glavnem v nakupovalnih središčih.

Nove oblike trgovinske ponudbe pa niso skoraj v ničemer zavrle starejših oblik trgovine orientalske tradicije. V predelih z večjim deležem muslimanskega prebivalstva so se te oblike ohranile, deloma tudi zaradi učinkovite prilagoditve na vse večji tok turistov, ki iščejo prav šarm orientalskosti. Baščaršija v Sarajevu, glavna trgovska ulica v vzhodnem delu Mostarja, serija pokritih tržnic v Novem Pazarju, veliki bazar v Prizrenu ali pa prenovljena trgovska ponudba v makedonski Bitoli ter bolgarskem Harmanliju tudi v tretjem tisočletju kažejo vitalnost poslovanja na sicer star način, še posebej, če se naslanja na vse večje število obiskovalcev – turistov. Domačini imajo tak način tako ali drugače

za svoj in ustrezen, po drugi strani pa imajo na razpolago tudi sodobne nakupovalne centre. Zanimivo je, da se v teh okoljih nove oblike hitroprehranske ponudbe težko uveljavljajo. V velikih mestih pa brez te globalizirane ponudbe očitno ne gre. Vse bolj razpredena mreža avtocest ima (vsaj na najbolj prometnih odsekih) tudi tipično obcestno hitroprehransko ponudbo, prilagojeno za tovornjakarje in skupine avtobusnih potnikov.

Bančništvo in zavarovalništvo predstavljata sedaj enega od ključnih vzvodov družbenoekonomske politike; brez obeh bi bilo delovanje drugih dejavnosti (vzemimo industrije, prometa) skoraj nemogoče. Hkrati je to panoga, ki je pod zelo močnim pritiskom političnih elit in marsikje je bil rezultat pojav tajkunizacije gospodarskih subjektov in zelo močan vpliv potem tudi na druge veje družbenega življenja. Bančništvo se je moralo soočiti z zelo močno tujo konkurenco, navajeno tržnih zakonitosti in menedžmenta, zato je z lahkoto plasiralo nove proizvode. Tuja podjetja so prihajala skoraj izključno ob popotnici tujih bank in zavarovalnic, ker so imeli investitorji dokaj skromno zaupanje v domače finančne sektorje. Plasiranje bank in zavarovalnic je torej imelo značaj strateškega sidra, ustvarjalo je torej večjo mero zaupanja domačih komitentov, ker so to praviloma povezovali z ugledom finančnih institucij v tujini, obenem pa računali tudi na drugi del, se pravi spodbujanja investicij v gospodarske naložbe (Neal, 2007, 378–388) ter širjenje trgovske ponudbe.

Med državami so glede razvitosti bančnega in zavarovalniškega stebra velike razlike. Na eni strani sta Grčija in Ciper z močno razvitim bančno-zavarovalniškim sektorjem, potrebnim za oskrbo domačih podjetnikov, industrije in storitev, pa tudi številnih turistov, ki letno obiščejo ti dve državi. Grčija ima razširjeno mrežo svojih bank tudi v drugih državah v regiji, od Albanije do Romunije. Posebej je izpostavljen zavarovalniški steber, nujen za uspešno registracijo ladij in pomorsko komunikacijo. Bančništvo, zavarovalništvo, ladjarska strojna industrija in pomorski promet imajo mnogo skupnih potez in so drug od drugega odvisni.

V drugih državah je položaj na bančnem in zavarovalniškem trgu različen, a slej ko prej odvisen bolj od tujih kot od domačih finančnih ustanov. V Albaniji tuja podjetja teh dveh sektorjev skoraj povsem prevladujejo. Največji delež imajo italijanske in grške banke, kar je deloma povezano tudi z velikim številom začasnih emigrantov in delavcev v tujini, saj lahko storitve opravljajo predvsem prek teh (tujih) finančnih ustanov. Poleg tega je Italija zdaleč največji investitor v industrijski branži. Pomemben delež pa imajo tudi avstrijske banke in zavarovalnice, ki so se v regiji nasploh uveljavile najbolj na široko, čeprav jih ne spremljajo (tako kot na primer nemške) tudi investicije v industrijo in različne druge dejavnosti. Podobne poteze veljajo še za Kosovo, Črno goro in deloma Severno Makedonijo. V tej imajo zelo pomembno vlogo grške banke, kljub grškemu političnemu nasprotovanju imenu Makedonije. Pri sklepanju poslov in širjenju trgovinske, bančne in

zavarovalniške mreže očitno ni bilo imenskih zadržkov. Na Kosovu, v Albaniji ter predelih Bosne in Hercegovine ter Severne Makedonije (zlasti na zahodu države) so čedalje bolj prisotne tudi turške finančne ustanove, ki jih po drugih državah skoraj ni. V Bolgariji imajo glavno vlogo nemške in avstrijske, v Romuniji francoske, nemške, avstrijske in ameriške, v Moldaviji so bile poleg domačih ruske. Slednje so beležile stalen porast tudi v drugih državah, še posebej v Srbiji, Bolgariji in Črni gori, nekaj manj pa tudi na Hrvaškem, kar je vsaj deloma povezano s turisti, ki množično obiskujejo te države. Niso pa prevladujoče, niti v Srbiji, kljub zelo dobrim političnim odnosom z Rusko federacijo (Horvath, Hajdu, 2011, 470–480). Po letu 2022 je prisotnost ruskih podjetij močno upadla zaradi sankcij proti Rusiji. Povsem nov pojav so kitajska podjetja. Še desetletje nazaj so bile kitajske restavracije in trgovine s ceneno in navadno nizkokakovostno robo edine znanilke navzočnosti te azijske velesile, sedaj se uveljavljajo v široki paleti dejavnosti od transportno-logističnih, prek tehnoloških (tudi visokotehnoloških) industrijskih do finančnih. Za kitajske investitorje so posebej privlačna glavna mesta z letališči ter mesta z rečnimi in morskimi pristanišči. Turški investitorji raje izbirajo stara (in zgodovinsko pomembna) mestna jedra. V najpomembnejša vozlišča prihaja tudi kapital iz bogatih arabskih držav.

Slika 21: HE Džerdap: velik vpliv na energetiko, rečno plovbo in okolje
Foto: J. Zupančič

Slika 22: Divja urbanizacija v Albaniji
Foto: J. Senegačnik

9.9 Promet in prometno omrežje Balkana ter njegovega sosedstva

Razvitost in razvejanosti prometne infrastrukture je šibka točka večine balkanskih držav. Zaradi ekonomskih slabosti je akumulacija kapitala skromna in s tem ni razpoložljivih sredstev za večje modernizacijske posege v prometno infrastrukturo, čeprav prometni tokovi po koncu spopadov na jugoslovanskih tleh strmo naraščajo in tudi motorizacija v domačih okoljih že dosega podoben obseg kot v sicer bistveno bogatejših evropskih okoljih. Majhna razlika gre seveda na račun zastarelega voznega parka osebnih vozil, ki so na Balkan prispela kot rabljena vozila po različnih, neredko nelegalnih poteh. Drugi problem nagle motorizacije je – poleg slabega cestnega omrežja – tudi nizka raven vozniške kulture in prometnih ureditev, kar prispeva k večjim zastojem v prometu, nesrečam in različnim drugim težavam. Vozni park se po zaslugi različnih sistemov financiranja sicer naglo modernizira, izboljšuje se servisna ponudba in oboje prispeva tudi h kumulativnim ekonomskim učinkom.

Glavni prometni koridorji so stalnica v konceptih razvoja evropskih transkontinentalnih povezav. Nekoliko grobo rečeno je večina teh koridorjev zabeležena že precej dolgo, le modernizirali se niso ustrezno in ni prišlo do primerne intermodalnosti med različnimi oblikami prometa. Te koridorje so namreč poznali že Rimljani v času kulminacije rimske epohe. Nekatere so uporabljali še pozneje,

kontinuirano skozi čas vse do danes, nekateri so zatonili v pozabo. Za sedanjo rabo prometno poenotene Evrope pa so izgrajene transkontinentalne cestne in železniške povezave do rečnih in morskih pristanišč ključna podlaga za ekonomsko učinkovito in povezano Evropo. Zgodovina (v obliki starih zgodovinsko zabeleženih poti) je zanimiva in lahko, a ne nujno uporabna. Prav trasiranje cestno-železniškega in vodnega prometa je narekovalo tudi nekatere nove smeri in poti (Banister, Capello, Nijkamp, 1995).

Najpomembnejši prometni koridorji so razviti po glavnih evropskih regijah in povezujejo gosto naseljena območja s koncentracijo različnih gospodarskih dejavnosti med seboj.[169] To so koridorji TEN-T, ki uporabljajo tudi intermodalna vozlišča; za področje Balkana sta relevantna dva:

- (4) Bližnjevzhodni / Vzhodnomediteranski koridor (Orient /East Mediterranean Corridor), ki poteka od Hamburga na Budimpešto, Beograd, Carigrad in Nikozijo na Cipru;
- (9) Ren-Donava koridor (Rhine-Danube Corridor), ki poteka od Strasbourga prek Budimpešte na Bukarešto in Konstanco.
- Za izgradnjo avtocestne mreže so merodajni predvsem prometni koridorji naslednjega ranga: panevropski koridorji. Za območje Balkana so merodajni naslednji:
- (4) Dresden–Praga–Dunaj–Budimpešta–Arad–Bukarešta–Konstanca. 4A: v Bukarešti na Craiovo–Sofijo–Solun.
- (5) Benetke–Ljubljana–Maribor–Budimpešta–Kijev. Ima še dve podsmeri: 5B: Reka–Zagreb–Budimpešta; 5C: Ploče–Sarajevo–Osijek–Budimpešta.
- (7) Donavski koridor od Nemčije do Tulcee.
- (8) Drač–Skopje–Sofija–Dimitrovgrad–Burgas–Varna.
- (9)Helsinki–St.Peterburg–Gomel–Kijev–Kišinjev–Dimitrovgrad–Aleksandropolis.
- (10) Salzburg–Ljubljana–Zagreb–Beograd–Niš–Skopje–Solun. Ima še štiri podsmeri: 10A: Zagreb–Maribor–Gradec; 10B: Beograd–Novi Sad–Subotica–Budimpešta; 10C: Niš–Sofija–Dimitrovgrad–Carigrad; 10D: Veles–Prilep–Bitola–Florina–Igumenica.[170]

Te smeri so pravzaprav najbolj pomembne predvsem zaradi spodbujanja izgradnje avtocestnega omrežja in zaradi pospeševanja razvoja pomorskih in rečnih pristanišč. Zajeta so vsa glavna pristanišča: Reka, Split, Ploče, Drač, Igumenica, Atene – Pirej, Solun, Aleksandropolis, Burgas, Varna in Konstanca.

169 Trans-European Transport Network (TEN-T). V: https://transport.ec.europa.eu/transport-themes/infrastructure-and-investment/trans-european-transport-network-ten-t_en.

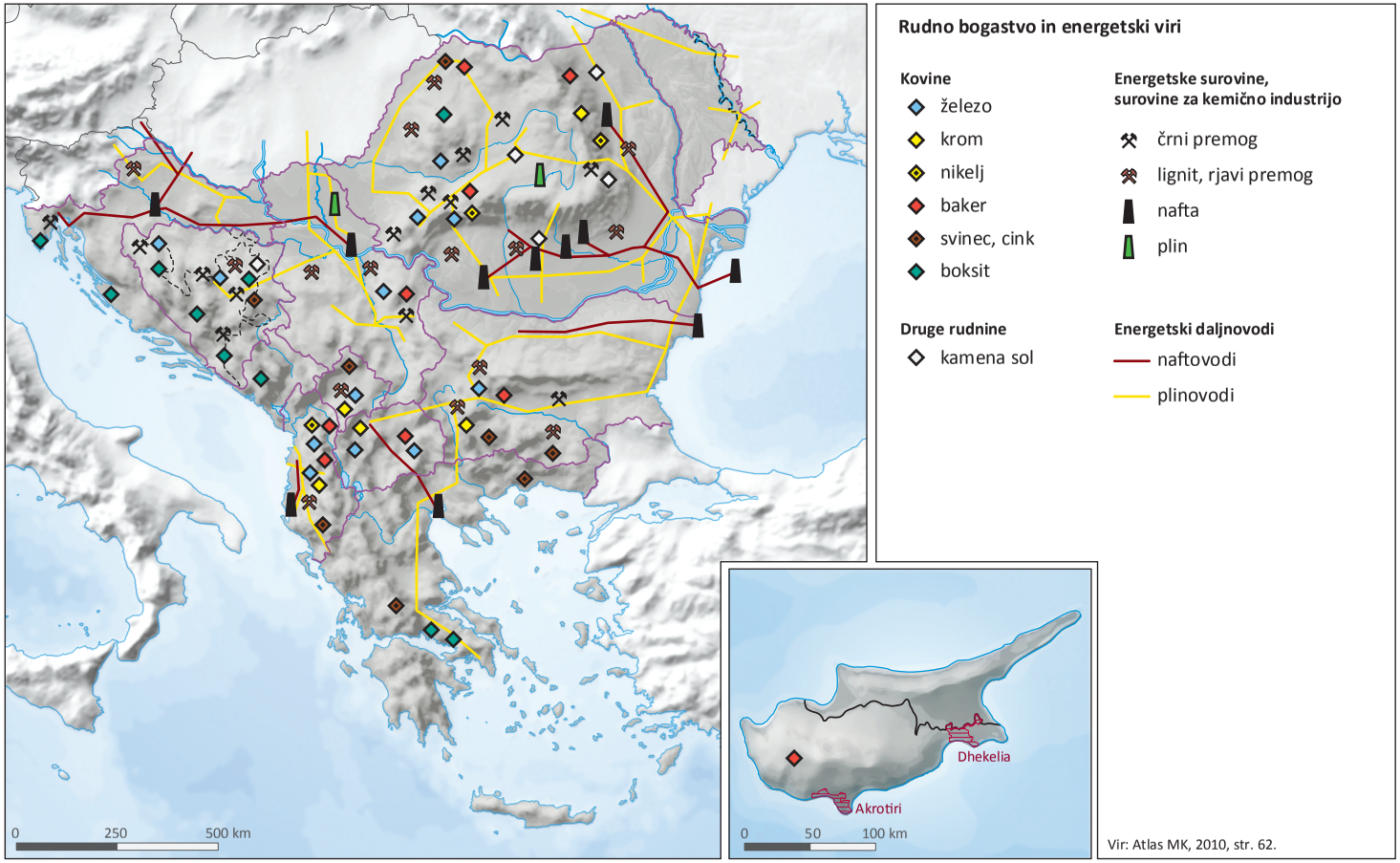
170 UNECE. V: https://web.archive.org/web/20110223194354/http://www.unece.org/trans/main/ter/Countries/PanEuCorridors.html.

Železniško omrežje je v večini držav nezadostno in dokaj zastarelo, saj je zadnjo večjo tehnično prenovo doživelo v valu socialistične načrtne izgradnje industrije in podpornih sistemov; tudi prometnega omrežja. Glavne transverzalne železniške poti sicer vse obratujejo, a zaradi počasnosti ne predstavljajo alternative hitrega, poceni in varnega transporta ne ljudi in ne dobrin. Poleg tega so v večini držav forsirali avtocestne povezave kot primarno obliko prometne modernizacije. Na Hrvaškem je dostop do Istre le prek Slovenije, obe železniški progi od Zagreba proti morju (proti Reki in Splitu) pa zastareli in počasni. Najmodernejša je železniška proga po savskem in nato moravskem koridorju, ki sicer povezuje dežele Srednje Evrope z osrčjem Balkana vse do Soluna in Aten proti jugu in prek Sofije in Plovdiva na Carigrad v Turčiji. Bosanske železnice so v državljanski vojni utrpele veliko škode in ta deloma še ni sanirana. Proge so imele v jugoslovanskem obdobju pomemben vpliv na industrializacijo in uspešnost zlasti metalurgije, ki je potrebovala transport blaga z veliko težo in volumnom. Sedaj precej samevajo, ker je raven industrijske proizvodnje nizka, v osebnem prometu pa prevladujejo avtomobili oziroma cestna paradigma. Enako ali še bolj je mogoče trditi tudi za Črno goro.

V Srbiji imajo železnice sicer nekaj večji pomen medregionalne izmenjave, a so razen prej omenjene glavne balkanske železniške transverzale vse zastarele in počasne. Vendar imajo v transportu industrijskega blaga ter kmetijskih proizvodov še sorazmerno precejšen pomen. Za Srbijo je strateškega pomena proga prek goratega Sandžaka in Črne gore do črnogorskega pristanišča Bar; modernizacija te proge bi lahko povezala tudi zaledje v vzhodnem delu Panonske kotline v Romuniji in na Madžarskem. Prav tako je pomembna povezava Beograda in Budimpešte. Bolgarsko železniško omrežje ima dve ključni transverzali, ki pa obe izhajata iz glavnega mesta. Prva vodi severno od balkanskega gorskega loka proti glavnemu bolgarskemu pristanišču Varna, druga pa je del že omenjene poti iz moravskega koridorja proti Carigradu, le da se v Plovdivu nadaljuje tudi proti drugemu bolgarskemu pristanišču Burgasu.

Grčija zaradi preteklih političnih okoliščin na severnih mejah niti ni resneje razvijala železniške prometne strategije, zato so železniške proge – razen omenjene proge po dolini Vardarja – bolj kot ne penetracijske. Makedonija in Kosovo sta vezana na transverzalne povezave iz severnega sosedstva. V osebnem prometu imajo te prometnice le omejen pomen. Albanija je v socialistični eri zgradila le dva kraka železnic, ki povezujeta Drač s Tirano in Tirano z glavnim železarskim središčem Elbasanom. Proga proti Skadru se tam zaključi.

Romunija je glede železniškega omrežja celo nekoliko na boljšem, saj povezuje vsa glavna regionalna središča ter glavno mesto s pristaniščem Konstanco. Zaradi uspešne reindustrializacije v Romuniji ima železnica pomembno podporno vlogo. Z Moldavijo ima eno samo povezavo, z Bolgarijo pa dve.

Karta 24: Glavne prometne povezave na Balkanu

Cestno omrežje je doživelo v zadnjih dveh desetletjih intenzivno modernizacijo. Izgradnja avtocestnega omrežja je pomembno prispevala k večji dostopnosti med večjimi regionalnimi središči. Ni dvoma, da je avtocestna paradigma prevladujoča v skoraj vseh državah in je bilo temu namenjenih največ sredstev in pozornosti. Regionalne povezave ostajajo večinoma v senci avtocestnih interesov ter koncentracije ekonomske moči predvsem v središčnih območjih. Tako so modernizacije (oziroma njihova odsotnost) regionalnih prometnic dober indikator zapostavljanja regionalnega razvoja perifernih območij. Cestno omrežje je zanesljivo najskromnejše v Albaniji, predvsem v goratih predelih (ki obsegajo polovico države) je praktično brez ustreznih cestnih povezav.

Osrednja avtocestna povezava na Balkanu poteka po savskem, moravskem in vardarskem koridorju vse do Aten – podobno kot železnica. Hrvaško glavno mesto, ki leži ob tej balkanski prometni osi, je z izgradnjo avtocest proti Gradcu (ali Pyrnska prometna smer), proti Budimpešti in proti severnemu Jadranu (na Reko in v Istro) in podaljškom po Dalmaciji do Dubrovnika, veliko pridobila. Obe prometnici sta izrazita regionalna spodbuda razvoja predvsem obalnega pasu na Hrvaškem in prometni servis turističnim tokovom. Avtocestne povezave v Bosni in Hercegovini ter Črni gori so v začetnem stadiju, medtem ko se je z izgradnjo prečne balkanske povezave od Sofije prek Skopja na Tirano in albansko pristanišče Drač močno spremenila prometna situacija v osrednjem prostoru Balkana. V Albaniji, Bolgariji in Romuniji se uveljavljajo posamezni odseki avtocestnega omrežja, predvsem v Vlaški nižini.

Rečni promet je omejen le na reko Donavo in nekatere pritoke, in sicer Savo od sotočja pri Beogradu do Siska, Dravo do Osijeka, Tiso v celoti, Tamiš in Begej sta plovna v spodnjem toku. Izgrajenih je več kanalov; najpomembnejši je v okviru sistema Donava–Tisa–Donava. Plovni kanali so še v romunskem delu Banata. Donavska rečna pot šteje med pomembnejše v Evropi in ji v prihodnosti pripisujejo precej večjo vlogo (Tempera, 2010). Možne, a ne zelo verjetne, so tudi razširitve rečnega in kanalskega omrežja. Načrti, da bi rečni sistem Donave povezali s severnim Jadranom, niso realistični. Rečna plovba je namenjena transportu težkih in voluminoznih dobrin ter turističnim prevozom.

Najpomembnejša rečna pristanišča so Galac v Romuniji z okrog 7,8 milijona t pretovorjenega blaga, drugi je Beograd z okrog 2,8 milijona t, romunska Braila z okrog 900.000 t in nato bolgarski Ruse z okrog 800.000 t pretovora letno.

Tabela 23: Pregled nekaterih rečnih pristanišč glede na letni pretovor blaga

Pristanišče	Reka	Država	Pretovorjeno blago (t)
Vukovar	Donava	Hrvaška	211.000
Osijek	Drava	Hrvaška	161.000
Slavonski Brod	Sava	Hrvaška	57.000
Sisek	Sava	Hrvaška	25.000
Beograd	Donava-Sava	Srbija	3.000.000
Sremska Mitrovica	Sava	Srbija	746.000
Novi Sad	Donava-Tisa	Srbija	632.000
Smederevo	Donava	Srbija	510.000
Pančevo	Donava	Srbija	396.000
Bačka Palanka	Donava	Srbija	281.000
Sombor	Kanal DTD	Srbija	124.000
Senta	Tisa	Srbija	108.000
Ruse	Donava	Bolgarija	798.000
Lom	Donava	Bolgarija	428.000
Silistra	Donava	Bolgarija	320.000
Vidin	Donava	Bolgarija	209.000
Galac	Donava	Romunija	8.401.000
Braila	Donava	Romunija	923.000
Turnu Severin	Donava	Romunija	402.000
Georgiu Dej	Donava	Romunija	264.000
Cernavoda	Donava	Romunija	239.000
Tulcea	Donava (delta)	Romunija	208.000

Vir: po Danubeports (http://www.danubeports.info/index.php) zbral, uredil J. Zupančič.

Pomorski promet ima nekoliko drugačne značilnosti. Obseg pristaniškega prometa zelo zgovorno izkazuje perifernost Balkana napram glavnim jedrom gospodarske moči v Srednji Evropi, struktura prometa pa kaže na gospodarske posebnosti tega prostora, predvsem nadpovprečno velik delež prevoženih potnikov – odraz izstopajočega pomena turizma v nekaterih balkanskih državah. V primerjavi s severnomorskimi in atlantskimi pristanišči, pa tudi tremi zahodnosredozemskimi (Barcelona, Marseille in Genova) so z izjemo grškega Pireja in romunske Konstance pristanišča Balkanskega polotoka dokaj skromna. Že njihova mikrolokacija (večina teh mest ima skromne povezave z zaledjem tudi zaradi goratega, redkeje naseljenega zaledja)[171] izdaja, da so bila pristaniška

171 Prometne poti (ceste in železnice, redkeje tudi vodne poti) morajo v primeru večjih naravnih ovir te premagati, kar pa predstavlja opazen strošek prevoznika. Poleg reliefnih ovir imajo lahko zaviralen vpliv tudi določene politične in gospodarske razmere.

mesta – razen nekaj izjem – bolj navezana na ožja zaledja in so zato ostala večinoma majhna.

Tabela 24: Pregled pomorskega prometa v pristaniščih Balkanskega polotoka

Pristanišče (država)	Pretovorjenega blaga (tisoč t)	Prepeljanih potnikov	Pretovorjenih kontejnerjev (TU)	Leto beleženja
Reka (HR)	9.022	160.000	192.000	2019
Zadar (HR)	–	2.697.000	–	2019
Šibenik (HR)	599	545.000	–	2019
Split (HR)	305	4.000.000	6.170	2019
Ploče (HR)	4.529	146.000	20.420	2018
Dubrovnik (HR)	–	421.000	–	2019
Kotor (ČG)	–	(20.000)	–	2017
Bar (ČG)	805	–	–	2017
Drač (AL)	1.601	1.162.000	66.000	2016
Valona (AL)	–	(30.000)	–	2015
Igumenica (GR)	–	2.491.000	–	2018
Patras (GR)	–	1.278.000	–	2017
Pirej (GR)	73.100	39.610.000	6.580.000	2017
Volos (GR)	–	657.000	–	2017
Solun (GR)	13.846	51.000	318.000	2017
Iraklion (GR)	–	(2.000.000)	–	2017
Limassol (CI)	3.212	215.000	307.000	2019
Larnaka (CI)	888	54.000	227.000	2019
Vassiliko (CI)	2.037	–	–	2016
Dhekelia (CI-VB)	1.459	–	–	2014[172]
Burgas (BG)	6.000	–	49.010	2018
Varna (BG)	8.669.	–	126.000	2018
Konstanca (RO)	43.054	–	668.000	2018

Viri: wikipedia/en (po pristaniških mestih. Uporabljeno je, če zapis povzema poročila ali spletne strani pristaniških uprav (port authorities)). Zbral in uredil J. Zupančič.

Med jadranskimi pristanišči je največje nedvomno Reka (hrv. Rijeka) v severnem delu Jadrana. Kljub manj ugodnim lokalnim reliefnim razmeram (prevlada strme obale, ki se dviguje nad mestom skoraj na 1000 m nad morjem) se je ob ugodnih političnih razmerah razvila v pomembno regionalno pristanišče. Njeno

172 ro-ro: po angl. *roll on – roll off*. Oblika pretovarjanja priklopnikov z ustreznimi kapacitetami za prevoz določenega blaga, ki ga v pristanišču odpnejo s tovornjaka in naložijo na ladjo. In obratno.

zaledje je poleg Hrvaške zlasti srednji del Podonavja. Sedaj je Reka dobro povezana z osrednjimi deli Hrvaške prek avtocestnega omrežja, železniške povezave pa so zelo zastarele.

Čedalje več tovora je v obliki kontejnerjev in ro-ro. Zadar, Šibenik, Split in Dubrovnik so po zaslugi turističnih tokov predvsem potniška pristanišča, za tovorni promet pa sta namenjeni pristanišči Ploče blizu izliva Neretve ter Bar v Črni gori. Pri potniškem prometu odpade večji del na prevoz med obalo in otoki (t. i. kabotaža). Potniški značaj prevladuje tudi pri grških jonskih pristaniščih Igumenici (gr. Igoumenitsa) in Patrasu, čeprav ima slednji zelo ugodno lego ob vhodu v Korintski preliv. Podobno kot Hrvaška ima tudi Grčija opazen del osebnega prometa v egejskem akvatoriju namenjen prevozu turistov ter oskrbi turističnih središč. Če primerjamo podatke o potniškem in še posebej tovornem prometu omenjenih pristanišč s severnojadranskimi (Benetke – Meštre, Trst, Koper),[173] je več kot očitna velika razlika. Izborna lega najbolj v evropsko kopnino zajedajočega se morja in (razen Kopra) stara pomorska tradicija ustvarjata očitno razliko. Dejansko se lahko s severnojadranskimi pristanišči merita le Konstanca in Pirej; slednji pač vse prekaša. Benetke in Trst imata zelo dobre trajektne povezave zlasti z grškimi pristanišči.

Pristanišče v Pireju je nesporno eno največjih v Sredozemlju, še posebej po obsegu potniškega prometa. Lega Pireja (dejansko dela atenske mestne aglomeracije) je namreč izjemno ugodna. Leži skoraj v geometričnem središču grškega državnega prostora, upoštevajoč pri tem tudi razpršeni otoški svet skoraj vse do maloazijske kopnine. Odprtost proti jugu ter bližina Bosporske in Dardanelske ožine na vzhodu in Korintskega preliva (s prekopom) mu dajeta centralni položaj tako za obsežen kabotažni notranjegrški promet kakor mednarodni tranzitni promet, ki koristi ugodnosti grških bančnih, zavarovalniških in tehničnih storitev. Grčija je med največjimi svetovnimi ladjarji; pod njeno zastavo plujejo tudi mnoge tuje ladje. Pristanišča na otokih in tudi ob obali so mnogo manjša, a zlasti otoška zelo pomembna, saj predstavljajo okno v svet otočanom in vstopno točko trumam turistov, ki vsako leto množično obiskujejo grške otoke. Volos ima izjemno zanimivo in ugodno lego, a ne beleži velikega pretovora. Med nekoliko pomembnejšimi sta še Lagos in Aleksandropolis ob nizkih obalah grške Trakije.

Solun je po obsegu prometa drugo največje grško pristanišče. Mesto ima zelo ugodno lego ob širokem Solunskem zalivu in je edino pristaniško mesto z zares večjim nizkim zaledjem ter je odprto po dolini Vardarja in dalje[174] Morave

173 Samo za primerjavo lahko navedemo podatke za leto 2019 za severnojadranska pristanišča. V Trstu so pretovorili 64 milijonov ton tovora, v Benetkah in Meštrah blizu 70 milijonov in v Kopru 20 milijonov ton (po podatkih pristaniških uprav). V Benetkah se je vkrcalo in izkrcalo skupaj blizu 6 milijonov potnikov.

174 Pri tem se še posebej računa na širjenje EU na Balkanu, kar naj bi srednjeročno povečalo potrebe po pomorskem prometu prek solunskega pristanišča.
(več v: TEMPUS: http://www.psu.by/tempus/images/docs/ThPA_SA_presentation_EU_program_%2026-2-2013.pdf).

proti severu. Toda zaradi gospodarskih razmer v zaledju more izkoristiti le malo od naštetih prednosti. Pomembna razvojna prednost je obsežen prostor ob nizki obali, ki ga v prihodnje lahko koristi za širjenje pristaniških transportnih zmogljivosti. Za povečevanje prometa v solunskem pristanišču je odločilnega pomena gospodarski razvoj širšega zaledja v Makedoniji in Srbiji, ki gravitirata na to pristanišče. Kosovo se je prek avtocestnih povezav že navezalo v glavnem na Drač v Albaniji.

Bolgarija in Romunija imata sicer daljšo črnomorsko obalo (skupaj blizu 400 km), a praktično le tri pristanišča (če ne štejemo Tulcee in Braile ob Donavi, do katerih pa pridejo lahko tudi manjše morske ladje). Obalne kabotaže je manj, skoraj zanemarljivo, in tudi turistični potniški promet je skromen. Vsa tri črnomorska pristanišča, Burgas in Varna v Bolgariji ter Konstanca (rom. Constanța), so po prometu dokaj opazna, Konstanca je z več kot 45 milijoni ton pretovorjenega blaga blizu na primer Trstu in torej sodi tudi v evropskem merilu med pomembnejša pristanišča, še posebej če k temu prištejemo še skoraj 6 milijonov ton[175] tovora od rečnega transporta. Ta okoliščina spoja rečnega in morskega prometa povečuje prometni pomen in vlogo tega romunskega pristanišča. Pomemben del tovora odpade na tekoče energente, ki so podlaga za veliko rafinerijo.

Ciper je zaradi svojega otoškega položaja še posebej vezan na pomorski promet. Pod ciprsko zastavo pluje veliko tujih ladij, ki imajo v Larnaki in Pafosu svoja matična pristanišča z vsemi potrebnimi servisi.[176] Drugi del pomorskega prometa predstavljajo različna plovila za turistične namene, tretjega pa prevoz zaradi oskrbe otoka z različnim blagom, tudi energenti, lesom in drugimi surovinami. Za potrebe lastne rafinerije uvaža surovo nafto tudi britanska vojaška baza Dhekelia.

Tudi po letalskem prevozništvu se Balkan razlikuje od drugih delov Evrope. Mreža letališč za civilni osebni in tovorni promet je sicer podobno gosto razpredena kot drugod, a je število potnikov precej manjše. Precejšen delež od teh zavzemajo turisti, ki iz oddaljenih destinacij prihajajo največ z letali. Večji grški otoki imajo svoja manjša letališča.

Pregled najbolj frekventnih letališč kaže, da na število prepeljanih potnikov najmočneje vplivajo turistični tokovi. Znana turistična središča ob jadranskih, jonskih in egejskih obalah imajo sorazmerno veliko število prepeljanih potnikov v konicah turistične sezone, to je v glavnem med junijem in septembrom. Izjema je Dubrovnik, kjer je razporeditev potniškega letalskega prometa bolj enakomerna,

175 Rečni promet poteka po prekopu od Cernavode na Donavi do Konstance ob Črnem morju (glej http://www.portofconstantza.com/apmc/i.do?lan=en).

176 Ladje se morajo v matičnem pristanišču, poleg urejanja administrativnih postopkov, tudi zavarovati in servisirati. To daje delovnih priložnosti ne le bančno-zavarovalniški sferi, temveč še posebej različnim tehničnim službam in ladjedelnicam (glej v: http://www.cpa.gov.cy/CPA/page.php?pageID=26&mpath=/11&langID=0).

čeprav je turistični poletni višek še vedno dovolj izrazit tudi zaradi obiskovanja drugih krajev, medtem ko so hladni jesenski in zimski meseci v glavnem namenjeni obiskovalcem Dubrovnika in njegovih kulturnozgodovinskih znamenitosti ter kongresnega turizma, ki izkorišča prednosti nižjih cen zunaj glavne turistične sezone. Podobno je mogoče reči tudi za Heraklion na Kreti, katerega prometno frekvenco dviga tudi dejstvo, da je najpomembnejše letališče razmeroma velikega sredozemskega otoka.

Obseg letalskega prometa je – razumljivo – znaten posebej v glavnih mestih. Ocenjuje se, da je struktura potnikov zelo raznolika. Med njimi je precej poslovnih gostov in politikov, a tudi turisti taka središča radi obiskujejo.

Tabela 25: Najbolj prometna letališča na Balkanu (2019)

Letališče	Država	Prepeljanih potnikov (tisoč)	Letališče	Država	Prepeljanih potnikov (tisoč)
Atene	Grčija	15.136	Varna	Bolgarija	1.387
Bukarešta	Romunija	8.317	Skopje	Makedonija	1.204
Heraklion	Grčija	6.025	Zakintos	Grčija	1.188
Larnaka	Ciper	5.170	Cluj	Romunija	1.182
Solun	Grčija	4.950	Santorin	Grčija	1.179
Beograd	Srbija	4.639	Tivat	Črna gora	910
Rodos	Grčija	4.551	Sarajevo	Bosna in H.	800
Sofija	Bolgarija	3.815	Mikonos	Grčija	778
Burgas	Bolgarija	2.538	Temišvar	Romunija	735
Hanija	Grčija	2.458	Podgorica	Črna gora	702
Zagreb	Hrvaška	2.430	Zadar	Hrvaška	497
Krf	Grčija	2.383	Kefalonija	Grčija	479
Pafos	Ciper	2.240	Mitilena	Grčija	438
Kos	Grčija	2.213	Pulj	Hrvaška	383
Ercan	TRS Ciper	2.200	Samos	Grčija	369
Tirana	Albanija	1.811	Targu Mureš	Romunija	343
Kišinjev	Moldavija	1.782	Preveza	Grčija	340
Split	Hrvaška	1.753	Bacau	Romunija	316
Dubrovnik	Hrvaška	1.584	Aleksandropolis	Grčija	315
Priština	Kosovo	1.406	Skiatos	Grčija	315

Vir: spletne strani imenovanih letališč, 2018 ali 2019 (zbral in uredil J. Zupančič).
Opomba: podatki za 2020 in 2021 niso relevantni zaradi pandemije covida-19 in ukrepov.

Slika 23: Skopje izraža dinamiko urbanih središč na Balkanu
Foto: J. Senegačnik

Slika 24: Skopje: simbolizacija mesta
Foto: J. Senegačnik

9.10 Turizem na Balkanu

Turizem je ena od dejavnosti terciarnega sektorja, vendar zasluži v kontekstu Balkana posebno mesto, ker predstavlja zelo perspektivno gospodarsko panogo in ima zaradi množičnega na sezono vezanega obiska specifične prostorske zahteve in učinke. Balkan je »neto« uvozna destinacija turistov; veliko več jih te dežele obišče, kot pa gostje iz balkanskih držav obiskujejo druge turistične cilje po Evropi in svetu. Več kot 50 milijonov tujih turistov obišče te dežele. Glavni turistični potenciali so vezani predvsem na obalne predele, otoke in pripadajoče akvatorije. V nekaterih deželah imajo pomembno mesto tudi kulturne in zgodovinske znamenitosti, ki so manj vezane na poletno sezono, ter različne naravne vrednote v zavarovanih območjih. V ta kontekst se vključujejo tudi različne prireditve (Blešić idr., 2014, 382–383). Pomembno postavko predstavljajo tudi termalni in zdraviliški kraji; posebej v Srbiji, Romuniji in tudi v Bolgariji so zelo priljubljen cilj domačih turistov.

Turizem je zelo povezujoča (integrativna) gospodarska veja. Neposredno prinaša dohodke turističnim podjetjem in prek različnih taks tudi lokalnim skupnostim ter državam. Hotelska ponudba s turistično-gostinskim spektrom, organizatorji turističnih potovanj in dejavnosti, galerije, muzeji, prireditve, transport so uporabniki ter posredniki turističnega prometa. Ob tem so povečani tudi cestni, železniški, ladijski in zračni promet, trgovinska dejavnost (posebej hrane, oblačil in drugih artiklov vsakdanje rabe) ter različne storitve, od tehničnih do osebnih, ipd. (Toth, David, Vasa, 2014, 317). Turizem neposredno vpliva na povečanje gradbenih aktivnosti ter na porabo lokalnih kmetijskih proizvodov; odvisno seveda od tega, ali in koliko je domače kmetijstvo zmožno kakovostne distribucije lokalno pridelane hrane. Poleg tega je treba upoštevati še posredne družbene učinke turističnih tokov. To so različne izkušnje, jezikovna in druga znanja ter prakse, povezave in oblikovan ugled.

Turizem je občutljiva dejavnost. Nanjo lahko bistveno (predvsem negativno) vplivajo domače družbene razmere, ugled, priljubljenost določenih destinacij, spreminjajoče se potrošniške navade potencialnih turistov in seveda ekonomska moč turistov. Obiskovanje zanimiv krajev ali preživljanje dopusta v obmorskih turističnih središčih ter obiskovanje gorskih predelov se sicer lahko štejejo za konstantno potrebo ljudi, a izbira destinacije je stvar mnogih premislekov. Vezanost nekaterih balkanskih držav (zlasti Grčije in Hrvaške) na gospodarske učinke turističnih tokov je zelo velika, kar utegne v primerih poslabšanja varnostnih razmer v bližnji soseščini ali v primeru domačih ekonomskih in političnih kriz zelo negativno učinkovati na obisk in s tem tudi na profit turistične dejavnosti. Obenem pa zahteva turizem dokaj konstantna vlaganja ter vzdrževanje infrastrukture prek celega leta in ne le v turistični sezoni. Med bolj težavna vprašanja sodijo

tudi okoljske obremenitve zaradi povečanega prometa, odvajanje sanitarnih voda in odpadkov ter poraba vode. Večina turističnih tokov je vezana na poletno sezono oziroma na toplo polovico leta, ko porabijo zdaleč največ vode za potrebe namakalnega kmetijstva. Rešitve iščejo predvsem v gradnji zadrževalnikov voda ter v nekaterih primerih tudi pridobivanju sladke vode iz morske z osmotskimi postopki.

Tabela 26: Število tujih turistov v državah Balkana in njegovega obrobja (2019)

Država	Površina (km^2)	Prebivalcev (tisoč)	Tujih turistov (tisoč nočitev)
Hrvaška	56.542	4.209	11.340
Bosna in Hercegovina	51.129	3.825	531
Črna gora	13.812	607	1.329
Srbija	77.474	6.974	1.089
Kosovo	10.887	1.935	341
Albanija	28.748	3.088	3.456
Severna Makedonija	25.713	2.182	671
Grčija	131.957	10.569	18.945
Bolgarija	110.994	6.919	6.723
Romunija	238.391	21.230	8.734
Ciper	5.364	1.282	2.500
Moldavija	33.800	3.323	23
SKUPAJ	**784.811**	**66.139**	**55.682**

Vir: http://www.indexmundi.com/facts/country/international-tourism (zbrano po državah), Der neue Fischer Weltalmanach 2019, 516–519 (uredil J. Zupančič).
Opomba: novejši podatki 8a 2020 in 2021 zaradi učinkov pandemije covid-19 niso reprezentativni.

Grčija je nesporno vodilna turistična država Balkana. Letno (2019) jo obišče blizu 19 milijonov turistov (Der neue Fischer Weltalmanach 2019, 173). Že desetletja so glavni cilj turističnih tokov predvsem obala in otoki v topli polovici leta. Primarni cilj se pogosto prepleta z motivi obiskovanja kulturnih in zgodovinskih znamenitosti, precej manj pa različnih naravnih značilnosti. Med območji in točkami obiskov zgodovinskih in kulturnih znamenitosti so v ospredju Atene (Athens Attica, 2011, 8–12), Milos, Kreta, Rodos in Meteora. Grška antična kulturna dediščina je izjemno obsežna in bogata.

Grška gorska območja so manj privlačna, vendar narašča zanimanje tudi za različne oblike pohodništva kot komplementarna aktivnost turistov, posebej spomladi in jeseni. Pomemben motiv so tudi grška mokrišča v zavarovanih območjih, ob lagunskih obalah Trakije in ob izlivih nekaterih rek. Obiskovalci opazujejo ptice v njihovih naravnih habitatih (Eichheim, 1999, 172).

V Grčijo pride večji del turistov z letalom ali z ladijskimi prevozi, osebni avtomobilski promet je zaradi dolge poti nekoliko manj razširjena oblika. Zaradi obiska grških otokov turistični tokovi spodbujajo lokalni pomorski promet med obalo in otoki, bodisi zaradi transporta bodisi z različnimi izleti in ekskurzijami. Zelo razvit je tudi navtični turizem, čeprav ima zaradi sorazmerne oddaljenosti nekaj ovir. Slikovito podmorje privlači množice potapljačev in opazovalcev podvodnega sveta. Iskanje antičnih predmetov ali ladijskih razbitin iz različnih zgodovinskih obdobij je cilj avanturistov, podobno kot raznoliki svet razčlenjenih obal mika one z bolj športnim duhom in nagibi. K uspehu turizma pomembno prispevata tudi poslovni in konferenčni tip turizma. Ker je v Grčiji registriranih tudi veliko ladij tujih družb, imajo matična grška pristanišča dobiček od servisov in oskrbe ter od različnih zavarovanj in taks (Eichheim, 1999, 174). Življenjski utrip grškega prebivalstva v turističnih območjih je odvisen od turističnih tokov. Ti ustvarjajo izrazit sezonski ritem, ki mu morajo aktivno slediti zaradi dela ali pa so zgolj postavljeni v turistično gnečo. In ne nazadnje se morajo mnogi prilagoditi sezonskemu nihanju dohodkov. Turizem v Grčiji generira razvoj tudi drugih sektorjev grškega gospodarstva, predvsem kmetijstvo, obrt, storitve, bančništvo in celo javno upravo (Travel & Tourism, 2015, 3; 6–12). Poleg tega veliko Grkov začasno ali sezonsko dela v tujini oziroma tam celo trajno ostanejo in povečujejo številčnost grške diaspore v svetu.

Ciper ima nekoliko drugačne izkušnje s turističnimi tokovi. Otoška država z izrazito terciariziranostjo je po političnem umirjanju postala zelo priljubljena tudi za turistične obiske. Velika večina jih pride z letali. Ciprske obale so – podobno kot v Grčiji in Turčiji – zelo mikavne zaradi velike osončenosti in prijetne klime (Benkovič, 2007). K temu se pridružuje drugi najpomembnejši motiv – poslovni turizem. Registracija ladij in plovil, oblikovanje filialnih podjetij in finančno-zavarovalniške transakcije pripeljejo med drugim tudi precej gostov. Skupaj obišče Ciper letno skoraj 3 milijone turistov.

Za razliko od Grčije je Albanija mlada turistična država. Albanska obala je v severnem (jadranskem) delu nizka in peščena. Dolge plaže in ugodno mediteransko podnebje ponujajo dobre naravne danosti, ki so bile desetletja albanske socialistične izolacije skoraj povsem neizkoriščen potencial (Kohl, 2003, 171–180). Albanija je tudi v notranjosti izjemno slikovita, a gorski svet privlači sedaj le redke avanturiste (Hayden, 2005,16–21). Motiv turističnega obiska Albanije so mesta (Kruja, Berat in Gjiorkastra) in predvsem obalni pas, ki doživlja v zadnjem desetletju zelo nagle prostorske spremembe. V Albaniji je litoralizacija večinoma odraz velikega gradbenega pritiska na ozek obalni pas zaradi gradnje turističnih kapacitet in le v manjši meri tudi za stalno naselitev. Južni del albanske obale je kamnit, razčlenjen in mestoma strm, podobno kot v sosednjih delih grškega Epira.

Črna gora ima starejšo tradicijo turističnega razvoja kot Albanija, saj so bili tako obalni kot gorski predeli v notranjosti že v jugoslovanskem obdobju pomembna turistična destinacija. Razčlenjena in strma obala je zelo slikovita ter privlačna za turistični obisk, v južnem delu (Ulcinj) razpolaga z dolgimi peščenimi plažami. Na Črno goro so navezani zlasti srbski in ruski gostje. Predmet turističnih obiskov je tudi gorata notranjost, tako zaradi pohodništva poleti kot razvoja zimskih športov pozimi. Privlačen je tudi črnogorski vodni svet – mokrišča ob Skadrskem jezeru ter kanjona rek Tare in Pive. Država se je razglasila za »ekološko« in dolgoročna gospodarska strategija močno računa prav na turistični sektor.[177]

Hrvaška je po turističnem obisku z okrog 11 milijoni obiskovalcev letno zanesljivo na drugem mestu na Balkanu. Turizem je na hrvaški obali stara gospodarska veja; nekatera letovišča so delovala že ob koncu 19. stoletja (Marković, 1990), v jugoslovanskem obdobju pa je bila dalmatinska obala priljubljen cilj dopustnikov iz Srednje (ki niso vključevali socialističnih držav) in Zahodne Evrope. Sedaj prihaja glavnina turistov na hrvaške obale ter številne otoke in otočke, znane po izredni razčlenjenosti obalne črte, po kopnem. Hrvaška je z izgradnjo avtocestnega omrežja pomembno približala svoja turistična središča turistom iz držav Srednje in tudi Severne Evrope. Med njimi je veliko navtičnih turistov, ki jih vabijo tako prijetne naravne razmere kakor tudi bližina oziroma dostopnost. Večina turistov pripotuje po kopnem, sedaj predvsem po cestah. Deloma je temu prilagojena tudi turistična ponudba v obliki avtokampov, zelo pogosta infrastruktura so tudi manjše marine.[178] Izjema hrvaškega obmorskega turizma je Dubrovnik, mesto v Južni Dalmaciji. Zaradi bogate kulturne dediščine je turistična sezona bistveno daljša in večina obiskovalcev doseže ta kraj po zraku ali po morski poti. Zelo privlačna in obiskana so tudi nekatera zavarovana območja v obalnem predelu (Krka, Brionski otoki, Paklenica) ter v notranjosti (Plitvice, Kopački rit). V celinskem delu je poleg obiska glavnega mesta zelo pomemben lovni turizem.

Celinske države Balkana Srbija, Kosovo in Severna Makedonija ter glede na zelo kratko obalno črto tudi Bosna in Hercegovina razvijajo turistično dejavnost brez obmorskih potencialov. Ob obilju slikovitih gorskih predelov, toplic in zgodovinsko bogatih krajev je priložnosti dovolj (Marković, 1990, 23). V Bosni in Hercegovini sta najbolj atraktivni mesti Sarajevo in Mostar, obe zaradi bogate kulturne dediščine iz otomanskega obdobja in pozneje. Vrsto priložnosti ponujajo obiski kraških znamenitosti in bosanskih gora, vključno z zimskošportnim turizmom. Ta veja turizma je zaradi vojnih posledic (predvsem še precejšnjih površin z neeksplodiranimi ubojnimi sredstvi) precej prizadeta. Turizmu namenjajo v Bosni in Hercegovini veliko pozornost, računajoč na momente ohranjene

177 Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine, 2008.

178 Prijedlog razvoja turizma u Hrvatskoj do 2020. godine, 2013, 3–18.

narave in barvite zgodovinske dediščine te multikulturne države (Turizam u BiH, 2015), vendar je vsaj srednjeročno ta potencial verjetno nekoliko precenjen. Zaradi posledic vojaških spopadov, številnih minskih polj in porušene infrastrukture je turizem omejen predvsem na bolj varna mesta in topliške kraje. Edini bosanski obmorski kraj je Neum.

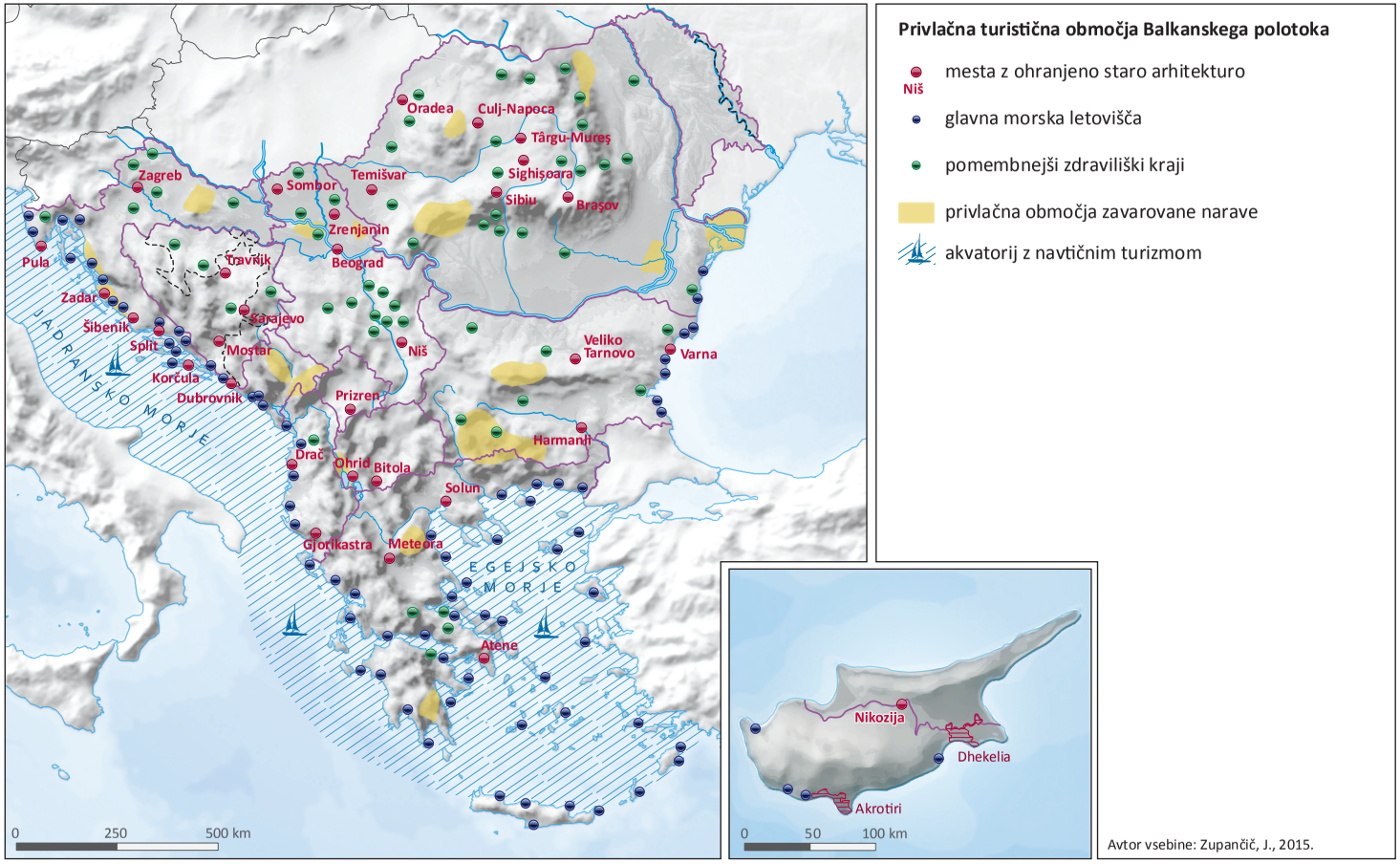
Med vsemi državami Balkana ima Srbija turistični promet najbolj vezan na domače goste. Razlog za to niti niso sami turistični potenciali, pač pa položaj države po koncu razpada jugoslovanske federacije in serije vojaških spopadov, v katerih je bila Srbija posredno udeležena. Vendar je turizem kljub temu pomembna gospodarska panoga. Srbija razpolaga z bogato kulturno in zgodovinsko dediščino. Posebej slovijo srbski pravoslavni samostani, od mest pa nedvomno glavno mesto Beograd. Toda glavni turistični adut Srbije so termalni kraji; kopališki turizem ima v Srbiji bogato tradicijo in izkušnje. Druga oblika turizma je lovni turizem, razvit predvsem v panonskem delu države. Na goratem jugozahodu razvijajo zimskošportni turizem ter pohodništvo. Razvijajo se tudi nove oblike, na primer podeželskega (agrarnega) turizma. Razpršene oblike turizma so pomembne tudi zaradi učinkov na regionalni razvoj gospodarsko in demografsko precej ogroženega perifernega podeželja (Turistički informator Srbije, 2015). Ker Srbijo na poti proti Egejskemu morju in južnemu Jadranu prečka večje število turistov, je tranzitni turistični tok lahko priložnost za to državo. Enako velja – ali morda še bolj – tudi za priložnosti rečnega potniškega in turističnega transporta zlasti po Donavi (Vujko, Plavša, 2014, 339–340). Razvita rekreacijska infrastruktura sicer v prvi vrsti služi potrebam domačega prebivalstva, a je zelo privlačna tudi za turiste.

Medtem ko so turistični potenciali Kosova zaradi še vedno precej neurejenih političnih razmer dokaj skromni, je v Severni Makedoniji drugače. Največjo turistično privlačnost predstavljata obe veliki tektonski jezeri, Ohridsko in Prespansko. Posebej ob prvem se je razvila živahna letoviška dejavnost. Tujci obiskujejo Ohrid predvsem zaradi njegove bogate kulturne in zgodovinske dediščine. Pomemben cilj turističnih obiskov so tudi termalna zdravilišča. Poskusi z zimskošportnimi oblikami turizma se niso najbolje obnesli. Domači populaciji so zimskošportne aktivnosti na snegu prej tuje kot domače, tujci pa obiskujejo državo zaradi drugih motivov. Južna lega države ni ravno zagotovilo za obilje snega. Vzdrževanje smučarskih središč je tod večinoma predrago in dejavnost nerentabilna. Povečan pretok turistov po avtocestah proti Grčiji prinaša poleg okoljskih obremenitev nekaj priložnosti tudi Makedoniji. Tranzitni tokovi potekajo tudi od vzhoda (iz Bolgarije) proti zahodu, na albanske jadranske obale. Makedonija razpolaga s pomembno in raznoliko naravno ter kulturno dediščino (gorska območja, toplice, zanimiva mesta, zgodovinski kraji ipd.) (Panov, 2001).

Bolgarija in Romunija sta morali po tranzicijskem šoku turistično infrastrukturo zgraditi praktično na novo. Črnomorske obale so bile že prej priljubljene, sedaj pa predstavljajo zelo mikavno turistično destinacijo (Black Sea resorts, 2015). To je deloma vezano tudi na nizke cene in dejstvo, da so za večino gostov iz Srednje in Zahodne Evrope ti predeli noviteta in jih šele zares odkrivajo. Obalni predeli so tako v zadnjem desetletju postali prostor zelo intenzivnih posegov. Obe državi sta razvijali tudi zimskošportni turizem, ki pa je bil vezan skoraj izključno na domačo klientelo. Sedaj je drugače in zlasti v romunskih Karpatih postaja razpršeni tip turističnih obiskov izjemno popularen. Gorsko pohodništvo in druge oblike rekreacije so med Romuni popularne in množične. Vse bolj priljubljeno je (gorsko) kolesarstvo, za katerega ima Romunija dobre pogoje. Slabe prometnice tu spričo avanturističnega značaja dejavnosti niti niso velika ovira (Matei idr., 2014, 336–340). Povsem samosvoja oblika postaja lovni turizem na velike zveri, jelenjad in divje prašiče v celinskem delu, predvsem v Karpatih. Ohranjenost habitatov in številčnost populacij velikih sesalcev sta ob zmernih cenah zelo privlačni (Hunting and fishing tourism, 2015). Ob donavskih rokavih in galerijskih gozdovih, še posebej pa v delti Donave so se na zavarovanih območjih razvile privlačne turistične točke. Tudi Romunija ima veliko število termalnih zdravilišč in kopališč, ki nedvomno predstavljajo pomemben turistični razvojni potencial. V Moldaviji je turizem še zelo na začetkih, vezan predvsem na obiskovanje nekaj zgodovinskih znamenitosti ter ogled mest. Glavno težavo predstavljajo slaba infrastruktura in skromne povezave s sosednjimi turistično že bolj uveljavljajočimi se območji ob delti Donave in Črnem morju.

Bolgarija razvija podobno shemo turistične dejavnosti kot Romunija. Potenciali so še precejšnji, zlasti na račun razvoja turizma v notranjosti.[179] Obmorski turizem je vezan na ozek obalni pas ob Črnem morju. Preobrazba tega je intenzivna in prirejena množičnemu obisku tako bolgarskih kot tujih gostov v poletni sezoni. Pozimi so turistična naselja skoraj povsem opustela. V Bolgariji sta razmeroma priljubljeni obliki turizma in rekreacije pohodništvo ter lovni turizem na Balkanskem gorstvu in v Rodopih. Rodopski zimskošportni centri romajo v zaton zaradi klimatskih sprememb in s tem povezanega dragega vzdrževanja naprav ob skromnem obisku. Drugi adut turistične dejavnosti so številna termalna zdravilišča; podobno kot v sosednjih državah Srbiji in Romuniji imajo že daljšo tradicijo. Priljubljen cilj tujih gostov so tudi zgodovinske in kulturne značilnosti Bolgarije, od samostanov in orientalskih mestnih jeder (na primer Harmanli, Plovdiv, Veliko Turnovo) do številnih antičnih ostankov in drugih spomenikov (Benkovič, 2003). Glavna ovira razvoja turistične dejavnosti je pomanjkanje ustrezne tehnične infrastrukture in tudi skromna kupn a moč domačega prebivalstva.

179 General information to the tourism sector in Bulgaria, 2007, 2–5.

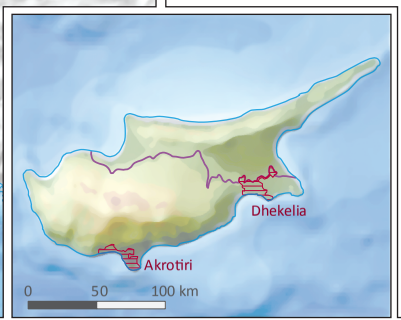
Karta 25: Privlačna turistična območja na Balkanu

Zavarovana območja na Balkanu

zavarovana območja

država	% NP[1]	% kopnih ZO[2]	% morskih ZO[3]
Kosovo	14,7	14,7*	/
Črna Gora	7,5	14,8	0,8
Albanija	6,9	11	2,4
Makedonija	4,5	7,3	/
Romunija	2,7	18,7	40,4
Grčija	2,1	34,7	6,3
Hrvaška	1,7	14,1	3,5
Bolgarija	1,7	36,6	15,7
Srbija	1,3	6,3	/
BIH	0,8	1,5	99,2
Ciper	0	40,9	1,3
Moldavija	0	3,8	/

[1] Delež površine države, ki je zavarovan kot narodni park.
[2] Delež kopnega ozemlja države, ki je zavarovano s katerim koli režimom.
[3] Delež morskega ozemlja države, ki je zavarovano s katerim koli režimom.
* Ni podatka (vsaj 14,7).

Vir: The World Bank, 2012.

Karta 26: Zavarovana območja na Balkanu

9.11 Zavarovana območja na Balkanu

Koncepti varovanja narave so se pojavili v drugi polovici 19. stoletja ob zavedanju, da je družbeni pritisk na še preostala območja ohranjenih naravnih pojavov tolikšen, da lahko ti tudi izginejo. Zavarovanje je bilo sprva določen upor proti zgolj kratkoročnim ekonomskim gledanjem in pričetek razmišljanja, da imajo zavarovana območja predvsem vrednost za družbo, ki je nima smisla ekonomsko meriti. Kmalu se je izkazalo, da so vizionarji varovanja narave imeli tudi preroški čut za posel. Zavarovana območja so postala z obiski gospodarsko pomembna. Toda to je lahko v nekaterih primerih tudi že grožnja.

Balkanski polotok razpolaga z veliko geodiverziteto in biodiverziteto. Oboje je povezano in odraz najprej zelo raznolikih geoloških in podnebnih okoliščin, ki potem prispevajo k veliki variabilnosti živalskih in rastlinskih vrst ter raznolikih naravnih pojavov, kot so slapovi, brzice, soteske, podzemne jame in brezna, stene in prepadi, slikoviti geološki preseki, močvirja, reke, jezera, barja, gozdovi in skalne pokrajine visoko v gorah ali pa slikoviti, posebni oziroma tipični pejsaži ob morski obali. Za to je zaslužen splet naravnih okoliščin, ki, s tem ko povzročijo oblikovanje nekega drugega naravnega pojava, postanejo v očeh opazovalca dejavnik. Človek (družba) mora to povezavo v vzročno-posledični odvisnosti prepoznati in razložiti, da bi lahko tak pojav in njegovo sosledje cenil. Poleg tega je moral tak naravni pojav na neki lokaciji tudi obstati ohranjen, za kar je bilo marsikdaj več sreče in naključij kot pa trezne presoje. Nemalokrat je k ohranitvi prispevala kar nedostopnost določenih pojavov za množice ali pa domnevna neuporabnost teh naravnih lokacij, pojavov ali objektov.

Balkanske države imajo številna in obsežna zavarovana območja. Nekatere predele zavarovane narave so zavarovali že razmeroma zgodaj, sledeč zgledom v Srednji in Zahodni Evropi ter Ameriki. Pirin v Bolgariji ali Olimp v Grčiji sta postala predmet varovanja že med prvo in drugo svetovno vojno. Večina narodnih parkov in drugih zaščitenih območij pa dolguje ta status razmeroma širokogrudnim politikam socialističnih sistemov po drugi svetovni vojni. Socialističnim upravam gre dolg, da so te objekte prepoznale, razglasile in tudi dokaj solidno upravljale. Drugi val povečevanja zavarovanih območij, predvsem z bolj blagimi oblikami varovanja, je nastopil v fazi širjenja EU na prostor Balkana, in sicer iz dveh razlogov oziroma motivov.

Prvega so imele državne strukture zaradi smernic EU pri varovanju različnih habitatov. Cilj so bila posebej gorska, jezerska, rečna in obrečna zatočišča ptic, plazilcev, gnezdišča in stanišča različnih (še posebej redkejših, manj številčnih in ogroženih) živalskih, pa tudi rastlinskih vrst. Močvirski habitati so po sprejemu

Ramsarske konvencije (leta 1975)[180] postali najbolj pogost cilj zavarovanja. Obseg zavarovanih območij se je z direktivo Natura 2000 zelo povečal. Vendar v njej prevladujejo območja, ki so deloma ali celo pretežno kulturna, torej po človeku preoblikovana pokrajina. Drugi motiv je nastopil nekoliko pozneje, ko so se ob uveljavljanju neoliberalistične ideologije v ekonomski politiki in širše pričeli pritiski na najbolj atraktivne predele, kot so obale rek, jezer in morij, slikovita gorska in gričevnata območja ter območja z viri pitne vode. Večina balkanskih držav je imela v socialistični eri ta območja prosta in dostopna vsem, s privatizacijo pa bi se splošna (javna) dostopnost močno omejila. Poleg tega so balkanske države ekonomsko veliko šibkejše in je prevladala ocena, da bi dolgoročni pritiski pričeli odganjati domačine tudi z draginjo nepremičnin. To je le deloma res, saj je po izkušnjah velika okoljska obremenitev prav zaradi splošne dostopnosti. Javna dostopnost do atraktivnih območij pa se je v balkanskih družbah – tudi zaradi miselnosti, razvite v socialistični dobi – razvila v pomembno javno dobrino, vrednoto. To vprašanje nikakor ni enostavno.

Države so sprva uveljavljale zavarovanje ožjih območij z najbolj zanimivimi pojavi in pozneje širile njihov obseg zaradi ugotovljenih oziroma le domnevnih povezav ali pa tudi zaradi kalkulacij, da so veliki sklenjeni kompleksi zavarovanih območij s strožjim režimom varovanja praviloma bolj turistično privlačni, in v svetu, kjer je varovanje narave postalo družbena vrednota, država z zavarovanimi območji pridobi na ugledu. So tudi primeri, ko je varovanje parka postalo oblika nadzora nad na primer obmejnimi območji. Motivov za zavarovanje narave je torej veliko.

Uveljavilo se je več oblik zavarovanih območij, in sicer glede na režim varovanja. Poleg narodnih parkov kot najbolj prepoznavne oblike poznajo države še strožje oblike (naravni rezervat) ali bolj blage režime, kot so naravni park, krajinski park, biodiverzitetno območje ipd. Terminologija in režimi niso poenoteni, a za narodne parke veljajo v načelu dosti podobni kriteriji varovanja tako razglašenih območij.

180 Ramsarsko konvencijo, ki se posebej osredotoča na mokrišča in različne t. i. vodne habitate, so sprejeli leta 1971, v veljavo pa je stopila leta 1975.

Tabela 27: Obseg zavarovanih območij po državah na Balkanu

Država	Površina km²	Število narodnih parkov	Skupna površina NP km²	Delež državne površine pod NP %	Delež vseh zavarovanih površin v državi (ocena) %
Hrvaška	56.542	8	994	1,8	9,0
Bosna in Hercegovina	51.129	4	468	0,8	11,2
Črna gora	13.812	5	1.074	7,8	10,0
Srbija	77.474	5	2.864	3,7	8,0
Kosovo	10.887	2	1.163	11,0	11,6
Albanija	28.748	18	2.932	10,2	21,4
Severna Makedonija	25.713	4	1.178	4,6	8,9
Grčija	131.957	27	9.998	7,6	12,0
Ciper*	5.364	*	155	2,9	4,0
Bolgarija	110.994	3	1.931	1,7	32,8
Romunija	238.391	14	3.223	1,4	7,5
Moldavija	33.800	1	338	1,0	3,5
SKUPAJ	784.011	91	26.318	3,3	–

Viri: wikipedia/en (po državah; prevzeto po državnih statistikah ali spletnih straneh posameznih parkov); zbral, uredil J. Zupančič.

Največje sklenjeno zavarovano območje z različnimi režimi varovanja je nedvomno delta reke Donave. Poleg same delte se k celotnemu kompleksu prištevajo še lagunske in limanske obale ob Črnem morju. To je izjemen, enkraten svet največjega evropskega mokrišča. Čeprav so nekateri rokavi (na primer Sulina) pomembni prometni koridorji za rečne in manjše do srednje velike morske ladje, to ne podira vitalnosti zapletenih rečnih, obrečnih in obmorskih ekosistemov. Podobnih mokrišč ob spodnjih tokovih rek je še nekaj v grških Trakiji in Epiru, medtem ko so jih v Albaniji že v precejšnji meri izsušili. Tudi v Grčiji so zaradi intenzivnega kmetijstva in velike porabe vode v poletni turistični sezoni prav močvirski habitati ogroženi celo kljub zavarovanju.

Precej pozornosti namenjajo tudi različnim geološkim in geomorfološkim spomenikom (Nationalparks-worldwide, 2015). V Črni gori ima podoben značaj okolica Skadrskega jezera, v notranjosti Dinaridov pa zlasti nekatera kraška polja. Obdobja, ko so v ravnih močvirnih predelih gledali bodoča kmetijska zemljišča ali pa vodne akumulacije za energetske in manj za turistične potrebe, so bolj ali manj mimo. Zavarovana območja izkazujejo določen razvojni potencial predvsem v oblikah množičnega izletniškega turizma, kar se še posebej izraža v zaledju večjih mestnih aglomeracij ter v obliki t. i. ekoturizma v bolj odmaknjenih

predelih (Đug, Drešković, 2006, 290–293) in predvsem sledenja načelom sonaravnega trajnostnega razvoja. Balkan je v okviru Evrope tisti njen del, ki zaradi redkejše poselitve in ohranjenih habitatov lahko celo prednjači v tej veji turizma (Musa, Miličević, 2009, 148).

Drugo veliko območje zavarovanih močvirnih ter vodnih predelov je v Panonski nižini in na njenem obrobju. Obedska bara ob Savi, Kopački rit ob Dravi in Donavi ter več manjših ob Dravi in Savi so v skupnem seštevku precej obsežna površina. Vendar vodni ambienti niso edini. Zavarovali so tudi nekatere slikovite vzpete predele (v Srbiji Fruško goro in Deliblatsko peščaro, na Hrvaškem Papuk in Medvednico, v Bosni Kozaro ter v Romuniji precej obsežne predele tik ob donavskih vratih), še posebej, če je bilo mogoče postaviti v varovana območja tudi zgodovinske spomenike.

Tretji tip zavarovanih območij je v vzpetem in gorskem svetu. Vodilni varovani elementi so redke in izjemne geološke prilike, hidro- in geomorfološki pojavi (slapovi, na primer), različni kraški pojavi ((zlasti kraške jame) in obvarovani predeli pragozdov. Najvišji vrhovi Balkanskega gorstva, Rodopov, Šare, Pindosa in Gramosa v Grčiji, vršni deli Transilvanskih Alp ter Bihorja v Romuniji, Prokletij v Albaniji, kanjonov Pive in Tare v Črni gori, Zelengore, Vlašiča in Čvrsnice v Bosni in Hercegovini ali pa predeli na Velebitu so tako postali predmet varovalnih režimov in s tem priljubljeni turistični cilji. V obmorskem svetu manjših egejskih otokov, jadranskih otoških skupin ali predelov blizu obale (na primer ob spodnjih tokovih Krke in Zrmanje) je varovanje povečalo turistične obiske, a s tem povečevalo tudi okoljske pritiske.

Literatura in viri

Accetto, M., 2006: Izgradnja Evrope. Od razvoja ideje Evrope do njene ustavne prihodnosti, Uradni list, Ljubljana.

Achcar, G., 2023: The New Cold War. The United States, Russia and China from Kosovo to Ukraine, The Westbourne Press, London.

A Concise Atlas of Croatia and the Republic of Bosnia and Hercegovina. 1993: The Miroslav Krleža Lexikographical Institute. Zagreb.

Adey, P., 2010: Mobility. New York & London: Routledge.

Akşin, S., 2007: Turkey. From empire to revolutionary republic. The emergence of the Turkish Nation from 1789 to the Present, New York University Press, New York.

Albania mining, 2015 (dostopno na: http://www.nationsencyclopedia.com/Europe/Albania-MINING.html, citirano 12.10. 2015)

Albanian mining today, 2009, (dostopno na: http://www.globalbispartners.com/uploads/albanian_mining_today.pdf citirano 14. 10. 2015)

Antić, L., 1991: Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914, Stvarnost, Zagreb.

Arah, M., 1995: Evropska unija. Vizija političnega združevanja, Arah consulting, Medvode.

Armstrong, W. Anderson, J. 2007: Geopolitics of European Union Enlargement. The Fortress empire, Routledge, London & New York.

Ashton, C., 2023: And then what. Despatches from the Heart of 21st-Century Diplomacy, from Kosovo To Kyiv, Elliot & Thomson, London.

Athens Attica, 2011: 11th Edition, Greek National Tourist Organization, Athens.

Atlas der Globalisierung. Die Welt von morgen, 2012: Le Monde diplomatique/Taz Verlags- und Vertriebs GmbH, Berlin.

Atlas des migrants en Europe, 2012: Armand Colin, Paris.

Atlas i Shqipërisë / Atlas of Albania /Atlas von Albanien. 2003: Tiranë (ur. Bërxholi Argile, Doka Dhimitër, Asche Hartmut).

Atlas of the World, 11th Edition, National Geographic Society, Washington D.C.

Atlas sveta za osnovne in srednje šole, 1979: Mladinska knjiga, Ljubljana.

Atlas sveta za osnovne in srednje šole, 2020, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Avijucki, V., 2009: Kontinentalne geopolitike. Svet u XXI veku, CLIO, Beograd.

Babić, I., 1991: Prostor između Trogira i Splita, Zavičajni muzej Kaštela, Kaštel Novi.

Bacci, M. L., 2000: The population of Europe. A History, Blackwell Publishers, Malden.

Banac, I., 1987: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika. Globus. Zagreb.

Banac, I., 2006: The politics of ethnic homogenity. War and Change in the Balkans. Nationalism, Conflict and Cooperation, Cambridge University Press, Cambridge, 30–43.

Banister, D., Capello, R., Nijkamp, P., 1995: European Transport and Commnunications Networks, John Willey & Sons, Chicester. New York. Brisbane. Toronto. Singapore.

Bara, M., 2013: Povratne umirovljeničke migracije na hrvatskim otocima, Migracijske i etničke teme, 29, 2, Zagreb, 201–223.

Barnett, T.P.M., 2004: The Pentagon's new Map. War and Peace in the Twenty-first Century, Berkley Books, New York.

Bassam, T., 2001: Krieg der Zivilisationen. Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus, Heyne Bücher, München.

Baumgart, W., 2002: The Crimean War*, 1853-1856,* Arnold Publishers, New York.

Beattie, A., 2011: The Danube: A Cultural History (Landscapes of Imagination), Oxford University Press, Oxford.

Beiser, R., 2019: Drevesa in ljudje. Zdravilna moč, miti in kulturna zgodovina naših dreves, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Benkovič, M., 2003: Bolgarija. Založba ZRC in Ljubljansko geografsko društvo. Ljubljana.

Benkovič Krašovec, M., 2007: Ciper. Založba ZRC in Ljubljansko geografsko društvo. Ljubljana.

Berglund, S., Ekman, J., Deegan-Krause, K., Knutsen, T., 2013: The Handbook of Political Change in Eastern Europe, 3rd Ed., Edward Elgar Edition, Northampton.

Bërxholi, A., 2005: Minoritetet në Shqipëri. Tiranë.

Biber, D., 1966: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941, Cankarjeva založba. Ljubljana.

Black Sea resorts, 2015 (dostopno na: http://www.turism.ro/english/black_sea.php citirano 6. 3. 2014)

Blanc, A., 1965: Geographie des Balkans, Presses universitaires de France, Paris.

Blašković, V., 1970: Ekonomska geografija Jugoslavije, Informator, Zagreb.

Blešič, I. Pivac, T. Đorđević, J. Stamenković, I. Janičević, S. 2014: Cultural events as part of cultural tourism development. Case study: Sombor and Apatin (Serbia), Acta geographica Slovenica / Geografski zbornik, 54, 2, Ljubljana, 381–390.

Blgarite Atlas – The Bulgarians Atlas. 2001: Sofia.

Blinnikov, M. S., 2011: A geography of Russia and its neighbours, Guilford Press, New York & London.

Blitz, B. K., (ur.) 2006: War and Change in the Balkans. Nationalism, Conflict and Cooperation, Cambridge University Press, Cambridge.

Bobovnik, N., Cigale, D., Frelih, M., Krevs, M., Miklič Cvek, L., Ogrin, D., Rogelj, B., Vintar Mally, K., 2023: Uvod v študij geografije, Založba Univerze, Ljubljana.

Boden, M., 2004: Evropa naša preteklost in sedanjost, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Bodocan, V., 2001: Etnie, confesiune şi comportament electoral în Transilvania, Pressa Universitară Clujeană, Cluj.

Boeckh, K., 2009: Serbien und Montenegro, Verlag Friedrich Pustet, München.

Bognar, A., 1978: Rumunjska, Školska knjiga, Zagreb.

Bojić, M., 2001: Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek), TKD Šahinpašić, Sarajevo.

Boniface, P., Vedrine, H., 2014: Atlas des crises et des conflicts, Armand Colin, Paris.

Botić, J. 2013: Prostorna i nacionalna distibucija izravnih stranih ulaganja u Bosni i Hercegovini, Hrvatski geografski glasnik, vol. 75, št. 1, Zagreb, 131–150.

Botić, J., 2013: Europe-in-Between trough the eyes of Cohen and Dugin, DELA, 40, 163–178.

Brauneder, W. Leser, N., 1999: Staatsgründungen 1918, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Wien.

Bricelj, M., 2004: Jadransko morje. Evropsko morje pod pritiski, Geografski obzornik, 51, 2, 18–21.

Brininstool, M,. 2011: The mining industry in Bosnia and Hercegovina, The 2010 Minerals Yearbook, USGS (dostopno na: http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2010/myb3-2010-bk.pdf citirano 14. 10. 2015)

Brininstool, M., 2012: The mineral industry of Bulgaria, The 2012 Minerals Yearbook, USGS (dostopno na: http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2011/myb3-2011-bu.pdf citirano 14. 10. 2015)

Brownlee, J., Masoud, T., Reynolds, A., 2013: The Arab Spring: the politics of transformation in North Africa and the Middle East. Oxford University Press, Oxford.

Bulgaria-Mining, 2015 (dostopno na: http://www.nationsencyclopedia.com/Europe/Bulgaria-NING.html citirano 14. 10. 2015)

Burg, S. L., Shoup, S. P., 2000: The War in Bosnia and Hercegovina. Ethnic Conflict and International Intervention, M.E. Sharpee. New York.

Burgwyn, J. H., 2009: Imperij na Jadranu. Mussolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943, Cicero, Mengeš.

Burnie, B., 2003: Živali. Velika ilustrirana enciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Calic, M-J., 1996: Krieg und Frieden in Bosnien und Hercegovina. Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main.

Calic, M.J., 2019: Zgodovina Jugovzhodne Evrope, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Carter, F. W., Maik, W., (ur.) 1995: Proces Przestałcen społeczno-gospodarzych w Eurppie osrodkowej i wschodnej po roku 1989, Turpress, Torun.
Chatty, D., 2017: Syria. The making and unmaking of a refugee state. Hurst & Company, London.
Chiodi, L., (ur.) 2005: The Borders of the Polity. Migration and Security across the EU and the Balkans, Longo Editore, Ravenna.
Citino, J. N., 2010: From Arab Nationalism to OPEC. Eisenhower, King Sa´ūd, and the Making od the U.S. – Saudi Relations. Second edition, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.
Clarke, R., King, J., 2004: The atlas of water, Earthscan, London.
Costachie, S., 2000: Ethnic minorities in post-communist Romania. Some observations, v: Light, D., Phinnemore, D., (ur.): Post-Comunist Romania: Geographical Perspectives, Liverpool Hope Press. 119–124.
Couch, C., Leontidou, L., Petschel-Held, G., (ur.) 2007: Urban Sprawl in Europe, Blackwell Publishers, London.
Craig, D., Elliot, M., 2012: Ukradena Evropa. Ali kako se je samopašna in pokvarjena evropska aristokracija polastila sanj o združeni Evropi, Cicero, Mengeš.
Crampton, R., Crampton, B., 1996: Atlas of Eastern Europe, Routledge, London, New York.
Cross, H., 2013: Migrants, Borders and Global Capitalism. West African labour mobility and EU borders, Routledge, New York.
Curta, F., 2005: Southeastern Europe in the Middle Ages, Cambridge University Press, Cambridge.
Cvijić, J., 2011: Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje. Osnove antropogeografije, MARSO, Beograd. (prevod originala: La Peninsule Balkanique. Geographie humaine, Paris, 1918)
Čizmić, I. 1996: The Croatian Fraternal Union: Protector and Promotor of the Croatian Cultural Heritage, v: Klemenčič, M., (ur.): Etnični fraternalizem v priseljenskih deželah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries, Kurir, Maribor.
Čolović, I., 2015: Balkan – teror kulture, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
Ćudić, B., Klemenčič, M., Zupančič, J., 2021: Vpliv COVID-19 na mednarodne delovne migracije iz Bosne in Hercegovine v EU, DELA, 53, 71–95.
Ćudić, B., Hazemali, D., Klemenčič, M., Zupančič, J., 2023: From Bosnia and Hercegovina to China in 21th. Century: a case study of personal migration histories, Journal of Balkan & Near East Studies, vol. 25, 4, 700–717.
Ćurak, N., 2002: Geopolitika kao sudbina. Slučaj Bosna: Postmodernistički ogled o perifernoj zemlji, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.

Daalder, I. H., 2000: Getting to Dayton. The making of America‘s Bosnia Policy, Brookings Institution Press, Washington.
Danube Delta, 2014 (dostopno na: http://whc.unesco.org/en/list/588 citirano 22. 4. 2015)
Danube Report, 2015: v http://www.danubeports.info/index.php (citirano 17. 7. 2015)
Davis, W. W., Azizian R., (ur.) 2007: Islam, Oil and Geopolitics, Central Asia after september 11th., Rowman & Littlefeld, Lanham.
De Boca, A., 2007: Italijani, dobri ljudje?, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Deichmann, J.I., (ur.) 2021: Foreign direct investment in the Succesor States of Yugoslavia, Springer, Berlin.
Deliblato Sands, the European Sahara, 2022: v: http://www.serbia.com/visit-serbia/natural-beauties/unique-nature/deliblato-sands-the-european-sahara/ (prevzeto 23. 6. 2023)
Demšar - Mitrovič, P., 1997: Svet v žepu. Kartografski in statistični prikaz držav sveta, Založba mladinska knjiga, Ljubljana.
Der Fischer Weltalmanach 1999: Zahlen. Daten. Fakten, Fischer Verlag. Frankfurt am Main.
Der neue Fischer Weltalmanach, 2008: Länderatlas. Staaten, Länder, Gebiete, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
Der neue Fischer Weltalmanach 2009: Zahlen. Daten. Fakten, Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt am Main.
Der neue Fischer Weltalmanach 2014: Zahlen. Daten. Fakten, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
Der neue Fischer Weltalmanach 2015: Zahlen. Daten. Fakten, Fischer Verlag, Frankfurt a.Main.
Der neue Fischer Weltalmanach, 2016: Zahlen. Daten. Fakten, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
Der neue Fischer Weltalmanach, 2018: Zahlen. Daten. Fakten, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
Der neue Fischer Weltalmanach, 2019: Zahlen. Daten. Fakten, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
Der Fisccher Weltalmanach. Staatenlexikon. Alle Staaten der Welt auf einen Blick, 2006: Fischer Verlag, Frankfurt am Main.
Dimitrijević, M.D., 1996: Geologija Zlatibora, Geoinstitut, Beograd.
Dimitrov, R., 1995: Sicherheitspolitik und ethnische Konflikte aus bulgarischen Sicht, v: Seewan G., (ur): Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa, R. Oldenburg Verlag. München.
Dinan, D., (ur.) 2006: Origins and Evolution of the European Union, Oxford University Press, Oxford.

Djurdjev, B. N., Arsenović, D., Dragin, A., 2010: Contemporary problems in studying population of Vojvodina Province, Acta Geographica Slovenica / Geografski zbornik, 50, 1, Ljubljana, 115–130.

Djurović, P. 2012: The Debeli Namet glacier from the second half of 20th century to the present, Acta geographica Slovenica, / Geografski zbornik, 52, 2, Ljubljana, 277–302.

Doka, D., Qirazi, P., 2022: The Geography of Albania. Problems and Perspectives, Springer Verlag, Berlin.

Dokumente të prodhuara 2003-2006. 2003: Ministrae Mjedisit dhe Planifikimit Hapësinor, Instituti për Planifikim Hapësinor. Prishtinë. (pdf.-CD; arhiv avtorja).

Družboslovje, 1979: Leksikoni Cankarjeve založbe, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Dukić, D., 1984: Hidrologija kopna, Naučna knjiga, Beograd.

Durando, F., 1999: Antična Grčija zarja zahoda, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Đordić, M., 1996: Bosanska Posavina, Polion, Zagreb.

Đug, S. Drešković, N., 2006: Zaštičena područja kao nukleusi razvoja ekoturizma, Turizam kao faktor regionalnog razvoja, (ur. Nurković, R.), Tuzla, 280–296.

Đukičin, S., Đorđević, J., Milanković, J., 2014: Spatial and social changes caused by the continuous exploitation of lignite in the Kolubara lignite basin, Serbia, Acta Geographica Slovenica /Geografski zbornik, 54, 1, Ljubljana, 31–40.

Đurić, R., Tomašević, N. B., 1988: Cigani sveta, Jugoslovenska revija, Beograd.

Eberhard, P., 2003: Ethnic groups and population changes in twentieth-century Central-Eastern Europe. History, Data and Analysis. M.E. Sharpe. New York & London.

Eichheim, H., 1999: Griechenland, Beksche Reihe, Verlag C. H. Beck, München.

Enciklopedija Jugoslavije, 1958: 3 knjiga, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.

Enciklopedija Jugoslavije, 1962: 5 knjiga, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.

Enver Hodžina Albanija, 1981, Tanjug, Beograd.

Erdeli, G., 2000: Geo-demographic trends in rural Romania, v: Light, D., Phinnemore, D., (ur.): Post-Comunist Romania: Geographical Perspectives, Liverpool Hope Press, Liverpool, 67–74.

Etienne, B., 1987: Radikalni islamizem, Cankarjeva založba, Ljubljana.

EULEX. v: https://www.eulex-kosovo.eu/ (prevzeto 12.5. 2023)

Evans, G., Newham, J., 1998: The Penguin Dictionary of International Relations, The Penguin Books, London.

Faist, T., Fauser, M., Reisenauer, E., 2013: Transnational Migration, Polity Press, Cambridge.

Feltri, V., Sanguiliano, G., 2015: Četrti rajh: kako si je Nemčija podredila Evropo, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Ferguson, N., 2014: Civilizacija. Kako so vrednote Zahoda osvojile svet, UMCO, Ljubljana.
Fernández-Armesto, F., (ur.) 1997: Guide to the Peoples of Europe, revised edition, Times Books, London.
Filipović, N., 2008: Islamizacija u Bosni i Hercegovini, 2. izdanje, Armis Print, Sarajevo.
Fonseca, I., 2007: Pokoplji me pokončno. Romi in njihovo potovanje, Kontinenti, Ljubljana.
Förster, H., 2008: Regionalisierung, Regionalismus und Regionalpolitik in Südosteuropa, Verlag Otto Sagner, München.
Foster, K., 2023: Bulgaria 2023: A Complete Guide to the Country's Best Attractions and Hidden Gems, London.
Frankopan, P., 2019: The New Silk Road. The Present and Future of the World, Bloomsbury Publishing, London. Oxford. New York. New Delhi. Sydney.
Gams, I., 1974: Kras. Zgodovinski, naravoslovni in geografski oris, Slovenska matica, Ljubljana.
Ganser, D., 2006: Natova skrivna vojska. Opercija Gladio in terorizem v zahodni Evropi, Cicero, Mengeš.
Garton Ash, T., 2006: Svobodni svet, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Gavira Guerrero, A., Frances, P., (ur.) 2009: Pradavnina. Velika ilustrirana enciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Gavrilov, M.B., Marković, S.B., Schaetzl, J.R., Tošić, I., Zeeden, C., Obreht, I., Sipos, G., Ruman, A., Putniković, S., Emunds, K., Perić, Z., Hambach, U., Lehmkuhl, F., 2018: Prevailing surface winds in Northern Serbia in the recent and past time periods; modern- and past dust deposition, Aeolian Research, vol. 31, part B, april 2018, 117–129.
Gebhardt, H., Glaser, R., Lentz, S., (ur.) 2013: Europa – eine Geographie, Springer Verlag, Berlin & Heidelberg.
General informations to the tourism sector in Bulgaria, 2007 (dostopno na: http://www.oecd.org/industry/tourism/40239491.pdf citirano 25. 10. 2015)
Geografija, 1982: Leksikoni Cankarjeve založbe, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Geografija SR Hrvatske 1, 1974: Središnja Hrvatska. Opči dio, Školska knjiga, Zagreb.
Geografija SR Hrvatske 2, 1974: Središnja Hrvatska. Regionalni prikaz, Školska knjiga, Zagreb.
Geografija SR Hrvatske 3, 1974: Istočna Hrvatska, Školska knjiga, Zagreb.
Geografija SR Hrvatske 4, 1974: Gorska Hrvatska, Školska knjiga, Zagreb.
Geografija SR Hrvatske 5, 1974: Sjeverno Hrvatsko primorje, Školska knjiga, Zagreb.
Geografija SR Hrvatske 6, 1974: Južno Hrvatsko primorje, Školska knjiga, Zagreb.

Gerolymatos A., 2002: The Balkan Wars. Conquest, Revolution, and retribution from the Ottoman era to the twentieth century and beyond, Basic Books, New York.

Gerstner, O. von, 1913: Albanien, Wilhelm Braumüller, Wien & Leipzig.

Gestrin, F., 1998: Slovanske migracije v Italijo, Slovenska matica, Ljubljana.

Giosan, L. idr., 2005: Young Danube delta documents stable Black Sea level since the middle Holocene: Morphodynamic, paleogeographic, and archaeological implications, *Geology*, 34, 757–760.

Glassner, M. I., 1993: Political Geography. John Willey and Sons. New York.

Gloyer, G., 2006: Albania. The Bradt travel guide, Bradt Travel Guides Ltd, Chalfont St. Peter.

Goldman, M., 2010: Oilopoly. Putin, Power and the rise of the new Russia, Oneworld, Cambridge.

Gombač, J., 2005: Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije, Založba ZRC, Ljubljana.

Gooders, J., 1998: Ptiči Slovenije in Evrope, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Grcić, M., Grcić, L., 2002: Mačva, Šabačka Posavina in Pocerina, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

Greece: Renewable Eneergy Sources, 2014: (dostopno na: http://www.chinagoabroad.com/en/article/greece-renewable-energy-sources citirano 23. 6. 2015)

Grošelj, K., 2009: Energetske igre brez meja. Revija obramba. vol. 41/9. 22–25. Ljubljana.

Grothausen, K. D., 1993: Ostmittel- und Südosteuropa im Umbruch, Südosteuropa-Gesellschaft, München.

Haarmann, H., 2004: Kleines Lexikon der Völker. Von Aboriginen bis Zapoteken, Beksche Reihe, München.

Haarmann, H., 2005: Lexikon der untergangener Völker. Von Akkader bis Zimbren, Beksche Reihe, München.

Haas, J., (ur.) 2013: Geology of Hungary (Regional Geology Reviews), Springer, Berlin.

Habič, P., 1986: Površinska razčlenjenosti Dinarskega krasa, Acta carsologica, 14–15 (1985–1986), 1, 39–58.

Hafner, M., 2008: Jelenjad. Zgodovina na Slovenskem, ekologija, upravljanje, Lovska zveza Slovenije, Ljubljana.

Hall, D., Danta, D., 1996: Reconstructing the Balkans. A geography of the New Southeast Europe, John Willey & Sons, Chicester, New York, Brisbane, Toronto, Singapore.

Hamilton, J., Dimitrowska Andrews, K., Pichler-Milanović, N., 2005: Transformation of Cities in Central and Eastern Europe. Towards Globalization, United Nations University Press, Tokyo – New York – Paris.

Hanlon, B., Vicino, J. T., 2014: Global migration. The basics, Routledge, New York.
Hanne, O., Neuville, F. de la., 2015: Panstwo Islamskie. Geneza nowego kalifatu. Dialog, Warzsaw.
Hayden, B., 2005: Trekking Trough Southern Albania, Botimet Toena, Tiranë.
Heinsohn, G., 1998: Lexikon der Völkermorde, Roowolt Taschenbuch Verlag, Hamburg.
Herak, M., 1987: Geologija. Postanak, tektonika i dinamika Zemlje. Razvojni put Zemlje i života. Geološka građa kontinenata i oceana, Školska knjiga, Zagreb.
Higgins, M.D., Higgins, R., 1996: A Geological Companion to Greece and the Aegeian, Duckworth Publishers, London.
Hobsbawm, E., 1996: Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
Hofbauer, H., 2001: Balkankrieg. Zehn Jahre Zerstörung Jugoslawiens. Promedia. Wien.
Hofbauer, H., 2008: Experiment Kosovo. Die Rückkehr des Kolonialismus. Promedia Verlag. Wien.
Hoffmann, H., 1991: Sesalci. Vodnik med sesalci Evrope, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Hoffmann, H., 2015: Alpske cvetlice, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Hombach, B., 2004: The Stability Pact – Lessons for the Future. Südosteuropa Mitteilungen Jhg. 44, 4/2004, Special Issue (Five Years of Stability pact), Südosteuropa Gesellschaft, München, 26–33.
Horvath, H., Hajdu, Z., 2011: Regional transformation processes in the Western Balkan countries, Centre for regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, Pecs.
Hourani, A., 2003: A History of the Arab Peoples, Warner Books, New York.
Hozjan, B., 2012: Naravne in družbenogeografske značilnosti Madžarske / Magyarország. Természeti és társadalmi viszonyai, Zavod RS za šolstvo, Ljubljana.
Hunting and fishing tourism, 2015: (dostopno na: http://www.cjcs.ro/turism/en/turism-de-vanatoare-si-pescuit.php citirano 11. 9. 2015)
Huntington, S. P., 2002: Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert, Goldmann, München & Wien.
Huntington, S.P., 2005: Who are we? America s Great Debate, Free Press, New York.
Hupchick, D. P., Cox H. E., 2001: The Palgrave Concise Historical Atlas of Eastern Europe, Palgrave, New York.
Husa, K., Parnreiter, C., Stacher, I., (ur.) 2000: Internationale Migrationen. Brandel & Apsel Südwind, Wien.

Hyde, A., 2019: Europe. Unite, fight, repeat. Our Continent's long history of cooperation and conflict, Amberley, Gloucestershire.

Ilchev, I., 2005: The Rose of the Balkans. A Short History of Bulgaria, Colibri, Sofia.

Ilešič, S., 1978: Regionalna geografija za 2. razred gimnazije, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Ilies, A., 2004: Romania. Euroregiuni. Editura Universităţii din Oradea. Oradea.

Ilieş, A., 2014: Crişana – Maramureş. Atlas Geografi cal Patrimoniului Turistic / Geographical Atlas of Tourism Heritage, Editura Universităţii din Oradea, Oradea.

Jahić, A., 2010: Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941), Bošnjačka nacionalna zajednica, Zagreb.

Janko, S., 1983: Weg und Ende der Deutschen Volksgruppe in Jugoslawien. Leopold Stocker Verlag. Graz.

Jankulov, B., 1961: Pregled kolonizacije Vojvodine u 18. i 19. veku, Matica Srpska, Beograd.

Jelenković, R., 2009: Metalični mineralni resursi Republike Srbije, Univerzitet u Beogradu, Rudarsko geološki fakultet (dostopno na: http://www.educons.edu.rs/sites/default/files/MMR%20Srbije%20-%20RJelenkovic.pdf citirano 9. 9. 2015)

Jelinčič Boeta, K., 2021: Jeziki in ljudstva Evrope, Slovenska matica, Ljubljana.

Johnston, R.J., 1982: Geography and State. Macmillan. London.

Josipovič, D., 2006: Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni, Založba ZRC SAZU, Ljubljana.

Judah, T., 2009: The Serbs. History, myth and destruction of Yugoslavia. 3. edition, Yale University Press, New Haven in London.

Juler, C., 2007: Romania. National Geographic Traveller Guide, National Geographic Society, New York.

Kahl, T. 2006: Ethnisch Bewusstsein in Mittel und Südosteuropa um 2000. Begleittext. Deutsche Fassung. pogl. 2.3. Bulgarien (ur. Jordan P. in Kocsis K.).

Kalyvas S. N., 2015: Modern Greece. Whate eweryone needs to know, Oxford University press, Oxford.

Karner, S., 1998: Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien, Mohorjeva založba / Hermagoras Verlag, Celovec – Klagenfurt.

Karpat, K. H., 1990: The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority. The Isis Press. Istanbul.

Kassinis, S., 2009: Insight into Renewable Energy Sources in Cyprus (dostopno na: http://www.mcit.gov.cy/mcit/mcit.nsf/All/F4DF2DA7DCBA545BC2257590003B1E6E/$file/presentation_Solon%20Kassinis_CEE%20RES%20Conference.pdf?OpenElement citirano 17. 10. 2015)

Kennedy, P., 2002: Aufstieg und Fall der großen Mächte. Ökonomischer Wandel und militärischer Konflikt von 1500-2000. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt am Main.

Kicošev, S., 2006: Human Resources in Serbia and Montenegro, v: Zupančič, J., (ur): Structural analysis of spatial and human resources for interregional cooperation in Southeast Europe, Slovenia and Austria, Ljubljan, 153–160.

King, C., 2000: The Moldovans. Romania, Russia and the Politics of Culture. Hoover Institution Press. Stanford.

Kitanoski, M., Donevski, G., 2003: Deca begalci od egejska Makedonija vo Jugoslavija, Združenie za decata begalci od egejskot del na Makedonija, Skopje.

Kladnik, D., 1999: Leksikon geografije podeželja, Inštitut za geografijo, Ljubljana.

Klein, N., 2009: Doktrina šoka. Razmah uničevalnega kapitalizma, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Klemenčić, M., 1993: A Concise Atlas of Croatia & the Republic of Bosnia and Hercegovina. Zagreb.

Klemenčič, M., (ur) 1996: Etnični fraternalizem v priseljenskih deželah / Ethnic Fraternalism in Immigrant Countries, Kurir, Maribor.

Klemenčič, M., Maver, A., 2017: Izbrana poglavja iz zgodovine selitev od začetkov do danes, Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, Maribor.

Klemenčič, M., Zupančič, J., 2004: The effects of the dissolution of Yugoslavia on the minority rights of Hungarian and Italian minorities in the Post-Yugoslav states. Nationalities papers. Vol. 32, 4, London, 853–896.

Klemenčič, M., Žagar, M. 2004: The Former Yugoslavia´s Diverse Peoples. A BC CLIO. Santa Barbara. Denver, Oxford.

Klemens, L., 1995: Ethnische Minderheiten in Europa. Ein Lexikon, Beksche Reihe, München.

Klemens, L., 1994: Bedrohte Völker. Ein Lexikon nationaler und religiöser Minderheiten, Beksche Reihe, München.

Klepac, M., 2000: Najveća celovita šuma hrasta lužnjaka u Hrvatskoj Spačvi, HAZU, Centar za znanstveni rad u Vinkovcima, Vinkovci.

Klopčič V., Polzer M., (ur.). 1999: Wege zur Verbesserung der Lage der Roma in Mittel- und Osteuropa. Beiträge aus Österreich und Slowenien. Ethnos bd 54. Wien.

Knapp, M., (ur.) 1994: Migrationen in neuen Europa, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Knaus, W., Schröder, W., 1978: Gams, Lovska zveza Slovenije, Ljubljana.

Knutsen, T. L., 2001: Vzpon in propad svetovnih redov. 500 let evropske zgodovine, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Kocsis, K., Kocsis-Hodosi, E., 1998: Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Geographical Research Institute RCES. Budapest.

Kocsis, K., Tiner, T., 2009: Geopolitics of pipelines and Eastern Europe with special regard to Hungary. Hungarian Geographical Bulletin. vol 58/1. 46–67. Budapest.

Kocsis, K., (ur.) 2007: South Eastern Europe in Maps, 2nd Edition, Geographical Research Institutem Budapest.

Kohl, C., 2003: Albanien, 2. überarbeitete und aktualisierte Auflage, Beksche Reihe, Verlag C.. H. Beck, München.

Kolbezen, M. Pristov, J., 1998: Površinski vodotoki in vodna bilanca Slovenije, Hidrometeorološki zavod RS, Ljubljana, (dostopno na: http://www.arso.gov.si/vode/publikacije%20in%20poro%C4%8Dila/bilanca6190_2_BESEDILO.pdf citirano 24. 4. 2014)

Kopački rit, 2014, (dostopno na: http://www.kopacki-rit.com/oparku.html citirano 27. 7. 2015)

Korbar, T., 2009: Orogenic evolution of the External Dinarides in the NE Adriatic region: a model constrained by tectonostratigraphy of Upper Cretaceous to Paleogene carbonates, Earth-Science Reviews, vol. 96, No 4, 296–312.

Kosanović, S.N., 1984: Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma, Globus, Zagreb; Arhiv Jugoslavije, Beograd.

Kostopoulou, S., 1999: Thessaloniki and Balkan realities. Reconstructing the Balkans. John Willey & Sons. Chicester / New York / Brisbane / Toronto / Singapore.

Kostova, S., 2003: Rulers of the Ottoman Empire. The Sultans of the Osman Gazi dynasty, KIBEA, Sofia.

Kranjc, A., (ur.), 1999: Kras. Pokrajina, življenje, ljudje, Založba ZRC, Ljubljana.

Krasteva, A., (ur.). 1998: Communities and Identities in Bulgaria. Longo Editore Ravenna.

Krasteva, A., 2005: The Chinese in Bulgaria, in: The Borders of the Polity. Migration and security across the EU and the Balkans (ur. Chlodi L.), Longo editore Ravenna, Ravenna, 59–80.

Krastev, I., 2004: Weak States as a Security Threat. Südosteuropa Mitteilungen, Jhg. 44. 4/2004, Special Issue (Five Years of Stability pact). Südosteuropa Gesellschaft, München, 102–115.

Krevs, M., Djordjević, D., Pichler – Milanović N., (ur.) 2010: Challenges of spatial development of Ljubljana and Belgrade, Geograff, Znanstvena založba FF, Ljubljana.

Krže, B., 1982: Divji prašič. Biologija, gojitev, ekologija, Lovska zveza Slovenije, Ljubljana.
Krže, B., 2000: Srnjad, Lovska zveza Slovenije, Ljubljana.
Kurtek, P., 1976: Mađarska, panonska i podunavska zemlja, Školska knjiga, Zagreb.
Lacoste, Y., 1976: La géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre, Maspero, Paris.
Lacoste, I., 2009: Geopolitique. La longue histoire d'aujourd'hui, Larousse, Paris.
Lah, A., 1968: Naše sosednje države, Prešernova družba, Ljubljana.
Lanzara, P., Pizzetti, M., 1984: Drevesa, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Lasserre, F. in Gonon, E., 2008: Manuel de Geopolitique. Enjeux de pouvoir sur des territoire, Armand Colin, Paris.
Latawski, P., Smith, A. M. 2003: The Kosovo crisis and the evolution of post.Cold War European security, Manchester University Press, Manchester.
Lelina, I., 2011: Gold deposits in Cyprus, Areti Charidemou & Associates LLC Law Firm, News, published 18. october 2011 (dostopno na: http://www.aretilawyers.com/en/news/228-gold-deposits-in-cyprus citirano 22. 10. 2015)
Lesni profil Kapela u Batajnici / Protected area »Loess section Kapela in Batajnica«, Beograd, 2018.
Liberati, A. M., Bourboni, F., 2000: Antični Rim. Zgodovina civilizacije, ki je vladala svetu, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Light, D., Phinnemore, D., (ur.) 2000: Post-communist Romania: geographical Perspectives, Liverpool Hope Press, Liverpool.
Lilić, S., (ur.) 2002: Decentralizacija Kosova, Forum za etničke odnose; Komitet pravnika za ljudska prava, Beograd.
Limits of Oceans and Seas, International Hydrographic Organization, 3rd edition, 1953, Special publication No- 28 (dostopno na: http://www.iho-ohi.net/iho_pubs/standard/S-23/S23_1953.pdf citirano 28. 6. 2014)
Lipušček, U., 2003: Ave Wilson. ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920, Založba Sophia, Ljubljana.
Lončar, J., 2022: Ukrajinsko-ruski sukob i odgovor Europske unije, Geografski horizont, 68, 2, 7–16.
Lopušina, M., 2003: Crnogorski klan, Narodna knjiga, Beograd.
Lopušina, M., 2004: Albanska mafija. Balkanska smrt, Legenda knjiga, Čačak.
Lovenjak, D., 2006: Etnične razmere v zahodni Makedoniji. diplomska naloga. FF. Oddelek za geografijo. Ljubljana.
Lovrenčak, F., 1994: Pedogeografija, Oddelek za geografijo FF UL, Ljubljana.
Lovrenčak, F., 2003: Osnove biogeografije, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana.

Lovrenčak, F., 2006: Prst – nenadomestljiv naravni vir, Geografski obzornik, 53, 1, 4–7.
Lowe, K., 2013: Savage Continent. Europe in the Aftermath of Wolrld War II., Penguin Books, London.
Lowe, K., 2020: Ujetniki zgodovine. Kaj nam spomeniki drugi svetovni vojni povedo o zgodovini in o nas, Modrijan, Ljubljana.
Luhr, J. F., (ur.) 2006: Zemlja. Velika ilustrirana enciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Macedonian people. Encyclopedia Brittanica, v: https://www.britannica.com/topic/Macedonian-people. Dostopno: 23.2. 2023).
Madjevik, M., 2006: Human resources in Macedonia, v: Zupančič, J., (ur): Structural analysis of spatial and human sources for interregional cooperation in southeast Europe, Slovenia and Austria, Ljubljana.
Magocsi, P. R., 2002: Historical Atlas of Central Europe, University of Washington Press, Seattle.
Main migratory routes into EU / land and sea: Trends and Routes. Frontex (2017). http://frontex.europa.eu/trends-and-routes/migratory-routes-map/ (dostopno 29. 6. 2018).
Majstorić, I., 2023: Demografska analiza rezultata popisa 2021 i potreba za novim pristupom prema demografskoj revitalizaciji Hrvatske, Geografski horizont, 68, 2, 17–31.
Malcolm, N., 1995: Povijest Bosne. Kratki pregled, Erasmus Gilda & Novi Liber, Zagreb; DANI, Sarajevo.
Mandruţ, O., 2013: Romania atlas geografic şcolar, Corint educational, Bucureşti.
Mann, G., 1998: Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhundert, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
Marinček, L., 1987: Bukovi gozdovi na Slovenskem, Delavska enotnost, Ljubljana.
Marinčič, A., 2011: Geografska analiza enklave Goražde, diplomsko delo, Filozofska fakulteta UL, Ljubljana.
Marinelli, J., (ur.) 2014: Rastline. Velika ilustrirana enciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Marković, J. Đ., 1980: Regionalna geografija Jugoslavije, Građevinska knjiga, Beograd.
Marković, J. Đ., 1990: Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije, Svijetlost, Sarajevo
Marquardt, F., 2022: The New Nomads. How the Migration Revolution is making the World a better Place, Simon & Schuster UK, London.
Marshall, T., 2019: Ujetniki geografije. Deset zemljevidov, ki povedo vse, kar moramo vedeti o globalni politiki, Učila, Tržič.
Marshall, T., 2021: The Power of Geography. Ten Maps that reveal the future of our World, Elliot & Thompson, London.

Marusic, S.J., 2011: Russia to invest 150m in Macedonian Mines, Balkaninsight, News, 18. november 2011 (dostopno na: http://www.balkaninsight.com/en/article/major-russian-investment-in-macedonia citirano 1. 10. 2015)

Matei, E., Vijulie, I., Manea, G., Tirlâ, L., Dezsi, S., 2014: Changes in the Romanian Carpathian tourism after the communist collapse and the domestic tourists' satisfaction, Acta geographica Slovenica /Geografski zbornik, 54, 2, Ljubljana, 335–344.

Matznetter, J., (ur.) 1977: Politische Geographie, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Mazower, M., 2002: Temna celina: dvajseto stoletje. Mladinska knjiga. Ljubljana.

Medved, D., 2001: Donava, Mohorjeva založba, Celje, Celovec, Ljubljana, Dunaj.

Meier, V., 1995: Wie Jugoslawien verspielt wurde, Verlag C.H. Beck, München.

Melik, A., 1948: Jugoslavija. Zemljepisni pregled, Slovenska matica, Ljubljana.

Melik, A., 1958: Jugoslavija. Zemljepisni pregled, Tretja predelana in razširjena izdaja, DZS, Ljubljana.

Menardi, B., 1977: Bugarska, Školska knjiga, Zagreb.

Meta, B., 2006: Greek-Albanian Tension 1939-1949. Academy of Sciences of Albania. Institute of History. Tirana.

Mikeln, M., 1981: Pekel 1941, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Miljanović, D. Miletić, D. Đorđević, J., 2010: Region inequality in Serbia as a developmental problem, Acta Geographica Slovenica / Geografski zbornik, 50, 2, Ljubljana, 253–276.

Milohnić, A., 2001: Evropski vratarji. Migracijske in azilne politike v Vzhodni Evropi, Mirovni inštitut, Ljubljana.

Mining strategy of Republic of Kosovo 2015-2015, Republic of Kosovo, Government, (dostopno na: http://www.kuvendikosoves.org/common/docs/Strategjia_Minerare_e_R._Kosoves_2012_-_225__Ang.pdf citirano 13. 10. 2015)

Mining industry of Romania, 2009, (dostopno na: http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2012/myb3-2012-ro.pdf citirano 8. 10. 2015)

Munz, R., Reiterer, A. F., 2007: Owercrowded world? Global Population and International Migration. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

Musa, S. Miličević, M., 2009: Rural areas as geo-ecological resource and factpor of sustainable development of B&H, v: Musa, S., (ur.): Transformation of South Easte Europe Rural Areas between localization and Globalization, Mostar, 135–150.

Natek, K., Natek, M., 2006: Države sveta. Mladinska knjiga. Ljubljana.

Nationalparks-worldwide, 2015: (dostopno na: http://www.nationalparks-worldwide.info/citirano 26. 11. 2015)

NATO/OTAN Priročnik, 2001: Office of Information and Press, Bruxelles.

Neal, L., 2007: The economics of Europe and European Union, Cambridge University Press, Cambridge.

Nejašmić, I., 2006: Spatial Characteristics of Demographic Development of Croatia, v: Zupančič J., (ur.): Structural Analysis of Spatial and Human Sources for Interregional Cooperation in Southeast Europe, Slovenia and Austria, Ljubljana, 147–151.

Nejašmić, I., Toskić, A., 2013: Starenje stanovništva u Hrvatskoj – sadašnje stanje i perspektive, Hrvatski geografski glasnik, vol. 75, 1, Zagreb, 89–110.

Nejašmić, I., 2013: Demografsko starenje na hrvatskim otocima, Migracijske i etničke teme, 29, 2, Zagreb, 141–168.

Nejašmić, I., 2014: Iseljavanje iz Hrvatske od 1900 do 2001: demografske posljedice stoljetnog procesa, Migracijske i etničke teme, 30, 3, Zagreb, 405–436.

Newman, H. R., 2013: The mineral industry in Croatia, 2011 Mineral Yearbook, USGS, (dostopno na: http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2011/myb3-2011-hr.pdf citirano 25. 10. 2015)

Newman, H. R., 2012: The mineral industry in Montenegro, 2012 Minerals Yearbook, USGS, (dostopno na: http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2012/myb3-2012-mj.pdf citirano 19. 10. 2015)

Newman, H. R., 2012: The Mineral Industry of Greece, 2012 Minerals Yearbook, USGS, (dostopno na: http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2012/myb3-2012-gr.pdf citirano 19. 10. 2015)

Nicolae. I., 2000: Changes of Romanian Place Names during the Communist Era, v: Light, D., Phinnemore, D., (ur.): Post-Comunist Romania: Geographical Perspectives, Liverpool Hope Press, Liverpool, 1–6.

Nurković, R. 2006: Human Resources in Bosnia and Hercegovina, v: Zupančič, J., (ur.): Structural Analysis of Spatial and Human Sources for Interregional Cooperation in Southeast Europe, Slovenia and Austria, Ljubljana, 147–151.

Nurković, S., Mirić, R., 2006: The Political-territorial System of Bosnia and Hercegovina as a Factor of Transformation of the Regional-geographical Structure, v: Bufon, M., Gosar, A., Nurković, S., Sanguin, A. L., (ur.): The western Balkans. A European Challenge, Annales, Koper, 421–436.

O'Connor, B., (ur.) 2007: Anti-Americanism: History, Causes. Themes: Greenwood Press, New York.

Ogrin, D., (ur.) 2019: Razvoj geografije na Slovenskem. 100 let študija geografije na Univerzi v Ljubljani, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.

O'Rourke, R., (ur.) 2017: Narava Evrope. Velika ilustrirana enciklopedija, Mladinska knjiga, Ljubljana.

Ortolland, D., Pirat, J-P., 2008: Atlas géopolitique des espaces maritimes. Frontières, énergie, pêche et environnement, Editions TECHNIP, Paris.
Osman, T., 2011: Egypt on the Brink. From the Rise of Nasser to th Fall of Mubarak, Yale University Press, New Haven & London.
Ostrogorski, G., 1961: Zgodovina Bizanca, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
Palmer, J., 1993: The State of Religion Atlas, Simon & Schuster Ltd., New York.
Pan, C., Pfeil, B. S., 2000: Die Volksgruppen in Europa. Ein Handbuch. Wilhelm Braumüller Verlag. Wien.
Panov, N., 2001: Turistička enciklopedija na Republika Makedonija, Ministerstvo za životna sredina i prostorno planiranje, Skopje.
Papaloizos, T.C., 2010: Geography of Greece, Papaloizos Publications, Athens.
Papin, D., Tertrais, B., 2022: Atlas der Unordnung. 60 Karten über sichtbare, unsichtbare und sonderbare Grenzen, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
Park, G., 2015: Die Geologie Europas, WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt.
Park, J., 2016: Europe‘s Migration Crisis. http://www.cfr.org/refugees-and-the-displaced/europes-migration-crisis/p32874 (dostopno 4. 2. 2016).
Parker, G., 1997: Zahodna geopolitična misel v dvajsetem stoletju, Založba FDV, Ljubljana.
Perat, J., Vilfan, J., 1983: Divjad, Mladinska knjiga & Klub Diana, Ljubljana.
Perlez, A. A., 2012: The mineral Industry of Romania, 2012 Minerals Yearbook, USGS, (dostopno na: http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2012/myb3-2012-ro.pdf citirano 23. 10. 2015)
Pernetta, J., 2000: Grosser Atlas der Meere. Geheimsvolle Welt unter Wasser, Naumann & Göbel, Köln.
Peterle, L., 2004: Z nasmehom zgodovine, Mohorjeva družba, Celje; Mohorjeva, Celovec, Goriška Mohorjeva družba, Gorica.
Petranović, B., 1980: Istorija Jugoslavije 1918-1978, NOLIT, Beograd.
Petritsch, W., Kaser, K., Pichler, R., 1999: Kosovo, Kosova. Mythen, Daten, Fakten. Wieser Verlag, Klagenfurt / Celovec.
Petrović, A. S., 2014: A reconstruction of the Pleistocene Glacial Maximum in the Žijovo Range (Prokletije Mountains, Montenegro), Acta Geographica Slovenica / Geografski zbornik, 54, 2, Ljubljana, 255–270.
Pezdir, R., 2021: Vzporedni mehanizem globoke države, Podjetniška analitika, Ljubljana.
Pipan, P., 2006: Prsti urbanih območij, Geografski obzornik, 53, 1, 23–27.
Pirc, J., 2017: Libija – od imigracijskega središča do območja prisilnih migracij, Geografski obzornik, 64, 1, Ljubljana, 23–33.
Pirjevec, J., 2001: Jugoslovanske vojne 1991–2001. Cankarjeva založba, Ljubljana.

Pirjevec, J., 2020: Partizani, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Pleterski, J., 1986: Narodi, Jugoslavija, revolucija, Komunist in Državna založba Slovenije, Ljubljana
Plut, D., 2000: Geografija vodnih virov, Oddelek za geografijo, FF, Ljubljana.
Polšak, A., Senegačnik, J., Stojilković, B., 2023: Regionalizacija sveta za šolske potrebe v Sloveniji, Geografija v šoli, 31, 1, 26–48.
Pomorska enciklopedija 1, 1954: Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.
Pomorska enciklopedija 2, 1955: Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.
Pomorska enciklopedija 3, 1956: Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.
Pomorska enciklopedija 5, 1958: Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb.
Port of Constanza, 2015: v: http://www.portofconstantza.com/apmc/i.do?lan=en) (citirano 16. 7. 2015).
Potočnik H., Pokorny, B., Flajšman, K., Kos, I., 2019: Evrazijski šakal, Lovska zveza Slovenije, Ljubljana.
Pounds, N. P. J., 1969: Eastern Europe, Longman, London.
Povž, M. Sket, B., 1990: Naše sladkovodne ribe, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Prevelakis. G., 1996: Les Balkans. Cultures et geopolitiques. Nathan, Paris.
Priebe, R., 2004: The European Perspective of the Western Balkans, its Regional Dimension and the Contribution of the Stability Pact, Südosteuropa Mitteilungen, Jhg. 44, 4, Special Issue (Five Years of Stability pact), Südosteuropa Gesellschaft, München, 40–47.
Prijedlog razvoja turizma u Hrvatskoj do 2020. godine, 2013, Ministarstvo za turizam, Zagreb, (dostopno na: http://www.mint.hr/UserDocsImages/Strategija-turizam-2020-editfinal.pdf citirano 27. 6. 2014)
Pushka, A., 1978: Albanija, Školska knjiga, Zagreb.
Radoš, D., 2017: Povijest nastanka Blindijskog jezera (Bosna i Hercegovina), GeoAdria, 22, 1–40.
Rajović, R., 1985: Autonomija Kosova, Izazov, Beograd.
Ramsbotham, O., Woodhouse, T., Miall, H., 2010: Contemporary conflict resolution. 2nd ed., Politiy, Malden.
Rapoša, K., (ur.) 1981: Stoletje svetovnih vojn, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Ratzel, F., 1977: Die Gesetze des räumlichen Waschstums der Staaten. Ein Beitrag zur wissenschaftlichen politischen Geographie v: Matznetter, J., (ur.): Politische Geographie, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 29–53.
Rebernik, D., 2009: Osnove fizične geografije Evrope, Znanstvena založba FF, Ljubljana.
Rebernik, D., 2011: Geografija naselij, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
Rebić, A., 2007: Splošni religijski leksikon A–Ž, Založba Modrijan, Ljubljana.
Repe, B., 2006: Svetovna klasifikacija prsti, Geografski obzornik, 53, 1, 8–22.

River, C., 2019: The Republic of Venice: The History of the Venetian Empire and its influence across Mediteraneanm, Charles River Editors.

Rizopoulos, Y., 2003: Foreign Direct Investment and Western Firms Internationalization Strategies in the Balkan Countries. The Development of the Balkan Region. Ashgate Publishing Company. 75–112 (ur. Petrakos, G. Totev, S.). Burlington.

Rodić, D. P., 1981: Geografija Jugoslavije I., Naučna knjiga, Beograd.

Rodić, D. P., 1981: Geografija Jugoslavije II., Naučna knjiga, Beograd.

Rogelj, B., 2006: Nazaj k Evropi – Geopolitični diskurzi o Srednji in Vzhodni Evropi v institucijah Evropske unije, Dela, 26, Ljubljana, 181–202.

Rogelj, B., 2017: Prisilne migracije: novo poglavje starega problema, Geografski obzornik, 64, 1, Ljubljana, 14–22.

Roglić, J., 1957: Zaravni na vapnencima, Geografski glasnik, 19, 1, 103–134.

Rojs, S., 2009: Revitalizacija kriznega območja na primeru Kninske krajine. diplomsko delo. FF. Univerza v Ljubljani. Ljubljana.

Roksandić, D., 1991: Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do današnjih dana, Vijesnik, Zagreb.

Romanian Plain, 2022: v: https://www.britannica.com/place/Romanian-Plain (prevzeto 24. 6. 2023)

Roux, C., 2004: Emerhence d identites nationales nouvelles: le cas de la Moldavie et le Transdnistrie, L Europe d l est quinze ans apres la chute du mur (ur. A. L. Sanguin), L' Harmattan, Paris, 211–218.

Royal Gold bets on Macedonia's mining future, 2014: Mineweb, News, 22. 10. 2014, (dostopno na: http://www.mineweb.com/news/junior-mining/royal-gold-bets-on-macedonia-minings-future/ citirano 25. 10. 2015)

Rüb, M., 1999: Kosovo. Ursachen und Folgen eines Krieges in Europa, Deutsche Tachenbuch Verlag, München.

Ruffini, F.V., Ptaček, P., (ur.) 2009: Atlas of the Carpathian Macroregion, Palacky University Olomouc, Olomouc.

Rupnik, J., 1989: The Other Europe, Pantheon Books, New York.

Safirova, E., 2012: The mineral industry of Moldova, The 2012 Minerals Yearbook, USGS, (dostopno na: http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2012/myb3-2012-md.pdf citirano 23. 10. 2015)

Samardžić, N., 2022: Druga hladna vojna – Zahod in Rusija 1999–2019, Cicero, Mengeš.

Sanguin, A. L., 1993: Les minorités ethniques en Europe, L' Harmattan, Paris.

Sanguin, A. L., 2004: La poche de Gorazde (Bosnie), maillon fort de la »diagonale verte« islamique dans les Balkans ou »bout du monde« post Dayton?, L'Europe de l'Est quinze ans apres la chute du mur, L'Harmattan, Paris, 275–293.

Sasi, A., 2002: Csángóföld Pamântul Ceangâilor. Budapest.

Sassen, S., 1996: Migranten, Siedler, Fluchtlinge. Von der Massenausewanderung bis Festung Europa, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Sava River Basin Analysis Report, 2009: International Sava River Basin Comission, Zagreb; (dostopno na: http://www.savacommission.org/dms/docs/dokumenti/documents_publications/publications/other_publications/sava_river_basin_analysis_report_high_res.pdf citirano 28. 7. 2014)

Schlottmann, A., Wintzer, J., 2019: Weltbildwechsel. Ideengeschichten geographischen Denkens und Handelns, Haupt Verlag, Bern.

Schmid, S.M., Bernoulli, D., Fügenschuch, B., Matenco, L., Schefer, S., Schuster, R., Tischler, M., Ustaszewski, M., 2008: The Alpine – Carpathian – Dinaric orogenic system: correlation and evolution of tectonic units, Swiss Journal of Geosciences, Vol. 101, 139–183.

Schnabl, B.I., Sturm, Schnabl, K., 2016: Enzyklopädie der Slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten. Von Anfang bis 1942, Bd.1, Böhlau Verlag, Wien, 85–86.

Schwartz, S., 2000: Kosovo: Background to a war, Anthem Press, London.

Schwarz, H.P., 2017: Die neue Völkerwanderung nach Europa. Über den Verlust politischer Kontrolle und moralischer Gewissenheiten, Deutsche Verlags – Anstalt, München.

Sebestyen, V., 2009: Revolution 1989. The Fall of the Soviet Empire, Phoenix, London.

Seewan, G., 1994: Die nationalen Minderheiten in Ungarn. Alte und neue Probleme in der jungen Demokratie, v: Brunner, G., Lemberg, H (ur.): Volksgruppen in Ostmittel- und Südosteuropa, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, Südosteuropagesellschaft, München, 133–162.

Seewan, G. Dippold, P. (ur.) 1997: Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteurpas, Südosteuropagesellschaft, München.

Senegačnik, J., 1994: Albanija, država, ki se vrača iz izolacije, Geografski obzornik, 41, 3, 3–13.

Sepp, J., 1982: Weg und Ende der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien, Leopold Stocker Verlag, Graz & Stuttgart.

Serbiamining.rs, 2014: (dostopno na: http://www.serbiamining.rs/ citirano 22. 5. 2015)

Seton – Watson, H., 1977: Nacije i države. Ispitivanje porijekla nacija i politike nacionalizma. Globus. Zagreb.

Sfanta Ana volcanic lake – one of the most beautiful lakes in Romania, 2022: v: https://travelguideromania.com/sfanta-ana-volcanic-lake-harghita-county/ (prevzeto 6.7. 2023).

Shahgedanova, M., (ur.) 2003: The Physical Geography of Northern Eurasia, Oxford University Press, Oxford & New York.

Simon, J., 2016: They came, they saw, they departed! The view of refugees and migrants in Hungary (2015-2016), v: Moccia, L. (ur.): Migrants and Refugees across Europe, International seminar, Roma, 7–11.

Simoniti, V., 1990: Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju, Mohorjeva založba, Celje.

Sipos, G., Marković, S.B., Gavrilov, M.B., Balla, A., Filyó, D., Bartyik, T., Mészaros, M., Tóth, O., Leeuwen, van B., Lukić, T., Urdea, P., Onaca, A., Mezősi, G., Kiss, T., 2022: Late Pleistocene and Holocene aeloian activity in the Deliblato Sands, Serbia, Quaternary Research, vol. 107, may 2022, 113–124.

Skeldon, R., 1997: Migration and development: a global perspective, Longman, New York.

Slovenski veliki leksikon, 2004: Mladinska knjiga. Ljubljana.

Smith, D., 2003: The Atlas of War and Peace. Earthscan Publications Ltd. London.

Smith, D., 2015: The Atlas of War and Peace. Third Edition. Earthscan Publications Ltd., London.

Socijalistička republika Bosna i Hercegovina, 1983: Jugoslavenski Leksikografski zavod, Zagreb.

Soto-Viruet, Y. 2013: The mineral industry in Serbia, 2013 Minerals Yearbook, USGS, (dostopno na: http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2013/myb3-2013-rb.pdf citirano 20. 10. 2015)

Soutif, V., 1999: L integration europeene et les travailleurs frontaliers de l Europe ocidentale, L'Harmattan, Paris.

Spahić, M. I., 2001: Prirodna jezera Bosna i Hercegovine. Limnološka monografija, Harfo-graf, Tuzla.

Staddon, C., 2010: Managing Europe ,s Water Resources. Twenty-first Century Challenges, Ashgate, Farnham.

Stanič, J., 1997: Kronike preloma 1985-1995, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Stanilov, K., Sykora, L., (ur.) 2014: Confronting Suburbanization. Urban Decentralization in Postsocialist Central and Eastern Europe, Willey & Blackwell Publishers, London & Malden.

Steblez, W. G. 2012: The mineral Industries of Romania and Bulgaria, 2012 Minerals Yearbook, USGS, (dostopno na: http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2000/9408000.pdf citirano 21. 10. 2015)

Stefanović, M. Krstić, M., 1978: Apostolski: Velikobugarske pretenzije od San Stefana do danas. Vuk Karadžić. Beograd.

Stepišnik, U., 2014: Geomorphological properties of the Krasno polje, Northern Velebit, Croatia, Dela, 41, Ljubljana, 101–116.

Stepišnik, U., 2014: Japage: the collapse dolines on Kupres polje, Bosnia and Hercegovina, Dela, 42, Ljubljana, 5–20.

Stepišnik, U., Žebre, M., 2011: Glaciokras Lovčena, e-geograff, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana. (dostopno: https://www.researchgate.net/publication/259821171_Glaciokarst_of_Lovcen_Glaciokras_Lovcena)

Stepišnik, U., 2020: Fizična geografija krasa, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.

Stevanović, D., 1980: Poljsko poletje 1980, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine, 2008: Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, Podgorica, (dostopno na: http://www.gov.me/files/1228912294.pdf citirano 29. 6. 2015)

Stražičić, N., 1996: Pomorska geografija svijeta, Školska knjiga, Zagreb.

Subotić, M., 2004: Put Rusije: evroazijsko stanovište, Plato, Beograd.

Svetovna zgodovina, 1981: 2.dopolnjena izdaja, Cankarjeva založba, Ljubljana.

Swift, J., 2003: The Palgrave Concise Historical Atlas of the Cold War. Palgrave Macmillan Ltd. Hampshire

Šegota, T., 1982: Geografija Južne Evrope, Školska knjiga, Zagreb.

Šehić, Z., Tepić, I., 2002: Povijesni atlas Bosne i Hercegovine. Bosna i hercegovina na geografskim i historijskim kartama, Šejtarija, Sarajevo.

Šerić, N., 2006: Biserna ogrlica. Pučinski otoci srednjeg Jadrana, Marjan Tisak, Split.

Šišić, F., 2004: Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 600-1526. Prvi dio, Marijan Tisak, Split.

Štiblar, F., 2007: The Balkan conflict and its solutions. Creating Conditions for Peace, Stability and Development in Western Balkans, Pravna fakzulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana.

Štrukelj, P., 2004: Tisočletne podobe nemirnih nomadov, Družina, Ljubljana.

Tanacki, Z., Crljenko, I., 2011: Jezera Hrvatske, Školska knjiga, Zagreb.

Tanner, M., 1997: Croatia. A Nation Forged in War. Yale University Press. New Haven.

Taylor. A .J.P., 1956: Habsburška monarhija 1815-1918. DZS. Ljubljana.

Taylor, P. J., 1989: Political geography. World Economy, Nation – State and Locality. Longman Sceience and Technical. London.

Tempera, M. 2010: The Danuber river: its future as a european transportation route, pdf. Report, PECOB: Portal on Central Eastern and Balkan Europe, (dostopno na: http://www.pecob.eu/the-danube-river-its-future-as-a-european-transportation-route pdf citirano 22. 7. 2015)

The Balkans, 2000: National Geographic Society, Washington D.C. (zemljevid).

The CIA World Factbook 2022-2023, Skyshore Publishing, Washington DC.

The Times Atlas evropske zgodovine. 1996: Slovenska knjiga. Ljubljana.

The Times Atlas svetovne zgodovine, 1999: DZS, Ljubljana.

Toal, G. Dahlman, C. 2006: Has Ethnic Cleansing Succeded? Geographies of Minority Return and its Meaning in Bosnia and Hercegovina, v: Bufon, M., Gosar, A., Nurković, S., Sanguin, A.L., (ur.): The western Balkans. A European Challenge. Annales. Koper, 349–366.

Tockner, K., Uehliger, U., Robinson, C., 2009: Rivers of Europe, Massachussets Academic Press, Cambridge MAS.

Todorović, B., 2005: Delta Neretve – od močvare do intenzivne poljoprivrede. Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, (dostopno na: http://www.geografija.hr/clanci/626/delta-neretve-od-mocvare-do-intenzivne-poljoprivrede citirano 25. 6. 2015)

Tomalin, E., 2013: Religions and Development, Rouledge, London & New York.

Tome, S., 2002: Kače. Zakaj se jih bojimo, Prirodoslovni muzej Slovenije, Ljubljana.

Topalović, D., 2000: Balkanska Europa, Diorama, Zagreb.

Totev, S., 1996: The Bulgarian Economy in Transition: Possibilities for Cooperation with Balkan Countries. The Development of the Balkan Region. Ashgate Publishing Company. 317–358. (ur. Petrakos, G. Totev, S.) Burlington.

Toth, G., David, Denes, L., Vasa, L. 2014: Acta geographica Slovenica / Geografski zbornik, 54, 2. Ljubljana, 311–319.

Trans-EuropeanTransport Network (TEN-T). V: https://transport.ec.europa.eu/transport-themes/infrastructure-and-investment/trans-european-transport-network-ten-t_en (citirano 23.4. 2023)

Travel & Tourism. Econimical impacts 2015 Greece, 2015, (dostopno na: https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic%20impact%20research/countries%202015/greece2015.pdf citirano 24. 7. 2015)

Treadgold, W., 1997: A History of the Byzantine State and Society, Stanford University Press, New York.

Trifunoski, J., 1988: Albansko stanovništvo u socialističkoj Republici Makedoniji, Antropogeografska i etnografska istraživanja, Književne novine, Beograd.

Tunjić, F., 2004: Vmesna Evropa. Annales, ZRS Koper, Koper.

Tunjić, F., 2006: The »Europe in Between« and the OSCE, v: Bufon, M., Gosar, A., Nurković, S,. Sanguin, A.L., (ur.): The western Balkans. A European Challenge. Annales, Koper, 151–178.

Turistički informator Srbije, 2015, (dostopno na: http://www.tourism.in.rs/ http://www.tourism.in.rs/ citirano 25. 11. 2015).

Turizam u BiH, 2015, (dostopno na: http://www.fmoit.gov.ba/ba/page/26/turizam-u-fbih citirano 25. 11. 2015).

Turnock, D., (ur.) 1998: Privatization in Rural Eastern Europe. The Process of Restitution and Restructuring, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, US.

Turnock, D., Carter, D. F., (ur.) 1999: The States of Eastern Europe, Ashgate, Aldershot, Brookfield, Singapore, Sydney.
Twist, C., 2005: Svetovna zgodovina v preglednicah, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Ullrich, V., Rudloff, F., (ur.) 2004: EU-Erweiterung, Die Zeit & Der Fischer Weltalmanach, Frankfurt am Main.
UNECE. v: https://web.archive.org/web/20110223194354/http://www.unece.org/trans/main/ter/Countries/PanEuCorridors.html (citirano: 24. 7. 2023)
UNFICYP. v: https://unficyp.unmissions.org (prevzeto 12. 5. 2023)
Unwin, T., (ur.) 1998: European Geography, Longmann, New York.
Varufakis, J., 2015: Globalni minotaver. Amerika, Evropa in prihodnost svetovnega gospodarstva, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Veliki atlas Hrvatske, 2002, Mozaik knjiga, Zagreb.
Veliki atlas sveta, 1970, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Veliki atlas svetovne zgodovine, 1999: DZS, Ljubljana.
Veliki atlas živali, 1988: Mladinska knjiga, Ljubljana.
Veliki geografski atlas Jugoslavije, 1987: Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
Veliki slovenski leksikon. 2003: Zv. 1, Mladinska knjiga. Ljubljana.
Veliki slovenski leksikon. 2005: Zv. 3, Mladinska knjiga. Ljubljana.
Veliki splošni leksikon, 1998: Cankarjeva založba, Ljubljana.
Velikonja, M., 1998: Bosanski religijski mozaik. Religije in nacionalne mitologije v zgodovini Bosne in Hercegovine, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
Venturini, A., 2004: Postwar Migration in Southern Europe 1950-2000. An Economic Analysis, Cambridge University Press, Cambridge.
Verlič Christiansen, B., 2002: Evropa v precepu med svobodo in omejitvami migracij. Založba FDV, Ljubljana.
Verseck, K., 2001: Rumänien, Beksche Reihe, Verlag C. H. Beck, München.
Vickers, M., Pettifer, J., 2000: From anarchy to a Balkan Identity, New York University Press, New York.
Vidanović Sazda, G., 1978: Ekonomska geografija SFRJ, I. knjiga, Savremena administracija, Beograd.
Vijulie, I. Matei, E. Manea, G. Octavian, C. Cuculici, R., 2012: Assesment of agricultural land fragmentation in Romania, a case study: Izvoarele community, Olt county, Acta geographica Slovenica / Geografski zbornik, 52, 2, Ljubljana, 403–420.
Vintar Mally, K., 2010: Maroko. Vodniki Ljubljanskega geografskega društva. Založba ZRC, Ljubljana.
Vöckler, K., 2008: Prishtina is Everywhere. Turbo-Urbanismus als Resultat einer Krise. Parthas Verlag. Leipzig.

Vogiatzakis, I. N., (ur.) 2012: Mediteranean Mountain Environments, Willey & Blackwell, London.
Vogrin, M., 2018: Dvoživke in plazilci Slovenije in okoliških regij, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Voje, I., 1994: Nemirni Balkan. Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja, DZS, Ljubljana.
Volk, T., 2010: Agriculture in the Western Balkan Countries, IAMO -Leibnitz-Institut für Agrarentwicklung in Mittel- und Osteuropa, Leipzig.
Vošnjak, B., 1928: U borbi za ujedinjenu narodnu državu, Tiskovna zadruga v Ljubljani, Ljubljana.
Vujko, A., Plavša, J., 2014: Evaluation of Fruška gora National Park (Serbia) for sport and recreational tourism, Acta geographica Slovenica / Geografski zbornik, 54, 2, Ljubljana, 321–334.
Vukadinović, R., 2002: Varnost v Jugovzhodni Evropi. Založba FDV. Ljubljana.
Vukelić, J., (ur.) 2005: Poplavne šume u Hrvatskoj / Floodplain Forests in Croatia, Akademija šumarskih znanosti, Zagreb.
Vuksanović-Macura, Z., Macura, V., 2007: Stanovanja i naselja Roma u Jogoistočnoj Europi: Prikaz stanja i napretka u Srbiji, AMD sistem, Beograd.
Vukšić, D., 2007: JNA i raspad SFR Jugoslavije. Od čuvara do grobara svoje države, Tekomgraf, Stara Pazova.
Vulas, A., 2022: Pregled nezakonitih ulazaka u EU na području Sredozemlja od 2016 do 2021, Etničke i migracijske teme, 38, 2, 171–198.
Wirth, P., Černič Mali, B., Fischer, W., (ur.) 2012: Post-Mining Regions in Central Europe – Problems, Potentials, Posibilities, Oekom, München.
Wolkenhauer, W., 1892: Daniels kleineres Handbuch der Geographie, D.R. Reisland, Leipzig.
World Political Reference Atlas, 2011: 1st edition, Jana Seta Map Publishers, Riga.
Zantner -Busch, R., 1941: Bulgarien, Wilhelm Goldmann Verlag, Leipzig.
Zei, M., 1987: Jadranske ribe. Kako prepoznamo ribe, ki žive v Jadranskem morju, Cankarjeva založba, Ljubljana.
Zgodovina narodov Jugoslavije. Knj. 1, 1953: Državna založba Slovenije, Ljubljana.
Zgodovina narodov Jugoslavije. Knj. 2, 1959: Državna založba Slovenije, Ljubljana.
Zgodovinski atlas sveta. Od prazgodovine do 21. stoletja, 2015: Cankarjeva založba, Ljubljana.
Zimpel, H. G., (ur.) 1997: Lexikon der Weltbevölkerung. Geografie-Kultur-Gesellschaft. Nikol-Verlag. Hamburg.
Zingareli, J., 1927: Der Groß-Balkan, Almathea Verlag, Zurich, Leipzig, Wien.
Zupančič, J., 2003: Čezmejne dnevne delovne migracije v slovenskem obmejnem prostoru, Razprave in gradivo, 43, 68–111.
Zupančič, J., 2005: Geografski vidik kriznih območij. Geografski obzornik. 52, 3, 4–10.

Zupančič, J., 2006: Geopolitične razsežnosti makedonskega narodnega vprašanja. Razprave in gradivo, 48/49, 124–154.
Zupančič, J., 2006: Geografski pristopi k proučevanju kriznih območij. Dela. 26. 161–179. Ljubljana.
Zupančič, J., 2008: Albansko vprašanje v luči političnoteritorialne rekonstrukcije Balkana, Razprave in gradivo, 55, 6–49.
Zupančič, J., 2009: Političnogeografska analiza Balkana. Dela, 32, Ljubljana, 85–134.
Zupančič, J., 2010: Geopolitične razsežnosti črnogorskega narodnega vprašanja, Razprave in gradivo, 61, Ljubljana, 8–40.
Zupančič, J., 2011: The geopolitical dimensions of the Montenegrin national question. Europa Ethnica, 68, 1–2, Wien, 10–20.
Zupančič, J., 2011: Nemirni afriški kontinent : geografski vidiki kriznih območij v Afriki. Geografski obzornik, 58, 4, 19–28.
Zupančič, J., 2012: Arabski prostor v geopolitični perspektivi. Dela, 38, 71–87.
Zupančič, J., 2013: Kulturna geografija. Raznolikost svetovnega prebivalstva in kulturnih pokrajin, Znanstvena založba FF, Ljubljana.
Zupančič, J., 2014: Geopolitične perspektive srbskega vprašanja na Balkanu, Dela, 40, Ljubljana, 133–162.
Zupančič, J., 2014: Ukrajinska kriza, Geografski obzornik. 61, 1/2, 40–42.
Zupančič, J., 2014: Romi in romska naselja v Sloveniji, Znanstvena založba FF, Ljubljana.
Zupančič, J., 2015: Geografija Balkana in njegovega obrobja, Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, Ljubljana.
Zupančič, J., 2015: Crisis Urbanization and Empty Spaces: The Spatial Aspects of Ethnic Conflicts, Ethnic Conflicts and Global Interventions, Nova Publishers, New York, 21–41.
Zupančič, J., 2016: The European refugee and migrant crisis and Slovenian response. European Journal of Geopolitics, 2016, 4, 95–121.
Zupančič, J., 2017: Geopolitični vidiki evropske begunske in migracijske krize, Geografski obzornik, 64, 1, 4–13.
Zupančič, J., 2018: Krizne migracije v sredozemskem prostoru in njihove evropske posledice, Geografija v šoli. Vol. 26, 3, 8–25.
Zupančič, J., 2020: Symbolization in (of) space. Theory and practices, v: Krevs, M., (ur.). Hidden geographies. Cham: Springer Nature, Berlin, 53–70.
Zupančič, J., 2021: Geografija Rusije in njenega vplivnega območja, Znanstvena založba Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
Zupančič, J., 2022: Slovenske manjšine v sosednjih državah, Založba Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
Žebre, M., Stepišnik, U., 2018: Poledenitev Dinarskega gorstva v Sloveniji, Geografski obzornik, 65, 2, 4–13.

Žuljić, S., 1989: Narodnosna struktura Jugoslavije i tokovi promjena. Ekonomski institut, Zagreb.

Statistični viri

Agriculture production 2014, Press release, Instituti i statistikave, Tirana, (dostopno na: http://www.instat.gov.al/media/304623/press_release_agriculture_statistics__2014.pdfhttp://www.instat.gov.al/media/304623/press_release_agriculture_statistics__2014.pdf citirano 11. 9. 2015)

Agricultural statistics 2013, Statistical office, Nicosia, (dostopno na: http://www.mof.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/agriculture_51main_en/agriculture,pdf citirano 10. 10. 2015)

Annual statistic 2007, Bucuresti, (dostopno na: www.insse.ro/census 2001.pdf citirano 10. 10. 2015)

ASK - Agencija za statistiku Kosova, Priština, (dostopno na: https://ask.rks-gov.net citirano 20. 4. 2014)

Popis poljoprivrede u Republici Kosovo 2014 – konačni rezultati, Agencija za statistiku Kosova, Priština, (dostopno na: https://ask.rks-gov.net/ser/publikimet/cat_view/9-poljoprivredne-statistike?orderby=dmdate_published citirano 20. 6. 2015)

Stanovništvo Crne Gore prema polu, tipu naselja, nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti, vjeroispovjesti i maternjem jeziku po opštinama u Crnoj Gori, 2011, Zavod za statistiku, Podgorica, (dostopno na: http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje%281%29.pdf citirano 26. 6. 2015)

Stanovništvo, domačinstva i stanovi. Podaci prema opštinama, knjiga 10, Statistički zavod Republike Srbije, Beograd, (dostopno na: www.rzs.stat.gov.rs citirano 20. 4. 2014)

Statistički godišnjak Republike Srbije 2015 – Poljoprivreda, Statistički zavod Republike Srbije, Beograd, (dostopno na: http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/88/70/09_Poljoprivreda.pdf citirano 29. 6. 2015)

Stanovništvo prema narodnosti po opčinama i županijama, Državni zavod za statistiku, Zagreb, (dostopno na: www.dzs.hr/popis stanovništva 2001 citirano 20. 6. 2014)

Stanovništvo prema nacionalnosti, Popis 1991, Republički zavod za statistiku, Sarajevo, (dostopno na: www.fzs.ba/Dem/Popis/Nacionalnost opcine Popis 1991.pdf citirano 20. 6. 2014)

Statistical Yearbook, Agriculture and forestry, National Institute of statistics, Bucuresti, (dostopno na: http://www.insse.ro/cms/files/Anuar%20statistic/14/14.Agricultura%20si%20silvicultura_en.pdf citirano 10. 10. 2015)
Statistical Yearbook Edition 2015, 16. Agricultura, Birou Naţional de Statisticâ, Kisinow, (dostopno na: http://www.statistica.md/public/files/publicatii_electronice/Anuar_Statistic/2015/16_Agricultura.pdf citirano 25. 10. 2015)
Statistički ljetopis R H 2013, Državni zavod za statistiku, Zagreb, (dostopno na: http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/ljetopis/2013/sljh2013.pdf citirano 2. 10. 2015)
Statistički godišnjak/ljetopis 2014, Federalni zavod za statistiku Federacije BiH, Sarajevo, (dostopno na: http://www.fzs.ba/SG2014.pdf citirano 20. 6. 2014)
Statistički godišnjak 2014, Zavod za statistiku Crne Gore, Podgorica, (dostopno na: http://www.monstat.org/userfiles/file/publikacije/godisnjak%202014/poljoprivreda.pdf citirano 29. 9. 2015)
Statistički godišnjak Republike srpske 2015, Republički zavod za statistiku, Banja Luka, (dostopno na: http://www2.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2015/14pol_2015.pdf citirano 20. 6. 2014)
Statistični godišnik 2015 na Republika Makedonija, Zemledelstvo, Državen zavod za statistika, Skopje, (dostopno na: http://www.stat.gov.mk/Publikacii/PDFSG2015/10-Zemjodelstvo-Agriculture.pdf (citirano 10. 10. 2015)
World economic database, 2022: https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2022/October (citirano 12.7. 2023)
http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm (citirano 26. 6. 2015)
www.stat.gov.mk (citirano 10. 4. 2014)
www.statistics.gr/census 2001 (citirano 24. 6. 2015)
2012 agricultural annual statistical survey, Hellenic statistical authority, Athinai, (dostopno na: http://www.pio.gov.cy/mof/cystat/statistics.nsf/All/F9A639CC1FAC3F3FC2257777004049A9/$file/AGRI_STAT-2013-161115.pdf?OpenElement citirano 10. 10. 2015)
www.nsi.bg/census-2001.pdf (citirano 20. 7. 2012)
http://www.indexmundi.com (citirano 20. 4. 2015)
http://minerals.usgs.gov/minerals/ (citirano 12. 10. 2015)
www.danubeports.info/index (citirano 21. 5. 2015)
http://faostat.fao.org (citirano 20. 6. 2015)
http://Weatherbase.com (citirano 20.6. 2023)

PRILOGE

V Prilogah so zbrani podatki, ki jih pri geografskih regionalnih opisih navadno le omenjamo, obenem pa bi bilo navajanje teh med besedilom moteče. Za oblikovanje predstave o velikosti različnih pojavov pa so vendarle pomembni, zato so uvrščeni na konec knjige in lahko poseže po njih vsakdo, ki ga katera od navedb morda zanima.

Zbiranje, preverjanje in urejanje teh podatkov je zahtevalo uporabo različnih virov informacij. Kot koristna in večinoma dokaj korektna se je izkazala Wikipedija. Leta nazaj smo jo zaradi številnih vsebinskih slabosti odsvetovali kot osnovni vir informacij o različnih področjih. Časi so se spremenili in marsikatero geslo je napisano dovolj kakovostno in korektno. Pri podatkovniku smo upoštevali le tiste podatke, ki se sklicujejo na podatke uradnih popisov, registrov, letopisov in pregledov. Sicer pa opominjam, da je vsaka, tudi s strani uradnih statističnih služb zabeležena navedba lahko vprašljiva ali celo netočna. Ne glede na to, ali bo bralec/bralka uporabljal podatke zgolj za olajšanje predstavljanja različnih procesov ali pa ga bo vodila želja po točnih navedbah na primer velikosti jezer ali povprečnega rečnega pretoka, naj jih uporablja previdno, kritično in odgovorno.

SEZNAM TABEL:

Tabela 1P: Izbrani klimatski podatki za kraje na Balkanu
Tabela 2P: Značilnosti izbranih rek Balkana
Tabela 3P: Jezera Balkana
Tabela 4P: Kraška polja na Balkanu
Tabela 5P: Morski in jezerski otoki Balkana
Tabela 6P: Mesta na Balkanu po velikosti po državah
Tabela 7P: Najpomembnejša zavarovana območja na Balkanu

Viri pridobljenih podatkov in informacij so podani na koncu vsake tabele posebej.

Tabela 1P: Izbrani klimatski podatki za kraje na Balkanu

Kraj meritve	Država (oznaka)	Območje	Povprečna srednja T JANUAR (v ºC)	Povprečna srednja T JULIJ (v ºC)	Povprečna letna količina padavin (v mm)
Poreč	HR	jadransko	4,5	23,2	869
Pulj	HR	jadransko	6,0	23,0	871
Reka	HR	jadransko	5,8	23,1	1.552
Mali Lošinj	HR	jadransko	6,9	24,4	890
Zadar	HR	jadransko	7,3	23,9	879
Split	HR	jadransko	7,6	25,4	825
Hvar	HR	jadransko	9,1	25,0	412
Dubrovnik	HR	jadransko	8,7	24,8	1.300
Mostar	BiH	jadransko	5,3	25,4	1.515
Podgorica	CG	jadransko	4,9	25,7	1.632
Skader	ALB	jadransko	5,0	25,0	2.020
Tirana	ALB	jadransko	6,7	24,2	1.198
Krf	GR	jonsko	9,7	26,5	1.094
Skopje	NMK	rodopsko	0,7	23,4	474
Bitola	NMK	rodopsko	–0,8	21,7	600
Štip	NMK	rodopsko	0,7	23,4	474
Solun	GR	egejsko	5,8	26,6	435
Larisa	GR	egejsko	5,4	26,0	412
Atene	GR	egejsko	9,3	27,0	377
Santorin	GR	egejsko	11,9	26,7	282
Heraklion	GR	egejsko	12,0	25,7	501
Larnaka	CYP	sredozemsko	11,5	27,1	330
Nikozija	CYP	sredozemsko	10,6	29,7	342
Plovdiv	BG	črnomorsko	1,0	23,1	520
Burgas	BG	črnomorsko	2,0	23,0	613
Varna	BG	črnomorsko	1,9	22,0	471
Konstanca	RO	črnomorsko	0,5	22,0	396
Delnice	HR	dinarsko	–2,3	17,5	2.204
Zavižan	HR	dinarsko	–5,0	13,0	1.829
Gospić	HR	dinarsko	–2,2	18,5	1.396
Sarajevo	BiH	dinarsko	–0,9	18,9	932
Sjenica	SRB	dinarsko	–3,4	17,0	798
Priština	KOS	rodopsko	–1,3	19,7	598
Sofija	BG	rodopsko	–1,6	20,0	563
Niš	SRB	rodopsko	0,9	23,1	614
Zagreb	HR	panonsko	0,2	21,2	891
Banja Luka	BiH	panonsko	0,1	21,0	1.055

Kraj meritve	Država (oznaka)	Območje	Povprečna srednja T JANUAR (v ºC)	Povprečna srednja T JULIJ (v ºC)	Povprečna letna količina padavin (v mm)
Slavonski Brod	HR	panonsko	–0,7	22,8	785
Osijek	HR	panonsko	–1,0	22,0	706
Novi Sad	SRB	panonsko	0,2	21,9	647
Beograd	SRB	panonsko	0,4	21,6	690
Temišvar	RO	panonsko	–1,6	21,1	593
Arad	RO	panonsko	–1,0	20,0	422
Targu Mureš	RO	karpatsko	–3,9	19,0	600
Cluj	RO	karpatsko	–3,4	18,2	549
Brasov	RO	karpatsko	–4,3	18,1	637
Craiova	RO	vlaško	–1,1	22,9	599
Lom	BG	vlaško	–0,6	22,7	590
Bukarešta	RO	vlaško	–2,1	22,4	628
Jaš	RO	moldavsko	–3,7	20,5	589
Kišinjev	MD	moldavsko	–3,2	20,9	547

Vir: prevzeto in urejeno po: (1) Weatherbase.com; (2) Natek, K., Natek, M., 2006: Države sveta, Mladinska knjiga, Ljubljana.
Opomba: Balkan je tu razdeljen na velika naravnogeografska območja in sicer glede na pričakovane podnebne značilnosti. Ločimo šest notranjih (celinskih) območij (dinarsko, rodopsko, karpatsko, panonsko, vlaško in moldavsko) in štiri obmorska (jadransko, jonsko, egejsko in črnomorsko).

Tabela 2P: Značilnosti izbranih rek Balkana

Ime reke	Povodje	Izliva se v	Dolžina km	Porečje km²	Povprečni pretok m³/s
Zrmanja	jadransko	Jadransko morje	69	554	23
Krka (Dalmacija)	jadransko	Jadransko morje	73	2.088	
Cetina	jadransko	Jadransko morje	101	1.463	105
Neretva	jadransko	Jadransko morje	225	11.798	341
Trebišnjica	jadransko	Jadransko morje	97	(900)	(24)
Morača	jadransko	Skadrsko jezero	99	3.257	15
Bojana	jadransko	Jadransko morje	41	19.589	320
Drim	jadransko	Bojana	335	19.686	352
Škumba	jadransko	Jadransko morje	181	2.444	62
Semani	jadransko	Jadransko morje	85	5.649	96
Vjosa	jadransko	Jadransko morje	272	6.706	195
Devolli	jadransko	Semani	196	3.130	50
Aheloos	jonsko	Jonsko morje	220	5.472	–
Alfios	jonsko	Jonsko morje	112	3.658	–
Pinios	egejsko	Egejsko morje	205	9.500	–
Aliakmon	egejsko	Egejsko morje	297	8.813	–
Vardar	egejsko	Egejsko morje	388	25.000	300
Treska	egejsko	Vardar	132	2.350	22
Pčinja	egejsko	Vardar	135	3.140	14
Bregalnica	egejsko	Vardar	211	4.377	35
Struma	egejsko	Egejsko morje	415	17.330	76
Mesta	egejsko	Egejsko morje	230	5.184	30
Arda	egejsko	Marica	290	5.795	–
Tundža	egejsko	Marica	365	8.430	–
Marica	egejsko	Egejsko morje	480	53.000	234
Mura	črnomorsko	Drava	463	14.109	165
Drava	črnomorsko	Donava	709	40.154	552
Bednja	črnomorsko	Drava	133	966	–
Sava	črnomorsko	Donava	992	96.327	1.609
Kolpa	črnomorsko	Sava	297	10.226	283
Čazma	črnomorsko	Sava	102	3.253	14
Una	črnomorsko	Sava	214	10.200	240
Vrbas	črnomorsko	Sava	250	6.274	102
Bosna	črnomorsko	Sava	282	10.810	174

Ime reke	Povodje	Izliva se v	Dolžina km	Porečje km²	Povprečni pretok m³/s
Drina	črnomorsko	Sava	346	20.320	370
Lim	črnomorsko	Drina	219	5.784	–
Kolubara	črnomorsko	Sava	87	3.641	–
Velika Morava	črnomorsko	Donava	493	38.207	255
Zahodna Morava	črnomorsko	Velika Morava	184	15.754	120
Mlava	črnomorsko	Donava	158	2.810	–
Timok	črnomorsko	Donava	202	4.623	31
Donava	črnomorsko	Črno morje	2.850	801.463	6.546
Tisa	črnomorsko	Donava	966	156.087	820
Begej	črnomorsko	Tisa	244	4.458	22
Tamiš	črnomorsko	Donava	359	10.280	47
Mureš	črnomorsko	Tisa	789	30.332	189
Someš	črnomorsko	Tisa	415	19.108	139
Krišul	črnomorsko	Tisa	209	9.119	–
Jiu	črnomorsko	Donava	339	10.080	86
Olt	črnomorsko	Donava	615	24.050	174
Argeš	črnomorsko	Donava	350	12.550	71
Dambovica	črnomorsko	Argeš	286	2.824	20
Prahova	črnomorsko	Jalomica	193	3.738	28
Jalomica	črnomorsko	Donava	417	10.350	45
Bistrica	črnomorsko	Siret	283	7.039	66
Buzău	črnomorsko	Siret	302	5.264	25
Siret	črnomorsko	Donava	647	44.811	250
Prut	črnomorsko	Donava	953	27.540	110
Dnester	črnomorsko	Črno morje	1.362	68.627	310
Ogosta	črnomorsko	Donava	148	3.147	18
Iskar	črnomorsko	Donava	368	8.617	54
Jantra	črnomorsko	Donava	285	7.862	47
Osam	črnomorsko	Donava	314	2.883	16
Kamčija	črnomorsko	Črno morje	191	5.363	26

Viri: različni viri. Povzeto po nacionalnih statistikah prek wikipedie/en ali neposredno. Povprečni pretok rek je praviloma pred izlivom reke. Zbral in uredil J. Zupančič.

Tabela 3P: Jezera Balkana

Ime	Površina km²	Največja globina m	Nastanek	Država (oznaka)
Prespansko	275,0	54	tektonsko	NMAK, GR
Trichonida	98,6	58	tektonsko	GR
Volvi	70,0	22	tektonsko	GR
Prespa minor	46,8	7	tektonsko	GR, ALB
Koroneia	45,0	5	(tektonsko)	GR
Dojransko	42,6	10	tektonsko	NMAK, GR
Korla (Volos)	37,0	20	tektonsko, kraško	GR
Kastoria	28,7	–	tektonsko	GR
Pamvotida	19,4	11	kraško	GR
Yliki	19,1	–	–	GR
Amvrakia	13,6	40	tektonsko, kraško	GR
Lysimachia	13,2	9	kraško	GR
Petron	12,3	3	lagunsko	GR
Ozeros	10,0	10	–	GR
Dystos	4,75	4	–	GR
Kremasta	80,6	–	zajezitveno	GR
Kerikini	75,0	36	zajezitveno	GR
Kastraki	28,0	–	zajezitveno	GR
Plastiras	24,0	60	zajezitveno	GR
Evinos	10,0	50	zajezitveno	GR
Stratos	7,4	(20)	zajezitveno	GR
Marathon	2,45	54	zajezitveno	GR
Ohridsko	348,0	287	tektonsko	NMAK, ALB
Tikveško	14,0	(100)	zajezitveno	NMAK
Mavrovsko	13,7	48	zajezitveno	NMAK
Debarsko	13,2	92	zajezitveno	NMAK
Globočica	2,69	80	zajezitveno	NMAK
Mladost	0,8	25	zajezitveno	NMAK
Berovsko	0,75	58	zajezitveno	NMAK
Karavasta	43,3	1,5	lagunsko	ALB
Narta	41,8	1	lagunsko	ALB
Butrinit	16,3	21,4	lagunsko	ALB
Patok	4,8	1	lagunsko	ALB
Vilun	3,0	1	lagunsko	ALB
Fierza	70,14	128	zajezitveno	ALB, KOS

Ulëza	13,5	54	zajezitveno	ALB
Vau i Dëjes	13,5	50	zajezitveno	ALB
Koman	12,0	175,5	zajezitveno	ALB
Shkopet	6,0	–	zajezitveno	ALB
Bovilla	4,6	18	zajezitveno	ALB
Gazivoda	9,2	105	zajezitveno	KOS, SRB
Radonjićevo	5,06		zajezitveno	KOS
Batlava	3,07	35	zajezitveno	KOS
Badovac	1,7	29	zajezitveno	KOS
Burgas	27,6	31	lagunsko	BG
Atanasovsko	17,0	1	lagunsko	BG
Varna	17,0	19	lagunsko	BG
Beloslav	10,0	14	lagunsko	BG
Pomorie	8,5	1,4	lagunsko	BG
Dragomansko	4,0	–	lagunsko	BG
Šabla	0,8	4	lagunsko	BG
Mandra	38,84	5	lagunsko, umetno	BG
Studen Kladenec	27,8	60	zajezitveno	BG
Iskar rezervoar	25,0	75	zajezitveno	BG
Ogosta*	(23,6)	–	zajezitveno	BG
Conevo	23,9	–	zajezitveno	BG
Batak	22,0	35	zajezitveno	BG
Dospat	22,0	60	zajezitveno	BG
Tiča	18,7	40	zajezitveno	BG
Kardžali	16,7	100	zajezitveno	BG
Ivajlovgrad rezer-voar	15,0	70	zajezitveno	BG
Koprinka	11,2	78	zajezitveno	BG
Jovkovci	5,74	60	zajezitveno	BG
Vača	4,97	160	zajezitveno	BG
Belmeken	4,5	–	zajezitveno	BG
Goliam Beglik	4,1	–	zajezitveno	BG
Topolnica	4,1	70	zajezitveno	BG
Palić	5,6	3,5	eolsko-reliktno	SRB
Belo	4,8	2,5	izvir	SRB
Srebrno	4,0	8	mrtvi rečni rokav	SRB
Ludaš	3,68	2,5	eolsko-reliktno	SRB
Rusanda	1,0	1,5	(izvir – slano)	SRB

Sava	0,8	2	mrtvi rečni rokav	SRB
Džerdapsko I.	253	92	zajezitveno	SRB
Džerdapsko II.	92,0	–	zajezitveno	SRB
Vlasinsko	16,0	22	zajezitveno	SRB
Zaovice	15,0	110	zajezitveno	SRB
Perućac	12,4	70	zajezitveno	SRB
Gružansko	9,19	35	zajezitveno	SRB
Zvorniško	8,1	28	zajezitveno	SRB, BiH
Zlatarsko	7,3	75	zajezitveno	SRB
Potpećko	7,0	40	zajezitveno	SRB
Sjeniško	6,1	100	zajezitveno	SRB
Zavoj	5,53	60	zajezitveno	SRB
Bovansko	5,0	7	zajezitveno	SRB
Ćelijsko	3,35	41	zajezitveno	SRB
Garaši	3,0	40	zajezitveno	SRB
Zobnatica	2,55	–	zajezitveno	SRB
Rovni	2,5	67	zajezitveno	SRB
Međuvršje	1,5	23	zajezitveno	SRB
Skadrsko jezero	391	44	tektonsko, kraško	CG, ALB
Šasko	5,5	8	reliktno	CG
Plavsko	1,99	9	ledeniško	CG
Crno	0,52	49	ledeniško	CG
Biogradsko	0,23	12	ledeniško	CG
Pivsko	12,5	188	zajezitveno	CG
Krupačko	4,0	4	zajezitveno	CG
Blidinje jezero	6,5	3	kraško	BiH
Plivska jezera (2)	2,12	36	rečno, kraško	BiH
Boračko	0,26	17	ledeniško	BiH
Buško blato	55,8	17	zajezitveno	BiH
Bileško	33,0	104	zajezitveno	BiH
Jablaniško	24,0	80	zajezitveno	BiH
Modrac	17,0	20	zajezitveno	BiH
Ramsko	15,5	95	zajezitveno	BiH
Gradina	10,0	3	zajezitveno	BiH
Nevesinjsko	0,40	–	zajezitveno	BiH
Vransko	30,7	4	delno kraško	HR
Prokljan	11,1	25	potopljena reka	HR
Vransko/Cresu	5,8	74	kraško	HR

Prološko blato	4,2	41	kraško	HR
Mljetska jezera (2)	2,01	46	kraško	HR
Plitviška jezera (16)	1,98	46	kraško	HR
Baćinska (6)	1,9	32	kraško	HR
Dubrava	17,1	–	zajezitveno	HR
Peruča	13,0	64	zajezitveno	HR
Varaždinsko	10,1	–	zajezitveno	HR
Kruščica	3,9	–	zajezitveno	HR
Borovik	2,5	–	zajezitveno	HR
Butoniga	2,5	7	zajezitveno	HR
Lokve	2,1	40	zajezitveno	HR
Sabljaci	1,2	6	zajezitveno	HR
Bajer	0,5	7	zajezitveno	HR
Trakoščansko	0,2	2,5	zajezitveno	HR
Ianca	3,22	2	–	ROM
Movila Miresii	1,7	–	–	ROM
Firizia	1,1	37,5	ledeniško	ROM
Sveta Ana	0,22	8	vulkansko	ROM
Zăton	0,2	–	kraško	ROM
Ostrovu Mare	79,0	–		ROM
Stinca Kostešt	59,0	–		ROM
Izvorul Muntelui Bicaz	31,0	–		ROM
Bicaz	30,0	90		ROM
Streješt	22,0	–		ROM
Ipotešt	16,9	–		ROM
Frunzaru	12,8	–		ROM
Izbiceni	10,95	–		ROM
Draganešt	10,8	–		ROM
Vidra	10,35	109		ROM
Mihalešt	10,1	–		ROM
Fintinele	9,8	92		ROM
Vidra 2	9,5	–		ROM
Vidraru	8,93	155		ROM
Drakšan	5,0	–		ROM

Viri: različni viri, večidel po: wikipedia/en, če je naveden vir. Zbral in uredil avtor.

Tabela 4P: Kraška polja na Balkanu

Ime kraškega polja	Država	Regija	Nadmorska višina m	Površina km²
Liško polje	HR	Lika	565	465
Livanjsko polje	BiH	Z Hercegovina	720	405
Nevesinjsko polje	BiH	V Hercegovina	840	189
Popovo polje	BiH	V Hercegovina	230	185
Tripoli	GR	Peloponez	650	180
Glamočko polje	BiH	Z Hercegovina	890	133
Duvanjsko polje	BiH	Z Hercegovina	880	122
Sjeniško polje	SRB	Sandžak	1020	120
Imotsko polje	HR	Dalmacija	260	95
Kupreško polje	BiH	Z Hercegovina	1130	94
Gacko polje	HR	Lika	430	80
Lesithi	GR	Kreta	840	66
Vransko polje/ jezero	HR	Dalmacija	1	65
Krbavsko polje	HR	Lika	630	65
Sinjsko polje	HR	Dalmacija	300	64
Gatačko polje	BiH	Z Hercegovina	940	60
Nikšiško polje	ČG	Črna gora	622	50
Petrovo polje	HR	Dalmacija	260	50
Peštersko polje	SRB	Sandžak	1160	50
Petrovačko polje	BiH	Z Bosna	630	46
Bravsko polje	BiH	Z Bosna	790	38
Vukovsko polje	BiH	Z Hercegovina	1150	35
Kosovo polje	HR	Dalmacija	260	34
Mostarsko blato	BiH	Z Hercegovina	240	33
Dabarsko polje	BiH	Z Hercegovina	470	30
Bijelo polje	BiH	V Hercegovina	100	30
Kninsko polje	HR	Dalmacija	260	24
Ljubuško polje	BiH	V Hercegovina	100	23
Koreniško polje	HR	Lika	645	23
Bijelo polje	HR	Lika	640	22
Plaško polje	HR	Lika	380	22
Rastocko polje	HR /BiH	Dalmacija /BiH	60	22
Stymphalia	GR	Peloponez	600	20
Dugo polje	BiH	Z Hercegovina	1185	18
Lipovo polje	HR	Lika	490	17
Lušci polje	BiH	Z Bosna	–	16
Rakitno polje	BiH	Z Hercegovina	900	15

Ime kraškega polja	Država	Regija	Nadmorska višina m	Površina km²
Dugo polje	HR	Dalmacija	350	13
Hotoussa	GR	Peloponez	600	10
Gračaško polje	HR	Lika	550	10
Argon Pedion	GR	Peloponez	700	9
Feneos	GR	Peloponez	720	9
Cetinjsko polje	ČG	Črna gora	660	7
Koštam polje	SRB	Sandžak	840	7
Čepićko polje	HR	Istra	60	7
Grahovsko polje	ČG	Črna gora	720	6,3
Orhomeus	GR	Peloponez	625	6
Dračevsko - Plisko p.	HR	Vis	110	3,5
Blatopolje	HR	Korčula	–	3,4
Jezero	HR	Krk	5	1
M. in V. Vlaščica	HR	Vis	80	0,8

Viri:

Marković, J. Đ., 1990: Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije, Svijetlost, Sarajevo.
Dinarsko gorje: v: https://www.dinarskogorje.com/polja-u-krscaronu---stari-vlah-i-rascaronka-sand382ak.html (23. 8. 2023).
Poljes in Greece: v: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Poljes_in_Greece (12. 3. 2023).

Tabela 5P: Morski in jezerski otoki Balkana

Otok ime	Površina km²	Najvišja točka m	Akvatorij	Otoška skupina
HRVAŠKA				
Krk	405,78	568	Jadransko morje	Kvarnerski
Cres	405,78	639	Jadransko morje	Kvarnerski
Brač	395,44	780	Jadransko morje	Dalmacija
Hvar	297,38	628	Jadransko morje	J Dalmacija
Pag	284,18	349	Jadransko morje	S Dalmacija
Korčula	271,47	569	Jadransko morje	J Dalmacija
Dugi otok	113,31	337	Jadransko morje	S Dalmacija
Mljet	98,02	513	Jadransko morje	J Dalmacija
Vis	89,72	587	Jadransko morje	J Dalmacija
Rab	86,12	410	Jadransko morje	S Dalmacija
Lošinj	74,37	589	Jadransko morje	Kvarnerski
Pašman	60,11	272	Jadransko morje	S Dalmacija
Šolta	58,18	236	Jadransko morje	J Dalmacija
Ugljan	51,05	286	Jadransko morje	S Dalmacija
Lastovo	40,82	415	Jadransko morje	J Dalmacija
Kornat	32,46	237	Jadransko morje	S Dalmacija
Čiovo	28,13	217	Jadransko morje	J Dalmacija
Olib	26,14	74	Jadransko morje	S Dalmacija
Molat	22,18	148	Jadransko morje	S Dalmacija
Vir	22,08	112	Jadransko morje	S Dalmacija
Murter	17,58	125	Jadransko morje	S Dalmacija
Unije	16,88	132	Jadransko morje	Kvarnerski
Iž	16,58	168	Jadransko morje	S Dalmacija
Šipan	16,22	224	Jadransko morje	S Dalmacija
Sestrunj	15,12	185	Jadransko morje	S Dalmacija
Žirje	15,08	134	Jadransko morje	S Dalmacija
Žut	14,83	163	Jadransko morje	S Dalmacija
Silba	14,27	83	Jadransko morje	S Dalmacija
Prvić	12,76	75	Jadransko morje	Kvarnerski
Drvenik Veli	11,70	178	Jadransko morje	J Dalmacija
Ist	9,73	174	Jadransko morje	S Dalmacija
Premuda	8,67	88	Jadransko morje	S Dalmacija
Plavnik	8,64	194	Jadransko morje	Kvarnerski
Maun	8,50	65	Jadransko morje	S Dalmacija
Šćedro	8,37	112	Jadransko morje	J Dalmacija
Zlarin	8,05	169	Jadransko morje	S Dalmacija

Otok ime	Površina km²	Najvišja točka m	Akvatorij	Otoška skupina
Kaprije	7,12	132	Jadransko morje	S Dalmacija
Sveti Grgur	6,37	225	Jadransko morje	Kvarnerski
Biševo	5,92	239	Jadransko morje	J Dalmacija
Veliki Brijun	5,72	55	Jadransko morje	Istrski
Ilovik	5,51	92	Jadransko morje	Kvarnerski
Sveti Klement	5,28	94	Jadransko morje	J Dalmacija
Dolin	4,61	117	Jadransko morje	S Dalmacija
Goli	4,54	227	Jadransko morje	Kvarnerski
Lopud	4,38	216	Jadransko morje	J Dalmacija
Svetac	4,19	316	Jadransko morje	J Dalmacija
Zverinac	4,18	111	Jadransko morje	S Dalmacija
Sušac	4,04	243	Jadransko morje	J Dalmacija
Škarda	3,78	103	Jadransko morje	S Dalmacija
Susak	3,77	98	Jadransko morje	Kvarner
Rava	3,63	99	Jadransko morje	S Dalmacija
Rivanj	3,61	112	Jadransko morje	S Dalmacija
Drvenik Mali	3,43	79	Jadransko morje	J Dalmacija
Kakan	3,39	112	Jadransko morje	S Dalmacija
Zmajan	3,30	142	Jadransko morje	S Dalmacija
Jakljan	3,07	225	Jadransko morje	J Dalmacija
Prežba	2,81	–	Jadransko morje	J Dalmacija
Tijat	2,80	118	Jadransko morje	S Dalmacija
Piškera	2,69	126	Jadransko morje	S Dalmacija
Zeča	2,55	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Koločep	2,44	125	Jadransko morje	J Dalmacija
Prvić (Vodice)	2,41	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Vrgada	2,32	124	Jadransko morje	S Dalmacija
Lavdara	2,72	88	Jadransko morje	S Dalmacija
Tun Veli	2,21	122	Jadransko morje	S Dalmacija
Škrda	2,05	75	Jadransko morje	S Dalmacija
Levrnaka	1,81	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Sit	1,77	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Lavsa	1,76	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Kurba Vela	1,74	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Mrčara	1,45	–	Jadransko morje	J Dalmacija
Arta Velika	1,28	95	Jadransko morje	S Dalmacija
Velike Srakane	1,18	59	Jadransko morje	S Dalmacija
Katina	1,13	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Planik	1,09	37	Jadransko morje	S Dalmacija

Otok ime	Površina km²	Najvišja točka m	Akvatorij	Otoška skupina
Mali Brijun	1,07	–	Jadransko morje	Istrski
Vele Orjule	1,05	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Smokvica	1,05	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Badija	0,97	–	Jadransko morje	J Dalmacija
Sveti Petar	0,96	–	Jadransko morje	Kvarnerski
Žižanj	0,93	46	Jadransko morje	S Dalmacija
Olipa	0,91	206	Jadransko morje	J Dalmacija
Škulj	0,89	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Gangaro	0,79	36	Jadransko morje	S Dalmacija
Babac	0,79	31	Jadransko morje	S Dalmacija
Koludarc	0,78	–	Jadransko morje	Kvarnerski
Tramerka	0,75	51	Jadransko morje	S Dalmacija
Kopište	0,74	–	Jadransko morje	J Dalmacija
Sveti Marko	0,71	–	Jadransko morje	Kvarnerski
Lokrum	0,70	40	Jadransko morje	J Dalmacija
Marinkovac	0,68	–	Jadransko morje	J Dalmacija
Šilo Velo	0,68	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Proizd	0,63	–	Jadransko morje	J Dalmacija
Češvinica	0,62	–	Jadransko morje	J Dalmacija
Stipanska	0,62	–	Jadransko morje	J Dalmacija
Lunga	0,62	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Murvenjak	0,61	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Male Srakane	0,61	40	Jadransko morje	S Dalmacija
Košara	0,58	82	Jadransko morje	S Dalmacija
Obonjan	0,55	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Radelj	0,54	–	Jadransko morje	S Dalmacija
Zečevo	0,54	–	Jadransko morje	J Dalmacija
Kobrava	0,52	–	Jadransko morje	J Dalmacija
ČRNA GORA				
Ada Bojana	4,81	2	Jadransko morje	–
Vranjina	4,61	303	Skadrsko jezero	–
Sveti Nikola	0,36	–	Jadransko morje	–
Sveti Marko	0,32	–	Jadransko morje	–
Beška	0,15	–	Skadrsko jezero	–
Mamula	0,10	–	Jadransko morje	–
ALBANIJA				
Sazan	5,70	344	Jadransko morje	–

Otok ime	Površina km²	Najvišja točka m	Akvatorij	Otoška skupina
Kunë	1,40	5	Jadransko morje	–
Malsori	0,40	12	Skadrsko jezero	–
Maligrad	0,12	–	Prespansko jezero	–
SEVERNA MAKEDO-NIJA				
Golem grad	0,20		Prespansko jezero	–
GRČIJA				
Kreta	8.450,0	2.456	Egejsko morje	Kreta
Evia (Evbeja)	3.684,0	1.743	Egejsko morje	–
Lesvos	1.632,80	967	Egejsko morje	Severnoegejski
Rodos	1.400,7	1.216	Egejsko morje	Dodekanezi
Chios	842,3	1.297	Egejsko morje	Severnoegejski
Kefalonia	773,58	1.628	Jonsko morje	Jonski
Krf	610,9	906	Jonsko morje	Jonski
Limnos	477,6	430	Egejsko morje	Severnoegejski
Samos	477,4	1.433	Egejsko morje	Severnoegejski
Naksos	430,0	1.001	Egejsko morje	Kikladi
Zakintos	405,6	758	Jonsko morje	Jonski
Thasos	380,0	1.205	Egejsko morje	Severnoegejski
Andros	380,0	994	Egejsko morje	Kikladi
Lefkada	302,0	1.158	Jonsko morje	Jonski
Karpatos	300,2	1.215	Egejsko morje	Karpatos
Kos	295,3	843	Egejsko morje	Dodekanezi
Kythira	279,6	506	Jonsko morje	Jonski
Ikaria	255,3	1.037	Egejsko morje	Severnoegejski
Skyros	209,0	792	Egejsko morje	Severni Sporadi
Paros	196,3	747	Egejsko morje	Kikladi
Tinos	194,1	680	Egejsko morje	Kikladi
Samothraki	178,0	1.611	Egejsko morje	Severnoegejski
Milos	151,0	751	Egejsko morje	Kikladi
Kea	128,9	560	Egejsko morje	Kikladi
Amorgos	126,4	261	Egejsko morje	Kikladi
Itaka	117,8	806	Jonsko morje	Jonski
Ios	109,1	713	Egejsko morje	Kikladi
Kalymnos	109,0	700	Egejsko morje	Dodekanezi
Kythnos	100,2	365	Egejsko morje	Kikladi
Astipalaia	97,0	482	Egejsko morje	Kikladi

Otok ime	Površina km²	Najvišja točka m	Akvatorij	Otoška skupina
Salamina	96,0	365	Egejsko morje	Saronijski
Skopelos	96,0	681	Egejsko morje	Severni Sporadi
Mykonos	85,5	341	Egejsko morje	Kikladi
Syros	83,6	442	Egejsko morje	Kikladi
Ajina	83,0	534	Egejsko morje	Saronijski
Serifos	75,2	585	Egejsko morje	Kikladi
Sifnos	73,9	694	Egejsko morje	Kikladi
Thira (Santorin)	73,2	566	Egejsko morje	Kikladi
Tilos	64,5	654	Egejsko morje	Dodekanezi
Alonissos	64,0	476	Egejsko morje	Severni Sporadi
Symi	61,5	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Skyatos	49,9	433	Egejsko morje	Severni Sporadi
Ydra	49,6	–	Egejsko morje	Saronijski
Kasos	49,0	550	Egejsko morje	Karpatos
Psara	44,5	512	Egejsko morje	Severnoegejski
Efstratios	43,3	303	Egejsko morje	Severnoegejski
Sikinos	42,5	552	Egejsko morje	Kikladi
Antiparos	42,2	209	Egejsko morje	Kikladi
Nisyros	41,6	698	Egejsko morje	Dodekanezi
Anafi	40,4	584	Egejsko morje	Kikladi
Leros	38,0	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Kimolos	36,0	364	Egejsko morje	Kikladi
Patmos	34,1	270	Egejsko morje	Dodekanezi
Folegandros	32,2	455	Egejsko morje	Kikladi
Poros	31,0	–	Egejsko morje	Saronijski
Fourni	31,0	–	Egejsko morje	Severnoegejski
Gavdos	30,4	345	Egejsko morje	Kretski
Haki	28,0	601	Egejsko morje	Dodekanezi
Spetsa	27,1	–	Egejsko morje	Saronijski
Paxi	25,3	230	Jonsko morje	Jonski
Kalamos	25,0	754	Jonsko morje	Jonski
Gyaros	23,0	489	Egejsko morje	Kikladi
Petalioi	22,5	–	Egejsko morje	Kikladi
Meganissi	22,4	309	Jonsko morje	Jonski
Antikytera	20,5	–	Jonsko morje	Jonski
Saria	20,4	631	Egejsko morje	Dodekanezi
Pserinos	20,0	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Kyra Panagia	20,0	302	Egejsko morje	Severni Sporadi
Elafonisos	20,0	277	Egejsko morje	Jonski

Otok ime	Površina km²	Najvišja točka m	Akvatorij	Otoška skupina
Polyaigos	18,0	370	Egejsko morje	Kikladi
Iraklia	17,8	418	Egejsko morje	Kikladi
Megalonisos	17,6	–	Egejsko morje	Severni Sporadi
Lipsi	16,0	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Inussa	14,3	–	Egejsko morje	Severnoegejski
Rineia	14,0	112	Egejsko morje	Kikladi
Donusa	13,8	385	Egejsko morje	Kikladi
Dokos	13,5	308	Egejsko morje	Saronijski
Augistrion	13,4	308	Egejsko morje	Saronijski
Schisa	12,3	–	Jonsko morje	Jonski
Keros	12,0	–	Egejsko morje	Kikladi
Dia	11,9	220	Egejsko morje	Kretski
Peristera	11,0	250	Egejsko morje	Severni Sporadi
Othonoi	10,1	393	Jonsko morje	Jonski
Thymana	10,0	–	Egejsko morje	Severnoegejski
Antimilos	10,0	671	Egejsko morje	Kikladi
Thirasia	9,3	–	Egejsko morje	Kikladi
Levitha	9,2	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Sapienza	9,0	–	Jonsko morje	Jonski
Jiura	9,0	177	Egejsko morje	Severni Sporadi
Schinusa	8,5	–	Egejsko morje	Kikladi
Alimia	7,4	274	Egejsko morje	Dodekanezi
Koto Koufanisia	7,2	–	Egejsko morje	Kikladi
Ano Koufanisia	6,8	–	Egejsko morje	Kikladi
Arki	6,7	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Despotiko	6,7	187	Egejsko morje	Kikladi
Kastos	5,9	142	Jonsko morje	Jonski
Skantsura	5,6	107	Egejsko morje	Severni Sporadi
Petalos	5,5	251	Jonsko morje	Jonski
Antipaxos	5,0	–	Jonsko morje	Jonski
Skyropula	4,8	188	Egejsko morje	Severni Sporadi
Nimos	4,6	617	Egejsko morje	Dodekanezi
Gyali	4,6	180	Egejsko morje	Dodekanezi
Kinaros	4,5	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Telendos	4,4	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Volaxi	4,3	100	Egejsko morje	Severni Sporadi
Agio Georgis	4,3	–	Jonsko morje	Jonski
Atokos	4,2	334	Jonsko morje	Jonski
Crysi	4,2	31	Egejsko morje	Kretski

Otok ime	Površina km²	Najvišja točka m	Akvatorij	Otoška skupina
Kufonission	4,1	–	Egejsko morje	Kretski
Syrna	4,0	–	Egejsko morje	Kikladi
Oxeia	4,0	421	Jonsko morje	Jonski
Erikousa	3,7	–	Jonsko morje	Jonski
Dilos	3,4	112	Egejsko morje	Kikladi
Antipsara	3,2	130	Egejsko morje	Severnoegejski
Piperion	3,0	324	Egejsko morje	Severni Sporadi
Sarakinon	2,6	–	Egejsko morje	Severni Sporadi
Armathia	2,6	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Pasas	2,5	–	Egejsko morje	Severnoegejski
Dragonada	2,5	–	Egejsko morje	Kretski
Minas	2,3	–	Egejsko morje	Severnoegejski
Trikeri	2,2	–	Egejsko morje	Saronijski
Spetsopoula	2,0	–	Egejsko morje	Saronijski
Gavdopoula	2,0	–	Egejsko morje	Kretski
Elasa	1,9	79	Egejsko morje	Kretski
Kelolymnos	1,9	80	Egejsko morje	Dodekanezi
Strongli	1,8	–	Egejsko morje	Kikladi
Paximadia	1,8	–	Egejsko morje	Kretski
Gyanisoda	1,6	–	Egejsko morje	Kretski
Tragonisi	1,5	–	Egejsko morje	Kikladi
Farmakonision	1,5	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Pahia	1,5	–	Egejsko morje	Kikladi
Serifopula	1,4	–	Egejsko morje	Kikladi
Agretoussa	1,3	–	Egejsko morje	Dodekanezi
Tsungira	1,2	–	Egejsko morje	Severnoegejski
Andros	1,0	–	Egejsko morje	Kikladi
Ofidussa	1,0	–	Egejsko morje	Kikladi
Saforas	1,0	–	Egejsko morje	Kikladi
Psathura	1,0	29	Egejsko morje	Severni Sporadi
Sergitsi	0,9	–	Egejsko morje	Severnoegejski
Vromonas	0,9	–	Jonsko morje	Jonski
Vatos	0,9	–	Egejsko morje	Severnoegejski
Nisida	0,6	–	Egejsko morje	Kikladi
Makra	0,8	–	Egejsko morje	Kikladi
CIPER				
Ciper	9.251,0		Sredozemsko morje	–

Otok ime	Površina km²	Najvišja točka m	Akvatorij	Otoška skupina
BOLGARIJA				
O. Sv Cyril	0,08	15	Črno morje	–
O. Sv. Ivan	0,07	33	Črno morje	–
O. Sv. Peter	0,03	10	Črno morje	–
O. Sv. Anastazya	0,01	12	Črno morje	–
Zmijski ostrov	0.01	10	Črno morje	–

Viri: večina podatkov je pridobljena po zapisih v Wikipediji (angleška) po državah, pod pogojem, da se sklicujejo na izvorne statistične (uradne) ali druge zanesljive vire v posamezni državi. Hrvaška ima v evidenci statističnega urada (Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske) zelo pregledno in podrobno evidenco, druge države nekaj manj.
Opombe: evidence o otokih, njihovih merah in značilnostih so po državah različne in lahko tudi za isto državo nekoliko variirajo (odvisno od časa izmere in upoštevanja priobalnih čeri ipd.). Različni viri navajajo tudi različna imena. Mnoga na Hrvaškem in v Črni gori izhajajo izvirno iz poimenovanja po svetnikih; nekatera so pozneje (sploh v času socializma) spremenili. Obstaja splošni trend vračanja starih imen; torej po svetnikih. V Grčiji je ime odvisno od oblike zapisa in transkripcije iz grške pisave v latinico (od tod pa v različne jezike), zato se bralec sooči z več različicami. Zlasti za potrebe turistične propagande ter za kartografske izdelke niso redka poenostavljanja v pisanju.

Tabela 6P: Mesta na Balkanu po velikosti po državah

DRŽAVA mesto	Mesto (izvirno/drugo ime)	Število prebivalcev	Število prebivalcev v aglomeraciji	Opombe
ALBANIJA				
Tirana	Tiranë	418.495	912.190	glavno mesto
Drač	Durrës	113.249	175.110	pristanišče
Valona	Vllorë	79.513	–	–
Elbasan	–	78.703	–	–
Skader	Shkodër	77.075	–	–
Kamza	Kamëz	66.841	–	–
Fier	–	55.845	–	–
Korča	Korçë	51.052	–	–
Berat	–	36.496	–	–
Lushnja	Lushnjë	31.105	–	–
Podgradec	–	20.848	–	–
GRČIJA				
Atene	Athēnai	643.452	3.648.281	glavno mesto
Solun	Thessaloniki	319.045	1.006.112	pristanišče
Pirej	Piraeus	163.688	448.997	pristanišče
Patras	–	173.600	305.979	pristanišče
Heraklion	Irakleio	177.064	201.370	–
Larisa	–	148.562	–	–
Krf	Kerkira	99.134	–	–
Hanija	Chania	88.525	108.642	–
Volos	–	85.803	–	–
Ioanina	–	65.574	–	–
Lamia	–	64.716	–	–
Halkida	Chalkis	64.490	–	–
Trikala	–	62.154	–	–
Komotini	–	60.160	–	–
Agrinion	–	59.329	–	–
Serra	–	58.287	–	–
Katerini	–	56.877	–	–
Kavalla	–	56.371	–	–
Xanthi	–	56.122	–	–
Kalmata	–	54.567	–	–
Drama	–	50.252	–	–
Rodos	–	49.541	90.000	

DRŽAVA mesto	Mesto (izvirno/drugo ime)	Število prebivalcev	Število prebivalcev v aglomeraciji	Opombe
Veria	–	48.306	–	–
Kozani	–	42.604	–	–
Korint	Korinthos	38.132	–	pristanišče
Tripoli	–	30.912	–	–
Hios	–	26.850	–	
Pirgos	–	25.180	–	–
Arta	–	24.427	–	–
Argos	–	22.471	–	–
Livadeia	–	22.113	–	–
Tebe	Thiva	21.530	–	–
CIPER				
Nikozija (CIP)	Nicosia	55.014	244.200	gl. mesto Cipra
Nikozija (TRSC)	Lefkosa	61.371	82.539	gl. mesto TRSC
Limassol	–	195.139	–	pristanišče
Famagusta	Mağusa	55.648	–	TRSC
KOSOVO				
Priština	Prishtinë	204.725	465.186	glavno mesto
Peć	Pejë	97.890	–	–
Prizren	–	94.500	–	–
Gnjilane	Gjilan	54.239	–	–
Kos. Mitrovica	Mitrovicë	46.132	85.366	(deljeno mesto)
Uroševac	Ferizaj	42.628	–	–
Djakovica	Gjakova	40.827	–	–
Vučitrn	Vushtrri	26.964	–	–
SEVERNA MAKEDONIJA				
Skopje	–	422.540	607.007	glavno mesto
Bitola	–	85.164	105.644	–
Kumanovo	–	75.051	98.104	–
Prilep	–	63.308	–	–
Tetovo	–	63.176	–	–
Veles	–	48.463	–	–
Štip	–	44.866	–	–

DRŽAVA mesto	Mesto (izvirno/drugo ime)	Število prebivalcev	Število prebivalcev v aglomeraciji	Opombe
Ohrid	–	38.818	–	–
Strumica	–	33.825	–	–
Gostivar	–	32.814	–	–
Kočani	–	28.330	–	–
SRBIJA				
Beograd	–	1.197.714	1.681.405	glavno mesto
Novi Sad	–	306.702	369.000	–
Niš	–	183.164	260.237	–
Kragujevac	–	171.186	–	–
Subotica	–	94.228	123.952	–
Pančevo	–	86.408	–	–
Novi Pazar	–	71.462	–	–
Čačak	–	69.598	–	–
Kruševac	–	68.119	–	–
Zrenjanin	–	67.129	–	–
Kraljevo	–	61.490	–	–
Smederevo	–	59.261	–	–
Leskovac	–	58.338	–	–
Valjevo	–	56.145	–	–
Vranje	–	55.214	–	–
Užice	–	54.965	–	–
Požarevac	–	51.271	–	–
Šabac	–	51.163	–	–
Sombor	–	41.814	–	–
Sremska Mitrovica	–	40.144	–	–
Pirot	–	34.942	–	–
Zaječar	–	32.448	–	–
Kikinda	–	32.084	–	–
Vršac	–	31.946	–	–
Ruma	–	30.076	–	–
Bor	–	28.822	–	–
Bačka Palanka	–	28.239	–	–
Vrbas	–	24.112	–	–
Bečej	–	23.895	–	–
ČRNA GORA				
Podgorica	–	150.977	185.000	glavno mesto

DRŽAVA mesto	Mesto (izvirno/drugo ime)	Število prebivalcev	Število prebivalcev v aglomeraciji	Opombe
Nikšić	–	56.970	–	–
BOSNA IN HERCE- GOVINA				
Sarajevo	–	275.524	555.210	glavno mesto
Banja Luka	–	138.963	–	glavno mesto RS
Tuzla	–	110.979	–	–
Zenica	–	70.553	–	–
Mostar	–	60.195	113.210	–
Bjeljina	–	45.291	–	–
Bihać	–	43.007	–	–
Brčko	–	39.893	–	status distri- kta
Prijedor	–	32.342	–	–
Trebinje	–	31.433	–	–
Doboj	–	26.987	–	–
HRVAŠKA				
Zagreb	–	878.131	1.271.156	glavno mesto
Split	–	161.312	342.729	pristanišče
Reka	Rijeka	108.622	219.325	pristanišče
Osijek	–	96.848	–	–
Zadar	–	70.839	–	–
Velika Gorica	–	61.198	–	–
Slavonski Brod	–	59.141	–	–
Pulj	Pula	52.220	–	–
Karlovec	Karlovac	49.377	–	–
Varaždin	–	43.999	–	–
Dubrovnik	–	41.562	–	–
Sisek	Sisak	40.185	–	–
Bjelovar	–	36.433	–	–
Šibenik	–	34.302	–	–
Vinkovci	–	28.247	–	–
Vukovar	–	22.616	–	pristanišče
Požega	–	22.364	–	–
BOLGARIJA				
Sofija	–	1.248.452	1.547.779	glavno mesto

DRŽAVA mesto	Mesto (izvirno/drugo ime)	Število prebivalcev	Število prebivalcev v aglomeraciji	Opombe
Plovdiv	–	346.893	675.586	–
Varna	–	332.686	523.737	pristanišče
Burgas	–	202.694	277.922	pristanišče
Stara Zagora	–	158.563	315.133	–
Ruse	–	143.417	–	pristanišče
Pleven	–	100.952	–	–
Sliven	–	83.740	–	–
Šumen	–	72.342	–	–
Dobrič	–	71.947	–	–
Veliko Turnovo	–	71.502	–	–
Pernik	–	70.285	–	–
Blagoevgrad	–	67.870	–	–
Pazardžik	–	65.671	–	–
Haskovo	–	64.564	–	–
Jambol	–	63.565	–	–
Asenovgrad	–	54.718	–	–
Vraca	–	50.002	–	–
Gabrovo	–	48.133	–	–
Kazanlak	–	47.918	–	–
Kardžali	–	44.071	–	–
Vidin	–	40.422	–	–
Kjustendil	–	37.799	–	–
Montana	–	36.455	–	–
Targovište	–	34.793	–	–
Dimitrovgrad	–	31.837	–	–
Smoljan	–	30.689	–	–
Loveč	–	29.659	–	–
Silistra	–	29.498	–	pristanišče
Razgrad	–	28.931	–	–
Dupnica	–	28.333	–	–
Petrič	–	26.778	–	–
Svištov	–	26.093	–	–
Karlovo	–	25.091	–	–
Samokov	–	24.629	–	–
Velingrad	–	20.286	–	–
ROMUNIJA				
Bukarešta	București	1.716.961	2.259.700	glavno mesto

DRŽAVA mesto	Mesto (izvirno/drugo ime)	Število prebivalcev	Število prebivalcev v aglomeraciji	Opombe
Jaš	Iași	271.692	500.668	–
Temišvar	Timișoara	250.849	430.071	–
Konstanca	Constanța	263.688	425.916	pristanišče
Cluj	Cluj Napoca	286.598	420.000	–
Brasov	Brașov	237.589	371.802	–
Craiova	–	234.140	356.544	–
Galac	Galați	217.851	322.501	pristanišče
Sibiu	–	134.309	267.170	–
Ploješt	Ploiești	180.540	266.457	–
Oradea	–	183.105	245.537	–
Tirgu Mureš	Tirgu Mureș	116.033	212.725	–
Brajla	Brăila	154.686	–	pristanišče
Arad	–	145.078	–	–
Pitešt	Pitești	141.275	–	–
Bacau	Bacău	136.087	–	–
Baia Mare	–	108.759	–	–
Bazau	Bazău	103.481	–	–
Rimnicu Vilcea	–	93.151	–	–
Satu Mare	–	91.520	–	–
Botošan	Botoșani	90.010	–	–
Suceava	–	84.308	–	–
Drobeta - Turnu Severin	–	79.865	–	–
Piatra Neamc	Piatra Neamț	79.679	–	–
Bistrica	Bistrița	78.877	–	–
Targu Jiu	–	73.545	–	–
Targovište	Targoviște	66.965	–	–
Fokšan	Focșani	66.719	–	–
Tulcea	–	65.624	–	–
Alba Julia	–	64.227	–	–
Slatina	–	63.487	–	–
Vaslui	–	63.035	–	–
Rešica	Reșița	58.393	–	–
Kalaraš	Calarași	58.211	–	–
Giurgiu	–	54.551	–	–
Deva	–	53.113	–	–
Birlad	Bârlad	52.475	–	–
Hunedoara	–	50.457	–	–

DRŽAVA mesto	Mesto (izvirno/drugo ime)	Število prebivalcev	Število prebivalcev v aglomeraciji	Opombe
Sfintu George	Sfântu George	50.080	–	–
Roman	–	48.644	–	–
Turda	–	43.319	–	–
Slobozia	–	41.550	–	–
Aleksandrija	Alexandria	40.390	–	–
Medgidia	–	39.780	–	–
Mediaš	Mediaș	39.505	–	–
Onešt	Onești	39.172	–	–
Lugoj	–	35.450	–	–
Georgiu Dej	–	34.005	–	–
Miercuera Ciuc	–	34.484	–	–
Pakšan	Pacșani	33.745	–	–
Tecuci	–	32.801	–	–
Sighetu Marmației	-	32.793	–	–
Mangalia	–	31.950	–	–
Dej	–	31.475	–	–
Petrošan	Petroșani	31.004	–	–
Kimpulung	Câmpulung	27.574	–	–
Fetešt	Fetești	27.465	–	–
Caracal	–	27.403	–	–
Sebeš	Sebeș	26.490	–	–
Fagaraš	Fagaraș	26.284	–	–
Curtea de Argeš	Curtea de Argeș	25.977	–	–
Huš	Huși	25.054	–	–
Radauc	Rădăuți	24.292	–	–
Sigišoara	Sighișoara	23.927	–	–
Dorohoi	–	22.893	–	–
MOLDAVIJA				
Kišinjev	Chișinau	639.513	779.300	glavno mesto
Balc	Bălți	146.900	–	–
Tiraspol	–	133.807	–	g. m. Trans-nistrije
Bender	Tighina	91.000	–	–
Ribnica	Ribnița	48.000	–	Transnistrija
Cahul	–	30.018	–	–
Dubasari	Dubăsari	23.650	–	Transnistrija
Soroca	–	22.196	–	–

DRŽAVA mesto	Mesto (izvirno/drugo ime)	Število prebivalcev	Število prebivalcev v aglomeraciji	Opombe
Orhei	–	21.065	–	–
Komrat	–	20.113	–	Gagauzija

Opombe:
Podatki so povzeti po: http//wikipedia.com (po geslih) pod pogojem, da imajo vse navedbe po tem viru statistično ozadje, tj. statistične popise, uradne ocene statističnih služb držav ali statistične letopise. Po državah so te navedbe: Hrvaška (statistični popis 2021), Bosna in Hercegovina (popis in revidirani podatki 2011–2015), Črna gora (uradna ocena 2015–2017), Srbija (popis 2021), Romunija (popis 2021), Moldavija (popis 2011, nekatere ocene za 2018), Bolgarija (popis 2021), Grčija (statistična evidenca 2015–2018), Ciper (ocene 2020), Severna Makedonija (popis 2021, večina) in Kosovo (2012). Težave so predvsem pri treh državah (Bosna in Hercegovina, Severna Makedonija in Kosovo), ker so sicer opravljenim popisom oporekali točnost in legitimnost.

Tabela 7P: Najpomembnejša zavarovana območja na Balkanu

DRŽAVA ime območja	Površina km²	Status/ režim varovanja	Leto uveljavitve	Geografske značilnosti območja
HRVAŠKA				
Plitvice	296,9	nacionalni park	1949	Gorska Hrvaška
Kornati	217,0	nacionalni park	1980	Jadran
Krka	109,0	nacionalni park	1985	Dalmacija
Severni Velebit	109,0	nacionalni park	1999	Gorska Hrvaška
Paklenica	95,0	nacionalni park	1949	Gorska Hrvaška
Risnjak	63,5	nacionalni park	1953	Gorska Hrvaška
Brioni	33,9	nacionalni park	1983	Jadran
Mljet	5,4	nacionalni park	1960	Jadran
Hajduki i Rožanski kukovi	13,0	naravni rezervat	2017	Gorska Hrvaška
Bijele i Samarske stijene	11,8	naravni rezervat	1985	Gorska Hrvaška
Velebit	(2.000)	park narave	1981	Gorska Hrvaška
Dinara	630,0	park narave	2021	Dalmacija
Lonjsko polje	506,5	park narave	1990	Panonska nižina
Žumberak	350,0	park narave	1999	Gorska Hrvaška
Papuk	336,0	park narave	1999	Panonska nižina
Medvednica	240,0	park narave	1981	Panonska nižina
Lastovsko otočje	196,0	park narave	2006	Jadran
Biokovo	195,5	park narave	1981	Dalmacija
Kopački rit	177,0	park narave	1967	Panonska nižina
Učka	160,0	park narave	1999	Istra

DRŽAVA ime območja	Površina km²	Status/ režim varovanja	Leto uveljavitve	Geografske značilnosti območja
Telaščica	70,5	park narave	1988	Jadran
Vransko jezero	57,0	park narave	1999	Dalmacija
BOSNA IN HERCEGOVINA				
Una	198,0	nacionalni park	2008	Srednja Bosna
Sutjeska	173,0	nacionalni park	1965	Srednja Bosna
Kozara	34,0	nacionalni park	1967	Peripanonska Bosna
Drina	63,0	nacionalni park	2017	Srednja Bosna
Blidinje	364,0	park narave	1995	Srednja Bosna
Orjen	167,2	park narave	2020	Hercegovina
Hutovo blato	80,0	park narave	1995	Hercegovina
Bardača	35,0	park narave	2007	Peripanonska Bosna
Skakavac	14,3	park narave	2003	Srednja Bosna
Vrelo Bosne	6,1	park narave	1995	Srednja Bosna
Bijambare	4,9	park narave	2003	Hercegovina
Trebević	4,0	park narave	2014	Srednja Bosna
Kanjon Miljacke	–	park narave	2002	Srednja Bosna
ČRNA GORA				
Skadrsko jezero	400,0	nacionalni park	1983	Črnogorsko primorje
Durmitor	390,0	nacionalni park	1952	Gorska Črna gora
Piva	325,0	reg. park narave	2015	Gorska Črna gora
Komovi	218,5	reg. park narave	2015	Gorska Črna gora
Prokletije	166,3	nacionalni park	2009	Gorska Črna gora
Orjen	89,0	reg. park narave	2020	Gorska Črna gora
Lovčen	62,2	nacionalni park	1952	Črnogorsko primorje
Biogradska gora	56,6	nacionalni park	1952	Gorska Črna gora
Sinjajevina	–	reg. park narave	2015	Gorska Črna gora
SRBIJA				
Stara planina	1.209,1	nacionalni park	2022	Vzhodna Srbija
Džerdap	636,8	nacionalni park	1974	Vzhodna Srbija
Kučaj - Belajnica	453,7	nacionalni park	2022	Vzhodna Srbija
Fruška gora	253,9	nacionalni park	1960	Panonska nižina
Tara	192,0	nacionalni park	1981	JZ Srbija

DRŽAVA ime območja	Površina km²	Status/ režim varovanja	Leto uveljavitve	Geografske značilnosti območja
Kopaonik	118,1	nacionalni park	1981	Južna Srbija
Deliblatska peščara	348,3	naravni rezervat	1965	Panonska nižina
Gornje Podunavlje	196,1	naravni rezervat	–	Panonska nižina
Suva Planina	181,2	naravni rezervat	2015	Srednja Srbija
Obedska bara	98,2	naravni rezervat	1968	Panonska nižina
Uvac	75,4	naravni rezervat	–	JZ Srbija
Jerma	69,9	naravni rezervat	2014	Vzhodna Srbija
Koviljsko-petrovarad. rit	59,0	naravni rezervat	1998	Panonska nižina
Okanj	54,8	naravni rezervat	2013	Panonska nižina
Rtanj	49,9	naravni rezervat	2019	Srednja Srbija
Carska bara	47,3	naravni rezervat	1955	Panonska nižina
Goč - Gvozdac	39,6	naravni rezervat	2014	Srednja Srbija
Peštersko polje	31,2	naravni rezervat	2015	JZ Srbija
Ritovi sp. Potisja	30,1	naravni rezervat	2014	Panonska nižina
Karađorđevo	29,5	naravni rezervat	1997	Panonska nižina
Prebreza	29,5	naravni rezervat	–	–
Klisura Miševke	12,4	naravni rezervat	2014	JZ Srbija
Staro Kopovo (Bečej)	9,8	naravni rezervat	2000	Panonska nižina
Ludoško jezero	8,5	naravni rezervat	1982	Panonska nižina
Selevenjske pustare	6,8	naravni rezervat	–	Panonska nižina
Klisura Trešnjice	6,0	naravni rezervat	–	–
Titelski breg	5,0	naravni rezervat	2012	Panonska nižina
Kraljevac (Kovin)	2,6	naravni rezervat	–	Panonska nižina
Stara Planina	1.143,3	naravni park	1997	Vzhodna Srbija
Golija	751,8	naravni park	2001	JZ Srbija
Zlatibor	321,7	naravni park	2023	JZ Srbija
Šargan - Mokra gora	108,1	naravni park	–	JZ Srbija
Sićevska klisura	77,5	naravni park	1997	Srednja Srbija
Jegrička	11,4	naravni park	–	Panonska nižina
Tikvara	5,1	naravni park	–	Panonska nižina
Stara Tisa	3,9	naravni park	–	Panonska nižina
Begečka jama	3,8	naravni park	–	Panonska nižina
Kamaraš	2,7	naravni park	–	Panonska nižina
KOSOVO				
Prokletije	630,3	nacionalni park	2012	Prokletije
Šara	532,7	nacionalni park	2012	Šara
SEVERNA MAKEDONIJA				

DRŽAVA ime območja	Površina km²	Status/ režim varovanja	Leto uveljavitve	Geografske značilnosti območja
Mavrovo	780,0	nacionalni park	1949	Z Makedonija
Galičica	227,0	nacionalni park	1958	J Makedonija
Pelister	171,2	nacionalni park	1948	J Makedonija
ALBANIJA				
Albanske Alpe	824,4	nacionalni park	2022	Prokletije
Fir Hotovë - Dangëlli	360,0	nacionalni park	2008	Južna Albanija
Shebenik	345,1	nacionalni park	2008	Vzhodna Albanija
Dajti	293,8	nacionalni park	1966	Srednja Albanija
Prespa	276,1	nacionalni park	1999	Vzhodna Albanija
Tomorit	271,9	nacionalni park	2012	Srednja Albanija
Divjaka - Karavasta	222,3	nacionalni park	2007	Srednja Albanija
Llure - Dejë	202,4	nacionalni park	1966	Srednja Albanija
Soteska Vjosa	127,3	nacionalni park	2023	Južna Albanija
Karaburun - Sazan	124,8	nacionalni park	2010	Južna Albanija
Butrint	86,2	nacionalni park	2000	Južna Albanija
Llogara	17,7	nacionalni park	1966	Južna Albanija
Rrajcë	47,0	naravni rezervat	2017	Vzhodna Albanija
Dolina Gashi	30,0	naravni rezervat	1996	Prokletije
GRČIJA				
S. Pindos	1.462,6	nacionalni park	2005	Pindos
V. Makedonija – Trakija	929,5	nacionalni park	2008	Trakija
Kerkini (Dojran)	824,2	nacionalni park	2007	Makedonija
Tzoumerka - Perister	723,6	nacionalni park	2009	Pindos
Rodopi	549,3	nacionalni park	2009	Makedonija
Chelmos - Vouraikos	544,4	nacionalni park	2009	Peloponez
Dadia – Lefkimi - Soufli	432,0	nacionalni park	2006	Trakija
Messolonghi - Aitoliko	360,7	nacionalni park	2006	Epir
Axios - Loudias - Aliakmonas delta	337,8	nacionalni park	2009	Makedonija
Prespa	324,0	nacionalni park	2009	Makedonija
Amvrakikos	287,6	nacionalni park	2008	Epir
Kotychi - Strofylia	159,8	nacionalni park	2009	Peloponez
Koronia - Volvi	159,3	nacionalni park	2004	Makedonija
Evros delta (Marica)	128,9	nacionalni park	1977	Trakija
Schinias - Marathon	14,4	nacionalni park	2000	Atika
Allonisos – S. Sporadi	2.301,4	nac. morski park	1992	Sporadi

DRŽAVA ime območja	Površina km²	Status/ režim varovanja	Leto uveljavitve	Geografske značilnosti območja
Zakinstos	104,3	nac. morski park	1999	Zakinstos
Prespa	51,0	nac. gozdni park	1974	Makedonija
Samaria	47,5	nac. gozdni park	1962	Kreta
Olympos	46,1	nac. gozdni park	1938	Tesalija
Parnitha	39,5	nac. gozdni park	1961	Atika
Oiti	34,7	nac. gozdni park	1966	Pindos
Vikos - Aaos	32,4	nac. gozdni park	1973	Pindos
Pindos	31,5	nac. gozdni park	1966	Pindos
Ainos	28,3	nac. gozdni park	1962	Kefalonija
Sounio	6,2	nac. gozdni park	1974	Atika
CIPER				
Trodos	91,5	nac. gozdni park	1992	Srednji Ciper
Macharias	45,2	nac. gozdni park	2004	TRSC
Athalasa	8,4	nac. gozdni park	1990	TRSC
Aphrodite Rock	3,5	nac. gozdni park	2001	Z. Ciper
Polemidia	1,5	nac. gozdni park	1996	Limassol
Rizoelia	1,0	nac. gozdni park	1998	Larnaca
Liopetri	0,9	nac. gozdni park	1984	Famagusta
Aglandija	0,5	nac. gozdni park	1983	TRSC
Ayios Nikandros	0,3	nac. gozdni park	2000	Famagusta
BOLGARIJA				
Rila	810,5	nacionalni park	1992	JZ Bolgarija
Srednji Balkan	716,7	nacionalni park	1991	Balkan
Pirin	403,6	nacionalni park	1962	JZ Bolgarija
Strandža	1.161,0	naravni park	1995	V Bolgarija
Vračanski Balkan	288,4	naravni park	1989	Balkan
Vitoša	270,8	naravni park	1934	Z Bolgarija
Rila monastir	252,5	naravni park	2000	JZ Bolgarija
Bulgarka	217,7	naravni park	2002	Balkan
Persina	217,6	naravni park	1947	S. Bolgarija
Belasica	117,3	naravni park	2007	JZ Bolgarija
Sinite Kamani	113,8	naravni park	1980	Balkan
Šumen plato	39,3	naravni park	1980	S Bolgarija
Rusenski Lom	32,6	naravni park	1970	S Bolgarija
Zlatni pjasazi	13,2	naravni park	1947	V Bolgarija
Čuprene	123,9	naravni rezervat	–	Z Bolgarija

DRŽAVA ime območja	Površina km²	Status/ režim varovanja	Leto uveljavitve	Geografske značilnosti območja
Srednja Rila	123,9	naravni rezervat	1992	JZ Bolgarija
Červenata stena	123,0	naravni rezervat	–	JZ Bolgarija
Dždendema	42,2	naravni rezervat	1953	Balkan
Steneto	35,8	naravni rezervat	1979	Balkan
Caricina	34,2	naravni rezervat	1949	Balkan
Julen	31,6	naravni rezervat	1994	JZ Bolgarija
Bayuvi Dupki	28,7	naravni rezervat	1934	JZ Bolgarija
Uzunbodžak	25,3	naravni rezervat	1956	V Bolgarija
Ibar	22,5	naravni rezervat	1985	Z Bolgarija
Stara reka	19,7	naravni rezervat	1981	Balkan
Severen Dždendem	16,1	naravni rezervat	1983	Balkan
Boatin	16,0	naravni rezervat	1948	Balkan
Parangalica	15,1	naravni rezervat	1933	JZ Bolgarija
Pešti skali	14,7	naravni rezervat	1979	Balkan
Beglika	14,6	naravni rezervat	1960	JZ Bolgarija
Vračanski kras	14,4	naravni rezervat	1983	Balkan
Kongura	13,1	naravni rezervat	1988	JZ Bolgarija
Sokolna	12,5	naravni rezervat	1979	Balkan
Dupkata	12,1	naravni rezervat	1951	JZ Bolgarija
Ali Botuš	11,9	naravni rezervat	1951	JZ Bolgarija
Vitanovo	11,1	naravni rezervat	1980	V Bolgarija
Mantarica	10,7	naravni rezervat	1968	JZ Bolgarija
Bistriško Branište	10,6	naravni rezervat	1934	Z Bolgarija
Atanasovo jezero	10,3	naravni rezervat	1980	V Bolgarija
Kamenšica	10,2	naravni rezervat	1984	Balkan
Ropotamo	10,0	naravni rezervat	1940	V Bolgarija
Kozja stena	9,0	naravni rezervat	1987	Balkan
Srebarna	8,7	naravni rezervat	1948	S Bolgarija
Kamčija	8,5	naravni rezervat	1951	V Bolgarija
Torfeno Branište	7,9	naravni rezervat	1935	Z Bolgarija
Beli Lom	7,8	naravni rezervat	1980	S Bolgarija
Valči dol	7,8	naravni rezervat	1980	J Bolgarija
Oreljak	7,6	naravni rezervat	1985	JZ Bolgarija
Tisovica	7,5	naravni rezervat	1990	V Bolgarija
Kaliakra	7,1	naravni rezervat	1941	V Bolgarija
Sredoka	6,1	naravni rezervat	1989	V Bolgarija
Tisata	5,7	naravni rezervat	1949	JZ Bolgarija
Silikosja	3,9	naravni rezervat	1931	V Bolgarija

DRŽAVA ime območja	Površina km²	Status/ režim varovanja	Leto uveljavitve	Geografske značilnosti območja
Usungeren	2,1	naravni rezervat	2005	V Bolgarija
Gornata Koria	1,6	naravni rezervat	1968	Z Bolgarija
Gorna Topčija	1,6	naravni rezervat	1951	V Bolgarija
Kazanite	1,6	naravni rezervat	1983	JZ Bolgarija
Poda	1,0	naravni rezervat	1989	V Bolgarija
Bjala krava	0,9	naravni rezervat	1968	Balkan
Skakavica	0,7	naravni rezervat	1968	Z Bolgarija
Bukaka	0,6	naravni rezervat	1980	S Bolgarija
Elenova gora	0,5	naravni rezervat	1968	Balkan
ROMUNIJA				
Delta Donave	4.461,0	nacionalni park	1991	Dobrudža
Domogled-Valea Cernei	621,1	nacionalni park	1982	J Karpati
Rodna	471,1	nacionalni park	1990	Maramureš
Retezat	380,0	nacionalni park	1935	Transilvanija
Cheile - Nerei - Beušnica	367,6	nacionalni park	1990	J Karpati
Semenic - Cheile Karašuluj	366,6	nacionalni park	1982	J Karpati
Kaliman	240,4	nacionalni park	1975	V Karpati
Cozia	171,0	nacionalni park	1966	J Karpati
Piatra Craiului	147,7	nacionalni park	1938	J Karpati
Măcin	111,5	nacionalni park	2000	Dobrudža
Jiu (dolina)	111,3	nacionalni park	2005	Transilvanija
Ceahlau	77,4	nacionalni park	1995	V Karpati
Cheile – Bicazului Hăşmaş	65,8	nacionalni park	1990	V Karpati
Buila - Vinturarica	41,9	nacionalni park	2005	J Karpati
Maramureš	1.488,5	naravni park	2005	Maramureš
Portile del Fier (Džerdap)	1.156,7	naravni park	1990	J Karpati
Apuseni	757,8	naravni park	1990	Apuseni
Gradištea Muncelului	381,8	naravni park	1979	Transilvanija
Bucegi	326,6	naravni park	1974	J Karpati
Vânâtori Neamț	308,8	naravni park	1999	V Karpati
Putna - Vrancea	302,0	naravni park	2004	V Karpati
Comana	249,6	naravni park	2005	Vlaška
Braila Puddle	175,3	naravni park	1978	Vlaška
Mureš	171,6	naravni park	2005	Panonska nižina
Haceg Dinosaur geopark	102,3	naravni park	2005	Transilvanija
Cindrel	98,7	naravni park	2000	Transilvanija
Zg. Mureš	91,6	naravni park	2007	V Karpati

DRŽAVA ime območja	Površina km²	Status/ režim varovanja	Leto uveljavitve	Geografske značilnosti območja
Prut	82,5	naravni park	2005	Moldavija
Cefa	50,0	naravni park	2010	Apuseni
Dumbrava Sibiului	9,9	naravni park	1963	Transilvanija
Mehedinți Geopark	1,1	naravni park	2005	J Karpati
MOLDAVIJA				
Orhei	338,0	nacionalni park	2008	–
Padurea Domneasca	60,3	naravni rezervat	1993	–
Plaiul Fagului	56,0	naravni rezervat	1992	Mehedinț
Codru	52,0	naravni rezervat	1971	–
Sp. Prut	17,0	naravni rezervat	1991	–
Iagorlic	8,4	naravni rezervat	1988	–

Viri in opombe: po različnih virih (največ wikipedia/en). Večina narodnih parkov ima tudi svoje spletne strani, večina jih navajajo nacionalni statistični uradi, ne pa vseh območij. Nekatera zavarovana območja prikazujejo turistične ali druge (splošne, šolske geografske karte držav ali tudi posameznih območij. Imena so zapisana v transkripciji glavnega vira, kar ni vselej enako kot na primer na turističnih kartah ali drugih objavljenih virih. Zato naj bo bralec/bralka pozoren na te podrobnosti. Podatke zbral in uredil avtor.

Izzivi

Študij je nikoli končana zgodba; je bolj način, kako stara in že »uležana« vedenja o različnih stvareh nadgraditi, posodobiti ali tudi povsem spremeniti. Vse življenje se učimo že zaradi tega, ker je znanje »bežeča« in včasih izmuzljiva kategorija. Če zapišem, da je geografija = življenje, se sliši patetično do naše vede. A to je resnično, kot je resničen latinski izrek:

Repetitio est mater studiorum.

Vendar boš, dragi bralec ali bralka, zgolj s ponavljanjem naredil premalo, da bi zadostil onemu o enačenju geografije in življenja. Ker je geografija veda o stalno se spreminjajočem svetu, je že marsikaj prebranega v praksi mogoče malo drugače. Celo za fizičnogeografske pojave, za katere radi trdimo, da so sorazmerno počasni, kaže to dvomiti. Potresi, velike poplave, izginevanje ledenikov ali napredovanje erozijskih jarkov so pojavi, ki dokazujejo svojo moč v relativno kratkem času. Tako rekoč pred nosom se pokrajina zaradi teh procesov spreminja. Kako so šele hitre družbene spremembe!

Procesi imajo vselej svojo »bazo«; neke temelje, strukturne značilnosti in okoliščine, zaradi katerih se na primer erozija lahko hitro pospeši ali pa dozdevno mirna družba, v vznesenosti miroljubnega toleriranje etnične in kulturne raznolikosti, skoraj nenadoma plane v dolgotrajen in brutalen medetnični konflikt. A se v resnici to ni zgodilo zares nenadoma. Le idealiziranje vsakokratne stvarnosti zamegli kritičnega duha in pripomore, da so svarilni signali spregledani. Na Balkanu se je to v novejši zgodovini zgodilo nekajkrat in iz preteklosti bi se lahko tudi kaj naučili.

Če postavljamo geografijo kot živo in življenjsko vedo in ne le disciplino za nabiranje podatkov ter utrjevanje klišejev, je koristno vsako vednost vsaj malo preveriti v praksi. Naj geografija postane izziv. Možnosti je zares veliko, če le odpremo oči, ko kot popotniki spoznavamo pokrajino. Uporabimo VSA vire informacij, ki so nam na voljo in sestavimo zgodbo, preverjajmo, primerjajmo, načrtujmo, potujmo. Malenkostno spodbudo ti dajem v nadaljevanju. Zato je naslov tega (zadnjega) dela knjige IZZIVI. Posameznih izzivov se loti z obilico gradiva, ki je dostopno in po presoji vsebinsko primerno. Reševanje izzivov je lahko dolgo in natančno, lahko kratko in sproščujoče. To prepuščam tebi.

Izzivi so naslednji:

(1) ***Potuj z železnico po državah Balkana***. Pripraviti je treba časovni in stroškovni načrt, lahko natančno ali pa približno. Morda narediti krožno pot, da zajameš vse države. Itinerar lahko vsebuje tudi oceno hitrosti, varnosti, ekonomičnosti, upoštevanja jezikovnih ovir, tehničnih značilnosti, starosti

prog in še česa. Seveda se lahko podaš k oceni javne prometne infrastrukture po državah. Lahko pripraviš tudi inventar tehnične in kulturne dediščine neposredno ob poti.

(2) ***Zbirka narodnih parkov***. S pomočjo zemljevidov, atlasov, elektronskih virov pripravi nabor narodnih parkov in drugih zavarovanih območij in pripravi časovno, stroškovno, vsebinsko pripravo za doseganje vseh ali pa le izbranih NP, ali pa izberi NP določenih tipov, njihovo obiskanost, organiziranost, priljubljenost v domačem okolju ipd. Ali v državi obstajajo kartografski izdelki, namenjeni le narodnim parkom? Primerjaj tehnične pristope te tematske kartografije. (Pa obišči katerega!)

(3) ***Tekmovanje v intermodalnosti***. Za večja mesta na Balkanu (povsem po lastnem izboru) ugotovi razvitost javne prometne infrastrukture ter oceni, kako je z intermodalnostjo. Zakaj je tako? In katero mesto bi zmagalo kot najbolj intermodalno?

(4) ***Prestolnice se predstavijo***. Itinerar poti skozi glavna mesta Balkana s prednostnim poudarkom na kulturno-zgodovinskih in umetniških vsebinah, lahko v celoti ali orientirano le na določene vsebine. Kako segment kulture in umetnosti reprezentira prostor mesta, države, naroda. Ta naloga te usmerja k pogeografenju vsebin, ki jih navadno ne opredeljujemo kot geografske, oziroma se geografija povezuje z drugimi disciplinami na raznih področjih.

(5) ***Mesta spomina in spomin mesta***. Naloga te usmerja k ugotavljanju, prepoznavanju in interpretacij javnih spomenikov v različnih krajih različnih držav. Pomembno je da je spomenik javen, dosegljiv in na nek način v tistem okolju (države, naroda) razglašen kot pomemben. O čem govore ti simboli? Tu vključiš zlasti zgodovinske teme in pojasnjuješ kontekst, pomen in na nek način tudi domet spomenikov in simbolov. Kako te spomenike razumejo in razlagajo v sosedstvu ali druge etnične / verske skupine? Možnosti je izjemno veliko.

(6) ***Usoda rudnikov & premogovnikov***. Svoje časa (desetletja nazaj) so se šteli za perspektivo, risali so jim svetlo prihodnost, razglašali za jedro družbene modernizacije. Po desetletjih ali tudi več delovanja so mnoge opustili. Kakšna je usoda rudnikov in premogovnikov po državah, kakšne strategije imajo, v kaj se spreminjajo. In tvoja lastna ideja?

(7) ***Nekoč je bila industrija***. Industrijska središča z orjaškimi proizvodnimi halami, visokimi dimniki, skladišči, morda separacijami in drugim so bili motorji razvoja. Tako se je štelo. Njihova era je minila, paradigme so se spremenile in postala so breme. In izizv za preobrazbo. Izbrane primere preobrazbe velikih industrijski središč analiziraj, primerjaj med seboj, primerjaj jih s podobnimi v svetu, predvsem v Evropi. In kaj bi ti storil z njimi?

(8) ***Kmetije na Balkanu***. Kmetje so pridelovalci hrane. Lepo. Njihovo delovno prizorišče pa je, če jih primerjamo med seboj, zelo raznoliko. Velike in majhne, da ne govorimo o naravnih pogojih za kmetovanje in da ne spominjamo posebej na to, da država bivanja pomembno določa njihovo gospodarsko pot in uspešnost. S pomočjo različnih virov ugotovi, kakšne so kmetije po državah Balkana in kako jim gre? Poskusi s tipologijo, preveri stopnjo subvencioniranosti, preizkusi, kako daleč gre ali mora hrana z njive do krožnika. Na izbranih primerih.

(9) ***Življenje gorjanov***. Ljudje v gorskem svetu so se različno prilagodili na specifične geografske razmere tam. Ugotovi življenjski utrip prebivalstva v gorah po različnih državah in območjih. Kaj imajo vsi (skoraj) skupno in kje so posebnosti in izjeme. Kako razlagaš prilagoditve, kako je pomembna tradicija in kakšne se kažejo razvojne možnosti prebivalcev na višjih nadmorskih višinah? (In ne pozabi dobro slikovno dokumentirati!)

(10) ***In kam s kraškimi polji?*** Posebej v Dinaridih je zaradi geoloških razmer precejšen del površja (in seveda) notranjosti lepo zakrasel. Kraška polja so največji objekti in zanesljivo najbolj opazni, ker so to navadno oaze gosteje naseljenega sveta. Kakao jih družbe cenijo, kam usmerjajo rabo površin in kako bodo izgledala jutri, pa je tvoja naloga. Na izbranih primerih analiziraj življenje človeka na kraškem polju, ugotovi odnos, ravnanja z občutljivim kraškim svetom. Primerjaj jih med seboj. Svetuj jim, kako trajnostno upravljati s kraškimi polji!

(11) ***Vaški tlorisi, vaška skupnost***. Na podeželju se znajdeš. Tvoja naloga je ugotoviti različne tipe podeželskih skupnosti in njihovega funkcionalnega okolja – pripadajočih kmetijskih zemljišč. Za to je smiselno poseči za satelitskimi posnetki, slikovnimi arhivi in si pomagati z googlovimi zemljevidi. Ugotovi velikost naselij, tlorisno zasnovi, parcelacijo zemljišč glede na lastništvo in rabo in podobno. Kako je z lokalnim upravljanjem in usmerjanjem razvoja, kako je s starostno sestavo, življenjskim standardom prebivalstva. Obilje izzivov te čaka na podeželju različnih držav!

(12) ***Geografija diši***. Mislil sem na pokrajino, geografijo pa vedo, ki ti pomaga razumeti njeno strukturo, v njej potekajoče procese, probleme in perspektive. Tokrat greš spoznavat pokrajino »s trebuhom«. Saj je vendarle res, da gre »ljubezen skozi želodec«. Tema so torej regionalne in narodne kuhinje in njihova geografska interpretacija. Iz »kuhinje« naredi »geografijo« in to v poljubnih verzijah, pač glede na to, komu in kako jo želiš predstaviti: prijateljem, kolegom na študijski izmenjavi, kitajskim turistom ali domačim penzionistom. Za boljši občutek dobro opravljenega dela bo koristno narediti statistični pregled produkcije živil po državah ali območjih. Prijatelj/ica, nikar se ne brani kritične geografske presoje tekočih substanc. Vinska karta Balkana, na primer, lahko lepo dopolni prehransko pokrajino. (Če sta vino in

pivo preblaga, se poseže za močnimi destilati, ki razkrivajo karakterje ljudi in pokrajin. Samo previdno!)
Tu se (kakor vse) stvari končajo. Vendar bi ob realizaciji točke 12 težko ostali samo pri tem. Iskanje je nadaljevanje. Tu se začenja melos.

(13) ***Balkanski melos***. Kako lahko slišimo (kulturno) pokrajino? Če dvomiš, da je to mogoče ali smiselno, se spomni, da je pot ob glasbi vsaj prijetnejša. Tvoja naloga pa je, da glasovni utrip pokrajine in ljudi prepoznaš in interpretiraš. Zakaj je ljudska / popularna ali tradicionalna (kot dediščina) taka kot je od Karpatskih vršacev do Krete? Kako so si blizu ali kako se razlikujejo narodi na Balkanu v svojem melosu?

Radovednemu izzivov ne zmanjka, marljivi pa bo vedno našel odgovore.